

ACADEMIA ROMÂNĂ – FILIALA IAȘI
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

XXXIII
2010

Omagiu academicianului **Mircea Petrescu-Dîmbovița**
cu prilejul împlinirii a 95 de ani

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2010

SUMAR • SOMMAIRE • CONTENTS • INHALT

EDITORIAL

VICTOR SPINEI, <i>Vingt ans après. Două decenii de la structurarea autonomă a Institutului de Arheologie din Iași</i>	9
<i>Vingt ans après. Deux décennies depuis la structuration autonome de l'Institut d'Archéologie de Iași</i>	12

STUDII – ÉTUDES

VADIM STEPANCHUK, IGOR SAPOZHNIKOV, <i>The Middle and Upper Pleistocene of Ukraine: A Synopsis of Palaeolithic Finds with Special Reference to Patterns of Peopling and Cultural Development</i>	13
ILIE BORZIAN, VASILE CHIRICA, <i>Paleoliticul mijlociu, paleoliticul superior și epipaleoliticul – mezoliticul în spațiul carpato-nistean</i>	25
<i>Le Paléolithique Moyen, le Paléolithique Supérieur et l'Épipaléolithique – Mésolithique de l'espace Carpatho-Dniestréen</i>	64
OLEG LEVIŢKI, <i>Complexe hallstattiene târzii cu ceramică lucrată la roată din aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca”</i>	69
<i>Late Hallstatt Complexes with Wheel-Made Pottery in the Settlement of Trinca “Izvorul lui Luca”</i>	114
CONSTANTIN ICONOMU, <i>Două akinakai descoperite la Cozia, județul Iași</i>	115
<i>Two Dagger-Swords (Akinakai) Discovered at Cozia, Iași County</i>	123
MIHAIL VASILESCU, ΓΑΔΑΤΗC. <i>Observații asupra unui antroponim de pe un graffito de la Romula</i>	125
<i>ΓΑΔΑΤΗC. Remarks over an Anthroponym on a Graffito from Romula</i>	136
LUCIAN MUNTEANU, <i>Aspecte metodologice privind descoperirile monetare din aşezările romane</i>	137
<i>Methodological Aspects Concerning the Monetary Finds from the Roman Settlements</i>	150
FLORIN TOPOLEANU, <i>Opaițele de tip „Firmalampen” din colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova</i>	151
<i>The Firmalampen Type of Lamps in the Prahova Museum of History and Archaeology</i>	188
VLAD VORNIC, <i>Morminte orientate vest-est din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Brăviceni. Contribuții la problema răspândirii creștinismului în Gothia</i>	189
<i>West-East Oriented Burials in The Necropolis of a Sântana de Mureș-Černjachov Type at Brăviceni as Proofs of the Spreading of Christianity in Gothia</i>	214
SEVER-PETRU BOȚAN, DOREL PARASCHIV, GEORGE NUȚU, <i>Vase de sticlă romane și romano-bizantine descoperite în nordul Dobrogei</i>	217
<i>Roman and Roman-Byzantine Glass Vessels Discovered in Northern Dobroudja</i>	242
PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC, <i>Din nou despre ceramica „Hoardei de Aur” din teritoriul dintre Carpați și Prut</i>	243
<i>De nouveau sur la céramique de «La Horde d'Or» sur le territoire compris entre les Carpates et le Prout</i>	252
RODICA POPOVICI, <i>Cahle cu acvile bicefale în Moldova medievală (secolele XV–XVII)</i>	255
<i>Carreaux de poêle à aigles bicéphales dans la Moldavie Médiévale (XVe–XVIIe siècles)</i>	274

MATERIALE – MATÉRIAUX

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, NIKOLAUS BOROFFKA, <i>Descoperiri din perioada târzie a epocii bronzului de la Poieniști, jud. Vaslui și din Hallstattul timpuriu de la Scânteia, jud. Iași</i>	275
<i>Late Bronze Age Finds from Poieniști (Vaslui County) and Early Hallstatt Finds from Scânteia (Iași County)</i>	284

GEORGE NUȚU, COSTEL CHIRIAC, <i>Considerații privind câteva piese antice din bronz descoperite în Dobrogea.</i>	285
<i>Considerations on Several Bronze Objects Discoverd in Dobroudja</i>	293

NOTE – NOTES

IOAN IAȚCU, <i>O ampulla medievală din colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei, Iași</i>	295
<i>Une ampulla médiévale dans les collections du Musée d'Histoire de la Moldavie de Iași</i>	302
ALEXANDER RUBEL, <i>Strămtorile Bosfor și Dardanele: dimensiunea economică-fiscală în perioada bizantină</i>	303
<i>Zur ökonomischen und fiskalischen Bedeutung der Meerengen in byzantinischer Zeit</i>	308
VICTOR SPINEI, <i>Menționarea Daciei într-un scurt tratat de geografie din perioada bizantină târzie</i>	309
<i>La mention de la Dacie dans un court traité de géographie de l'époque byzantine tardive</i>	314

CERCETĂRI INTERDISCIPLINARE – RECHERCHES INTERDISCIPLINAIRES

GEORGE BODI, LOREDANA SOLCAN, <i>Considerații asupra unei posibile tipologii funcționale a formelor ceramice cucuteniene specifice fazei A</i>	315
<i>Considerations on a Possible Functional Typology of Pottery Shapes Specific to Cucuteni A</i>	323
ADRIAN PORUCIUC, <i>Observații asupra elementului -poris din onomastica tracică</i>	325
<i>Observations on the Element -Poris in Thracian Onomastics</i>	329

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE – COMPTES-RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

CORNELIU BELDIMAN, <i>Industria materiilor dure animale în Preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din Paleoliticul superior până în Neoliticul timpuriu, București, 2007 (Vasile Chirica)</i>	331
SENICA ȚURCANU, <i>Industria litică cioplită din neoliticul României, Iași, 2009 (Cornelia Magda Lazarovici)</i>	333
* * <i>L'art néolithique en Roumanie</i> , texts de FLORIN DRAȘOVEAN et DRAGOMIR NICOLAE POPOVICI, 2008 (Dan Monah)	334
NICOLAE URSULESCU, <i>Cucuteni. Ecouri în epocă ale monografiei lui Hubert Schmidt, Iași, 2009 (Andrei Asăndulesei)</i>	338
* * <i>Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno</i> , Editerunt VASILE COTIUGĂ, FELIX ADRIAN TENCARIU et GEORGE BODI, Iași, 2009 (Sergiu Constantin Enea)	339
MIHAI GLIGOR <i>Așezarea neo- și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări, Cluj-Napoca, 2009 (Vasile Chirica)</i>	342
* * <i>Salz – Reich. 7000 Jahre Hallstatt</i> , Hrsg. ANTON KERN, KERSTIN KOWARIK, ANDREAS W. RAUSCH, HANS RESCHREITER, Viena, 2008 (Victor Spinei)	344
ION NICULIȚĂ, AUREL ZANOCI, TUDOR ARNĂUT, <i>Habitatul din mileniul I a. Ch. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna), Chișinău, 2008 (Silvia Teodor)</i>	346
VASILE URSACHI, <i>Săbăoani. Monografie arheologică, Iași, 2007 (George Dan Hânceanu)</i>	348
MUGUR ANDRONIC, <i>Istoria Bucovinei, I, De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei, Suceava, 2008 (Bogdan Niculică)</i>	350
CONSTANTIN PREDA, <i>Enciclopedie de numismatică antică în România, București, 2008 (Virgil Mihailescu-Bîrliba)</i>	351
DAN APARASCHIVEI, <i>Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I-III p. Chr.), Iași, 2010 (Virgil Mihailescu-Bîrliba)</i>	352
VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, <i>Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană, Cluj-Napoca 2007 (Dorel Paraschiv)</i>	354
OLTEA DUDĂU, <i>Circulația monetară în castrele de trupe auxiliare din provincia Dacia, Timișoara, 2006 (Tiberius D. Părpauță)</i>	356
ENRICO MONTANARI „ <i>Fumosaes Images. Identità e Memoria nell'Aristocrazia Repubblicana</i> ”, Roma, 2009 (Dan-Tudor Ionescu)	357

ION IONIȚĂ, MIRCEA MAMALAUCA, VLADIMIR VORNIC (coordonatori), <i>Antichitatea târzie în bazinul Prutului: catalog</i> , Bârlad, 2009 (<i>Virgil Mihailescu-Bîrliba</i>)	358
VIOREL M. BUTNARIU (ed.), <i>Monnaies et parues du Musée Départemental „Ștefan cel Mare” de Vaslui</i> , Iași 2007 (<i>Dorel Paraschiv</i>)	360
* * <i>Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata</i> , edidit DAN APARASCHIVEI (în colecția „Honoraria” 5, redigit VICTOR SPINEI), București, 2009 (<i>George A. Bilavski</i>)	360
MICHEL KAZANSKI, <i>Archéologie des peuples barbares</i> , Editée par VICTOR SPINEI, București-Brăila, 2009 (<i>Dan Aparaschivei</i>)	365
FLORIN CURTA, <i>Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages</i> , Edited by VICTOR SPINEI, București-Brăila, 2009 (<i>Laurențiu Rădvan</i>)	367
WALTER POHL, <i>Eastern Central Europe in the Early Middle Ages – Conflicts, Migrations and Ethnic Processes</i> , Edited by CRISTINA SPINEI and CĂTĂLIN HRIBAN, București-Brăila, 2008 (<i>Adrian Poruciuc</i>)	369
VICTOR SPINEI, <i>The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century</i> , Leiden-Boston, 2009 (<i>Natalia Midvichi</i>)	371
LAURENȚIU CHIRIAC, <i>Monumentele religioase medievale din zona Bârladului</i> , Iași, 2007 (<i>Gheorghe Clapa</i>)	374
LAURENȚIU RĂDVAN, <i>At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities</i> , Leiden-Boston, 2010 (<i>Bogdan-Petru Maleon</i>)	375

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ – LA VIE SCIENTIFIQUE

DAN APARASCHIVEI, <i>Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2009</i>	377
CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, <i>Seminarul de etnoreligie „Idei, credințe, simboluri” cu tema „Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare”, Iași, 22 aprilie 2010</i>	393
ALEXANDER RUBEL, <i>Simpozionul internațional „Romanisierung. Theorie und Praxis eines Forschungskonzepts” (Romanizare. Teorie și practică a unui concept de cercetare) de la Iași din perioada 4–7 octombrie 2009</i>	394
VICTOR SPINEI, <i>Conferirea titlului de Doctor Honoris Causa profesorului Peter Schreiner</i>	396
VICTOR SPINEI, <i>Investigații științifice în bibliotecile, muzeele și catedralele britanice (2009)</i>	398

OMAGIU

OMAGIEREA PROFESORULUI GHEORGHE POSTICĂ

DAN GH. TEODOR, <i>Profesorul universitar dr. Gheorghe Postică, membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române</i>	403
COSTICĂ ASĂVOAIE, <i>Un pas spre normalitate: prof. dr. Gh. Postică membru de onoare al Institutului de Arheologie al Academiei Române – filiala Iași</i>	405
GHEORGHE POSTICĂ, <i>Cuvânt de răspuns</i>	406

OMAGIEREA PROFESORULUI EUGEN SAVA

CONSTANTIN ICONOMU, <i>Un însemnat reprezentant al cercetării arheologice din Republica Moldova – Eugen Sava</i>	407
EUGEN SAVA, <i>Cuvânt de răspuns</i>	408

ANIVERSARIA

NICOLAE URSULESCU, <i>Tudor Soroceanu în cel de al 65-lea an al vieții</i>	413
VASILE CHIRICA, <i>Gheorghe Dumitroaia la aniversare</i>	421

OBITUARIA

<i>Ilie Borzic</i> (Mădălin-Cornel Văleanu)	427
---	-----

LISTA ABREVIERILOR – LISTE DES ABRÉVIATIONS	433
---	-----

THE MIDDLE AND UPPER PLEISTOCENE OF UKRAINE: A SYNOPSIS OF PALAEOLITHIC FINDS WITH SPECIAL REFERENCE TO PATTERNS OF PEOPLING AND CULTURAL DEVELOPMENT

BY

VADIM STEPANCHUK*, IGOR SAPOZHNIKOV*

Keywords: *Ukraine, Middle and Upper Pleistocene, Palaeolithic, patterns of peopling, cultural development.*

The proposed brief review is mainly focused – from the standpoint of currently available geostratigraphical, chronological and strictly archaeological data – on the most important cultural and colonization shifts that took place on the territory of today's Ukraine in course of the Middle and Upper Pleistocene.

As a geochronological frame, the official stratigraphical scheme of Quaternary deposits of Ukraine (URMSK 1993) based upon the works of M. F. Veklich and his team¹ is used in this paper. Nevertheless, it should be specially pointed out that the regional stratigraphical scheme is under active reconsideration at present, and this situation sometimes results in certain misunderstanding, as the same geostratigraphical terms are often used under different geochronological meanings (fig. 1). That is why the OIS sequence now appears to be the most suitable guide for the aim of consequent description of Palaeolithic development in the country. OIS 19 is regarded as the base of the Middle Pleistocene.

The proposed synopsis is based on a bulk of special publications dealing with various aspects of archaeological and natural science data, but constraints of the volume provide no room to refer directly to all used titles; therefore references cited have to be essentially limited. It should also be noticed that only stratified localities were taken into consideration for the present survey.

CORRELATION OF PALEOCLIMATIC EVENTS AND ARCHAEOLOGICAL FINDS

Until now no proof of human presence dated to OIS 19–14 has been found on the territory of today's Ukraine. Culture-chronological complexes VIII and VII of Korolevo I, which are correlated with Günz and Günz-Mindel alluvium, respectively, are both localized in the Matuyama zone of inverse polarity² and therefore should be regarded as Lower Pleistocene records.

* Institute of Archaeology, National Academy of Sciences, Kiev, Ukraine.

¹ M. Veklich, Natalia Sirenko, O. Adamenko *et alii*, *Paleogeographical stages and detailed stratigraphical scheme of Pleistocene of Ukraine*, Kiev, 1984 (in Russian).

² V. Gladilin, V. Sitlivy, *Acheulean of Central Europe*, Kiev, 1990; P. Haesaerts, Larissa Koulakovska, *La sequence pedosedimentaire de Korolevo (Ukraine Transcarpatique): contexte chronostratigraphique et chronologique*, in *The European Middle Paleolithic*, Kiev, 2006, p. 21–37; Galina Levkovskaya, P. Haesaerts, O. Adamenko, *End of Matuyama and beginning of Brunhes epochs in Korolevo-I geoarchaeological region (Transcarpathia): isotope chronology and paleogeography of sediments and Palaeolithic layer VII*, in *Early Paleolithic of Eurasia: New discoveries*, Rostov-on-Don, 2008, p. 119–121.

OIS 13

The only currently known assemblage reported for this interval is represented by culture-chronological complex VII of Korolevo I, west of the Carpathian range (fig. 2:1). This assemblage, uniting – as almost all assemblages known in Korolevo I – both materials recovered *in situ* and redeposited artifacts with the same degree of chemical weathering, is characterized by prevailing choppers, and also by proto-handaxes and handaxes, flake tools and individual forms.³ Reliable localities are not reported for the following OIS 12.

OIS 11

Statistically insignificant culture-chronological complex V-c of Korolevo I in Transcarpathia and, probably, isolated materials from Maly Rakovets IV are correlated with this interval.⁴ For the first time, evidence of human presence is reported for the areas east of the Carpathian range (fig. 2:2). Medzhibozh and Maslovo should be mentioned; both located in the Basin of Southern Buh River but separated by several hundred kilometres. Isolated LP artifacts accompanied by poorly preserved fauna at Maslovo for the first time show high probability of human presence in the center of continental Ukraine in course of OIS 11.⁵ The Medzhibozh assemblage, whose Holstein age is indicated by a series of biostratigraphical proofs – includes ca. 40 artefacts and is characterized by predomination of flake tools, presence of pebble tools, prevailing of siliceous raw materials, but also by probable usage of other rocks; there also are modified or damaged bone artefacts⁶. For the time being there are no data indicating the presence of population in course of stages OIS 10 to 8, although some materials from Maly Rakovets IV might be dated to OIS 9⁷.

OIS 7

Population is indicated by finds from central and eastern parts of Ukraine, between Carpathian range and the Dnieper valley; there is no evidence of colonization of areas east of the Dnieper (fig. 2:3). Available assemblages associated with this oxygen stage are quite different. Transcarpathian culture-chronological complexes V-b and V-a of Korolevo I are characterized by handaxes and specific elongated bifacial foliates.⁸ While Korolevo I: V-b and V-a are characterized by low indices of Levallois technique, the latter is rather characteristic of the Podolian site of Velyky Glybochok I: III but not characteristic of the industry of Bugliv V: I, also in Podolia.⁹

OIS 6

Complex V of Korolevo I, characterized by centripetal, non-volumetric subparallel and Levallois knapping techniques, isolated choppers and handaxes and variable flake tools, is defined as transitional between Acheulean and Mousterian¹⁰ (Gladilin & Sitlivy 1990), and it is probably correlated with the

³ V. Gladilin, V. Sitlivy, *op. cit.*

⁴ *Ibidem*; S. Ryzhov, Zhanna Matviishina, Anna Pudovkina, P. Levchuk, *Stratigraphical and planigraphical studies of Palaeolithic site Maly Rakovets IV in Transcarpathia*, in *Vita Antiqua*, p. 7–8, 2009.

⁵ V. Stepanchuk, S. Ryzhov, Zhanna Matviishina, S. Karmazinenko, *New data on studies of early stages of colonization of East European Plain during the Palaeolithic*, *Kamiana Doba Ukrainy*, 11, 2009, p. 25–40 (In Ukrainian).

⁶ V. Piasetskij, *Middle Acheulean locality of Medzhibozh*, *Vita Antiqua*, 3–4, 2001, p. 125–134 (In Russian); L. Rekovets, *Medzhybozh, the Mammal Fauna Locality and Multilayer Palaeolithic Site in Ukraine*, *Vestnik zoologii*, 35(6), 2001, p. 39–44 (In Russian); V. Stepanchuk, *Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine*, Chernovtsy, 2006 (In Russian); L. Rekovets, A. Chepalyga, V. Povodyrenko, *Geology and mammalian fauna of the Middle Pleistocene site Medzhybozh, Ukraine*, *Quaternary International*, 2007, 160, p. 70–80.

⁷ S. Ryzhov, Zhanna Matviishina, Anna Pudovkina, P. Levchuk, *Stratigraphical and planigraphical studies of Palaeolithic site Maly Rakovets IV in Transcarpathia*, *Vita Antiqua*, 7–8, 2009 (In Russian).

⁸ V. Gladilin, V. Sitlivy, *Acheulean of Central Europe*, Kiev, 1990 (In Russian).

⁹ O. Sytnyk, *Middle Palaeolithic of Podillia*, Lviv, 2000 (In Ukrainian).

¹⁰ V. Gladilin, V. Sitlivy, *op. cit.*

beginning of that interval. The Levallois assemblage of layer III-B of Velyky Glybochok I¹¹ and, probably, the earliest assemblage of Zhitomirskaya¹² and similar assemblages with bifacial leafpoints near Netishin¹³ may also be dated to that time span (fig. 2:4). It should be emphasized, however, that the latter assemblages are marked by a rather uneven stratigraphical position, and, therefore, they might be referred either to the preceding or the following more favourable climatic phase.

OIS 5e

For the first time, presence of population is reported for the territories east of Dnieper valley (fig. 3:1). The following sites and localities are correlated with this interval, namely: isolated finds at Ketrosy and Korman' IV and Levallois-Mousterian blade of Ezupil: III (Dniester Basin); Levallois-Mousterian flake of Korolevo I: IV-a (Transcarpathia); assemblage with bifacial foliates of Crimean site Kabazi II: V/3–VI/17, isolated finds at GABO and Novy Svet bay, both in Crimea; Mukhovets (NE Ukraine); Korneev Yar (Donbass); Nechaevo III (Central Ukraine).¹⁴

OIS 5d

Weakly definable assemblages of Korolevo I: IV and Maly Rakovets IV (Transcarpathia); assemblage with bifacial foliates of Kabazi II: III and, probably, assemblages with bifacial backed knives of Zaskalnaya V: VI and VII (Crimea); and assemblage with bifacial foliates of Osypka (Dniester) are correlated with this interval (Fig. 3:2)¹⁵.

OIS 5c-5a

In comparison with the previous phase, sites and localities correlated with this interval demonstrate quantitatively and qualitatively (spatially) more expanded pattern of colonization of the terrain (fig. 3:3). The following standard sites should be mentioned: Levallois-Mousterian flake-oriented of Korolevo I: III in Transcarpathia, Molodova I: IV, V (and probably also III, II, and I), and Molodova V: 12a, 12, 11, Ketrosy, the main layer (Dniester area), Pronyatyn (Volhyno-Podolia); assemblages of Nechaevo III (S.Buh basin), bifacial assemblage of Ezupil: II and, probably, Osypka Осыпка (Dniester area); Velyky Glybochik I: III-A, II, Kolodiiv, Vanzhuliv I: III; Igovitsa I: II; and many other flake and bifacial industries in continental Ukraine and Crimea (fig. 5)¹⁶.

¹¹ O. Sytnyk, *op. cit.*

¹² Y. Koukhartchuk, *Acheulean assemblage of Zhitomir site*, in *Early Palaeolithic assemblages of Eurasia*, Novosibirsk, 1992, p. 93–111 (In Russian).

¹³ A. Romanchuk, I. Cherniakov, *Acheulean site Spivak I in Volhynia*, *Carpatica*, 34, 2006, p. 4–19, (In Russian).

¹⁴ N. Anisiutkin, *Mousterian epoch in the South-West of Russian plain*, St.Petersburg, 2001 (In Russian); O. Sytnyk, *op. cit.*; Larissa Koulakovskaya, *Mousterian cultures of Carpathian basin*, Kiev, 1989 (In Russian); V. Chabai, *The Middle Palaeolithic of the Crimea*, Simferopol, 2004 (in Russian); Y. Kolosov, V. Stepanchuk, V. Chabai, *Early Palaeolithic of Crimea*, Kiev, 1993 (In Russian); Y. Koukhartchuk, *Palaeolithic localities in Romny district*, Kamiana Doba Ukrainy, 1, 2002, p. 30–42 (In Ukrainian); A. Kolesnik, *The Middle Palaeolithic of Donbass*, Donetsk, 2003 (In Russian); V. Stepanchuk, S. Ryzhov, Zhanna Matviishina, S. Karmazinenko, *New data on studies of early stages of colonization of East European Plain during the Palaeolithic*, Kamiana Doba Ukrainy, 11, 2009, p. 25–40 (in Ukrainian).

¹⁵ N. Anisiutkin, *op. cit.*; Larissa Koulakovskaya, *op. cit.*; V. Chabai, *op. cit.*; Y. Kolosov, *Ak-Kaya Mousterian culture*, Kiev, 1986 (In Russian); V. Stepanchuk, *Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine*, Chernovtsy, 2006 (in Russian); S. Ryzhov, Zhanna Matviishina, Anna Pudovkina, P. Levchuk, *Stratigraphical and planigraphical studies of Palaeolithic site Maly Rakovets IV in Transcarpathia*, in *Vita Antiqua*, 2009, p. 7–8 (In Russian).

¹⁶ N. Anisiutkin, *op. cit.*; idem, *Palaeolithic site of Stinka I and the problem of transition from Middle to Upper Palaeolithic in the South-West of Eastern Europe*, St.Petersburg, 2005 (in Russian); O. Sytnyk, *op. cit.*; Larissa Koulakovskaya, *op. cit.*; V. Chabai, *op. cit.*; Y. Kolosov, V. Stepanchuk, V. Chabai, *op. cit.*; Y. Koukhartchuk, *Palaeolithic localities in Romny district*, Kamiana Doba Ukrainy, 1, 2002, p. 30–42 (In Ukrainian); A. Kolesnik, *op. cit.*

OIS 4

Not numerous Levallois-Mousterian, Micoquian and para-Micoquian (these latter are assemblages with bifacial leafpoints) and denticulate industries are known for this interval in Transcarpathia (Korolevo I: IIB, IIA, II; Maly Rakovets IV), Dniester basin (Stinka: Lower) Dniester-Dnieper interfluvial area (Nechaev III), Donbass (Antonovka, Kurdiunovka, and Crimea (Kabazi II: III/1A–III/1, Kabazi V: III/1–III/3, Staroselye: 3 (fig. 3:4).

OIS 3

This period is characterised by coexistence of Middle and Upper Palaeolithic industries. Between 40–32 ky BP MP occupations are well represented in Crimea by numerous both Micoquian – i.e. associated with bifacial backed knives (Zaskalnaya V: IV–I, Zaskalnaya VI (Kolosovskaya): III–II etc) – and Levallois-Mousterian (Kabazi II: II/8–1A, Alioshin Grot: II, I etc) assemblages (fig. 4:1). The latter probably survived in the Middle Dniester area as well¹⁷. Instead, assemblages known in continental Ukraine are either ambiguous (like Molodova V: 10a, b), or were recently proclaimed to be “MP to UP transitional” (Belokuzminovka, Stinka I: upper)¹⁸. The earliest, and seemingly not Aurignacian, Upper Palaeolithic occupations are known in Transcarpathia and dated to ca. 38 ky BP (Sokirnitsa) (USIK *et al.* 2004). Some of the UP industries are provisionally referred to Bohunician (Kulychivka) or Kostienki-Streletskaia on the Don (Vys’)¹⁹. Both Middle and Upper Palaeolithic population exploited basically similar areas with rich primary outcrops of qualitative raw materials and high level of productivity of bioresources in extreme south and west of the country. Worth pointing out is the spatial overlapping of areas settled by MP and UP population, though there is obvious concentration of MP sites in the Crimean foothills.

The interval between 32–28 ky BP is characterised by ongoing coexistence of MP and UP population (fig. 4:2). There is clear spatial dichotomy between MP and UP occupations: MP sites obviously gravitate toward the extreme south, whereas UP sites are more common in W, NW and N areas of continental Ukraine. Concentration of ultimate Middle Palaeolithic sites is reported for Crimea, where both Micoquian and Levallois-Mousterian industries still persisted²⁰. It cannot be excluded that some MP population could have survived in NW Ukraine (Zhornov: 2)²¹. That interval is also characterised by coexistence of several varieties of UP assemblages, that is Aurignacian, Gravettian, and so-called Archaic or symbiotic industries representing a mixture of MP and UP technomorphological traits. Gravettian sites show clear concentration in the Middle Dniester area, whilst Aurignacian sites are reported in all areas.

The interval between 28–22 ky BP is characterized by still surviving though crucially decreased in number Micoquian and Levallois-Mousterian MP occupations in Crimea (Zaskalnaya VI (Kolosovskaya): I; Prolom II: I, Shaitan-Koba IV), isolated archaic UP and Aurignacian assemblages (Mira: I, probably Illinka, Zeleny Khutor, Siuren), and dramatically predominant Gravettian sites (Molodova 5, Mira: II/2, Mezhygirtsy e.a)

¹⁷ N. Anisiutkin, *op. cit.*; P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, J. van der Plicht, *The East Carpatian loess record: a reference for the middle and late pleniglacial stratigraphy in central Europe*, Quaternaire, 14, 2003, 3, p. 163–188.

¹⁸ A. Chernysh, *Standard Multilayered site of Molodova V. Archaeology*, in *Multilayered Palaeolithic site of Molodova V. People and environment* (eds. I. Ivanova, S. Tseitlin), Moscow, p. 7–93 (in Russian); Al. Kolesnik, *op. cit.*; N. Anisiutkin, *op. cit.*; V. Chirica, I. Borziac, *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa*, Iași, 2005.

¹⁹ A. E. Marks, Katrin Monigal, *The Middle to Upper Palaeolithic Interface in Crimea at Buran-Kaya III. In Neanderthals and modern humans – discussing the transition: Central and Eastern Europe from 50,000 – 30,000 B.P.*, (eds. J. Orschiedt, G.-Ch. Weniger) Mettmann, 2000, p. 212–226; V. Stepanchuk, V. Cohen, *Kremenician, Middle to Upper Palaeolithic transitional industry in the Western Ukraine*, Préhistoire Européenne, 16–17, 2000–2001, p. 75–100; Leonid Zaliziak, Mykola Belenko, Petro Ozerov, *The Site of Vys’ and its Place in Late Palaeolithic of Ukraine*, Kamiana Doba Ukrainy, 11, 2009, p. 25–40, (In Ukrainian).

²⁰ V. Stepanchuk, M. Kovaliukh, J. van der Plicht, *The Radiocarbon age of the Late Pleistocene Palaeolithic sites of the Crimea*, Kamiana doba Ukrainy, 5, 2004, p. 34–61, (in Ukrainian); V. Stepanchuk, *Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine*, Chernovtsy, 2006, (In Russian); V. Chabai, *op. cit.*

²¹ V. Piasetski, *Mousterian cultural layer of Zhornov Palaeolithic locality and some questions of Palaeolithic stratigraphy*, in *Russian Archaeology*, 3, 1992, p. 113–126 (in Russian).

(fig. 4:3)²². Although there are certain – mainly radiochronological – data that point to probability of more recent age of some MP occupations in Crimea, until ca. 25 ky BP²³, this evidence needs further confirmation. The generalised pattern of peopling shows further steps in the colonisation of open and forested landscapes.

OIS 2

Pre-LGM, LGM, post-LGM, and final Pleistocene substages are characterised by substantially different environments and provide fairly different patterns of peopling and cultural development.

The pre-LGM substage, 22–19 ky BP, is characterised by coexistence of two main types of UP industries, namely epi-Gravettian and epi-Aurignacian BP (Molodova 5: 6; Buran-Kaya III: 6.5–3; Muralovka, Sagaidak, Anetovka 1 e.a.). Occupations of both industrial variants show compelling tendency to get localised within the area of dry steppe (fig. 4: 4). Another obvious tendency concerns the pattern of terrain colonisation: for the first time occupants leave low mountain areas and gravitate toward highlands of the Dniester-Dnieper interfluvial area, and to the Dnieper valley. That tendency probably reflects considerable improving of behavioural strategies involving basically different – in comparison with preceding periods – sources of lithic raw materials and less predictable bioresources. Surprisingly, there is no evidence of peopling of the Crimean foothills. The absence of population in northern regions of Ukraine might be plausibly explained in terms of presumably abrupt environmental changes²⁴.

LGM substage, 19–18 ky BP, is characterised by the presence of the only type of UP industry, the so-called epi-Gravettian with Aurignacoïde features (e.g. Bolshaya Akkarzha, Vladimirovka: V, Anetovka II, Osokorovka IV e.a.). Practically all known sites again get localised within the area of dry steppe (fig. 4:5). The pattern of peopling is basically the same as the one manifest in the preceding period of 22–18 ky BP, and there still is predominant exploitation of flat areas and river valleys, as well as frequently re-deposited outcrops of lithic raw materials of continental Ukraine. There also are isolated instances of occupations localised within the tundra-steppe landscapes, but, including the interval between 22–18 ky BP, the exact chronological position of these sites is rather controversial.

All known assemblages of post-LGM time are defined as epi-Gravettian (e.g. Gontsy, Mezin, Govorukha, abri Skalisty e.a.) (fig. 4:6). It is possible, indeed, to recognise territorially and temporally more limited groups of sites within the epi-Gravettian entity.²⁵ The number of sites increased significantly after 18 ky BP. The quantitative rise of occupations coincided with broadening of colonised areas northward, eastward, and southward, if the core area taken into consideration is the dry steppe persistently inhabited in course of 22–18 ky BP. In fact, for the first time the territory of Ukraine was peopled throughout, as epi-Gravettian occupations are reported for low mountains, highlands, lowlands, and valleys of large rivers. Beginning with that time, such colonisation-restricting factors as lack of good quality raw materials, low rates of bioproductivity, and climatic constraints were overcome.

From the archaeological standpoint, the final Pleistocene substage, 13–10 ky BP, is characterised by diversification of cultural variability. Technomorphological uniformity of preceding substage was biased

²² G. Goretski, S. Tseitlin (eds.), *Multilayered Palaeolithic site of Korman' IV*, Moscow, 1977 (in Russian); G. Goretski, Irina Ivanova (eds.), *Molodova I. Unique Mousterian settlement in Middle Dniester*, Moscow, 1982 (in Russian); Igor Sapozhnikov, *Palaeolithic of steppes of Lower Dniester area*, Odessa, 1994 (In Russian); idem, *Bolshaya Akkarzha: economy and culture of Upper Paleolithic of Steppe Ukraine*, Kiev, 2003 (In Russian); idem, *A Chronostratigraphic Basis for General and Regional Subdivisions of the Eurasian Upper Paleolithic*, in *Archeology, Ethnography and Anthropology of Eurasia*, 3, 2004, p. 2–11; V. Stepanchuk et al., *op. cit.*; idem, *The archaic to true Upper Paleolithic interface: the case of Mira in the Middle Dnieper area*, in *European Prehistory*, 3, 2005, 1, p. 23–41; François Djindjian, I. Sapozhnikov, V. Stepanchuk, Galina Sapozhnikova, *Upper Palaeolithic Chronology, Cultural Facies and Economic Complexes of the Northern Black Sea Area*, in *Cuenca mediterranea durante el Paleolítico Superior 38.000–10.000 anès* (eds. J.L. Sanchidrián Torti, A.M. Márquez Alcántara, J.M. Fullola i Pericot), Nerja, 2006, p. 46–59; Y. Demidenko, M. Otte, *Siuren-I (Crimea) in the context of a European Aurignacian*, *Prehistoire Européenne*, 16–17, 2000–2001, p. 133–146; V. Chabai, *op. cit.*

²³ V. Stepanchuk et alii, *op. cit.*

²⁴ Olexandra Krotova, *Chronostratigraphie du Paléolithique supérieur des steppes d'Azov et de la mer Noire*, in *PALEO-Supplement. Actes du Colloque de Miscolec*, Bordeaux, 1995, p. 227–233; I. Sapozhnikov, *op. cit.*; F. Djindjian et alii, *op. cit.*

²⁵ Liudmila Iakovleva, F. Djindjian, *Le site Paléolithique de Gontsy (Ukraine) at les sites a cabanes en os de Mammouths du Paléolithique supérieur récent d'Europe orientale*, Kiev, 2005.

toward deep diversification mirrored in broad coexistence of such cultural phenomena as Krasnoselye, Swiderian, Shan-Kobian, and so-called assemblages with big trapezes.²⁶ Association of tanged point cultures – Krasnoselye and Swiderian – with forested open woodland landscapes seems to be rather unequivocal. Contrariwise, the Azilian of Shan-Koba and assemblages with big trapezes are associated with Crimean low mountains, and the steppe area, respectively. Worthy of emphasis is a clear misbalance in population density, as mirrored by the quantity of known sites, between the NW territory of Ukraine and the above-mentioned areas²⁷.

THE MAIN TRENDS OF CULTURAL DYNAMICS AND THE PROCESSES OF COLONIZATION OF THE UKRAINIAN TERRITORY

Evidence of the first penetration of prehistoric population at the territory of today's Ukraine is provided by the earliest stratified assemblages discovered at Korolevo I, west of the Carpathian range, localized within a zone of Matuyama inverse polarity. Further evidence of early occupations, this time already belonging to the Brunhes age, is also known in the Central European segment of Ukraine, at Korolevo I, dated to OIS 13. The first reliable evidence of human presence in areas east of the Carpathian range is dated to OIS 11 and comes from Medzhibozh and Maslovo, both situated in the basin of the Southern Buh River; occupations are also known in Transcarpathia (Korolevo I; Maly Rakovets IV). There is an obvious tendency of the earliest sites to be associated with areas of low mountains. Paleogeographical data and spatial localization of the earliest sites in Ukraine and adjacent territories suggest that the ways of the initial peopling of the country may have passed through the Balkans, from Asia Minor (and Transcaucasia), across the land bridge between these territories. Another presumable way of initial penetration may have passed through the territory of Central Europe. Variability of lithic assemblages is a chronological indicator, as there is dichotomy between earlier pebble complexes and later complexes with handaxes.

Peopling of the territory in course of the Middle and the main portion of the Upper Pleistocene was likely characterized by repetitive pioneering colonization of areas with rich and predictable biological and mineral resources by small groups of population, with large chronological lacunas between isolated episodes of human dispersal. In any event, there are no grounds to suppose durable continuous occupation of the area, and, consequently, to suppose direct continuity of population and transmission of cultural traditions.

There is no evidence of human presence in the country during oxygen isotope stages 10, 9, and 8, but between OIS 7 and the very end of the Pleistocene, the territory of Ukraine shows permanent presence of population. That, however, did not mean that the colonization of the territory became stable and continuous. Rhythmic climatic fluctuations in the Pleistocene were accompanied by repeated landscape-climatic alterations and related changes of the resource base. Plurality of environmental changes affected the rhythmic nature of repeated colonization and consequent depopulation of the habitat. There is no room to suppose permanent population in the territory of Ukraine during the major portion of the Middle Palaeolithic. Instead, numerous affluxes and refluxes of population appear to be more adequate, as manifest in available archaeological finds. On the basis of data on localization of Middle Palaeolithic occupations through time and space, one can suppose a pulsing area pattern of peopling. Low mountains and elevations in the extreme south and west of Ukraine appeared to be more stably peopled due to richness and higher predictability of biological and mineral resources. It was those core areas that may have played a role of centers of repeated population under terms of demographic growth, and, contrariwise, they may have served as refuges during population decreases.

Durable presence of population, and, consequently, its probable continuity and continuous transmission of cultural traditions within the frameworks of stable colonized areas, might be supposed only for the late stage of the Middle Palaeolithic: beginning with Eem (or end of Riss) for Crimea, and, likely, somewhere during Ammesfort-Brörup for the Middle Dniester area and Donbass.

Beginning with OIS 7, due to availability of a series of statistically representative assemblages, there is a possibility to distinguish different techno-typological facies (fig. 5). The period between OIS 7 and OIS 5e is characterized by assemblages of flake Levallois-Mousterian, assemblages with bifacial leafpoints, and, probably, denticulate assemblages. Besides, industries with bifacial backed knives appeared towards the end of this interval.

²⁶ L. Zalizniak, *Final Palaeolithic reindeer hunters of Ukrainian Polissia*, Kiev, 1989 (in Russian); idem, *Prehistory of Ukraine X–V ky BC*, Kiev, 1998 (in Ukrainian).

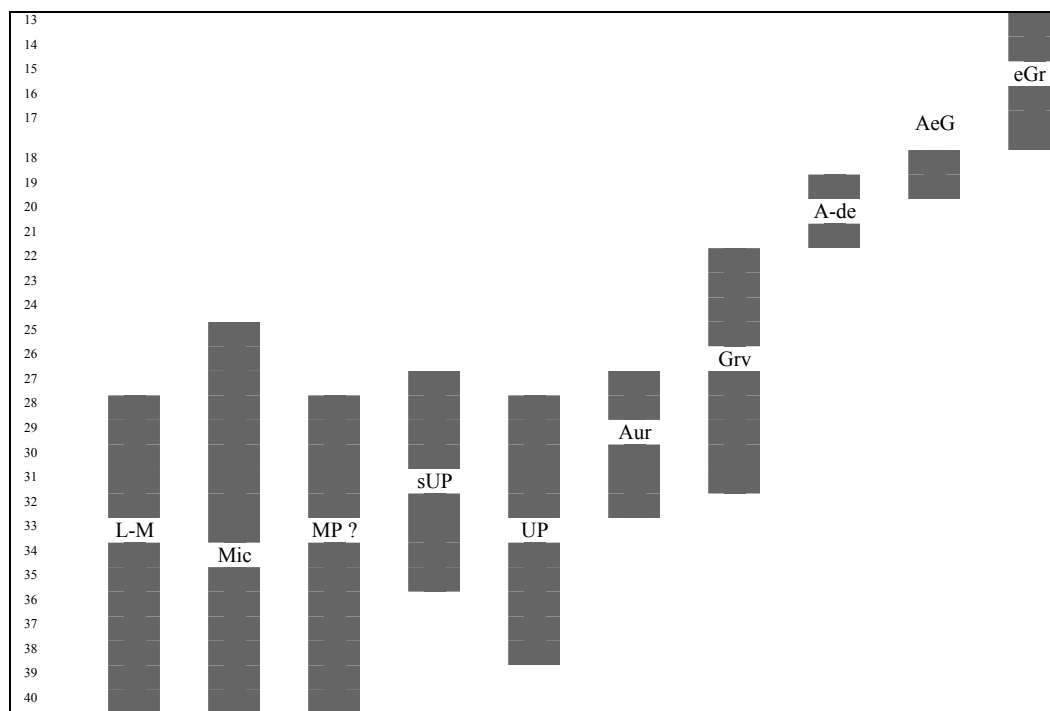
²⁷ *Ibidem*.

The period between OIS 5d and OIS 3 is still characterized by the presence of sites with Levallois-Mousterian, bifacial (either Micoquian or para-Micoquian) and denticulate industries. Levallois-Mousterian sites are reported for Transcarpathia, the Dniester area, Polessye, the Dnieper area, Donbass, and Crimea. Bifacial industries, most common in Crimea, are also known in other regions. Denticulate industries are isolated and known in Crimea and in Southern Buh valley. This stage is characterized by better recognizable differentiation of industries at the level of technocomplexes. So, one can distinguish industries with bifacial backed knives and more frequent industries with bifacial leafpoints. An expressive group is represented by blade-oriented Levallois-Mousterian industries, known for Crimea, Donbass, the Dnieper area, and Volhyno-Podolia.

The appearance of the first Upper Palaeolithic sites in Ukraine circa 40 ky BP (Transcarpathia) is under current discussion. More recent Upper Palaeolithic occupations are affiliated with Gravettian, Aurignacian, and “transitional” symbiotic industries. Gravettian sites became predominant between 28–22 ky BP (Table 1). There are certain grounds to suppose survival of Middle Palaeolithic industries in the extreme south of the country up until 25 ky BP, and, possibly, even later.

Table 1

General trends of industrial variability between 40/13 ky BP: L-M –Levallois-Mousterian, Mic – Micoquian, MP? – Middle Palaeolithic (?), sUP – symbiotic UP, UP – Upper Palaeolithic, Aur – Aurignacian, Grv – Gravettian, A-de – Aurignacoide industries, AeG – Aurignacoide epi-Gravettian, eGr – epi-Gravettian.

The period between 40–22 ky BP is characterized by principally the same strategy of colonization of the territory as during preceding periods: areas with mosaic landscapes and primary outcrops of lithic raw materials appear to have been the most stably peopled. Nevertheless, starting from somewhere around 32 ky BP the process of gradual colonization of open landscapes with lesser predictable bioresources and absence of primary outcrops began. The essential shift had occurred between 22–19 ky BP, when population was for the first time concentrated in the area of open steppe, while mountain areas, were possibly abandoned. Principally, a similar pattern of peopling is characteristic of the period of late glacial maximum too.

The strategy of colonization of the territory was abruptly changed after 18 ky BP. At that moment the territory of Ukraine was occupied permanently, stably, and continuously, and the pattern of colonization shows no archaeologically visible restrictions determined by the type of landscape, quantity and quality of biological and mineral resources. The traced transformation of the peopling pattern appears to have been even more essential, if we take into consideration the domination of the tundra-steppe landscape in that period. After 13 ky BP the strategy of colonization of the territory remains similar, but it is worth noting that there was evident concentration of population in northwest regions of the country.

Figure captions

		warm	cold	Paleomagnetic scale	OIS column V28-238	Alpian scheme	Stratigraphical horizons of out-Glacial zone			
							after Veklich 1989	after Gozhik et al. 2001	after Gerasimenko 2004	
hl					1	post Würm	Holocene	Holocene	Holocene	
Pleistocene	Upper			Brunhes		Würm IV	Prichernomorie	Prichernomorie	Prichernomorie	
		2	Würm III		Dofinovka Buh	Dofinovka Buh				
		3	Würm II		Dofinovka	Vitachiv	Vitachiv			
					Buh					
		4	Würm I		Vitachiv	Udai	Udai			
					Udai	Priluki	Priluki			
		5a						Priluki	Tiasmin	Tiasmin
		5c			Kaidaki	Kaidaki				
		5d	Riss-Würm		Tiasmin	Dnieper	Dnieper			
		5e					Potiagailovka			
	6	Riss II	Kaidaki				Orel'			
	7	Riss I-II	Zavadovka		Potiagailovka	Zavadovka				
	8	Riss I			Orel'					
	9	Mindel-Riss			Zavadovka					
	10		Tiligul		Tiligul	Tiligul				
	11		Lubny		Lubny	Lubny				
	12	Mindel II	Sula		Sula					
	Middle					13	Mindel I-II	Martonosha	Martonosha	Martonosha
						14	Mindel I			
						15		Günz-Mindel	Martonosha	Martonosha
						16	Sula			
						17		Martonosha	Martonosha	
						18	Martonosha			Martonosha
						19		Martonosha	Martonosha	

Fig. 1. Correlation of stratigraphical subdivisions of the Eopleistocene-Pleistocene (after Maxim F. Veklich, Andrej A. Velichko, Petr F. Gozhik, Andrej B. Bogutski, Natalia P. Gerasimenko *et alii*).

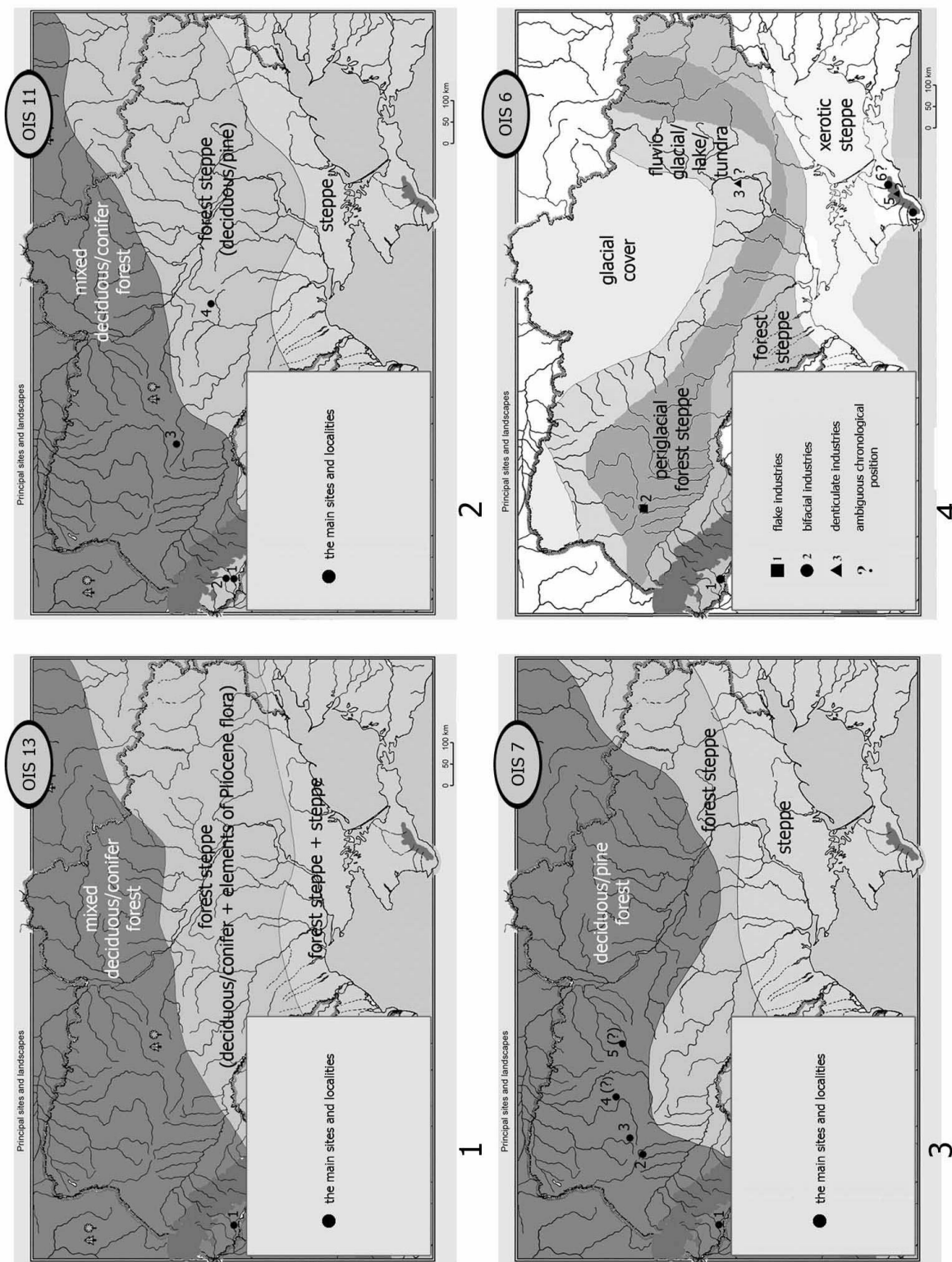

Fig. 2. Paleolandscapes and the main sites and localities. Environmental reconstruction after Melnichuk (2004)

(maps 1–3) and Sirenko et alii (1990) (map 4), river system is modern.

1 – OIS 13. Key: 1 – Korolevo I; 2 – OIS 11. Key: 1 – Korolevo I, culture-chronological unit (further on: ccu) V; 2 – Velyky Glybochok I: III-B; 3 – Kruglik; 4 – Shary I-III; 5 – Kiik-Koba: VI; 6 – Zaskal'naya IX; 3 – OIS 7. Key: 1 – Korolevo I, ccu V; 2 – Velyky Glybochok I: III-B; 3 – Kruglik; 4 – Shary I-III; 5 – Kiik-Koba: VI; 6 – Zaskal'naya IX. 4 – OIS 6. Key: 1 – Korolevo I, ccu V; 2 – Velyky Glybochok I: III-B; 3 – Kruglik; 4 – Shary I-III; 5 – Kiik-Koba: VI; 6 – Zaskal'naya IX.

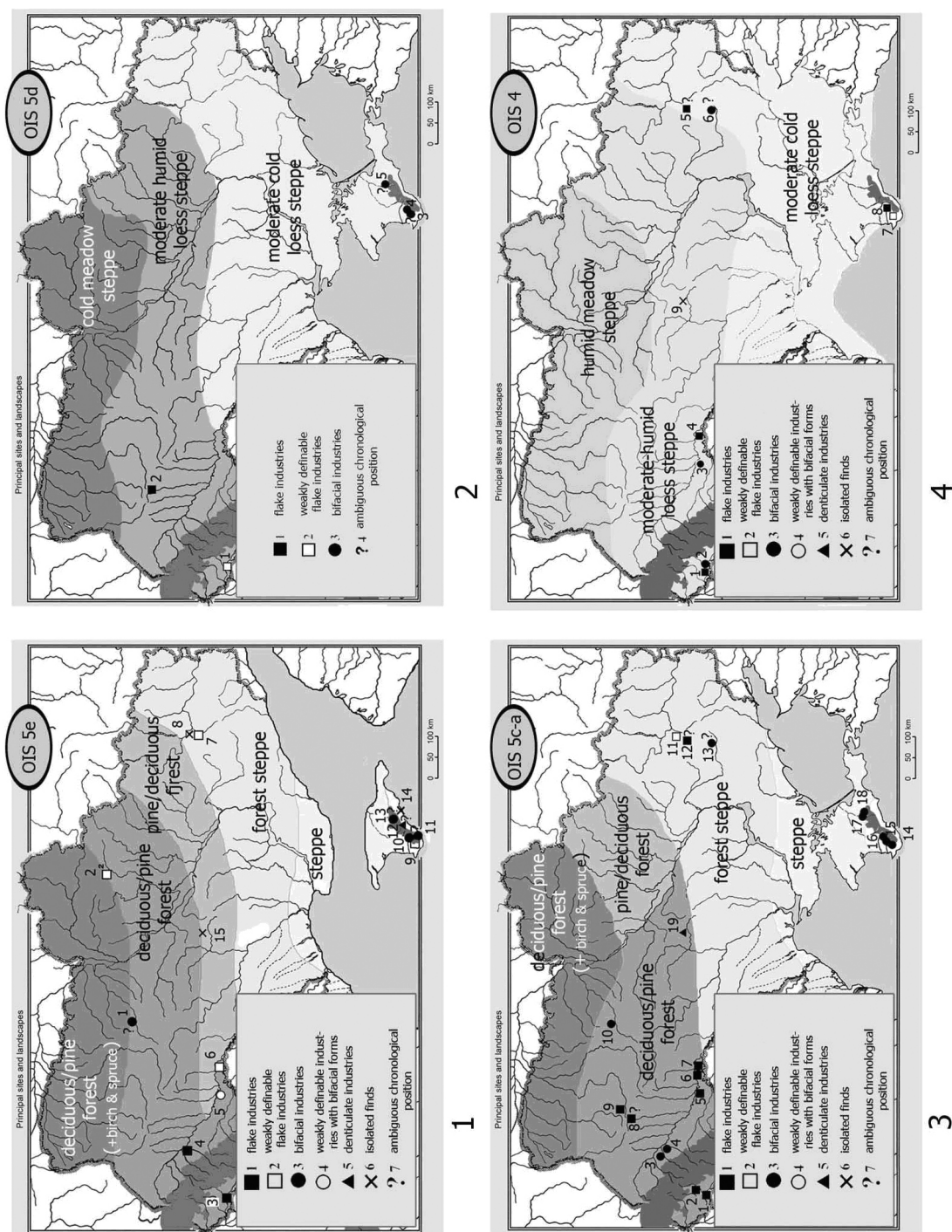

Fig. 3. Paleolandscapes and the main sites and localities. Environmental reconstruction after Sirenko *et alii* (1990) (maps 1–4), sea configuration after Lazukov (1981) (map 1) and van Andel & Tzedakis (1996) (map 4); river system is modern.

1 – OIS 5e. Key: 1 – Zhitomir, Acheulean assemblage; 2 – Mukhovets; 3 – Korolevo I, ccu IV-a; 4 – Ezupil': III; 5 – Ketrosoy, alluvium; 6 – Korman' IV, alluvium; 7 – Belokuz'minovka; 8 – Korneev Yar; 9 – GABO, alluvium; 10 – Kabazi II: V/3–VI/17; 11 – Shary I–III; 12 – Kiik-Koba: VI; 13 – Zaskal'naya IX; 14 – Novy Svet; 15 – Nechaev III; 2 – OIS 5d. Key: 1 – Korolevo I, ccu IV; 2 – Proniatyn; 3 – GABO: 2; 4 – Kabazi II: III; 5 – Zaskal'naya I: VII and VI; 3 – OIS 5c–a. Key: 1 – Korolevo I, ccu III; 2 – Maly Rakovets IV; 3 – Kolodiiv; 4 – Ezupil': II; 5 – Ketrosoy, the main layer; 6 – Molodova I: 12–11b; 7 – Molodova I: I, IV, III; 8 – Proniatyn; 9 Bugliv I: II; 10 – Zhitomir; 11 – Belokuz'minovka; 12 – Kurdiumovka; 13 – Antonovka I; 14 – GABO: 2, 1; 15 – Starosel'ye: 4; 16 – Kabazi II: III; 17 – Zaskal'naya I: VII and VI; 18 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): V and IV; 19 – Nechaev, Maslovo; 4 – OIS 4. Key: 1 – Korolevo I, ccu II; 2 – Korolevo I, ccu II-and; 3 – Stinka I, lower layer; 4 – Molodova I: II and I; 5 – Kurdiumovka, Udai assemblage; 6 – Antonovka II; 7 – Starosel'ye: 3; 8 – Kabazi II: IIA; 9 – Nechaev, Maslovo.

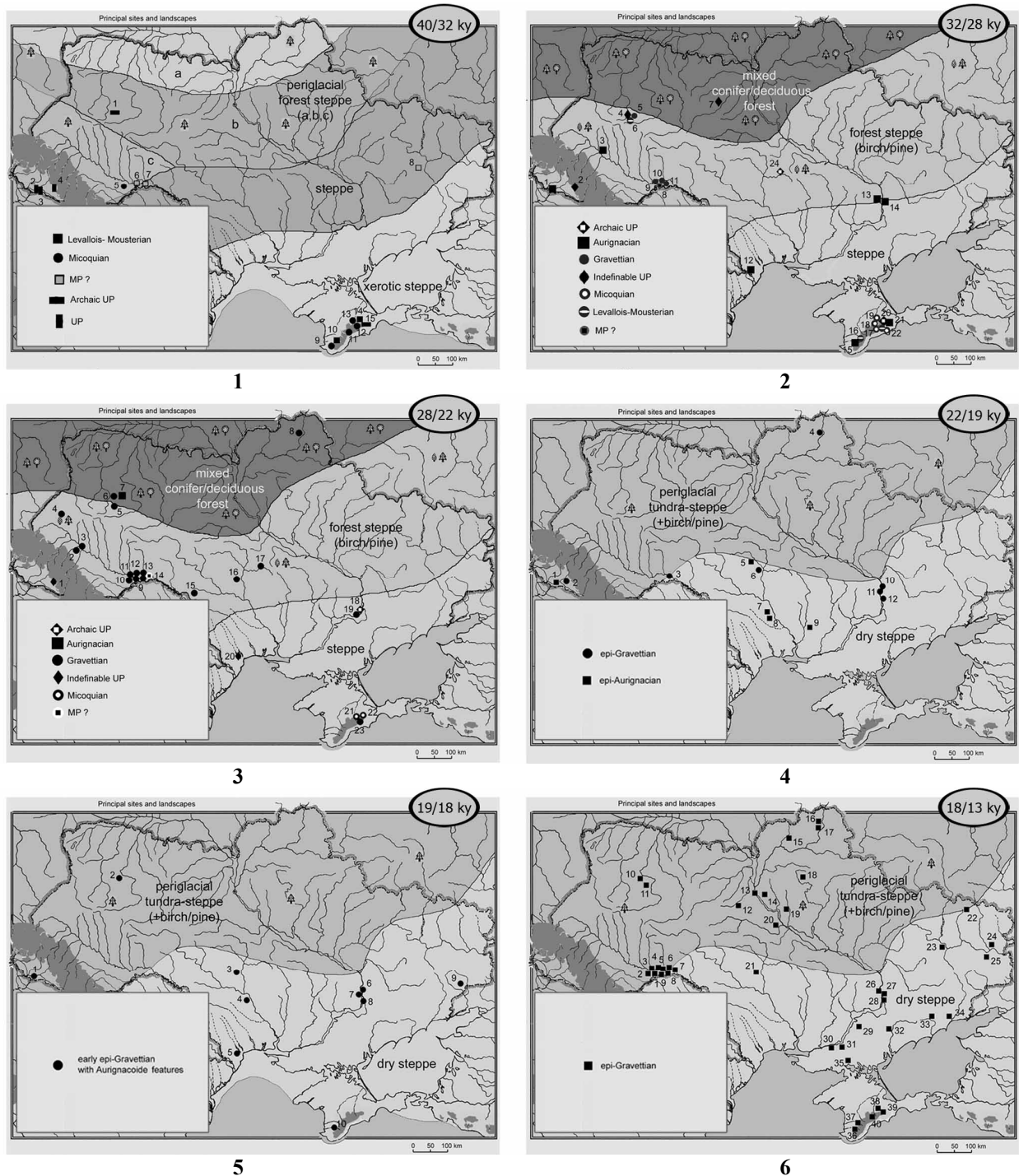

Fig. 4. Paleolandscapes and the main sites and localities in course of late OIS 3 and OIS 2.

Environmental reconstruction after Melnichuk (2004) (maps 1–6), river system is modern.

1 – 40/32 ky BP. Key: *Archaic UP*: 1 – Kulychivka: IV, III; 15 – ?Buran-Kaya: IIIC; *UP* 2: – Korolevo I: Ia; 3 – Korolevo II: II; Sokymytsya; *Micoquian*: 5 – Sinka I: upper; 9 – Starosel'ye: I; 11 – Kiik-Koba: IV; 12 – Prolom I: II; 13 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): IIIa, III; *Levallois-Mousterian*: 10 – Kabazi II: IIA/1–II/A1; 14 – Alyoshin Grot: II; *MP*?: 6 – Molodova V: 10a, 10b; 7 – Korman' IV: 10; 8 – Belokuz'minovka.

2 – 32/28 ky BP. Key: *Archaic UP*: 2 – Shayan I: II; 4 – Zhornov: 1; 20 – Buran-Kaya: IIIC; 24 – Vys'; *Aurignacian*: 1 – Beregovo I; 3 – Mezhygitsi: lower; 12 – Zeleny Khutor; 13 – Nenasytets III; 14 – Vorona III: lower; 15 – Siuren' I: FA-1-FB2, GA-GB2; 21 – Buran-Kaya III: 6/5–3; *Gravettian*: 5 – Zhornov: 2a; 9 – Molodova I: 3; 10 – Molodova V: 10, 9; 11 – Oselivka: 3, 2; *Indefinable UP*: 7 – Radomyshl'; *Micoquian* 17 – Prolom I: I; 18 – Zaskal'naya V: II, I; 19 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): II; 22 – Buran-Kaya: B1; *Levallois-Mousterian*: 6 – Zhornov: 2; 16 – Kabazi II: II/1a; 23 – Alyoshin Grot: I; *MP*? 8 – ?Korman' IV: 10, 9.

3 – 28/22 ky BP. Key: *Archaic UP*: 2 – Shayan I: II; 18 – Mira: I; *Aurignacian*: 7 – Ivanichi; *Gravettian*: 2 – Galich I: I; 3 – Mezhygitsi: middle; 4 – Lviv VII: lower; 5 – Kulychivka: I; 6 – Lipa I; 8 – Pushkari I; 9 – Voronovitsa: lower; 10 – Oselivka I: 3, 2; 11 – Babyn I: 2, 1; 12 – Molodova V: 7, 6; 13 – Korman' IV: 7; 15 – Leski; 16 – Vladimirovka: VIII, VII; 17 – Troianovo 4; 19 – Mira: II/2; 23 – Buran-Kaya III: 6/2; *Indefinable UP*: 1 – Molochny Kamen'; 20 – Il'inka; *Micoquian*: 21 – Prolom II: II, I; 22 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): I; *MP*?: 14 – ?Korman' IV: 10, 9.

4 – 22/19 ky BP. Key: *epi-Gravettian*: 2 – ?Shayan I: I; 3 – Korman' IV: V; 4 – Novgorod-Severski; 6 – Vladimirovka: VI; 10 – Osokorovka I: Va; 11 – ?Osokorovka IV; 12 – Pidporozhny; *epi-Aurignacian*: 1 – Beregovo I; 5 – Gordashovka; 7 – Ivashkovo VI; 8 – Anetovka I; 9 – Sagaidak I: lower.

5 – 19/18 ky BP. Key: *epi-Gravettian with Aurignacoïde features*: 1 – ?Shayan I: I; 2 – Lipa VI: V; 3 – Vladimirovka: V; 4 – Anetovka II; 5 – Bolshaya Akkarzha; 6 – Vorona III: upper; 7 – Kaistrova balka VI; 8 – ?Osokorovka IV; 9 – Amvrosievka; 10 – Siuren' I: middle.

6 – 18/13 ky BP. Key: *epi-Gravettian*: 1 – Ataki I: 4–2; 2 – Babyn I: 3; 3 – Vrublevtsi: upper; 4 – Molodova I: 2–0; 5 – Molodova V: 1–5; 6 – Oselivka I: 1; 7 – Oselivka III; 8 – Voronovitsa: upper; 9 – Korman' IV: 4–1, A; 10 – Lipa VI: 1–4; 11 – Barmaki; 12 – Fastov; 13 – Kirilovskaya; 14 – Semenovka I, II; 15 – Mezin; 16 – Chulatovo; 17 – Pogon; 18 – Gontsy; 19 – Dobranichevka; 20 – Mezhirichi; 21 – Vladimirovka: IV–I; 22 – Yamy; 23 – Min'evskiy Yar; 24 – Rogalik VII; 25 – Govorukha; 26 – Kaistrova balka IV; 27 – Dubova Balka; 28 – Osokorovka I: IIIv; 29 – Dmitrovka; 30 – Somova balka; 31 – Liubimovka I; 32 – Kashtaeva balka; 33 – Yanisol'; 34 – Fedorovka; 35 – Novovladimirovka; 36 – Skalisty: VII–IV; 37 – Siuren' I: upper; 38 – Vishennoye: A, B, V; 39 – Buran-Kaya III: 4; 40 – Adzhi-Koba: upper.

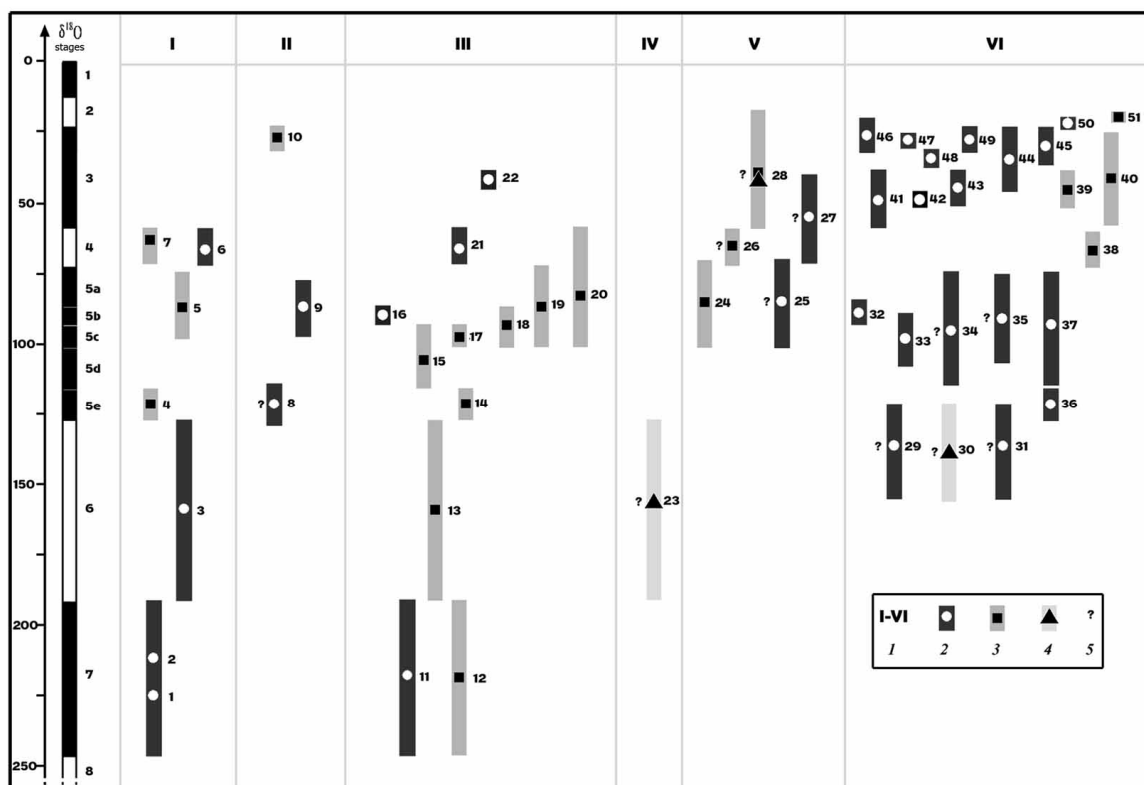

Fig. 5. Variability of Ukrainian Middle Palaeolithic industries in chronological and geographic profiles. Key: 1 – territorial groupings of sites (I – Transcarpathia group, II – Polessye group, III – Dniester group, IV – Dnieper group, V – Donetsk group, VI – Crimean group), 2 – bifacial industries, 3 – flake industries, 4 – denticulate industries, 5 – ambiguous chronological position.

1 – Korolevo I, ccu V-b; 2 – Korolevo I, ccu V-a; 3 – Korolevo I, ccu V; 4 – Korolevo I, ccu IV-a; 5 – Korolevo I, ccu III; 6 – Korolevo I, ccu II-a; 7 – Korolevo I, ccu II; 8 – Zhitomir, Acheulean assemblage; 9 – Zhitomir, Mousterian assemblages; 10 – Zhornov; 11 – Velyky Glybochok I: III; 12 – Bugliv I: I; 13 – Velyky Glybochok I: III-B; 14 – Ezupil': III; 15 – Proniatyn; 16 – Ezupil': II; 17 – Bugliv I: II; 18 – Ketrosy, the main layer; 19 – Molodova I: 12–11b; 20 – Molodova I: I, IV, III, II, I; 21 – Stinka I, lower layer; 22 – Stinka I, upper layer; 23 – Kruglik; 24 – Kurdiymovka; 25 – Antonovka I; 26 Kurdiymovka, Udai assemblage; 27 – Antonovka II; 28 – Belokuz'minovka; 29 – Shary I–III; 30 – Kiik-Koba: VI; 31 – Zaskal'naya IX; 32 – Starosel'ye: 4; 33 – Site of G.A. Bonch-Osmolovskij: II, I; 34 – Zaskal'naya I: VII, VI; 35 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): I, IV; 36 – Kabazi II: VI/17–V/3; 37 – Kabazi II: III; 38 Kabazi II: IIA; 39 – Alioshin Grot: II; 40 – Kabazi II: II; 41 Prolom II: III; 42 – Zaskal'naya I: III; 43 – Starosel'ye: 2, 1; 44 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): IIIa, III, II; 45 – Prolom I: II, I; 46 – Prolom II: II, I; 47 – Buran-Kaya III: B1; 48 – Kiik-Koba: IV; 49 – Zaskal'naya I: II, Ia, I; 50 – Zaskal'naya VI (Kolosovskaya): I; 51 – Shaitan-Koba IV: II, I.

PALEOLITICUL MIJLOCIU, PALEOLITICUL SUPERIOR ȘI EPIPALEOLITICUL – MEZOLITICUL ÎN SPAȚIUL CARPATO-NISTREAN

DE

ILIE BORZIAN, VASILE CHIRICA

Keywords: *Carpathian-Dniester space, symbiotic industries, Preaurignacian, Brânzeni culture, ancient Upper Paleolithic, recent Upper Paleolithic*

1. ASPECTE GENERALE

Descoperirile arheologice din întregul spațiu geografic cuprins între Tisa și Nistru demonstrează intensitatea de locuire a comunităților umane, începând din Paleoliticul inferior și până în Epipaleolitic-Mezolitic¹. Noi nu vom examina aici istoricul problemei și evoluția discuțiilor, a ipotezelor referitoare la fenomenul apariției și evoluției fizice a omului, ci vom menționa doar că metodologia tratării, percepției și definirii unor întrebări deja formulate au determinat apariția unor grupe de specialiști, neomogene, dar distincte. Unii cercetători susțin în continuare ipoteza lansată de D. A. Garrod², conform căreia omul actual (*Homo sapiens*) s-a divizat inițial din neanderthalienii din Orientul Apropiat (Palestina, Siria, Iordania), de unde omul și cultura lui încă rudimentară s-au diseminat în alte zone ale Asiei, Europei și Africii. Alți autori consideră că omul de tip fizic actual și unele elemente ale creației sale materiale au apărut aproape concomitent în mai multe zone ale Lumii Vechi, evoluând din comunitățile neanderthaliene locale³. Noi subscriem la teoria conform căreia omul de tip actual s-a divizat inițial din *masivul neanderthalian* într-o singură zonă geografică întinsă (Africa de Est, Orientul Apropiat), de unde s-a răspândit în alte zone ale globului, influențând biologic și cultural neanderthalienii locali⁴. În ultimul timp, grație realizărilor din

¹ Din bogata literatură de specialitate, cf. I. Borzian, *Paleoliticul și mezoliticul în spațiul dintre Nistru și Prut*, în *Thraco-Dacica*, XV, 1994, 1–2, p.19–40 V. Chirica, I. Borzian, N. Chetaru, *Gisement du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, BAI V (éd. V. Chirica), Helios, Iași, 1996; V. Chirica, I. Borzian, *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, XIV (éd. V. Chirica), Helios, Iași, 2005; idem, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, XXI (éd. V. Chirica), PIM, Iași, 2009; Al. Păunescu, *Paleoliticul și epipaleoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Carpați și Siret*, vol. I/1, Satya Sai, București, 1998; idem, *Paleoliticul și mezoliticul de pe teritoriul Moldovei cuprins între Siret și Prut*, vol. I/2, Satya Sai, București, 1999; idem, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul cuprins între Carpați și Dunăre. Studiu monografic*, Agir, București, 2000; idem, *Paleoliticul și mezoliticul din spațiul transilvan. Studiu monografic*, Agir, București, 2001; M. Cărciumaru ș.a., *Geo-archeologie du Paleolithique moyen, Paleolithique supérieur, Epipaleolithique et Mesolithique en Roumanie*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007; R. Dobrescu, *Aurignacianul din Transilvania. Studii de Preistorie*, Supplementum, 3, Renaissance, București, 2008 etc.

² D. A. E. Garrod, *A Transitional Industry from the base of the Upper Palaeolithic in Palestine and Syria*. J. R. Anthropol. Inst., 55, 1955, p. 78–89.

³ J. Hahn, *Recherches sur l'Aurignacien en Europe centrale et orientale*, în *L'Anthropologie*, 74, 3–4, 1990, p. 220.

⁴ A. Jelinek, *The Middle Palaeolithic in the Southern Levant with comments on the appearance of modern Homo Sapiens*, în *The transition from Lower to Middle Palaeolithic and the origin of modern Man*. BAR International Series, 508, 1982, p. 57–100; H. Amiranov, M. Anicovich, I. Borzian, *Problème de la transition du Moustérien au Paléolithique supérieur sur la territoire de la Plaine russe et du Caucase*, în *L'Anthropologie* (Paris), 97 (2–3), 1993, p. 311–330.

domeniul cronologiei absolute, dar și prin diferite alte metode moderne de cercetare, a fost stabilită modalitatea de descifrare a codului genetic, în baza eșantioanelor de oseminte fosile ale hominizilor, au fost lansate diferite ipoteze. Există, desigur și alte opinii, conform cărora omul de tip actual a apărut undeva în Orientul Apropiat ori Mijlociu, ori în Africa de est, cu aproximativ 120 000–100 000 ani în urmă și, evoluând paralel cu omul de Neanderthal, s-a răspândit treptat în alte zone ale Europei, Asiei și Africii, distrugând treptat comunitățile predecesorilor. Această ipoteză este în ultimul timp tot mai mult documentată și capătă noi adepți printre arheologi și antropologi⁵.

Între timp, rezolvarea definitivă și globală a problemelor menționate este departe de a fi posibilă din lipsa unor date suficiente și necesare. Considerăm că în etapa actuală a investigațiilor este necesară segmentarea materialului acumulat și analiza unora dintre probleme în lumina datelor din zone geografice bine precizate. Acest mod de analiză ar permite rezolvarea treptată, cel puțin a unora dintre problemele enumerate mai sus; din această perspectivă vom examina substratul de materiale arheologice din spațiul geografic luat în considerație, în dorința de a opera o trecere în revistă a documentației actuale cu privire la începuturile paleoliticului mijlociu, ale perioadei de tranziție spre paleoliticul superior și apoi, evoluția comunităților umane spre specificul Paleoliticului superior, respectiv al Epipaleoliticului-Mezoliticului dintre Tisa și Nistru.

Din punct de vedere strict statistic și pe baze crono-culturale, Paleoliticul mijlociu este reprezentat, între Prut și Nistru de 11 stațiuni (unele pluristratificate), dar între Tisa și Prut au fost descoperite și cercetate prin săpături sistematice 29 stațiuni, unele cu mai multe nivele de locuire musteriană sau aparținând Paleoliticului mijlociu⁶. Pentru perioada Paleoliticului superior vechi (inclusiv perioada de tranziție dintre Paleoliticul mijlociu și Paleoliticul superior) avem înregistrate 8 stațiuni în spațiul Nistru-Prut și 41 stațiuni între Prut și Tisa, unele pluristratificate⁷. Paleoliticul superior recent (Gravettianul) este reprezentat de nu mai puțin de 9 stațiuni sau nivele de locuire între Nistru și Prut, și alte 53 stațiuni între Prut și Tisa⁸. În toate perioadele și în întregul spațiu Tisa-Nistru există locuiri umane situate în grote, și altele, situate, de regulă, pe terasele râurilor.

2. MUSTERIANUL ȘI PREAURIGNACIANUL ÎN EUROPA EST-CENTRALĂ ȘI ÎN ZONA CARPATO-NISTREANĂ

Vom porni de la analiza unui grup de industrii paleolitice, atribuite anterior Musterianului, unele dintre acestea fiind unite în așa-zisa cultură musteriană Stâncă. Arealul de răspândire al acestei „culturi”, conform opiniilor lui N. Anisiutkin⁹ îl constituie zona Nistrului Mijlociu și zonele limitrofe, poate chiar și Dobrogea. Dar, după timpul de datare și după componența tehnologică, aceste industrii litice sunt de fapt jaloane de evoluție inițială a paleoliticului superior timpuriu în spațiul larg al Europei.

Începând cu primele descoperiri ale Musterianului în zona dintre Carpații Orientali și Nistru¹⁰ și până la sfârșitul anilor '70 ai secolului al XX-lea, se evidențiază o singură variantă a culturii musteriene – Musterianul de tip Levallois, divizat în două subvariante – cu bifaciale: primele 5 nivele inferioare de la Ripiceni-Izvor¹¹, tehnocomplexul de la Butești¹² etc. – și fără bifaciale: Molodova I, primele patru nivele inferioare, Molodova V, cele două nivele inferioare Cormani IV, cele 2 nivele inferioare¹³. Mai târziu, în prima subvariantă au fost incluse materialele litice de la Volodeni II¹⁴, iar în a doua, materialele litice de la Chetrosu¹⁵. Precizăm că în

⁵ R. Desbrosse, J. Kozłowski, *Les habitats préhistoriques. Des Australopithecques aux premiers agriculteurs*, Cracovie-Paris, 1994, p. 15–18; M. Otte, *La Préhistoire*, De Boeck Université, Paris-Bruxelles, 1999, p. 41–53; Л. Б. Вишняцкий, История одной случайности или происхождения человека, în *Stratum-Plus* 1, Кишинев, 1999, с. 10–71.

⁶ V. Chirica, I. Borzianu, *op. cit.*, 2005.

⁷ V. Chirica, I. Borzianu, N. Chetaru, *op. cit.*, 1996.

⁸ V. Chirica, I. Borzianu, *op. cit.*, 2009.

⁹ Н. К. Анисюткин, *Мустерская эпоха на Юго-Западе Русской равнины*, Санкт-Петербург, 2001, с. 24.

¹⁰ N. Moroșan, *Le Pléistocène et le Paléolithique de la Roumanie du Nord-Est*, în *Anuarul Institutului Geologic al României*, XIX, București, 1938, p. 1–160.

¹¹ Al. Păunescu, *Ripiceni-Izvor. Paleolitic și mezolitic. Studiu monografic*, București, 1993; idem, *op. cit.*, 1998.

¹² Н. А. Кетрару, *Уникальный предмет палеолитического искусства из грота Брынзены I. Охрана природы Молдавии (ОПМ)*, 8, Кишинев, 1970, с. 34–45.

¹³ А. П. Черныш, *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I*, în *Молодова I. Уникальное мустерское поселение на Среднем Днестре*, Москва, 1982, с. 3–87; idem, *Эталонная многослойная стоянка Молодова V*, în *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда*, Москва, 1987, 7–40.

¹⁴ И. А. Борзьян, *Проблема перехода от мустье к позднему палеолиту*. Изв. АН МССР, сер. обществ. наук, № 2, 2003, с. 62.

zona geografică precizată mai erau cunoscute și alte stațiuni, cum ar fi Duruitoarea Veche (2 nivele inferioare) și Ofatinți care, în mod tradițional, erau atribuite paleoliticului inferior, apreciate ca fiind de vârstă acheuleană (chiar dacă alți arheologi le considerau musteriene), dar și alte peste 30 de descoperiri cu materiale litice de epocă musteriană¹⁶.

Noi considerăm „cultura Stânca” fără repere cronostratigrafice temeinice, fără o delimitare teritorial-spațială și cronostratigrafică bine documentată, fiind evidențiată doar pe baza unor stațiuni plasate în vecinătate, pe Nistrul Mijlociu, și a unor colecții extrem de sărace (cele de la Stânca I numără doar câteva sute de piese). Apreciem doar că există posibilitatea unei încadrări cronologice relative. Analiza materialelor privind cele 2 nivele de locuire ale stațiunii Stânca I și a stațiunilor cu materialele recoltate la suprafață (Stânca II, Stînca-Darabani, Șipot, Osîpka, Chișleanski-Yar și altele) i-au permis autorului să prezinte unele repere tipologice, pe baza cărora să evidențieze o nouă cultură musteriană, diferită tipologic de cele două variante ale Musterianului de factură Levallois, menționate mai sus. La aceste colecții, parțial atipice din punct de vedere morfologic și tipologic, autorul a adaptat treptat materialele unor stațiuni stratificate, cercetate ulterior, cum ar fi cele din grotelile Buzdujeni I, Trinca I (nivelul inferior)¹⁷ și ale unor stațiuni cu nivelele incerte, din Dobrogea¹⁸. În paralel cu materialele, evident musteriene, și pentru a lărgi orizonturile cronologice ale culturii Stânca, N. Anisiutkin a inclus aici și materialele de factură acheuleană din nivelele inferioare ale grotelor Duruitoarea Veche și Ofatinți, de la Bobulești V. În felul acesta, a fost creată „unitatea culturală Duruitoarea Veche-Stînca” cu industrii din Acheuleanul târziu (nivelele inferioare ale grotelor Ofatinți și Duruitoarea Veche, Osîpca, Iarova, Bobulești V), până la începutul paleoliticului superior (nivelul superior al stațiunii Stânca I)¹⁹. Pentru a detalia observațiile noastre, precizăm că în primul său articol despre materialele stațiunii Stânca I, N. Anisiutkin definește 2 colecții de piese de silex, atribuite nivelelor inferior și superior²⁰. În nivelul inferior sunt evidențiate nuclee (discoidale (?) – 38; globulare (?) – 34; unitalonare – 26; subprismatice – 7; atipice – 40), în baza cărora, luând în considerație evidența morfologică și statistică a pieselor primare de debitaj, constată că „tehnica de percuție este primitivă, conține multe așchii grosolane, deseori de tip clactonian și este bazată pe așchierea neordonată de pe nucleele globulare, atipice și discoidale”²¹, că tehnica Levallois de percuție este slab pronunțată, că indicii tehnici ai industriei sunt: Levallois – 3,7%; taloane modificate – 16,6%; taloane retușate – 9,3%. Noi precizăm că nucleele subprismatice, globulare și, în majoritatea lor, cele atipice sunt rezultatul unui debitaj protoprismatic, neparalel, efectuat de pe nuclee din galete și bolovani mărunți de silex și nu denotă obligatoriu o evidentă tehnică musteriană. După opinia noastră, la Stânca I, tehnica Levallois se prezintă ca un anacronism și nu ca un început de evoluție. Astfel, printre grupele de unelte lipsesc vârfurile musteriene tipice retușate, precum și cele Levallois, lipsesc racloarele musteriene tipice, cu retușe sistematice, iar cele tipice (numai 15 din 347 unelte) sunt foarte puține pentru tehnologia unui complex musterian. Printre unelte sunt însă incluse peste 200 piese atipice sau fără poziție stratigrafică – gratoare, *racletes* atipice, cuțite *à dos* fără prelucrare secundară, *rabots* etc., diferite forme atipice de denticulate, care sunt nejustificat incluse în tabelul statistic și tipologic al uneltelor. Sunt prezente și piesele de tip paleolitic superior – gratoarele tipice și atipice (18 piese – mai mult decât racloarele tipice (?), burinele (6 piese). Tipice sunt și piesele bifaciale, depistate în număr de 18 (4 întregi și 14 fragmentate). Piesele întregi sunt mărunte, însă în limitele lor proporționale, pot fi caracterizate ca masive, alungite, cu o prelucrare bifacială superficială, cu baza ușor rotunjită ori neevidențiată special, cu cea mai mare lățime în treimea inferioară a lungimii. Această caracteristică este importantă, fiind și unicul criteriu tipologic, care oricum oferă singularitate acestei industrii, de altfel musteriene, în spațiul limitat al zonei sale geografice. Elementele caracteristice

¹⁵ К. Анисюткин, *Археологическое изучение мустьерской стоянки Кетросы.*, în *Кетросы. Мустьерская стоянка на Среднем Днестре*, Москва, 1981, с. 7–53.

¹⁶ Н. А. Кетрару, *Памятники эпох палеолита и мезолита*. АК МССР. Вып. 1, Кишинев, 1973; А. П. Черныш, *Палеолит и мезолит Приднестровья. Карты и каталог местонахождений*, Москва, 1973.

¹⁷ Н. К. Анисюткин, И. А. Борзая, Н. А. Кетрару, *Первообытный человек в гrotах Тринка III*, Кишинев, 1986.

¹⁸ К. Valoch, *Les industries du Paléolithique moyen de Mamaia-Sat, Roumanie*, în *L'Anthropologie* (Paris), 97, n. 2/3, Paris, 1993, p. 239–264; Al. Păunescu, *op. cit.*, 1999; V. Chirica, I. Borzic, *op. cit.*, 2005, p. 156–175.

¹⁹ Н. К. Анисюткин, *Техника первичного расщепления камня на палеолитической стоянке Стинка I и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы.*, în *Археологический Альманах (АА)*, 16, Донецк, 2004, с. 131–160.

²⁰ Н. К. Анисюткин, *Мустьерская стоянка Стинка на Среднем Днестре*. АСГЭ, 11, 1969, с. 5–17.

²¹ *Ibidem*, с. 7–8; *idem*, 2001, с. 46–49; *idem*, *Палеолитическая стоянка Стинка I и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы, Санкт-Петербург*, с. 36–39.

paleoliticului superior sunt evident mai bine evidențiate tipologic (inclusiv formele bifaciale). Astfel, noi apreciam că în corelație cu elementele de certă factură musteriană, elementele caracteristice pentru paleoliticul superior sunt mai bine evidențiate tipologic (inclusiv formele bifaciale, ce sunt caracteristice și pentru paleoliticul superior de pe Prutul Mijlociu și Nistrul Mijlociu)²², decât cele musteriene. Grupele caracteristice sunt următoarele: I. Levallois – 2, 02%; II. Musterian tipic – 4,3%; III. Paleolitic superior – 5,2%; IV. Denticulate și cu scobituri (clactoniene și retușate) – 23,3%. Forme arhaice – 4,6%.

Nivelul superior a furnizat 320 piese, printre care 111 unelte. Nucleele sunt: discoidale (1), globulare (5), protoprismatice (5), bitalonare (2), unitalonare (11), atipice (6). Atât nucleele, cât și produsele primare de debitaj sunt de proporții mijlocii și mici. Indicii tehnici: Levallois – 10%, taloane modificate – 29%, taloane fațetate – 17,9%. La prima vedere, pare mai pronunțată tehnica Levallois, însă de fapt, este vorba despre includerea în statistică a unui număr însemnat de lame relativ alungite (în limita proporțiilor industriei), care, pentru încadrările tipice paleoliticului superior, într-un context premeditat “musterian” au fost considerate ca rezultat al tehnicii de debitaj Levallois. Unelte sunt reprezentate prin: 4 bifaciale, 3 racloare, 7 gratoare, 3 burine, dar și prin piese din afara listei tipologice: denticulate, cu scobituri “clactoniene” și retușate, cuțite *à dos*, *raclettes* etc. care, neputând fi clasificate, au fost incluse în categoria uneltelor doar cu scopul de a mări numărul celor considerate de factură musteriană. Ambele complexe au fost atribuite de către autor Musterianului denticulat cu forme bifaciale.

Așadar, avem la Stânca I două complexe cu o cantitate neînsemnată de piese tipice musteriene, cu bifaciale diferite de ale Musterianului local de tip Levallois cu forme bifaciale (de tip Ripiceni-Izvor etc.) și cu o abundență de piese mai puțin concludente (denticulate, cu scobituri, etc.) și cu un evident „amestec” de piese de tip paleolitic superior. Dacă adăugăm bifacialele, acest grup de unelte se evidențiază și mai mult. Desigur, există și evidente trăsături ale tehnicii subparalele de debitaj, dar în ambele complexe aceasta este mai relevantă decât cea musteriană. În opinia noastră, prezența tehnicii Levallois nu reprezintă o etapă a fenomenului constituirii complexului litic, ci un anacronism, fapt observat și pentru alte industrii de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior din zona dintre Carpații Orientali și Nistru.

În toate nivelele de locuire au fost descoperite cantități însemnate de nucleee, dar în majoritatea lor, aproape total epuizate. Persistă formele cvasidiscoidale. Nucleele și produsele primare de debitaj demonstrează că tehnica Levallois a fost intens utilizată (aproximativ 30–32%), fapt ce deosebește aceste industrii de tehnocomplexul din nivelul inferior al stațiunii Stânca I. Tehnica de percuție este bazată pe nucleul discoidal, iar nucleele tipice Levallois lipsesc în totalitate, deoarece majoritatea lor au fost epuizate prin cioplire.

Inventarul și tipologia uneltelor sunt diferite în nivelele de locuire, însă există și o particularitate comună – 60–80% din numărul total de piese sunt reprezentate de denticulate. Din punct de vedere tipologic, există numeroase și variate subtipuri de racloare, amenajate pe una sau pe ambele laturi ale lamelor și așchiilor, uneori pe ambele suprafețe, cu retușe marginale, alternante, denticulate. Pe locul secundar se găsesc gratoarele atipice și *raclettes*. Sunt numeroase străpungătoare pe lame și așchii cu vârfurile scurte, amenajate prin două scobituri suprapuse. Dar rolul esențial îl au piesele denticulate pe lame și așchii fără forme speciale, premeditate. Vârfurile musteriene sunt atipice, în număr redus, fiind prelucrate cu retușare marginală, denticulată și alternantă, ca o predominantă în industriile sitului. În toate nivelurile de locuire au fost depistate doar 5 piese bifaciale (aproximativ 0,03% din numărul pieselor cu prelucrare secundară). Printre acestea, doar 2 sunt întregi, dar abandonate în procesul de cioplire. Un fragment este reprezentat de baza rotunjită a unei bifaciale late, prelucrată cu desprinderi mari. Doar un fragment de piesă, din nivelul 6 de locuire, este prelucrat cu desprinderi mărunte plate și poate fi atribuit unei bifaciale tipice. Însă industriile nu pot fi atribuite unui Musterian cu forme bifaciale, ci doar unui Musterian denticulat, care, pe lângă faptul că nu este similar nivelului inferior al stațiunii Stânca I, nu are nici analogii în regiunile limitrofe sau mai îndepărtate, reprezentând un fenomen aparte atât pentru spațiul Europei de Est, cât și pentru acela al Europei Centrale.

Vom lua în considerație și materialele nivelului inferior din grotă Trinca I, incluse în linia de evoluție a culturii Stânca²³ și vom încerca să urmărim raportul dintre aceste industrii. În nivelul inferior de la Trinca I au

²² V. Chirica, I. Borzian, N. Chetaru, *op. cit.*, 1996; I. Borzian, *Inceputurile istoriei Moldovei*, Chișinău, 1996, p. 20–37; idem, *Unele considerații cu privire la evoluția paleoliticului superior timpuriu în spațiul dintre Carpați și Nistru*, în *Vestigii arheologice din Moldova*, Chișinău 1997, p. 5–11.

²³ H. K. Анисюткин, *Итоги изучения среднего палеолита Молдавии*, în *Stratum-Plus*, 1, Кишинев, 1999, c.132–149.

fost descoperite 367 piese din silex, printre care 14 nuclee și 104 unelte. Nucleele, ca și în nivelele de locuire ale grotei Buzdujeni I, sunt aproape total epuizate. Pot fi distinse nuclee cvasidiscoideale, cvasiprismatice, atipice. Printre unelte predomină racloarele (30% din numărul total de unelte). Sunt prezente și 2 vârfuri musteriene, 2 vârfuri Levallois, un vârf de lance cu prelucrare bifacială, gratoare atipice, piese cu scobituri retușate și denticulate. Spre deosebire de cele de la Stânca I, semifabricatele sunt relativ subțiri, deseori cu taloanele fațetate. La prelucrarea secundară s-a utilizat cu precădere retușarea marginală, mărunță și medie. Printre uneltele considerate de tip paleolitic superior figurează 3 gratoare și 5 burine atipice.

Singura piesă bifacială este lată, alungită, de proporții relativ mari, cu cea mai mare lățime revenind la jumătatea lungimii ei. Prin formă, proporții și prelucrare, ea nu are tangențe cu cele descoperite în nivelul inferior al stațiunii Stânca I.

Industria acestui nivel de locuire este considerată ca non Levallois, cu toate că indicele de acomodare și de fațetare a taloanelor este de aproximativ 40%. Indicii tipologici ai grupelor caracteristice sunt: Levallois – 7,6%, paleolitic superior – 8,4%, denticulate – 11,4% piese cu scobituri și „a bec” – 7,2%. Se apreciază că această industrie poate fi atribuită Musterianului tipic (?), plasată cronologic „după interstadiul Brörup”²⁴, de aceea noi estimăm că aceste complexe nu pot fi plasate în aceeași cultură arheologică²⁵. Având în vedere produsele primare de debitaj, retușarea marginală mărunță și denticulată, fațetarea taloanelor din tehnocomplexul nivelului inferior de la Trinca I, apreciem că acesta are mai multe puncte de legătură cu industriile denticulate din grotă Buzdujeni I, decât cu cele de la Stânca I.

În concluzie, constatăm că industriile de tip Stânca I nu au similitudini în tehnocomplexele grotei Buzdujeni I și Trinca I, fiind diferite și de complexe bogate și foarte bine datate geocronologic din zona carpato-nistreană: Ripiceni-Izvor, Molodova I, V, Chetrosu.

După publicarea materialelor de la Duruitoarea Veche, Bobulești V, Ofatinți și în baza analizei siturilor Mersîna, Horobra, Harasca, Pogrebea, Dubăsari, devine clar că în zona dintre Carpații Orientali și Nistru a existat un orizont de locuiri de factură acheuleană, opinie demonstrată și de N. Chetaru²⁶, care, spre deosebire de N. Anisiutkin, încadrează aceste situri într-un orizont de vârstă premusterienă. Pe baza acestor încadrări și a observațiilor personale asupra tehnologiei și tipologiei industriilor din siturile respective, noi apreciem că în domeniul tehnicii de debitaj, industriile menționate manifestă un arhaism evident, manifestat prin așchierea hazardată, de pe nuclee grosolane, antrenate în procesul de debitaj, fără pregătire preliminară, de unde și masivitatea așchiilor, existența taloanelor late și netede, a unghiului obtuz al taloanelor în raport cu suprafața de desprindere a așchiilor de pe nucleu, ori amorfismul nucleelor. Tipologia pieselor este rudimentară, fiind reprezentată de racloare atipice, vârful de tip „Tayac”, așchii cu retușe accidentale, denticulate, scobituri retușate și „clactoniene”. Pare să existe și tehnica bifacială, dar nu cunoaștem nici o bifacială tipică, ori vreun vârf bifacial finisat. Conform opiniilor lui N. Chetaru, aceste situri cu industriile lor, pot fi datate în etapa de timp anterioară interstadiului Mikulino. Presupunând că această atribuire este corectă, putem determina că distanța în timp dintre aceste situri și cel mai timpuriu sit al „culturii Stânca-Osîpca”, plasat de N. Anisiutkin în interstadiul Amersfoort (dată puțin probabilă) este de peste 50 000 ani (?), fapt ce neagă categoric continuitatea tehnico-tipologică dintre așa-zisul Tayacian Est-Carpatic și „cultura Stânca”, chiar dacă luăm în considerare și eventualele ritmuri extrem de scăzute de evoluție în paleoliticul inferior.

Apreciind că industriile de tip Stânca I rămân oarecum izolate și că, în contextul lor se găsesc elemente tehnico-morfologice de tip paleolitic superior, noi ne-am propus să verificăm posibila apartenență a acestor complexe la un segment al paleoliticului superior timpuriu, cu scopul de a stabili dacă nu cumva elementele paleoliticului superior general, identificate în aceste tehnocomplexe, reprezintă o componentă obiectivă, legitimă, iar componentele de factură musteriană trebuie considerate ca niște relict, reminiscențe din epoca anterioară. Noi considerăm că tehnocomplexele stațiunilor incluse de N. Anisiutkin în „cultura Stânca” (Stânca I, cu 2 niveluri de locuire, Stînca-Darabani, Osîpca, Șipot I, Mamaia-Sat etc.) și cele cu caracteristici tehnico-tipologice și structuri similare, cum ar fi Iarova, Saligni etc. – reprezintă, de fapt, cele mai timpurii manifestări ale paleoliticului superior în Europa est-centrală și care, după caracteristicile sale tipologice, pot fi estimate ca fiind de factură Preaurigniciană.

În linii generale, putem aprecia că, în spațiul geografic studiat, paleoliticul mijlociu pare să înceapă cu nivelul inferior de la Vâhvatiniți, datat în timpul interglaciarului Riss-Würm, după care urmează locuirile de la Osîpca și Vâhvatiniți (nivelul superior), datate în timpul interstadiului Amersfoort; locuirile de la Chetrosu par

²⁴ М. Анисюткин, И. Борзияк, Н. Кетрару, *op. cit.*, 1986.

²⁵ Н. К. Анисюткин, *op. cit.*, 2001, с. 152–165.

²⁶ N. Ketaru, *op. cit.*, 1973.

să aparțină interstadiului Brörup/Odderade; locuirile de la Boroșteni pot aparține interstadiului cu același nume, paralelizat cu Eem, sau interstadiului Moershoofd (când sunt date și complexe de locuire aparținând nivelului III de la Ripiceni-Izvor); nivelul IV de aici este datat între oscilațiile climatice Moershoofd și Hengelo, având o anumită contemporaneitate cu locuirile de la Ohaba Ponor, Cormani IV (nivelele 11–12), Molodova V, niv. 11 și Stânca, niv. inferior²⁷.

3. PROCESELE DE ACULTURAȚIE ÎN ETAPA DE TRANZIȚIE DE LA MUSTERIAN LA PALEOLITICUL SUPERIOR. PROBLEMELE INDUSTRIILOR DE TRANZIȚIE („SIMBIOTICE”)

Siturile incluse în ceea ce noi am numit Preaurignacian, și pe care dorim să le evidențiem aici, nu posedă (cu excepția discutabilă a tehnocomplexelor de la Stânca I) niveluri complexe de locuire umană (cu faună, vetre de foc, planigrafie etc.), suficiente pentru a le supune unei analize detaliate și corelării cu siturile preaurignaciene din Europa. Dar există industrii de o altă varietate, cele „de tranziție” ori „simbiotice”. Vom examina această grupă de situri sau nivele de locuire, care conțin piese musteriene și din paleoliticul superior, inclusiv piese caracteristice Aurignacianului. Aceste industrii constituie, în ansamblu, un fenomen de aculturație. În această varietate de industrii am inclus următoarele situri și nivele de locuire, identificate în bazinul Nistrului, pe Prutul Mijlociu (grota Brânzeni I, nivelul 3 (inferior), ca stațiune eponimă), Ripiceni-Izvor (nivelele aurignaciene 1a și 1b), Mitoc – Valea Izvorului, în Valea Răutului (Bobulești VI) și în zona premontană a Carpaților Răsăriteni – Depresiunea subcarpatică externă (Cetățica I–Ceahlău, nivelul inferior). Aceste nivele de locuire conțin fie faună bogată (Brânzeni I), fie stratigrafie certă, cu nivele planigrafice bine determinate, alte complexe de locuire (vetre de foc, ateliere de cioplire) etc.

Așa cum am mai precizat²⁸ Preaurignacianul a apărut în Europa, inclusiv în spațiul carpato-nistean, în urma penetrării sub forma câtorva valuri consecutive de migratori, dar civilizația lor s-a format în afara teritoriului european. Pătrunzând în Europa în timpul unei regresii a Mării Negre, cu circa 75 000–60 000 ani în urmă²⁹ preaurignacienii și aurignacienii timpurii au intrat în contact cu „băștinașii” neanderthalieni și, în urma acestor contacte, au apărut industriile cu componente tradiționale, structural musteriene, caracteristice deja pentru paleoliticul superior vechi, și considerate „de tranziție”, atât pentru spațiul carpato-nistean, cât și pentru Europa Centrală, Volhânia, Crimeea, zona Donului Mijlociu³⁰. De altfel, în prezent se admite sosirea Omului modern (și a culturii aurignaciene, cu mai toate componentele sale) din Orientul Mijlociu, ca un ax principal al evoluției ulterioare a umanității³¹.

O altă explicație, răspândită anterior și considerată corectă la vremea respectivă³² era evoluția autohtonă a neanderthalienilor spre *Homo sapiens*, inclusiv apariția industriilor pre- și aurignaciene pe un fond tehnico-tipologic local, musterian. Această evoluție locală nu mai este astăzi susținută de majoritatea specialiștilor, dar se admite că unele industrii din paleoliticul superior vechi, cu elemente arhaice, puteau să apară în urma contactelor de diferite tipuri și pe diverse planuri, între neanderthalieni și oamenii de tip actual.

²⁷ V. Chirica, I. Borzian, *op. cit.*, 2005, p. 18–19.

²⁸ M. Wanli, I. Borzian, *Cultura Stinca ori preaurignacian?* în *Tyrageia*, 10, Chișinău, 2001, p. 61–73; И. А. Борзияк, *Стинковская культура или Преориньяк?*, în *Вариабельність середнього палеоліту України*, Київ, 2003, с. 123–129.

²⁹ И. А. Борзияк, *op. cit.*, 2003, с. 64.

³⁰ H. Amiranov, M. Anicovich, I. Borzian, *op. cit.*, 1993, p. 311–330; Ph. Allsworth-Jones, *The szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe*, Oxford, 1986, p. 83–156; М. Аникевич, *op. cit.*, 2000, с. 9–31; В. Ю. Коен, В. Н. Степанчук, *Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы*, în *Stratum-Plus*, 1, Кишинев, 1999, с. 31–52; В. П. Чабай, *Средний палеолит Крыма (стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточноевропейский аспект)*, Симферополь, 2004; idem, *Средний палеолит Крыма: змист типологічної вариабельності*. Автореф. докт. дисс., Київ, 2006 etc.

³¹ M. Otte, J. Kozłowski, *L'Aurignacien du Zagros*, ERAUL 118, Liège, 2007.

³² А. П. Черныш, *Поздний палеолит среднего Приднестровья*, în *Труды КИЧП*. Вып. 15, Москва 1959; eadem, *op. cit.*, 1959; Al. Păunescu, *Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*, București, 1970; M. Brudiu, *Paleoliticul superior și epipaleoliticul din Moldova*, București, 1974; K. Valoch, *Rapports entre le Paléolithique moyen et le Paléolithique supérieur en Europe centrale*, în Fr. Bordes (ed.), *Origine de l'homme moderne*, Paris, 1972, p. 161–171; idem, *Transition du Paléolithique moyen au Paléolithique supérieur dans l'Europe Centrale et Orientale*, în *Scripta Praehistorica. Oblata Francisco Jorda*, Salamanca, 1984, p. 439–467; idem, *The Early Upper Palaeolithic in the eastern part of Central Europe*, în *Anthropologie*, XXVII, 2–3, 1989, p. 89–91.

Stațiunea din grotă Brânzeni I. a fost descoperită și studiată de către N. Chetaru (între anii 1960, 1963–1965, 1968), I. Borziac și S. Covalenco (1987), N. Chetaru, I. Borziac și Ph. Allsworth-Jones (1996)³³. Este situată pe malul stâng al Răcovețului, în fața confluenței cu pârâul Draghiște, la circa 800 m spre vest de satul Brânzeni, raionul Edineț, Rep. Moldova. Au fost studiată circa 2/3 din suprafața sitului.

Nivelul inferior, cu o grosime de 0,45–0,60 m, a furnizat o cantitate considerabilă de resturi paleofaunistice, un tehnocomplex litic bogat și variat, inclusiv piese auxiliare din gresie, alte varietăți de roci, fapt ce ne permite să afirmăm prezența unui nivel real de locuire umană din paleoliticul superior timpuriu, omogen și extrem de important pentru preistoria zonei.

Nu au fost depistate structuri spațiale distincte, vetre de foc etc. Unele pietre mai mari, plasate la marginea cornișei suprafeței de la intrarea în grotă, nu denotă vreo amenajare specială.

Fauna mamiferelor mari este reprezentată de următoarele specii principale: *Equus latipes* Grom. – 8 419 oase / 194 indivizi; *Rangifer tarandus* L. – 3 987/117; *Bison priscus* L. – 321/21; *Mammuthus primigenius* Blum. – 32/4; *Coelodonta antiquitatis* Blum. – 28/6; *Cervus elaphus* – 34/8; *Capreolus capreolus* – 17/4 etc., fiind identificate un total de peste 45 specii³⁴. Numai această cantitate enormă de animale vâdate ne confirmă existența unei locuiri de lungă durată, populată de o comunitate numeroasă de oameni. Faptul este probat și de cantitatea mare de piese litice descoperite aici – peste 8 500 din silex, 28 din cuarțit, 86 din gresie dură devoniană.

Pe baza structurii inventarului litic, în care există elemente musteriene și altele, caracteristice pentru paleoliticul superior, au existat unele ezitări în determinarea omogenității inventarului din acest nivel de locuire. Astfel, au fost efectuate cercetări ulterioare, de către N. Anisiutkin (în 1968), I. Borziac și S. Covalenco (1987), N. Chetaru, Ph. Allsworth-Jones, I. Borziac, J. Rink, C. Mihailescu (în 1993 și 1996), privind stratigrafia și omogenitatea nivelului de locuire, dar nu au fost identificate elemente de separare a materialelor din punct de vedere stratigrafic. Nu am evidențiat nici criterii tehnico-tipologice de individualizare a mai multor tehnocomplexe în cadrul acestui nivel de locuire, pe care îl considerăm unitar. Cu toate acestea, considerăm necesar să precizăm că, în urma unei analize speciale a materialului litic, P. Noiret³⁵ apreciază că la Brânzeni I ar putea fi vorba de mai multe ocupări ale spațiului, pe o perioadă îndelungată, iar unele materiale, situate în interiorul grotei, au fost atribuite unui ansamblu litic și faunistic, probabil mai vechi, însăși grosimea nivelului arheologic pledând pentru acumularea acestuia într-o perioadă îndelungată.

Prelucrarea primară. În calitate de materie primă s-a utilizat silexul de culoare cenușie și neagră, de calitate superioară³⁶. Nucleele, ca și alte categorii de piese litice, sunt de dimensiuni medii și mari. Grupurile de piese fără prelucrare secundară demonstrează o prelucrare primară complexă, ca și ponderea hazardată a debitajului.

Printre nuclee predomină cele cvasiprismatice (115/35; 17%), apoi urmează cvasidiscoidele cu debitaj concentric (85; 26%), cvasidiscoidele cu debitaj hazardat (64/19; 57%). Predomină nucleele arhaice (80; 74%).

Lamele constituie doar 8,87% din numărul pieselor fără prelucrare secundară. Au fost calculați indicii tehnici pentru lame și așchii: IF lam. strict – 25,44%, IF lam. larg – 45,84%; IFI strict – 19,18%; IFI larg – 44,32%. Acești indici demonstrează că la baza debitajului stau evidente tradiții Levallois, prin care putem să atribuim acest inventar litic unei faze incipiente a paleoliticului superior vechi. Industria este calificată ca fiind nonlamelară, cu tradiții arhaice, inclusiv Levallois, în debitaj.

Tipologia. Piesele tipice și atipice cu prelucrare secundară constituie 1 378 de exemplare (16,13% din numărul total de piese litice). Piesele tipice de tip musterian sunt următoarele: racloare și piese de tip racloar – 58/4,20%; vârfuri Levallois – 18/1,30%; vârfuri musteriene – 4/0,29%; cuțite *à dos naturel* și retușate – 78/5,66%; vârfuri foliacee – 21/1,51%; piese cu *encoche* – 136/9,98%; piese denticulate – 301/21,905; piese cu trunchiere retușată – 13/0,94%.

Dacă nu includem lamele retușate, care sunt și de tip Levallois (11/8,05%), cantitatea de piese considerate de tradiție musteriană este de 629. Adăugând lamele Levallois cu retușe, obținem 740/53,70%. Deci, mai mult de jumătate din piesele cu prelucrare secundară sunt arhaice, de tradiție musteriană. Piesele bifaciale (întregi și fragmentate), în număr de 25/1,81%, ocupă, din punct de vedere tipologic, o poziție

³³ V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, *op. cit.*, 1996, p. 13–30.

³⁴ A. David, V. Pascaru, *Fauna stațiunii paleolitice din grotă Brânzeni I.*, în *Tyrageia*, XIV, Chișinău 2005, p. 105–112.

³⁵ P. Noiret, *Le Paléolithique supérieur de Moldavie*. ERAUL 121, Liège, 2009, p. 92–93.

³⁶ I. Borziac, V. Chirica, C-M. Văleanu, *Les nucléi et la technique de débitage pendant le Paléolithique supérieur Carpato-Dnestrien.*, în: *Actes du XIV-ème Congrès UISPP*, Université de Liège, Belgique, 2–10 septembre 2001, BAR International, Serie 1145, Oxford, p. 243–263.

intermediară între utilajul de tradiție musteriană și cel specific paleoliticului superior. După formele nedefinite tipologic, precum și după modalitățile de prelucrare a suprafețelor, amenajate cu desprinderi plate, dar mari și relativ adânci, ele pot fi atribuite Musterianului. Aceste bifaciale sunt similare celor din nivelele postmicoquiene din stațiunea Ripiceni-Izvor³⁷.

În contextul industriei figurează și o componentă esențială tipologic, caracteristică pentru paleoliticul superior: gratoare diverse, inclusiv carenate (aurignaciene), *à museau* sau atipice – 52/3,77%; un grup impunător de burine de diferite tipuri, inclusiv diedre, precum și pe trunchiere retușată, pe semifabricate trunchiate – 96/6,96%; străpungătoare – 17/1,23%; lame cu laturile retușate abrupt, inclusiv de tip Dufour – 13/0,94%; lame tipice pentru paleoliticul superior, cu retușe, inclusiv semiabrupte, aurignaciene – 258/18,72%. Piese de tip paleolitic superior, împreună cu alte piese atipice, reprezintă în total 46,30% din inventarul litic cu prelucrare secundară.

Așadar, în această industrie există, la prima vedere, un amestec de tradiții musteriene și de tip paleolitic superior (aproximativ 50/50 %), care se observă atât în tehnica de debitaj, cât și în tipologie. Dar acest nivel de locuire este plasat într-un sediment litologic cu depuneri omogene, iar industria se caracterizează pe unitatea materiei prime. Piese arhaice și din paleoliticul superior se întâlnesc împreună atât în partea de jos a nivelului de locuire, cât și în partea superioară a acestuia. Printre resturile faunistice se întâlnesc răpitorii de peșteră (*Ursus spelaeus* Rozen. – 1/1; *Hyaena spelaea* Goldf. – 4/2; *Panthera spelaea* Goldf. – 1/1), care, deși în număr redus, pot atribui vârsta timpurie a locuirii. Luând în considerație acest spectru faunistic, în care predomină specii adaptate și la condiții climatice aspre și la cele temperate, fenomen mai des întâlnit în perioadele interstadiale, precum și industria arhaică (de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior), considerăm că acest nivel s-a conturat în perioada acumulării depunerilor din etapa finală a interstadiului Moershoofd și pe parcursul intervalului mai rece dintre acesta și interstadiul Hengelo³⁸.

Ripiceni-Izvor, nivelele aurignaciene Ia și Ib. Aceste două nivele de locuire au caracteristici tehnico-morfologice și tipologice „de tranziție”. Al. Păunescu a definit ambele nivele ca aparținând Aurignacianului timpuriu³⁹. Stratigrafic, acestea se suprapun direct, fără steril arheologic, (ca și între nivelul VI musterian și nivelul aurignacian Ia). Oricum, ele sunt situate deasupra unui nivel musterian de tradiție Levallois cu elemente postmicochienne⁴⁰. Ținând seama de stratigrafia acestora, de similitudinea inventarului litic, a materiei prime, a unui posibil amestec mecanic (cel puțin, a unei părți al materialului litic), vom examina aceste tehnocomplexe în ansamblu. Ele conțin 3 317 piese din silex, dintre care 173 nuclee: cvasiprismatice, discoidale, globulare, informe. Acestea diferă de cele din grotă Brânzeni I prin faptul că aici ele sunt aproape în totalitate epuizate. Lamele sunt în număr de 290 (inclusiv retușate) – 8,74% (La Brânzeni lamele constituie un procentaj de 8,87%). În tehnica Levallois sunt detașate 16% (nivelul 1a) și 14,50% (nivelul 1b). Structura inventarului de factură arhaică este următoarea: racloare și piese tip racloar – 37/12,3% (din 297 piese tipice cu prelucrare secundară), iar la Brânzeni – 4,20%; vârfuri musteriene – 2; piese denticulate și cu encoche – 177 (59/59%). În total, grupa musteriană conține peste 68% din numărul total de piese cu prelucrare secundară. Piese bifaciale sunt în număr de 12 (4,04%). Piese de tip paleolitic superior – gratoarele de diferite tipuri, inclusiv carenate (atipice), burinele, inclusiv diedre, constituie mai puțin de 23% din numărul total de piese cu prelucrare secundară. Lipsesc piesele de tip *à bord abbatu*.

Din punct de vedere al tehnicii de debitaj, al morfologiei artefactelor, al tipologiei uneltelor, al structurii inventarului, aceste două tehnocomplexe (în ordonarea lui Al. Păunescu) au fost incluse de noi în ceea ce am numit perioada de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior, de tip Brânzeni, inclusiv sub denumirea de cultura Ripiceni-Brânzeni⁴¹. Constatăm că tipurile aurignaciene sunt mai reduse la număr decât în nivelul inferior al grotei Brânzeni I. Precizăm că grupa caracteristică aurignaciană este de 4,82% în nivelul 1a și de 3,29% în nivelul 1b. După modul de realizare, bifacialele sunt similare celor de la Brânzeni. Datarea radiometrică este de $28\,420 \pm 400$ BP (Bln 809). Apreciem că datarea nu poate fi considerată reală. În opinia noastră, aceste niveluri de locuire ar trebui plasate în depunerile anterioare interstadiului Arcy-Stilfried B – Briansk-Dofinovka, corelate cu intervalul de timp când s-au format depunerile dintre interstadiile Moershoofd

³⁷ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1993.

³⁸ I. Borzian, P. Haesaerts, V. Chirica, *Cadrul cronostatigrafic al Paleoliticului superior cuprins între Carpații Orientali și Nistru*, în *Revista Arheologică*, S. N., vol. 1, nr. 2, 2005, p. 5–34.

³⁹ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1993; idem, *op. cit.*, 1999, p. 167–228.

⁴⁰ V. Chirica, I. Borzian, *op. cit.*, 2005, p. 99–114.

⁴¹ В. Кирика, *Культура Рипичень-Брынзень*, în *Stratum-Plus*, 1, Кишинев, 1999, с. 164–167.

și Hengelo (peste de 36 000 BP). În schema regională cronostratigrafică, aceste niveluri de locuire pot fi plasate în cadrul diviziunii cronostratigrafice MG 13⁴². Noi susținem opinia lui Al. Păunescu, potrivit căruia aceste niveluri de locuire pot fi timpurii (în evoluția paleoliticului superior), dar nu le putem atribui Aurignacianului clasic, european.

Bobulești VI este o altă stațiune importantă care poate face parte din această grupă. A fost cercetată o suprafață de circa 48 mp, dar nu a fost delimitat, stratigrafic, un nivel cert de locuire. Din acest punct de vedere, însăși stratigrafia sitului ar merita o analiză specială. Lipsesc resturile faunistice. Au fost descoperite peste 12 400 piese din silex (în majoritate, colectate la suprafața solului), dintre care 690 cu prelucrare secundară (5,57%)⁴³. Printre nuclee, în număr de peste 170 (1,40%), predomină cele cvasiprismatice (7,71%) cu mai multe taloane de percuție. Sunt prezente și formele arhaice – discoidale, cubice, globulare, amorfe. Lamele constituie 945 exemplare (7,71%). Indicii tehnici: IFI strict – 16,66%; IFI large – 43,33%. IFe strict – 17,47%; IFe large – 31,39%. Conform tehnicii de debitaj, inclusiv prezenței elementelor tehnicii Levallois, industria este similară cu ale tehnocomplexelor prezentate mai sus.

Contextul musterian este reprezentat de următoarele grupe: racloare – 25 (3,62%), vârfuri Levallois – 2 (0,29%); cuțite *à dos naturel* și retușate – 17 (2,46%); denticulate – 85 (12,31%); piese cu *encoche* – 72 (10,42%). Printre piesele de tip paleolitic superior, un număr considerabil revine lamelor (inclusiv aurignaciene) și așchiilor cu retușe, uneori accidentale, de 92 (13,33%) și, respectiv, 240 (34,78%). Multe sunt denticulate și pot fi incluse în categoria inventarului arhaic cu elemente musteriene, care însumează aproximativ 50–52% din numărul uneltelor.

Grupa caracteristică aurignaciană este mai numeroasă, constituind un procentaj de 7,21%, în cadrul căreia o pondere mai ridicată o reprezintă lamele retușate aurignaciene, gratoarele carenate (12), burinele diedre (12); sunt prezente și 4 piese de tip rabot.

Piese bifaciale (9–1,30%) sunt de dimensiuni mai mici decât în nivelul inferior al grotei Brânzeni I, au bazele rotunjite, oblice și ușor concave. Prelucrarea suprafețelor este mai sistematică, mai fină. Având în vedere particularitățile menționate, remarcăm o pondere mai pronunțată a elementelor aurignaciene. Locuirea ar putea fi mai târzie decât cele pe care le-am menționat mai sus.

Mitoc-Valea Izvorului reprezintă o altă stațiune ce ar putea fi inclusă în categoria celor prezentate deja, dar informațiile despre stratigrafia sitului, ca și caracteristicile inventarului litic sunt contradictorii. Autorii săpăturilor, M. Bitiri-Ciortescu și M. Cârțumaru consideră că aici fost descoperită o industrie care marchează etapa de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior⁴⁴. Pe criterii tipologice, Al. Păunescu a divizat tehnocomplexul în trei componente – musterian, paleolitic superior și mezolitic⁴⁵. Noi ne vom referi doar la observații generale, referitoare la componența utilajului litic, publicat deja de noi [Chirica, Borziac, Chetraru 1996, 81–82].

În tehnica de debitaj sunt prezente și elemente arhaice, musteriene, dar și altele, din paleoliticul superior. Există nuclee cvasiprismatice, discoidale, informe. Lamele sunt în proporție de 11% din numărul total de piese. Printre piesele tipice se numără: 45 racloare (12,86%), 40 lame și așchii cu *encoche* (11,43%), 39 gratoare (11,14%), 11 burine (3,14%), 12 străpungătoare (3,43%), 16 bifaciale (4,57%), 115 denticulate (32,85%), alte piese atipice. Piese arhaice, de factură musteriană constituie 44,53%, iar acelea de tip paleolitic superior au IR, 12,56% și IB, 4,57%, IL ty., 44,53 %⁴⁶. Este evident că persistă o componentă musteriană. În aceste condiții, pe baza cercetărilor din deceniul 8 al secolului trecut, noi am considerat că, dacă materialul litic nu se află în poziție secundară, am putea evidenția existența unei perioade de tranziție, pe care am numit-o cultura Ripiceni-Brânzeni⁴⁷. În urma cercetărilor efectuate în anii 2003–2004, s-a stabilit

⁴² P. Haesaerts, I. Borziac, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, J. Van der Plicht, *The East-Carpatian loess record: a reference for the middle and late Pleniglacial stratigraphy in Centrale Europe*, în *Quaternaire*, Nr. 14 (3), Paris, 2003, p. 163–188.

⁴³ V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *op. cit.*, 1996, p. 43–51.

⁴⁴ M. Bitiri, M. Cârțumaru, *Atelierul de la Mitoc-Valea Izvorului și locul lui în cronologia paleoliticului României*, în *SCIIVA*, 29, 1978, 4, p. 116–144; M. Bitiri, M. Cârțumaru, P. Vasilescu, *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului, specificul culturii și mediul său natural*, în *Hierasus*, I, Botoșani, 1979, p. 245–254; M. Bitiri-Ciortescu, *Paleoliticul de la Mitoc-Valea Izvorului. Probleme privind începutul paleoliticului superior pe teritoriul României*, în *SCIIVA*, 38, 1987, 3, p. 207–223.

⁴⁵ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1999, p. 125–141.

⁴⁶ V. Chirica, I. Borziac, N. Chetraru, *op. cit.*, p. 83.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 82.

prezența unor unități stratigrafice distincte, în cadrul cărora s-a evidențiat existența unor materiale de tip paleolitic mijlociu și de tip aurignacian, interpretare cronostratigrafică ce a fost confirmată de o datare OSL a sedimentelor. Este vorba de nivelul arheologic B4, corespunzător stadiului izotopic 6 (dar cu posibile remanieri)⁴⁸.

Cetățica I – Ceahlău este, în opinia noastră, ultima stațiune pe care o includem, prin nivelul inferior, printre cele de tip Brânzeni, chiar dacă este destul de modestă în ceea ce privește cantitatea și varietatea industriei, cu aceleași caracteristici tehnico-tipologice ca și tehnocomplexele prezentate mai sus⁴⁹. Un studiu recent⁵⁰ precizează că tehnocomplexul de numai 99 piese litice din nivelul inferior de la Cetățica I include, ca interval de timp al locuirii, mai multe tradiții culturale distincte.

Așadar, faza de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior din spațiul carpato-nistrean include 6 industrii: (nivelele 1a și 1b de la Ripiceni-Izvor fiind analizate împreună). Noi considerăm că aceste industrii pot fi încadrate în entitatea numită de noi „cultura Brânzeni”, deoarece situl eponim a fost primul valorificat prin săpături sistematice, oferind cea mai mare și mai complexă colecție arheologică de piese litice, resturi faunistice și o stratigrafie pe care noi am considerat-o ca fiind coerentă.

4. SUPORTUL CONCEPTUAL AL CULTURII BRÂNZENI

Noi considerăm că aceasta este o entitate de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior, în spațiul geografic de referință. Nu a fost încă definit caracterul interferențelor dintre compartimentele arheologice și antropologice ale componentelor sale, genul lor de amestec, de coexistență, de supraviețuire. Potrivit elementelor constitutive pe care le avem la dispoziție, putem aprecia extinderea sa în aria carpato-nistreană, între aproximativ 45 000–40 000 ani, până la 32 000–30 000 ani BP.

Caracteristicile tehnico-tipologice ale industriilor litice: Tehnica de debitaj este bazată în principiu pe nucleul cvasiprismatic, cu mai multe taloane de percuție, dar un procentaj considerabil (20–30%) îl constituie formele arhaice: discoidale, cubice, globulare, informe, epuizate. Lamele însumează un procent de numai 6–11% din numărul total al pieselor descoperite în nivelele de locuire. Tehnica Levallois este prezentă în proporție de la 15% la 28–30% (poate chiar mai mult în tehnocomplexele de la Ripiceni-Izvor, nivelele 1a, 1b, considerate aurignaciene), manifestându-se în mod deosebit prin fațetarea taloanelor semifabricatelor. Vârfurile Levallois sunt rare, dar lamele și așchiile Levallois sunt mai frecvente. Tipologia uneltelor finite este, uneori (Mitoc-Valea Izvorului), influențată de tehnica *Levallois*.

Structura și particularitățile tipologice. Din punct de vedere structural, industriile se divizează în trei componente distincte:

a) componenta tipologică musteriană (arhaică), cu diverse racloare, cuțite *à dos naturel* și retușate, vârful *Levallois* și musteriene, *raclettes*, piese cu *encoche* și denticulate. Elementele de factură (tradiție) musteriană a uneltelor constituie, în toate tehnocomplexele luate în considerație, peste 50% din totalul pieselor cu prelucrare secundară;

b) componenta tipologică de tip paleolitic superior este reprezentată de gratoare de diferite tipuri, inclusiv carenate și *à museaux* (tipice), burine de diferite tipuri (inclusiv diedre), chiar carenate tipice, străpungătoare tipice, piese cu trunchiere retușată, lame retușate, inclusiv lame aurignaciene cu retușe continue pe una sau ambele laturi. Lamele și lamelele *à bord abbatu* sunt rare ori lipsesc în totalitate în unele tehnocomplexe. Acest inventar reprezintă un procentaj de sub 40–45% din numărul total de piese cu prelucrare secundară;

c) componenta pieselor bifaciale ocupă o poziție intermediară între cele de tip musterian și de tip paleolitic superior. Este reprezentată de toporașe mici de mână (Cetățica I, Brânzeni), de racloare cu prelucrare bifacială (Cetățica I, Mitoc-Valea Izvorului, Ripiceni-Izvor, Brânzeni I, Bobulești VI), vârful bifacial, grosolan cioplite (Brânzeni I, Ripiceni-Izvor) sau cu mai multă atenție (Mitoc-Valea Izvorului, Bobulești VI). Printre bifacialele finite se disting cele de tip cordiform, dar sunt prezente și cele cvasitriunghiulare cu baza dreaptă, ușor concavă ori oblică și rotunjită. Sunt prezente piese bifaciale parțiale, sub formă de piese

⁴⁸ Alain Tuffreau, Vasile Chirica, Sanda Balescu et Paul Haesaerts, *Nouvelles recherches sur le gisement paléolithique de Mitoc Valea Izvorului (département de Botoșani), Fouilles 2003–2004*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, V, 2009, p. 21–33.

⁴⁹ V. Chirica, I. Borzian, N. Chetaru, *op. cit.*, 1996, p. 100–101; Al. Păunescu, *op. cit.*, 1998, p. 178–183.

⁵⁰ Loredana Niță-Bălășescu, *Le Paléolithique supérieur de la Vallée de la Bistrița dans le contexte des recherches de Poiana Cireșului, Piatra Neamț (Nord-Est de la Roumanie)*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008, p. 123–126.

de tip „Prondnic”. Pe baza modului de cioplire și de alegere a suportului (a piesei cu prelucrare secundară), utilajul litic poate fi structurat în artefacte arhaice, atribuite tradițiilor musteriene și piese mai perfecționate, care pot fi legate de tradițiile noi, ale paleoliticului superior

Considerații privind geneza culturii și modalitățile de constituire. Considerăm că la baza contextului musterian (atât a elementelor de ordin tehnologic, cât și pe considerente tipologice) au stat tradițiile postmicoquianului din zonă, marcat de ultimele nivele musteriene de la Ripiceni-Izvor. În cadrul acestor industrii musteriene de aici, sunt atestate toate tipurile de unelte care apar mai târziu în cadrul culturii Brânzeni, inclusiv diversele forme bifaciale. Componenta de tip paleolitic superior apare destul de pregnant, datorită evoluției interne, obiective, a industriei și a necesităților comunităților umane, ori ca urmare a influenței elementelor preaurignacianului, exercitate asupra comunităților musteriene, cu care au conviețuit împreună un timp îndelungat.

În lipsa descoperirilor antropologice, în momentul de față nu avem posibilitatea să confirmăm sau să infirmăm cele 3 trei posibile modele de apariție a acestor tehnologii industriale, pe care le-am numit convențional „de tranziție” sau „simbiotice”:

- reflectarea unor realități de conviețuire comună și influențare firească, sub aspectul provenienței genetice a acestora din Musterianul de tip Ripiceni-Izvor, cu evident caracter vectorial postmicoquian⁵¹;
- îmbinarea prin aculturație a tradițiilor culturale ale neanderthalienilor și ale comunităților de „preaurignacieni” și apariția industriilor cu caracter mixt;
- penetrarea (foarte puțin probabilă, dar posibilă), dinspre vest, a unor comunități cu industrii de tip szeletian și amestecul lor cu fondul local „preaurignacian” și tardimusterian.

Depistarea, în „Peștera cu Oase” din Banat a resturilor antropologice de tip *Homo sapiens*, sugerează ipoteza corelării acestora cu fazele locale din Europa Centrală, din timpul tranziției de la Musterian la paleoliticul superior. Descoperirile paleoantropologice din „Peștera cu Oase” sunt datate la 34 290 ± 970 – 870 BP (GrA-22810), ajungând la o vârstă acceptabilă, de 38 561 ± 1025 cal BP⁵².

Încadrarea cronostratigrafică. Este dificil să corelăm depunerile din grotă Brânzeni cu acelea de suprafață, incluse în schema cronostratigrafică regională, pe care o luăm în considerație în demersul nostru. Sedimentele din grotă nu reflectă realitățile constatate în cadrul secvențelor de la Molodova V și Mitoc-Malu Galben. Fauna poate constitui unul din factorii care, prin unele particularități structurale ale speciilor, ne poate oferi o posibilitate de încadrare cronologică relativă. Predomină erbivorele de turmă: calul, bizonul și renul polar. Sunt prezente și mamiferele mari, cum ar fi mamutul și rinocerul, specii mai puțin adaptate la clima relativ caldă și umedă a interstadiilor perioadei. Nu lipsesc nici speciile *Lepus* aff. *timidus* L., *Linx linx* L., caracteristice doar pentru clima rece și umedă. Aceeași particularitate a climei este atestată și de prezența unor specii de rozătoare, cum ar fi *Castor fiber* L., *Dicrostonyx torquatus*, *Microtus socialis* etc., dar și prezența preponderentă, în spectrul polenic, a speciilor de ierburi, caracteristice stepelor reci. Aceste componente ne permit să corelăm perioada de locuire a sedimentului cu clima stadială, rece și relativ umedă, care condiționează prezența mamiferelor mari, în special a celor de turmă. În acest sens este extrem de importantă asocierea renului polar, a calului, bizonului și mamutului, care nu a fost identificată în alte situri paleolitice din spațiul de la est de Carpați.

Până în prezent au fost obținute mai multe date de cronologie absolută, care pot fi puse în discuție în legătură cu vârsta nivelului inferior din grotă Brânzeni, cu precizarea că toate au fost obținute pe baza eșantioanelor de oase, la acceleratorul din Oxford: – OxA 4 120: 14 700±130; OxA 4 123: 16 600±160; OxA 4 123: 19 220±180; OxA 4 131: 22 330±230; OxA 4 133: 22 530±250; OxA 4 132: 26 200±360; OxA 4 122: 26 600±370⁵³. P. Noiret⁵⁴ aduce în discuție trei serii de date, dintre care unele provin din eșantioane recoltate

⁵¹ I. A. Borziac, V. Chirica, *Le Paléolithique moyen du Dniestr aux Carpates*, în *Annales D'Université "Valahia"*, Section d'Archéologie et d'Histoire, t.VI, Târgoviște, 2000–2001, p. 31–35; V. Chirica, I. Borziac, *Considérations générales concernant le Paléolithique moyen entre le Dniestr et la Tissa*, în *Carpica*, XXXIV, 2005, p. 5–36.

⁵² E. Trinkaus, I. C. Bălțean, S. Constantin, M. Gherase, V. Horoi, Șt. Milota, O. Moldovan, C. Petra, J. Quiles, R. Rodrigo, H. Rougier, L. Sarcina, A. Soficar, J. Zilhao, *Asupra oamenilor moderni timpurii din Banat: Peștera cu Oase*, în *Banatica*, 17, Reșița, 2005, p. 9–27, cu întreaga problemă și bibliografie.

⁵³ R. E. M. Hedges; R. A. Housley, P. V. Pettitt; C. Bronk Ramsey, G. J. Van Klinken, *Radiocarbon dates from the Oxford AMS system : Arheometry Datelist 21*, în *Archeometry*, 38, 1, p. 181–207.

⁵⁴ P. Noiret, *op. cit.*, p. 81.

de pe suprafața din exteriorul grotii. În totală contradicție cu caracterul arhaic al tehnocomplexului litic (ca și la Ripiceni-Izvor⁵⁵), datele cumulate par să evidențieze o vârstă generală, mai recentă decât s-a estimat inițial⁵⁶.

După opinia noastră, aceste datări delimitează 3 zone cronologice: primele 2 datări ar reflecta, dacă ar fi acceptate, o posibilă datare a nivelului superior de aici; a doua grupare de trei date ar reflecta perioada în care, în Gravettianul mediu (ca și în grotă Ciuntu) în grotă Brânzeni ar fi locuit comunități de gravetieni; a treia zonă cronologică, marcată de cele două date mai timpurii, ne-ar sugera prezența omului în etapa interstadiului Arcy–Stilfried B. Dacă în datarea descoperirilor arheologice și faunistice din nivelul 3 ne-am baza doar pe realitatea datelor radiometrice, ar trebui să constatăm că materialele sunt amestecate. Acest fapt nu a fost constatat în cadrul verificărilor stratigrafice repetate. Având aici o industrie litică omogenă, cu multiple trăsături arhaice, care nu concordează cu datele radiometrice, noi presupunem următoarele:

1) Unele date sunt incorecte, fiind obținute pe baza eșantioanelor de oase nearse și pot să nu reflecte vârsta reală, fapt menționat și de autorii analizelor în scrisoarea asociată rezultatelor primite (inclusă și în publicarea lor preliminară)⁵⁷. Oasele au putut fi influențate de mediul intens carbonatat al depunerilor.

2) Datele sunt corecte, dar reflectă diferite realități cronologice, care nu au fost observate în timpul săpăturilor, din cauza unui posibil amestec, pe cale naturală, al sedimentelor și al resturilor arheologice.

3) Datele reprezintă două realități cronologice, atestate de nivelele de locuire umană din Pleistocen, dar cele recente sunt modificate prin „întinerirea” lor, datorită calității eșantioanelor, ori a unor posibile erori ale procedurilor de analiză ori de eșantionare la Acceleratorul din Oxford, fapt menționat și alți cercetători⁵⁸. Această „întinerire” a datelor poate fi de $\pm 700 - \pm 2\ 300$ ani. În acest context, devine necesară datarea și în alte laboratoare, inclusiv prin utilizarea eșantioanelor din cărbune de lemn, care ne vor putea oferi date mai sigure.

Apreciem, așadar, că vârsta de circa 27 000 ani BP de la Brânzeni, poate fi (ca și pentru nivelurile aurignaciene Ia și Ib de la Ripiceni-Izvor, de aproximativ 28 000 ani), vârsta mai târzie pentru cultura Brânzeni, cea timpurie rămânând a fi determinată în viitor.

Elemente de evoluție. Conform tehnicii de debitaj și prezenței celor două componente structurale tipologice, industria nivelului inferior din grotă Brânzeni are, în linii mari, un aspect mai arhaic decât alte industrii incluse în cultura Brânzeni. Tehnica Levallois este mai persistentă și mai intens folosită decât la Ripiceni-Izvor (niv. aurignaciene Ia–Ib) și Bobulești VI. Constatăm prezența lamelor în cadrul unui debitaj nonparalel (bazat cu precădere pe utilizarea nucleelor, ca tipuri arhaice, dar și semifabricate masive, cu taloane late și bulbi de percție proeminenți), însă este evidentă și tehnica „de contact prin lovire” în procesul de cioplire a semifabricatelor, fără utilizarea piesei intermediare. În concluzie, industria de la Brânzeni este accentuat nelamelară, în timp ce la Ripiceni-Izvor (niv. aurignaciene Ia–Ib) și Bobulești VI prezența lamelor se află într-o pondere mai mare, dar tot în cadrul unui debitaj nonparalel, bazat pe utilizarea nucleelor cvasiprismatice cu mai multe taloane de percție⁵⁹. Mai evidentă apare o anumită evoluție în cadrul tipologiei, a structurii grupelor de unelte din entitățile de tip musterian și de tip paleolitic superior. În primul rând, la Ripiceni-Izvor, Cetățica I și Bobulești sunt mai reduse cantitativ denticulatele și racloarele. Retușarea devine mai abruptă, crește numărul de piese caracteristice pentru Aurignacian. Aceste metamorfoze tehnologice și tipologice reprezintă o expresie corectă a evoluției tehnico-tipologice, poate chiar a mentalului tehnic al comunității umane. În absența unei datări de cronologie absolută la extremitatea inferioară a cronologiei culturii, în prezent nu poate fi evaluat mai exact vectorul evoluției sale. Putem doar afirma că acesta a avut un evident impuls spre Aurignacian.

Strategii de adaptare la mediu. Trecerea de la Musterian la paleoliticul superior a durat zeci de mii de ani, indiferent de modalitățile urmate în cadrul unui mediu geografic cu particularități de landșaft, paleoclimatice și de resurse naturale, inclusiv de materii prime minerale, animale și vegetale, de al căror grad

⁵⁵ V. Chirica, *Unele observații cu privire la începuturile Paleoliticului superior în zona Prutului Mijlociu*, în *ArhMold.*, XII, 1988, p. 13–22.

⁵⁶ P. Noiret, *op. cit.*, p. 81

⁵⁷ R. E. M. Hedges; R. A. Housley, P. V. Pettitt; C. Bronk Ramsey, G. J. Van Klinken, *op. cit.*, p. 185–206.

⁵⁸ А. А. Синицын, Н. Д. Праслов, Ю. С. Свеженцев, Л. Д. Сулержицкий, *Радиоуглеродная хронология верхнего палеолита Восточной Европы*, în *Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы*, Санкт Петербург, 1997, с. 24–33.

⁵⁹ I. Borzic, V. Chirica, M.-C. Văleanu, *op. cit.*, 2003, p. 31–32.

de valorificare depindea prezența și capacitatea de existență a colectivelor umane⁶⁰. Ca materie primă se utiliza, ca și în paleoliticul inferior și mijlociu, silexul de calitate superioară, negru și cenușiu, întâlnit frecvent în depunerile Cretacicului, care apar la zi în multe puncte din văile Nistrului și Prutului Mijlociu sau ale afluenților acestuia⁶¹. Colectivele umane dispuneau, așadar, de silex accesibil, atât sub formă de bolovani, cât și sub formă de galeți rulați de ape, particularitate reflectată în industriile litice analizate. Relieful, cu suficiente surse de apă permanentă, cu posibilități flexibile de vânătoare prin urmărire pe căile de acces la apă, sau pe căile tradiționale de migrație ciclică ori sezonieră a animalelor, reprezenta o altă particularitate, care facilita mobilitatea populației.

Eficiența vânătoriei este confirmată de resturile faunistice a peste 200 cai, 120 reni, 25 bizoni, 10 cerbi nobili, 5 mamuți, 20 căprioare etc., descoperite numai în nivelul inferior de la Brânzeni I care, fiind studiat doar pe 50% din suprafața stațiunii, demonstrează îndelungata existență în timp a locuirilor umane, poate chiar densitatea populației, intensitatea diferitelor ocupații casnice, dar și de procurare a hranei. Acest indice confirmă încă o dată disponibilitatea zonei pentru viața omului preistoric. Faptul că în nivelul de locuire au fost depistate cranii întregi de cal și ren, demonstrează că vânătoarea se efectua în apropierea stațiunii, animalele vâdate fiind aduse întregi. Pentru eficiența vânătoriei poate fi luat în considerație și aspectul tafonomic al resturilor faunistice, căci, spre deosebire de stațiunile musteriene, oasele s-au păstrat mult mai bine⁶². Nu există mărturii cu privire la amenajarea unor locuințe ori vetre de foc în cadrul stațiunilor culturii Brânzeni, deși prezența focului este atestată prin existența unor piese de silex, calcinate, sau prin prezența izolată a cărbunilor. Utilizarea grotelor, cum este cea de la Brânzeni a fost preferată de multe ori de către comunitățile umane. În absența lor, omul se putea opri și pe locurile relativ protejate natural, dar convenabile din punct de vedere al strategiei alimentare, economice, cum s-a constatat pe terasele Bistriței, Prutului și Răutului, ocupate de comunitățile umane în paleoliticul mijlociu și superior.

*

Luând în considerație potențialul economic al zonei, capacitățile adaptabile și de valorificare a resurselor obținute de comunitățile umane, considerăm că nu au fost încă descoperite toate stațiunile din perioada de trecere de la Paleoliticul mijlociu la cel superior. Oprindu-ne succint la aspectele generale și particulare în evoluția culturii Brânzeni, vom releva unele fenomene culturale sincrone, ori relativ sincrone, din zonele limitrofe, care au trăsături similare, condiționate și identificate în cadrul culturii materiale de legitățile de tranziție de la Musterian la paleoliticul superior. Vom încerca să corelăm unele realități ale culturii Brânzeni cu Preaurignacianul, definit anterior, cu Szeletianul și cu alte entități arheologice ale perioadei.

Cultura Brânzeni și Preaurignacianul de tip Stânca. Noi apreciem că ambele tipuri de fenomene culturale au fost sincrone. La prima vedere, structura industriilor complexelor Stânca I și ale culturii Brânzeni pare similară. Dar, cantitatea exagerată a formelor atipice, prezența denticulatelor, a formelor „cu cioc”, cu scobituri retușate alternante, a racloarelor rudimentare în mai multe situri, reprezintă mai degrabă un rezultat al excesului de a întregi și diversifica tehnocomplexele preaurignaciene, sărace în unele tipice, efectul final fiind mai degrabă tentativa de efectuare a unei ordini relative în „dezordinea tipologică” și în lipsa de expresivitate a inventarelor litice, decât definirea unei culturi arheologice în parametrii ei legitimi. Prezența tehnicii Levallois și de fațetare, a nucleelor discoidale, cvasiprismatice, distanțează industriile culturii Brânzeni de ale „culturii” Stânca I. Racloarele tipice clasice din cadrul culturii Brânzeni ori vârfurile musteriene și Levallois de la Brânzeni, Mitoc-Valea Izvorului, Bobulești VI nu au similitudini în Preaurignacian. Ele diferă prin forme, proporții, prin modalitatea de amenajare a suprafețelor plate ale bifacialelor. În etapa actuală, utilizând ca suport suprapunerile tipologice complete, considerăm că între cultura Brânzeni și Preaurignacianul local nu au fost încă atestate interferențe tehnico-tipologice.

⁶⁰ I. Borzic, V. Chirica, A. Prepelița, *Ecologia și sinergetica colectivelor umane din spațiul carpato-nistrean în Paleoliticul superior*, în *Arh. Mold.*, XXIX, p. 8–34.

⁶¹ A. Muraru, *Le gisement de silex de la vallée du Prut, source de matière première pour l'outillage lithique dans la Préhistoire. Etude monographique préliminaire*, în M.-R. Seronie-Vivien et M. Lenoir (dirs.), *Le silex, de sa genèse à l'outil*, Paris, 1990, p. 149–159.

⁶² A. David, V. Pascaru, *op. cit.*, p. 105–110.

Cultura Brânzeni și Szeletianul Europei Centrale. În primele publicații referitoare la grotă Brânzeni, autorul cercetărilor⁶³ remarcă asemănarea dintre inventarul de aici și cel al culturii Szeleta, dar se anunța și prezența unei culturi distincte, fără a fi precizate principiile cronostratigrafice, structurale, tipologice și teritoriale ale acesteia. Ulterior, noi am propus o nouă analiză a culturii Brânzeni⁶⁴, la care am revenit și în 1996⁶⁵, iar acum vom încerca să reactualizăm opiniile referitoare la corelarea culturii Brânzeni cu industriile szeletiene din Europa Centrală.

În 1986, Ph. Allsworth-Jones, examinând 70 situri din Europa Centrală, pe care le considera că pot constitui fondul cultural al tranziției de la Musterian la paleoliticul superior, a evidențiat 5 grupe geografice de amplasare a siturilor „de tranziție” și echivalențele lor locale. Examinarea acestui imens complex de date de diferite genuri ar solicita un alt spațiu tipografic, de aceea noi ne vom referi doar la două nivele din grotă Szeleta și la materialul din grotă Yankovici care, după părerea noastră, sunt esențiale pentru determinarea „fizionomiei” tehnico-tipologice și cronostratigrafice a „fenomenului” Szeleta, iar prin suprapunere și a culturii Brânzeni.

Întrunind toate materialele din cercetările mai vechi și mai recente privind nivelul inferior al grotii Szeleta, Ph. Allsworth-Jones prezintă următoarele grupe de piese: 11 gratoare, dintre care 10 simple, pe lame și așchii (2 cu retușe pe laturi și unul carenat atipic), 7 burine: 2 diedre, 2 pe lame frânte, 2 laterale pe trunchiere retușată oblic și unul multiplu mixt.

Numeroase sunt străpungătoarele atipice (6), lamele cu retușe continui pe laturi (8). Apar în număr considerabil bifaciales (110) și racloarele (30). Prezintă interes piesele cu prelucrare bifacială. Majoritatea este reprezentată de vârfuri cu baza ușor rotunjită, dar cu o prelucrare extrem de grosolană și deseori rudimentară a fețelor plane. Laturile a peste 60 piese din acest grup sunt retușate abrupt și semiabrupt, tocite și epuizate prin utilizare. În opinia noastră, majoritatea pieselor bifaciales au fost reutilizate ca racloare, cuțite etc. Acest fapt ne permite să apreciem că în grotă Szeleta au locuit cete de vânători dotați mai mult cu arme decât cu unelte pentru prelucrarea vânatului. Din această cauză au putut fi utilizate piesele bifaciales. Racloarele sunt tipice pentru Musterian și au dimensiuni reduse, ca și bifaciales.

Nivelul superior (5–7) este reprezentat de aceleași tipuri de piese, în proporții similare cu nivelul inferior. Mai reduse la număr sunt formele bifaciales (78). Dar există o diferență mare privind modalitatea lor de realizare. Față de cele din nivelul inferior, acestea sunt mai subțiri, sunt lentiliforme și suprafețele plane, prelucrate minuțios prin desprinderi plate, cu bordurile ascuțite. Unii cercetători explică diferența în modul de evoluție a ciopliturii, aducând ca argument vârstele diferite ale datărilor radiometrice: nivelul 4, Szeletian timpuriu: > 41 700 (GXO–197); nivelul 7, Szeletian tardiv: 32 620±400 (GrN–1 935). Dar poate exista și altă explicație: inițial au locuit grupe de vânători cu echipament specializat (inclusiv multe vârfuri de lance), pe care, în absența materiei prime (pentru alte unelte) le-au utilizat polifuncțional, ca racloare, gratoare, etc. Acest deficit constant de materie primă pentru necesarul de unelte cu uzură cotidiană este atestat de numărul extrem de redus de nuclee din stațiunile tipice szeletiene, precum și de cantitatea mică de deșeuri rezultate din prelucrarea primară și secundară. De exemplu, în stațiunile din grote, atribuite Szeletianului au fost depistate puține nuclee: Szeleta (inf.) – 9; Szeleta (sup.) – 5; Iankovich – (?); Orechov II – 36; Dubičko – 10; Misloviče – 37; Rozdrojoviče – 25 etc.

Astfel de proporții între grupele de piese, care variază în funcție de mărimea tehnocomplexelor, sunt cunoscute în majoritatea stațiunilor atribuite Szeletianului⁶⁶. Luarea în considerație a tipurilor de locuire (tehnico-tipologice, ocupaționale, alte resturi arheologice ori faunistice etc.) ar putea sugera următoarele:

- spre deosebire de stațiunile szeletiene din grote, stațiunea de la Brânzeni reprezintă nu doar o tabără vânătoarească temporară, ci o stațiune de lungă durată, ori care a fost utilizată periodic de comunități de oameni care au revenit adesea din aceste considerente, aici pot fi urmărite toate ciclurile cotidiene de activitate;

- în debitajul primar, spre deosebire de siturile szeletiene, este mai intens folosită tehnica Levallois, dar ea atinge 10% la lame, 21% la așchii; Iflam. = 25,44%; If. ecl. = 44,32%;

- în tipologia uneltelor finite, există subtipuri diferite de burine în cele două tehnocomplexe; la Brânzeni sunt numeroase gratoarele și racloarele în cantități egale, pe când în stațiunile szeletiene gratoarele sunt mai numeroase, dar mai puțin variate;

⁶³ N. Kerpap, *op. cit.*, 1970; idem, *op. cit.*, 1973; idem, *op. cit.*, 1974.

⁶⁴ I. Borzian, *Paleoliticul și mezoliticul dintre Nistru și Prut (Republica Moldova)*, în *Thraco-Dacica*, XV, 1–2, București, 1994, p. 19–40.

⁶⁵ V. Chirica, I. Borzian, N. Chetaru, *op. cit.*, 1996.

⁶⁶ Allsworth-Jones, *op. cit.*, 1986, tabelele 4. 4; 4.5; 4. 6; 4.7.

– la Brânzeni există mai multe piese *à dos abbatu*; în plus, industria de aici este mult mai numeroasă decât în orice altă stațiune atribuită Szeletianului.

Așadar, industriile szeletiene par să aibă o structură similară tehnocomplexului din nivelul inferior al grotei Brânzeni, dar în funcție de prelucrarea și confecționarea tipurilor, numărul lor diferă foarte mult. Tehnica arhaică de percuție este mai evidentă la Brânzeni, ca și ponderea pieselor atipice – denticulatele, piesele cu scobituri laterale retușate, lamele și așchiile cu retușe întâmplătoare sau de folosire.

Dacă analizăm inventarul nivelelor aurignaciene 1a și 1b de la Ripiceni-Izvor și de la Mitoc-Valea Izvorului, în corelație cu Szeletianul Europei Centrale, la primele distingem o trăsătură aurignaciană mult mai pronunțată, chiar decât la Brânzeni I. Ea se manifestă prin retușarea „aurignaciană agresivă”, prin prezența gratoarelor tipice și a burinelor diedre. Și în Szeletian și în cultura Brânzeni bifaciales sunt importante mai mult prin prezența lor, decât prin cantitate. În cultura Brânzeni caracterul lamelar este mai pronunțat (dar nu ca rezultat al percuției subparalele), ceea ce denotă proveniența sa dintr-un facies al Musterianului cu evidente caracteristici avansate.

În prezent, stațiunile, respectiv tehnocomplexele culturii Brânzeni pot fi încadrate într-un facies de tranziție, observându-se provenirea locală a caracteristicilor tehnico-tipologice.

Cultura Brânzeni poate fi calificată ca reprezentând un fenomen arheologic, asemănător cu Bohunicianul, caracterizat de industrii cu elemente de tranziție din Europa Centrală (Bohunic, Ondratice, Stranica Skala, etc.). Noi considerăm că Szeletianul este un fenomen caracteristic doar pentru Europa Centrală. Atribuirea unor situri ori grupuri de situri din alte zone geografice (Crimeea, spațiul carpato-nistrean) „Szeletianului din Crimeea” ori „Szeletianului Moldav” este o eroare și este determinată de studiul parțial, ori de și cunoașterea diferențiată a tehnocomplexelor respective.

Noi nu excludem ideea că tehnocomplexele culturii Brânzeni s-au putut transforma în tehnocomplexul aurignacian, pe care îl vom prezenta mai jos. Mai remarcăm faptul că industriile arhaice din paleoliticul superior de pe valea Răutului, cum ar fi cele de la Gura Camencii IV, Ghindești, Varvareuca IX etc., în paralel cu vădite caracteristici aurignaciene, conțin și forme bifaciale, conturând, în ansamblu, un „microraión” de situri aurignaciene cu caracteristici specifice.

5. AURIGNACIANUL (PALEOLITICUL SUPERIOR VECHI)

Se știe că, în sistemul „clasic” al ordonării tuturor componentelor Paleoliticului din spațiul carpato-dunărean, toate descoperirile care se situau, stratigrafic, între Musterian și Gravettian, care aveau puține elemente de tehnică și tipologie de tip Paleolitic mijlociu, dar din care lipseau „fosilele directoare” ale Gravettianului, erau atribuite Aurignacianului. În opinia specialiștilor români ai celei de a doua jumătăți a secolului trecut, schema completă a evoluției culturilor arheologice de pe teritoriul României trebuia să fie, obligatoriu, Musterian – Aurignacian – Gravettian. Abia descoperirile de la Mitoc-Malu Galben au avut menirea de a propune o altă evaluare a descoperirilor, a tehnocomplexelor litice, astfel că noi am introdus sintagma „Paleolitic superior vechi”⁶⁷, în care am inclus toate descoperirile, așezările, nivelele de locuire, situate stratigrafic între acelea de tip Paleolitic mijlociu și de aspect gravettian (cu piese *à dos* și cu vârfuri *La Gravette*). Noi am putut constata că numai la Mitoc-Malu Galben, gratoarele crenate și *à museau* tipice, asociate cu burinele crenate și diedre, tot tipice, ori cu vârfurile de tip Mladeč, ca și specificitatea tehnicii de cioplire, caracterizează tehnocomplexele aurignaciene în sensul clasic al termenului. De altfel, în ultimii ani, literatura românească în domeniu s-a îmbogățit cu lucrări de referință⁶⁸, în care, mai ales problematica Aurignacianului dintr-o largă arie geografică europeană este prezentată, analizată și integrată în cadrul studiilor interdisciplinare de profil și a locuirilor (nivelelor de locuire) de pe teritoriul României. Așadar,

⁶⁷ V. Chirica, I. Borzic, N. Chetaru, op. cit., 1996; V. Chirica, *Quelques observations concernant le Paléolithique supérieur ancien et récent en Europe est-centrale et occidentale*, în *ArhMold*, XXV, 2002 (2004), p. 5–45. V. Chirica, I. Borzic, M. Văleanu, *L'Aurignacien et la période de transition dans la région carpato-dniestrine*, în *Actes du XIV-ème Congrès UISPP, Section 6, Le Paléolithique supérieur*, Sessions générales et posters, Liège, 2001, *BAR International Series*, 2004, p. 243–260.

⁶⁸ M. Cosac, *Paleoliticul superior vechi din România în context central și est-european*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008; R. Dobrescu, op. cit.; I. Borzic, V. Chirica, *Periodisation culturelle, chronologie relative et radiométrique des facies du Paléolithique supérieur de l'espace Carpatho-Dniestréen*, în *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, Organization, Symbole*. BAM, IX, Actes du Colloque de Iași 10–12 décembre 2007, Iași, 2008, p. 7–50 etc.

există nivelul inferior de la Bușag, jud. Maramureș, și cele de la Mitoc-Malu Galben, jud. Botoșani, în prezent cele mai elocvente mărturii de prezență aurignaciană în spațiul dintre Tisa și Prut. La est de Prut, până la Nistru, există alte stațiuni sau nivele de locuire, cu trăsături specifice Aurignacianului.

La Bușag nu există un strat steril între cele două nivele de locuire datorită fenomenului de deflație, care a distrus orice depuneri intermediare. S-a constatat folosirea unei game largi de materii prime: calcedonie, 45,98 %, opal, 35,07 %, jasp, 13,07 %, celelalte roci locale (obsidian, cuarț, agată, silicolit etc.) întrunind proporții sub 3 %. Se remarcă absența silexului, de unde s-ar putea evidenția lipsa unor eventuale relații cu valea Prutului Mijlociu sau cu alte zone bogate în depuneri naturale de silex. Studiul aprofundat, efectuat de R. Dobrescu⁶⁹, precizează următoarea repartitie a ansamblului litic: 149 nuclee, 347 suporturi laminare brute, 713 așchii brute, 101 suporturi transformate în unelte, 498 piese nedeterminate. Au fost evidențiate următoarele tipuri principale de unelte, cu proporțiile lor: 30 gratoare (28,85 %), dintre care 14 carenate și 5 *à museau*; 16 burine (15,38 %), dintre care 5 diedre; 17 lame și lamele retușate (16,35 %), cu retușe directe, *écailleuses* abrupte, dintre care 2 aurignaciene și 5 inverse; 8 piese cu trunchiere retușată (7,69 %); 8 *encoche*s (7,69 %); 4 racloare (3,85 %); 18 unelte diverse (17,31 %); lipsesc bifaciales, dar este prezentă retușa bifacială; acest element tehnic, alături de prezența racloarelor pe așchii masive, chiar debitajul pe așchii, imprimă acestui tehnocomplex o caracteristică de arhaicitate care îl include printre specificitățile Aurignacianului cu elemente mai vechi, de tehnică musteriană⁷⁰.

Lipsește, în restul teritoriului României, până la extremitatea sa estică, stațiuni sau nivele de locuire de tip aurignacian (în noua accepțiune a termenului), dar regăsim această entitate la Mitoc-Malu Galben⁷¹. Situația specială a acestei mari stațiuni paleolitice necesită o prezentare mai detaliată, tocmai pentru înțelegerea deplină a tuturor componentelor sale, specifice Aurignacianului.

Situația stratigrafică, deosebit de complexă, care a necesitat crearea unei *geometрии* proprii pentru descifrarea și interpretarea depunerilor, precizează existența mai multor unități sedimentare, în a căror evidențiere s-au corelat specificitățile descoperirilor arheologice (tehnocomplexele litice), ale celor faunistice (mamifere și moluște), cu datările de cronologie absolută ori cu elementele de sedimentologie. Au fost stabilite mai multe unități sedimentare⁷² (pe care le vom prezenta în totalitate, căci acoperă și secvențele gravettiene de locuire):

- unitatea 13, cu grosimea de $\pm 1,20$ m, este situată la baza profilului de peste 14 m al stațiunii; subunitatea sa, 13b acoperă direct partea superioară a depunerilor calcaroase din baza formațiunii geomorfologice unde este cantonată stațiunea paleolitică. În asociere cu partea superioară, 13a, aceste două subunități sunt caracterizate de existența lutului de culoare brun-ocru pal;

- unitatea 12 are o grosime de ± 1 m, și aparține unui lut argilos, de culoare gri-ocru pal; conține tot două subunități: 12a și 12b, prin care se face legătura (tranziția) între unitățile litostratigrafice învecinate;

- unitatea 11, cu grosimea de $\pm 1,20$ m, este un depozit stratificat, compus din lentile de luturi de diferite nuanțe și consistențe, între loess și argilă;

- unitatea 10 are grosimea de $\pm 1,20$ m, și este compusă tot din două subunități: 10a și 10b; este un lut nisipos, galben-marونیu pal, stratificat cu lentile nisipoase la partea inferioară;

- unitățile 9 și 8 au grosimea de $\pm 1,00$, respectiv $\pm 0,80$ m; ele sunt constituite din ansambluri lutoase, galben-marونیu pal, omogene, masive; ele conțin, fiecare, câte două subunități, 9a–b, respectiv, 8a–b, cu caracteristici proprii;

- unitatea 7 are grosimea de $\pm 1,30$ m și este alcătuită dintr-un lut galben-brun pal (subunitatea 7b) omogen, oarecum similar subunităților 9b și 8b. La partea superioară (subunitatea 7a) se află un orizont gri deschis, omogen și compact, de $\pm 0,60$ m, cu urme de hidroxizi de fier;

- unitatea 6 (cu subunitățile 6a și 6b) are grosimea de $\pm 0,90$ m; este un lut brun-ocru cu structură granulară poliedrică fină, care trece spre un lut galben pal la partea superioară;

- unitatea 5 (cu subunitățile 5a și 5b) are grosimea de $\pm 0,80$ m, fiind formată dintr-un lut galben-ocru pal, cu un strat lenticular de nisip grosier, brun-ocru;

- unitatea 4 are grosimea de $\pm 1,00$ m – $1,50$ m și este formată din 3 subunități (4a, 4b, 4c), cu caracteristici proprii în profil și în plan. Se remarcă prezența loess-ului prăfos galben-pal, slab carbonatat, uneori cu grosimea de 1 m, dar și cu alte orizonturi litostratigrafice;

⁶⁹ R. Dobrescu, *op. cit.*, p. 92–123.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 123.

⁷¹ M. Otte, V. Chirica, *Atelier aurignacien à Malu Galben-Mitoc (Moldavie)*, în *Préhistoire Européenne*, 3, Liège, 1993, p. 55–66; M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007; P. Noiret, *op. cit.*, 2009, p. 53–77.

⁷² P. Haesaerts, *Mitoc-Malu Galben: Cadre stratigraphique et chronologique*, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *op. cit.*, p. 15–41.

– unitățile 3 și 2 au grosimea de $\pm 1,00$ m, respectiv, $\pm 0,80$ m, fiecare având câte două subunități (3a, 3b, respectiv, 2a, 2b); sunt formate din două generații de luturi nisipoase galben-pal, carbonatate, cu mai multe lentile de nisipuri;

– unitatea 1, cu grosimea între 1,50 – 2,00 m, are două subunități: 1a, 1b, care marchează o anumită semicontinuitate de la subunitatea 2a. Se constată o accentuată stratificare a depunerilor subțiri, paralele și oblice în sensul pantei; la partea superioară, nisipurile sunt înlocuite de luturi nisipoase gri deschis, peste care se suprapune o cuvertură loessică.

– unitatea 0 are grosimea între 1,00 – 1,50 m și reprezintă actualul nivel de călcare, cernoziomul, cu numeroase crotovine care pătrund în substratul loessic al sedimentului

Din punct de vedere arheologic, s-a constatat ocuparea periodică a stațiunii, prin cele patru nivele gravettiene și prin atelierele sau concentrațiile aurignaciene din partea inferioară a sedimentului, pe durata temporară a unităților 12 – 4. Locuirile aurignaciene sunt răspândite în profilul unităților 12 – 8b. Acestea au fost detaliate după cum urmează:

Ansamblul „Aurignacian I” cuprinde atelierele și concentrările de materiale litice și faunistice din unitatea 11 și din tranziția spre 10b; ansamblul „Aurignacian II” se situează la partea superioară a subunității 10b, iar ansamblul „Aurignacian III”, la partea inferioară a subunității 9b.

Din punctul de vedere al cronologiei absolute, unitățile 12 și 11 (din baza profilului) sunt datate între $\pm 33\ 000$ – $\pm 31\ 000$ BP; unitățile 10–7 aparțin unui interval de timp situat între $\pm 31\ 000$ – $\pm 26\ 000$ BP; unitățile 6–4 au vârste cuprinse între 26 000 – 23 000 BP; unitățile 3–2 sunt situate cronologic între $\pm 21\ 000$ – $\pm 20\ 000$ BP. Așadar, locuirile aurignaciene se pot data între $\pm 33\ 000$ – $\pm 27\ 500$ BP, iar acelea gravettiene, între $\pm 27\ 000$ – $\pm 23\ 000$ BP (datările mai recente, de sub 23 000 ani aparțin unor mici concentrații izolate).

Cercetările interdisciplinare au permis identificarea unor *cicluri* de sedimentare (V–I), coroborate cu 7 secvențe/episoade interstadiale, care au primit denumirea sitului (MG 13 – MG 4), și care cuprind toate secvențele de locuire aurignaciană și gravettiană.

Ciclul V cuprinde unitățile 13 și 12, fiind identificat la baza secvenței stratigrafice a sitului, sub forma unor mici ateliere de cioplire, datate la $32\ 730 \pm 220$ BP și $31\ 160 \pm 530$ BP. Acestui ciclu i-a fost racordată secvența climatică MG 13. Acestea reprezintă cele mai vechi secvențe de locuire aurignaciană din întregul spațiu carpato-nistrean.

Ciclul IV grupează unitățile 11–7 și trei episoade climatice: MG 10; MG 9; MG 8. Din punct de vedere arheologic, cuprinde, la partea inferioară, Ansamblul „Aurignacian I”, cu vetre, mari concentrații de materiale litice (inclusiv resturi faunistice), datat la 31 160 BP. A doua parte (fază) a acestui ciclu pare să fie mai densă în evenimente climatice (episoadele interstadiale MG 9 și MG 8); datările ciclului IV, faza a doua, sunt cuprinse între $31\ 000 \pm 330$ BP și $27\ 700 \pm 180$ pentru locuirile aurignaciene (Ansamblurile „Aurignacian II” și „Aurignacian III”), respectiv $27\ 500 \pm 600$ BP (datate pe eșantion de os) pentru Ansamblul „Gravettian I” – cele mai vechi resturi de locuire gravettiană de la Mitoc și de pe întregul teritoriu al României. Precizăm încă faptul că acestui „Gravettian I” îi aparține cunoscuta amuletă din cortex, cu incizii⁷³.

Ciclul III cuprinde unitățile 6–4 și se datează între $26\ 180 \pm 290$ BP și $23\ 290 \pm 100$ BP. Aici sunt înregistrate ansamblurile gravettiene II, III, IV, de asemenea cu ateliere de cioplire, vetre de foc, resturi faunistice.

Ciclul II are în componență unitățile 3 și 2, fiind datat între $20\ 540 \pm 110$ BP și $20\ 150$ BP (ambele, pe eșantioane de os). În această secvență stratigrafică au fost identificate sporadice urme de locuire și puține resturi faunistice, în condiții izolate, nu concentrate, ca și complexele mai vechi. În această secvență stratigrafică, numită „Gravettian dispersat”, a fost găsit pandantivul perforat, din os⁷⁴.

Studiile interdisciplinare precizează, pe diferite domenii, elementele adiacente locuirilor umane de la Mitoc-Malu Galben: caracterizarea cadrului natural, date de geopedologie, paleobotanice, malacologice, analize arheozoologice, industria din materii dure animale⁷⁵.

⁷³ V. Chirica, *Amuleta-pendantiv de la Mitoc, jud. Botosani. Notă preliminară*, în *SCIIVA*, 33, 1982, 3, p. 229–231; V. Chirica & P. Noiret, *Mitoc-Malu Galben: industrie osseuse et témoins esthétiques*, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 143–144, fig. 2/1.

⁷⁴ V. Chirica, P. Noiret, *op. cit.*, p. 143, fig. 2/2.

⁷⁵ V. Chirica & C. Mihăilescu, *Mitoc-Malu Galben: caractérisation du cadre naturel*, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 11–14; cf., în același volum: Judit Becye-Deák, Georges Stoop, Roger Langoor, *Mitoc-Malu Galben: étude géopédologique*, p. 43–52; Fr. Damblon, *Les restes paléobotaniques à Mitoc-Malu Galben*, p. 67–80; At. Prepeliță, *Mitoc-Malu Galben: données malacologiques*, p. 81–83; I. Lopez-Bayón et A. Gautier, *Mitoc-Malu Galben: analyse archéozoologique des ateliers de taille*, p. 145–166.

Din punct de vedere al structurii tehnocomplexului aurignacian, cel mai bine este reprezentat ansamblul „Aurignacian I”, cu elementele sale reprezentative, tehnic și tipologic: 22 gratoare carenate, 14 *à museau*, 11 pe așchie, cu 22 burine diedre și 48 carenate, cu 8 piese cu scobitură retușată și 23 denticulate, dar un singur racloar. Lipsesc în totalitate bifaciales sau chiar piesele cu desprinderi bifaciale⁷⁶. Din acest punct de vedere, și luând în considerație distanța foarte mică de stațiunea de la Mitoc-Valea Izvorului, medie față de cea de la Ripiceni-Izvor și mare față de Cetățica I –Ceahlău, credem că se impun unele observații:

– la Mitoc-Malu Galben au locuit alte comunități umane, care nu cunoșteau cioplirea bifacială și, probabil, necesitățile lor zilnice nu impuneau folosirea acestor piese;

– există certe diferențe cronologice și culturale între aceste locuiri, chiar dacă toate au fost atribuite Aurignacianului; aceste diferențe pot fi sesizate prin situația stratigrafică a nivelelor de locuire, componența utilajului litic, inclusiv tehnicile de cioplire sau ale retușelor. Dar, dacă există astfel de deosebiri tehnico-tipologice între industriile paleoliticului superior vechi de pe teritoriul carpato-nistrean, frapază asemănarea până la identitate, a gratoarelor și burinelor carenate, descoperite la Mitoc-Malu Galben și tehnocomplexele aurignaciene din spațiul geografic al Zagrosului (Orientul Mijlociu)⁷⁷, cu precizarea că și vârstele de cronologie absolută din cele două zone geografice sunt identice.

Așadar, apreciem că în spațiul est-carpatic al României, numai la Mitoc-Malu Galben se poate constata existența unor locuiri aurignaciene tipice. În celelalte stațiuni există locuiri aparținând *paleoliticului superior vechi*, mai recente sau timpurii decât la Malu Galben, dar unde lipsește componenta strict aurignaciană. Aici considerăm necesar să revenim la locuirile de la Mitoc-Valea Izvorului și Ripiceni-Izvor, unde primele nivele de locuire pot să aparțină paleoliticului superior.

Au existat unele neconcordanțe în ceea ce privește atribuirea cultural-cronologică a descoperirilor de la Mitoc-Valea Izvorului, toate acestea având anumite conotații în ceea ce privește existența și caracteristicile perioadei de trecere de la paleoliticul mijlociu la cel superior, sesizate parțial de M. Cosac⁷⁸. Astfel, încă de la primele sondaje (pe locul numit atunci Valea Sărăturii), s-a evidențiat existența mai multor nivele de locuire, dintre care primele 5, de aspect musteroid în tehnica și tipologia uneltelor, cu posibile influențe szeletiene, al șaselea, de tip paleolitic superior (de aspect lamelar)⁷⁹. Continuarea săpăturilor pe locul apropiat, dar numit *Valea Izvorului*, a evidențiat existența aceluia *facies de tip Mitoc*, încadrat în perioada de trecere de la paleoliticul mijlociu la cel superior⁸⁰. Al. Păunescu a încadrat aceste descoperiri în trei perioade-culturi arheologice diferite, dau numai pe criterii tehnico-tipologice: nivelul I, Musterian superior de tradiție acheuleană, de debitaj Levallois; nivelul II, Aurignacian; nivelul III, Tardenoisian⁸¹. La rândul nostru, noi am încadrat aceste descoperiri – dacă materialul litic nu se află în poziție secundară, într-o perioadă de tranziție de la Paleoliticul mijlociu la cel superior, în ceea ce am numit atunci *cultura Ripiceni-Brânzeni*⁸², dar nu am exclus existența a două *entități* tehnico-tipologice: de tip paleolitic mijlociu și de tip paleolitic superior. Ultimele cercetări, efectuate la Valea Izvorului evidențiază, mai ales pe baze stratigrafice, existența unor tehnocomplexe certe, încadrate în paleoliticul mijlociu, respectiv în paleoliticul superior⁸³.

⁷⁶ M. Otte, V. Chirica, P. Noiret, I. Borziac, *Étude de l'industrie lithique*, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts, (dir.) *op. cit.*, ERAUL, 72, 2007, p. 87–129.

⁷⁷ M. Otte, J. Kozłowski, *op. cit.*, p. 191.

⁷⁸ M. Cosac, *op. cit.*

⁷⁹ C.S. Nicolăescu-Plopșor, N. Zaharia, *Rezultate preliminare asupra cercetărilor paleolitice din anul 1956, IV, Mitoc*, în *Materiale*, V, 1959, p. 36.

⁸⁰ M. Bitiri, *Cu privire la începuturile paleoliticului superior în România*, în *SCIV*, 16, 1965, 1, p. 5–16.

⁸¹ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1999, p. 135–138.

⁸² V. Chirica, *op. cit.*, p. 11–22; V. Chirica, I. Borziac, N. Chetaru, *op. cit.*, p. 82.

⁸³ Alain Tuffreau, Vasile Chirica, Sanda Balescu et Paul Haesaerts, *op. cit.*, p. 21–33.

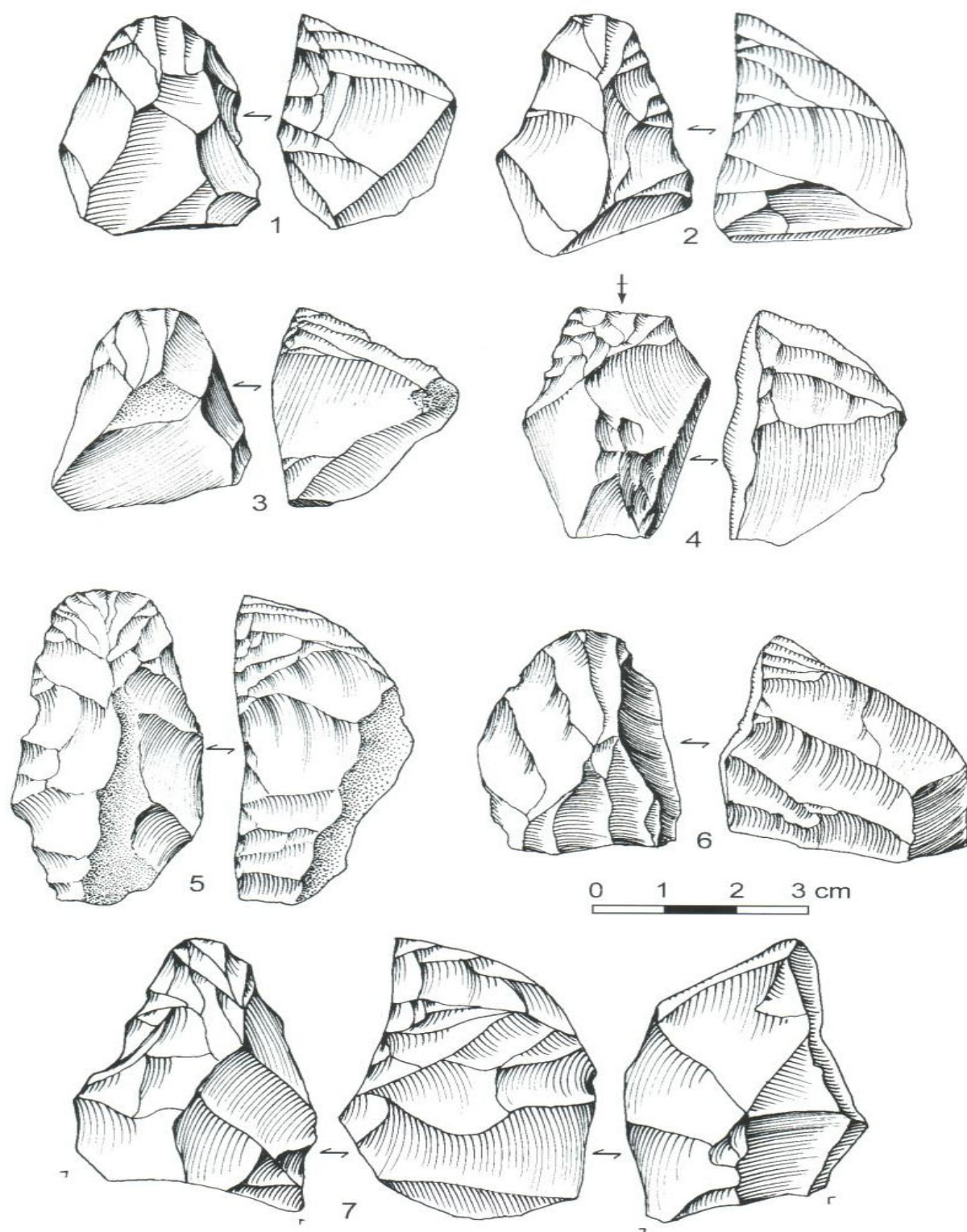

Fig. 2. Mitoc-Malu Galben. 1-7, Ansamblul aurignacian I; gratoare carenate.

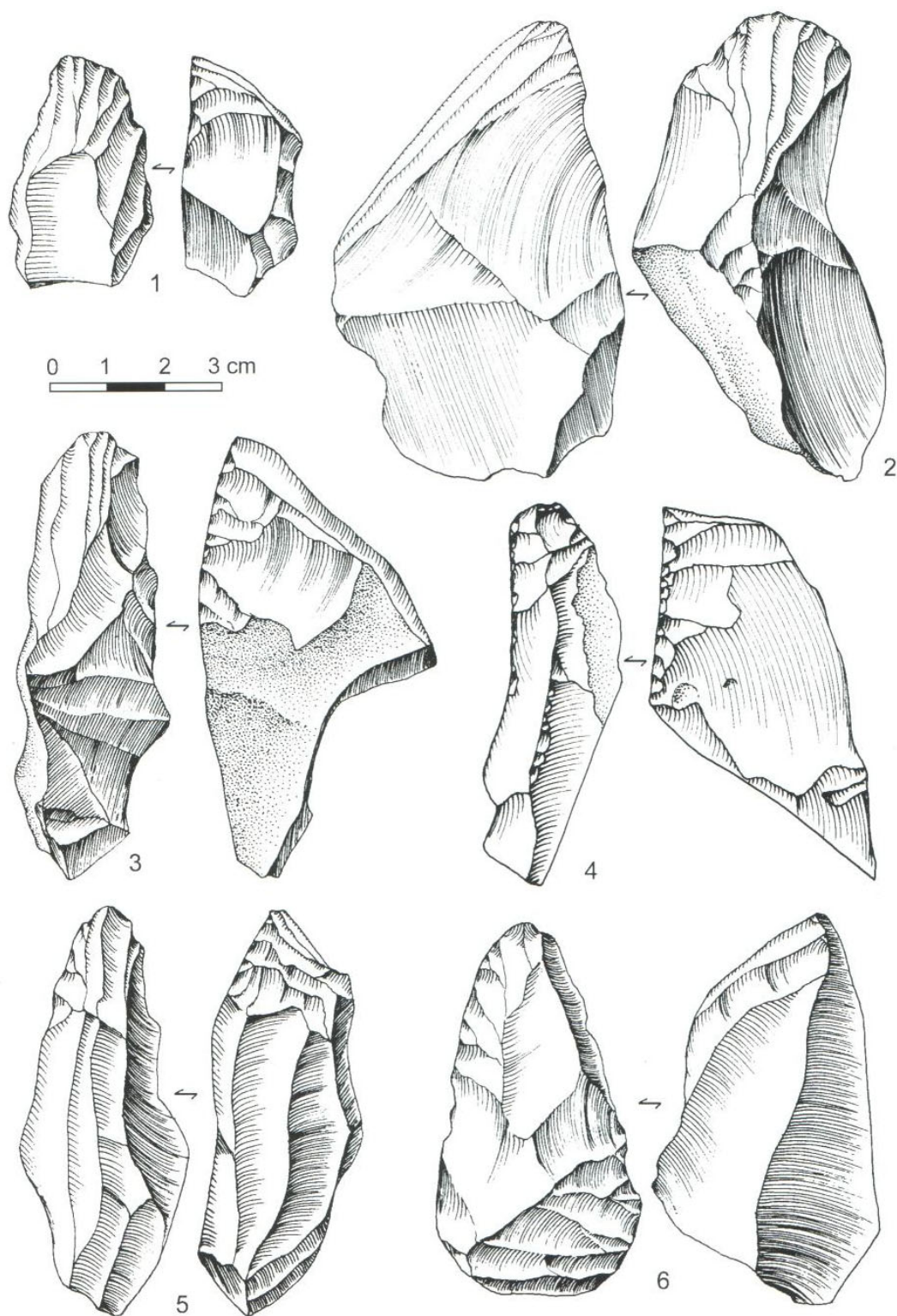

Fig. 3. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. 1-4, gratoare carenate; 5-6, gratoare nucleiforme.

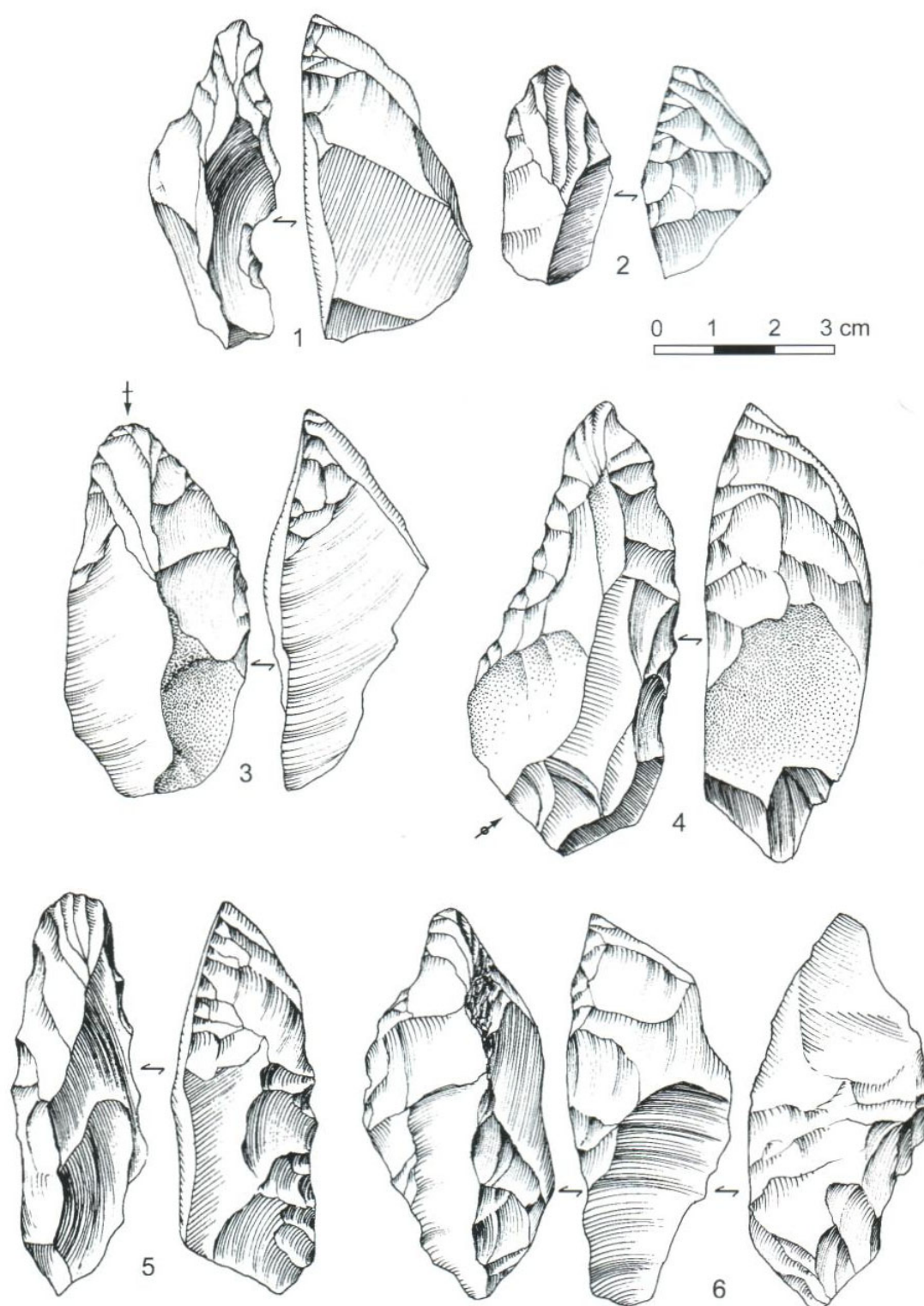

Fig. 4. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I: 1–6, gratoare à museau.

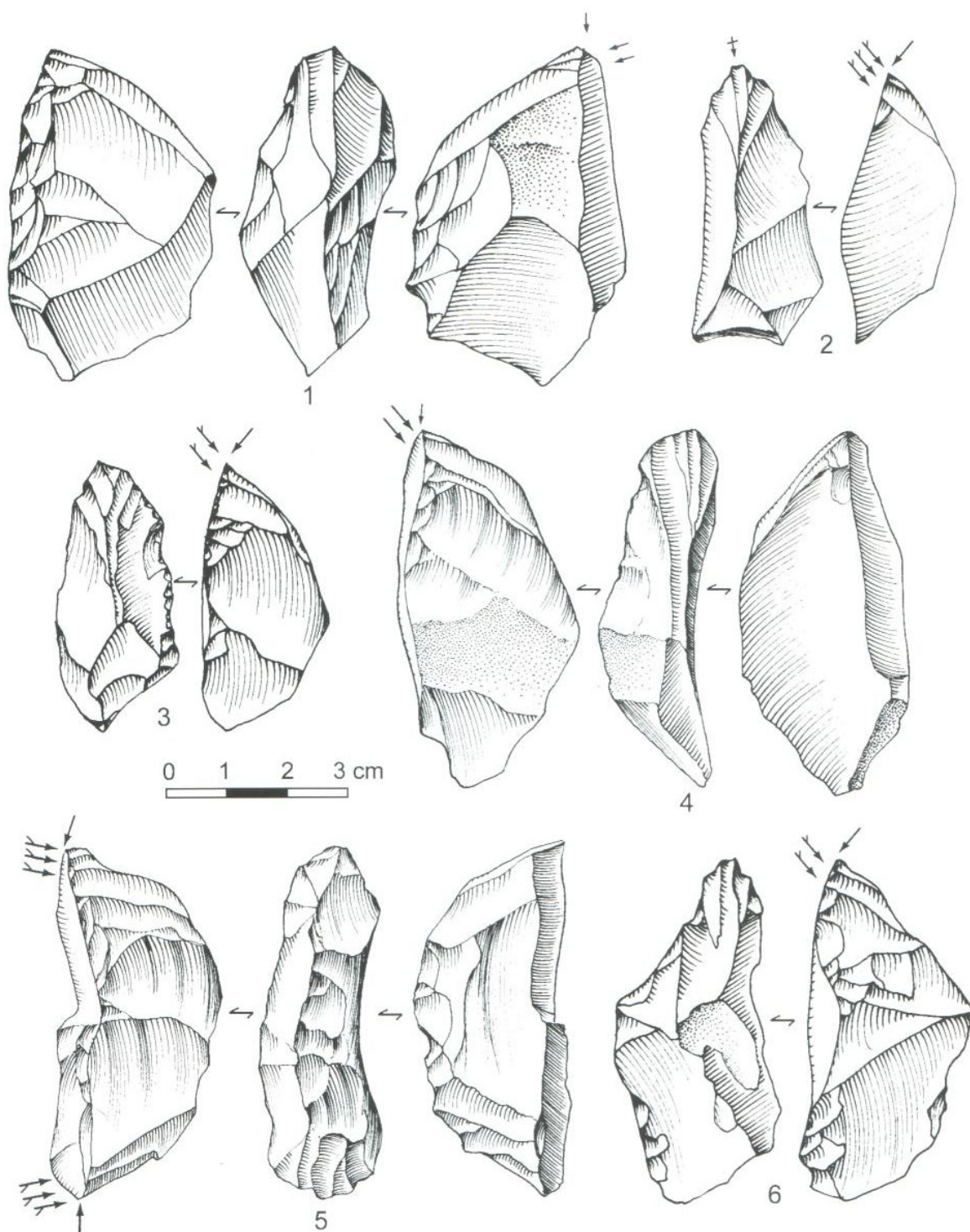

Fig. 5. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. 1-6, burine carenate.

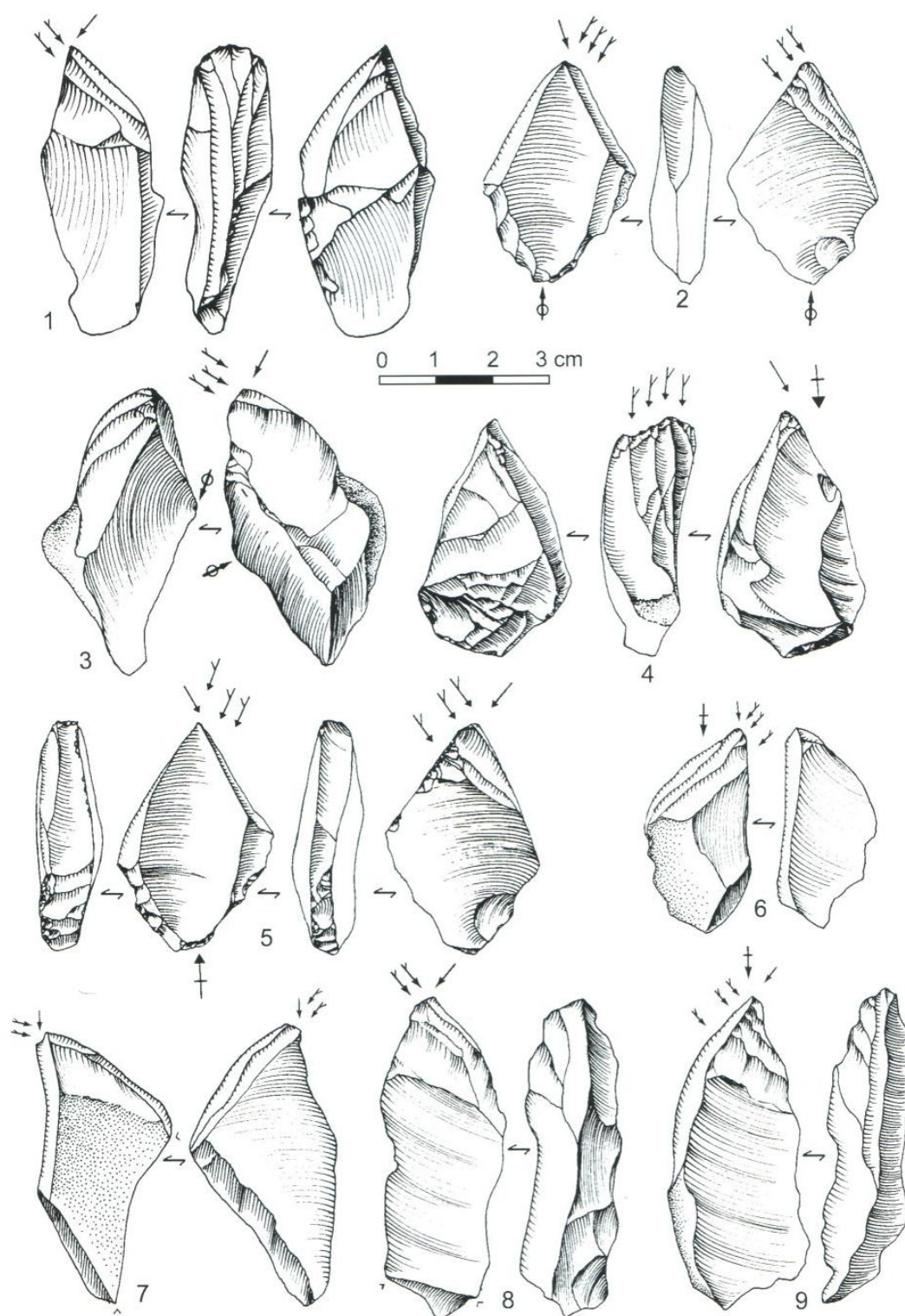

Fig. 6. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian I. 1-9, burine carenate.

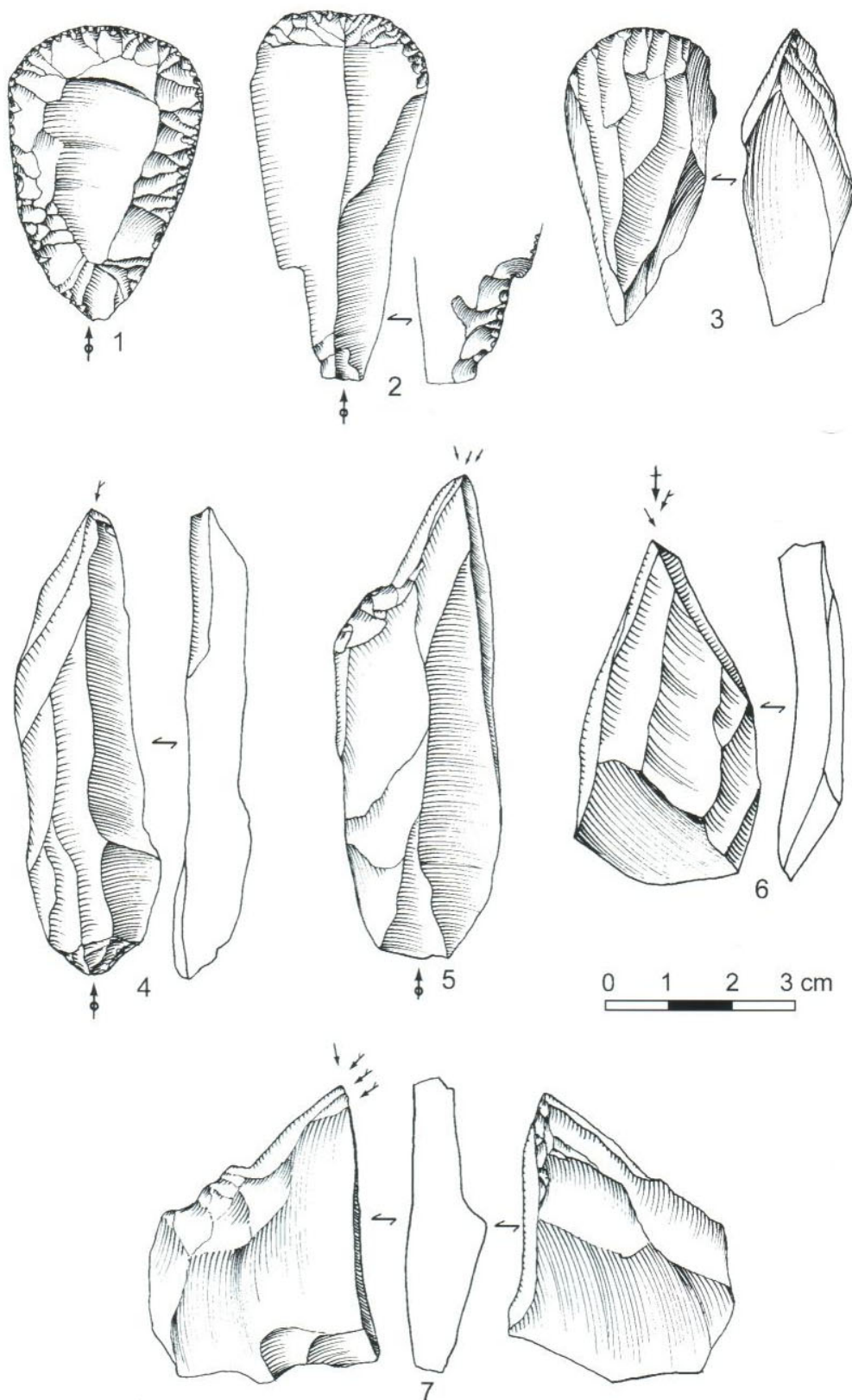

Fig. 7. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Aurignacian II. 1, gratoar pe așchie retușată; 2, gratoar pe lamă retușată; 3, gratoar carenat; 4, burin de unghi pe spărtură; 5-6, burine diedre; 7, burin *busque*.

La Ripiceni-Izvor, situația este încă mai confuză, îndeosebi datorită faptului că nu se mai pot efectua cercetări și verificări stratigrafice, stațiunea fiind în întregime acoperită de apele lacului de acumulare al Nodului hidrotehnic Stânca-Costești. Dar, sunt bine cunoscute toate aserțiunile autorului cercetărilor, ca și ale altor specialiști, cu privire la nivelurile Ia, Ib, IIa, IIB, considerate aurignaciene. Fără a mai intra acum în detalii tehnico-tipologice, stratigrafice, ale datării de cronologie absolută, inclusiv poziția stratigrafică a vetrei ce a dat vârsta de $28\,420 \pm 400$ BP, noi apreciem că, dacă nivelurile Ia și Ib au fost încadrate în ceea ce noi am numit *perioada de tranziție*, nu rămâne decât ca următoarele tehnocomplexe (IIa, IIB) să fie atribuite paleoliticului superior vechi, fără încadrare culturală certă, deoarece nu sunt elemente specifice care să caracterizeze o astfel de propunere, având doar în vedere și faptul că tehnocomplexele se caracterizează prin persistența certă a tradițiilor mai vechi, de tip și de factură Levallois și musteriene⁸⁴. În aceste condiții, date fiind caracteristicile tehnico-tipologice ale utilajelor litice, situația stratigrafică, datările de cronologie absolută, alte considerente de natură arheologică sau ale cercetărilor conexe, noi apreciem că toate celelalte tehnocomplexe din întregul spațiu geografic dintre Nistru și Tisa pot fi atribuite doar paleoliticului superior vechi, fără alte precizări sau încadrări suplimentare. Considerăm că numai în felul acesta se poate explica, de exemplu, existența unor locuri considerate aurignaciene la Giurgiu-Malu Roșu, datate mai recent decât ultimul nivel de locuire gravettiană de la Mitoc-Malu Galben. Ca și în alte stațiuni din spațiul geografic luat în considerație, observăm lipsa corelațiilor firești între arhaicitatea tehnico-tipologică a tehnocomplexului și celelalte elemente de încadrare cultural-cronologică.

6. GRAVETTIANUL (PALEOLITICUL SUPERIOR RECENT)

Această ultimă perioadă din evoluția paleoliticului spațiului carpato-nistrean este bine încadrată din aproape toate punctele de vedere⁸⁵. Unele neconcordanțe se pot observa în ceea ce privește aprecierea începuturilor și finalului Gravettianului din spațiul de referință, respectiv trecerea la Tardiglaciuar, corespunzător (sau nu) cu Epigravettianul și cu faciesurile care îl reprezintă.

În spațiul geografic situat între Nistru și Tisa am identificat mai multe grupe de stațiuni gravettiene, cu componente de situate în grote sau în stațiuni deschise: spațiul dintre Prut și Nistru, inclusiv afluenții acestora, cu stațiuni de terasă, de regulă pluristratificate; aceeași situație o întâlnim și pe terasele Prutului, cu excepția locuirilor din grota Stânca Ripiceni (distrusă în perioada interbelică, prin exploatarea calcarului); o altă grupă de stațiuni, de regulă cu un singur nivel de locuire, încadrat în Gravettianul de sfârșit (Epigravettian) a fost delimitată în Podișul Sucevei; terasele Bistriței (din Bazinul Râpciuni, dar și în aval) reprezintă cea mai intensă concentrație de locuri gravettiene și epigravettiene de pe întregul teritoriu carpato-nistrean, cu tehnocomplexe foarte bine individualizate și cu reveniri ale comunităților umane pe vechile amplasamente (ca și pe terasele Prutului); în spațiul geografic al partea central-sudică a Podișului Moldovei avem identificate cele mai recente locuri de aspect gravettian din întregul teritoriu carpato-nistrean; alte complexe de locuire gravettiană au fost relativ recent depistate pe teritoriul Dobrogei – numai stațiuni deschise; spațiul intracarpatic se caracterizează în totalitate prin locuri de peșteră, ca ultim nivel de locuire al unor stațiuni pluristratificate, și care cuprind, ca și la Ripiceni-Izvor (din spațiul est carpatic al României), secvența Paleolitic mijlociu – Paleolitic superior vechi (Aurignacian ?) – Paleolitic superior recent; ultimele secvențe de locuire aparțin, din punct de vedere geografic, Depresiunii Oaș, cu stațiuni pluristratificate; ar mai fi de precizat că în Banat pare să existe doar o singură stațiune, cea de la Românești-Dumbrăvița I, cu locuri gravettiene⁸⁶.

Nu vom reveni la istoricul problemei, la terminologia, culturile gravettiene din spațiul Europei de est, centrale și de vest, ori la caracteristicile tehnico-tipologice ale acestor culturi și faciesuri. Îndeosebi G. Grigoriev a propus, în mai multe studii, corelația între Gravettianul „Oriental” al Europei Centrale și

⁸⁴ V. Chirica, *Le Paléolithique de Mitoc dans le cadre du Paléolithique de Roumanie*, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *op. cit.*, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 173–182.

⁸⁵ Cf. V. Chirica, I. Borzic, *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, BAI XXII (éd. V. Chirica), Ed. Pim, Iași, 2009.

⁸⁶ *Ibidem*.

entitățile mai mult sau mai puțin similare din estul Continentului⁸⁷. S-au făcut propuneri de a se delimita un „Gravettian Oriental” de tip Villendorf – Pavlov – Kostienki (înglobând, parțial, Pavlovianul și Kostenkianul) și un alt „Gravettian Oriental” de tip Molodova, unde au fost cuprinse și descoperirile din spațiul carpato-dunărean⁸⁸. Au fost evidențiate 5 faze ritmice evolutive⁸⁹. Din punctul nostru de vedere, noi estimăm că în spațiul geografic de referință există mai multe faze/etape de evoluție a culturii gravettiene, ultima fiind, după alți specialiști, de factură epigravettiană⁹⁰.

Tehnocomplexul gravettian se caracterizează prin tehnica prismatică și cvasiprismatică a cioplirii, deci cu abandonarea procedeelor arhaice, specifice paleoliticului superior vechi. Se reduce foarte mult utilizarea așchiilor ca suport pentru retușarea uneltelor. În linii generale, industriile gravettiene se caracterizează prin asocierea gratoarelor de diverse tipuri, dar în proporție dominantă pe lame zvelte (ca suporturi), o gamă destul de diversificată de burine, tot pe lame alungite, lamele, lamelele *à dos* și vârfurile *La Gravette* fiind considerate *fosile directe*. Mai apar, unele chiar cu o frecvență deosebită, vârfurile *à cran*, *cuțitele tip Kostienki*, piesele *esquilées*, lamele *appointées*, asociate industriilor specifice Paleoliticului superior. Este destul de bogat, uneori foarte bogat, utilajul pe materii dure animale sau pe ivoiriu de mamut, și piesele de artă/podoabă⁹¹.

În spațiul geografic luat în considerație, industriile gravettiene apar la limita datei de 28 000 ani BP, într-o formă destul de evoluată, ceea ce ar pune problema originii lor, ca și tehnocomplex litic, coroborat cu celelalte elemente constitutive. Din acest punct de vedere, noi am susținut, ca și alți specialiști ai perioadei, originea central-europeană a *fenomenului* gravettian⁹², dar nu excludem existența și a altor spații geografice de apariție și difuziune. Considerăm că se mai impune o precizare: coexistența unor locuiri gravettiene și din paleoliticul superior vechi în spațiul geografic luat în considerație; ne referim la ultimele nivele de locuire gravettiană de la Mitoc-Malu Galben, care au coexistat până în vremea unor locuiri considerate aurignaciene, de pe terasele Bistriței sau de la Giurgiu-Malu Roșu. Pe de altă parte, s-a constatat că Aurignacianul (indiferent de aspectul tehnico-tipologic al inventarului litic) a supraviețuit până pe la 20 000 ani BP, în timp ce Gravettianul a avut o evoluție mai lungă (sub forma tehnocomplexelor epigravettiene), până spre 12 000 ani BP.

În spațiul geografic de referință, cele mai vechi locuiri gravettiene (Gravettian inferior) au fost înregistrate la Mitoc-Malu Galben și la Molodova V, pe Nistru, la care se mai pot adăuga nivelele de locuire

⁸⁷ Г. П. Григорьев, Кремская, Виллендорфская и Павловская культуры в Средней Европе, în Археология старого и нового свет, Москва, 1966; idem, Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens, Москва, 1968; idem, Верхний палеолит, în Каменный век на территории СССР, МИА СССР, 166, Москва, 1970; idem, Виллендорфско-Костенковское единство в его природном окружении, în Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита, Тезисы докладов, Ленинград, 1989; idem, Костенковские памятники в их отношении к палеолиту Средней Европы., în Динамика культурных традиций: механизм передачи и формы адаптации, Тезисы докладов, Санкт-Петербург, 1993; idem, Отношение восточного граветтиена к западу, în ХюАю Амирханов (ред.), Восточный граветт, Москва, 1998; idem, Ранняя пора верхнего палеолита: методика выделения, în Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное, Санкт-Петербург, 2006.

⁸⁸ J. K. Kozłowski, *La signification paléothnographique des unités taxonomiques du Paléolithique supérieur: l'exemple du Gravettien oriental*, B.A.R. Int. Series, 239, 1985; idem, *The Gravettian in Central and Eastern Europe*. Advances in World Archaeology, 5, Academic Press, New York, 1986; M. Otte, *Le Gravettien en Europe Centrale*, Disertationes Archaeologicae Gandenses, vol. I-II, De Tempel, Brugge, 1981; I. Borzic, V. Chirica, 1999, *Considération concernant le Gravettien de l'espace compris entre le Dniestr et les Carpates*, în *Préhistoire Européenne*, 14, Liège, 1999, etc.

⁸⁹ M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borzic, *Rythme évolutif du Gravettien Oriental*, în *XIII Congrès UISPP*, Forlì, vol. VI, 1996, p. 213–226.

⁹⁰ I. Borzic, P. Haesaerts, V. Chirica, Cadrul cronostratigrafic al Paleoliticului superior cuprins între Carpații Orientali și Nistru, în *Revista Arheologică*, S.N., 1, 2005, nr. 2.

⁹¹ M. Lejeune, A.-C. Welte (dir.), *L'Art du Paléolithique supérieur*, ERAUL, 107, Liège, 2004; M. Otte (dir.), *La Spiritualité*, ERAUL, 106, Liège, 2004, etc.

⁹² M. Otte, *op. cit.*, 1981; M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borzic, V. Chirica, *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie*, în *Archéologie et Préhistoire*, Bull. Soc. Royale Anthropologie et Préhistoire, Bruxelles, 107, 1996; J. K. Kozłowski, *L'origine du Gravettien dans le Sud-Est européen*, în A. Montet-White, A. Palma di Cesnola, K. Valoch, (eds.), *The Upper Palaeolithic. Colloquium 12, The Origin of the Gravettian*. Actes du 13e Congrès International de l'UISPP, vol. 6, Forlì. 1996; I. Borzic, P. Haesaerts, V. Chirica, Cadrul cronostratigrafic al Paleoliticului superior cuprins între Carpații Orientali și Nistru, în *Revista Arheologică*, S.N., 1, nr. 2, 2005; I. Borzic, V. Chirica, C.-M. Văleanu, *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur à travers l'espace carpato-dniestréen*, BAM VI, Iași, 2006.

de la Babin I, Voronovița I, Ciutulești I. Această secvență de locuiri ar putea fi considerată prima fază a Gravettianului carpato-nistean, dar ca a doua fază a Gravettianului Europei Centrale și de Est⁹³.

Gravettianul mediu a fost divizat de noi⁹⁴ în două entități, fără elemente de etapizare cronologică: Gravettian mediu cu vârfuri *à cran*, de tip Molodova-Mitoc; Gravettian mediu fără vârfuri *à cran*, cu caracteristicile tehnico-tipologice, stratigrafice (în cadrul stațiunilor pluristratificate). Precizăm doar faptul că, din punct de vedere cronostratigrafic, Gravettianul cu vârfuri *à cran* se situează în depunerile MG 7 a-b și Mol. 12–11, încadrate în partea de mijloc și superioară a solului fosil ce separă Pleniglaciul II würmian de cel care îl succede, deci pe la 27 000–25 000 ani BP; Gravettianul fără vârfuri *à cran* se situează în partea inferioară a Pleniglaciului III, în unitățile MG–7–5 și Mol. 10–8, așadar, între aproximativ 26 000–25 000 ani BP. Ca reper stratigrafic, cronologic și tehnico-tipologic, am putea lua în considerație nivelele II–IV de la Mitoc-Malu Galben.

Gravettianul superior a fost identificat de noi cu entitatea culturală Molodova-Cosăuți-Cotu Miculinți, cu trei etape de evoluție geocronologică: 1. etapa inițială, de formare, datată între aproximativ 21 000–20 000 și 17 500 BP, corespunzătoare celui *maximum Valdai* din periodizarea stabilită de O. Soffer⁹⁵; 2. etapa medie, care ar corespunde *optimumului pleniglaciului superior*, între aproximativ 17.500 și 14.500 BP; 3. etapa finală, de la finalul Pleniglaciului superior – Tardiglaciul, de aspect epigravettian. Fără a detalia caracteristicile acestor etape, noi vom prezenta elementele definitorii ale Gravettianului de la Mitoc-Malu Galben, care cuprinde toate aspectele cultural-cronologice și tehnico-tipologice ale culturii.

Așadar, începutul locuirilor gravettiene se plasează de la baza lutului loessoid 7 b, situat la partea superioară a *ciclului IV* (ansamblul „Gravettian I” (cu precizarea că tranziția de la Aurignacian se situează la nivelul orizontului 8a), acestea continuându-și evoluția până la partea superioară a orizontului 4 a. Ansamblurile „Gravettian II”, „Gravettian III” și „Gravettian IV” sunt situate în *ciclul III*, unitățile 6–4, datate între aproximativ 26 000–23 000 ani BP; ultimele secvențe ale tehnocomplexului gravettian de la Mitoc-Malu Galben (Gravettian dispersat) aparțin *ciclului II*, unitățile 3–2.

Tehnocomplexele litice gravettiene de la Mitoc-Malu Galben.

Ansamblul „Gravettian I” este caracterizat prin debitajul foarte regulat, constatat pe baza negativelor suporturilor, ceea ce demonstrează stăpânirea pregătirii laterale a nucleului, prin unul sau două planuri de lovire opuse, oblice. Este de neînțeles motivul pentru care, deși materia primă se afla din abundență (practic, nepuizabilă), s-a observat folosirea nucleelor până la epuizarea lor, cele de mici dimensiuni fiind folosite pentru producerea lamelelor. Mai putem constata și cioplirea graduală a suporturilor: într-o primă etapă de după decorticare, se detașau lame, iar când nucleul devenea de dimensiuni mai mici, nu era abandonat, ci se detașau lamele, ca suporturi pentru alte unelte, specifice stadiului tehnico-tipologic. Cu toate caracteristicile tehnicii gravettiene de preparare a debitajului și de producere a lamelor și lamelelor ca suporturi preponderente numeric, s-a constatat că o proporție de peste 85 % o constituiau așchiile, inclusiv cele corticale; lamele și lamelele ating un procentaj de peste 8 %. Utilajul finit este constituit din 18 gratoare (pe așchii, așchii retușate, lame, inclusiv retușate sau parțial retușate; două burine (unul diedru, altul, mixt); 6 lame retușate (dintre care, trei de tip *appointée*); trei piese *à dos*, două racloare, o piesă cu scobitură retușată, un *couteau*, două denticulate și două așchii retușate.

În Ansamblul „Gravettian II” se continuă pregătirea nucleelor pentru debitajul regulat de lame și lamele, pornindu-se tot de la blocuri pregătite lateral, cu un plan de percuție oblic sau cu două, opuse. S-a constatat prezența unui număr de 35 *chutes de burin*, dar numai 11 burine. S-au recoltat peste 90 % piese de debitaj și numai aproape 7 % piese tipice: 39 gratoare (25 pe lame simple, 12 pe lame retușate, două pe așchii); 11 burine (două de unghi pe spărtură, unul pe bord retușat, unul pe trunchiere retușată, unul carenat, 6 diedre, unul diedru, realizat prin reutilizarea unui racloar musterian); două presoare, dintre care unul reamenajat pe așchie musteriană; un gratoar-burin; 23 lame diverse retușate (8 cu retușe marginale uni- sau bilaterale, patru cu trunchiere distală sau

⁹³ M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borzianu, *op. cit.*, 1996; P. Haesaerts, I. Borzianu, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, *The East Capathians Loess Record: A reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europa*, în *Quaternaire. Revue de l'Association Française pour l'Etude du Quaternaire*, Paris, 14, 2003, 3, p. 163–188; P. Haesaerts, I. Borzianu, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, în J.A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference*, Brno, 2004, p. 33–56.

⁹⁴ V. Chirica, I. Borzianu, *op. cit.*, 2009, p. 20–24.

⁹⁵ O. Soffer, *The Upper Palaeolithic of the Central Russian Plain*, Academic Press, New York, 1985.

oblică, 7 lame *appointées* cu retușă bilaterală parțială a extremității distală sau proximale, sau continuă pe o latură și parțială pe cealaltă); un vârf *La Gravette*, rupt la partea distală, dar cu desprinderi inverse la bază; o lamelă *à dos*.

Ansamblul „Gravettian III” comportă aceleași elemente tehnice de debitaj, cu pregătirea specială a nucleelor pentru debitajul lamelar regulat, cu nuclee epuizate, cu un procentaj mai scăzut, de 80 % al pieselor de debitaj primar, și aproape 18 % lame și lamele. Au fost identificate: 23 gratoare (21 pe lame, unul carenat, unul pe așchie); 5 burine (trei de unghi pe spărtură, dintre care unul amenajat pe un suport cu baza subțiată prin tehnica „Kostienki”, două pe trunchiere retușată oblică); 8 lame retușate, dintre care una de tip *appointée* din gresie; un fragment de lamă *à cran*, un vârf cu laturile retușate abrupt, două *micro-gravettes*; printre piesele „diverse” se încadrează una sculptată, deci un *pic* triedru, cu amenajări speciale.

Ansamblul „Gravettian IV”, cel mai bogat din întreaga secvență de la Mitoc-Malu Galben, se caracterizează prin cvasitotalitatea tehnologiei laminare, pornind de la aceeași preparare a nucleelor, chiar și de mici dimensiuni. Utilajul litic este compus din: 17 gratoare (12 pe lame, două pe așchii, trei pe lame retușate); 40 burine – pentru prima dată acestea fiind dominante asupra gratoarelor – dintre care 15 diedre, 13 pe trunchiere retușată, chiar duble, patru de unghi pe spărtură, unul pe scobitură retușată, trei de tip poliedric, trei carenate, unul mixt; două unelte duble: front de gratoar cu o trunchiere oblică și un altul, cu burin carenat; 9 lame retușate, patru cu trunchiere distală oblică sau transversală, patru lame *appointées*, trei denticulate sau cu *encoche*s; un vârf *La Gravette*, de tip *à dos* parțial, un vârf *à gibbosité*, trei vârfuri *à cran* și un fragment de lamă *à cran*, 17 *micro-gravettes* de mici dimensiuni, patru lamele *à dos* și o lamelă cu scobitură retușată.

Ansamblul „Gravettian dispersat”, ultima secvență tehnico-tipologică, fără existența unor complexe de locuire, cuprinde, evident, mai puține piese de debitaj și mai puține unelte: 13 gratoare, patru burine, trei unelte compuse, o lamă retușată, o piesă cu *encoche*, o denticulată și trei așchii retușate⁹⁶.

În spațiul est-carpatic al României avem încă stațiunea de la Piatra Neamț – Poiana Cireșului, care a oferit noi și importante descoperiri, datorită cercetărilor sistematice, efectuate de echipa de la Universitatea din Târgoviște, sub conducerea lui M. Cărciumaru, soldate cu stabilirea stratigrafiei și a nivelelor reale de locuire. Considerăm necesar să precizăm că Al. Păunescu a semnalat aici trei nivele de locuire, aparținând unor etape gravettiene, din sistematizarea sa, propusă pentru Valea Bistriței⁹⁷. Prin cercetările recente, încă în curs, s-a stabilit existența a două nivele de ocupație epigravettiană, și alte două, de factură gravettiană⁹⁸, fără a exclude posibilitatea existenței unui al V-lea nivel de ocupație, tot gravettiană. Primul nivel epigravettian, situat în depunerea II, tardiglaciară, nu are structuri de locuire, și se caracterizează prin existența câtorva zeci de piese, unelte și produse de debitaj, amestecate cu materiale arheologice de factură neolitică⁹⁹. Al doilea nivel epigravettian este mult mai bogat în mărturii arheologice: resturi de vetre sau de combustie, peste 6 000 piese litice, resturi faunistice, obiecte de artă mobilă arme și unelte din materii dure animale etc. Mai multe datări ale acestui nivel de locuire asigură o vârstă de 20 000 ani BP¹⁰⁰. Au fost identificate și cel puțin două secvențe de locuire gravettiană, datate la 25 000 ani BP, respectiv 26 000 ani BP¹⁰¹.

Din punct de vedere al utilajului litic, nivelul gravettian I se caracterizează prin utilizarea mai multor materii prime, printre care domină gresia silicioasă, silexul de Prut, menilit. Numai aproape 10 % din întregul inventar litic este ocupat de unelte specifice tehnocomplexului litic gravettian: gratoare, burine, lame și lamele retușate sau *appointées*, lamele *à dos*, pedunculate¹⁰².

⁹⁶ P. Noiret, *op. cit.*, p. 67–74.

⁹⁷ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1998, p. 176–178.

⁹⁸ L. Niță-Bălășescu, *Le Paléolithique supérieur de la Vallée de Bistrița dans le contexte des recherches de Poiana Cireșului, Piatra Neamț (Nord-Est de la Roumanie)*, Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2008, p. 50–56.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 52.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 53 și tab. 1.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 55 și tab. 1.

¹⁰² *Ibidem*, fig. 35–39.

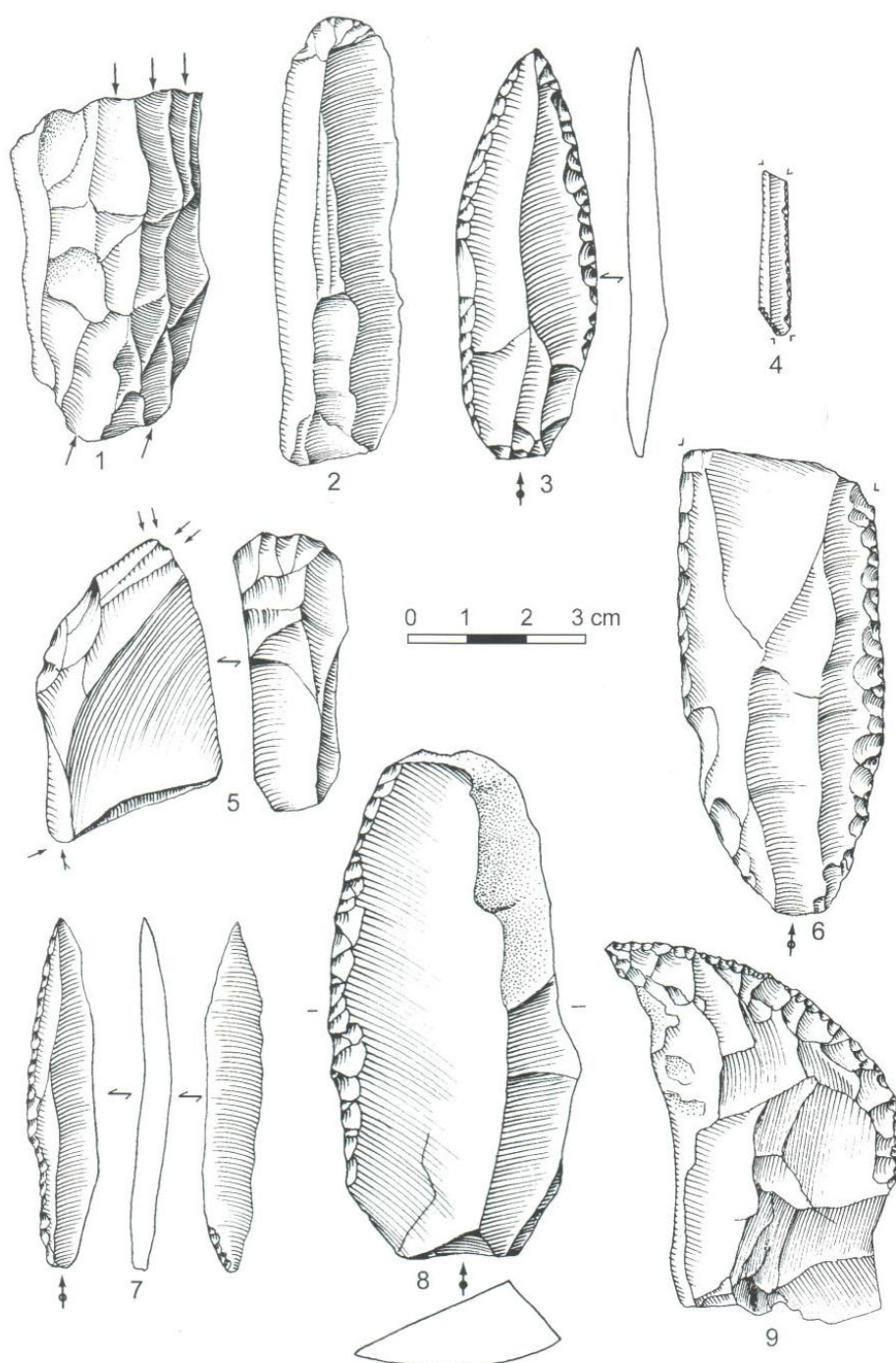

Fig. 8. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian I. 1, Nucleu cu 2 planuri de lovire; 2, gratoar pe lamă; 3, lamă *appointée*; *micro-gravette* din șist negru de Audia; 5, burin mixt; 6, fragment de lamă retușată; 7, vârf à *gibbosité*; 8, *couteau*; 9, *racloir déjeté*.

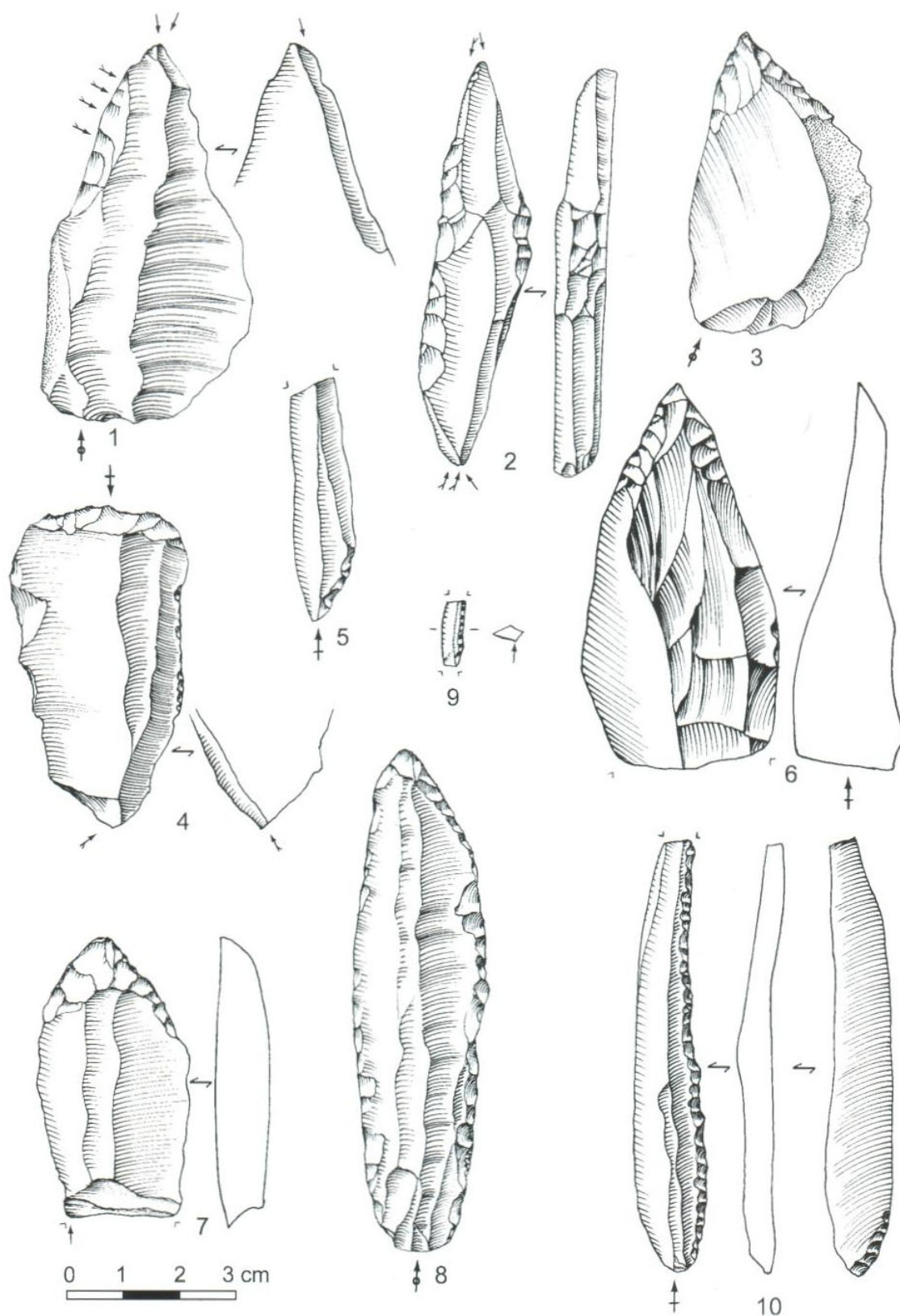

Fig. 9. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian II. 1-2, burine diedre; 3, străpungător pe așchie musteriană; 4, gratoar-burin; 5, lamă trunchiată; 6-8, lame *appointées*; 9, fragment de lamă à dos; 10, vârf *La Gravette*.

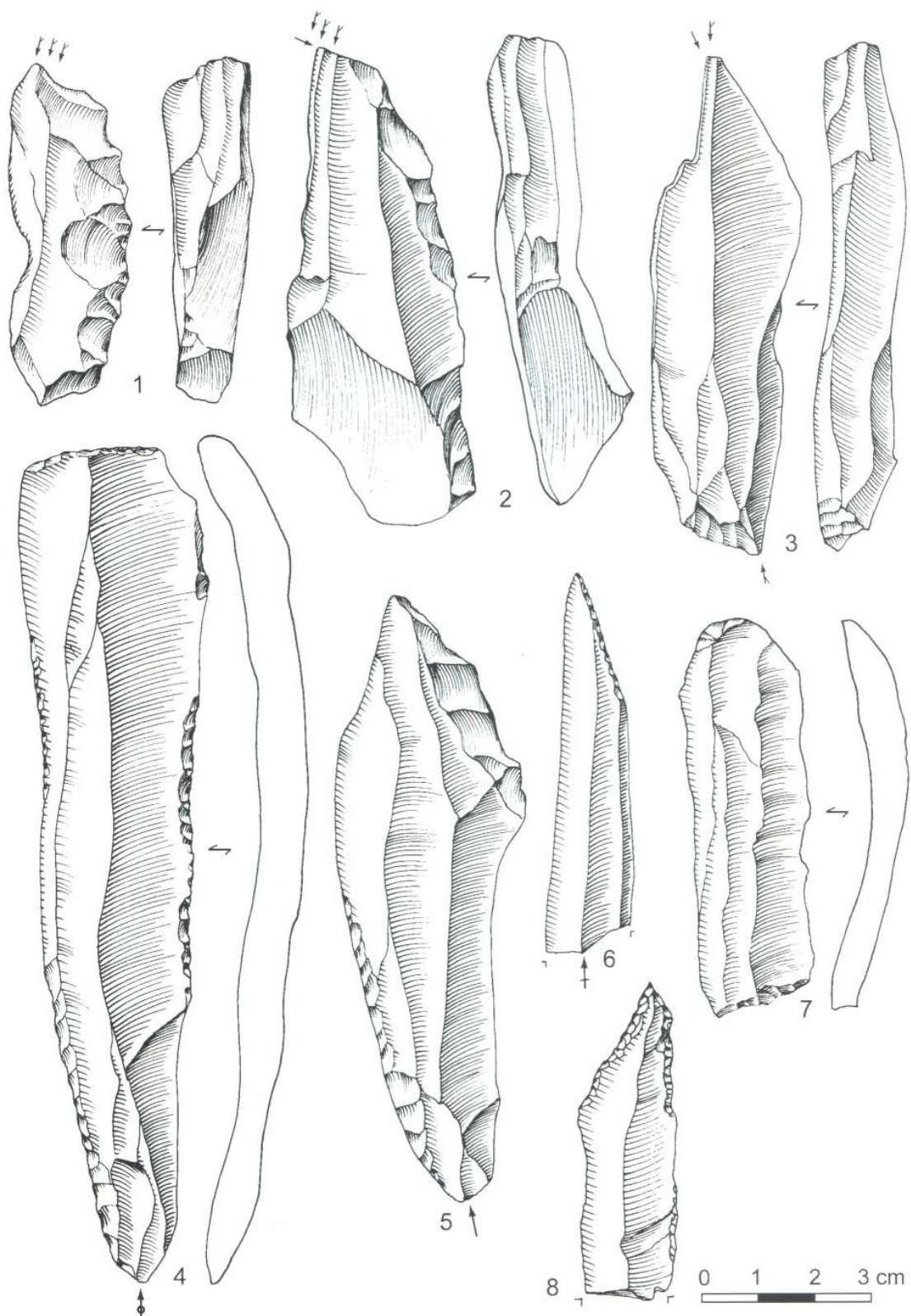

Fig. 10. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian IV. 1-2, burine poliedrice; 3, burin mixt; 4, 6, lame trunchiate; 5, lamă retușată; 7, gratoar pe lamă trunchiată; 8, lamă *appointée*.

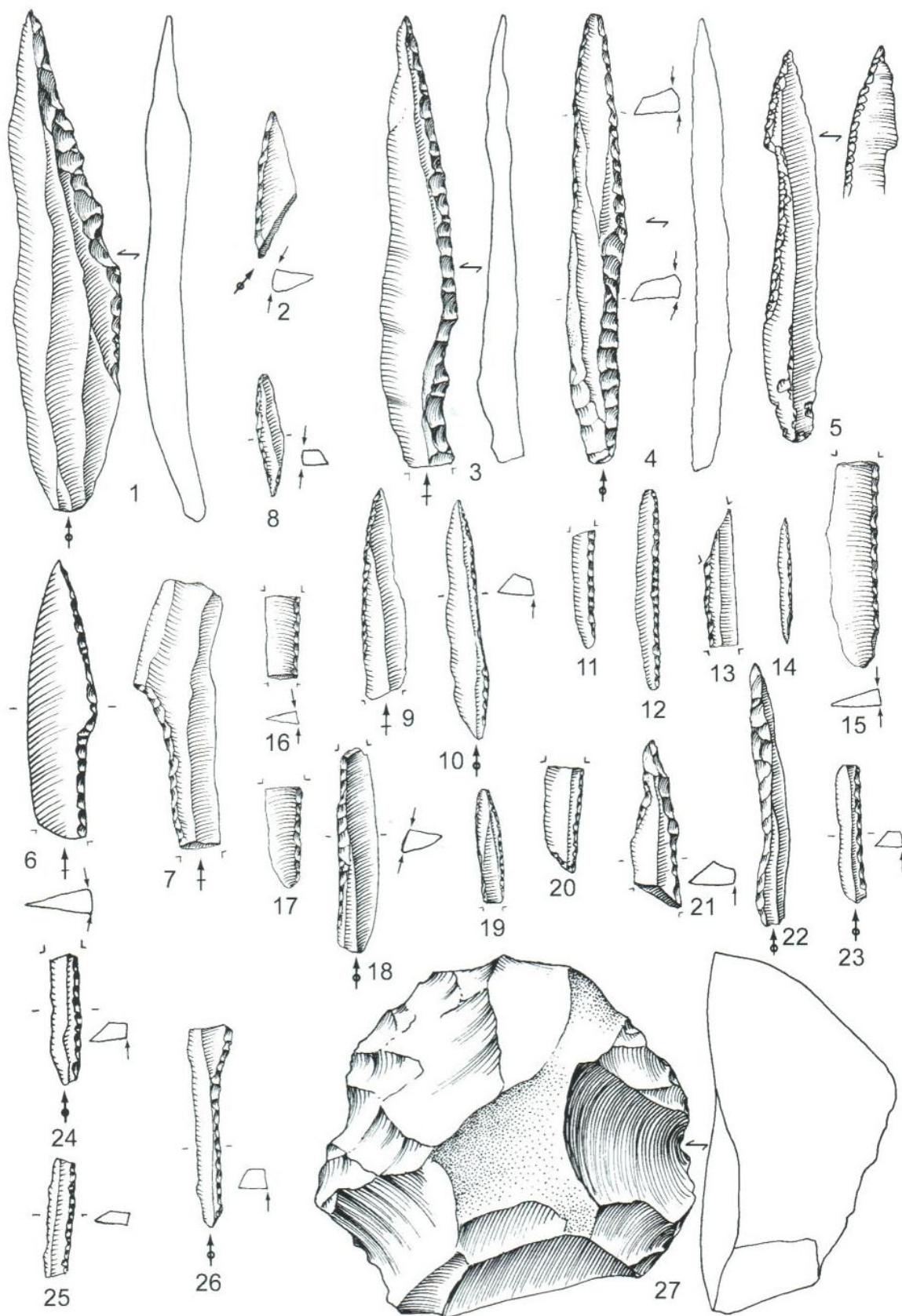

Fig. 11. Mitoc-Malu Galben. Ansamblul Gravettian IV. 1, vârf *La Gravette*; 2, micro-burin Krukowski; 3, vârf *à gibbosité*; 4-6, vârfuri *à cran*; 7, lamă *à cran*; 8-22, *micro-gravettes*; 23-26, lamele *à dos*; 27, așchie denticulată.

Al doilea nivel gravettian este alcătuit din mai multe secvențe de uşoare campamente, cu peste 2 500 piese litice, resturi faunistice, 12 cochilii perforate, de *Litoglyphus naticoides*, considerate ca obiecte de podoabă, prinse într-un colier. Noi considerăm firească dominarea gresiei ca materie primă, deoarece deja se ştie că, în general, locuirile de pe terasele Bistriței se caracterizează prin folosirea preponderentă a materiilor prime locale (în cadrul tehnocomplexelor aparținând paleoliticului superior vechi și în primele etape ale celui recent), după care silexul de Prut devine preponderent. Noi am explicat acest fenomen ca reprezentând un element al condițiilor de mediu și de comportament al comunităților umane în Paleoliticul superior de pe terasele Bistriței¹⁰³. În acest cadru, și la Poiana Cireșului domină gresia silicioasă 61,09 %, ca și în primul nivel de locuire (46,91 %), silexul de Prut întrunind un procentaj de numai 19,51 %, după care urmează șistul negru (zis de Audia), jasp și opal (câteva piese). Se mai impune o observație, de asemenea specifică tehnicii de cioplire în toate secvențele paleolitice: în cadrul materiilor prime de proveniență locală s-a constatat prezența tuturor fazelor de cioplire (*chaîne opératoire*). Uneltele finite se află într-o proporție de numai 4,53 % din totalul industriei litice: gratoare, burine, lame și lamele retușate și *à dos*, vârfuri cu fața plană, vârfuri *La Gravette*, *micro-gravettes*, un racloar¹⁰⁴.

Nu mai revenim, aici, la celelalte locuri gravettiene din spațiul dintre Tisa și Prut, sau dintre Prut și Nistru, prezentate și cunoscute deja¹⁰⁵, cu toate elementele componente. Credem numai că într-un viitor studiu va trebui să reevaluăm unele dintre încadrările noastre anterioare, cu specificația fazelor/etapelor de evoluție cultural-cronologică, a tehnocomplexelor litice, a industriei din materii dure animale, sau a pieselor de artă/podoabă, vor trebui reanalizate în contextul noilor argumente și propuneri de metode și principii de analiză și prezentare a datelor oferite de cercetările de specialitate, arheologice sau conexe¹⁰⁶.

7. EPIGRAVETTIANUL

În urma cercetărilor sistematice, au fost identificate numeroase nivele de locuire, sau stațiuni pluristratificate, ce pot fi încadrate, cultural-cronologic și tehnico-tipologic în această ultimă etapă de locuire paleolitică. Ne referim aici la secvențele de locuire de la Molodova V, Cormani IV, Corpaci, Lipa VI, Babin I, Voronovița I, Cosăuți, Cotu Miculinți, Crasnaleuca, Ripiceni-Izvor, la alte stațiuni și nivele de locuire de pe terasele Bistriței din Bazinul Râpciuni sau din aval de acesta.

Cea mai completă secvență de locuri o reprezintă stațiunea pluristratificată de la Cosăuți pe Nistru, cu cele nouă cicluri climatice interstadiale (Cos. I, II, III, IV, V-2, V-4, VI-2, VI-4) recunoscute de P. Haesaerts¹⁰⁷ și situate între aproximativ 13 400 ani BP și 19 400 ani BP. Așadar, dacă luăm în considerație fie și numai această secvență, pe care o considerăm completă, de locuri epigravettiene (cu toate caracteristicile lor), am putea aprecia că Epigravettianul evoluează începând cu aproximativ 20 000 ani BP (COS. VII), până la aproximativ 12 700 ani BP (COS. II), deci între ultima parte a Pleniglaciului superior și oscilația climatică Bölling, fără a exclude și ultima oscilație a Tardiglaciului, Alleröd, datată, la Molodova, între 10 940 și 10 590 BP¹⁰⁸.

¹⁰³ V. Chirica, *Locuri aurignaciene pe terasele Prutului dintre Ripiceni și Miorcani. Relațiile lor cu locuirile contemporane de pe terasele Bistriței*, în *MemAntiq*, IX–XI, 1977–1979 (1985), p. 19–44.

¹⁰⁴ L. Niță-Bălășescu, *op. cit.*, fig. 40–47; M. Cărciumaru, M. Anghelinu, G. Lucas, L. Niță, L. Steguweit, M. Mărgărit, L. Fontana, A. Brugère, V. Dumitrașcu, U. Hambach, M. Cosac, O. Cârșina, F. Dumitru, *Paleoliticul superior de la Poiana Cireșului (Piatra Neamț). Noi rezultate, interpretări și perspective*, în *Cercetări Arheologice*, XIII, 2006, p. 11–37.

¹⁰⁵ V. Chirica, I. Borzian, *op. cit.*, 2009.

¹⁰⁶ P. Noiret, *op. cit.*, 2009.

¹⁰⁷ P. Haesaerts, I. Borzian, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, *The East Capathians Loess Record: A reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europa*, în *Quaternaire. Revue de l'Association Française pour l'Etude du Quaternaire*, Paris, 14, 2003, 3, p. 163–188. P. Haesaerts, I. Borzian, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, în J.A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference*, Nov. 2002. *The Dolni Vestonice Studies*, Brno, 2004, p. 33–56; P. Haesaerts, Mitoc-Malu Galben: cadre stratigraphique et chronologique, în M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *op. cit.*, 2007.

¹⁰⁸ I. Borzian, P. Haesaerts, V. Chirica, *Cadrul cronostratigrafic al paleoliticului superior din spațiul cuprins între Carpații Orientali și Nistru*, în *Revista Arheologica*, S.N., I, Chișinău, 2005, 2, p. 168–201; I. Borzian, V. Chirica, *Considerații referitoare la evoluția paleoliticului final și epipaleoliticului în spațiul dintre Nistru și Carpații Orientali (aspecte paleoecologice și tehnico-tipologice)*, în *Revista Arheologică*, II, 1–2, Chișinău, 2006, p. 1–34; P. Noiret, *op. cit.*, p. 441.

O prezentare succintă a celor mai importante nivele de locuire se impune, pentru cunoașterea secvențială a acestei perioade de la finalul Paleoliticului superior din întregul spațiu carpato-nistrean și chiar al Europei est-centrale. Astfel, la Cosăuți, cele 21 de nivele de locuire se caracterizează prin existența tuturor componentelor de bază: structuri de locuire, inclusiv de combustie, bogate resturi faunistice, piese de artă și de podoabă, unelte din materii dure animale. Cercetările sistematice, efectuate de Ilie Borziac, au pus în evidență până la detalii, înregistrarea paleoclimatică, unică în întreaga zonă geografică luată în considerație, neîntâlnită nici la Mitoc-Malu Galben (unde campamentele umane se opresc tocmai în această parte finală a ultimului Pleniglaciuar), nici la Molodova V. Aici au fost înregistrate nivelele de locuire 6–5 până la 1a–1, care se pot încadra între nivelele 7 și 2a de la Cosăuți, cu precizarea că ultimele (cele mai recente secvențe de locuire umană) se încadrează în oscilația Alleröd. La Cormani IV, locuirile epigravettiene aparțin nivelelor 5–1, echivalente cu 6–5 de la Molodova, respectiv, 7–6d de la Cosăuți. Astfel, nivelul stratigrafic și cultural 5 aparține unei ameliorări climatice, datată la aproximativ 18 000 ani BP (posibil COS V = Lascaux din înregistrările făcute de I. K. Ivanova)¹⁰⁹, care a încadrat ultimele nivele de locuire de aici în vremea oscilației Alleröd. În grotă Ciuntu, utilajul litic este destul de sărac, dar are doar importanța de a preciza natura locuirilor umane în cadrul celor 2 m de sediment. Cele trei datări de cronologie absolută aduc precizări privind locuirea grotei între 22 100 BP și 18 500 BP, deci aproximativ în timpul ciclului COS VI, ceea ce ar putea contrazice vechea observație potrivit căreia acest spațiu geografic nu a fost locuit în vremea stadiului glaciuar W3 (Maximul Valdai). La Corpaci, se apreciază că locuirile nivelelor 3 și 2 ar putea fi mai mult sau mai puțin contemporane cu loessurile nisipoase de la Cosăuți, dateate între 17 000 BP și 16 000 BP¹¹⁰. Sunt bine cunoscute descoperirile și încadrările cultural-cronologice și tehnico-tipologice de la Crasnaleuca și Cotu Miculinți, unde M. Brudiu a pus în evidență câte 8, respectiv 7 niveluri de ocupație umană, unele despărțite stratigrafic prin prezența vetrelor de foc. Datările de cronologie absolută merg, în general, în intervalul dintre 21 700 BP (Crasnaleuca, niv. VIII) – 20 140 BP (Cotu Miculinți, niv. VII) și 18 810 BP (Cotu Miculinți, niv. V) – 19 460 BP (Crasnaleuca, niv. IV), dar cu certitudinea că ultimele dovezi de locuire se plasează mult mai recent. La Ripiceni-Izvor, primele nivele (Ia–Ib) gravettiene sunt foarte bogate în ceea ce privește inventarul litic: aproape 15 000 piese, dintre care peste 400 nuclee, aproape 8 000 deșeuri, care atestă intensă activitate de cioplire a uneltelor pe locul așezării; utilajul finit este alcătuit din 83 gratoare (foarte puține carenate și *à museau*, majoritatea pe lame, așchii; numai 53 burine (diedre, pe trunchiere retușată etc.); lame retușate și *à dos*, vârfuri *La Gravette*, lamele *à dos*, inclusiv *à dos tronquée*, chiar 12 piese bifaciale etc. Nivelele IIa–IIb, de factură epigravettiană, conțin un inventar litic la fel de bogat, cu o diversitate accentuată a tipurilor și subtipurilor de unelte: proporția mai mare a gratoarelor față de burine, dar apar străpungătoarele și piesele de tip *micro-gravettes*, care caracterizează noile elemente tehnico-tipologice¹¹¹. În restul spațiului est-carpatic al României, nivelele de locuire epigravettiană (stratigrafic, ultimele, cele mai recente urme de ocupare umană) au fost puse în evidență în stațiunile pluristratificate, de la Bistricioara-Lutărie, Ceahlău: Podiș, Cetățica I, Dârțu, Poiana Cireșului, Buda, Lespezi, dar și în partea de sud a Podișului Moldovei¹¹².

Tehnica de cioplire în întreaga perioadă a Gravettianului și Epigravettianului din spațiul geografic luat în considerație este cea cvasiparalelă, pe nuclee cu mai multe taloane de percuție, sau numai cu două taloane oblice, ca un important element de continuitate, inclusiv tehnologică. Apare modalitatea de îngustare a suprafeței dorsale a nucleului, prin desprinderi bilaterale transversale, în asociere cu procedeul de rotație și de schimbare a frontului de percuție; prin înlăturarea muchiei astfel ascuțite, se obțineau alte lame zvelte, prima dintre aceste fiind de tip *à crête*. Spre finalul perioadei apar noi procedee de obținere a lamelor și mai ales a lamelelor, îndeosebi prin refolosirea așchiilor masive, astfel că au apărut nuclee epuizate, din așchii; prezența taloanelor punctiforme reprezintă o altă particularitate a evoluției tehnicii de debitaj la sfârșitul paleoliticului superior. Se mai poate considera că acele *ciocane-târânăcop* din corn de ren sau de cerb, specifice nivelelor de locuire epigravettiană, unele „armate” cu noduli de silex, pot fi apreciate ca piese mediane în cioplirea uneltelor.

¹⁰⁹ I. K. Ivanova, *op. cit.*, 1977.

¹¹⁰ P. Noiret, *op. cit.*, p. 442.

¹¹¹ Al. Păunescu, *op. cit.*, 1999, p. 244–260.

¹¹² V. Chirica, I. Borziac, *op. cit.*, p. 166–233.

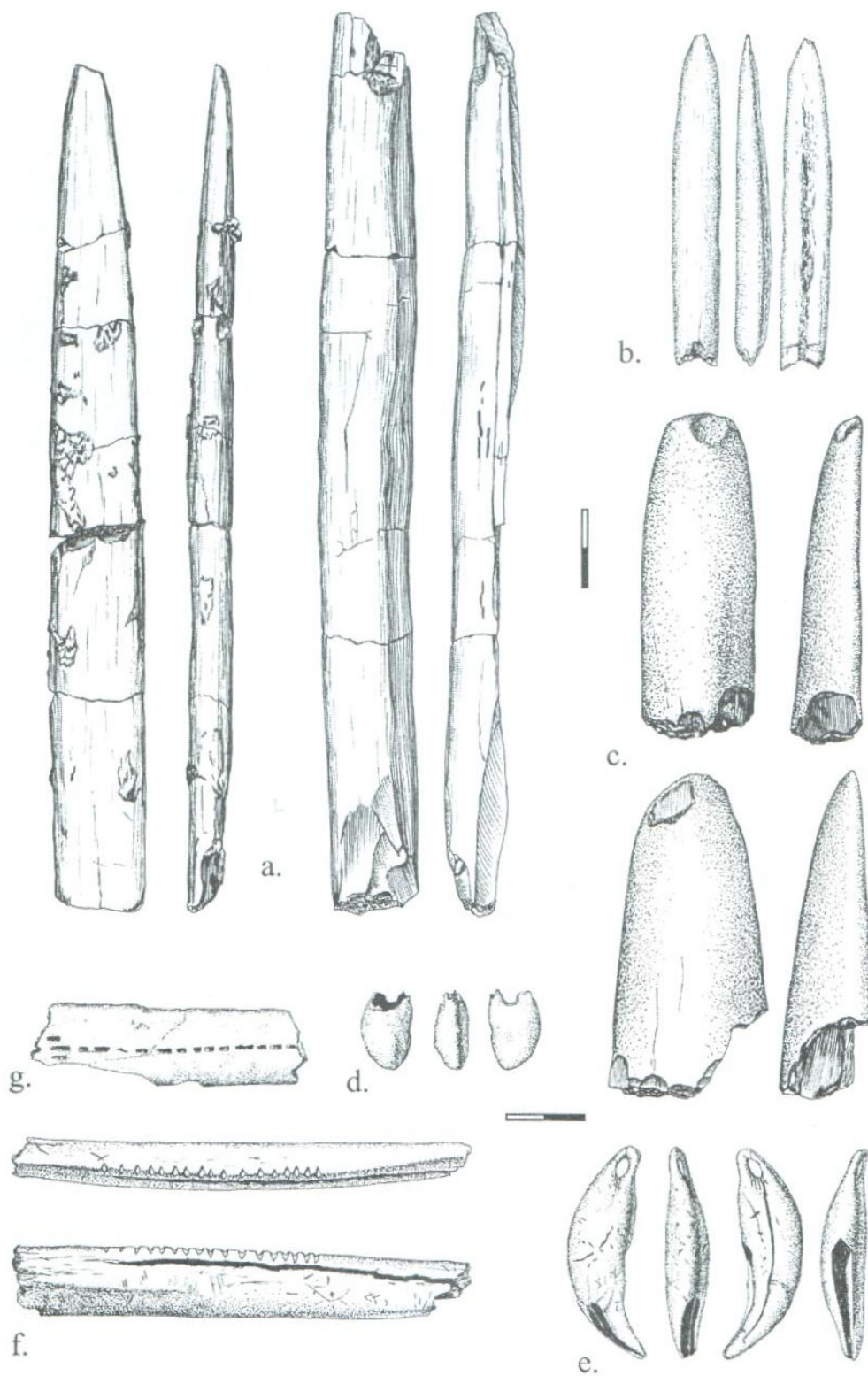

Fig. 12: Poiana Cireșului. Industria pe materiale dure de origine animală.
Elemente de podoabă (după M. Cărciumaru, 2006).

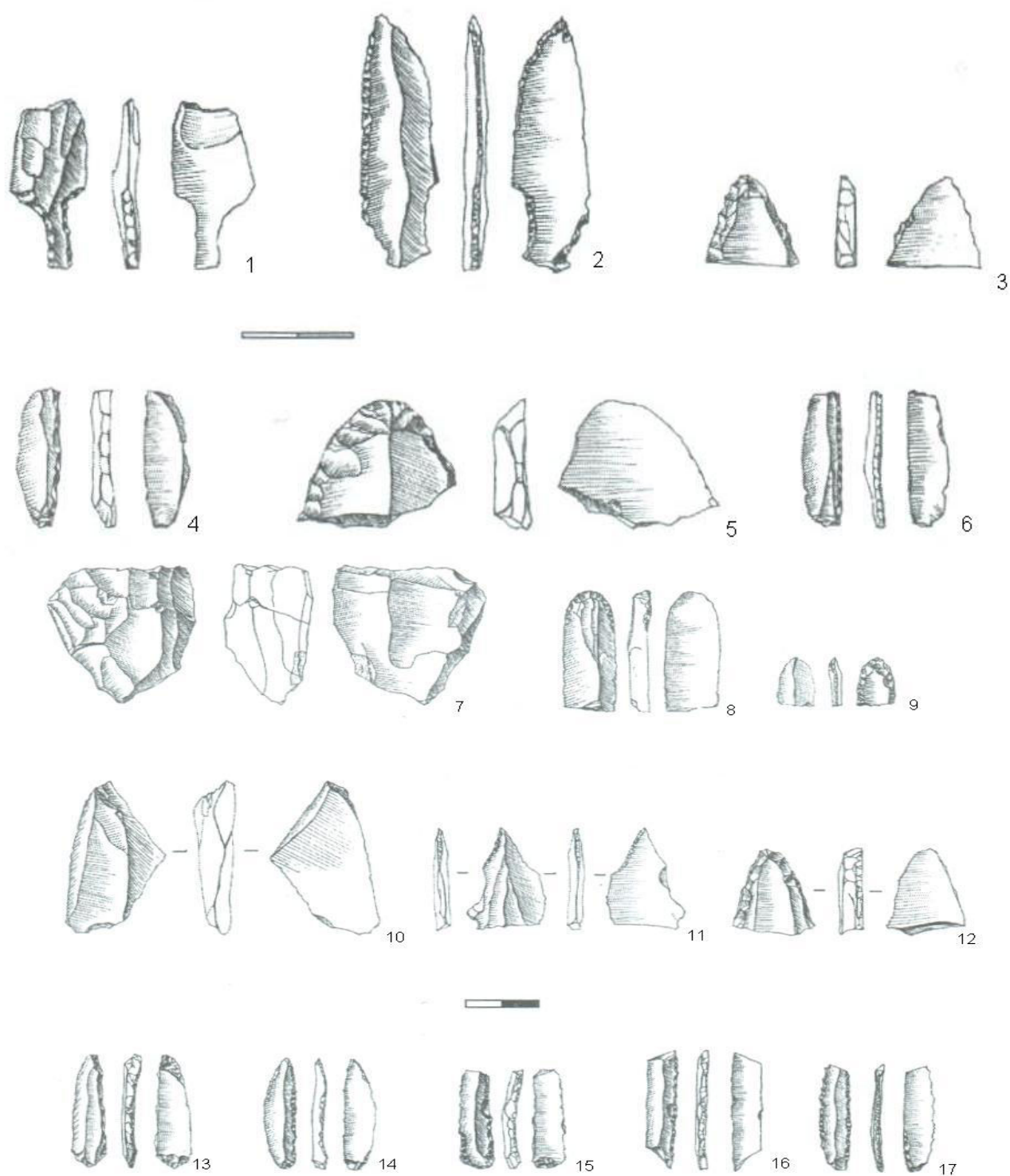

Fig. 13. Poiana Cireșului. Material litic: 1–6, Gravettian I; 7–17, Gravettian II (după M. Cărciumaru, 2006).

Microolitizarea devine o caracteristică a industriilor epigravettiene, dar începuturile acestui fenomen se află în Gravettianul de la Mitoc-Malu Galben (de exemplu), chiar dacă abundența materiei prime nu impunea folosirea nucleelor până la epuizare. În acest proces, considerăm ca specifică perfecționarea și adaptarea continuă a mâinii omului-cioplitor, ca instrument intermediar între gândirea și aplicarea sa practică în debitajul perioadei; nu excludem nici standardizarea utilajului litic cioplit, ca și utilizarea pieselor standardizate la efectuarea unor operații specifice, referitoare la prelucrarea secundară a produselor vânătorii¹¹³. Dar este necesar să precizăm că în nici un tehnocomplex din zona geografică studiată nu s-a constatat existența unei limite minime a microolitizării, de natură a presupune deja trecerea la Mezolitic. La Costești I, microolitizarea gratoarelor, de exemplu, se constată prin preponderența așchiilor ca suport pentru retușarea acestora. În sfârșit, geometrizarea unor tipuri de piese, începută mult mai devreme (în Uluzianul din Italia, dar și în Paleoliticul superior vechi, de la Ripiceni-Izvor ori Corpaci – ca segmente de cerc), se accentuează în Epigravettianul de la Molodova V/6–1, Podgori I, Cosăuți I/7–3, poate ca urmare a necesităților specifice perioadei de final de Paleolitic superior, dar și ca urmare a unor posibile schimbări în componenta vânatului din zonă¹¹⁴.

8. EPIPALEOLITICUL-MEZOLITICUL

În perioada Tardiglaciuar – Postglaciuar din spațiul carpato-nistean se petrec importante mutații în întregul fenomen climatic, cu urmările binecunoscute în covorul vegetal, în faună, în adaptabilitatea comunităților umane¹¹⁵. Din punct de vedere geocronologic; Epipaleoliticul se individualizează de la începutul oscilației Alleröd și până la finalul Preborealului¹¹⁶; dacă luăm în considerație și stațiunile sau nivelele de locuire mezolitică, perioada se poate prelungi până în timpul episoadelor climatice Boreal și Atlantic, adică până spre 7 500 – 7 000 ani BP¹¹⁷.

Așadar, sfârșitul locuirilor epigravettiene ar putea fi plasat spre finalul episodului climatic Dryas I sau la începutul oscilației climatice Bölling, în mileniile XII–XI BP. Oamenii au supraviețuit condițiilor de răcire a climei (Dryas I și II) și s-au adaptat perioadelor de încălzire, oferite de oscilațiile climatice Bölling și Alleröd, cu luarea în considerație a celor mai importante descoperiri arheologice de la Porțile de Fier ale Dunării, cu unele reveniri de locuire, cum ar fi la Ogradena-Icoana, unde s-a constatat următoarea succesiune stratigrafică:

Niv. I, tardigravettian;

Niv. II, locuire de tip Schela Cladovei;

Niv. III, locuire Starčevo-Criș. La Ogradena-Răzvrata, avem o altă secvență de locuiri aproape continui: niv. I, tardigravettian; niv. II, de tip Schela Cladovei. La Ostrovul Banului, niv. I și II sunt de factură tardigravettiană, niv. III, Schela Cladovei, iar niv. IV, Starčevo-Criș. Așadar, la începuturile Holocenului, sudul României, dar și estul, unde avem locuiri tardenoisienne, ori zona geografică dintre Prut și Nistru se găseau locuite de comunități umane epipaleolitice și mezolitice.

După opinia noastră, Epipaleoliticul este constituit din prelungirea unor locuiri paleolitice în noile condiții de mediu, determinate de factorii generali de climă tardi- și postglaciuară, dar și de amplasarea lor în zonele geografice determinate; la acestea se adaugă culturile noi, apărute, pe diverse căi geografice și mediu de evoluție, cum ar fi: Romanello-Azilianul, Swiderianul, Tardenoizianul, la care s-ar putea adăuga Epipaleoliticul de aspect mediteranean, de la Cuina Turcului-Dubova, sau ceea ce V. Boroneanț a numit *Clisureanul* din Regiunea Porților de Fier¹¹⁸, fără a omite cultura Schela Cladovei-Lepenski Vir, din același spațiu geografic, ca *orizont arheologic* situat între *Clisurean* și cele mai vechi (primele) culturi – locuiri neolitice.

Așadar, după opinia noastră, pe teritoriul carpato-nistean se poate contura existența a două perioade: una epipaleolitică, reprezentată de locuirile umane care au supraviețuit finalului *timpurilor glaciare*¹¹⁹ (folosind încă tehnica și tipologia uneltelor din Paleoliticul superior final, deci acele comunități de culegători-

¹¹³ I. Borzian, *Adaptarea omului la mediul ambiant în etapa finală a paleoliticului superior în spațiul carpato-nistean*, în *Buletin Științific. Revista de etnografie, științele naturii și muzeologie*, 2005, Chișinău, p. 48–59.

¹¹⁴ I. Borzian, V. Chirica, *op. cit.*, 2006, p. 20–23.

¹¹⁵ M. Cărciumaru, M. Anghelinu, A.-C. Nițu, M. Cosac, G. Murătoareanu, *Paléolithique moyen, Paléolithique supérieur, Epipaléolithique et Mésolithique en Roumanie*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2007.

¹¹⁶ J. Garanger, *La Préhistoire du Monde (Nouvelle édition de la Préhistoire d'A. Leroi-Gourhan)*, PUF, Paris, 1992.

¹¹⁷ V. Chirica, *Arheologia Cuaternarului*, în A. Saraiman, V. Chirica (coord.), *Cuaternarul pe teritoriul României*, Helios, Iași, 1999, p. 241; Idem, *Arheologia preistorică a lumii. Paleolitic – Mezolitic*, Helios, Iași, 2003, p. 193–196.

¹¹⁸ V. Boroneanț, *Paléolithique supérieur et Epipaléolithique dans la zone des Portes de Fer*, Ed. Silex, București, 2000.

¹¹⁹ *Actes du Coll. Int. N. 271*, Bordeaux, 1979.

vânători-pescari, marcate puternic de tradiții paleolitice) și alta, mezolitică, reprezentată de culturi – locuiri imediat anterioare neolitizării.

În ceea ce privește terminologia, precizăm că nu toți specialiștii folosesc expresia *Epipaleolitic-Mezolitic*; unii dintre aceștia folosesc doar primul termen¹²⁰, alții îi folosesc pe ambii, dându-le un conținut cultural¹²¹; a treia categorie de specialiști utilizează numai noțiunea de *Mezolitic*, în care se cuprinde întreaga perioadă dintre Paleoliticul superior final și Neolitic. Pe aceste criterii s-a putut stabili că *Epipaleoliticul* reprezintă „ansamblul culturilor care debutează la sfârșitul ultimei glaciațiuni și se termină în Neolitic, spre 3 000 ani B.C.”, în timp ce termenul de *Mezolitic* semnifică acele culturi arheologice spre producție și sedentarizare, „dar dependente încă în mare parte de necesitățile vânătorii”¹²². Se apreciază că *Mezoliticul* cuprinde schimbările esențiale în comportamentul uman dintre sfârșitul ultimei glaciațiuni și mileniul VIII B.C., cu o evoluție decisivă spre economia de producători¹²³.

Pe teritoriul României (spațiul dintre Carpați și Prut) au semnalate trei mari *fenomene* culturale și, poate etnice, aparținând perioadei *Epipaleolitic-Mezolitic*.

Prima entitate culturală cuprinde așezările epigravettiene târzii din sudul Podișului Moldovei (grupul de la Mălușteni – Berești), Dobrogea (Gherghina, Castelu), Muntenia (Lapoș), poate chiar Banat (unde Fl. Mogoșanu preciza că Aurignacianul se poate prelungi, ca locuiri umane, până în Tardiglaciari), caracterizate prin mari ateliere de cioplire a uneltelor, cu reminiscențe aurignacoide (cum ar fi la Lapoș). În zona Porților de Fier, în grottele Climente I și II, în adăpostul sub stâncă de la Cuina Turcului, a fost identificat un bogat și variat utilaj litic, cu piese de aspect gravettian, dar și cu piese geometrice. Tardigravettianul de aspect romanello-azilian de la Cuina Turcului și de la Climente II se caracterizează, din punct de vedere tehnic, al utilajului pe materii dure animale, prin prezența harpoanelor de tip magdalenian și a celor plate, de tip azilian. Se mai apreciază că ar putea fi vorba de o cultură de origine meridională, italiană, ale cărei comunități umane, migrând spre sud-vestul european (inclusiv zona Dunării), a asimilat noi elemente culturale întâlnite pe căile de pătrundere, îmbogățind, în felul acesta, propriul utilaj litic și din os/corn, inclusiv cu piese de artă mobilă.

Al doilea grup cultural și tehnico-tipologic este reprezentat de comunitățile care au creat Tardenoisianul nord-vest-pontic, prezent în întreaga zonă de est a Carpaților răsăriteni; printre cele mai importante locuiri le menționăm pe acelea de la Ripiceni-Izvor, Icușeni și Erbiceni, cu utilaj litic bazat pe nuclee fusiforme, trapeze, gratoare mici pe așchii rotunde, dar fără segmente de cerc; în Transilvania și Crișana, acest Tardenoisian poartă o amprentă central-europeană.

Al treilea grup este constituit de cultura Schela Cladovei-Lepenski Vir, care a evoluat în milenii IX–VIII B.P. Tehnocomplexele litice sunt modeste, bazate pe utilizarea rocilor locale, îndeosebi cuarț și cuarțit. O altă caracteristică o constituie vetrele ovale sau rectangulare, bordate cu lespezi de piatră, dar și numeroasele piese de artă mobilă sau de podoabă.

Cronologia absolută a acestor locuiri este următoarea:

Epipaleolitic de aspect mediteranean de la Cuina Turcului :

– nivelul I: 12 600 ± 120 BP (Bln – 803)

12 050 ± 120 BP (Bln–804)

11 960 ± 60 BP (GrN–12 665)

– nivelul II: 10 125 ± 200 BP (Bln – 802) Mezolitic de tip Schela Cladovei:

– Ogradena – Icoana, niv. II: 8 265 ± 100 BP (Bln – 1 077) 8 605 ± 250 BP (Bln–1 078)

– Ogradena – Răzvrata, niv. II: 7 630 ± 250 BP (Bln – 1157)

– Ostrovul Banului, niv. III: 8 040 ± 160 BP (Bln – 1080); 7 505 ± 100 BP (Bln–1 079)

– Ostrovul Corbului, niv. II: 7 827 ± 237 BP (SMu – 588)

– Ostrovul Corbului, niv. I: 8 093 ± 237 BP (SMu – 587); 7 710 ± 80 BP (Bln–2 135)

7 695 ± 80 BP (Bln–2135-A); 7.640 ± 80 BP (GrN–12 675)

La aceasta se mai adaugă Tardenoisianul de la Erbiceni, datat la 7 850 ± 215 BP (GX–9417)¹²⁴.

¹²⁰ J.-G. Rozoy, *Les derniers chasseurs. L'Épipaléolithique en France et en Belgique. Essai de synthèse*, tome I–III, Bull. de la Société Archéologique Champenoise, Charleville-Mézières, 1978.

¹²¹ *La Préhistoire Française*, t. 1, V, *Les civilisations de l'Épipaléolithiques et du Mésolithiques*, Ed. du C.N.R.S., Paris, 1976.

¹²² XXX, *Art et Civilisations des chasseurs de la Préhistoire. 34.000 – 8.000 av. J.-C.*, Paris, 1984, p. 406.

¹²³ A. Gob, *Le Mésolithique dans le Bassin de l'Ourthe*, Société Wallonne de Paléolithologie, Mém. Nr. 3, Liège, 1981, p. 7–15.

¹²⁴ V. Chirica, *op. cit.*, 2003, p. 194; Al. Păunescu, *op. cit.*, 1999, p. 303.

Nu poate fi exclus din această prezentare, chiar sumară, a locuirilor umane din perioada *Epipaleolitic-Mezolitic*, ceea ce noi am numit *episodul swiderian*, ca entitate cultural-tehnologică și etnică, grupul acesta fiind venit, prin migrație, în Carpații Răsăriteni, cu elemente tehnico-tipologice bazate pe prezența vârfurilor pedunculate, identificate și în zona Nistrului (Molodova), a Răutului (Seliște) etc., și a căror origine pare să fie în Câmpia nord-europeană¹²⁵.

În spațiul dintre Prut și Nistru există numeroase stațiuni cu resturi de locuire mezolitică, cu elemente specifice în tipologie și tehnologia uneltelor microlitice; au fost identificate peste 20 de locuri, unele cu o posibilă continuitate de viață până la începuturile Neoliticului¹²⁶.

LE PALÉOLITHIQUE MOYEN, LE PALÉOLITHIQUE SUPÉRIEUR ET L'ÉPIPALÉOLITHIQUE – MÉSOLITHIQUE DE L'ESPACE CARPATO-DNIESTRÉEN

RÉSUMÉ

Les découvertes archéologiques de tout l'espace géographique compris entre la Tissa et le Dniestr démontrent l'intensité d'habitat des communautés humaines, à partir du Paléolithique inférieur et jusqu'à l'Épipaléolithique – Mésolithique.

Du point de vue strictement statistique et à partir des données chronologiques-culturelles, le Paléolithique moyen est représenté, entre le Prut et le Dniestr par 11 sites (dont certains pluristratifiés), alors qu'à travers l'espace compris entre la Tissa et le Prut on a découvert et étudié par des fouilles systématiques 29 sites, dont certaines à plusieurs niveaux d'habitat moustérien ou appartenant au Paléolithique moyen. Pour la période du Paléolithique supérieur ancien (y compris pour la période de transition entre le Paléolithique moyen et le Paléolithique supérieur), on a enregistré 8 sites dans la zone délimitée par le Dniestr et le Prut et 41 sites entre le Prut et la Tissa, dont certaines pluristratifiées. Le Paléolithique supérieur récent (le Gravettien) est représenté par pas moins de 9 sites ou niveaux d'habitat entre le Dniestr et le Prut, et autres 53 sites entre le Prut et la Tissa. Pendant toutes les périodes et à travers tout l'espace compris entre la Tissa et le Dniestr il existe des habitats humains situés dans des grottes et d'autres, situés habituellement sur les terrasses des rivières.

A partir des premières découvertes du Moustérien dans la zone comprise entre les Carpates Orientales et le Dniestr et jusqu'à la fin des années 1970, une seule variante de la culture moustérienne s'est imposée – il s'agit du Moustérien de type Levallois, divisé en deux sous-groupes – à bifaces: les 5 premiers niveaux inférieurs de Ripiceni-Izvor, le technocomplexe de Butești etc. – et sans bifaces: Molodova 1, les quatre premiers niveaux inférieurs, Molodova V, les deux niveaux inférieurs, Cormani IV, les deux niveaux inférieurs. Plus tard, dans le premier sous-groupe, on a inclus aussi les matériaux lithiques de Volodeni II, et dans le second ceux de Chetrosu. Nous précisons que dans la zone géographique mentionnée d'autres sites étaient aussi connus, tels Duruitoarea Veche (2 niveaux inférieurs) et Ofatinți qui, traditionnellement étaient attribués au Paléolithique inférieur, étant appréciés comme d'âge acheuléen (même si d'autres archéologues les considéraient comme moustériens), tout comme plus de 30 découvertes à matériaux lithiques de l'époque moustérienne.

Nous considérons que dans le cas de la «culture Stânca» sans repères chronologiques – stratigraphiques solides, sans une délimitation territoriale – spatiale et chronologique – stratigraphique bien documentée, étant mise en évidence seulement à partir de sites qui se trouvent dans le voisinage, sur le Dniestr Moyen, et de collections extrêmement pauvres (celles de Stânca I ne contiennent que quelques centaines de pièces), il existe la possibilité d'un encadrement chronologique relatif, car nous trouvons à Stânca I deux complexes à une quantité insignifiantes de pièces moustériennes typiques, à bifaces différentes de celles du Moustérien local de type Levallois à formes bifaces (de type Ripiceni-Izvor etc.) et à une abondance de pièces moins concluantes (denticulées, à encoches, etc.) et à un évident «mélange» de pièces de type paléolithique supérieur. Si nous ajoutons les bifaces, ce groupe d'outil devient encore plus évident. Certes, il existe aussi les traits de la technique sous-parallèle de débitage, mais dans les deux complexes celle-ci est plus importante que celle moustérienne. A notre avis, la présence de la technique Levallois ne représente pas une étape du phénomène de constitution du complexe lithique, mais un anachronisme, fait observé aussi dans le cas d'autres industries de transition du Moustérien au Paléolithique supérieur de la zone délimitée par les Carpates Orientales et le Dniestr.

L'inventaire et la typologie des outils diffèrent dans les niveaux d'habitat mais il existe aussi une particularité commune – 60%–80% du nombre total de pièces sont représentées par les denticulées. Typologiquement, il existe de nombreux et variés sous-types de racloirs, réalisés sur l'une ou les deux côtés longs des lames et éclats, parfois sur les deux surfaces, à retouches marginales, alternantes, denticulées. La deuxième place est occupée par les grattoirs atypiques

¹²⁵ I. Borzic, V. Chirica, *op. cit.*, 2006, p. 23–24.

¹²⁶ N. Chetaru. *op. cit.*, 1973; S. Covalenco, N. Chetaru, *Bazele tipologice de individualizare a complexelor mezolitice din Moldova*, în *Tirageția*, VIII, 1999, p. 15–22; N. Chetaru. S. Covalenco, *Bădragii Veci – complex mezolitic de tip Kurkek din regiunea Prutului de Mijloc*, în *Tirageția*, VIII, 1999, p. 23–28.

et les raclettes. Les perçoirs sur lame et éclats aux points courts, réalisés par des encoches superposées sont nombreux. Mais le rôle essentiel est détenu par les pièces denticulées sur lames et éclats sans formes spéciales, préméditées. Les pointes moustériennes sont atypiques, étant présentes dans un petit nombre, réalisées par des retouches marginales, denticulées et alternantes, et sont prédominantes dans les industries du site. Dans tous les niveaux d'habitat on a dépisté seules 5 pièces bifaces (approximativement 0,03% du nombre des pièces à transformation secondaire). Parmi celles-ci, seulement 2 sont entières, mais elles ont été abandonnées pendant le processus de taille. Un fragment est représenté par la base arrondie d'une large biface, transformée par de grands enlèvements. Seul un fragment d'une pièce, provenant du niveau 6 d'habitat, a été transformé par des enlèvements minces et plats et peut être attribué à une biface typique. Mais les industries ne peuvent être attribuées à un Moustérien à formes bifaciale, mais seulement à un Moustérien denticulé, qui, à part le fait qu'il n'est pas similaire au niveau inférieur du site Stâncă I, n'a non plus d'analogies dans les régions limitrophes ou plus éloignées, représentant un phénomène à part aussi bien pour l'espace de l'Europe de l'Est, que pour celui de l'Europe Centrale.

Appréciant que les industries de type Stâncă I restent assez isolées et que dans leur contexte on trouve des éléments techniques – morphologiques de type paléolithique supérieur, nous nous sommes proposés de vérifier la possible appartenance de ces complexes à un segment du Paléolithique supérieur ancien, pour établir si les éléments du Paléolithique supérieur général, identifiés dans ces technocomplexes, représentent une composante objective, légitime, et les composantes de type moustérien doivent être considérés comme des fossiles, des réminiscences de l'époque antérieure. Nous considérons que les technocomplexes des sites inclus par N. Anisiutkin dans la «culture Stâncă» (Stâncă I, à 2 niveaux d'habitat, Stâncă-Darabani, Osîpka, Șipot I, Mamaia-Sat etc.) et ceux à caractéristiques techniques – typologiques et structures similaires, tels Iarova, Saligni etc. – représentent, en fait, les plus anciennes manifestations du Paléolithique supérieur de l'Europe Centrale et de l'Est et qui, d'après ses caractéristiques typologiques, peuvent être estimées comme d'âge Pré-Aurignacien.

En grandes lignes, nous pouvons apprécier qu'à travers l'espace géographique étudié, le Paléolithique moyen semble commencer par le niveau inférieur de Vâhvatînți, daté pendant l'interglaciaire Riss-Würm, suivi par les habitats d'Osîpka et Vâhvatînți (le niveau supérieur), datés pendant l'interstade Amersfoort; les habitats de Chetrosu semblent appartenir à l'interstade Brörup/Odderade; les habitats de Boroșteni peuvent appartenir à l'interstade homonyme, parallèle à Eem, ou à l'interstade Moershoofd (auquel on a attribué aussi les complexes d'habitat appartenant au niveau III de Ripiceni-Izvor); le niveau IV de là-bas est daté entre les oscillations climatiques Moershoofd et Hengelo, ayant une certaine contemporanéité avec les habitats d'Ohaba Ponor, Cormani IV (niveaux 11–12), Molodova V, niveau 11 et Stâncă, niveau inférieur.

Le Pré-Aurignacien est apparu en Europe, y compris à travers l'espace carpatique – dniestréen, à la suite de la pénétration sous la forme de plusieurs vagues consécutives de migrants, mais leur civilisation s'est formée en dehors du territoire européen. Pénétrant en Europe pendant une régression de la Mer Noire, il y a approximativement 75 000–60 000 ans, les pré-aurignaciens et les aurignaciens anciens sont entrés en contact avec les «autochtones» néanderthaliens et, à la suite de ces contacts, les industries à composantes traditionnelles, structurellement moustériennes sont apparues. Celles-ci sont caractéristiques déjà pour le Paléolithique supérieur ancien, et sont considérées «de transition», aussi bien pour l'espace carpatique – dniestréen, que pour l'Europe Centrale, Volhynija, la Crimée, la zone du Don Moyen. D'ailleurs, à présent, on admet l'arrivée de l'Homme moderne (et de la culture aurignacienne, avec la plupart de ses composantes) du Moyen-Orient, comme un axe principal de l'évolution ultérieure de l'humanité.

Nous considérons que la culture Brânzeni est une entité de transition du Moustérien au Paléolithique supérieur, à travers l'espace géographique de référence. On n'a pas encore défini le caractère des interférences entre les compartiments archéologiques et anthropologiques des ses composantes, leur genre de mélange, de coexistence, de survivance. Selon les éléments constitutifs qui nous sont disponibles, nous pouvons apprécier son extension à travers la zone carpatique–dniestréenne, entre approximativement 45 000–40 000 ans jusqu'à 32 000–30 000 ans BP.

Nous considérons qu'à la base du contexte moustérien (tenant compte aussi bien des éléments d'ordre technologique que des raisons typologiques) il y a eu les traditions du Post-Micoquien de la zone, marqué par les derniers niveaux moustériens de Ripiceni-Izvor. Dans le cadre de ces industries moustériennes de là-bas, on a attesté tous les types d'outils qui apparaissent ultérieurement à l'intérieur de la culture Brânzeni, y compris les diverses formes bifaces. La composition de type paléolithique supérieur apparaît à cause de l'évolution interne objective de l'industrie et des nécessités des communautés humaines, ou comme résultat de l'influence des éléments du Pré-Aurignacien sur les communautés moustériennes avec lesquelles ils ont cohabité pour une longue période.

En l'absence des découvertes anthropologiques, nous n'avons pas à présent la possibilité de confirmer ou d'infirmer les possibles modèles d'apparition de ces technologies industrielles que nous avons conventionnellement dénommées «de transition» ou «symbiotiques»:

La transition du Moustérien au Paléolithique supérieur a duré des milliers d'années, quelles que fussent les modalités suivies à l'intérieur d'un environnement géographique à particularités de *landschaft*, paléoclimatiques et de ressources naturelles, y compris les matières premières minérales, animales et végétales, du degré de valorisation desquelles dépendaient la présence et la capacité d'existence des collectivités humaines. Pour ce qui est des matières premières, on utilisait, comme dans le Paléolithique inférieur et moyen, le silex de qualité supérieure, noir et gris, rencontré fréquemment dans les dépôts du Crétacé, qui sont visibles à la surface dans plusieurs points des vallées du

Dniestr et du Prut Moyen ou des affluents de ceux-ci. Les collectivités humaines disposaient donc du silex qui était accessible aussi bien sous forme de rochers que sous forme de galets roulés par les eaux, particularité reflétée dans les industries lithiques analysées. Le relief, à suffisantes sources d'eau permanente, à possibilités flexibles de chasse en suivant les voies d'accès à l'eau ou les voies traditionnelles de migration cyclique ou saisonnière des animaux, représentait une autre particularité, qui facilitait la mobilité de la population.

Compte tenu du potentiel économique de la zone, des capacités adaptables et de valorisation ressources obtenues par les communautés humaines, nous considérons qu'on n'a pas encore découvert tous les sites de la période de transition du Paléolithique moyen à celui supérieur. En nous arrêtant de manière succincte sur les aspects généraux et particuliers de l'évolution de la culture Brânzeni, nous constatons l'existence de phénomènes culturels synchrones, ou relativement synchrones, des zones limitrophes, qui ont des traits similaires, conditionnés et identifiés dans le cadre de la culture matérielle par les lois de la transition du Moustérien au Paléolithique supérieur.

Nous apprécions que les deux types de phénomènes culturels (la culture Brânzeni et le Pré-Aurignacien de type Stâncă) ont été synchrones. A une première vue, la structure des industries des complexes de Stâncă I et de la culture Brânzeni semble similaire. Pourtant, la quantité exagérée des formes atypiques, la présence des denticulées, des formes «à bec», à encoches retouchées par des retouches alternantes, des racloirs rudimentaires en plusieurs sites représente plutôt un résultat de l'excès de compléter et diversifier les technocomplexes pré-aurignaciens, pauvres en outils typiques, l'effet final étant plutôt la tentative d'instaurer un ordre relatif dans le «désordre typologique» et dans l'absence d'expressivité des inventaires lithiques, que la définition d'une culture archéologiques à paramètres légitimes. La présence de la techniques Levallois et de facettage, des nucléi discoïdaux, quasi – prismatiques, distancent les industries de la culture Brânzeni de celles de la «culture» Stâncă I. Les racloirs typiques classiques de la culture Brânzeni ou les pointes moustériennes et Levallois de Brânzeni, Mitoc-Valea Izvorului, Bobulești VI n'ont pas de similitudes dans le Pré-Aurignacien. Ils sont différents en tant que formes, proportions, modalité d'aménagement des surfaces plates des bifaces. A présent, en utilisant comme support les superpositions typologiques complètes, nous considérons qu'entre la culture Brânzeni et le Pré-Aurignacien local on n'a pas encore attesté des interférences techniques – typologiques.

On sait que, dans le système «classique» d'ordonner toutes les composantes du Paléolithique de l'espace carpatique – danubien, toutes les découvertes qui se situaient, stratigraphiquement entre le Moustérien et le Gravettien, qui avaient peu d'éléments de technique et de typologie de type Paléolithique moyen mais dont les „fossiles directrices” du Gravettien manquaient, étaient attribuées à l'Aurignacien. Selon les spécialistes roumains de la seconde moitié du XXe siècle, le schéma complet de l'évolution des cultures archéologiques du territoire de la Roumanie devait être, obligatoirement, Moustérien – Aurignacien – Gravettien. Seules les découvertes de Mitoc-Malu Galben ont permis de proposer une autre évaluation des découvertes, des technocomplexes lithiques, et nous avons eu la possibilité d'introduire le syntagme „Paléolithique supérieur ancien”, dans lequel nous avons inclus toutes les découvertes, tous les sites, tous les niveaux d'habitat situés stratigraphiquement entre ceux de type Paléolithique moyen et ceux à aspect gravettien (à pièces «à dos» et à pointes *La Gravette*). Nous avons pu constater que ce n'est qu'à Mitoc-Malu Galben, que les grattoirs carénés et à museau typiques, associés aux burins carénés et dièdres, toujours typiques, ou à pointes de type Mladeč, et aussi la spécificité de la technique de taille, caractérisent les technocomplexes aurignaciens dans le sens classique du mot. D'ailleurs, pendant ces dernières années, la littérature roumaine s'est enrichie de travaux de référence, où la problématique de l'Aurignacien d'une large zone géographique européenne et des habitats (des niveaux d'habitat) du territoire de la Roumanie, est présentée, analysée et intégrée dans le cadre des études interdisciplinaires de profil. Il existe donc, le niveau inférieur de Bușag, dép. de Maramureș, et ceux de Mitoc-Malu Galben, dép. de Botoșani, lesquels constituent à présent les plus éloquents témoignages de présence aurignacienne à travers l'espace délimité par la Tissa et le Prut. A l'est du Prut, jusqu'au Dniestr, il existe d'autres sites ou niveaux d'habitat, à traits spécifiques à l'Aurignacien.

Le Gravettien, comme dernière période de l'archéologie du Paléolithique de l'espace carpatique – dniestréen est bien encadré quasiment de tous les points de vue. Certaines discordances des opinions peuvent être observées en ce qui concerne l'appréciation des débuts et de la fin du Gravettien de l'espace de référence, respectivement la transition au Tardiglaciaire, correspondant (ou non) à l'Epigravettien et aux faciès qui le représentent.

A travers l'espace géographique situé entre le Dniestr et la Tissa, nous avons identifié plusieurs groupes de sites gravettiens, à composantes de positionnement dans les grottes ou en plein air: l'espace entre le Prut et le Dniestr, y compris leurs affluents, à sites de terrasse, d'habitude pluristratifiés; le même positionnement est identifié sur les terrasses du Prut, exception faite des habitats de la grotte Stâncă Ripiceni (détruite pendant la période de l'entre-deux-guerres, par l'exploitation du calcaire); un autre groupe de sites, d'habitude à un seul niveau d'habitat, encadré dans le Gravettien final (Epigravettien) a été délimité dans le Plateau de Suceava; les terrasses de Bistrița (du Bassin Râpciuni, mais aussi en aval) représentent la plus intense concentration d'habitat gravettiens et épigravettiens de tout le territoire carpatique – dniestréen, à technocomplexes très bien individualisés et à communautés humaines revenant sur les anciens emplacements (comme sur les terrasses du Prut); dans l'espace géographique de la partie centrale et de sud du Plateau de la Moldavie on a identifié les plus récents habitats à aspect gravettien de tout le territoire délimité par les Carpates et le Dniestr; d'autres complexes d'habitat gravettien ont été assez récemment dépistés sur le territoire de la Dobroudja – exclusivement des sites de plein air; l'espace intracarpatique est totalement caractérisé par des habitats de caverne, comme dernier niveau d'habitat de sites pluristratifiés, et qui incluent, comme à Ripiceni-Izvor (de l'espace est-

carpatique de la Roumanie), la séquence Paléolithique moyen – Paléolithique supérieur ancien (Aurignacien ?) – Paléolithique supérieur récent ; les dernières séquences d'habitat appartiennent, du point de vue géographique, à la Dépression Oaș, à sites pluristratifiés ; il faudrait aussi préciser qu'au Banat il semble y avoir un seul site, à savoir celui de Românești-Dumbrăvița I.

A travers l'espace géographique considéré, les industries gravettiennes apparaissent à la limite de la date de 28 000 ans BP, dans une forme assez évoluée, ce qui pourrait mettre le problème de leur origine, en tant que technocomplexe lithique, corroboré aux autres éléments constitutifs. De ce point de vue, nous avons soutenu, comme d'autres spécialistes de la période d'ailleurs, l'origine centrale – européenne du *phénomène* gravettien, sans exclure pourtant l'existence d'autres espaces géographiques d'apparition et de diffusion. Nous considérons qu'une autre précision est nécessaire: la coexistence de certains habitats gravettiens et du Paléolithique supérieur ancien à travers l'espace géographique considéré; nous nous référons aux derniers niveaux d'habitat gravettien de Mitoc-Malu Galben, qui ont coexisté jusqu'à l'époque d'habitats considérés aurignaciens, des terrasses de Bistrița ou de Giurgiu-Malu Roșu. D'autres part, on a constaté que l'Aurignacien (quel que soit l'aspect technique – typologique de l'inventaire lithique) a survécu jusqu'à environ 20 000 ans BP, alors que le Gravettien a eu une plus longue évolution (sous la forme des techno-complexes épigravettiens), jusque vers 12 000 ans BP.

A travers l'espace géographique de référence, les plus anciens habitats gravettiens (Gravettien inférieur) ont été enregistrés à Mitoc-Malu Galben et à Molodova V, sur le Dniestr, auxquels on peut ajouter les niveaux d'habitat de Babin I, Voronovița I, Ciutulești I. Cette séquence d'habitats pourrait être considérée la première phase du Gravettien carpatique-dniestréen, mais la seconde phase du Gravettien de l'Europe Centrale et de l'Est.

Le Gravettien moyen a été divisé par nous en deux entités, sans éléments de division en étapes chronologiques : Gravettien à pointes à *cran*, de type Molodova-Mitoc; Gravettien moyen sans pointes à *cran*, à caractéristiques techniques – typologiques, stratigraphiques (dans le cadre des sites pluristratifiés). Nous précisons seulement que du point de vue chrono-stratigraphique, le Gravettien à pointes à *cran* se situe dans les dépôts MG 7 a–b et Mol. 12–11, encadrés dans la partie médiane et supérieure du sol fossile qui sépare le Pléniglaciaire II würmien de celui qui lui succède, donc à environ 27 000–25 000 ans BP; le Gravettien sans pointes à *cran* se situe dans la partie inférieure du Pléniglaciaire III, dans les unités MG-7–5 et Mol. 10–8, donc entre approximativement 26 000–25 000 ans BP. Comme repère stratigraphique, chronologique et technique – typologique, nous pourrions considérer les niveaux II–IV de Mitoc-Malu Galben.

Le Gravettien supérieur a été identifié par nous à l'entité culturelle Molodova-Cosăuți-Cotu Miculinți, à trois étapes d'évolution géochronologique: 1. l'étape initiale, de formation, datée entre approximativement 21 000–20 000 et 17 500 BP, correspondant à celui *maximum Valdai* de la périodisation établie par O. Soffer; 2. l'étape moyenne, qui correspondrait à l'*optimum pléniglaciaire supérieur*, entre approximativement 17 500 et 14 500 BP; 3. l'étape finale, depuis la fin du Pléniglaciaire supérieur – Tardiglaciaire, à aspect épigravettien. Sans détailler les caractéristiques de ces étapes, nous avons présenté les éléments définitoires du Gravettien de Mitoc-Malu Galben, qui contient tous les aspects culturels – chronologiques et techniques – typologiques de la culture.

A la suite des recherches systématiques, on a identifié de nombreux niveaux d'habitat ou sites pluristratifiés, qui peuvent être encadrés, des points de vue culturel – chronologique et technique – typologique dans l'Épigravettien. Nous nous référons ici aux séquences d'habitat de Molodova V, Cormani IV, Corpaci, Lipa VI, Babin I, Voronovița I, Cosăuți, Cotu Miculinți, Crasnaleuca, Ripiceni-Izvor, à d'autres sites et niveaux d'habitat des terrasses de Bistrița du Bassin Râpciuni ou en aval de celui-ci.

La plus complète séquence d'habitat est représentée par le site pluristratifié de Cosăuți sur le Dniestr, aux neuf cycles climatiques interstadias (Cos. I, II, III, IV, V–2, V–4, VI–2, VI–4) reconnus par P. Haesaerts et situés entre approximativement 13 400 ans BP et 19 400 ans BP. Donc, si nous considérons même cette seule séquence que nous considérons complète, d'habitats épigravettiens (avec toutes leurs caractéristiques), nous pourrions apprécier que l'Épigravettien évolue à partir d'environ 20 000 ans BP (COS.VII), jusqu'à environ 12 700 ans BP (COS.II), donc entre la dernière partie du Pléniglaciaire supérieur et l'oscillation climatique Bölling, sans exclure aussi la dernière oscillation du Tardiglaciaire, Alleröd, datée à Molodova, entre 10 940 et 10 590 BP.

C'est pendant la période du Tardiglaciaire – Postglaciaire de l'espace carpatique –dniestréen, que d'importantes mutations ont eu lieu à l'intérieur du *phénomène* climatique, dans son ensemble, avec les bien connues conséquences dans le tapis végétal, dans la faune, dans l'adaptabilité des communautés humaines. Du point de vue géochronologique, l'Épipaléolithique s'individualise depuis le début de l'oscillation Alleröd et jusqu'à la fin du Préboréal; si nous prenons aussi en considération les sites ou les niveaux d'habitat mésolithique, la période peut être prolongée jusqu'à l'époque des épisodes climatiques Boréal et Atlantique, c'est-à-dire jusque vers 7 500–7 000 ans BP.

Donc, à notre avis, à travers le territoire carpatique – dniestréen on peut identifier l'existence de deux périodes: l'une épipaléolithique, représentée par des habitats humains qui ont survécu à la fin des *temps glaciaires* (utilisant encore la technique et la typologie des outils du Paléolithique supérieur final, donc ces communautés de cueilleurs – chasseurs – pêcheurs, fortement marqués par des traditions paléolithiques) et une autre, mésolithique, représentée par des cultures – habitats immédiatement antérieurs à la néolithisation.

A travers le territoire de la Roumanie (l'espace entre les Carpates et le Prut) on a signalé trois grands *phénomènes* culturels et, possiblement, ethniques, appartenant à la période *Épipaléolithique – Mésolithique*.

La première entité culturelle contient les sites épigravettiens tardifs du sud du Plateau de la Moldavie (le groupe de Mălușteni – Berești), de la Dobroudja (Gherghina, Castelu), de la Valachie (Lapoș), possiblement aussi du Banat (là où Fl. Mogoșanu précisait la possibilité que l'Aurignacien se prolongeât, comme habitats humains, jusqu'au Tardiglaciaire), caractérisés par de grands ateliers de taille des outils, à réminiscences aurignacoïdes (tel que c'est le cas à Lapoș). Dans la zone Porțile de Fier, dans les grottes Climente I et II, dans l'abri sous rocher de Cuina Turcului, on a identifié un riche et varié outillage lithique, à pièces d'aspect gravettien, mais aussi à pièces géométriques. Le Tardigravettien à aspect romanello – azilien de Cuina Turcului et de Climente II est caractérisé du point de vue technique, de l'outillage en matières dures animales, par la présence des harpons de type magdalénien et de ceux plats, de type azilien. On apprécie aussi qu'il pourrait s'agir d'une culture d'origine méridionale, italienne, dont les communautés humaines, migrant vers le sud-ouest européen (y compris la zone du Danube), a assimilé de nouveaux éléments culturels rencontrés sur les voies de pénétration, en enrichissant de cette manière leur propre outillage lithique, en os/corne y compris de pièces d'art mobilier.

Le deuxième groupe culturel et technique-typologique est représenté par les communautés qui ont créé le Tardénoisien nord-ouest-pontique, présent à travers toute la zone de l'est des Carpates Orientaux; parmi les plus importants habitats, nous mentionnons ceux de Ripiceni-Izvor, Icușeni et Erbiceni, à outillage lithique basé sur des nucléus fusiformes, trapèzes, petits grattoirs sur éclats ronds, mais sans segments de cercle; en Transylvanie et la Crișana, ce Tardénoisien présente une note centrale-européenne.

Le troisième groupe est constitué par la culture Schela Cladovei-Lepenski Vir, qui a évolué pendant les millénaires IX–VIII BP. Les techno-complexes lithiques sont modestes, basés sur l'utilisation des roches locales, surtout quartz et quartzite. Une autre caractéristique est constituée par les foyers ovales ou rectangulaires, bordées de dalles de pierre, mais aussi par les nombreuses pièces d'art mobilier ou de parure.

On ne peut exclure de cette présentation, même sommaire, des habitats humains de la période *Epipaléolithique – Mésolithique*, ce que nous avons nommé *l'épisode swidérien*, comme entité culturelle – technologique et ethnique, ce groupe arrivant par migration dans les Carpates Orientales à éléments techniques – typologiques basés sur la présence des pointes pédonculées, identifiées aussi dans la zone du Dniestr (Molodova), du Răut (Seliște) etc., et dont l'origine semble se situer dans la Plaine nord-européenne.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Mitoc-Malu Galben. Lithostratigraphie, distribution des dates 14-C et paléoenvironnement de la séquence archéologique (selon P. Haesaerts).

Fig. 2. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I : 1–7, grattoirs carénés.

Fig. 3. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I : 1–4, grattoirs carénés ; 5–6, grattoirs nucléiformes.

Fig. 4. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I : 1–6, grattoirs à museau.

Fig. 5. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I : 1–6, burins carénés.

Fig. 6. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien I : 1–9, burins carénés.

Fig. 7. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Aurignacien II : 1, grattoir sur éclat retouché ; 2, grattoir sur lame retouchée ; 3, grattoir caréné ; 4, burin d'angle sur cassure ; 5–6, burins dièdres ; 7, burin busqué.

Fig. 8. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettien I. 1, nucléus à deux plans de frappe ; 2, grattoir sur lame ; 3, lame appointée ; 4, micro-gravette en schiste noir d'Audia ; 5, burin mixte ; 6, base de lame retouchée ; 7, pointe à gibbosité ; 8, couteau ; 9, racloir déjeté.

Fig. 9. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettien II. 1–2, burins dièdres ; 3, perçoir sur éclat moustérien ; 4, grattoir-burin ; 5, lame tronquée ; 6–8, lames appointées ; 9, lamelle à dos fragmentaire ; 10, pointe La Gravette.

Fig. 10. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettien IV. 1–2, burins polyédriques ; 3, burin mixte ; 4, 6, lames tronquées ; 5, lame retouchée ; 7, grattoir sur lame tronquée ; 8, lame appointée.

Fig. 11. Mitoc-Malu Galben. Ensemble Gravettien IV. 1, pointe de La Gravette à dos partiel ; 2, micro-burin Krukowski ; 3, pointe à gibbosité ; 4–6, pointes à cran ; 7, lame à cran ; 8–22, micro-gravettes ; 23–26, lamelles à dos ; 27, éclat denticulé.

Fig. 12. Poiana Cireșului. Industrie sur os et corne. Éléments de parure (selon M. Cărciumaru, 2006).

Fig. 13. Poiana Cireșului. 1–6, Gravettien I ; 7–17, Gravettien II (selon M. Cărciumaru, 2006).

COMPLEXE HALLSTATTIENE TÂRZII CU CERAMICĂ LUCRATĂ LA ROATĂ DIN AȘEZAREA TRINCA „IZVORUL LUI LUCA”

DE

OLEG LEVIȚKI

Cuvinte-cheie: ceramică lucrată la roată, Trinca „Izvorul lui Luca”, complexe hallstattiene târzii, grupul podolian de vest/podolo-moldav

Keywords: wheel-made pottery, Trinca „Izvorul lui Luca”, late Hallstat complexes, West Podolian/Podolian Moldavian group

Situl Trinca „Izvorul lui Luca”, cercetat sistematic în cadrul mai multor campanii de săpături (1982, 1984, 1989–1990, 1994–2002, 2004), a furnizat un bogat și variat material arheologic. Vestigiile ce țin de anumite epoci – paleoliticul superior¹, perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului² precum și anumite categorii de artefacte: piese de bronz³, piese de silex, piatră șlefuită și os din epoca bronzului⁴, ceramica din categoria tehnică⁵, sunt deja incluse în circuitul științific.

În acest studiu ne vom referi asupra materialelor rezultate în cursul investigațiilor Secțiunilor nr. IV și nr. V din anul 1989, respectiv, 1990. Trasarea acestor secțiuni a fost determinată de rezultatele explorării suprafeței așezării prin metoda cartării magnetometrice (determinarea rezistivității solului), realizată în anul 1989, conform programului de colaborare științifică dintre Academia de Științe a Republicii Moldova și cea a Ucrainei, care au confirmat corespondența între petele cenușii (aglomerații de vestigii arheologice) identificate de autor în anul 1982⁶ (la momentul respectiv neinvestigate), cu unele complexe de locuire, dar au semnalat și o serie de noi complexe. Secțiunea nr. IV a fost amplasată la 8 m sud-est de secțiunea nr. III, localizată pe pata-aglomerație de la extrema sud-estică a promontoriului, în perimetrul căreia a fost identificat un complex de locuire din perioada hallstattiană timpurie – cultura Chișinău-Corlăteni⁷, iar Secțiunea nr. V – la 8 m sud-est de

¹ O. Левицкий, И. Борзияк, *Новый палеолитический памятник типа Гордиеишь I на северо-западе Молдовы*, în *Stratum plus* I, 1999, s. 224–230; I. Borzias, O. Levițki, *Nivelul de locuire din paleoliticul superior de la așezarea pluristratigrafică Trinca-Izvorul lui Luca, județul Edineț, Republica Moldova*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 2003, p. 28–53; idem, *Noi materiale paleolitice de la așezarea Trinca-Izvorul lui Luca*, în *Tyragetia* XIV, Chișinău, 2005, p. 29–35.

² R. Alaiba, *Cercetări arheologice la Trinca-Izvorul lui Luca, R. Moldova (1994–1995), cultura Horodiștea-Gordinești*, în *CAANT* II, București, 1997, p. 21–40; R. Alaiba, F. Burtănescu, *Cercetările arheologice din 1996 de la Trinca-Izvorul lui Luca, raionul Edineț, Republica Moldova*, în *CAANT* II, București, 1997, p. 421–428.

³ O. Levițki, E. Ușurelu, Gh. Coban, *Piese de metal din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, în *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 2003, p. 171–182.

⁴ O. Levițki, *Despre unele piese de inventar din epoca bronzului depistate în așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, în *RA*, S.N. III, nr. 1–2, Chișinău, 2007, p. 138–154.

⁵ O. Levițki, *Piese din categoria ceramicii tehnice depistate în așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”*, în *RA*, S.N. IV, nr. 1, Chișinău, 2008, p. 5–30.

⁶ О.Г. Левицкий, *Поселение раннего железного века у с. Тринка*, în *АИМ в 1982 г.*, Кишинёв, 1986, s. 55.

⁷ O. Levițki, *Investigațiile arheologice de la Trinca, raionul Edineț, Republica Moldova*, în *CAANT* I, București, 1995, p. 248.

Secțiunea nr. IV, în sectoare ale aşezării fără vestigii la suprafaţă, dar în care au fost identificate, de către geofizicieni, anumite anomalii. Cercetările întreprinse au confirmat faptul că aceste anomalii corespund unor complexe arheologice, în care, împreună cu materialul arheologic caracteristic pentru nivelul de locuire hallstattian târziu din această aşezare, a fost depistată o categorie de ceramică deosebită – lucrată la roata olarului.

SECȚIUNEA IV / 1989

Reprezintă un patruleter cu suprafața de circa 200 m.p., orientat cu latura lungă paralel cu marginea neîmpădurită a promontoriului – nord-vest – sud-est. Săpăturile au fost efectuate până la adâncimea de 0,75 m, unde s-a ajuns la stratul steril. Stratul cultural începe după stratul vegetal, între 0,25–0,6 m, are culoare cenușiu-închisă și conține cenușă, pământ ars, lipitură, oase de animale, pietre mărunte și o cantitate mare de fragmente ceramice, care predomină cantitativ în sectoarele ce suprapun direct complexe de locuire și menajere. În cadrul suprafeței studiate, au fost descoperite resturile a două locuințe de suprafață, situate la 2–2,5 m una față de alta, un ring din pietre de calcar, care împrejmuiește o groapă de proporții, și șapte gropi, dintre care șase amplasate în perimetrul sau la periferia locuințelor și una în spațiul dintre ele (fig. 1).

Locuința nr. 1. (fig. 1,A) a fost depistată la adâncimea de circa 0,45–0,55 m de la nivelul terenului actual. Reprezintă o locuință de suprafață, de formă cvasipatruleteră (laturile de circa $4,0 \times 4,5$ m), orientată pe axa est-vest. Vestigiile construcției constau dintr-o aglomerație compactă de chirpic, lipituri, pietre de calcar – cu grosimea de circa 0,1 m, precum și resturi de cultură materială. În apropierea laturii de est sunt amplasate 2 gropi (nr. 5 și 6), prima parțial acoperită de vestigiile locuinței. O altă groapă (nr. 4) se găsește lângă latura de sud a acesteia. În perimetrul ocupat de vestigiile construcției, ca și din umplutura gropilor nr. 5 și 6 și din carourile învecinate au fost colectate fragmente de ceramică, oase de animale, silexuri, dintre care unele arse.

Locuința nr. 2. (fig. 1,B), de suprafață, a fost depistată la aceeași adâncime de 0,45–0,55 m de la nivelul terenului actual. Vestigiile construcției constau din mai multe platforme și aglomerații de chirpic, lipitură, pietre de calcar – cu grosimea de circa 0,1–0,15 m, precum și resturi de cultură materială, amplasate pe o suprafață de formă cvasi patruleteră (laturile de circa $6,5 \times 8,0$ m), orientată pe axa est-vest. Aproximativ la mijlocul laturii de nord a locuinței, în afara acesteia, este amplasată o platformă de piatră de formă ovală ($1,1 \times 0,8$ m), orientată similar locuinței, de la est spre vest, amenajată dintr-un strat de lespezi de calcar de dimensiuni medii și mici cu grosimea de 10–18 cm, fără urme de ardere. În partea opusă, în mijlocul laturii de sud au fost identificate vestigiile unei vetre deschise, răspândite pe o suprafață de $0,75 \times 0,5$ m, reprezentate prin fragmente de lipitură cu grosimea de 0,08–0,1 m. Suprafața vetrei, îngrijit fețuită, atestă urme de ardere intensă. În partea centrală a locuinței, pe aceeași linie cu platforma de piatră și vatra, sub aglomerația de chirpic, a fost identificată o groapă – nr. 7. Alte două gropi (nr. 3 și 8) sunt amplasate în colțurile de sud-est și respectiv, de nord-vest ale construcției. Umplutura gropilor nr. 7 și nr. 8, de la nivelul depistării și până la adâncimea de 0,4, respectiv 0,3 m, constă din fragmente de chirpic, lipitură, pietre arse de mici dimensiuni. Din perimetrul ocupat de vestigiile locuinței, inclusiv al platformei și al vetrei, din umplutura gropii nr. 8 și din carourile învecinate au fost colectate fragmente de ceramică, oase de animale, silexuri, dintre care unele arse.

Ringul din pietre (fig. 1,C) a fost identificat la aceeași adâncime cu locuințele, la circa 2 m spre sud de acestea. Judecând după conturul părții de est, se poate presupune că, inițial, acesta a avut formă circulară cu diametrul de circa 5 m și înălțimea de circa 0,2–0,25 m. Este amenajat din pietre de calcar, de mari dimensiuni ($80 \times 40 \times 20$ cm – $50 \times 25 \times 20$ cm), depuse într-un singur strat, printre care sunt intercalate și pietre de dimensiuni mai mici. În partea de sud-vest a incintei ringului este amplasată o platformă amorfă de pietre plate și o groapă de proporții (nr. 2). Dintre pietrele ce formează ringul și platforma, precum și din umplutura gropii au fost colectate fragmente de ceramică, oase de animale și silexuri.

Materialul arheologic identificat în Secțiunea IV, se prezintă în tabelul sinoptic de mai jos:

Categoria materialelor	Str. I	Str. II	Str. III	Loc. 1	Loc. 2	Ring	Gr. 2	Gr. 5	Gr. 6	Gr. 8	Total
Ceramică din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului	–	3	22	3	6	–	–	–	–	–	34
Ceramică hallstattiană târzie modelată cu mâna	22	149		220	173	34	4	17	9	11	708
Ceramică hallstattiană târzie lucrată la roata olarului	–	32	5	28	4	–	–	–	–	–	69
Oase de animale	–	40	42	10	15	10	4	7	–	14	142
Silexuri	–	42	52	18	18	11	2	4	3	–	150
Lipituri	–	132	19	–	–	8	–	–	–	76	235
Pietre	–	91	95	–	–	18	–	-32	–	–	236

CERAMICA

Din punctul de vedere al tehnicii de modelare, în cadrul colecției de ceramică din perioada hallstattiană târzie, identificate în complexele și straturile de cultură din Secțiunea IV, se deosebesc două categorii: ceramica lucrată cu mâna și ceramica lucrată la roata olarului. Raportul procentual dintre aceste categorii constituie: ceramica lucrată cu mâna – 91,12% (708 fragmente), cea lucrată la roata olarului – 8,88% (69 fragmente).

Ceramica lucrată cu mâna

Din punct de vedere tehnologic, sunt atestate două categorii convenționale principale: fină și de uz comun. În cadrul primei categorii se include ceramica modelată din pastă compactă, bine frământată, având ca degresant cioburi mărunț pisate. În unele cazuri, pe lângă șamotă, în compoziția pastei este prezent și nisipul. În cazuri izolate (chiupuri), șamota este asociată cu paiete de mică. Suprafețele vaselor, în general, sunt îngrijit netezite sau lustruite, uneori acoperite cu angobă maronie sau cenușie (căni). Culoarea este de obicei cenușie, uneori cenușie-maronie sau maronie cu pete. A doua categorie include ceramica modelată dintr-o pastă mai grosieră, cu amestec de cioburi pisate cu granulație mare, în cazuri izolate în asociere cu granule de calcar. Suprafețele, în general netezite ale vaselor, prezintă anumite denivelări. Culoarea este cenușie, cu nuanțe diferite, sau maronie, cu pete cenușii. Aici menționăm și faptul că unele vase, care din punct de vedere morfologic se atribuie categoriei de ceramică fină (variantele C de căni), după caracteristicile tehnologice sunt similare celor din categoria de uz comun. Raportul procentual dintre categorii constituie: cea fină – 39,24% (279 fragmente) și cea de uz comun – 60,75% (432 fragmente), după cum reiese din tabelul de mai jos:

Raportul procentual dintre ceramica hallstattiană târzie fină și de uz comun identificată în Secțiunea IV

Strat, categorie, complex	I	II	III	L.1	L.2	Ring	Gr.2	Gr.5	Gr.6	Gr.8	Total
	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %	Nr. fr. %
Ceramica fină	2 9,09	7 4,69	8 11,6	128 57,39	134 77,45	–	–	–	–	–	279 39,24%
Ceramica de uz comun	20 90,9	142 95,3	61 88,4	95 42,6	39 22,54	34 100	4 100	17 100	9 100	11 100	432 60,75%

Ceramica lucrată cu mâna, conform condițiilor de descoperire, provine atât din complexele arheologice cât și din straturile de cultură; 94,85% din ceramica fină a fost identificată printre vestigiile complexelor de locuire de suprafață, 48,37% din ceramica de uz comun provine din aceleași complexe de suprafață și din umplutura unor gropi menagere. Din ceramica de uz comun descoperită în straturile de săpătură, 63,67%

provine din str. II, care suprapune direct construcțiile de suprafață – locuințele. Din punct de vedere tehnologic, morfologic și ornamental, ceramica modelată cu mâna provenită din locuințe și din strat are un caracter omogen.

Ceramica fină

Din punct de vedere al tipului morfologic de vase, în lotul de ceramică fină se identifică următoarele tipuri:

- I chiupuri, 251 fragmente (89,96%);
- II căni, 14 fragmente (5,02%);
- III străchini, 10 fragmente (3,58%).

Tipul I. Chiupuri (vase bitronconice de proporții). Particularitatea specifică a chiupurilor o constituie bicromismul – suprafața exterioară, îngrijit prelucrată, este neagră sau cenușie-închisă, iar cea interioară de culoare galbenă, oranj sau cenușie deschisă. În cadrul acestui tip, pornind de la părțile superioare ale unor recipiente, reconstituite grafic, pot fi evidențiate următoarele variante:

a) Chiup bitronconic, cu gât în formă de pâlnie, buza arcuită spre exterior și fundul relativ îngust. Partea superioară a vasului este de două ori mai mare decât cea inferioară, iar înălțimea depășește diametrul maxim. Mai sus de umărul vasului, chiupul este prevăzut cu o nervură în relief întreruptă de patru proeminențe ovale orizontale, amplasate simetric, iar mai jos – cu patru proeminențe-suporturi masive, dispuse simetric. Înălțimea chiupului atribuit acestei variante este de circa 53 cm, diametrul gurii – 29,5 cm, diametrul maxim – 43 cm și diametrul fundului de circa 18 cm (fig. 2/9).

b) Chiup bitronconic, cu gât în formă de pâlnie și buza brusc evazată. Diametrul gurii acestui vas este de circa 26,5 cm (fig. 2/6).

Tipul II. Căni. Pe baza exemplarelor întregi sau întregibile, se identifică:

a) Cana scundă, cu corpul rotund, gâtul scurt, cilindric, marginea ușor evazată, fundul îngust plat și toarta supraînălțată. Înălțimea vasului este de 7,5 cm, diametrul gurii – 9 cm, diametrul maxim – 11 cm și diametrul fundului de circa 3 cm (fig. 3/9);

b) Cana larg deschisă, cu corpul ușor profilat în formă de S, fundul plat, simplu, prevăzută cu o toartă ce unește buza cu umărul. Înălțimea vasului este de 11 cm, diametrul gurii – 14 cm și diametrul fundului de 6,5 cm (fig. 3/10);

c) Cana cu corpul scund profilat, cu partea superioară înaltă verticală, subțiată către margine și toarta ușor supraînălțată (fig. 2/5).

Exemplarele de căni menționate sunt lipsite de ornamentație.

Tipul III. Străchini. Fragmentele de care dispunem permit identificarea unui singur tip, reprezentat prin trei variante:

a) Străchini larg deschise, de formă tronconică, cu marginea invazată, subțiată (fig. 2/1) sau tăiată oblic;

b) Străchini tronconice, cu marginea verticală și buza dreaptă (fig. 2/4);

c) Străchinile larg deschise, de formă tronconică, cu buza dreaptă, marginea rotunjită și ușor îngroșată (fig. 2/3).

Diametrele acestor străchini variază de la 25 până la 32 cm. Fără excepție, vasele de acest tip sunt lipsite de ornamentație.

Ceramica de uz comun

Relevante din punctul de vedere al tipului morfologic de vase din lotul de ceramică de uz comun sunt: un vas întregibil de tip borcan și 28 de fragmente ale părților superioare de vase (aproximativ 6,5 %). Se deosebesc următoarele tipuri:

- I. Vase de tip lăea 17 fragmente (60,71%);
- II. Vase de tip borcan 11 fragmente (39,28%);

Tipul I. Vase de tip lălea, de proporții mijlocii (diametrul gurii circa 20,5 cm), prevăzute sub margine cu proeminente ovale dispuse orizontal (fig. 2/8). Este de menționat faptul că ponderea mare a vaselor de acest tip este datorată atribuirii convenționale în cadrul acestei categorii a tuturor fragmentelor de buze cu marginea evazată, cu toate că buzele cu grad diferit de evazare sunt caracteristice și pentru alte tipuri de vase din categoria de uz comun evidențiate, dar cărora nu le pot fi atribuite cu certitudine.

Tipul II. Vase de tip borcan, cu pereții verticali în partea superioară, care treptat se îngustează către fund. Se pot evidenția următoarele variante:

- vasele ușor rotunjite către gură, cu marginea subțiată ușor trasă în interior, diametrul gurii variind de la circa 13 până la 22,5 cm (fig. 2/7);

- vase ușor rotunjite către gură cu marginea verticală dreaptă, prevăzute sub margine cu proeminente perforate vertical, diametrul gurii de circa 22,5 cm (fig. 3/2);

- vase cu corpul puțin lărgit în partea mediană (ușor bitronconic), treptat îngustat către fundul plat, reliefat, gâtul ușor evidențiat și marginea dreaptă orizontală (fig. 3/8);

Exemplarul de proporții din locuința nr. 2 este ornamentat, la 4 cm mai jos de margine cu brâu masiv, alveolat, întrerupt de două mânere-suporturi dispuse simetric. Înălțimea vasului este de 37,4 cm, diametrul gurii de 27,6 cm și diametrul fundului de 20,4 cm (fig. 3/8). Alte exemplare, de dimensiuni mai mici, cu diametrul gurii de circa 18–20 cm, la 3–4 cm mai jos de margine, pe umărul vasului, sunt ornamentate cu brâie orizontale simple sau alveolate (fig. 3/4,7). În unele cazuri, vasele de tip borcan sunt prevăzute, sub margine, cu un șir de orificii (fig. 3/6).

Tipurile morfologice ale ceramicii de uz comun, luând în considerație fragmentele cu ornament erau decorate, cu precădere, cu brâie alveolate (64,7%), mânere-suporturi (29,4%) sau brâie simple (5,88%).

Ceramica lucrată la roata olarului

Condițiile de descoperire a acestei categorii de ceramică, în linii generale, sunt similare celor în care a fost recuperată și ceramica modelată cu mâna. Circa 46,37% din ceramica lucrată la roata olarului a fost evidențiată printre vestigiile locuințelor de suprafață. Alte 46,37% provin din str. II de săpătură, la baza căruia se situau locuințele (inclusiv carourile alăturate acestora), iar 5,79% de fragmente din partea superioară a str. III. Descoperirea ceramicii lucrate la roata olarului în incintele locuințelor de suprafață și în carourile învecinate, caracteristicile tehnologice omogene ale ceramicii provenite atât din complexe, cât și din strat, atestă unitatea acestora în ansamblu.

Din punct de vedere tehnologic, această categorie de ceramică a fost lucrată dintr-o pastă fină, în majoritatea cazurilor conținând paiete de mică, de culoare aurie. Culoarea fragmentelor ceramice este, cu precădere, cenușie, cu nuanțe mai deschise sau închise-negricioase, mai rar brun deschisă (maronie). Suprafața vaselor a fost acoperită cu slip (angobă), ulterior lustruită sau netezită îngrijit.

În compoziția pastei de modelare a vaselor de proporții (cu grosimea pereților de 1–1,3 cm), împreună cu mica, se mai găsește nisip cu granulație mare (microprundișuri), particule albicioase strălucitoare, în unele cazuri și pietricele de râu, cu dimensiunile de la 0,25–0,5 cm până la 0,3–0,6 cm, precum și degresanți de altă natură (vegetală – pleavă, semințe de plante sau minerală – granule de calcar), arderea sau descompunerea-topirea acestora formând goluri vizibile atât pe suprafețele vaselor, cât și în ruptura pereților. Culoarea acestor recipiente, de regulă, este cenușie negricioasă, suprafața exterioară fiind acoperită cu angobă cenușie deschisă cu pete întunecate sau maronii. Suprafețele unor vase, în general lustruite sau netezite, în zonele de curbură a pereților sunt aspre, nisipul și microprundișurile nefiind acoperite de angobă. Uneori, probabil din cauza arderii mai puțin intense, angoba s-a desprins, alteori – s-a păstrat bine.

Vasele mai mici (grosimea pereților 0,3–0,4 și 0,6–0,7 cm) au fost modelate dintr-o pastă, care, de asemenea, în afară de mică, mai conținea nisip, microprundișuri, precum și degresanți de natură vegetală – semințe de plante, prezența ultimelor fiind dedusă după golurile de pe suprafețe. Culoarea acestor vase, în majoritatea cazurilor, este cenușie, mai rar maronie, iar în cazuri izolate maronie-roșietică. Suprafețele recipientelor sunt acoperite cu angobă de culoare cenușie sau maronie și lustruite.

Ceramica lucrată la roata olarului descoperită în Secțiunea IV este mai puțin numeroasă și fragmentele sunt, în general, de mici dimensiuni, astfel încât vasele nu pot fi reconstituite. Judecând după unele fragmente putem constata prezența vaselor de tip *Kruglik* – cu marginea îngroșată, evazată și retezată orizontal (fig. 4/1),

gâtul scurt, nedemarcât de corpul rotunjit și fund plat (fig. 4/9), prevăzute în zona de joncțiune a corpului cu gâtul cu o nervură îngustă (fig. 4/6). Dimensiunile acestor recipiente sunt diferite, fiind în dependență directă de grosimea pereților (grosimea maximă 1–1,3 cm). Diametrul gurii, în cazurile când a fost posibil de stabilit, este de circa 17 cm, a fundului – de circa 10 cm.

Fragmente relevante de vase cu pereții relativ subțiri și subțiri nu sunt. Totodată, prezența fragmentelor acoperite pe ambele suprafețe cu angobă și lustruite, presupune prezența unor forme de vase deschise (străchini cu marginea evazată ?).

SECȚIUNEA V / 1990

A fost amplasată paralel cu marginea neîmpădurită a promontoriului, la distanța de 8 m sud-est de secțiunea precedentă. Avea forma unui patrulater, cu suprafața de 200 m.p., orientat cu latura lungă est-vest. Săpăturile au fost efectuate până la adâncimea de 0,75 m, unde s-a ajuns la solul steril. Stratul cultural, în această secțiune, începe de la nivelul actual al solului și ajunge până la adâncimea de circa 0,6 m. Este reprezentat de depuneri de pământ cenușiu-închis și conține cenușă, pământ ars, lipitură, oase de animale, pietre mărunte și o cantitate mare de fragmente ceramice. Resturi culturale se întâlnesc pe toată grosimea stratului, dar cantitativ predomină în sectoarele ce suprapun direct locuința de suprafață. În aria cercetată au fost identificate vestigiile unei locuințe de suprafață și a fost recuperată o cantitate apreciabilă de material arheologic, inclusiv ustensile și unelte, ultimele găsindu-se, cu precădere, în perimetrul locuinței de suprafață. Din straturi provin: o tijă de bronz (fig. 6/8), un vas miniatural (fig. 6/6), o cană cu toarta ruptă (fig. 7/1) și un fragment de rășniță.

Locuința nr. 1. (fig. 5) a fost descoperită la adâncimea de circa 0,40 – 0,55 m de la nivelul terenului actual. Reprezintă o locuință de suprafață, din care a fost posibilă doar cercetarea unei jumătăți, restul aflându-se în zona împădurită a promontoriului. Pornind de la configurația părții descoperite, locuința era de formă cvasipatrulateră (laturile de circa 8,0 x 6,0 m), orientată pe axa sud-vest – nord-est. Vestigiile construcției constau dintr-o aglomerație de chirpic, lipituri, pietre de calcar – cu grosimea de circa 0,1–0,14 m, precum și din resturi de cultură materială. În perimetrul ocupat de vestigiile locuinței și în carourile învecinate au fost colectate fragmente de ceramică, oase de animale, silexuri și unele piese de inventar. Ultimele sunt reprezentate prin: două fragmente de fusaiole de lut ars (fig. 6/3,4), două vase ceramice – o cană (fig. 6/7) și un vas de tip lelea (fig. 6/9), două lame de silex pentru seceri (fig. 6/2), o rășniță de gresie și un fragment de frecător din galet de râu.

Materialul arheologic descoperit în Secțiunea V, se prezintă în tabelul sinoptic de mai jos:

Categoria materialelor	Str.I	Str.II	Str.III	Loc. 1	Total
Ceramică din perioada de tranziție	–	18	–	11	29
Ceramică hallstattiană târzie modelată cu mâna	177	323	119	593	1212
Ceramică hallstattiană târzie lucrată la roata olarului	9	9	–	43	61
Oase de animale	20	107	29	113	269
Silexuri	46	72	26	52	196
Lipituri	255	332	4		591
Pietre	121	192	6		319

CERAMICA

Din punctul de vedere al tehnicii de modelare, în cadrul colecției de ceramică din prima epocă a fierului (perioada hallstattiană târzie) descoperite în locuință și în straturile de cultură din Secțiunea V, există două categorii: ceramica lucrată cu mâna și ceramica lucrată la roata olarului. Raportul procentual dintre aceste categorii constituie: ceramica lucrată cu mâna – 95,2% (1212 fragmente), cea lucrată la roata olarului – 4,79% (61 fragmente).

Ceramica modelată cu mâna

Din punct de vedere tehnologic, se deosebesc două categorii convenționale: fină și de uz comun. În cadrul primei categorii se include ceramica modelată din pastă compactă, bine frământată, având în calitate de degresant cioburi mărunț pisate. Uneori, împreună cu șamota, în compoziția pastei este prezent nisipul, iar în cazuri izolate, șamota este în asociere cu microprundișuri de granulație mică sau cu paiete de mică. Suprafețele vaselor sunt îngrijit netezite sau lustruite. Culoarea este preponderent cenușie, uneori cenușie-maronie sau maronie cu pete. A doua categorie include ceramica modelată dintr-o pastă mai grosieră, în amestec de cioburi pisate cu granulație mare, rareori în asociere cu pietricele de calcar și microprundișuri sau cu nisip și paiete de mică. Suprafețele netezite ale vaselor atestă anumite denivelări, în unele cazuri și goluri. Culoarea este, în general, cenușie cu nuanțe diferite, mai rar maronie sau cărămizie-cafenie, cu pete cenușii. Raportul procentual dintre categorii constituie: cea fină – 14,94% (181 fragmente) și cea de uz comun – 85,05% (1030 fragmente), după cum reiese din tabelul de mai jos:

Raportul procentual dintre ceramica hallstattiană târzie fină și de uz comun depistată în Secțiunea V

Strat, categorie, complex	I	II	III	Loc. 1	Total
	Nr. frag. %	Nr. frag. %	Nr. frag. %	Nr. frag. %	Nr. frag. %
Ceramica fină	39 22,03%	21 6,50%	2 1,68%	119 20,06%	181 14,93%
Ceramica de uz comun	138 77,96%	302 93,49%	117 98,32%	474 79,93%	1031 85,06%

Ceramica lucrată cu mâna din Secțiunea V, conform condițiilor de descoperire, provine atât din complexele arheologice cât și din straturile de săpătură, 65,74% din ceramica fină fiind evidențiată printre vestigiile complexului de locuire de suprafață, iar 45,97% din ceramica de uz comun provine din interiorul aceleiași construcții de suprafață. Din ceramica de uz comun identificată în straturile de cultură, 54,22% provine din str. II, care suprapune direct locuința de suprafață. Din punct de vedere tehnologic, morfologic și ornamental, ceramica modelată cu mâna descoperită în locuință și în strat are un caracter omogen.

Ceramica fină

Din punct de vedere al tipului morfologic de vase, în lotul de ceramică fină se identifică următoarele tipuri:

- I Chiupuri 149 fragmente (82,32%);
- II Străchini 19 fragmente (10,49%);
- III Căni 7 fragmente (3,86%);
- IV Cupe 6 fragmente (3,31%).

Tipul I. Chiupuri (vase bitronconice). Particularitatea chiupurilor o constituie bicromismul – suprafața exterioară este neagră, îngrijit prelucrată, iar cea interioară de culoare galbenă, oranj sau cenușiu deschisă. Aici este necesar să menționăm că marea majoritate a fragmentelor atribuite acestui tip sunt de la pereți și că, în afară de bicromie, nu există alte caracteristici de ordin morfologic sau stilistic specifice pentru chiupuri. Formele întregi, întregite sau reconstituite grafic, lipsesc. Totodată, pornind de la fragmentele existente și de la vasele întregite provenite din secțiunea precedentă, se poate presupune că acestea aveau corp cu contururi bitronconice, gât în formă de pâlnie și buza evazată (fig. 7/8). Unele erau ornamentate pe corp cu proeminențe conice (fig. 7/14).

Tipul II. Străchini. Se remarcă străchinile larg deschise, de formă tronconică, cu corpul rotunjit către gură și marginea invazată rotunjită (fig. 7/2,4), subțiată (fig. 7/5), orizontală (fig. 6/5) sau tăiată oblic (fig. 7/6). În cazul când a fost posibilă determinarea, diametrul gurii este de circa 27 cm. (fig. 6/5). Cu excepția unui exemplar, ornamentat în partea superioară cu caneluri orizontale paralele, executate neglijent (fig. 6/1) celelalte vase sunt lipsite de ornamentație.

Tipul III. Căni. În baza exemplarelor întregi sau întregibile se identifică:

a) Cana tronconică cu toarta supraînălţată, corpul scund, pereţii uşor arcuiţi şi fundul plat. Înălţimea vasului este de 4,1 cm, diametrul gurii de 8,5 cm şi diametrul fundului de 3 cm (fig. 7/3);

b) Cana tronconică cu toarta supraînălţată, corpul înalt, gura largă, pereţii uşor arcuiţi şi fundul plat. Înălţimea vasului este de 4,1 cm, diametrul gurii – 6,8 cm şi diametrul fundului de circa 3,2 cm (fig. 7/1);

c) Cana cu corpul profilat accentuat în formă de S, de proporţii scunde, cu fundul rotunjit. Înălţimea cănii este de 6,8 cm, diametrul gurii – 9,2 cm şi diametrul fundului de circa 2 cm (fig. 6/7);

Cănille prezentate sunt neornamentate.

Tipul IV. Cupe. Atribuirea unora sau altora din fragmentele ceramicii cu pereţii subţiri cupelor este determinată de absenţa torţii. Se remarcă cupe cu corpul rotunjit, gâtul înalt tronconic şi fundul îngust, cu umbo, neornamentate. Exemplarul reconstituit grafic are înălţimea de circa 10 cm, diametrul gurii – 13,2 cm şi diametrul fundului 3,2 cm (fig. 6/10).

Ceramica de uz comun

Relevante din punctul de vedere al tipului morfologic de vase din tot lotul de ceramică de uz comun sunt: două vase de tip lălea şi 60 de fragmente a părţilor superioare de vase (circa 5,8%). Se deosebesc următoarele tipuri:

I. Vase de tip lălea 55 fragmente (88,7%);

II. Vase de tip borcan 7 fragmente (11,3%).

Tipul I. Vase de tip lălea, de proporţii mijlocii, cu marginea tăiată drept sau rotunjită. Unele dintre acestea sunt ornamentate cu un şir de orificii dispuse sub buză; proeminenţe ovale dispuse oblic pe umărul vasului (fig. 6/11); un şir de orificii sub buză, în asociere cu proeminenţe ovale dispuse oblic pe umărul vasului (fig. 7/12); proeminenţe ovale, alveolate, dispuse orizontal pe umărul vasului (fig. 6/12); brâu simplu pe umărul vasului (fig. 7/11). Dimensiunile exemplarelor întregi sunt: înălţimea – 12,7 cm şi 18,2 cm; diametrul gurii – 10,5 şi respectiv 13 cm; diametrul fundului – 6 şi respectiv 11,8 cm (fig. 6/9,12).

La vasele de tip lălea se atribuie şi un exemplar de proporţii (diametrul gurii de 21,5 cm) cu gâtul înalt trompetiform şi mijlocul bombat, ornamentat cu un şir de găuri dispuse sub margine, iar la 8 cm cu mai jos, pe gât, cu brâu alveolat orizontal, de la care coboară un segment similar (fig. 7/15).

Tipul II. Vase de tip borcan, cu pereţii verticali în partea superioară, care se îngustează treptat spre fund, reprezentate prin următoarele variante:

– vase cu buza uşor îngroşată din exterior, ornamentate la 0,4 cm mai jos de margine cu un şir de orificii (fig. 7/7) sau cu un şir de împunsături, în asociere cu un brâu alveolat dispus la 1,3 cm mai jos de marginea vasului şi cu diametrul gurii de circa 31 cm (fig. 7/13);

– vase cu corpul cvasi-bitronconic, cu marginea evazată sau verticală, subţiată din interior, ornamentate cu un şir de orificii sub margine, în asociere cu un brâu alveolat amplasat la 2,4 cm mai jos de eaaceasta (fig. 7/9) sau numai cu brâu alveolat, la 3 cm sub margine (fig. 7/10); diametrele gurii variază între 6,5 cm şi 13,2 cm.

Tipurile morfologice ale ceramicii de uz comun, luând în consideraţie pereţii cu ornament, erau decorate cu brăie alveolate (71,42%), mânere-suporturi (14,28%) şi/sau brăie simple (14,28%).

Ceramica lucrată la roata olarului

În linii generale, a fost descoperită în condiţii similare celor în care a fost recuperată şi ceramica modelată cu mâna. Circa 70,5% din ceramica acestei categorii a fost găsită printre vestigiile locuinţei de suprafaţă, 14,75% provin din str. II de săpătură, la baza căruia se situa locuinţa şi din carourile nemijlocit alăturate ei şi 14,75% din fragmente au fost descoperite în partea inferioară a str. I de săpătură. Condiţiile de descoperire a ceramicii lucrate la roata olarului, aspectul tehnologic omogen al veselei provenite atât din complexe, cât şi din strat, atestă unitatea acesteia şi permite examinarea în ansamblu.

Din punct de vedere tehnologic, toată ceramica lucrată la roata olarului descoperită în Secţiunea V, similar celei din Secţiunea IV, a fost modelată dintr-un lut fin, în majoritatea cazurilor, conţinând paiete de mică de culoare aurie. Culoarea recipientelor este, cu precădere, cenuşie, cu nuanţe mai deschise sau închise,

negricioase, mai rar brun-deschisă (maronie). Suprafața vaselor a fost acoperită cu slip (angobă), ulterior lustruită sau netezită îngrijit.

În compoziția pastei de modelare a vaselor de proporții (grosimea pereților 0,8–1,1 cm), împreună cu mica se găsește nisip cu granulație mare (microprundișuri), particule albicioase strălucitoare, în unele cazuri și pietricele de râu, precum și degresanți de natură vegetală – semințe de plante sau minerală – granule de calcar, a căror ardere sau descompunere-topire a format goluri sesizabile atât pe suprafețele vaselor, cât și în ruptura pereților. Culoarea acestor recipiente este cenușie negricioasă sau maronie, suprafața exterioară fiind acoperită cu angobă cenușie deschisă cu pete întunecate sau maronii. Suprafețele unor vase, în general lustruite sau netezite sunt aspre la pipăit în zonele de curbură ale pereților, nisipul și microprundișurile nefiind acoperite de angobă.

Vasele mai mici (grosimea pereților 0,3–0,5 cm) conțineau în compoziția pastei, în afară de mică, nisip, microprundișuri, particule albicioase strălucitoare și degresanți de natură vegetală – semințe de plante, ultimele fiind deduse după golurile prezente pe suprafețe. Culoarea acestor recipiente este cenușie, mai rar maronie. Suprafețele – acoperite cu angobă de culoare cenușie sau maronie – sunt lustruite. Uneori, din cauza arderii neuniforme, culoarea vaselor în anumite zone este diferită: maronie, cenușie, cenușie-închisă (de exemplu, cana reconstituită).

Deoarece categoria ceramicii lucrate la roata olarului descoperită în Secțiunea V este relativ redusă cantitativ, fragmentele fiind de mici dimensiuni, aproape că nu au putut fi reconstituite forme întregi de recipiente, cu o singură excepție.

Din aglomerația de fragmente descoperită la periferia de vest a locuinței a fost posibilă reconstituirea unei căni, modelată din pastă cu paiete de mică și particule albicioase, mate, vizibile, ce avea suprafață lustruită, de culoare maronie cu zone cenușii – consecință a arderii neuniforme. Cana este de tipul celor cu corp bitronconic și marginea evazată, având o toartă supraînălțată în bandă lată, prevăzută cu șanțuri longitudinale pe ambele părți, cea exterioară fiind mai accentuată. Zona de trecere de la gât spre corp este marcată printr-un prag, iar partea cea mai proeminentă a corpului printr-o carenă pronunțată. Fundul căni este ușor concav și profilat, cu urme ale suportului de la roata olarului. Înălțimea vasului este de circa 12,4 cm, diametrul gurii – 13,4 cm, diametrul maxim – 16 cm, diametrul fundului – 7,4 cm (fig. 8/1).

În baza fragmentelor caracteristice se pot identifica:

- vase de culoare cenușie, prevăzute cu torți înalte (lungimea fragmentului 9,7 cm) cu secțiune rotundă (diametrul – circa 1,4 cm), lucrate din pastă fină, cu paiete de mică și nisip minuțios cernut în compoziție și cu suprafața lustruită (fig. 8/2);

- două recipiente – unul de culoare cenușie, altul maronie, cu marginea evazată, prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, realizate din pastă fină, cu paiete de mică în structură, acoperite cu angobă și bine lustruite (fig. 8/4–5);

- vase de tip *Kruglik*, de la care provin fragmente mari de pereți, cu grosimea de 0,8–1,1 cm (fig. 8/3,6,8) și un fund plat cu diametrul de circa 11,8 cm (fig. 8/9).

*

Investigațiile efectuate în perimetrul Secțiunilor IV și V, conform unor serii întregi de parametri, s-au soldat cu rezultate identice, în mare măsură. În ambele secțiuni, în condiții stratigrafice similare, au fost depistate vestigii ale unor locuințe de suprafață de același tip, din cuprinsul cărora s-au adunat colecții de ceramică cu caracter omogen din punct de vedere tehnologic, morfologic și stilistic. De asemenea, în ambele secțiuni, atât printre vestigiile locuințelor, cât și în apropierea acestora a fost descoperită și o categorie de ceramică deosebită – ceramica lucrată la roata olarului. Toate acestea atestă apartenența descoperirilor din aceste secțiuni la unul și același nivel de locuire. Pentru încadrarea cultural-cronologică a acestui orizont, complexe și materialele arheologice descoperite vor fi examinate în continuare, în ansamblu, prin prisma comparării lor cu descoperiri contemporane, îndeosebi din teritoriile învecinate direct cu Podișul Moldovei de Nord, din bazinul Nistrului de Mijloc și Depresiunea Rădăuți și din spațiul carpato-nistean, în general.

Așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, după cum este cunoscut, reprezintă un sit cu mai multe orizonturi cultural-cronologice, inclusiv din epoca hallstattiană⁸. Ceramica lucrată la roata olarului atestată în acest sector al așezării ne trimite, din start, la perioada hallstattiană târzie, cu atât mai mult cu cât această categorie de

⁸ O. Levițki, *La situation culturelle et historique dans l'espace Carpatho-Dniestrien à l'époque du Hallstatt*, în *Symposia Thracologica* 9, 1992, p. 121.

ceramică a fost atestată și în inventarul T. 5 din necropola din apropiere – Trinca „Drumul Feteștilor”, datată în perioada hallstattiană târzie și atribuită grupului podolian de vest⁹.

Locuințele descoperite se găseau la adâncimea de circa 0,40–0,55 m de la nivelul terenului actual. Vestigiile acestora prezintă platforme și aglomerări de materiale cu grosimea de circa 0,1–0,15 m, formate din fragmente de chirpic (cu o parte relativ netedă, iar cealaltă păstrând amprentele unor nuiete cu diametre diferite, care se intersectează sub diferite unghiuri), lipitură de vatră, pietre de calcar, precum și alte resturi de cultură materială. Configurația suprafeței complexelor de locuire presupune forme cvasipatrolaterale ale construcțiilor (laturile de circa 6,0×8,0 și 4×4,5 m) și orientare, cu unele abateri, pe axa est-vest. În nici una dintre acestea nu s-au descoperit gropi care ar permite să presupunem prezența stâlpilor în structura locuințelor. Sistemul de încălzire, atestat în una din locuințe, este reprezentat de o vatră deschisă. În apropierea locuințelor sunt amplasate platforme de piatră și gropi, unele dintre ultimele și în perimetrul acestora.

În regiunile limitrofe Podișului Moldovei de Nord – zona de amplasare a așezării, cercetări sistematice în așezări s-au efectuat numai în aria grupului podolian de vest din bazinul Nistrului de Mijloc, în cadrul cărora au fost descoperite atât locuințe de suprafață, cât și adâncite¹⁰, situație caracteristică în această perioadă și pentru regiunea Nistrului Superior¹¹, regiunea Transcarpatică a Ucrainei¹² și bazinul Bugului de Sud¹³. Locuințele de suprafață, într-o stare de conservare relativ bună, atestate în așezările grupului podolian de vest de la Ivane-Puste și Zalissja, reprezintă construcții cu schelet lemnos, având în structura pereților stâlpi la colțuri, lipit pe ambele părți cu un strat de lut grosier amestecat cu resturi vegetale. Sunt de formă patrolateră, orientate pe axa est-vest, dimensiunile laturilor fiind de 6,3 × 4,1 m, respectiv, 10 × 12 m, cu podeaua lutuită și fețuită. Ca sisteme de încălzire erau utilizate cuptoarele și vetrele deschise¹⁴. În așezarea de la Neporotovo, construcția de suprafață de formă rectangulară cu laturile de 8 m și respectiv, de 14 m, orientată nord-est – sud-vest avea, de asemenea, în structura pereților stâlpi¹⁵. Locuința de suprafață, de dimensiuni mari, din așezarea de la Dolinjany, reprezentată prin două vetre, 8 gropi și mai multe adâncituri amorfe, nu atestă prezența gropilor de pari, care ar presupune prezența stâlpilor în construcția pereților¹⁶. În mod similar, locuințele depistate în așezarea de la Trinca, după forma rectangulară, dimensiuni, orientarea pe axa est-vest, tipurile sistemelor de încălzire, prezența gropilor în incinta lor, sunt apropiate de cele utilizate de comunitățile grupului podolian de vest, în același timp deosebindu-se de cele de la Ivane-Puste și Neporotovo prin lipsa stâlpilor în structura pereților, iar de primele și a podelei lutuite.

În perioada precedentă, comunitățile etapei târzii a culturii Černyj Les din zona Nistrului Mijlociu, alături de locuințele adâncite în sol de tip bordei și semibordei¹⁷, utilizau și locuințele de suprafață, unele cu podeaua lutuită, a căror vestigii constau din dărâmăturile pereților din lut și pietre, vetre deschise, cuptoare și gropi menajere¹⁸. Ambele tipuri de locuințe, adâncite în sol și de suprafață sunt atestate, de asemenea, și în

⁹ Idem, *Necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca „Drumul Feteștilor”*, BAM III, Iași, 2006.

¹⁰ В.Г. Петренко, *Локальные группы скифообразной культуры лесостепи Восточной Европы*, în *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*, Москва, 1989, s. 73; Г.И. Смирнова, *Состояние изучения Западно-Подольской группы памятников раннескифского времени в Лесостепной Скифии в конце XX века*, în *Kimmerowie, Scytowie, Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimirskiego*, Krakow, 2004, s. 425.

¹¹ Л.И. Крушельницкая, *Культуры Прикарпатья, Волыни и Закарпатья раннескифского времени*, în *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, 1990a, s. 143.

¹² *Ibidem*, p. 158.

¹³ В.Г. Петренко, *op.cit.*, 1989, s. 72.

¹⁴ О.Д. Ганіна, *Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте*, în *Археологія XIX*, Київ, 1965, s. 106–107; Eadem, *Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся*, în *Археологія 47*, Київ, 1984, s. 69.

¹⁵ Л.І. Крушельницька, *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*, Львів, 1998, s. 16, рис. 4.

¹⁶ Г.И. Смирнова, *Заключительный сезон работ на раннескифском поселении у с. Долиняны*, în *АСГЭ 35*, 2001, s. 61, 70.

¹⁷ Л.И. Крушельницкая, *Группа памятников Среднего Поднепровья. Чернолесская культура*, în *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, 1990, s. 136; Г.И. Смирнова, *О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре. По материалам поселения Днестровка-Лука*, în *АСГЭ 25*, 1984, s. 43.

¹⁸ І.Г. Шовкопляс, *Курганий могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі*, în *АП УРСР IV*, Київ, 1952, s. 10, nota 1; А.И. Мелюкова, *Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья*, МИА 64, Москва, 1958, s. 12, 32.

așezările etapei târzii a culturii Gava-Holihrad, inclusiv a grupului Grănicești din podișul Sucevei, ultimele prezentând construcții formate dintr-un schelet lemnos acoperit cu lipitură compactă de lut¹⁹.

Ceramica lucrată cu mână

Caracteristicile tehnologice ale categoriilor ceramicii modelate cu mână din secțiunile IV și V sunt proprii atât pentru ceramica descoperită în așezările scitice timpurii cercetate în zona Nistrului Mijlociu²⁰, cât și ceramicii din necropola tumulară hallstattiană târzie Trinca – „Drumul Feteștilor”²¹, amplasată la circa 1,5–2 km spre nord-est de așezare²² și, în general, din monumentele funerare ale grupului podolian de vest din zona Podișului Moldovei de Nord²³ și din Depresiunea Rădăuți²⁴. Parametri tehnologici similari sunt caracteristici și pentru ceramica utilizată în mediul cultural nord tracic din perioada hallstattiană târzie din spațiul cuprins între Nistru și Dunăre²⁵, precum și în cultura scitică timpurie din zona de silvostepă din dreapta Niprului²⁶.

Ceramica fină

Vasele bitronconice de proporții, de tipul celor atestate în complexe de locuire din așezare (fig. 2/9), reprezintă una dintr-cele mai specifice forme ceramice ale epocii hallstattiene, inclusiv ale perioadei târzii, răspândită pe o arie vastă. Prin fragmente de pereți groși cu suprafața exterioară insuficient lustruită, de culoare neagră, mată și cea interioară îngrijit netezită, de culoare galben-cenușie, vasele de acest tip sunt reprezentate și în necropola din apropiere – Trinca – „Drumul Feteștilor”²⁷.

În genere, în aria grupului podolian de vest / podolo-moldav din zona Nistrului de Mijloc și depresiunea Rădăuți din Bucovina de Sud, vasele de tip chiup, întregi sau întregibile, sunt atestate atât în complexe funerare: T. I, II, III de la Servatynce; T. I de la Ivachnovce; T. III, IV, V de la Bratyșev; T. de la Kačanovka și de la Kupin²⁸, T. 2 și 3 de la Dolinjany²⁹, T. I de la Myskovcy³⁰, T. 1 de la Šutnivci³¹, T. 4 de la

¹⁹ G. Smirnova, *Complexele de tip Gava-Holihrad – o comunitate cultural-istorică*, în SCIVA 25, nr. 3, 1974, p. 364; А.И. Мелюкова, *Скифообразные памятники в средней Европе*, în *Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*, Москва, 1989, s. 17–18; Л.И. Крушельницкая, Ю.Н. Малеев, *Племена культуры фракийского гальштата (Гава-Голиграды)*, în *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья, энеолит, бронза и раннее железо*, Киев, 1990, s. 124; A. László, *Începuturile epocii fierului la Est de Carpați*, B.Thr. VI, București, 1994, p. 53–55.

²⁰ О.Д. Ганина, *op.cit.*, 1965, s. 107; eadem, *op.cit.*, 1984, s. 70; Г.И. Смирнова, *Поселение скифского времени у села Долиняны в Днестровском Правобережье (по материалам раскопок 1972–1973 гг.)*, în АСГЭ 19, 1978, s. 31; Eadem, *Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.)*, în АСГЭ 22, 1981, s. 50.

²¹ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 71.

²² О.Г. Левицкий, Е.Н. Савва, Л.Ф. Чиобану, *Исследование курганного могильника раннего железного века у села Тринка*, în AMNIM 1, Chișinău, 1992, s. 95.

²³ O. Levițki, *Considerații asupra monumentelor funerare din perioada hallstattiană târzie de pe teritoriul Moldovei*, în RA 2, Chișinău, 1998, p. 41.

²⁴ M. Ignat, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII–V A.Ch.)*, Târgoviște, 2006, p. 55.

²⁵ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, s. 50; Л.И. Крушельницкая, *op.cit.*, 1990a, s. 143; І. Попович, *Куштановицька група пам'яток*, în *Памятки гальштатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті*, Київ, 1993, s. 268; V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 61; A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, București, 1967, p. 37.

²⁶ Г.И. Смирнова, *Севериновское городище (по материалам Юго-Подольской экспедиции 1947–1948, 1953 гг.)*, în АСГЭ 2, 1961, s. 92; Б.А. Шрамко, *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*, Киев, 1987, s. 108–110; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *Памятники скифской эпохи Днепровского-лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*, Киев, 1989, s. 50.

²⁷ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, fig. 9, 1, 13.

²⁸ T. Sulimirski, *Scytowe na zachodnim Podolu*, Lwow, 1936, Tab. XIV, 1.6; XV, 1–5, 7–8, 10–11.

²⁹ Г.И. Смирнова, *Курганний могильник раннескифского времени у села Долиняны*, în АСГЭ 18, 1977, рис. 3, 3.1; 6.

³⁰ Ю.Н. Малеев, *Курган скифского времени у с. Мышковцы в бассейне р. Збруч*, în *Курганы степной скифии*, Киев, 1991, s. 125, рис. 2, 5.

³¹ А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мереж, *Дослідження курганів скіфського часу у Середньому Подністрів'ї*, în ABV 1997–1998 pp., Київ, 1998, рис. 1.

Kolodiivka³², T. 1 și 7 din necropola Cajvana-Codru³³, cât și în așezările de la Seliște, punctul Skrypky³⁴, Ivane-Puste³⁵, Zalissja³⁶, Dolinjany³⁷. Fragmente de vase de tipul discutat se întâlnesc și în siturile grupului scitic timpuriu Čerepin-Lagodov din bazinul Nistrului Superior³⁸. Mult mai reprezentative, vasele bitronconice se întâlnesc în cadrul ceramicii culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei³⁹, culturii Vekerzug din Slovacia și Ungaria⁴⁰, grupului mormintelor scitice timpurii din Transilvania⁴¹ și grupului Ferigile-Bârsești din zona Carpaților Meridionali și de Curbură⁴².

În zona de silvostepă de la est de Nistru, chiupurile sunt prezente în siturile scitice timpurii din bazinul Bugului de Sud – cetățuile de la Severinovka⁴³ și Nemirov⁴⁴, precum și în complexele funerare scitice timpurii din zona Niprului de Mijloc⁴⁵.

În același timp, chiupuri de proporții, a căror parte superioară este mai mare decât cea inferioară, iar a căror înălțime depășește diametrul maxim, apropiate morfologic de vasul întregit din așezarea de la Trinca, provin, cu precădere, din complexele funerare ale grupurilor hallstattiene târzii de la vest de Nistru: grupul podolian de vest din zona Nistrului de Mijloc – T. 2 de la Dolinjany⁴⁶, cultura Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei – T. 17 de la Bilki⁴⁷, grupul mormintelor scitice timpurii din Transilvania – M. 1 de la Teiuș⁴⁸; M. 1 de la Blaj⁴⁹, M. 6 de la Budești-Fînațe⁵⁰, culturii Vekerzug din Slovacia – M. XVII de la Mana⁵¹, grupul Ferigile-Bârsești din zona Carpaților Meridionali și de Curbură – movila XXIV de la Bârsești⁵². Decorul chiupului în discuție, format dintr-o nervură în relief întreruptă de patru proeminente ovale orizontale, amplasate simetric și patru proeminente-suporturi masive, dispuse mai sus și, respectiv, mai jos de partea cea mai proeminentă a corpului vasului, în ansamblu, la recipientele enumerate mai sus, analogii directe nu are.

³² А.Ф. Гуцал, Б.А. Гуцал Б.А., В.П. Мегей, О.Д. Могилов, *Курганы ранньоскіфської доби біля села Колодіївка на середньому Дністрі*, în АДУ 2003–2004 рр., Київ, 2005, рис. 1.

³³ M. Ignat, *op.cit.*, p. 60–61 pl. VIII,1, XV,7a.

³⁴ А.И. Мелюкова, *Памятники скифского времени на Среднем Днестре*, КСИИМК 51, Москва, 1953, s. 69, рис. 32,16.18.

³⁵ О.Д. Ганина, *op.cit.*, 1965, s. 112, рис. 5.

³⁶ Eadem, *op.cit.*, 1984, s. 71.

³⁷ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, s. 33; eadem, *op.cit.*, 1981, s. 54; eadem, *Скифское поселение у с. Долиняны (раскоп «у тока»)*, în *Древние памятники культуры на территории СССР*, Ленинград, 1986, s. 41; eadem, *О работах на раннескифском поселении у с. Долиняны в 1985 и 1987 гг.*, în АСГЭ 33, 1998, s. 42, рис. 7,4; eadem, *op.cit.*, 2001, s. 68, рис. 3,6.

³⁸ Л.И. Крушельницкая, *op.cit.*, 1990a, s. 149.

³⁹ Г.И.Смирнова, К.Ф. Бернякович, *Происхождение и хронология памятников Куштановицкого типа Закарпатья*, în АСГЭ 7, 1965, s. 98; И.И. Попович, *Памятники Куштановицкой культуры*, în *Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*, Киев, 1990, s. 161; Idem, *op.cit.*, 1993, s. 268–269, рис. 133.

⁴⁰ M. Dušek, *Slovensko v mladšej dobe halstatskej*, în *Sl.A.* XIX, 1971, Obr. 9,2.3.6; I. Chochorowski, *Die Vekerzug-Kultur. Charakteristik der Funde*, Warszawa-Krakow, 1985, p. 39, Abb. 4; P. Romsauer, *Nove naslezy Vekerzugskej skupiny z Nitry*, în *Sl.A.*, Rocnik XLI, Cisko I, Bratislava, 1993, Tab. V, 13; Э. Йерем, *Скифский период в восточной Венгрии*, în *Археология Венгрии, конец II тысячелетия до н.э. – I тысячелетие н.э.*, Москва, 1986, s. 180, рис. 63,16–17.

⁴¹ V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980, p. 62–65, Pl. 5–7; G. Marinescu, *Die Jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen*, în *Dacia* N.S. XXVIII, 1–2, 1984, p. 22, Abb. 3,1; 4,2; 5,1; 6, B1, C2; 8, A1.B4; 10,1.2; 11,9; 12, A1.B1; 13, 8.9.

⁴² A. Vulpe, *op.cit.*, p. 51–52, Pl. XI; A. Vulpe, E. Popescu, *Contribution à la connaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vilcea-Argeș (La nécropole tumulaire de Tigveni)*, în *Dacia* N.S. XVI, 1972, p. 10, fig. 10,8; 12,1; 7,6; S. Morintz, *Săpăturile de la Bîrsești (r.Vrancea, reg. Galați)*, în *MCA*, VII, 1961, p. 203–204, fig. 1,1.

⁴³ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1961, s. 93–94.

⁴⁴ Г.И. Смирнова, *Скифское поселение на Немировском городище: общие данные о памятнике*, în *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, Вып. VI, Симферополь, 1997, s. 108–109, рис. 23,4.5; 2001, 37.

⁴⁵ Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 53.

⁴⁶ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1977, рис. 3,3.

⁴⁷ И.И. Попович, *op.cit.*, 1993, рис. 133,3.

⁴⁸ V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980, Pl. 5,1.

⁴⁹ *Ibidem*, Pl. 6,1.

⁵⁰ G. Marinescu, *op.cit.*, 1984, p. 22, Abb. 5,1.

⁵¹ I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, Abb. 4,2.

⁵² S. Morintz, *op.cit.*, 1961, fig. 1,1.

Vasele de la Bilki, Teiuș și Maňa sunt neornamentate, cel de la Dolinjany are ornamentată numai partea superioară: sub buză – caneluri orizontale paralele, sub care sunt amplasate proeminente conice și ovale dispuse orizontal⁵³. Chiupurile de la Blaj, Budești-Fînațe și Bârsești, mai jos de zona diametrului maxim, similar celui de la Trinca, au câte patru proeminente-suporturi masive dispuse în cruce. Vasul de la Budești-Fînațe, deasupra curbării maxime, este ornamentat cu trei caneluri în ghirlandă în asociere cu proeminente conice, iar sub buză, similar celui de la Bârsești, este ornamentat și cu caneluri paralele orizontale. Decorul format din aceleleași elemente ordonate în două registre, ca și pe vasul de la Trinca, cu deosebirea că suporturile masive sunt amplasate pe linia maximei rotunjimi a corpului și nu mai jos de aceasta, este prezent pe chiupul din T. 9 (mormântul 1) din necropola de la Tigveni a grupului Ferigile-Bârsești⁵⁴.

Străchinile tronconice cu marginea invazată (fig. 2/1,4; 6/5; 7/2,4–6) constituie un fenomen caracteristic pentru prima și a doua epocă a fierului și au avut un vast areal de răspândire în diferite medii culturale din Europa Centrală și de Sud-Est. Această formă este cea mai reprezentativă și în cadrul ceramicii fine din necropola Trinca – „Drumul Feteștilor”⁵⁵.

În zona Nistrului de Mijloc și în depresiunea Rădăuți din Bucovina de Sud străchinile de acest tip sunt prezente în majoritatea obiectivelor investigate ale grupului podolian de vest / podolo-moldav. Astfel de străchini provin atât din așezări: Selișce-punctul Skrypki⁵⁶, Janaucy⁵⁷, Dolinjany⁵⁸, Zalissja⁵⁹, Ivane-Puste⁶⁰, Suhostav-punctul Govdri⁶¹, cât și din complexe funerare: T. «B» de la Novoselka-Grymalovskaja, T. I și II de la Kačanovka⁶², T. I de la Kruglik⁶³, T. 3 de la Dolinjany⁶⁴, T. 5 de la Perebykovcy⁶⁵, T. I de la Myškovcy⁶⁶, T. 4 de la Teklivka⁶⁷, T. 3 de la Kolodiivka⁶⁸, T. 7 de la Volovăț–Dealul Burlei⁶⁹ și T. 1, 2, 4, 7, 9 de la Cajvana-Codru⁷⁰. Remarcăm că marea majoritate a străchinilor sunt neornamentate. Cu un șir de împunsături sub buză, în partea interioară a vasului, cărora în exterior le corespund mici umflături, sunt prevăzute doar unele exemplare din așezările de la Selișce, Janaucy și Dolinjany⁷¹ și majoritatea celor menționate din necropola Cajvana. Mânerele-suporturi sunt atestate pe unele străchini din așezarea de la Dolinjany și din necropola de la Trinca⁷².

⁵³ Vezi desenul la В.Г. Петренко, *op.cit.*, 1989, Табл. 21,1.

⁵⁴ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 12,3.

⁵⁵ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 71, fig. 13,8; 17,6; 23,3; 27,8; 31,14,16; 39,3,6; 43,8,9.

⁵⁶ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, рис. 32,19.

⁵⁷ Eadem, *op.cit.*, 1958, рис. 7,10,11.

⁵⁸ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 5,1; eadem, *op.cit.*, 1981, рис. 13,7,9,10; eadem, *op.cit.*, 1986, рис. 4,3; 5,3; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 2,7,8.

⁵⁹ О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1984, рис. 2,1.

⁶⁰ Eadem, *op.cit.*, 1965, рис. 1,7; 4,14.

⁶¹ І.К. Свешніков, *Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської області*, în *Археологія* XI, Київ, 1957, Табл. I,15.

⁶² Т. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, Т. XII,10; XIV,5,7; XVII,2–4,7.

⁶³ Г.И. Смирнова, *Раскопки курганов у сел Круглик и Долиняны на Буковин*, în *АСГЭ* 10, 1968, рис. 2,1,2.

⁶⁴ Eadem, *op.cit.*, 1977, рис. 3,2.

⁶⁵ Eadem, *Курганы у села Перебыковцы—новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре*, în *Труды ГЭ* XX, Ленинград, 1979, рис. 15,8.

⁶⁶ Ю.Н. Малеев, *op.cit.*, 1991, рис. 2,4.

⁶⁷ А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мереј, О.Д. Могилов, *Результати досліджень курганів скіфського часу біля с. Теклівка на Поділлі*, în *ABV 2001–2002 pp.*, Київ, 2003, рис. 2,6,7.

⁶⁸ Idem, *op.cit.*, 2005, fig. 2.

⁶⁹ М. Ignat, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț – Dealul Burlei*, în *Suceava V*, 1978, p. 122; Idem, *op.cit.*, 2006, Pl. V,1.

⁷⁰ Idem, *Un nouveau groupe culturel du hallstatt tardif sur le territoire de la Roumanie*, în *StAntArch* VII, 2000, p.334, fig. 1,3; idem, *op.cit.*, 2006, pl. VIII,2; IX,1; XII,5c,7a; XV,7b; XVII,2.

⁷¹ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, рис. 32,19; Eadem, *op.cit.*, 1958, p.37; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 6,9; Eadem, *op.cit.*, 1981, рис. 13,3; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 7,2; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 5,1,9.

⁷² Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис.6,13; O. Levițki, *op.cit.*, 2006, fig. 31,14.

De regulă, sunt neornamentate și străchinile de acest tip din obiectivele grupurilor culturale scitice timpurii din zona Nistrului Superior: Čerepin-Lagodiv⁷³ și Mogiljany din Volynja⁷⁴; culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei⁷⁵ și culturii Vekerzug din Ungaria, Slovacia și România⁷⁶, existând excepții ornamentate cu mânere suporturi⁷⁷.

În cadrul grupului scitic din Transilvania, străchinile cu buza invazată sunt prevăzute, în majoritatea cazurilor, cu proeminente și, sporadic, cu caneluri oblice pe umăr sau cu caneluri în asociere cu proeminente⁷⁸. O diversitate și mai mare a motivelor decorative este atestată în cadrul necropolelor grupului Ferigile din zona Carpaților Meridionali: Ferigile (tip IA2, A4)⁷⁹, Tigveni «Babe»⁸⁰, Tigveni «Pietroasa»⁸¹, Ceparî «Toplița»⁸² și altele.

Străchinile de tipul examinat prezintă o categorie obișnuită a ceramicii și din cadrul culturii scitice timpurii a zonei de silvostepă din dreapta Niprului⁸³, unde adeseori sunt ornamentate cu motive în relief pe margine, sau în partea interioară, cu un șir de găuri incomplete sub buză, cărora le corespund în exterior mici umflături, sau un șir de găuri complete⁸⁴.

Străchinile tronconice, cu marginea verticală și buza dreaptă (fig. 2/4), se întâlnesc relativ rar. În aria grupului podolian de vest/podolo-moldav străchini identice morfologic sunt cunoscute în așezările de la Zalissja⁸⁵ și Dolinjany⁸⁶ și în necropolele tumulare Volovăț –Dealul Burlei și Cajvana–Codru⁸⁷, iar pentru grupul scitic timpuriu Čerepin-Lagodiv de pe Nistrul Superior – în așezarea de la Krušel'nicy, acestea fiind prevăzute cu mânere-suporturi⁸⁸. Exemplare ale acestor străchini, lipsite de decor sau accesorii, sunt cunoscute și în obiectivele culturii Vekerzug⁸⁹. În cadrul grupului Ferigile, străchinile examinate (tip IA3) se întâlnesc în unele morminte din necropolele Ferigile⁹⁰ și Tigveni «Babe»⁹¹. Referitor la zona Nistrului de Mijloc, menționăm că străchinile de tipul examinat sunt cunoscute și în complexul ceramic din așezarea etapei târzii a culturii Černyj Les de la Mereșeuca⁹².

Străchinile cu buza tăiată oblic (fig. 6/1; 7/6, sunt reprezentate, de asemenea, printr-o cantitate neînsemnată de fragmente. O astfel de modelare a marginii străchinilor este mai puțin caracteristică pentru complexe

⁷³ Л.І. Крушельницька, *Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза*, Київ, 1976, fig. 34,20; 37,12.13; Eadem, *Пам'ятки ранньоскіфського часу (HaC-HaD)*, în *Пам'ятки гальшатського періоду межиріччя Вісли, Дністра і Прип'яті*, Київ, 1993, fig. 106,22; 107,19.

⁷⁴ Eadem, *op.cit.*, 1976, рис. 29,7.8.

⁷⁵ И.И. Попович, *op.cit.*, 1993, рис. 126,8; 129,5; 134,6; Г.И.Смирнова, К.Ф. Бернякович, *op.cit.*, 1965, Табл. IV,11.

⁷⁶ I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, Abb. 1,1.3; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tab I,10.11; II,8; IX; M. Dušek, *op.cit.*, 1971, Obr.11,2; 26,3; 28,6; 30,2; I. Nemeti, *Das Späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău*, în *Dacia* N.S. XXVI, 1–2, 1982, Abb. 3, B2.

⁷⁷ И.И. Попович, *op.cit.*, 1993, рис. 134,8; I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, Abb. 1,2.

⁷⁸ V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980, p. 65–67, Pl. 8,2.3.4; G. Marinescu, *op.cit.*, 1984, Abb. 2,D.

⁷⁹ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 38–39, fig. 13,2–4; pl. I,2–13.

⁸⁰ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, p. 81, fig. 3,2; 10,4; 13,12; E. Popescu, A. Vulpe, *Nouvelles decouvertes du type Ferigile*, în *Dacia* N.S. XXVI, 1–2, 1982, fig. 17,6; 20,8.

⁸¹ E. Popescu, A. Vulpe, *op.cit.*, 1982, fig. 12C,5.

⁸² *Ibidem*, 103, fig. 4B,8; 7B,4; 7D,6; 12A,10.

⁸³ В.А. Ильинская, *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII–VI вв. до н. э.)*, Киев, 1975, s. 138; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 50–52.

⁸⁴ В.А. Ильинская, *op.cit.*, 1975, рис. 19,7.8.10.15; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, рис. 7,14.16.18; И. Смирнова, *op.cit.*, 1961, рис. 8,1.3; eadem, *Гальшатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища)*, РА 4, Москва, 2001a, s. 37, рис. 2,11.13.

⁸⁵ О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1984, рис. 2,2.

⁸⁶ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 6,14.

⁸⁷ M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p.56, fig. 7,A2, Pl. IV,3, XVII,2.

⁸⁸ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, рис. 37,7.

⁸⁹ I. Nemeti, *op.cit.*, 1982, Abb. 3,B1; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tab. IX,27.28.

⁹⁰ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 38–39, fig. 13,3.

⁹¹ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 14,23.

⁹² О.Г. Левицкий, *Горизонт раннего железного века на многослойном памятнике Мерешовка, в Молдавское Поднестровье в первобытную эпоху*, Кишинев, 1987, fig. 42,12.

ceramice hallstattiene târzii-scitice timpurii. În aria grupului podolian de vest/podolo-moldav cunoaștem doar câteva exemplare de străchini cu buza tăiată oblic – așezarea Dolinjany⁹³, orizontul superior din așezarea Neporotovo⁹⁴ și tumulul 4 din necropola de la Cajvana⁹⁵. Piesa din așezarea Neporotovo este decorată în exterior cu un motiv imprimat. În același timp, străchinile cu marginea tăiată oblic constituie o variantă reprezentativă în ceramica fină din perioada precedentă – faza târzie a culturii Černyj Les⁹⁶, unde predomină exemplarele ornamentate pe partea exterioară și pe margine cu motive imprimate, incizate și plastice. Aici este necesar să menționăm că în așezarea de la Trinca, străchinile cu o astfel de modelare a buzei sunt atestate în nivelul de locuire hallstattian timpuriu de tip Chișinău-Corlăteni⁹⁷. În așezările acestei culturi sunt prezente și străchini de acest tip, prevăzute pe partea exterioară cu caneluri orizontale paralele⁹⁸.

Străchinile larg deschise, de formă tronconică, cu buza dreaptă și cu marginea rotunjită și ușor îngroșată (fig. 2/3) formează o categorie deosebită în complexele ceramice ale obiectivelor grupului podolian de vest din bazinul Nistrului de Mijloc⁹⁹. În așezarea de la Neporotov străchinile cu astfel de caracteristici morfologice sunt prezente atât în nivelul superior, podolian de vest, cât și în cel inferior din etapa târzie a culturii Černyj Les¹⁰⁰, în ultimul fiind ornamentate pe partea exterioară cu motive imprimate. Sporadic, vasele de acest tip sunt atestate și în necropolele de tip podolian de vest din depresiunea Rădăuți, în Bucovina de Sud¹⁰¹ și a grupului scitic timpuriu Čerepin-Lagodiv de pe Nistrul Superior¹⁰². În necropolele de la Ferigile și Tigveni «Babe» străchinile examinate (tip IB1), sunt decorate cu caneluri sau incizii scurte, oblice pe buza¹⁰³.

Cănille din în Secțiunile IV și V, ținând cont de exemplarele întregi sau întregibile, cu o excepție, aparțin tipului cu toarta mai mult sau mai puțin supraînălțată, care constituie forme tipice pentru perioada hallstattiană târzie – scitică timpurie și sunt atestate în mai multe culturi și grupuri culturale dintr-un spațiu vast, inclusiv bazinul Nistrului de Mijloc, bazinul Nistrului Superior și depresiunea Rădăuți din Bucovina de Sud.

Cănille scunde cu corpul rotund, gâtul scurt cilindric cu marginea ușor evazată, fundul îngust și toarta supraînălțată (fig. 3/9) sunt prezente în obiectivele hallstattiene târzii – scitice timpurii din bazinul Nistrului de Mijloc, cercetate prin săpături, doar în așezarea grupului podolian de vest de la Zalissja¹⁰⁴. Sporadic sunt atestate și în zona Nistrului Superior, în aria grupului Čerepin-Lagodiv¹⁰⁵. Din punct de vedere morfologic, aceste căni atestă afinități și cu ceștile de formă *bitronconică*, cu buza răsfrântă în afară și cu toarta supraînălțată din cea mai veche etapă de locuire din așezarea hallstattiană târzie de la Curteni, din Podișul Central Moldovenesc¹⁰⁶, cât și cu cele incluse în varianta III B a ceștilor *pântecoase* din necropola de la Ferigile¹⁰⁷. În același timp, vasele cu profilul corpului apropiat de cel atestat în așezarea de la Trinca, apar relativ frecvent în așezările prescitice, de tip Černyj Les II – Pidmet¹⁰⁸, Dnestrovka-Luca¹⁰⁹, Neporotovo¹¹⁰ ș.a.

⁹³ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 6,14; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 7,1.

⁹⁴ Л.І. Крушельницька, *Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток)*, Львів, 1998, s. 20, рис. 6,8.

⁹⁵ М. Ignat, *op.cit.*, 2006, pl. XII,7a.

⁹⁶ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1984, s. 46, рис. 7,1.2.4.8.11; eadem, *Поселение у с. Днестровка – памятник Чернолесской культуры на Днестре*, în АСГЭ 26, s. 13, рис. 5,8.10; 13,4; Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, рис. 38,17.5.6; 19,4.15; 24,12; 26,11.13; 28,13.

⁹⁷ О. Levički, *Cultura hallstattului canelat la Răsărit de Carpați, B.Thr. VII*, București, 1994.

⁹⁸ *Ibidem*, fig. 28,18; 39,15; 40,16.

⁹⁹ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, s. 53, рис. 13,2.4.6; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 7,11.

¹⁰⁰ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, s. 20, рис. 5,6; 37, рис. 16,7.

¹⁰¹ М. Ignat, *op.cit.*, 2000, p. 334.

¹⁰² Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, рис. 34,25.

¹⁰³ А. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 39–40, fig. 13,5; А. Vulpe, Е. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 9,9.11.

¹⁰⁴ О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1984, s. 72, рис. 3,2; В.Г. Петренко, *op.cit.*, 1989, Таб. 21,14.

¹⁰⁵ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, рис. 36,14.

¹⁰⁶ С. Ionomu, *Cercetările arheologice din locuirea hallstattiană târzie de la Curteni-Vaslui*, în CI, IX–X, Iași, 1978–1979, p. 188, 191, pl. X,7; XIII,1.

¹⁰⁷ А. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 43, Pl. VII,2.8.

¹⁰⁸ І.Г. Шовкопляс, *Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі*, în *Археологія IX*, Київ, 1954, Табл. I,13.

¹⁰⁹ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1985, s. 13, рис. 10,1.3.

¹¹⁰ Л.І. Крушельницька, *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза)*, în Київ, 1985, s. 109, рис. 33,10; eadem, *op.cit.*, 1998, s. 162, рис. 99,3.

Cămile larg deschise, cu corpul ușor profilat în formă de S, cu fundul plat, prevăzute cu o toartă ce unește buza cu umărul (fig. 3/10), sunt mai puțin caracteristice pentru complexe ceramice din perioada hallstattiană târzie – scitică timpurie. Totodată, pornind de la maniera de modelare și amplasare a torții, cu referință la aria grupului podolian de vest, pot fi invocate ca analogii exemplarele din complexe funerare de la Rakovkat¹¹¹, Burlănești¹¹² și din așezarea de la Zalissja¹¹³, ultimul fiind considerat de O. Ganina un ulcior¹¹⁴. În același timp, este necesar de menționat că o analogie perfectă a vasului din așezarea de la Trinca este cana din necropola de la Lagodiv, din grupul scitic timpuriu din zona Nistrului Superior de tip Čerepin-Lagodiv¹¹⁵. În această zonă cămile a căror toartă unește buza cu umărul, sunt larg utilizate și în perioada prescitică de către comunitățile culturii Vysock¹¹⁶, circumstanță care l-a determinat pe T. Sulimirski să considere cana de la Rakovkat ca fiind de tradiție Vysock¹¹⁷. În acest context mai menționăm și faptul că unele câni a căror toartă coboară de la buză pe corp, dar de formă tronconică, cu corpul rotunjit către gura largă sunt cunoscute în spațiul est-carpatic și în perioada hallstattiană timpurie – așezarea de la Chișinău¹¹⁸ și au multiple paralele în culturile sincrone Lausitz, Gava, Kyatice¹¹⁹ etc.

Cămile tronconice de mici dimensiuni, cu toarta supraînălțată, pereții ușor arcuiți și fundul plat, reprezentate în așezare prin două variante: cu corpul înalt, toarta prinsă de margine și mijlocul vasului (fig. 7/1) și cu corpul scund, a căror toartă unește marginea cu partea de jos a vasului (fig. 7/3), în siturile hallstattiene târzii – scitice timpurii din regiunile Nistrului de Mijloc și Superior nu au analogii directe în zona de silvostepă din dreapta Niprului. În cazuri singulare cămile de acest tip sunt atestate și în complexul ceramic al culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei, T. IX din necropola Kolodnoe II¹²⁰ și T. 6 din necropola Kolodnoe (?)¹²¹. Ambele variante de câni tronconice sunt larg reprezentate în inventarul mormintelor grupului scitic timpuriu din Transilvania, incluse în tipul C1a¹²², culturii Vekerzug¹²³ și a grupului Ferigile-Bârsești din zona Carpaților Meridionali și de Curbură, tipul IIB¹²⁴. În genere, aceste câni au avut o largă răspândire în perioada hallstattiană târzie în spațiul carpato-dunărean, continuând să evolueze și în perioada următoare¹²⁵. Revenind la zona Nistrului de Mijloc, menționăm că, în cazuri izolate, câni apropiate morfologic de cele incluse în varianta a doua, dar cu fundul rotunjit, sunt prezente și în unele obiective din perioada prescitică – etapa târzie a culturii Černyj Les¹²⁶.

Cămile cu toarta supraînălțată, corpul profilat accentuat în formă de S, cu două părți distincte, separate printr-o carenă pronunțată, a căror parte superioară este mult mai înaltă decât cea inferioară și cu fundul rotunjit, cu sau fără *umbo*, constituie forme tipice pentru perioada hallstattiană târzie – scitică timpurie. Vasele cu astfel de particularități arhitectonice sunt frecvente în cadrul grupului podolian de vest/podolo-moldav din bazinul Nistrului de Mijloc și depresiunea Rădăuți, atât în așezări¹²⁷, cât și într-o serie de complexe funerare¹²⁸. În același timp, este necesar să menționăm că exemplare similare cu cele de la Trinca, se întâlnesc relativ rar, în culturile și grupurile culturale de epocă.

¹¹¹ T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, fig. 18.

¹¹² O. Levițki, *op.cit.*, 1998, p. 38, fig. 10,4.

¹¹³ О.Д. Ганина, *op.cit.*, 1984, рис. 3,5.

¹¹⁴ О.Д. Ганина, *op.cit.*, 1984, s. 73.

¹¹⁵ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, рис. 34,16.

¹¹⁶ *Ibidem*, рис. 17,26,31,34.

¹¹⁷ T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, p. 80.

¹¹⁸ O. Levițki, *op.cit.*, 1994, p. 103, fig. 10,9.

¹¹⁹ *Ibidem*, p.103, cu referințele bibliografice.

¹²⁰ Г.И. Смирнова, К.Ф. Бернякович, *op.cit.*, 1965, T VI,9.

¹²¹ И.И. Попович, *op.cit.*, 1993, s. 272, рис. 136,11.

¹²² V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980, p. 68, Pl. 8,5.

¹²³ I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, Abb. 6,7.

¹²⁴ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 46–47, pl. VI,2–13; A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 6,2; S. Morintz, *Săpăturile de la Bîrsești (reg. Galați, r. Vrancea)*, MCA, III, 1957, fig. 2,2; idem, *Săpăturile de la Bîrsești (r. Vrancea, reg. Galați)*, MCA, VI, 1959, fig. 2,1; idem, *op.cit.*, 1961, fig. 1,4.

¹²⁵ E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983, p. 85–86.

¹²⁶ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1985, s. 18, рис. 7,9; 10,2.

¹²⁷ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, s. 69, рис. 32,10,14; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, s. 53, рис. 12,1,2.

¹²⁸ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 75–78, cu referințele bibliografice; M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 58–60.

Cana cu partea superioară înaltă arcuită și marginea subțiată evazată (fig. 6/7), prin dimensiuni, raportul dintre diametrul buzei și înălțime, raportul dintre partea superioară și cea inferioară, gradul de supraînălțare a torții și de modelare a curburii superioare a torții (fără creastă sau buton) și lipsa ornamentului este aproape identică cu ceașca de tipul IIB din tumulul 137 a necropolei de la Ferigile din zona Carpaților Meridionali¹²⁹. Apropiate din punctul de vedere al formei sunt și ceștile de tipul BIa (T. 4) din necropola de la Cajvana, a grupului podolo-moldav din zona Rădăuți¹³⁰ și din M. 10 a necropolei de la Băița, tipul C2b, a grupului scitic din Transilvania¹³¹, care, spre deosebire de cana de la Trinca, au dimensiuni mai mari, fundul prevăzut cu *umbo* și toarta cu creastă sau buton. Piesa de la Băița mai este ornamentată, pe diametrul maxim, cu o bandă de alveole. Unele exemplare din așezarea Nitra-Ivanka din aria culturii Vekerzug din Slovacia sunt ornamentate prin caneluri scurte verticale pe umăr¹³².

Ca analogie pentru exemplarul fragmentar, cu partea superioară verticală, buza subțiată către margine și toarta ușor supraînălțată (fig. 2/5), putem indica ceștile de tipul BIc din necropola de la Cajvana a grupului podolo-moldav din Depresiunea Rădăuți, care, în plus, sunt prevăzute cu o creastă pe curbura torții¹³³.

Recapitulând datele referitoare la cămile din secțiunile IV și V, menționăm că, din punct de vedere tipologic, acestea sunt diferite și, cu rare excepții, fiecare tip este reprezentat prin câte un singur exemplar. Demn de a fi menționat este și faptul că, în toate cazurile, când toarta s-a păstrat în întregime, nu este atestată prezența pe curbura de sus a creștelor sau butonilor, elemente caracteristice pentru marea majoritate a cănilor din mediul cultural hallstattian târziu – scitic timpuriu, indiferent de tipul lor morfologic.

Cupele sunt mai puțin reprezentative în repertoriul morfologic al ceramicii fine a culturilor și grupurilor culturale hallstattiene târzii – scitice timpurii din zona Nistrului de Mijloc, lipsind totalmente în așezările cercetate prin săpături. Mai frecvent acestea se întâlnesc în complexe funerare, atât din Podișul Moldovei de Nord¹³⁴ și Depresiunea Rădăuți¹³⁵, cât și scitice timpurii din bazinul Niprului de Mijloc¹³⁶.

Cupe cu gâtul înalt tronconic, corp rotunjit și fundul îngust cu *umbo* (fig. 6/10) sunt deosebite, din punct de vedere morfologic, de cele din necropola Trinca „Drumul Feteștilor”, unde au profilul în formă de S, cu fundul plat sau corpul sferic, gâtul scurt cilindric și fundul lat, puțin evidențiat¹³⁷, precum și de cele cunoscute în necropolele de la Volovăț și Cajvana din Depresiunea Rădăuți, care au gâtul tronconic ori arcuit, cu buza răsfrântă și fundul larg¹³⁸. Comună pentru vasele menționate este doar lipsa ornamentului. Cupele reprezintă o formă caracteristică pentru complexe ceramice din perioada precedentă: etapa târzie a culturii Černyj Les, reprezentate prin mai multe tipuri, marea majoritate ornamentate cu motive incizate sau în relief¹³⁹ și grupul Grănicești, unde predomină cele cu buza lobată, prevăzute cu proeminențe conice pe umăr¹⁴⁰. În acest context, menționăm că un exemplar neornamentat, identic morfologic cu cel examinat, este cunoscut în nivelul de locuire din etapa târzie a culturii Černyj Les din așezarea de la Mereșeuca din bazinul Nistrului de Mijloc¹⁴¹. Tot aici mai subliniem faptul că profilele cupelor de tipul discutat sunt mult apropiate de cel al cănilor scunde cu corpul rotund, gâtul scurt cilindric, cu marginea ușor evazată, fundul îngust și toarta supraînălțată, prezentate mai sus, de asemenea frecvent întâlnite în complexe Černyj Les târzii (vezi mai sus).

¹²⁹ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, pl. VI,1.

¹³⁰ M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 58–59, fig. 8, BIa; Pl. XII,6b.

¹³¹ V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980, p. 68, Pl. 8,8.

¹³² P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tab. XII,4.

¹³³ M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 59, fig. 8, BIc; Pl. XII,5a.

¹³⁴ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 79.

¹³⁵ M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 62.

¹³⁶ В.А. Ильинская, *op.cit.*, 1975, s. 129; Г.Т. Ковпаненко, *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*, Киев, 1981, s. 86, 90; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 52.

¹³⁷ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 79, fig. 13,6; 27,6; 43,4.5.7.

¹³⁸ M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 62, Pl. 5,4; XVIII,3.

¹³⁹ Л.И. Крушельницка, *op.cit.*, 1998, s. 156–157, рис. 97,1–10.

¹⁴⁰ A. László, *La nécropole de Stoicani et quelques aspects du problème „thraco-cimmerien”*, în *StAntArch* II, 1995, p. 80, fig. 33–34.

¹⁴¹ О.Г. Левицкий, *op.cit.*, 1987, s. 96, рис. 3,8.

Ceramica de uz comun

Vasele de tip borcan, cu pereții verticali în partea superioară, care se îngustează treptat spre fund, reprezintă un fenomen caracteristic pentru ceramica de uz comun a tuturor culturilor și grupurilor culturale hallstattiene târzii localizate în spațiul cuprins între Nistru și Dunăre, care, în diverse variante, continuă tradițiile hallstattiene timpurii¹⁴². Acest tip de vas predomină și în repertoriul morfologic al ceramicii de uz comun a culturii scitice timpurii din zona de silvostepă a Ucrainei¹⁴³. În ambele medii culturale, vasele examinate sunt reprezentate printr-o mare varietate, atât din punct de vedere morfologic, cât și din punct de vedere al ornamentului și accesoriilor, inclusiv a zonelor de amplasare a acestora pe corpul vasului.

Vasele de acest tip, a căror margine este ușor îngroșată din exterior, ornamentate cu un șir de orificii incomplete aplicate din exterior (împunsături), în asociere cu un brâu alveolat dispus mai jos de buza vasului, similare celor din așezare (fig. 7/13), sunt prezente și în inventarul unor tumuli din necropola Trinca „Drumul Feteștilor”¹⁴⁴. Decorul format din astfel de elemente, maniera de realizare, cât și zona de amplasare pe corpul vasului, sunt răspândite cu precădere în cadrul grupului podolian de vest: așezările de la Dolinjany¹⁴⁵, Selișce, punctul Skrypki¹⁴⁶, Suhostav, punctul Govdri¹⁴⁷ și Zalissja¹⁴⁸, precum și a grupului Čerepin-Lagodiv: așezările de la Lagodiv¹⁴⁹ și de la Dibrovo¹⁵⁰. În zona Nistrului de Mijloc acest tip de ornament începe să fie utilizat în etapa târzie a culturii Černyj Les¹⁵¹.

Vasele de acest tip, ușor rotunjite către gură, cu marginea subțiată și trasă în interior (fig. 2/7) sunt apropiate, din punct de vedere morfologic, vaselor-borcan de tipul II din necropola Trinca „Drumul Feteștilor”¹⁵², care, spre deosebire de cele din așezare, sunt de dimensiuni mai mici și, fără excepție, ornamentate. În general, vasele de tip borcan, cu marginea rotunjită ușor trasă în interior au avut o răspândire limitată, atât în cadrul culturilor hallstattiene târzii, cât și în cultura scitică timpurie. În același timp, conform dimensiunilor și amplasării diametrului maxim în partea superioară a corpului, acestea sunt caracteristice complexelor ceramice ale unităților culturale hallstattiene târzii din spațiul cuprins între Nistru și Dunăre, unde sunt, de asemenea, ornamentate¹⁵³.

Referitor la varianta vaselor de tip borcan ușor rotunjite către gură, cu marginea verticală dreaptă și cu proeminente perforate vertical sub margine (fig. 3/1), menționăm că exemplare identice din punct de vedere morfologic, dintre care unul ornamentat similar, deosebindu-se doar prin aceea că mânerul-suporturi sunt amplasate nemijlocit sub margine, au fost identificate în așezarea de la Dolinjany¹⁵⁴. Vasele de acest tip din așezarea Dolinjany, ornamentate cu brâu alveolat în asociere cu un șir de împunsături¹⁵⁵ sau numai cu brâu alveolat¹⁵⁶, sunt desemnate drept vase în formă de *cazan* și considerate asemănătoare celor din așezarea de la Ivane Puste și cetățuia scitică timpurie de la Severinovka din zona cursului superior al Bugului de Sud. Aici este necesar să atenționăm că vasele indicate din așezarea Ivane Puste¹⁵⁷ sunt calificate de O. Ganina drept

¹⁴² A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 53; V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980, p. 70; I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, p. 36–39; И.И. Попович, *op.cit.*, 1990, p. 161.

¹⁴³ Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 50.

¹⁴⁴ O. Leviŭki, *op.cit.*, 2006, fig. 13,10; 44,5.

¹⁴⁵ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 5,6; eadem, *op.cit.*, 1981, рис. 11,5; eadem, *op.cit.*, 1986, рис. 4,5; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 8,1.

¹⁴⁶ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, рис. 32,20.

¹⁴⁷ І.К. Свешніков, *op.cit.*, 1957, Табл. І,10.11.19.

¹⁴⁸ О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1984, рис. 1,3.

¹⁴⁹ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1990, рис. 54,3.

¹⁵⁰ Eadem, *op.cit.*, 1993, рис. 114,9–11.

¹⁵¹ Eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 53,4.6.

¹⁵² O. Leviŭki, *op.cit.*, p. 84–85, fig. 39,11.14; 44,5.7.

¹⁵³ И.И. Попович, *op.cit.*, 1993, рис. 135,4; I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, Abb. 3,1–5; Э. Йерем, *op.cit.*, 1986, рис. 63,18; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tab. I,2, II,15, III,16, IV,10, V,9.12, XIII,14; A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 13,13; В.Л. Лапушнян, *Ранние фракцийцы X – начала I в. до н.э. в лесостепной Молдавии*, Кишинев, 1979, рис. 28; 29,1; E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, Pl. XVI–XVIII; XXXI; XXXIII.

¹⁵⁴ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, s. 53, рис. 11,7.

¹⁵⁵ Eadem, *op.cit.*, 1978, s. 33, рис. 5,9; eadem, *op.cit.*, 1986, s. 40, рис. 4,1,4.

¹⁵⁶ Eadem, *op.cit.*, 2001, s. 68, рис. 2,2.

¹⁵⁷ О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1965, рис. 4,10.11.

străchini-vaze adânci (*castroane bitronconice* – *n.n.*) cu gâtul ușor evazat, umărul rotunjit și partea inferioară tronconică¹⁵⁸, similare și cu vasele indicate de la Severinovka¹⁵⁹, Nemirovo¹⁶⁰, și posibil unul dintre exemplarele de la Dolinjany¹⁶¹. Vasele în formă de cazan, cu morfologie similară, ornamentate în același mod ca cele de la Severinovka și Nemirovo, numai că în proporții limitate, sunt atestate și în unele așezări scitice timpurii din zona Niprului de Mijloc¹⁶².

Vasele de tip borcan, cu corpul puțin lărgit în partea de mijloc, îngustat treptat către fundul plat reliefat, gâtul ușor evidențiat și marginea dreaptă orizontală, ornamentate cu brâie alveolate în asociere cu împunsături sau perforații complete, amplasate sub marginea vasului, (fig. 3/8) reprezintă unul dintre tipurile definitorii ale ceramicii de uz comun din așezările grupului podolian de vest investigate¹⁶³. În cazuri izolate, în bazinul Nistrului de Mijloc, sunt atestate și vase ornamentate similar celui din așezarea de la Trinca, cu brâu masiv alveolat, întrerupt de mânere-suporturi dispuse simetric – așezarea de la Ivane Puste¹⁶⁴, tumulul III de la Serwatynce și tumulul II de la Bratyszew¹⁶⁵. În zona Nistrului de Mijloc, brâul alveolat dispus orizontal, pe care sunt aplicate mânere-suporturi, în cazuri izolate, era utilizat și la ornamentarea ceramicii de uz comun din nivelul de locuire din etapa târzie a culturii Černyj Les de la Neporotovo¹⁶⁶.

Vase de tip borcan, ornamentate cu brâu alveolat întrerupt de mânere-suporturi sunt întâlnite sporadic în culturile Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei¹⁶⁷ și Vekerzug din Slovacia de sud-est¹⁶⁸. Acest tip de ornament este mult mai frecvent în grupul Ferigile-Bârsești din zona Carpaților Meridionali și de curbura¹⁶⁹.

Vasele de tip borcan, cu corpul ușor bitronconic și marginea evazată, ornamentate cu un șir de orificii complete sub margine, în asociere cu un brâu alveolat amplasat mai jos, reprezentate în așezare printr-un singur exemplar (fig. 7/9), cu brâul amplasat sub șirul de orificii, sunt atestate și în complexele ceramice din așezările de la Dolinjany¹⁷⁰, Janaucy¹⁷¹, Oselivka¹⁷², Selišče, punctul Skrypki¹⁷³, atribuite grupului podolian de vest. În zona Nistrului de Mijloc acest tip de ornament apare deja în faza evoluată a culturii Černyj Les – așezările de la Neporotovo I și III¹⁷⁴, Dnestrovka¹⁷⁵ și Merešovka¹⁷⁶. În bazinul Nistrului Superior un astfel de decor este frecvent pe vasele cu corpul ușor bitronconic din așezările grupului scitic timpuriu Čerepin-Lagodiv de la Čerepin¹⁷⁷, Lagodiv¹⁷⁸, Bovšiv¹⁷⁹, precum și în obiectivele de tip Leznica¹⁸⁰. În zona de silvostepă din

¹⁵⁸ *Ibidem*, s. 112.

¹⁵⁹ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1961, рис. 5,2,4.

¹⁶⁰ Eadem, *op.cit.*, 1997, s. 86, рис. 4,8; 18,8.

¹⁶¹ Eadem, *op.cit.*, 1986, рис. 4,1.

¹⁶² Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 50.

¹⁶³ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, s. 69, рис. 32,20–23; eadem, *op.cit.*, 1958, s. 37, рис. 7,4–6; О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1965, s. 109, рис. 1,4; eadem, *op.cit.*, 1984, s. 71, рис. 1,4; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, s. 33, рис. 6,5.6.15; eadem, *op.cit.*, 1981, s. 50, рис. 11,5.6; eadem, *op.cit.*, 1986, s. 40, рис. 4,2.3; eadem, *op.cit.*, 2001, s. 68, рис. 5,1.9; Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1985, рис. 40,1–3.6.

¹⁶⁴ О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1965, s. 109.

¹⁶⁵ T.Sulimirski, *op.cit.*, 1936, p. 15–16, Tabl. XVII,2.9.

¹⁶⁶ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, рис. 12,16.

¹⁶⁷ Г.И. Смирнова, К.Ф. Бернякович, *op.cit.*, 1965, s. 99; Л.І. Крушельницька, *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині за доби раннього заліза*, în *Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу)*, Київ, 1974, s. 266.

¹⁶⁸ P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tab. XIII,10.

¹⁶⁹ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 52–53, pl. XII; С. Моринц, Новая гальштатская группа в Молдове (Курганный могильник в Бырсешти, район Врвача, Галацкой области), în *Dacia*, N.S., 1, 1957, s. 123, рис. 2,7; idem, 1959, fig. 2,2;

¹⁷⁰ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, рис. 11,2; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 8,3.4; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 2,3.

¹⁷¹ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1958, рис. 7,4.5.

¹⁷² Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1985, рис. 40,1.

¹⁷³ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, рис. 32,23.

¹⁷⁴ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, рис. 49,6; 53,1.

¹⁷⁵ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1985, рис. 11,2.

¹⁷⁶ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1958, рис.6,16.

¹⁷⁷ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1974, рис. 74,10; eadem, *op.cit.*, 1976, рис. 35,5; eadem, *op.cit.*, 1993, рис. 88,1.24.

¹⁷⁸ eadem, *op.cit.*, 1993, рис. 105,10.11; 106,5.

¹⁷⁹ eadem, *op.cit.*, 1976, рис. 38,1.

¹⁸⁰ eadem, *op.cit.*, 1974, рис. 69; eadem, *op.cit.*, 1976, рис. 25,13.

bazinul Niprului de Mijloc, vase de acest tip, prevăzute cu decor, ne sunt cunoscute în materialul ceramic al cetăţii Motronino din bazinul râului Tjasmin¹⁸¹ şi în aşezarea de la Sarančivka din preajma cetăţii de la Bel'sk¹⁸².

Ornamentarea vaselor de tip borcan cu brâu simplu (fig. 3/4; 7/11) nu este caracteristică pentru perioada hallstattiană târzie – scitică timpurie. Doar într-un singur caz acest tip de ornament este atestat în T. nr VII din necropola Trinca „Drumul Feteştilor”¹⁸³. Brâu simplu reprezintă o excepţie şi pentru decorul vaselor de uz comun din cadrul culturii precedente, Černyj Les II¹⁸⁴.

Şirul de orificii complete dispuse orizontal sub marginea vasului (fig. 3/6; 7/7), ca element ornamental de sine stătător în ornamentarea vaselor de tip borcan din perioada hallstattiană târzie, era răspândit într-o zonă bine conturată: bazinul Nistrului de Mijloc şi Superior, grupul podolian de vest¹⁸⁵, grupul Čerepin-Lagodiv¹⁸⁶, precum şi în silvostepa din dreapta cursului de mijloc a râului Nipru¹⁸⁷. În bazinul Nistrului de Mijloc acest element ornamental începe să fie aplicat pe vasele de tip borcan încă din etapa târzie a culturii Černyj Les¹⁸⁸.

Vasele de tip lalea. După cum s-a menţionat, ponderea relativ sporită a vaselor de acest tip în secţiunile IV şi V din aşezarea de la Trinca este convenţională, fiind cauzată de starea fragmentară a materialului ceramic şi de faptul că acestora le-au fost atribuite toate fragmentele de buze cu marginea evazată, deşi buzele cu grad diferit de evazare sunt proprii şi unora dintre variantele evidenţiate a vaselor de tip borcan, dar la care nu pot fi atribuite cu certitudine.

Vasele de tip lalea, alungite, decorate cu brâu alveolat pe umeri şi un şir de perforaţii complete sub margine, reprezintă tipul principal al ceramicii de uz comun din perioada prescitică din regiunea de silvostepă din dreapta Niprului, inclusiv bazinul Nistrului Mijlociu şi Superior¹⁸⁹. În cadrul ceramicii de uz comun a complexelor scitice timpurii din zona desemnată, după cum deja a fost menţionat, sunt predominante vasele de tip borcan, ornamentate cu brâu alveolat în asociere cu un şir de perforaţii sau de împunsături amplasat sub margine¹⁹⁰. În acelaşi timp, în complexele ceramice din perioada scitică timpurie, împreună cu tipul predominant – vasele-borcan, în cadrul ceramicii de uz comun se mai evidenţiază: în bazinul Nistrului de Mijloc – vase alungite, cu profilul părţii superioare apropiat celor de tip lalea, dar având corpul ovoidal, prevăzute la baza gâtului cu un şir orizontal de alveole¹⁹¹ sau cu brâu în asociere cu perforaţii sau împunsături sub margine¹⁹²; în zona Nistrului Superior – vase, asemănătoare celor de tip lalea, dar cu gura mai largă, gâtul mai scurt şi corpul mult mai bombat, decorate cu brâu în asociere cu perforaţii sau împunsături amplasate sub margine¹⁹³ sau brâu alveolat amplasat pe umăr¹⁹⁴; în bazinul Bugului de Sud – vase cu profil de tip lalea-

¹⁸¹ Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, рис. 7,5.

¹⁸² І.М. Кулатова, *Археолгічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.)*, în *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*, Полтава, 1996, рис. 9,1.

¹⁸³ О. Leviŭki, *op.cit.*, 2006, fig. 35,11.

¹⁸⁴ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1985, s. 13, рис. 9,4.

¹⁸⁵ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1958, s.37; Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1990a, s. 155.

¹⁸⁶ Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, s. 89.

¹⁸⁷ Л.К. Галанина, *Скифские древности Поднепровья. (Эрмитажная коллекция Н.И.Бранденбурга)*, în *САИ Д1–33*, Москва, 1977, p. 22; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 58.

¹⁸⁸ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1958, s. 15; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1984, p. 44; eadem, *op.cit.*, 1985, p. 12–13.

¹⁸⁹ А.И. Тереножкин, *Предскифский период на Днепровском Правобережье*, Киев, 1961, s. 76–77; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1984, s. 44–45; eadem, *op.cit.*, 1985, s. 12; Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1990, s. 137; eadem, *op.cit.*, 1998, s. 148.

¹⁹⁰ А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, s. 69; eadem, *op.cit.*, 1958, s. 37; О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1965, s. 107; eadem, *op.cit.*, 1984, s. 68; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, s. 33; eadem, *op.cit.*, 1981, s. 50; eadem, *op.cit.*, 1986, s. 40; eadem, *op.cit.*, 1998, s. 42; eadem, *op.cit.*, 2001, s. 68; eadem, *Предварительные данные о Немировском городище (По первым результатам обработки полевой документации и коллекции находок)*, în *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*, Полтава, 1996, s. 187–189; eadem, *op.cit.*, 2001a, s. 34; eadem, *Немировское городище в хронологической схеме скифской археологии Северного Причерноморья*, în *Северное Причерноморье: от неолита к античности*, Тирасполь, 2002, s. 218–219; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 50.

¹⁹¹ Г.И. Смирнова 1981, s. 50, рис. 4,12.

¹⁹² eadem, *op.cit.*, 1978, рис. 6,11; eadem, *op.cit.*, 1981, рис. 11,5; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 2,3.

¹⁹³ Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, s. 89, рис. 35,10.

¹⁹⁴ eadem, *op.cit.*, 1993, s. 215, рис.105,7.8.

borcan prevăzute cu două brăie alveolate, sub margine și la mijlocul corpului¹⁹⁵; în zona Niprului de Mijloc – vase cu profilul apropiat celor de tip lalea, ornamentate cu brâu în asociere cu perforații sau împunsături sub margine și un alt brâu pe corp¹⁹⁶.

Exemplarul neornamentat, alungit, cu gâtul ușor evidențiat și marginea subțiată, ușor evazată, corpul puțin rotunjit și fundul îngust evidențiat, pornind de la faptul că înălțimea lui este mai mare decât diametrul buzei, care la rândul său depășește diametrul rotunjimii maxime a corpului (fig. 6/9), are analogii în vasele din perioada prescitică: necropola culturii Gava-Holigrady de la Sopit¹⁹⁷; obiectivele culturii Vysock – așezarea de la Šklo¹⁹⁸ și necropola de la Juliči¹⁹⁹; siturile etapei târzi a culturii Černyj Les – așezarea de la Dnestrovka²⁰⁰ și cetățuia de la Grigorovka²⁰¹, ultimele, deosebindu-se printr-o evazare mai accentuată a buzei și prezența ornamentului în stil Černyj Les târziu. În același timp, caracteristicile morfologice ale vasului examinat, sunt proprii și unor variante ale vaselor de tip borcan prezentate mai sus, care deja sunt definitorii în cadrul ceramicii de uz comun din perioada scitică timpurie.

Vasul, al cărui profil a părții superioare, păstrează forma celor de tip lalea, în același timp având gura mai largă, gâtul mai scurt, corpul mult mai bombat și fundul relativ mare, ornamentat cu proeminente ovale-joase, alveolate, dispuse orizontal pe umărul vasului, reprezentat în așezarea de la Trinca printr-un exemplar fără fund (fig. 6/12), poate fi considerat o variantă a vaselor de tip lalea cu corpul ovoidal prevăzute la baza gâtului cu un șir orizontal de alveole, atestate în așezarea scitică timpurie de la Dolinjanj²⁰². În așezările scitice timpurii din zona Nistrului de Mijloc, acest tip de vase are o pondere limitată²⁰³ și reprezintă o vădită reminiscență din perioada prescitică²⁰⁴, pe când în cadrul etapei târzii a culturii Černyj Les acestea constituie tipul principal al ceramicii de uz comun²⁰⁵. Vasele de tip lalea ornamentate la baza gâtului cu brâu alveolat sau continuu se întâlnesc, în complexe și stratul cultural al așezării de la Dolinjanj împreună cu vasele de tip borcan ornamentate cu brâu sub margine, tipice pentru cultura scitică timpurie din zona de silvostepă, circumstanță ce a determinat-o pe G. Smirnova să considere că acestea continuă să fie în uz și în perioada scitică timpurie, în formă neschimbată²⁰⁶.

Decorul format din proeminente ovale-joase, dispuse oblic pe umărul vasului, în asociere cu un șir de orificii sub buză (fig. 7/12), sau numai din proeminente ovale-joase amplasate pe gâtul vasului (fig. 6/11), atestat în așezarea de la Trinca nu este caracteristic pentru ornamentarea ceramicii de uz comun din perioada scitică timpurie. În bazinul Nistrului de Mijloc, ornamentarea vaselor de uz comun cu brăie scurte (*proeminente – n.n.*) alveolate, dispuse oblic pe corp, este menționată doar privitor la așezarea de la Dolinjanj²⁰⁷. Proeminentele ovale simple, dispuse oblic erau utilizate sporadic, în așezarea scitică timpurie din bazinul Nistrului Superior de la Krušel'nica, la ornamentarea străchinilor tronconice cu marginea verticală²⁰⁸. Mult mai frecvent, proeminentele ovale-joase erau utilizate în această perioadă în spațiul de la vest de Carpați. În cadrul ceramicii culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei cu proeminente ovale-joase alveolate, dispuse oblic, erau ornamentate părțile superioare ale vaselor de tip borcan²⁰⁹. În necropola scitică timpurie de la Mărișelul din nord-estul Transilvaniei cu același tip de proeminente dispuse oblic, este ornamentată zona maximei rotunjimi a chiupului din mormântul 5²¹⁰. În necropola hallstattiană târzie de la Sanislău, din aceeași regiune, proeminentele ovale-joase, alveolate, dispuse oblic, vertical sau orizontal, erau utilizate în ornamentarea

¹⁹⁵ Г.И.Смирнова, *op.cit.*, 2001a, s. 34; eadem, *op.cit.*, 2002, s. 218–219.

¹⁹⁶ Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 50, рис. 7,6.10.

¹⁹⁷ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, рис. 11,7.

¹⁹⁸ *Ibidem*, рис. 17,1.

¹⁹⁹ eadem, *Про зв'язки лужицької та висоцької культур*, în *Археологія* 6, 1972, рис. 3,4.

²⁰⁰ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1985, s. 12, рис. 5,6.

²⁰¹ eadem, *Матеріальна культура Григорівського городища (К вопросу формирования чернолесско-жаботинских памятников)*, în *АСГЭ* 23, 1983, s. 60, рис. 1,10.

²⁰² eadem, *op.cit.*, 1981, s. 50, рис. 4,12.

²⁰³ *Ibidem*, s.53; eadem, *op.cit.*, 1998, s. 42; О.Д. Ганіна 1984, s. 71.

²⁰⁴ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1986, s. 41–42.

²⁰⁵ eadem, *op.cit.*, 1984, s. 44; eadem, *op.cit.*, 1985, s. 12.

²⁰⁶ eadem, *op.cit.*, 2001, s. 68–69.

²⁰⁷ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, s. 51.

²⁰⁸ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1976, s. 94, рис. 37,16.

²⁰⁹ И.И. Попович, *op.cit.*, 1993, рис. 135,7.

²¹⁰ G. Marinescu, *op.cit.*, 1984, p. 50, Abb. 10,1; 13,8.

părții superioare a vaselor de tip borcan cu marginea ușor trasă în interior²¹¹. În cadrul grupului Ferigile cu proeminente ovale-înalte, dispuse vertical, sunt decorate vasele de tip borcan din necropolele de la Ferigile²¹² și de la Tigveni²¹³. În necropola de la Ferigile, proeminențele verticale alungite sunt prezente în ornamentația străchinilor tronconice cu marginea invazată²¹⁴, a ceștilor pântecoase²¹⁵, cănilor pântecoase²¹⁶ și a vaselor mari pântecoase²¹⁷.

Ornamentarea vaselor de tip lălea cu proeminente ovale dispuse orizontal sub margine (fig. 2/8), atestată într-un singur caz la Trinca, nu ne este cunoscută în complexele ceramice scitice timpurii din bazinul Nistrului Mijlociu și Superior. Vasele de uz comun din așezarea culturii Černyj Les târzie de la Dnestrovka, ornate similare vasului de la Trinca, cu proeminente ovale sub margine, la care se asociază și un șir de orificii, împreună cu alte vase ornate cu proeminente-suporturi pe corp²¹⁸, sunt considerate de către G.Smironova împrumuturi de tradiție Gava-Holigrady, care nu au evoluat în continuare în mediul cultural Černyj Les²¹⁹.

Partea superioară a unui vas de proporții (diametrul gurii de 21,5 cm) cu gâtul înalt trompetiform și mijlocul bombat, ornamentat cu un șir de găuri dispuse sub margine, iar la 8 cm mai jos, pe gât, cu brâu alveolat orizontal, de la care coboară un segment similar (fig. 7/15), este posibil să aparțină unui recipient care, din punct de vedere morfologic, reprezintă o formă intermediară dintre vasele de tip lălea de dimensiuni mari și chiupuri, similar celor evidențiate în construcția 23 din etapa finală a nivelului mijlociu de locuire din așezarea din punctul Dubova de la Neporotovo²²⁰. Aici mai menționăm faptul că vasele de dimensiuni mari, a căror profil se apropie de cel al chiupurilor, persistă în această așezare și în perioada nivelului superior de locuire, din care provine și partea inferioară a unui vas lucrat la roata olarului²²¹.

Încheind prezentarea ceramicii de uz comun, pornind de la fragmentele de pereți cu decor sau accesorii, ținem să menționăm că în ornamentarea vaselor predomină brâul (alveolat – circa 64,7 – 71,42% și respectiv simplu, continuu circa 5,88 – 14,28%), ponderea mânerelor-suporturi constituind doar circa 14,28–29,4%.

Ceramica lucrată la roata olarului

Ceramica lucrată la roata olarului, în ambele secțiuni, a fost descoperită în condiții similare celor în care a fost recuperată și ceramica modelată cu mâna – printre vestigiile locuințelor și în stratul de cultură, la baza căruia acestea se situau, cât și în carourile alăturate.

Din punct de vedere tehnologic, această categorie de ceramică a fost lucrată dintr-o pastă fină, în majoritatea cazurilor, conținând paiete de mică în compoziție. Totodată, pasta de modelare a unor vase, atât mari (grosimea pereților 0,8–1,3cm), cât și mici (grosimea pereților 0,3–0,5 cm și 0,6–0,7cm), pe lângă mică mai conținea nisip, particule albicioase strălucitoare sau mate, microprundișuri, în unele cazuri și pietricele de râu, precum și degresanți de natură vegetală (semințe de plante) sau minerală (granule de calcar). Culoarea recipientelor, în general, este cenușie cu nuanțe mai deschise sau închise-negricioase, mai rar brun deschisă (maronie), iar în cazuri izolate – maronie-roșietică, suprafața exterioară fiind acoperită cu angobă cenușie deschisă cu pete întunecate sau maronii, ulterior lustruită sau netezită îngrijit. Uneori, din cauza arderii neuniforme, culoarea unor porțiuni ale vaselor capătă nuanțe diferite: maronie – cenușie – cenușie-închisă. Suprafețele unor vase, în general lustruite sau netezite, sunt aspre în zonele de curbură a pereților, nisipul și microprundișurile nefiind acoperite de angobă. Partea interioară a majorității fragmentelor de pereți atestă urme de modelare la roată – striuri și șanțuri lăsate de degetele olarului (fig. 4/5,7; 8/3,6,8), dispuse, în majoritatea cazurilor, orizontal, iar pe funduri au urmele suportului de la roata olarului.

²¹¹ I. Nemeti, *op.cit.*, 1982, Abb. 10,9; 17,17; 5,10; 17,12.

²¹² A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 52, pl. XII,5.12.16.18; XIV,24.

²¹³ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 9,2.

²¹⁴ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, pl. I,10; XIII,36; XIV,6.

²¹⁵ *Ibidem*, pl. VIII,5; XIV,19.

²¹⁶ *Ibidem* pl. VII,1–3,5,6; X,4.

²¹⁷ *Ibidem*, pl. XI,8.

²¹⁸ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1984, рис. 6.

²¹⁹ *Ibidem*, s. 45, 56.

²²⁰ Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, s. 151, 185, рис. 68,2; 93,1.

²²¹ *Ibidem*, s. 186–187, рис. 6,2.

Ceramica cenușie, lucrată la roată în perioada hallstattiană târzie, este cunoscută în obiectivele mai multor culturi și grupuri culturale din spațiul cuprins între Nistru și Dunăre.

În aria grupului podolian de vest din zona Nistrului Mijlociu și Depresiunea Rădăuți ceramica lucrată la roată este atestată în așezările de la Ivane Puste²²², Zalissja²²³; Dolinjany²²⁴, Neporotovo²²⁵ și în complexele funerare: T. (B) de la Novoselka Grymalovskaja²²⁶, T. I. de la Servatincy²²⁷, T. de la Lisičniki²²⁸, T. I de la Kruglik²²⁹, T. 6 de la Cajvana²³⁰, T. 3 de la Šutnivcy²³¹, T. 2 și 3 de la Teklivka²³², T. 4 de la Kolodiivka²³³, inclusiv T. 5 din necropola din apropiere – Trinca „Drumul Feteștilor”²³⁴.

Mult mai neuniform și în proporții diferite, ceramica lucrată la roată este prezentă în cadrul unităților culturale hallstattiene târzii din regiunea carpato-dunăreană; în cadrul culturii Kuștanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei este cunoscută în cantități limitate și doar în unele necropole²³⁵; în obiectivele grupului scitic din Transilvania, cu unele excepții, practic nu este atestată²³⁶; în grupul Ferigile-Bârsești din zona Carpaților Meridionali și de Curbură este cunoscută doar în unele complexe funerare²³⁷ și numai în obiectivele culturii Vekerzug din Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est și România de nord-vest, această categorie de ceramică se găsește într-un procentaj relativ mare²³⁸.

Ceramica lucrată la roată reprezintă o categorie de vestigii cunoscută și în obiectivele culturii scitice timpurii din zona de silvostepă a spațiului de la est de Nistru²³⁹.

Referitor la această categorie de ceramică, în majoritatea cazurilor când a fost atestată, este semnalată doar prezența acesteia în obiectivele culturilor și grupurilor culturale enumerate, descrierea și ilustrarea, întotdeauna, fiind deficitară. Prezentarea ei din punct de vedere tehnologic, cu rare excepții, se reduce doar la specificarea faptului că este lucrată din pastă cenușie fină, uneori oferindu-se informații și privitor la prelucrarea și culoarea suprafețelor. Cât privește compoziția pastei de modelare a vaselor, mențiunile sunt și mai episodice. În cazuri singulare se semnalează prezența în pasta unor vase a nisipului²⁴⁰ sau a fragmentelor de mică²⁴¹.

Studii în care procesul tehnologic de producere a ceramicii la roată este prezentat mai detaliat, ne sunt cunoscute în prezent numai referitor la grupul podolian de vest, realizat în baza ceramicii de la Dolinjany din

²²² О.Д. Ганіна, *op.cit.*, 1965, s. 109–115, рис. 1,8,9; 4,9.

²²³ eadem, *op.cit.*, 1984, s. 74, рис. 4,1.6.

²²⁴ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, s. 33, рис. 5,5; Eadem, *op.cit.*, 1981, s. 54–55, рис. 15; eadem, *op.cit.*, 1986, s. 40, рис. 2, 13,14; 3, 1–6,8–10; 5,1; eadem, *op.cit.*, 1998, s. 45, рис. 7,5,9.10.12.13; eadem, *op.cit.*, 2001, s. 66, рис. 5,3,4.10

²²⁵ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, s. 17, рис. 6,2.

²²⁶ T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, p. 82–83, Tab. XV,6.

²²⁷ *Ibidem*, p. 93–94, Tab. XV,9.

²²⁸ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 2004, s. 423, рис. 2, 6.

²²⁹ eadem, *op.cit.*, 1968, s. 15, рис. 2,8.

²³⁰ M. Ignat, *op.cit.*, 2000, p. 336, fig. 2,6; eadem, *op.cit.*, 2006, p. 28. 62, Pl. XIV,4.

²³¹ А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, *op.cit.*, 1998, s. 75, рис. 2,15.

²³² А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов, *op.cit.*, 2003, s. 91, 92, рис. 2,4.

²³³ Idem, *op.cit.*, 2005, s. 119.

²³⁴ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 32. 88, fig. 27,7.

²³⁵ Л.І. Крушельницька, *op.cit.*, 1974, s. 267; Г.И. Смирнова, К.Ф. Бернякович, *op.cit.*, 1965, s. 103, Т. III,10; И.И. Попович, *op.cit.*, 1990, s. 161; idem, *op.cit.*, 1993, p. 285; I. Nemeti, *Necropola hallstattiană de la Sanislău. Satu Mare*, în *Studii și comunicări* 2, Satu Mare, 1972, p. 143; E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 175.

²³⁶ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 159; Э. Йерем, *op.cit.*, 1986, nota 353.

²³⁷ A. Vulpe, *Cercetări arheologice și interpretări istorice privind sec. VII–V î.e.n. în spațiul Carpato-Dunărean*, în *MemAnt*, II, Piatra Neamț, 1970, p. 189; A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, p. 83, 110–111; S. Morintz, *op.cit.*, 1959, p. 232, fig. 1,1.

²³⁸ I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, p. 48–51; Э. Йерем, *op.cit.*, 1986, p. 180, nota 341; I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 135–138; idem, *op.cit.*, 1982, p. 121–122, 124; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, p. 16.

²³⁹ В.Г. Петренко, *Правобережье Среднего Приднепровья в У–III вв до н.э.*, САИ – Вып. Д1–4, Москва, 1967, s. 12–13; Г.Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 85; Б.А. Шрамко, *Люботинское городище*, în *Люботинское городище*, Харьков, 1998, s. 125; С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *Мотронинское городище скифской эпохи*, Киев-Краков, 2001, s. 81–82; Б.А. Шрамко, С.А. Задников, А.О. Зоря, *Селище скифского времени у с. Червоногово*, Древности 2004, Харьков, 2004, s. 28.

²⁴⁰ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 32.88; I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p.136; E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 94.

²⁴¹ E. Moscal, *op.cit.*, 1983, p. 147–148.

bazinul Nistrului de Mijloc²⁴², obiectivul hallstattian târziu de la Curteni (Podişul Central Moldovenesc) din spaţiul est-carpatic²⁴³, şi a culturii Vekerzug – în baza ceramicii din necropola de la Sanislău din nord-vestul României²⁴⁴. La Dolinjany, această categorie de ceramică a fost lucrată dintr-un lut fin, conţinând ca degresant mici paiete de mică de culoare aurie. Culoarea recipientelor este cenuşie, rar brun deschisă, iar suprafaţa lor a fost acoperită cu slip şi apoi lustruită. Toate tipurile de vase au fost modelate pe un suport plat²⁴⁵. Utilizarea aceloraşi procedee tehnologice a fost identificată şi la Sanislău, unica deosebire constând în faptul că la prepararea pastei, ca degresant, s-a folosit nisipul fin de râu. Cât priveşte aspectul tehnologic al ceramicii lucrate la roată din aşezarea de la Curteni, informaţii despre structura pastei de modelare sunt doar referitor la prima variantă de străchini cu marginea evazată, lucrate din pastă gri amestecată cu nisip cu bobul mare şi microprundişuri. Caracteristică pentru toate tipurile morfologice ale ceramicii lucrate la roată din această aşezare este pasta gri, gri-deschisă sau gri-cărămizie şi prezenţa slipului gros de culoare neagră sau a angobei gri-deschisă şi gălbuie, mată sau lustruită.

Examinând ceramica lucrată la roată din aşezarea Dolinjany, în comparaţie cu cea similară din aşezările de la Ivane Puste şi Zalissja, G. Smirnova constată asemănări semnificative, îndeosebi din punctul de vedere al parametrilor tehnologici şi morfologici²⁴⁶. Astfel, procedeele tehnologice de confecţionare a ceramicii lucrate la roată identificate prin prisma materialelor de la Dolinjany, erau cunoscute şi utilizate şi de către membrii altor comunităţi ale grupului podolian de vest din bazinul Nistrului de Mijloc, în aşezările cărora s-a identificat această categorie de ceramică.

Revenind la ceramica lucrată la roată din aşezarea de la Trinca, putem constata că, în general, a fost confecţionată conform unei tehnologii similare celei utilizate de către comunităţile grupului podolian de vest şi din aşezarea de la Curteni. Specifică pentru aşezarea de la Trinca este utilizarea ca degresant în pasta de modelare a unor vase din această categorie a nisipului fin, particulelor albicioase strălucitoare sau mate, microprundişurilor, epizodic a pietricelelor de râu, precum şi a degresanţilor de natură vegetală sau minerală. În acest context, este necesar să amintim că degresanţii de tipul celor nominalizaţi sunt atestaţi în aşezarea de la Trinca şi în compoziţia pastei ceramicii lucrate cu mâna. Mai mult, în pasta unor vase modelate cu mâna sunt atestate şi paietele de mică (vezi mai sus), degresant prezent în pasta majorităţii vaselor lucrate la roată. Tot aici mai semnalăm şi faptul că la Curteni, atât ceramica lucrată la roată²⁴⁷, cât şi cea modelată cu mâna²⁴⁸, conţineau în pastă degresanţi de aceeaşi natură – nisipul şi microprundişurile. Utilizarea în pasta ceramicii din ambele categorii (modelată cu mâna, lucrată la roată) a aceloraşi degresanţi, în cazul aşezării de la Dolinjany a paietelor de mică, a determinat-o pe G. Smirnova să vorbească despre o eventuală producţie locală a ceramicii lucrate la roată în regiunea Nistrului de Mijloc²⁴⁹.

Colecţia de ceramică lucrată la roata olarului din aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca” este puţin numeroasă şi spre regretul nostru, fragmentele sunt în general de mici dimensiuni, din care cauză, cu excepţia aglomerării de fragmente din locuinţa secţiunii V, care provin de la o cană, este imposibil ca vasele să fie reconstituite şi, respectiv, identificate tipurile morfologice. Totodată, judecând după forma buzelor, diametrul gurilor şi a fundurilor vaselor, grosimea fragmentelor de pereţi şi modul de prelucrare a suprafeţelor, acestea provin de la mai multe vase, cu preponderenţă, de dimensiuni mari.

În cadrul ceramicii lucrate la roată descoperită în aşezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, ținând cont de fragmentele diagnostice referitoare la anumite părţi arhitectonice ale vaselor, se identifică în primul rând vasele de tip *Kruglik*, cu marginea evazată îngroşată, tăiată orizontal, gâtul scurt care trece lin în corpul rotunjit şi fundul plat, prevăzute în zona de joncţiune a gâtului cu corpul cu o nervură îngustă (fig. 4/1,6,9; 8/9). Dimensiunile acestor vase sunt diferite, fiind în dependenţă directă de grosimea pereţilor (grosimea maximală 1–1,3 cm). Diametrul gurii, în cazurile când a fost posibil de stabilit, este de circa 17 cm, a fundului – de circa 10–12 cm.

²⁴² G. Smirnova, *Din nou despre ceramica cenuşie lucrată la roată descoperită în siturile scitice timpurii din zona Nistrului Mijlociu*, în *SCIVA*, 49, nr. I, 1998, p. 23–37; Г.И. Смирнова, *Еще раз о серой кружальной керамике из раннескифских памятников Среднего Поднепровья*, în *АСТЭ* 34, 1999, s. 44–57.

²⁴³ C. Iconomu, *op.cit.*, 1978–1979, p. 204, 211, 215.

²⁴⁴ I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 136.

²⁴⁵ G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 32; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1999, s. 53.

²⁴⁶ Eadem, *op.cit.*, 1998, p. 29; eadem, *op.cit.*, 1999, s. 50.

²⁴⁷ C. Iconomu, *op.cit.*, 1978–1979, p. 204, 211, 215.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 183, 194, 202.

²⁴⁹ G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 32; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1999, s. 54.

Recipientele de acest tip reprezintă cea mai răspândită formă de ceramică lucrată la roată din regiunea Nistrului de Mijloc, fiind atestată atât în complexele funerare (T.B) de la Novoselka Grymalovskaja²⁵⁰, T. I. de la Servatincy²⁵¹, tumulul de la Lisicniki²⁵², T. I de la Kruglik²⁵³, T. 3 de la Teklivka²⁵⁴, cât și în cele de locuire, unde predomină, din punct de vedere cantitativ – așezările de la Ivane Puste²⁵⁵, Dolinjany²⁵⁶ și Neporotovo²⁵⁷.

Vase asemănătoare până la identitate cu cele *de tipul Kruglik* sunt larg răspândite în aria culturii Vekerzug din bazinul carpatic²⁵⁸. Recent, ele au fost identificate și spre est de Nistru, în cadrul complexelor ceramice din siturile scitice timpurii din silvostepa Ucrainei, situate atât în dreapta (la vest) – Motronin²⁵⁹, cât și în stânga (la est) – Ljubotin²⁶⁰, Červonosovo III²⁶¹ a fluviului Nipru.

Investigațiile recente privitoare la ceramica hallstattiană târzie lucrată la roata olarului relevă faptul că descoperirile din această categorie, inclusiv vasele de tip Kruglik, se concentrează, în spațiul carpato-dunărean, în zonele de nord-est – grupul podolian de vest/podolo-moldav²⁶² și nord-vest – cultura Vekerzug²⁶³, reprezentând o formă ceramică specifică pentru mediul cultural nord tracic, lucrată de către autohtoni²⁶⁴. În aria sud tracică, vasele de acest tip, desemnate de E. Moscalu drept vase globulare cu mijlocul puternic bombat și gâtul scurt, ornamentate cu o linie în relief, sau fără acesta (tipul 38, varianta C) nu au prototipuri și nu reproduc nici o formă grecească cunoscută în Balcani și la Dunărea de Jos²⁶⁵. Momentul apariției recipientelor *de tip Kruglik* în regiunea Nistrului de Mijloc se fixează în ultima treime sau ultimul sfert al secolului al VII-lea î.e.n., atunci când cele mai timpurii complexe de tip Szentes-Vekerzug, cu o astfel de ceramică, pot fi date nu mai devreme de mijlocul secolului al VI-lea, majoritatea situându-se în sec. V–IV î.e.n.²⁶⁶, fapt care, în opinia lui E. Moscalu, constituie un indiciu pentru originea răsăriteană a vaselor examinate atestate în aria culturii Vekerzug, unde se produceau pe loc²⁶⁷. Analiza comparativă a ceramicii lucrate la roată de la Dolinjany, în cadrul căreia vasele *de tipul Kruglik* predomină, cu un lot limitat de ceramică similară din așezarea de la Berezani, întemeiată după mijlocul secolului al VII î.e.n. și care timp de circa 50 de ani a deținut controlul relațiilor economice și culturale cu Grecia, nu numai pentru regiunea Bugului Inferior și a Niprului, ci și pentru întreg spațiul nord-pontic²⁶⁸, a permis lui G. Smirnova să stabilească că ceramica din complexele arhaice de la Berezani se caracterizează printr-o calitate tehnică superioară și printr-un repertoriu cu o mai mare diversitate tipologică, în care prototipul vaselor de tip Kruglik nu este atestat. În același timp, atât vasele de la Berezani, cât și cele de la Dolinjany au fundul plat, iar vasele de „tip chiup” au marginea

²⁵⁰ T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, Tab. XV,6.

²⁵¹ *Ibidem*, Tab. XV,9.

²⁵² Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 2004, рис. 2, 6.

²⁵³ Eadem, *op.cit.*, 1968, рис. 2,8.

²⁵⁴ А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мегей, О.Д. Могилов, *op.cit.*, 2003, s. 92, рис. 2,4.

²⁵⁵ О.Д. Ганина, *op.cit.*, 1965, рис. 4,9.

²⁵⁶ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 5,5; eadem, *op.cit.*, 1981, рис. 15,1–8.10.11.14.15; eadem, *op.cit.*, 1986, рис. 3,1.5.6.8.10; 5,1; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 7,12.13; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 5,4.10; G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, fig. 4,1–8, 10–11, 14–15; 5,1, 5–6.8.10; 6,3–7.

²⁵⁷ Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, s. 17, рис. 6,2.

²⁵⁸ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1968, s. 24–25; I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, p. 43, abb. 4,17; I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 136; idem, *op.cit.*, 1982, p. 122, Abb. 3,H1; E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 149; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, p. 16.

²⁵⁹ С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 2001, s. 81, рис. 53,1.2.

²⁶⁰ Б.А. Шрамко, *op.cit.*, 1998, s. 125.

²⁶¹ Б.А. Шрамко, С.А. Задников, А.О. Зоря, *op.cit.*, 2004, s. 28, рис. 1,10.

²⁶² Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1968, s. 23–25; Eadem, *Культурно-исторические процессы в Прикарпатье в конце II – первой половине I тысячелетия до н.э. По материалам Западно-Украинской экспедиции*, în *Итоги археологических экспедиций*, Ленинград, 1989, s. 25; Eadem, *Кружальная серолощенная керамика из раннескифских памятников Среднего Поднепровья: время и пути попадания*, în *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.*, Тирасполь, 1994, s. 186–187; eadem, *op.cit.*, 1999, s. 54–56; eadem, *op.cit.*, 2004, s. 418; G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 32–34; M. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 64.

²⁶³ I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 137–138.142 etc.

²⁶⁴ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 149.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 149.

²⁶⁶ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1999, s. 54, notele 39, 42; G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 32, nota 35.

²⁶⁷ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 149.

²⁶⁸ Л.В. Копейкина, *Расписная керамика архаического времени из античных поселений Нижнего Побужья и Поднепровья как источник для изучения торговых и культурных связей*, în *АСТЭ* 27, 1986, s. 27–28.

îngroşată, retezată orizontal similar celor aparţinând *tipului Kruglik*. Aceste observaţii, în opinia G. Smirnova, sunt promiţătoare pentru rezolvarea problemei răspândirii ceramicii lucrate la roată în zona Nistrului Mijlociu²⁶⁹.

O altă formă este cana (fig. 8/1) cu corpul bitronconic şi marginea evazată, toartă supraînălţată în bandă lată, prevăzută cu şanţuri longitudinale pe ambele părţi, cea exterioară fiind mai accentuată. Zona de trecere de la gât spre corp este marcată printr-un prag, iar partea cea mai proeminentă a corpului printr-o carenă pronunţată. Fundul, uşor concav şi profilat, atestă urme ale suportului de la roata olarului. Înălţimea vasului este de circa 12,4 cm, diametrul gurii – 13,4 cm, diametrul maxim – 16 cm, diametrul fundului – 7,4 cm.

Cănille cu astfel de parametri morfologici şi dimensiuni reprezintă al doilea tip de vase lucrate la roată din cadrul grupului podolian de vest, mai puţin răspândit. Exemplare întregi sunt cunoscute în inventarul T. 6 din necropola de la Cajvana²⁷⁰ şi T. 3 de la Šutnivcy²⁷¹, iar în stare fragmentară – în aşezarea de la Dolinjany²⁷² şi posibil, de la Zalissja (Ганіна 1984, рис. 6,1).

În culturile şi grupurile culturale hallstattiene târzii din spaţiul carpato-dunărean, cănille lucrate la roată sunt atestate în aceleaşi proporţii în care este răspândită această categorie de ceramică în general: în cadrul culturii Kuştanovice din regiunea Transcarpatică a Ucrainei, cănille ale căror toarte sunt prevăzute cu şanţuire longitudinală, sunt atestate în inventarul T. IX şi T. XI din necropola de la Kolodnoe²⁷³; în obiectivele grupului scitic din Transilvania, câte o cană lucrată la roată provine din necropolele de la Blaj²⁷⁴ şi de la Târgu Mureş²⁷⁵, ultima fiind considerată de import²⁷⁶; în grupul Ferigile-Bârseşti din zona Carpaţilor Meridionali şi de Curbură, prezenţa cănilor lucrate la roată este dedusă după fragmentele depistate în T. 9, 10 şi 12 din necropola de la Tigveni²⁷⁷, atunci când în cultura Vekerzug din Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est şi România de nord-vest acest tip de vase, la fel cu străchinile cu marginea invazată, reprezintă cea mai numeroasă şi frecventă formă a ceramicii lucrate la roată²⁷⁸.

Tot aici mai menţionăm că în spaţiul nord-tracic cănille din categoria ceramicii cenuşii lucrate la roată, având corpul bitronconic, prevăzute cu torţi supraînălţate, sunt atestate şi într-o serie de obiective hallstattiene târzii amplasate în afara arealului grupului podolian de vest/podolo-moldav. În acest context, intenţionăm să ne referim, în special, la cănille cu toarta supraînălţată din aşezarea hallstattiană târzie de la Curteni, care, în opinia autorului, sunt, în general, de formă globulară, dar există şi căniţe mai înalte sau mult turtite²⁷⁹, datate în al doilea sfert, eventual mijlocul secolului al VI-lea – primul sfert a secolului al V-lea î.e.n.²⁸⁰ Reconstituirile grafice ale cănilor prezentate într-o altă publicaţie a materialelor de la Curteni²⁸¹ demonstrează că printre acestea sunt şi exemplare de formă bitronconică, cu mijlocul rotunjit, marginea scurtă răsfrântă spre exterior, fundul profilat, puţin concav şi toarta supraînălţată prevăzută cu şanţuire longitudinală²⁸². O astfel de desemnare a cănilor de la Curteni vine în deplină concordanţă cu analogiile indicate de C. Ionomu pentru aceste recipiente – de la Slobozia, Alexandria, Gogoşu, etc. încadrate de E. Moscalu în varianta 6/a a cănilor bitronconice, care la

²⁶⁹ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1994, s. 186; eadem, *op.cit.*, 1999, s. 54; eadem, *op.cit.*, 2004, s. 418; G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 36.

²⁷⁰ M. Ignat, *op.cit.*, 2000, p. 336, fig. 2,6; idem, *op.cit.*, 2006, p. 28. 62, Pl. XIV,4.

²⁷¹ А.Ф. Гуцал, В.А. Гуцал, В.П. Мереж, *op.cit.*, 1998, s. 75, рис.2,15; А.Ф. Гуцал, *Шутнівецькі кургани. Ранній залізний вік Європи: до 100-річчя від народження Олексія Івановича Тереножкіна*, Матеріали Міжнародної наукової конференції (16–19 травня 2007 р.), Київ-Чигирин, 2007, s. 63, рис. 1,15.

²⁷² Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, рис. 15,12.13; eadem, *op.cit.*, 1986, рис. 2,13.14; 3, 2.3.4; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 5,3; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 4,9, 12–13; 5,2–4; 6,1–2.

²⁷³ Г.И. Смирнова, К.Ф. Бернякович, *op.cit.*, 1965, s. 103.

²⁷⁴ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 159.

²⁷⁵ *Ibidem*, p. 107, Pl. LXXIII, 29.

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 107, 159.

²⁷⁷ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, p. 83, 110–111, fig. 14,7.22.

²⁷⁸ I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, p. 48–51, Abb. 2,1–3; 43,17; 45,2; 47,5; 49,2.12; 54,2; Э. Йерем, *op.cit.*, 1986, p.182, рис. 63,4.5.8; I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 135; Idem, *op.cit.*, 1982, p. 121–122, Abb. 3,F1–5; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, p. 16, T. III,10; XII,13.14.

²⁷⁹ C. Ionomu, *op.cit.*, 1978–1979, p. 215, Pl. XXIV,2–6; XXVI,1–6; XXVII,1.

²⁸⁰ *Ibidem*, p. 231.

²⁸¹ C. Ionomu, *Découvertes récentes dans l'établissement hallstattien tardif de Curteni (Dép. de Vaslui)*, în *Dacia* N.S., XXIII, 1979, p. 79–91, fig. 6.

²⁸² *Ibidem*, fig. 6,4; idem, *op.cit.*, 1978–1979, Pl. XXVI.

Histria apar în nivelul arhaic I²⁸³. Căni din categoria și tipul examinat sunt atestate, de asemenea, și în orizontul datat în sec. VII/VI–V î.e.n. a așezării de la Ciobruciu din bazinul Nistrului Inferior²⁸⁴, nivelul de locuire din sec. VI–V î.e.n. a așezării Hansca la Matcă²⁸⁵, în așezarea de la Calfa, datate în secolele V–IV î.e.n.²⁸⁶ și în necropola de incinerare din a doua jumătate a sec. V – prima jumătate a se. IV î.e.n. de la Slobozia²⁸⁷.

Revenind la cănile cunoscute în acest moment în obiectivele grupului podolian de vest, menționăm că pentru aceste exemplare este comun profilul bitronconic și toarta supraînălțată, prevăzută cu șanțuri longitudinale pe ambele părți, cea exterioară fiind mai accentuată (Trinca, Dolinjany) sau numai pe partea exterioară (Cajvana, Šutnivcy). Aceste vase sunt apropiate și după dimensiuni, precum și după faptul, că, în toate cazurile, diametrul maxim depășește înălțimea. În același timp, din punctul de vedere al arhitectonicii, cănile numite au o serie de particularități, care le individualizează. Astfel, mijlocul unghiular al unora este rotunjit, la altele reprezintă o carenă mai mult sau mai puțin pronunțată; marginea, mai mare sau mai mică, este în mod diferit răsfrântă spre exterior; zona de trecere de la gât spre corp este lină sau marcată printr-un prag; fundul, în general ușor profilat, poate fi plat sau puțin concav; diferit este gradul de supraînălțare și unghiul de dispunere a torții față de marginea vasului.

Cănilor bitronconice cu toarta supraînălțată lucrate la roată din obiectivele de tip podolian de vest, prin modalitatea de redare a zonei de trecere de la gât spre corp (lină sau marcată printr-un prag); șanțuirea longitudinală a torții pe partea exterioară; fundul ușor profilat plat sau puțin concav, atestă similitudini cu unele dintre vasele de acest tip răspândite în aria culturii Vekerzug²⁸⁸, care, în opinia lui I. Nemeti, bazată pe studiul ceramicii din necropola de la Sanislău, au prototipuri locale hallstattiene²⁸⁹. E. Moscalu, deși admite că unele dintre variantele de căni bitronconice din zona tiso-slovacă formează o serie tipologică distinctă și răspândită numai în acest spațiu, în același timp consideră că ele sunt lucrate după modelele grecești de la Dunărea de Jos sau din mediul nord-pontic²⁹⁰.

Ceștile cenușii cu toarta supraînălțată (= cănile bitronconice), lucrate la roată din pastă relativ fină, apar la Histria în nivelul arhaic I. Zona lor de difuziune o constituie nord-vestul Anatoliei, de unde s-au răspândit pe coasta nord-vestică a Mării Negre, până la Olbia. Începând cu mijlocul sec. VI-lea î.e.n., ele sunt deja reproduse de atelierele locale histriene, ca ulterior, în a doua jumătate a secolului al VI-lea î.e.n. să fie adoptate de unele ateliere tracice și să se răspândească în Muntenia și Moldova – la Curteni²⁹¹. Conform investigațiilor efectuate de E. Moscalu, cănile bitronconice larg răspândite în necropolele și așezările tracogetice datate în sec. VI–IV î.e.n. din aria sud-tracică, sunt de origine greacă, totodată, acceptându-se că, la fel cu cănile importate din coloniile grecești, în secolul V î.e.n. și mai ales începând din sec. IV î.e.n. unele dintre ele să fie lucrate de traci și geto-daci²⁹².

Cupele cenușii cu corpul bitronconic și marginea răsfrântă spre exterior, cu fundul inelar sau profilat îngroșat, prevăzute cu toarta supraînălțată, lucrate la roată din pastă relativ fină (=căni bitronconice) în cadrul ceramicii de uz curent din zona nord-pontică, descoperită în complexe închise din nivele arhaice de la Olbia

²⁸³ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 100–104.

²⁸⁴ И.Т. Никулицэ, С.А. Фидельский, *Фракийский горизонт на поселении Чобручи в Нижнем Поднестровье (по материалам исследований 2001 г.)*, în *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*, Тирасполь, 2002, s.215; Idem, *Археологические исследования на многослойном поселении Чобручи*, în *Cercetări arheologice în Republica Moldova (2000–2003)*, Vol. I, Chișinău, 2004, s. 55, рис. 7; Idem, *Чобручи – многослойное поселение на Днестре*, Thracians and Circumpontic World II. Proceedings of Ninth International Congress of Thracology. Chișinău-Vadul lui Vodă 6–11 September 2004, Chișinău, 2004a, s. 197–198, рис. 15.

²⁸⁵ И.Т. Никулицэ, *Гальштатское поселение в Ханском микрорайоне*, în *АИМ (1974–1976 гг.)*, Кишинёв, 1981, s. 87–88, рис. 10, 1,2.

²⁸⁶ Г.Ф. Чеботаренко, *Некоторые редкие находки второй половины I-го тысячелетия до н.э. с Поселения Калфа*, în *Труды ГИКМ*, Выпуск П, Кишинёв, 1969, s. 59–60, рис. 3, 4.

²⁸⁷ C. Buzdugan, *Necropola getică de la Slobozia*, în *Carpica*, I, 1968, p. 83, fig. 5,1.

²⁸⁸ I. Chochorowski, *op.cit.*, 1985, Abb. 2,1–2; idem, *Rola sigynnov Herodota w srodowsku kulturowym wczesnel epoki zelaza na Nijnie Wegierskiej*, *Przegląd Archeologiczny*, vol. IV, 1987, Ryc. 8,5,10; P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tab. III,10; M. Dušek, *op.cit.*, 1971, Obr. 5,3; 28,5; 30,1; I. Nemeti, *op.cit.*, 1982, Abb. 3F.

²⁸⁹ I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 138.

²⁹⁰ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 104.

²⁹¹ P. Alexandrescu, *Un groupe de céramique fabriquée à Istros*, în *Dacia N.S.*, XVI, 1972, p. 117, nota 29, fig. 3,3,4; idem, *Les modes grecs de la ceramique thrace tournée*, în *Dacia N.S.*, XXI, 1977, p. 130–137, fig. 15,17.

²⁹² E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 100–104.

și Berezani, precum și din așezările *chorei* – Bejkuș, Kaborga I, Bol'saja Černomorka II²⁹³ erau produse, în majoritatea cazurilor, în atelierele locale, după prototipuri grecești – eoliene, corinthiene și rhodo-ioniene și doar unele exemplare puteau fi de import²⁹⁴. Funcționarea atelierelor de producere a ceramicii cenușii lucrate la roată atât în așezarea de la Berezani, cât și la Olbia, conform cercetărilor recente, începe în al treilea sfert al sec. VI î.e.n.²⁹⁵ Activitatea atelierelor de olărie din zona Berezani-Olbia, conform opiniei acceptate de majoritatea cercetătorilor, a dus la răspândirea ceramicii cenușii lucrate la roată în mediul barbar din zonele Bugului, Niprului și a Nistrului Mijlociu, atât în perioada arhaică, cât și în cea următoare.

În ceea ce privește originea cănilor lucrate la roată din zona de nord-est a spațiului carpato-dunărean, ținând cont de particularitățile morfologice ale fiecărui exemplar în parte, este puțin probabil ca acestea să provină dintr-un singur centru de producție, cu atât mai mult cu cât vasele din arealul grupului podolian de vest au paralele atât la Olbia și Berezani, cât și la Histria, precum și în mediile culturale nord și sud-tracice. În același timp nu se poate exclude complet nici posibilitatea că acestea nu reprezintă un import direct și că erau produse în cadrul așezărilor hallstattiene târzii conform procedeele de confecționare a ceramicii la roată, preluate, după cum presupune G. Smirnova, prin intermediul primilor coloniști greci²⁹⁶.

În sprijinul acestei ipoteze pot fi invocate caracteristicile tehnologice proprii acestora, în special natura degresanților prezenți în pasta de modelare, care, după cum s-a subliniat mai sus, se utilizau în așezările de la Trinca și Dolinjany atât la producerea ceramicii fine modelate cu mâna, cât și a celei lucrate la roată. Ca prototip pentru cămile lucrate la roată, eventual, pot fi indicate atât cămile cu toarta supraînălțată, corpul profilat accentuat în formă de S, cu două părți distincte, separate printr-o carenă pronunțată, atestate în cadrul ceramicii modelate cu mâna din orizontul hallstattian târziu a așezării de care ne ocupăm aici (vezi mai sus), cât și cămile zvelte cu profilul în formă de S având umărul proeminent, buza puțin evazată, fundul plat și toarta supraînălțată de tipul celei depistate în T. nr. VIII din necropola Trinca „Drumul Feteștilor”²⁹⁷ și din necropola de la Iwachnowiec²⁹⁸, care au paralele în complexe ceramice din mediul cultural precedent – Černyj Les târziu din zona Nistrului de Mijloc²⁹⁹, precum și în necropola hallstattiană de la Stoicani din partea de sud a spațiului dintre Carpați și Prut³⁰⁰, datată în secolul VIII – mijlocul secolului al VII-lea î.e.n.³⁰¹. Astfel, în baza celor menționate, originea locală (hallstattiană) a cănilor lucrate la roată, utilizate de comunitățile grupului podolian de vest/podolo-moldav, poate fi acceptată în stadiul actual al cercetărilor. În această ordine de idei, deosebit de semnificativă este situația atestată în așezarea de la Curteni, unde la confecționarea ceramicii lucrate la roată și a celei modelate cu mâna erau utilizați degresanți de aceeași natură – nisipul și microprundișurile, și unde împreună cu cămile bitronconice lucrate la roată există și exemplare morfologic apropiate celor modelate cu mâna³⁰². Apropiate din punct de vedere morfologic sunt, de asemenea, cămile adânci cu profilul în formă de S, modelate cu mâna și cele înalte lucrate la roată, cu toarta supraînălțată, din cadrul complexului ceramic din așezarea Dolinjany³⁰³.

Fragmentul de toartă în formă de bară/vergea cu secțiunea rotundă (lungimea 9,7 cm și diametrul – circa 1,4 cm) (fig. 8/2), lucrat din pastă fină cu paiete de mică și nisip minuțios cernut în compoziție, cu suprafața lustruită de culoare cenușie deschisă, relevă prezența în așezare a unor vase cu toarte înalte, deosebite de cămile deja discutate. Vasele prevăzute cu toartă având secțiunea rotundă sunt mai rar întâlnite în repertoriul

²⁹³ В.В. Крапивина, *Простая столовая керамика*, în *Культура населения Ольвии и её окружи в архаическое время*, Киев, 1987, s. 75, рис. 27, 5–6; В.В. Крапивина, *Сіроглиняна кераміка Ольвії VI–V ст. до н.е.*, în *Археологія* 1, Київ, 2007, s. 101–102, рис. 5,2,3; 6.

²⁹⁴ В.В. Крапивина, *op.cit.*, 1987, s. 71–72; eadem, *op.cit.*, 2007, s. 98–99; С.Б. Буйских, *Серая керамика как этнопоказатель греческого населения Нижнего Побужья в VI–I вв. до н.э.*, Боспорские исследования – Симферополь; Керчь, 2006, вып. XI, s. 32–33.

²⁹⁵ В.В. Крапивина, *op.cit.*, 2007, s. 98; С.Б. Буйских, *op.cit.*, 2006, s. 32.

²⁹⁶ G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 34.

²⁹⁷ O. Levițki, *op.cit.*, 2006, p. 75, рис. 39,10.

²⁹⁸ T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, T. XIII, 8.

²⁹⁹ Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1984, s. 49; eadem, *op.cit.*, 1985, s. 13, рис. 6,2,7; 7,5; Л.И. Крушельницька, *op.cit.*, 1998, s. 162, рис. 99,8,9,11; І.Г. Шовкопляс, *op.cit.*, 1952, s. 8, Табл. I,1–2.

³⁰⁰ M. Petrescu-Dîmbovița, *Cimitirul hallstattian de la Stoicani*, MA privind istoria veche a R.P.R., I, 1953, p. 190, fig. 10,4d; Pl. IX, 24a.

³⁰¹ A. László, *op.cit.*, 1995, p. 92.

³⁰² vezi C. Iconomu, *op.cit.*, 1978–1979, pl. XXVI, și Pl. X, 7, XIII, 1; idem, *op.cit.*, 1979, fig. 2,1; 10,1 și fig. 6,4.

³⁰³ vezi Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1981, 54, рис. 14,4 și 55, рис. 15,12–13.

ceramicii lucrate la roată hallstattiene târzii – scitice timpurii. În același timp putem presupune că o astfel de secțiune avea torțile câinii înalte (ulciorului) din așezarea de tip podolian de vest de la Ivane Puste³⁰⁴. Vase prevăzute cu torți simple sau bifide, fiecare bară fiind circulară în secțiune, sunt prezente atât în așezarea hallstattiană târzie Nitra-Ivanka din mediul cultural Vekerzug³⁰⁵, cât și în cetățuia scitică timpurie Motronin din zona de silvostepă a Ucrainei, datată în ultima treime a sec. VI – primul sfert al sec. V î.e.n.³⁰⁶

În spațiul est-carpatic, torțile cu secțiunea rotundă, considerate ca provenind de la câni, sunt cunoscute în așezarea hallstattiană târzie de la Curteni³⁰⁷, datată în al doilea sfert sau, eventual, mijlocul secolului al VI-lea – primul sfert al secolului al V-lea î.e.n.³⁰⁸ În cadrul ceramicii lucrate la roată din această așezare este atestat și un fragment de toartă bifidă, de culoare neagră, ale cărei bare au secțiunea circulară, aparținând unui vas de formă incertă³⁰⁹. Secțiune rotundă au torțile supraînălțate ale cânilor bitroncinice din situl de la Butuceni, atribuite sec. VI–V î.e.n.³¹⁰, precum și câmile cu corpul bombat și gâtul mai mult sau mai puțin înalt prezente în repertoriul ceramicii locale lucrate la roată din așezarea Huși-Corni, datată în sec. IV–III î.e.n.³¹¹

În acest context, ținem să accentuăm că torțile cu secțiunea rotundă, simple sau bifide, sunt mult mai frecvente pe vasele lucrate la roată din aria sud-tracică. Astfel, cu torți supraînălțate rotunde în secțiune sunt dotate câmile bitronconice din așezarea de la Cernica³¹², atribuită celei de a doua jumătate a sec. V î.e.n.³¹³. De asemenea, secțiune rotundă au părțile torților bifide, puțin supraînălțate, ale ceștilor evazate, ceștilor tronconice și a cânilor bitronconice din nivelul inferior al așezării getice fortificate „Cetatea Jidovilor” de la Coțofenii din Dos (Jud. Dolj)³¹⁴, considerate de tradiție greacă, descoperite împreună cu ceramică de import cu firnis roșu și negru, atribuită sfârșitului sec. V – prima pătrime a sec. IV î.e.n.³¹⁵, a unei câni bitronconice cu marginea superioară evazată și cu fundul inelat de la Fântânele (jud. Teleorman), date la mijlocul sec. IV – primul sfert al sec. III î.e.n.³¹⁶, a cânilor cu fundul inelar mult mai înalt, mijlocul rotunjit și toarta supraînălțată din tumulii nr. 16 și 17 din necropola de la Duvanli (Basova Moghila), care datează din ultimul sfert al sec. V î.e.n.³¹⁷, a unei amfore de culoare roșie de la Mezek din spațiul sud-balcanic, de la sfârșitul sec. IV î.e.n.³¹⁸, precum și a unui vas cu două toarte supraînălțate din așezarea Prundu-„La Stână”, atribuită sec. IV–III î.e.n.³¹⁹. Din așezarea getică din zona Pietroiu-Gildău (jud. Călărași) mijl. sec. IV – a doua jumătate a sec. III î.e.n. provine și un fragment de toartă formată din trei vergele, cu secțiune rotundă, lipite³²⁰.

Tot aici, mai menționăm că torți rotunde în secțiune aveau și bolurile cenușii de mici dimensiuni de la Ișelnița, Devetașcata Peștera (Lovec), Methymna (Lesbos), de proveniență greacă, date în a doua jumătate a sec. VII–VI î.e.n.³²¹, precum și unele dintre castroanele înalte din așezarea Alexandria „La Vii”, atribuită sec. VI–V î.e.n., unde torțile laterale erau prinse de pereții vasului în poziție oblică, paralelă cu pereții, uneori supraînălțate³²². Secțiune rotundă au și torțile orizontale ale castroanelor din cadrul ceramicii locale lucrate la roată din așezarea secolelor IV–III î.e.n. de la Huși – „Corni” din spațiul carpato-prutean³²³.

³⁰⁴ О.Д. Ганина, *op.cit.*, 1965, s. 109, рис. 1,8,9.

³⁰⁵ P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, T. XII, 17.

³⁰⁶ С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 2001, s. 82, рис. 53,15,17.

³⁰⁷ С. Iconomu, *op.cit.*, 1978–1979, p. 215, pl. XXVII,4, XXVIII,2.

³⁰⁸ *Ibidem*, p. 231.

³⁰⁹ *Ibidem*, p. 216, Pl. XXVII,6; XXVIII,6.

³¹⁰ И.Т. Никулицэ, *Северные фракийцы в VI–I вв. до н.э.*, Кишинёв, 1987, s. 53.

³¹¹ S. Teodor, *Așezarea geto-dacică de la Huși-Corni*, în *Thraco-Dacica*, T. II, București, 1981, p. 191.

³¹² И.Т. Никулицэ, *op.cit.*, 1987, s. 53.

³¹³ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 374, fig. 14.

³¹⁴ V. Zirra, N. Conovici, Gh. Trohani, P. Gheorghe, P. Alexandrescu, Gh. Gâță, Vlad V. Zirra, *La station getique fortifiee de «Cetatea Jidovilor» (Coțofenii din Jos, dep. de Dolj)*, în *Dacia*, N.S.,XXXVII, 1993, p. 129, fig. 35,4; 36,4; 35,1–3; 36,3.

³¹⁵ *Ibidem*, p. 122,131.

³¹⁶ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 109, pl. LXXIV,6.

³¹⁷ *Ibidem*, p. 104, pl. LXXIII,1.

³¹⁸ *Ibidem*, p. 137, pl. XCV,5.

³¹⁹ V. Sîrbu, P. Damian, O. Damian, E. Alexandrescu, S. Pandrea, E. Safta, A. Niculescu, *Așezări din zona Căscioarele-Greaca-Prundu – milenii I î.Hr. – I d. Hr.*, Brăila, 1996, p. 72, fig. 121,8.

³²⁰ V. Sîrbu, V. Oprea, *Așezarea getică din zona Pietroiu-Gildău, Județul Călărași (I)*, în *CCDJ*, XIII–XIV, Călărași, 1995, p. 124, 129, fig. 9,7.

³²¹ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 127, pl. LXX, 3, 10,11.

³²² C. Preda, *Săpăturile de la Alexandria*, în *MCA*, VI, 1959, p. 255, 258, fig. 6,5–6.

³²³ S. Teodor, *op.cit.*, 1981, p. 183.

La Histria secţiune rotundă au părţile torţilor bifide ale unei *oinohoi* ornamentate cu caneluri orizontale pe gât din perioada arhaică³²⁴, desemnată de P. Alexandrescu cană, pe care o datează în secolul al VI-lea î.e.n.³²⁵, precum şi a cânilor înalte de culoare cărămizie şi cafenie, ornamentate pe gât cu două perechi de caneluri orizontale³²⁶ sau cu trei grupe de caneluri duble, amplasate sub margine, pe gât şi pe corp³²⁷, datate la mijlocul sec. V î.e.n. sau sfârşitul sec. V – începutul sec. IV î.e.n. descoperite în necropola tumulară. Mai menţionăm că din tumulul XVII al aceleiaşi necropole provine şi o amforă de culoare cenuşie închisă prevăzută cu torţi de secţiune circulară³²⁸.

Continuând discuţia privitor la torţile cu secţiunea rotundă, simple sau bifide, cu referinţă la Olbia, constatăm că acestea sunt caracteristice pentru ulcioarele de mai multe tipuri specifice pentru complexe din perioada arhaică (a doua jumătate a sec. VI – primul sfert al sec. V î.e.n.)³²⁹. De asemenea rotunde în secţiune sunt şi torţile dispuse vertical ale fructierelor (lekanelor) de la Olbia, care apar aici nu mai devreme de jumătatea a doua a sec. VI î.e.n., continuând să existe şi pe întreaga durată a secolului următor³³⁰.

Revenind la fragmentul de toartă în formă de bară cu secţiunea rotundă din aşezarea examinată, configuraţia şi dimensiunile acestuia exclud apartenenţa lui la boluri, castroane sau fructiere (lekane), astfel încât putem constata că în repertoriul morfologic al ceramicii lucrate la roată din aşezarea de la Trinca există şi unul dintre tipurile de vase numite prevăzute cu torţi simple – câni înalte sau ulcioare.

Recipientele cu marginea evazată, prevăzută cu o şanţuire pe partea exterioară (fig. 8/4,5), realizate din pastă fină, cu paiete de mică în structură, unul de culoare cenuşie, altul – maronie, acoperite cu angobă şi bine lustruite nu ne sunt cunoscute în cadrul ceramicii lucrate la roată hallstattiene târzii – scitice timpurii din mediul cultural nord tracic (bazinul Nistrului de Mijloc, regiunea Transcarpatică a Ucrainei, Ungaria de nord-est, Slovacia de sud-est şi România de nord-vest) şi respectiv, cel scitic din zona de silvostepă a Ucrainei. Vase cu o astfel de trăsătură specifică – prezenţa uneia sau a două şanţuiri pe exteriorul marginii, în perioada hallstattiană târzie – Latene timpurie – erau răspândite numai în aria sud tracică (jumătatea sudică a Olteniei, teritoriile de la nord şi sud de Dunăre, precum şi de la sud de Balcani). Ornamentate în acest mod sunt: lekana şi ulcioarele din orizontul sec VI–V î.e.n. de la Beidaud³³¹, castronul din mormântul nr. 34 din necropola de la Profesor Işirkovo din nord-estul Bulgariei, datată la sfârşitul sec. VI – mijlocul sec. IV î.e.n.³³², pelica din mormântul 4 din cimitirul getic de la Satu Nou³³³, datată în sec. IV î.e.n.³³⁴ sau prima jumătate a sec. IV î.e.n.³³⁵, chiupurile de tip I, care reprezintă forme autohtone lucrate la roată de traci în sec. IV–III î.e.n. atestate la Zimnicea, Fântânele, Grojdibod, Lăceni, Mizia, etc.³³⁶, amfora de culoare cenuşie de la Dolno Sahrane de la începutul sec IV î.e.n.³³⁷, amfora descoperită izolat în necropola getică de la Zimnicea³³⁸, kraterul şi castronul din

³²⁴ S. Dumitriu, *Cartierul de locuit din zona de vest a cetăţii, în epoca arhaică. Săpături 1955–1960*, în *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 97, Pl. 60, 443.

³²⁵ P. Alexandrescu, *La céramique d'époque archaïque et classique (VII–IV s.)*, în *Histria IV*, Bucureşti, 1978, p. 102, fig. 22, 659.

³²⁶ Idem, *Necropola tumulară. Săpăturile 1955–1961*, în *Histria II*, Bucureşti, 1966, p. 166, Pl. 86, XXII,6; idem, *op.cit.*, 1978, p. 102, fig. 22, 665.

³²⁷ Idem, *op.cit.*, 1972, p. 117, fig. 2,4; idem, *op.cit.*, 1978, p. 102, fig. 22, 667.

³²⁸ Idem, *op.cit.*, 1966, p. 150, pl. 85, XVII,14.

³²⁹ Г.Т. Крапивина, *op.cit.*, 2007, s. 100–101, рис. 2,16; 4,5.

³³⁰ *Ibidem*, s. 103–104, рис. 8,3; 9.

³³¹ G. Simion, *Aşezarea hallstattiană de la Beidaud – Tulcea*, în G. Simion, *Culturi antice în zona gurilor Dunării. Volumul I, Preistorie şi protoistorie*, Tulcea, 2003, p. 82–83, fig. 11,1.4.5.

³³² Р. Георгиева, И. Бъчаров, *Тракийски некропол при село Професор Иширково Силистренско*, Силистра, 1994, s. 55, Табл. XXXVI,3.

³³³ P. Alexandrescu, *op.cit.*, 1972, p. 122, nota 48, fig. 7,3.

³³⁴ B. Mitrea, C. Preda, N. Angheliescu, *Săpăturile de salvare de la Satu-Nou. Cimitirul geto-dacic I*, în *MCA VII*, 1961, p. 286.

³³⁵ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 374, Fig. 14.

³³⁶ *Ibidem*, p. 93–95, Pl. LXVII–LXVIII.

³³⁷ P. Alexandrescu, *op.cit.*, 1977, p. 118, fig. 5,13; E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 137, pl. XCV,4.

³³⁸ P. Alexandrescu, *op.cit.*, 1977, p. 118, 120, fig. 5,11.

așezarea Căscioarele – Șivița Hotarului³³⁹, chiupul din așezarea Căscioarele–Cătălău³⁴⁰, vasul cu gura trompetiformă și castronul adânc din așezarea Prundu–La Stână³⁴¹ – așezări datate în sec. IV–III î.e.n.

La Histria au marginile evazată, prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, *pitaile* de dimensiuni considerabile descoperite în straturile din perioada arhaică³⁴², craterul din nivelul III arhaic, considerat import din Chios³⁴³ și vasul de tip *myké*, de tradiție attică, din necropola tumulară – tumulul XLI, formă care la Athena se producea la sfârșitul sec. V – începutul sec. IV î.e.n.³⁴⁴

În cadrul ceramicii de uz curent, lucrată la roată în atelierele locale din zona nord-pontică, descoperită în complexele închise din nivele arhaice de la Olbia și Berehani, precum și în așezările *chorei* – Bejkuș, Kaborga I, Bol’šaja Černomorka II, ornamentarea părții exterioare a marginii evazate prin una sau două șanțuiri este caracteristică pentru ulcioarele de tipurile I–III³⁴⁵, oenochoe³⁴⁶, cratere³⁴⁷, străchinile larg deschise de tipul III³⁴⁸, fructiere (lecan) ³⁴⁹, și farfurii³⁵⁰, atribuite secolelor VI–V î.e.n. Un ulcior de culoare roșie, care are partea exterioară a marginii evazată ornamentată cu o șanțuire, este atestat și în așezarea de la sfârșitul sec. VI – începutul sec. V î.e.n. Nadlimanskoe III din bazinul Nistrului de Jos³⁵¹.

*

Analiza efectuată demonstrează că locuințele și materialele arheologice descoperite în cadrul Secțiunilor IV și V din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, în general, au paralele în complexele de locuire din perioada hallstattiană târzie – scitică timpurie din teritoriile învecinate Podișului Moldovei de Nord: bazinul Nistrului de Mijloc și Depresiunea Rădăuți (în ultimul fiind cercetate doar necropole tumulare), populat de comunitățile grupului vest-podolian³⁵² sau podolo-moldav³⁵³.

Comunitatea hallstattiană târzie de la Trinca, asemenea celor din așezările cercetate în cadrul grupului podolian de vest, utiliza ca locuințe construcții de suprafață, formate dintr-un schelet lemnos acoperit cu lipitură compactă de lut, de formă rectangulară, cu dimensiuni apropiate, orientate pe axa est-vest, prevăzute cu sisteme de încălzire de același tip și gropi în perimetrul lor. Similar majorității așezărilor vest-podoliene cercetate, aici sunt prezente două categorii de ceramică – modelată cu mâna și lucrată la roată, raportul procentual fiind net în favoarea primei. Caracteristicile tehnologice, tipurile morfologice, maniera și motivele de ornamentare a ceramicii de la Trinca sunt proprii atât veselei grupului podolian de vest, cât și pentru mediul cultural nord-tracic din perioada hallstattiană târzie, în general, precum și culturii scitice timpurii din zona de silvostepă din dreapta Niprului.

Totodată, așezarea de la Trinca, în comparație cu așezările de tip podolian de vest, atestă și anumite deosebiri, atât cu privire la particularitățile constructive ale locuințelor, cât și referitor la categoriile tehnologice ale complexul ceramic.

Cum a fost deja menționat în secțiunea în care au fost examinate locuințele de suprafață cercetate la Trinca, printre vestigiile acestora, spre deosebire de locuințele cunoscute în așezările din bazinul Nistrului de Mijloc, nu sunt atestate gropile stâlpilor. De asemenea, în cadrul locuințelor de la Trinca, nu s-au descoperit podele luite, iar ca sisteme de încălzire – cuptoarele.

³³⁹ V. Sîrbu, P. Damian, O. Damian, E. Alexandrescu, S. Pandrea, E. Safta, A. Niculescu, *op.cit.*, 1996, p. 15, fig. 33,2, 41,5.

³⁴⁰ *Ibidem*, p. 40, fig. 61,2.

³⁴¹ *Ibidem*, p. 72, fig. 115,10; 123,5.

³⁴² P. Alexandrescu, *op.cit.*, 1978, p. 93, fig. 17.

³⁴³ Idem, *op.cit.*, 1972, p. 115, nota 14, fig. 1,4.

³⁴⁴ *Ibidem*, p. 122, nota 47, fig. 7,1.

³⁴⁵ Г.Т. Крапивина, *op.cit.*, 1987, s. 72–73, рис. 25,14.

³⁴⁶ *Ibidem*, s. 74, рис. 26,2.

³⁴⁷ *Ibidem*, s. 76, рис. 28,7; Г.Т. Крапивина, *op.cit.*, 2007, s. 107, рис. 5,7.

³⁴⁸ Eadem, *op.cit.*, 1987, s. 77.

³⁴⁹ Eadem, *op.cit.*, 2007, s. 103.

³⁵⁰ Eadem, *op.cit.*, 1987, s. 78; eadem, *op.cit.*, 2007, s. 105.

³⁵¹ С.Б. Охотников, *Нижнее Поднестровье в VI–V вв. до н.э.*, Киев, 1990, s. 23, рис. 12,4.

³⁵² Г.И. Смирнова, *Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II – первой половине I тысячелетия до н.э.*, Киев, 1990, s. 24–31; Л.И. Крушельницкая, *op.cit.*, 1990a, s. 151–157.

³⁵³ M. Ignat, *op.cit.*, 1976, p. 105–108; idem, *op.cit.*, 2000, p. 331–344; idem, *op.cit.*, 2006.

În acest context menționăm că în aşezarea de la Trinca gropile de pari nu sunt atestate nici sub vestigiile locuințelor de suprafață care aparțin nivelelor de locuire hallstattiane anterioare – Chişinău-Corlăteni – Belogradovka-Černyj Les I³⁵⁴ şi Černyj Les II (Leviţki săpături 2001; 2002 inedite). Prezența gropilor de la pari în structura pereților locuințelor nu este semnalată nici la locuințele de suprafață construite pe un schelet lemnos, acoperit cu lipitură compactă de lut, din cadrul aşezărilor din etapele târzii a culturilor Gava-Holihrad-Grăniceşti³⁵⁵ şi Černyj Les³⁵⁶ din teritoriile limitrofe Podişului Moldovei de Nord. Lipsa gropilor stâlpilor în structura pereților locuințelor de suprafață nu poate fi considerată o particularitate locală. Scheletul lemnos, lipit pe ambele părți cu un strat gros de lut, şi acoperişul locuințelor, la colțuri, era susținut de stâlpi sau se sprijinea pe tălpi de lemn, cum se presupune referitor la construcțiile de acest tip din aşezările grupului Grăniceşti³⁵⁷. Edificatoare în această ordine de idei este locuința de suprafață cercetată în aşezarea hallstattiană de tip Chişinău-Corlăteni de la Petruşeni „La Cigoreanu”, în construcția căreia, pentru rigiditatea mai mare a pereților şi susținerea acoperişului, a fost aplicat sistemul de stâlpi³⁵⁸. Identificarea gropilor de la parii locuinței din această aşezare s-a făcut datorită umpluturii lor, constituite din fragmente mici de chirpic, lipituri şi pietricele arse, evidențiate după înlăturarea dărâmăturilor pereților, în caz contrar, dat fiind faptul că acestea se adâncesc doar cu 7–23 cm şi nu ajung la lutul galben n-ar fi fost posibil de identificat. Revenind la situația din aşezarea de la Trinca, neatestarea gropilor de la stâlpii locuințelor de suprafață poate fi cauzată de condițiile stratigrafice de amplasare a acestora în stratul de cultură, la adâncimea de 0,4–0,5 m, după care până la roca maternă urmează un strat de pământ cenuşiu cu grosimea de circa 0,35–0,25 m, pe care gropile, cu adâncimea mică, nu puteau să-l străbată. Cu privire la podinele lutuite ale locuințelor şi a cuptoarelor din cadrul acestora, considerăm că absența lor în complexe discutate este determinată de gradul de conservare al acestora în momentul investigațiilor. Semnalăm că, în aşezarea de care ne preocupăm aici, locuința de suprafață din secțiunea II investigată în anul 1984 avea podeaua lipită cu un strat subțire de lut³⁵⁹, iar cea din secțiunea III investigată în anul 1989, are sistemul de încălzire constituit de un cuptor cu boltă³⁶⁰ – ambele complexe atribuindu-se nivelului de locuire hallstattian timpuriu de tip Chişinău-Corlăteni.

Analiza comparativă a ceramicii din complexe hallstattiene târzii din aşezarea de la Trinca şi a veselei grupului podolian de vest – podolo-moldav în particular, şi cea hallstattiană târzie – scitică timpurie, în general, efectuată pentru fiecare categorie în parte: modelată cu mâna şi lucrată la roată, atestă anumite particularități caracteristice doar acestui complex ceramic.

Pentru relevarea specificului ceramicii modelate cu mâna din aşezarea examinată, faţă de aspectul ceramicii similare a grupului podolian de vest, invocăm, cu precădere, materialele din aşezarea de la Dolinjany, cel mai cercetat sit pentru care există anumite estimări privind raporturile cantitative dintre categoriile tehnologice şi dintre tipurile morfologice în cadrul acestora.

Astfel, dacă în aşezarea de la Trinca coraportul dintre categoria ceramicii de uz comun şi cea fină constituie 60,75 şi 39,24% şi respectiv 85,06 şi 14,93%, iar la Dolinjany şi în grupul podolian de vest, în general, categoria ceramicii de uz comun, din punct de vedere cantitativ, de asemenea, prevalează cu mult faţă de cea din categoria fină, atunci ponderea tipurilor morfologice în cadrul acestora este în mare măsură diferită.

În cadrul ceramicii de uz comun raportul dintre vasele de tip borcan şi de tip leaia în aceste aşezări este invers proporțional. La Dolinjany şi în general în grupul podolian de vest predomină vasele de tip borcan de mai multe variante, cele de tip leaia fiind în minoritate³⁶¹. La Trinca, însă ponderea vaselor de tip borcan de

³⁵⁴ O. Г. Левицкий, *op.cit.*, 1986, s. 52–57; O. Leviţki, *Apartenența culturală a necropolei tumulare hallstattiene de la Trinca, Jud. Edineț*, în *MemAnt XXIII*, Piatra-Neamț, 2004, p. 58–60.

³⁵⁵ G. Smirnova, *op.cit.*, 1974, p. 364; А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1989, s. 17–18; Л.И. Крушельницкая, Ю.Н. Малеев, *op.cit.*, 1990, s. 124; A. László, *op.cit.*, 1994, p. 54–55.

³⁵⁶ Л.Г. Шовкопляс, *op.cit.*, 1952, s. 10, nota 1; А.И. Мелюкова, *op.cit.*, 1958, s. 12, 32; Л.И. Крушельницкая, *op.cit.*, 1990, s. 136; Г.И. Смирнова, *op.cit.*, 1984, s. 43.

³⁵⁷ A. László, *op.cit.*, 1994, p. 54.

³⁵⁸ E. Sava, O. Leviţki, *Aşezarea culturii Noua Petruşeni „La Cigoreanu” (investigații de șantier din anul 1991)*, în *CAANTI*, București, 1995, p. 162, fig. 15.

³⁵⁹ O. Leviţki, *op.cit.*, 1994, p. 59.

³⁶⁰ O. Leviţki, *op.cit.*, 1995, p. 248.

³⁶¹ А. И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, s. 69; О. Д. Ганина, *op.cit.*, 1965, s. 112; eadem, *op.cit.*, 1984, s. 71; Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, s. 33; eadem, *op.cit.*, 1981, s. 50; eadem, *op.cit.*, 1986, s. 40; eadem, *op.cit.*, 1998, s. 42; eadem, *op.cit.*, 2001, s. 66–68.

diverse variante este de numai de 39,28% și respectiv 11,3%, atunci când a celor de tip lălea constituie 60,7% și respectiv 88,7% (despre convenționalitatea ponderii acestora vezi mai sus).

Referitor la repertoriul morfologic al categoriei ceramicii de uz comun mai menționăm că în obiectivele grupului podolian de vest se mai identifică și alte tipuri – vasele de tip cazan și capacele (vezi referințele bibliografice de mai sus). În complexe de la Trinca capacele lipsesc complet. Cu referință la vasele de tip cazan, prezente în majoritatea așezărilor de tip podolian de vest cercetate, menționăm că la Trinca analogice acestora, din punct de vedere morfologic, sunt exemplarele variantei vaselor de tip borcan ușor rotunjite către gură, cu marginea verticală dreaptă. În același timp, în mediul podolian de vest nu este atestată varianta vaselor de tip borcan, ușor rotunjite către gură, cu marginea subțiată, ușor trasă în interior, cu paralele în necropola Trinca „Drumul Feteștilor”, caracteristice complexelor ceramice hallstattiene târzii din spațiul cuprins între Nistru și Dunăre.

Ornamentarea veselei acestei categorii în obiectivele vest-podoliene, constă, cu precădere, din brâu alveolat în asociere cu împunsături sau perforații amplasate sub margine (vezi referințele bibliografice de mai sus), motiv atestat la Trinca într-o măsură mult mai limitată (doar sporadic). După acest parametru, așezarea în discuție se deosebește și de necropola Trinca „Drumul Feteștilor”, amplasată relativ aproape, în care predomină vasele de tip borcan, prevăzute sub margine cu brâu alveolat în asociere cu un șir de perforații³⁶². La rândul său, în ornamentația vaselor grupului podolian de vest nu sunt atestate compozițiile formate din brâu alveolat întrerupt de mânere-suporturi, proeminențele ovale-joase simple dispuse oblic, singure sau în asociere cu un șir de perforații sub marginea vasului, precum și cele alveolate dispuse orizontal pe umărul vaselor – elemente și motive frecvent utilizate în mediul cultural hallstattian târziu nord tracic.

Ceramica fină din cadrul așezării de la Trinca și a celei de la Dolinjany, aparținând grupului podolian de vest, cu unele excepții, este reprezentată prin aceleași tipuri morfologice: chiupuri, străchini, căni (la Trinca se identifică și cupe), dar cu pondere diferită. În primul complex, chiupurile constituie 89,96% și respectiv 82,32%, străchinile – 3,58%, respectiv 10,49% și cănila – 5,02%, respectiv 3,86%, în cel de al – doilea, cele mai numeroase din punct de vedere cantitativ sunt străchinile, după care urmează cănila, chiupurile fiind cele mai puține (vezi lucrările citate mai sus). De asemenea, unele dintre tipurile și variantele acestora, prezente la Trinca, lipsesc în obiectivele podoliene și invers, unele și aceleași tipuri morfologice din obiectivele comparate sunt ornamentate cu motive care în celălalt lipsesc.

Chiupul de mari dimensiuni, cu corp bitronconic, gât în formă de pâlnie, buza arcuită spre exterior și fundul relativ îngust, a căror parte superioară este mai mare decât cea inferioară, iar înălțimea depășește diametrul maxim în așezarea de la Trinca, este similar morfologic celui din T. 2 de la Dolinjany³⁶³, în același timp, maniera lui de ornamentare pentru mediul cultural vest-podolian nu cunoaște paralele³⁶⁴.

Străchinile tronconice, cu marginea invazată, depistate în secțiunile IV și V nu sunt prevăzute, în partea interioară a vasului, cu un șir de împunsături sub buză, cărora în exterior le corespund mici umflături, în nici unul din cazuri, ornament atestat în unele obiective podoliene de vest: așezările de la Selișce, Janaucy și Dolinjany³⁶⁵, podolo-moldave (în necropola de la Cajvana, astfel de ornament este atestat la 56% de străchini)³⁶⁶ și scitice timpurii³⁶⁷.

Menționăm, de asemenea, că în complexe discutate aici, nu sunt atestate străchinile cu marginea evazată, caracteristice pentru complexe vest-podoliene³⁶⁸, podolo-moldave³⁶⁹ și scitice timpurii³⁷⁰ și care în culturile hallstattiene târzii din spațiul carpato-dunărean sunt larg răspândite în grupul Bârsești-Ferigile³⁷¹ și

³⁶² O. Levițki, *op.cit.*, 2004, p. 388; idem, *op.cit.*, 2006, p. 81–87.

³⁶³ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1977, рис. 3,3.

³⁶⁴ В. Г. Петренко, *op.cit.*, 1989, Таб. 21, 1.

³⁶⁵ А. И. Мелюкова, *op.cit.*, 1953, рис. 32,19; eadem, *op.cit.*, 1958, s. 37; Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1978, рис. 6,9; eadem, *op.cit.*, 1981, рис. 13,3; eadem, *op.cit.*, 1998, рис. 7,2; eadem, *op.cit.*, 2001, рис. 5,1,9.

³⁶⁶ М. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 56, Pl. V,1; VIII,2; IX,1; XII, 5c,7a; XV,7b; XVII,2.

³⁶⁷ Г. Т. Ковпаненко, С. С. Бессонова, С. А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 52, рис. 7,14, 16, 17; 56, рис. 9, 19–20; Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1997, s. 110, рис. 4,1; 7,10; 17,1; 18,1.

³⁶⁸ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1968, s. 14–15, рис. 2, 5,9; 4; eadem, *op.cit.*, 1978, s. 33, рис. 5,7; 6,10; eadem, *op.cit.*, 1979, s. 51, рис. 12,9; eadem, *op.cit.*, 1981, s. 53; T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, Tab. XVI, 1,6.

³⁶⁹ М. Ignat, *op.cit.*, 2006, p. 56, Pl. XII, 7c.

³⁷⁰ Г. Т. Ковпаненко, С.С. Бессонова, С.А. Скорый, *op.cit.*, 1989, s. 52, рис. 7,21; s.56, рис. 10,10.

³⁷¹ S. Morintz, *op.cit.*, 1957; idem, *op.cit.*, 1959, idem, *op.cit.*, 1961; A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, p. 41, pl. II, 10–20; III.

atestare sporadic în cultura Kustanovice³⁷², în grupul scitic din Transilvania și cultura Vekerzug nefiind cunoscute³⁷³. În zona de silvostepă a spațiului carpato-nistean acest tip de vase este atestat deja în siturile hallstattiene timpurii, însă fiind caracteristice pentru perioada hallstattiană mijlocie, precum și pentru cea târzie³⁷⁴. Revenind la situl Trinca „Izvorul lui Luca”, consemnăm că fragmente de la străchinile cu corpul bitronconic și marginea evazată, sunt atestate în straturile de săpătură și în complexe care se atribuie nivelurilor hallstattiene anterioare – timpuriu³⁷⁵ și mijlociu³⁷⁶.

Cămile tronconice de mici dimensiuni, cu toarta supraînălțată, pereții ușor arcuiți și fundul plat, reprezentate la Trinca prin două variante, precum și cana cu toarta supraînălțată, corpul accentuat profilat și partea superioară înaltă, arcuită și marginea subțiată, evazată, larg răspândite în perioada hallstattiană târzie în spațiul carpato-dunărean (vezi mai sus), nu au analogii directe în siturile grupului podolian de vest și scitice timpurii.

Referitor la cămile din secțiunile examinate în acest articol mai semnalăm și faptul că, în toate cazurile, când toarta s-a păstrat în întregime, nu este atestată prezența pe curbura de sus a creștelor sau butonilor, elemente caracteristice pentru marea majoritate a cănilor din mediul cultural hallstattian târziu – scitic timpuriu, indiferent de tipul morfologic. În același timp, în straturile de săpătură degajate în secțiunea XII, trasată la circa 10 m spre sud-vest de cele discutate, în care au fost descoperite complexe din perioada hallstattiană mijlocie s-au găsit și câteva fragmente de toarte de cană prevăzute pe curbura cu buton, pasta de modelare și prelucrarea suprafeței fiind similară cu a cănilor discutate³⁷⁷.

Ceramica cenușie lucrată la roată din nivelul hallstattian târziu din așezarea de la Trinca a fost confecționată conform unei tehnologii similare celei utilizate de către comunitățile grupului podolian de vest, deosebirea constând în faptul că aici, în calitate de degresant, pentru majoritatea vaselor, s-a folosit o gamă mai largă de adaosuri – nisipul fin, particule albicioase strălucitoare sau mate, microprundișuri, pietricele de râu, precum și degresanți de natură vegetală sau minerală, iar pentru unele doar paiete de mică, sporadic și în asociere cu nisipul minuțios cernut.

Examinarea comparativă a tipurilor de vase atestate în cadrul ceramicii lucrate la roată din așezarea de la Trinca și a celor cunoscute în prezent în grupul podolian de vest/podolo-moldav demonstrează că în ambele loturi sunt prezente vasele de tip *Kruglik* și cămile bitronconice cu toarta supraînălțată. În același timp, la Trinca lipsesc (?) străchinile, a căror existență se presupune în obiectivele vest-podoliene³⁷⁸, iar în mediul podolian de vest lipsesc vasele cu torți simple (sau bifide) cu secțiunea rotundă și vasele cu marginea evazată, prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, atestate la Trinca.

Particularitățile complexelor și materialelor din nivelul de locuire din perioada hallstattiană târzie din așezarea de la Trinca, în comparație cu cele caracteristice grupului podolian de vest, inclusiv și necropolei tumulare din apropiere, cum am menționat și cu o altă ocazie³⁷⁹, se datorează, posibil, gradului actual de cercetare a părții de nord-est a promontoriului ocupat de comunitatea de aici în această perioadă, precum și stadiului de cunoaștere a perioadei hallstattiene târzii – scitice timpurii în spațiul est-carpatic în general. Un argument în acest sens îl prezintă ceramica adunată la suprafața așezării de la Lipcani „La Rabii”, amplasată la circa 25 km spre nord-vest de așezarea Trinca „Izvorul lui Luca”, în cadrul căreia predomină fragmentele de vase de tip borcan ornamentate cu brâu alveolat în asociere cu împunsături sau perforații amplasate sub margine, fiind prezente de asemenea și fragmente de străchini tronconice cu marginea invazată, prevăzute, în partea interioară a vasului, cu un șir de împunsături sub buză, cărora le corespund, în exterior, mici umflături (material inedit, periegeze 2008). Aspectul cultural deosebit al ceramicii modelate cu mâna din așezarea examinată, după cum s-a arătat mai sus, este determinat în mare măsură de elementele hallstattiene târzii carpato-dunărene, a căror predominare în Podișul Moldovei de Nord a fost demonstrată și de vestigiile din

³⁷² I. Попович, *op.cit.*, 1993, s. 269, рис. 134,1,7.

³⁷³ V. Vasiliev, *op.cit.*, 1980; I. Chochorovski, *op.cit.*, 1985.

³⁷⁴ В. Л. Лапушнян, *op.cit.*, 1979, s. 76, 85–87, 95; И.Т. Никулицэ, *op.cit.*, 1987, s. 47–48; A. László, *op.cit.*, 1994, p. 115; O. Levițki, *op.cit.*, 1994, p. 92–94.

³⁷⁵ О. Г. Левицкий, *op.cit.*, 1986, рис. 2,31.

³⁷⁶ Levițki, săpături 2002, inedit.

³⁷⁷ Levițki, săpături 2002, inedit.

³⁷⁸ G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 32.

³⁷⁹ O. Levițki, *op.cit.*, 2004, p. 388.

necropola Trinca „Drumul Feteștilor”³⁸⁰. Totodată, nu se exclude nici posibilitatea ca specificul materialelor în discuție să exprime și unele diferențe de ordin cronologic.

Apartenența nivelului hallstattian târziu de locuire, a complexelor evidențiate în secțiunile IV și V din așezarea Trinca „Izvorul lui Luca” la grupul podolian de vest/podolo-moldav este demonstrată de analiza prezentată pe parcursul întregului studiu. În același timp, concretizarea limitelor cronologice de funcționare a așezării în cadrul perioadei de evoluție a acestui grup – mijlocul secolului al VII-lea – începutul secolului al V-lea î.e.n.³⁸¹ în condițiile în care indicii cronologici cu o circulație determinată – piesele din diferite categorii datate sigur, importurile grecești etc. lipsesc, este dificil de realizat. În situația dată, stabilirea cadrului cronologic a acestor complexe este posibilă doar prin intermediul coroborării parametrilor cronologici a categoriilor de ceramică atestate: modelate cu mâna și lucrate la roata olarului.

Referitor la ceramica modelată cu mâna, informative în această direcție pot fi considerate tipurile de vase specifice rar întâlnite, unele elemente și compoziții ornamentale, locul amplasării lor pe corpul vaselor etc.

Analogiile aduse tipurilor morfologice, elementelor ornamentale și compozițiilor formate, inclusiv amplasarea lor din cadrul veselei modelate cu mâna, atestă paralele atât cu cele caracteristice pentru cultura Černyj Les târzie, cât și pentru grupul podolian de vest din zona Nistrului de Mijloc, precum și pentru mediul cultural hallstattian târziu nord tracic și scitic timpuriu. Aspectul relativ arhaic al acesteia, în limitele cronologice ale grupului podolian de vest, în cadrul ceramicii de uz comun, este reflectat de ponderea mare a vaselor de tip leaia față de cele de tip borcan, raport procentual caracteristic mai mult pentru etapa finală a culturii Černyj Les³⁸². De asemenea, pentru o perioadă mai veche este caracteristic și ornamentul format din brâu alveolat amplasat pe corpul vasului și un șir de orificii complete sub margine, ornamentarea vaselor de tip leaia cu proeminente ovale dispuse orizontal sub margine, etc.

Referitor la raportul procentual dintre tipurile ceramicii de uz comun, s-a menționat deja caracterul lui convențional cauzat de starea fragmentară a materialului ceramic și că acestora le-au fost atribuite toate fragmentele de buze cu marginea evazată. Pe de altă parte, numărul mare a vaselor de tip leaia poate fi explicat și prin persistența unor tradiții ale mediului cultural din perioada precedentă, reprezentat în așezare printr-un nivel de locuire intens, sau reprezintă un adaos mecanic, inevitabil în așezările cu mai multe orizonturi cultural-cronologice. Când privește amplasarea brâului alveolat pe corpul vasului, menționăm că o astfel de amplasare persistă și în perioada hallstattiană târzie în cadrul grupului podolian de vest T. II și III de la Bratyshev³⁸³, a culturii Kuștanovice, în așezarea Mali Geivcy³⁸⁴, a culturii Vekerzug, în așezarea Nitra-Ivanka³⁸⁵, predominând doar în cadrul grupului Ferigile-Bârsești³⁸⁶. Ornamentarea vaselor de tip leaia cu proeminente ovale dispuse orizontal sub margine, după cum deja a fost menționat, reprezintă împrumuturi de tradiție Gava-Holihady, dar, dat fiind faptul că elemente Holihady sunt atestate aici și în nivelele de locuire anterioare, de exemplu, prin străchini cu marginea lobată³⁸⁷, acestea nu constituie indici cronologici. În același timp, ținem să consemnăm că un vas de tip și ornament similar, utilizat în calitate de urnă funerară, este cunoscut în necropola plană de la Ostrica (regiunea Cernăuți), atribuită etapei evolute a culturii Holihady și datată la mijlocul – a doua jumătate a secolului VII î.e.n.³⁸⁸.

Tot aici considerăm necesar să clarificăm poziția cronologică a tipurilor de vase și de ornament ale ceramicii de uz comun, care nu sunt atestate în mediul cultural podolian de vest din bazinul Nistrului de Mijloc: varianta vaselor de tip borcan, ușor rotunjite către gură, cu marginea subțiată puțin trasă în interior și decorul format din proeminente ovale-joase dispuse oblic pe umărul vasului.

³⁸⁰ O. Levițki, *op.cit.*, 2004; idem, *op.cit.*, 2006; O. Levițki, T. Demcenco, *Construcții și obiceiuri funerare practicate de comunitățile hallstattiene târzii din Platoul Moldovei de Nord (în baza necropolei Trinca „Drumul Feteștilor”)*, în RA, S.N., vol. I, nr. 1, Chișinău, 2005, p. 44–71.

³⁸¹ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 2004, s. 422.

³⁸² Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1985, s. 12–13.

³⁸³ T. Sulimirski, *op.cit.*, 1936, Tabl. XVII, 1, 9.

³⁸⁴ I. Попович 1993, fig. 126, 2.4; 128, 3.4.

³⁸⁵ P. Romsauer, *op.cit.*, 1993, Tabl. XIII, 8.10.

³⁸⁶ A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, pl. XII; S. Morintz, *op.cit.*, 1959, fig. 2.2.

³⁸⁷ O. Levițki, R. Alaiba, V. Bubulici, *Raport asupra investigațiilor arheologice efectuate în anii 1997–1998, la Trinca – Izvorul lui Luca, R. Edineț, R. Moldova*, în CAANT III, București, 1999, fig. 24, 2.

³⁸⁸ Г. И. Смирнова, *Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магальянская) на Буковине*, în АСТЭ 15, 1973, s. 7–11, рис. 1.

Vasele cu astfel de caracteristici morfologice constituie una dintre formele principale și definitorii ale culturilor și grupurilor culturale din spațiul carpato-dunărean în epoca hallstattiană și cea următoare, având ca prototipuri recipientele din epoca bronzului. În literatura de specialitate acestea mai sunt desemnate „vase în formă de clopot” sau „vase în formă de sac” și sunt divizate în mai multe variante³⁸⁹. În spațiul nord-est carpatic vasele de tipul celor de la Trinca sunt prezente în cadrul ceramicii culturii Gava-Holihrad, în grupul Grănicești (tipul C după A. Laszlo)³⁹⁰ și în nivelul IV de la Mahala atribuit fazei târzii a culturii Holihrad³⁹¹. Limita cronologică superioară a fazei târzii a culturii Gava-Holihrad în zona Subcarpatică a Ucrainei este plasată în secolul VIII – prima jumătate a secolului VII î.e.n.³⁹², iar în Podișul Sucevei către mijlocul secolului VII î.e.n., eventual și mai târziu³⁹³.

Proeminențe ovale-joase dispuse oblic pe umărul vasului, după cum deja s-a menționat, nu se utilizau în ornamentarea ceramicii de uz comun din spațiul est-carpatic, decât cu rare excepții. În restul zonelor ariei nord tracice, cele mai timpurii apariții ale acestora ne sunt cunoscute în decorul chiupului din mormântul 5 din necropola scitică timpurie de la Mărișelul și a mai multor tipuri de vase, inclusiv și de tip borcan, din necropola de la Ferigile. Mormântul 5 de la Mărișelul este datat la sfârșitul sec. VII – începutul secolului VI î.e.n.³⁹⁴. La Ferigile, acest element decorativ este atestat în tumulii încadrați cu precădere în tipurile combinatorii 1 și 2, plasate cronologic începând cu circa 650, în a doua jumătate a secolului VII î.e.n.³⁹⁵ Sfârșitul perioadei de utilizare a acestui decor, conform datării necropolei de la Sanislău, se plasează la începutul secolului al IV-lea î.e.n.³⁹⁶, iar după limita cronologică superioară a culturii Kuștanovice, la începutul sec. III î.e.n.³⁹⁷, la sfârșitul sec. IV î.e.n.³⁹⁸ sau chiar în prima jumătate a sec. III î.e.n.³⁹⁹. Cât privește perioada de apariție a acestui element ornamental în decorul vaselor de uz comun de la Trinca, considerăm că aceasta ar putea corespunde cu datarea tumului 2 din necropola de la Dolinjany, inventarul căruia conține și un chiup ornamentat pe partea superioară (gât) cu proeminențe alungite dispuse vertical⁴⁰⁰ – sfârșitul secolului al VII-lea – primul sfert a secolului al VI-lea î.e.n.⁴⁰¹.

Tipurile morfologice ale ceramicii fine sunt comune, în marea lor majoritate, atât pentru nivelul de locuire din perioada hallstattiană mijlocie – cultura Černyj Les târzie, cât și pentru mediul cultural hallstattian târziu nord tracic, inclusiv grupul podolian de vest și scitic timpuriu. În același timp, lipsa vaselor ornamentate și în special cu motive imprimate sau incizate caracteristice veselei fine a etapei târzii a culturii Černyj Les⁴⁰², pledează în favoarea atribuirii acesteia la nivelul de locuire din perioada hallstattiană târzie. În această ordine de idei, edificator este chiupul din Secțiunea IV, al cărui profil reconstituit morfologic este similar celui din T. 2 de la Dolinjany⁴⁰³, iar elementele ornamentale ordonate în două registre au paralele în decorul chiupului din T. 9 (mormântul 1) din necropola de la Tigveni a grupului Ferigile-Bârsești⁴⁰⁴. Tumulul 2 de la Dolinjany este plasat, în prezent, spre sfârșitul etapei a III-ea a culturii scitice timpurii, datându-se cu sfârșitul secolului al VII-lea – primul sfert a secolului al VI-lea î.e.n.⁴⁰⁵, iar mormântul 1 din tumulul 9 de la Tigveni – în faza

³⁸⁹ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983.

³⁹⁰ A. László, *op.cit.*, 1994, p. 69, pl. I,1Ca.

³⁹¹ Г. И. Смирнова, *Поселение Магала – памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII – середина VIII вв. до н.э.)*, în *МИА* 150, Москва, 1969, s. 25, рис. 7, III,1,2; eadem, *Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна*, în *АСГЭ* 17, 1976, рис. 5,1.7.

³⁹² Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1990, s. 17.

³⁹³ A. László, *op.cit.*, 1994, p. 94, nota 244; 164.

³⁹⁴ G. Marinescu, *op.cit.*, 1984, p. 81.

³⁹⁵ A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, în *Dacia* N.S. XXI, 1977, p. 91; idem, *Cu privire la la cronologia grupului cultural Ferigile*, în *Danubius* VIII–IX, 1979, p. 110.

³⁹⁶ I. Nemeti, *op.cit.*, 1972, p. 142.

³⁹⁷ Г. И. Смирнова, К. Ф. Бернякович, *op.cit.*, 1965, s. 104.

³⁹⁸ И. И. Попович, *op.cit.*, 1990, s. 161.

³⁹⁹ I. Попович, *op.cit.*, 1993, s. 281.

⁴⁰⁰ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1977, s. 33, рис. 3,3.

⁴⁰¹ Eadem, *Памятники Среднего Поднепровья в хронологической схеме раннескифской культуры*, în *РА* 2, Москва, 1993, s. 112.

⁴⁰² Eadem, *op.cit.*, 1985, s. 13–19; Л. И. Крушльницька, *op.cit.*, 1998, рис. 94–97.

⁴⁰³ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1977, рис. 3,3.

⁴⁰⁴ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, fig. 12,3.

⁴⁰⁵ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1993, s. 112.

Ferigile II⁴⁰⁶, care acum se datează în a doua jumătate al secolului al VII-lea î.e.n.⁴⁰⁷ Dintre celelalte tipuri de ceramică fină, ca indicator cronologic, pot fi invocate și cămile tronconice de mici dimensiuni, cu toarta supraînălțată, de tradiție hallstattiană. În necropola de la Ferigile acestea (ceșcuțele II B) sunt prezente în toate tipurile de morminte, mai rar doar în cadrul celui mai recent tip de morminte (3)⁴⁰⁸. Revenind mai târziu la cronologia acestei necropole, ceșcuțele II B sunt atribuite de A. Vulpe numai primelor 4 tipuri combinatorii⁴⁰⁹ în tipul combinatoriu 5⁴¹⁰, acestea lipsind complet⁴¹¹. Limita cronologică superioară a tipului combinatoriu 4, în baza mormintelor cu akinakes-uri, este plasată în a doua jumătate a sec. VI î.e.n., tipul 5 datându-se cu precădere în prima jumătate a sec. V î.e.n.⁴¹²

Invocând în același scop tipurile morfologice al ceramicii cenușii lucrate la roată din nivelul hallstattian târziu din așezarea de la Trinca, dorim să amintim că aici nu este atestată ceramică grecească de import. Vasele de tip *Kruglik* și cămile bitronconice cu toarta supraînălțată, atât din punct de vedere tehnologic, cât și morfologic, sunt similare celor atestate în cadrul grupului podolian de vest, unde, în baza importurilor grecești și a altor piese sigur datate, această categorie de ceramică se atribuie, în prezent, perioadei cuprinse între ultima treime sau ultimul sfert al secolului al VII-lea – începutul sau prima jumătate a secolului VI î.e.n.⁴¹³, admitându-se totodată că unele importuri de ceramică greacă datează și de la începutul secolului V î.e.n.⁴¹⁴

Vasele cu torți simple (sau bifide) cu secțiunea rotundă și vasele cu marginea evazată prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară de tipul celor atestate la Trinca, după cum reiese din analogiile prezentate în compartimentul respectiv, în repertoriul ceramicii lucrate la roată hallstattiene târzii – scitice timpurii sunt mai rar întâlnite. Torțile cu secțiunea rotundă, simple sau bifide, reprezintă o caracteristică specifică a ceramicii grecești⁴¹⁵, iar șanțuirea marginii exterioare a vaselor este considerată de inspirație greacă⁴¹⁶.

Funcționarea atelierelor de producere a ceramicii cenușii lucrate la roată, după modele eoliene, începe, în polisul Histria, la mijlocul sec. VI î.e.n., iar la Berezani și la Olbia, după prototipuri grecești – eoliene, corinthiene și rhodo-ioniene, în al treilea sfert a sec. VI î.e.n., de unde această categorie de ceramică s-a răspândit în mediile barbare nord tracice și scitice timpurii.

Torțile cu secțiunea rotundă în așezarea hallstattiană târzie de la Curteni sunt cunoscute deja în al doilea sfert, eventual mijlocul secolului al VI-lea – primul sfert a secolului al V-lea î.e.n.⁴¹⁷, iar în cetățuia scitică timpurie de la Motronin în perioada cuprinsă între ultima treime a secolului VI – primul sfert al sec. V î.e.n.⁴¹⁸ După cum s-a remarcat, nu este exclus ca torțile cu o astfel de secțiune să fi existat și în cadrul așezării de tip podolian de vest de la Ivane Puste, a cărei limită cronologică superioară se plasează la sfârșitul secolului al VI-lea începutul secolului V î.e.n.⁴¹⁹.

Vasele cu marginea evazată, prevăzută cu o șanțuire pe partea exterioară, în mediul cultural nord tracice și scitice timpurii, după cum s-a menționat, nu ne sunt cunoscute. În aria sud tracică vasele cu astfel de trăsătură specifică sunt răspândite începând cu secolele VI–V î.e.n.: Beidaud (Dobrogea)⁴²⁰. La nord de Dunăre (jud. Teleorman) chiupurile ornamentate în așa mod apar după 350 î.e.n.⁴²¹ În bazinul Nistrului de Jos cunoaștem doar un singur ulcior cu o astfel de ornamentare a părții exterioare a marginii evazate din așezarea de la sfârșitul sec. VI – începutul sec. V î.e.n. Nadlimanskoe III⁴²².

⁴⁰⁶ A. Vulpe, E. Popescu, *op.cit.*, 1972, p. 87.

⁴⁰⁷ A. Vulpe, *op.cit.*, 1979, p. 100.

⁴⁰⁸ Idem, *op.cit.*, 1967, p. 46–47.

⁴⁰⁹ A. Vulpe, *op.cit.*, 1977, Abb. 5,4,10; 6,3; 7,4; 17,5; idem, *op.cit.*, 1979, p. 97.

⁴¹⁰ corespunzătoare fazei Ferigile III, după A. Vulpe, *op.cit.*, 1967, fig. 34.

⁴¹¹ Idem, *op.cit.*, 1977, Abb. 18; idem, *op.cit.*, 1979, p. 97.

⁴¹² *Ibidem*, 1977, p. 91; *ibidem*, 1979, p. 110.

⁴¹³ Г. И. Смирнова, *op.cit.*, 1993, s. 111; eadem, *op.cit.*, 1999, s. 50, 53; G. Smirnova, *op.cit.*, 1998, p. 29–32.

⁴¹⁴ Eadem, *op.cit.*, 2004, s. 423.

⁴¹⁵ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 105, 110.

⁴¹⁶ *Ibidem*, p. 95.

⁴¹⁷ C. Ionomu, *op.cit.*, 1978–1979, p. 231.

⁴¹⁸ С. С. Бессонова, С. С. Скорый, *op.cit.*, 2001, s. 82, рис. 53,15.17.

⁴¹⁹ О. Д. Ганина, *op.cit.*, 1965, s. 109, 122.

⁴²⁰ G. Simion, *op.cit.*, 2003, p. 82–83, fig. 11,1.4.5.

⁴²¹ E. Moscalu, *op.cit.*, 1983, p. 94.

⁴²² С. Б. Охотников, *op.cit.*, 1990, s. 23, рис. 12,4.

Recapitulând cele menționate referitor la particularitățile morfologice și stilistice a ceramicii modelate cu mâna și a celei lucrate la roată, constatăm că încercările de a evidenția, printre acestea, indici cu valoare cronologică, în baza cărora ar fi fost posibilă precizarea limitelor de funcționare a complexelor din secțiunile IV și V de la Trinca, în cadrul perioadei de evoluție a grupului podolian de vest/podolo-moldav, nu s-au soldat cu rezultatele scontate. În același timp menționăm că dacă data de început: mijlocul – a doua jumătate a secolului VII î.e.n. nu prezintă incertitudini, atunci plasarea limitei cronologice superioare ale acestora în secolul VI î.e.n. sau și la începutul secolului următor, în lipsa importurilor grecești, datate la începutul secolului V î.e.n., similare celor prezente în așezările de la Ivane Puste și Dolinjany, este dificil de stabilit, pentru aceasta fiind necesare noi cercetări de teren.

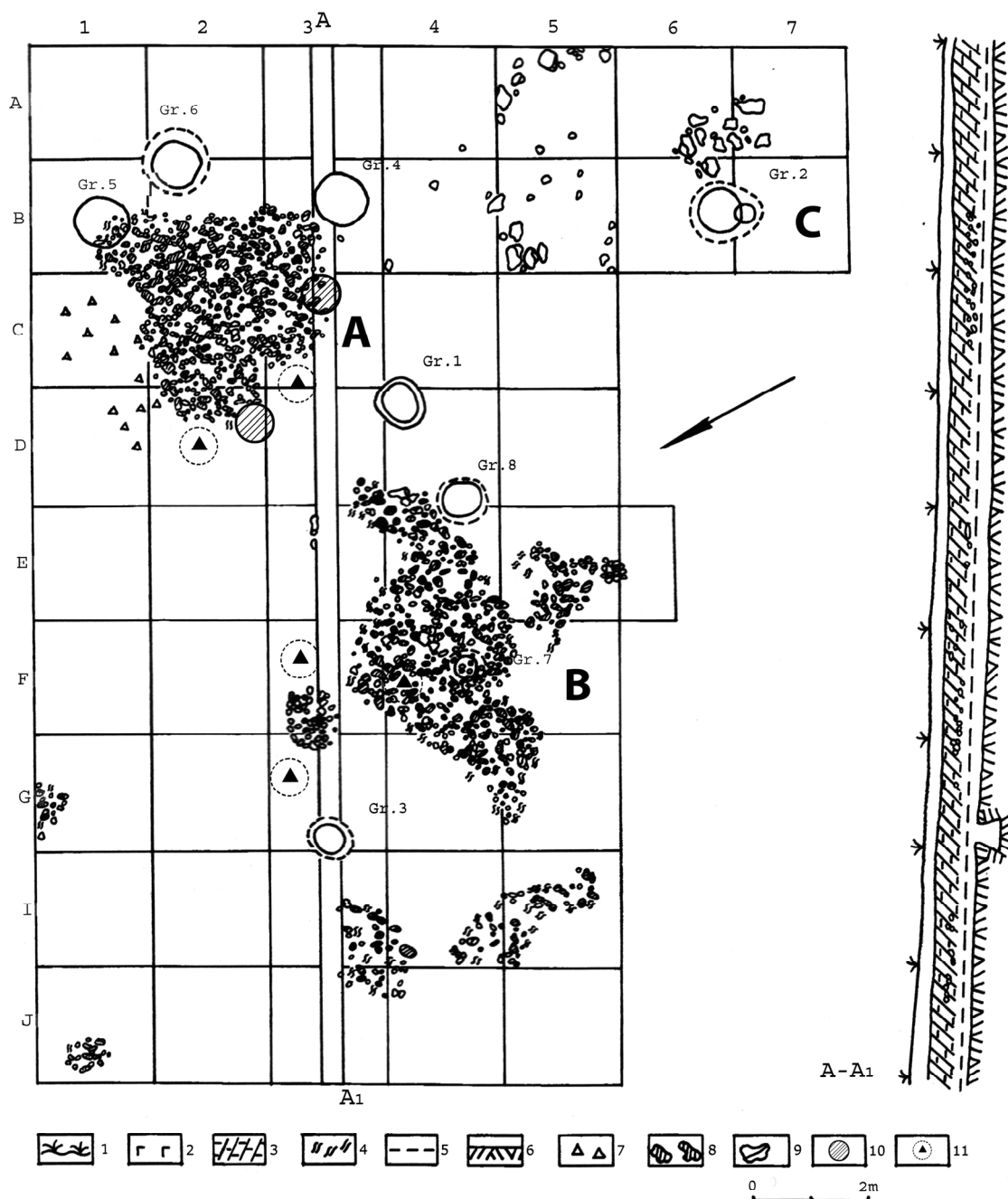

Fig. 1. Trinca „Izvorul lui Luca” – Secțiunea nr. IV. (1 – nivelul orizontului actual; 2 – strat vegetal; 3 – strat de cenușă; 4 – strat negru-cenușiu; 5 – pământ cenușiu-gălbui; 6 – lutul galben viu; 7 – fragmente de ceramică; 8 – chirpic, lipituri; 9 – pietre; 10 – vas întregibil-roată; 11 – vas fragmentar la roată.

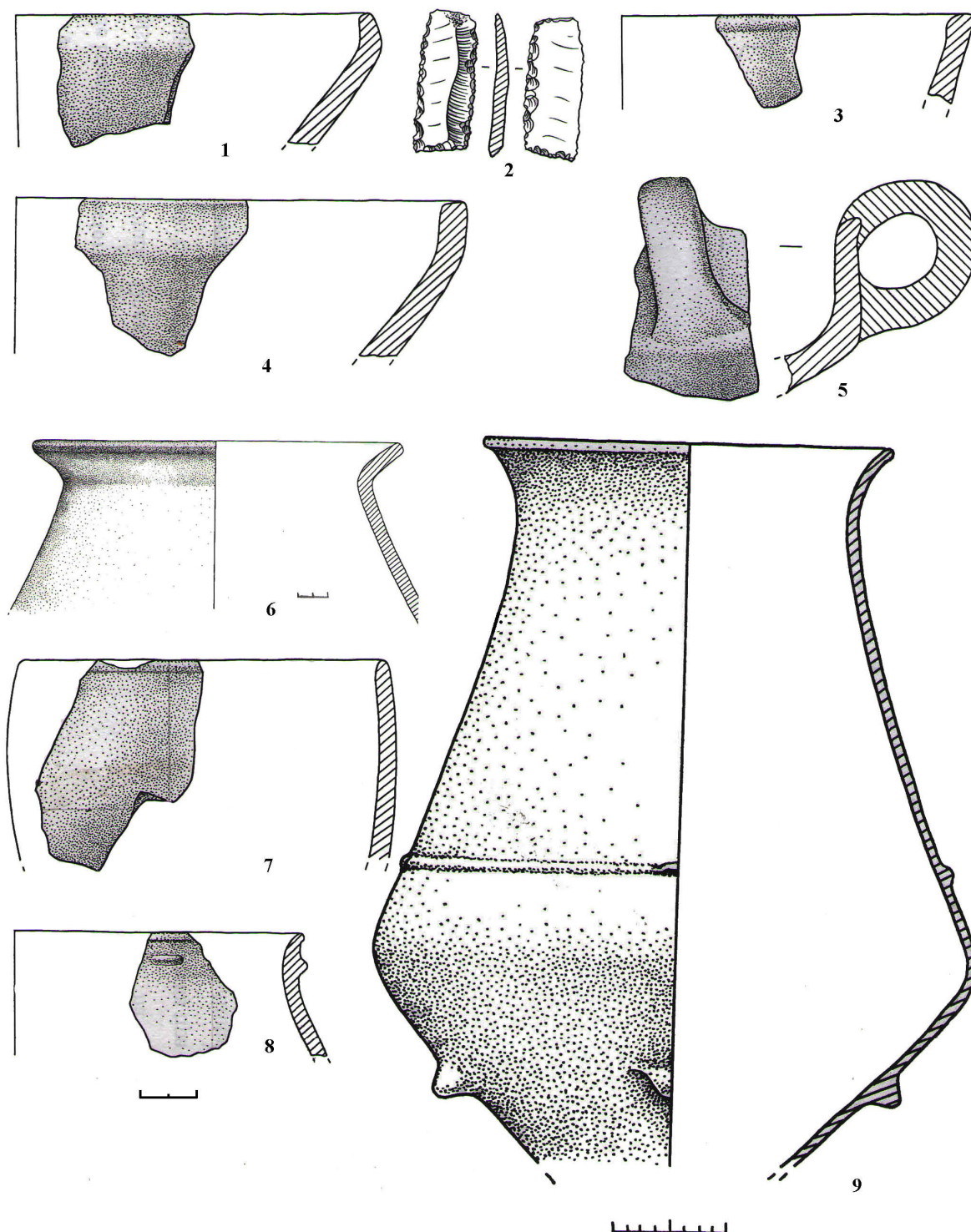

Fig. 2. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică modelată cu mâna, lamă de silex pentru seceră
Secțiunea nr. IV (1, 3–9 – lut ars; 2 – silex).

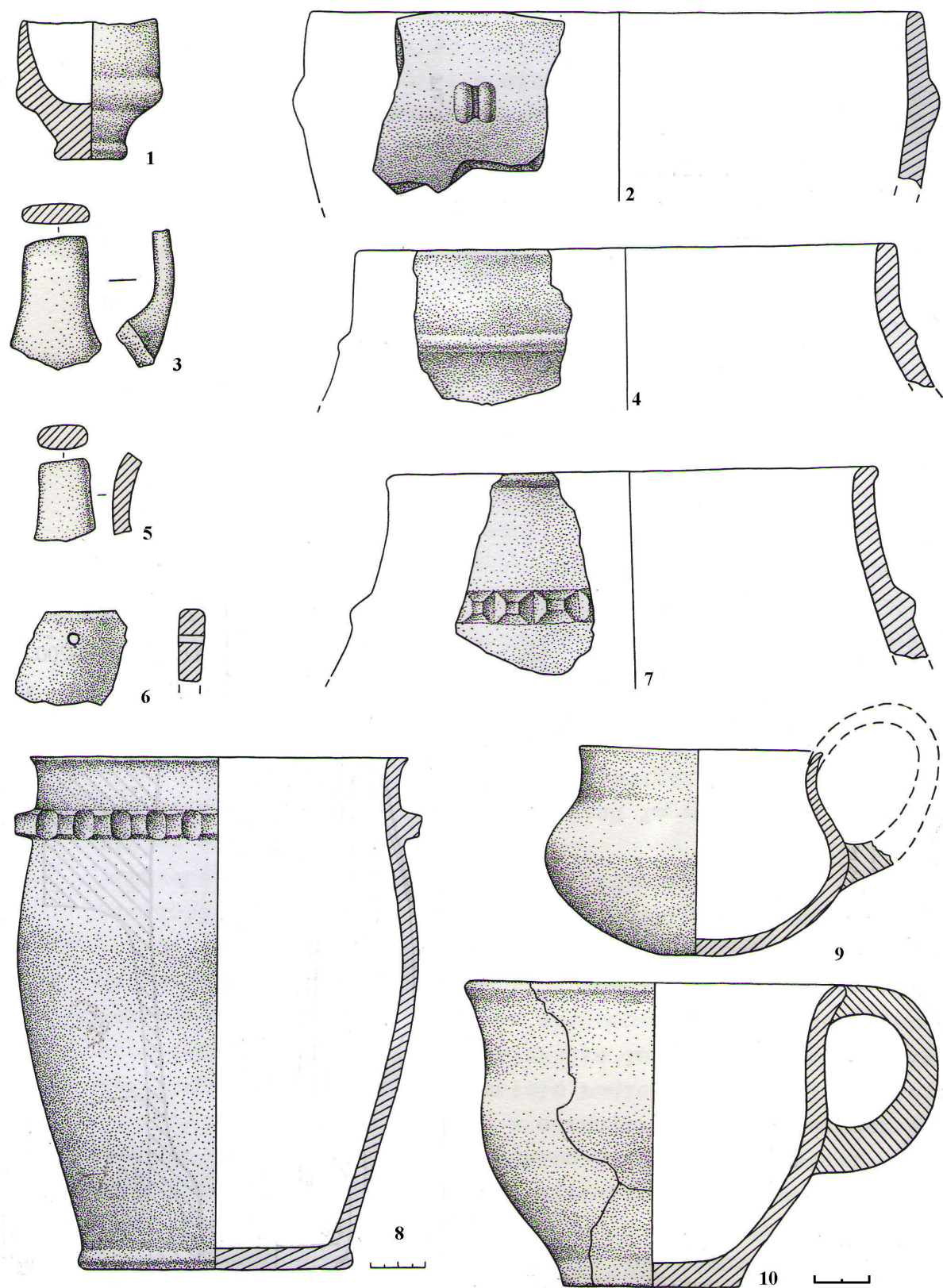

Fig. 3. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică modelată cu mână – Secțiunea nr. IV.

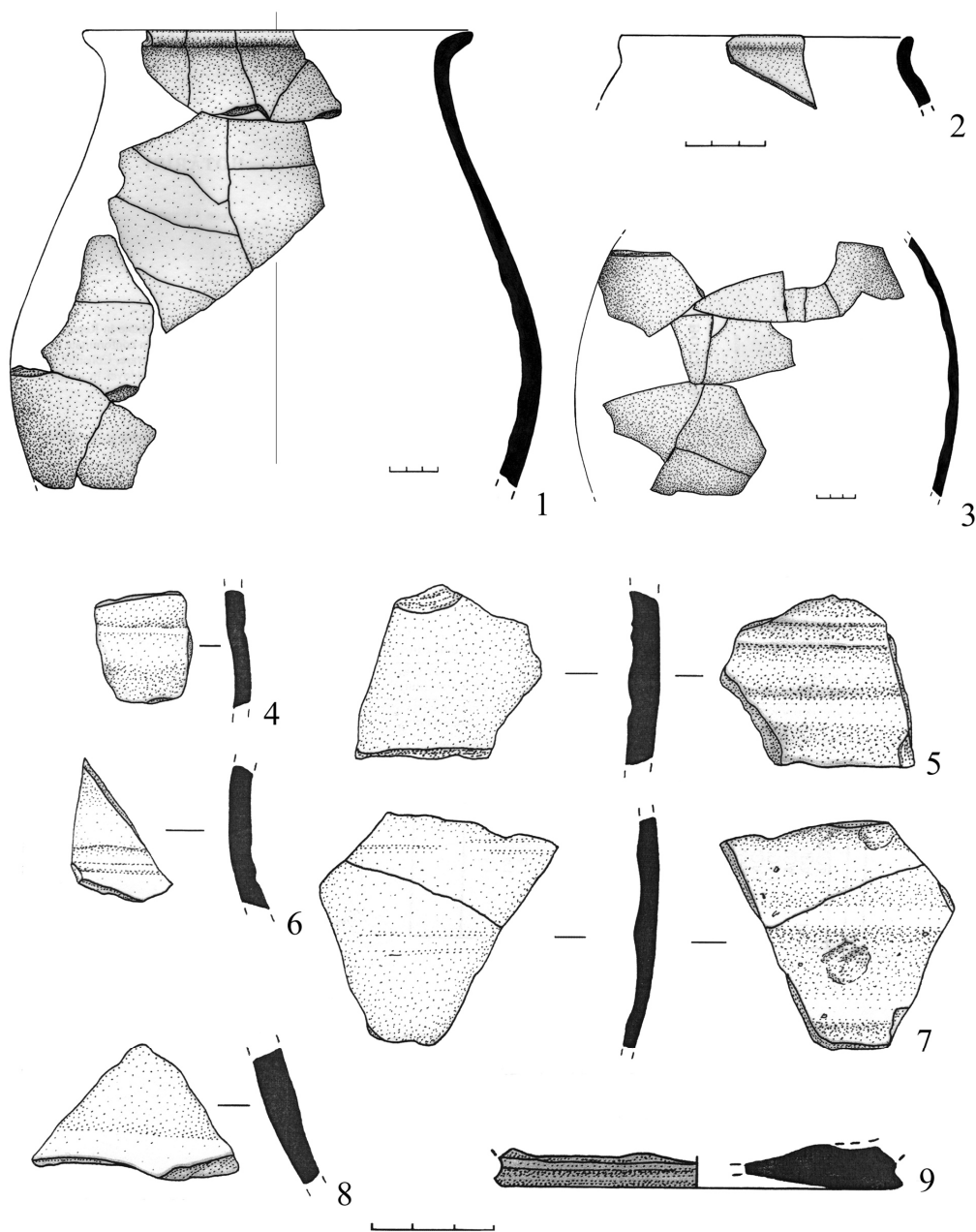

Fig. 4. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică lucrată la roată – Secțiunea nr. IV.

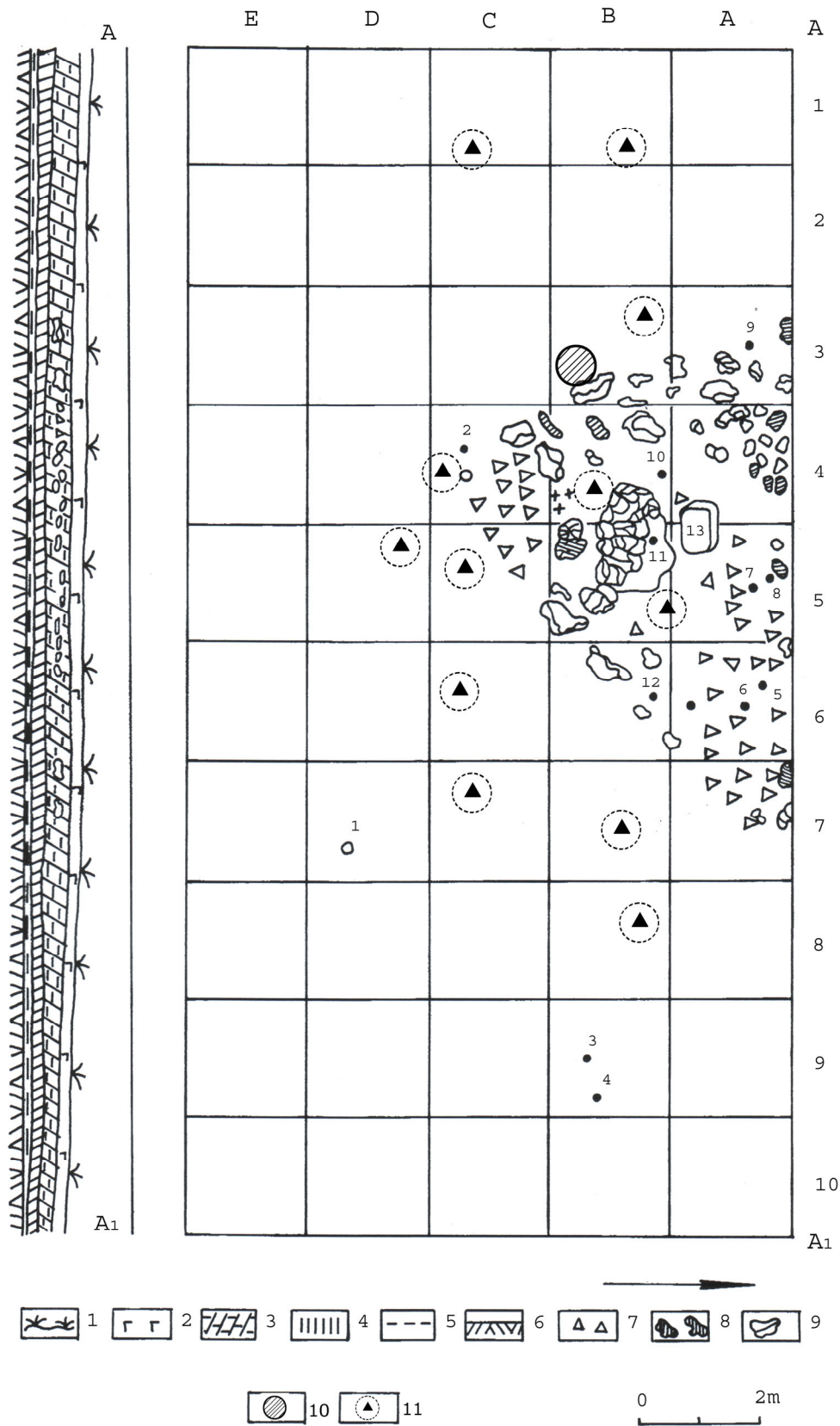

Fig. 5. Trinca „Izvorul lui Luca” – Secțiunea nr. V. (1 – nivelul orizontului actual; 2 – strat vegetal; 3 – strat de cenușă; 4 – strat negru-cenușiu; 5 – pământ cenușiu-gălbui; 6 – lutul galben viu; 7 – fragmente de ceramică; 8 – chirpic, lipituri; 9 – pietre; 10 – vas întregibil-roată; 11 – vas fragmentar la roată.

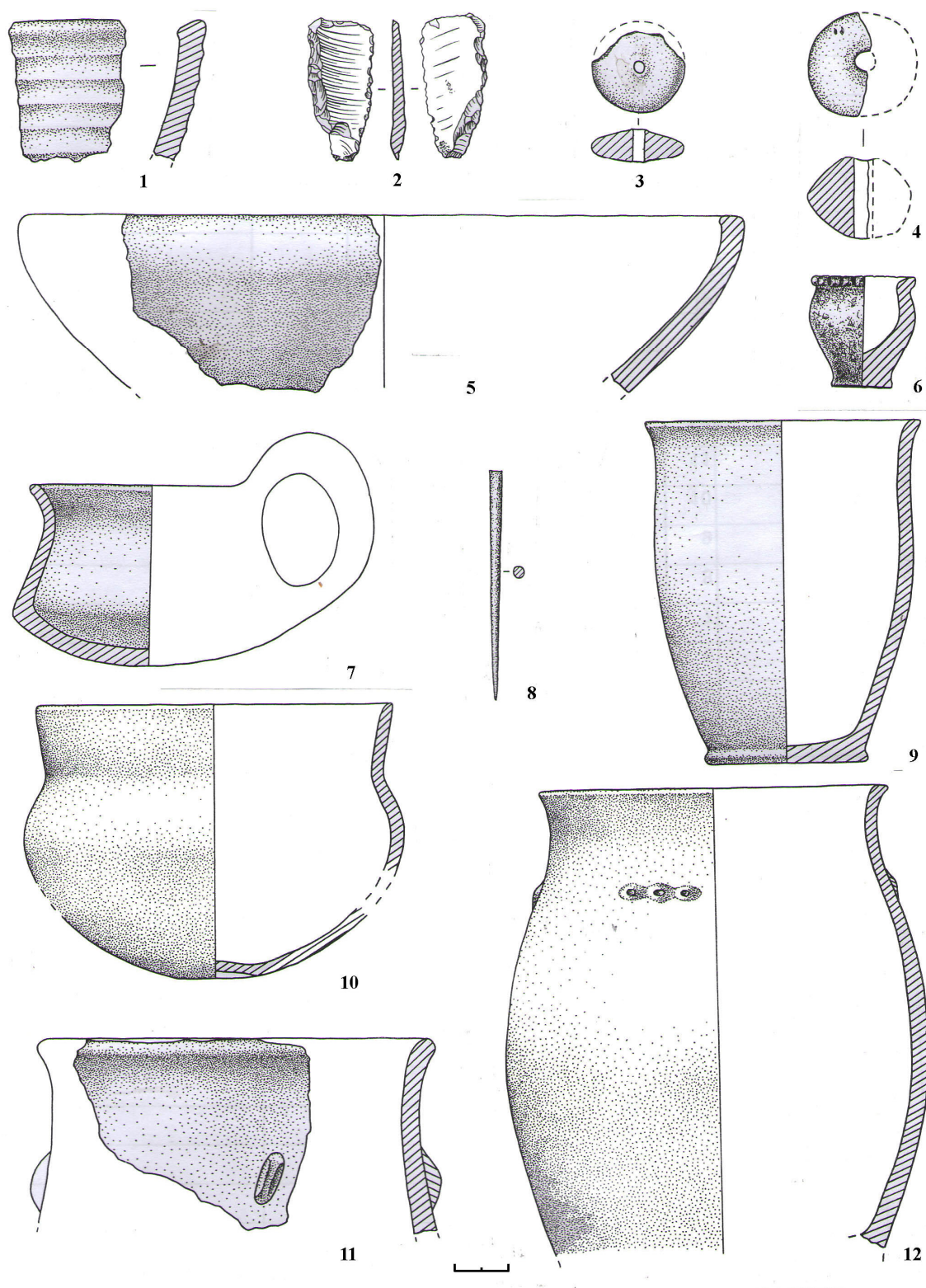

Fig. 6. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică modelată cu mâna; piese de inventar Secțiunea nr. V.
(1,3-7, 9-12 – lut ars; 2 – silex; 8 – bronz).

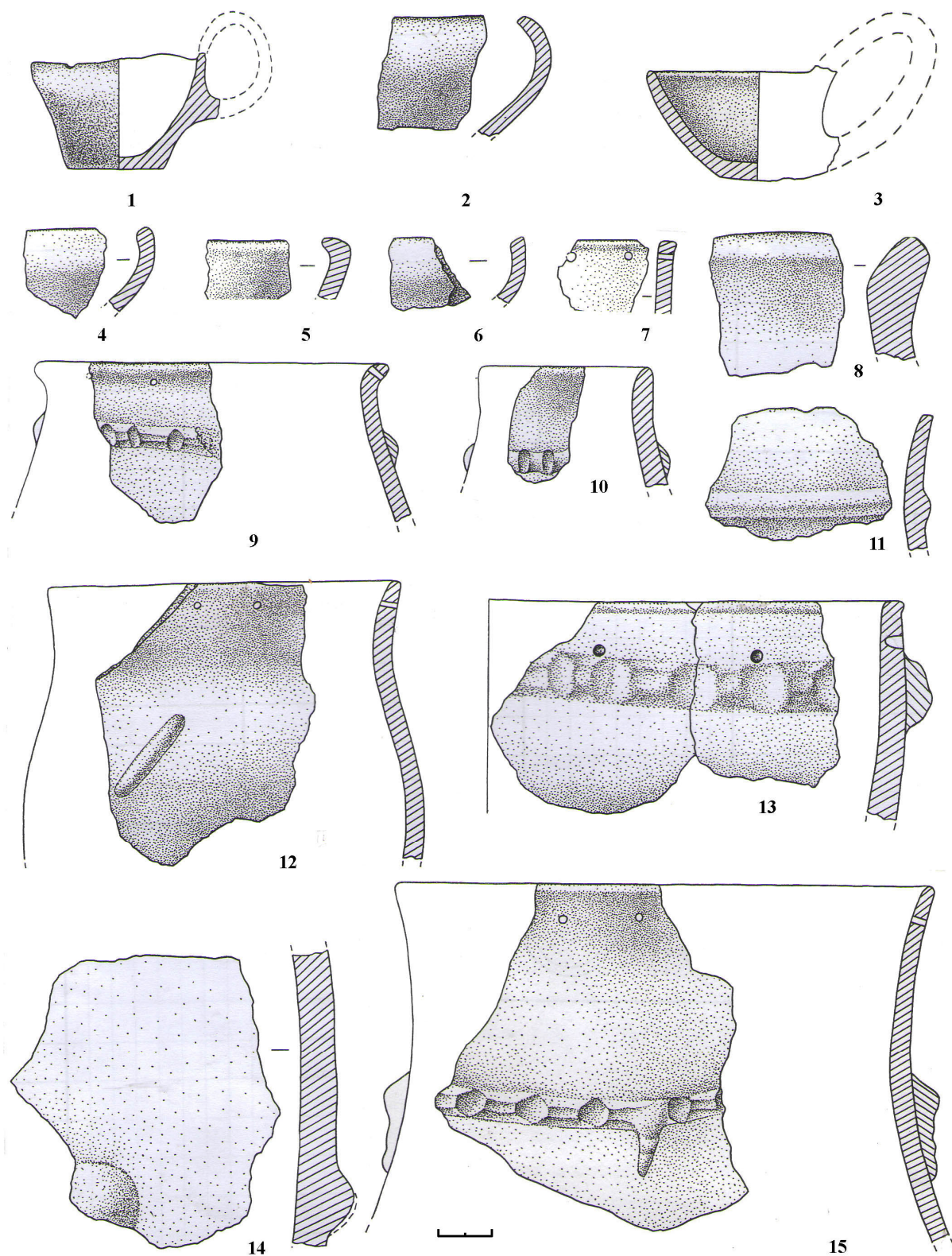

Fig. 7. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică modelată cu mâna – Secțiunea nr. V.

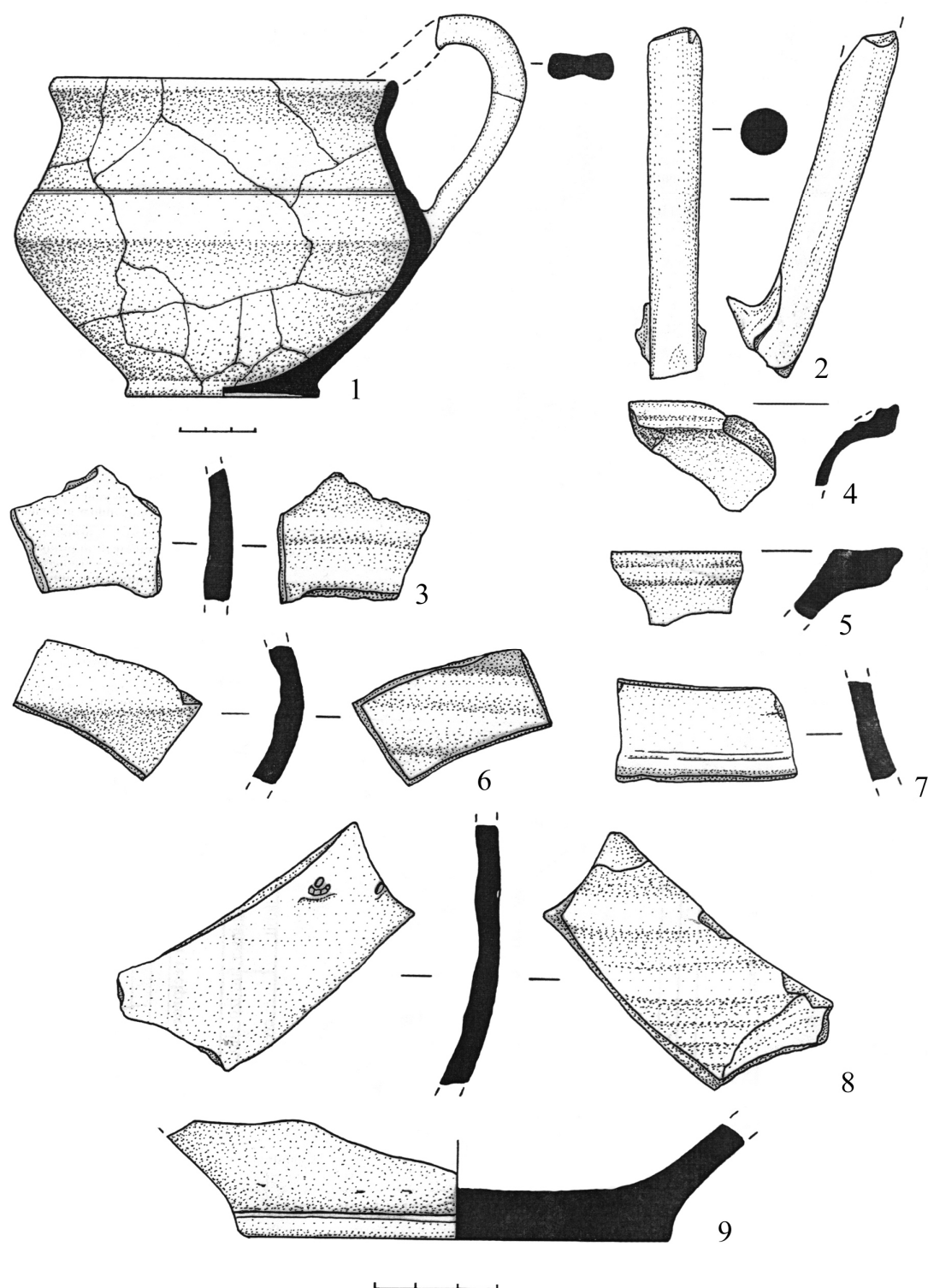

Fig. 8. Trinca „Izvorul lui Luca”. Ceramică lucrată la roată – Secțiunea nr. V.

LATE HALLSTATT COMPLEXES WITH WHEEL-MADE POTTERY IN THE SETTLEMENT OF TRINCA "IZVORUL LUI LUCA"

ABSTRACT

The present article describes the results of excavations in sections Nr. IV and Nr. V carried out in 1989 and 1990, respectively. The excavations revealed a Late Hallstatt settlement level represented by dwelling remains and by rich archaeological material, including wheel-made pottery. The specific features of the rectangular-plan dwellings, their size, orientation, heating system, and the presence of pits are generally analogous with the dwellings of the Late Hallstatt/Early Scythian period of adjacent areas of the North Moldavian Plateau, of the Middle Dnestr (Nistru) and of the Rădăuți Lowland, inhabited by the communities of the West Podolian/Podolian-Moldavian group of sites. The technological parameters, the types and variants of pottery, the decoration patterns and the type of hand-made pottery of the level under study are specific also to the analogous categories of pottery from the Late Hallstattian burial ground of Trinca "Drumul Fetestilor", situated 1.5–2 km to the north-east, as well as to early Scythian settlements of the Middle Dnestr (Nistru). On a larger scale, the pottery from "Izvorul lui Luca" are typical of the Western Podolian group, of the North-Thracian culture range and of the early Scythian culture of right-bank Dnepr. The wheel-made pottery is made of fine clay, containing, in most cases, small particles of mica. Besides mica, the clay contains such materials as sand, whitish sparkling or mat particles, in some cases gravel, as well as additions of vegetable (seeds) or mineral (chalk grains) matter. The color of vessels is usually grayish, with brighter or darker elements. Seldom, the pottery has a light-brown or reddish color, the outer surface being slipped with gray and afterwards carefully polished. The inner surface and the bottom of the vessels show traces of the wheel modeling. Among the studied wheel-made pottery, one can recognize Kruglik-type ware; biconical mugs with a high longitudinally grooved handle; vessels with a straight cylindrically shaped handle; and vessels with an out-turned rim, grooved on the outer side. Technological, morphological, and ornamental patterns of the hand- and wheel-made pottery allow reference of the complexes of sections IV and V of the Trinca settlement to West Podolian/Podolian-Moldavian group of sites and should be dated to the late 7th and 6th centuries BCE.

FIGURE EXPLANATIONS

Fig. 1. Trinca „Izvorul lui Luca”. Section no. IV. (1 – contemporary horizon; 2 –vegetal level; 3 – ash level; 4 – black-greyish level; 5 – greyish-yellowish soil; 6 – sterile; 7 – pottery fragments; 8 – daub fragments; 9 – stones; 10 – wheel-made complete pot; 11 – wheel-made fragmentary pot).

Fig. 2. Trinca „Izvorul lui Luca”. Handmade pottery, sickle flint blade Section no. IV (1, 3–9 – burnt clay; 2 – flint).

Fig. 3. Trinca „Izvorul lui Luca”. Handmade pottery Section no. IV.

Fig. 4. Trinca „Izvorul lui Luca”. Wheel-made pottery Section no. IV.

Fig. 5. Trinca „Izvorul lui Luca”. Section no. V. (1 – contemporary horizon; 2 –vegetal level; 3 – ash level; 4 – black-greyish level; 5 – greyish-yellowish soil; 6 – sterile; 7 – pottery fragments; 8 – daub fragments; 9 – stones; 10 – wheel-made complete pot; 11 – wheel-made fragmentary pot).

Fig. 6. Trinca „Izvorul lui Luca”. Handmade pottery; inventory artefacts Section no. V. (1, 3–7, 9–12 – burnt clay; 2 – flint; 8 – bronze).

Fig. 7. Trinca „Izvorul lui Luca”. Handmade pottery Section no. V.

Fig. 8. Trinca „Izvorul lui Luca”. Handmade pottery Section no. V.

DOUĂ AKINAKAI DESCOPERITE LA COZIA, JUDEȚUL IAȘI

DE

CONSTANTIN ICONOMU

Cuvinte-cheie: *săbii pumnal (akinakai), sciți, morminte de înhumăție*

Keywords: *dagger-swords (akinakai), scythians, inhumation graves*

În localitatea Cozia, comuna Costuleni, județul Iași, au fost descoperite de-a lungul anilor mai multe săbii pumnal de tip scitic – akinakai – dintre care unele provin din morminte. Primul, ieșit la iveală întâmplător în via fostului C.A.P., a făcut obiectul unui studiu publicat de noi în anul 1975¹. Un alt akinakes a fost găsit ocazional, în aceeași localitate, fără a se cunoaște condițiile de descoperire². Al treilea provine dintr-un mormânt de înhumăție cercetat arheologic de către A. László, despre care se știe că aparține unei femei, și în care a fost depus un akinakes, un cuțit de fier și vârfuri de săgeți din bronz, cu trei muchii. Ultimele două akinakai au fost publicate de A. Vulpe³, iar scheletul de O. Necrasov⁴. Lângă mormântul de femeie a apărut un altul, tot de înhumăție, care avea ca inventar numai un cuțit de fier⁵. Așadar la Cozia au fost descoperite trei akinakai, dintre care doar unul singur a apărut într-un mormânt de înhumăție. În afară de acestea, au fost făcute „descoperiri” și în depozitul Institutului de Arheologie din Iași unde colegul Bogdan Minea a găsit un pachet conținând două pumnale de fier și un vârf de lance, aduse și predate de către Dumitru Agache de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași, care, în 1966, când a recuperat piesele, era profesor în comuna Costuleni, județul Iași⁶. Din puținele date existente pe hârtia ambalajului, reținem informația că toate piesele au fost descoperite la Cozia, în punctul Voloaca Mică, lângă cimitirul satului, la circa 20–30 m est de gospodăria locuitorului Alexandru Goldean. Sabia-pumnal și vârful de lance, ambele de fier, au fost găsite lângă un schelet uman, iar despre celălalt akinakes nu avem informații mai numeroase referitoare la condițiile de descoperire.

Iată și descrierea celor trei piese: sabia de fier din mormânt este puternic corodată, fără miez metalic, având garda desprinsă și distrusă și mânerul terminat cu o măciulie plată și lătită. Dimensiuni: lungimea totală 34 cm; lățimea maximă a lamei 2,3 cm, lungimea maximă a lamei 24,5 cm; lățimea maximă a lamei 2,3 cm; lățimea maximă în dreptul gârzii 2 cm; grosimea maximă 0,5 cm. Deteriorarea gârzii îngreuiază atribuirea tipologică a acestei piese, despre care putem presupune că va fi fost cordiformă, având în vedere descoperirile similare de la Cozia (fig. 1/a; 2/a).

Din același mormânt provine și vârful de lance foliform, cu nervură mediană pe lamă și manșon conic scurt. Dimensiuni: lungimea maximă 34,5 cm; lățimea maximă a lamei 4,4 cm; grosimea maximă a lamei 0,9 cm; diametrul maxim al manșonului 2,1 cm; grosimea maximă a tablei manșonului 0,4 cm (fig. 1/b; 2b).

¹ C. Iconomu, *Un nou akinakes descoperit la Cozia (jud. Iași)*, în *CI*, VI, 1975, p. 55–67.

² A. Vulpe, *Die Kurzschwerter. Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien*, în *PBF*, VI, München, 1990, nr. 42, p. 44, pl. 9/42.

³ A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 42, p. 44, pl. 9/42; nr. 56, p. 46–47, pl. 9/42.

⁴ O. Necrasov, *L'anthropologie de l'aire thrace*, în *Actes du IIe Congrès international de thracologie*, III, 1976, București, p. 435, 437.

⁵ A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 143, p. 83, pl. 26/143.

⁶ Aducem și aici mulțumirile noastre colegilor Dumitru Agachi și Bogdan Minea pentru contribuția adusă.

A treia piesă găsită este reprezentată de un akinakes puternic corodat, din care se păstrează lama, cu nervură mediană, fără vârf, o parte din garda ovală și capătul mânerului conservat fragmentar, din care se mai poate observa un rest de la o antenă. Mânerul prezintă pe margine o proeminență, conservată parțial, menită a fixa prăselele. Această piesă, deși foarte deteriorată, păstrează mai multe elemente ale mânerului și gărzii suficiente pentru a ne determina să o atribuim cu certitudine tipului de sabie-pumnal (akinakes). Dimensiuni: lungime maximă 34 cm; lățimea lamei 4 cm; lungimea maximă a lamei 21 cm; lățimea maximă a mânerului 2,3 cm; lățimea maximă a capătului mânerului 4,8 cm; grosimea maximă a mânerului 0,6 cm (fig. 1/c; 2/c).

Akinakesul, provenit din mormânt, chiar fragmentar, este aproape identic cu exemplarul descoperit de A. László, și aparține, în conformitate cu clasificarea lui A. Vulpe, grupei a III-a, varianta săbii de tip Cozia, ce include săbii scurte, cu mânerul oval, date în secolele VI–V a. Chr.⁷. Așa cum am arătat, în mormântul de la Cozia, în afară de akinakes s-a găsit și un vârf de lance de fier, piesă care în Moldova, apare asociată cu pumnale de tip Cozia la Zăicești⁸. De asemenea, un vârf de lance a fost înregistrat și în mormântul de înhumatie de la Mileștii de Sus, unde apare împreună cu un akinakes cu antene de tip Nănești, ambele date între 550–450 a. Chr.⁹. Un alt vârf de lance s-a descoperit într-un mormânt de înhumatie de la Huși, în cadrul unui grup de morminte de tip scitic, cu inventar din secolele VI–V a. Chr.¹⁰. Având în vedere similitudinile amintite, acest nou mormânt de la Cozia, cu akinakes și vârf de lance, poate fi datat între 550–450 a. Chr. Pentru cel de-al doilea pumnal, cu antene, de la Cozia, nu dispunem de date privitoare la circumstanțele descoperirii, dar se poate presupune că și acesta provine dintr-un mormânt. El aparține grupei a IV-a a tipului Nănești, datat în intervalul 550–450 a. Chr.¹¹. Acest akinakes este al doilea pumnal cu antene descoperit la Cozia, primul fiind cel publicat de noi în 1975¹².

În conformitate cu descrierea făcută de A. László¹³, satul Cozia, din comuna Costuleni, se află amplasat în marginea de nord-est a Podișului Central Moldovenesc; la circa 1,5 km nord-vest de sat, se află un deal format din două mameloane unite printr-o șa, cu axul longitudinal pe direcția est-vest, cel din partea vestică fiind numit „La Costică Aruxandei”. Pantele sudice, line și scunde, sunt orientate spre locul numit „Voloaca Mică”, plantat cu vie. În partea vestică a dealului „La Costică Aruxandei” a fost cercetată arheologic o așezare cucuteniană peste care este suprapusă o altă ce aparține culturii Cozia¹⁴. Descoperirile de morminte de înhumatie cu pumnale de tip akinakes par a fi grupate în punctul Voloaca Mică și „La Costică Aruxandei”, după cum rezultă din următorul catalog:

Primul pumnal, cu antene, publicat de noi în 1975¹⁵, a fost găsit în via fostului C.A.P., care la acea vreme era amplasată și în punctul Voloaca Mică. Un alt akinakes, descoperit la Cozia, a fost recuperat de A. László care, efectuând săpături pe dealul „La Costică Aruxandei” l-a găsit în zonă. Piesa aparține tipului Cozia și este datată în secolele VI–V a. Chr.¹⁶. Un alt akinakes a ieșit la iveală la Cozia într-un mormânt de înhumatie cu schelet de femeie găsit pe dealul „la Costică Aruxandei”¹⁷.

Dintr-o altă semnalare, la Cozia, la poalele dealului Voloaca Mică prin desfundarea terenului pentru vie, a fost distrus un mormânt de înhumatie cu schelet uman în care se aflau vârfuri de săgeți de tip scitic¹⁸. La aceste descoperiri se adaugă acum pumnalul și vârfurile de lance, apărute într-un mormânt de înhumatie, din punctul Voloaca Mică, și pumnalul cu antene, care, cu probabilitate, are aceeași proveniență. Deși nu deținem date exacte despre toate descoperirile, se poate aprecia că la Cozia în punctele „Voloaca Mică” și „La Costică Aruxandei” a fost identificat un grup funerar cu rare morminte de înhumatie și inventar de tip scitic.

⁷ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 48.

⁸ S. Rață, *Noi urme scitice lângă Botoșani*, în *SCIV*, 16, 3, 1965, p. 575–579; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 46–47, p. 44.

⁹ I. Mitrea, *Două morminte din sec. VI–V î.e.n. descoperite la Mileștii de Sus, jud. Bacău*, în *SAA*, 1983, p. 59–67; idem, *Deux tombes du VI–V^e av.n.e. decouvertes a Mileștii de Sus, de departement du Bacău*, în *Carpica*, XV, 1983, p. 117–124; A. Vulpe, *op. cit.*, p. 54–57.

¹⁰ C. Buzdugan, *Riturile funerare ale comunităților hallstattiene târzii din Moldova*, în *AMM*, II, 1980, p. 53–54; C. Iconomu, *Noi date arheologice despre județul Vaslui rezultate dintr-o donație*, în *ArhMold*, XXIII–XXIV, p. 276–277.

¹¹ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 57.

¹² C. Iconomu, *Un akinakes descoperit la Cozia, jud. Iași*, în *CI*, VI, 1975, p. 55–60.

¹³ A. László, *O așezare hallstattiană la Cozia*, în *ArhMold*, VII, 1972, p. 208 și informații amabile de la A. László căruia îi mulțumim și cu acest prilej.

¹⁴ A. László, *op. cit.*, p. 208.

¹⁵ C. Iconomu, *op. cit.*, p. 55–67.

¹⁶ A. Vulpe, *op. cit.*, p. 43–49, nr. 42.

¹⁷ *Ibidem*, nr. 56, p. 46.

¹⁸ V. Chirica, Marcel Tanasachi, în *RAJI*, Iași, 1984, p. 93, XXV.3 B.

*

Pe teritoriul Moldovei, între Carpați și Prut, au ieșit la iveală, prin cercetări sistematice ori descoperiri întâmplătoare, mai multe morminte de înhumăție cu inventar de tip scitic din intervalul secolelor VI–V a. Chr., care se deosebesc de cele de incinerăție și înhumăție cu piese de ofrandă getice. Iată și catalogul acestor morminte cu inventar de tip scitic:

1. Cimbala, comuna Izvorul Berheciului, județul Bacău. Aici s-a descoperit în 1959 un mormânt de înhumăție cu scheletul întins pe spate, cu capul orientat spre nord-est. Din inventar fac parte o bentiță-colier, cinci capete de ace eliciforme, opt aplice discoidale, patru inele de buclă, un arc de fibulă, o spirală, toate de bronz, și nouă perle de sticlă. Mormântul a fost datat în secolele VI–V a. Chr.¹⁹

2. Comarna, comuna Osoi, județul Iași. În această localitate, pe dealul Andrieșul, s-au descoperit înainte de al Doilea Război Mondial mai multe schelete umane precum și obiecte care, probabil, au făcut parte din inventarul acestor morminte. De aici au fost înregistrate și recuperate un akinakes de fier, vârfuri de săgeți și nasturi de bronz, datate în secolul al V-lea a. Chr.²⁰. De asemenea, învecinat cu dealul Andrieșul, în locul numit „Puntea Tincului”, a apărut un alt akinakes, rămas inedit²¹. Pumnalul publicat de la Comarna, aparține tipului Suseni-Măcișeni și este datat în prima jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.²²

3. Cozia, comuna Costuleni, jud. Iași.

a. Akinakes cu antene, de fier, descoperit în arătură, în via fostului C.A.P. Akinakesul de tip Nănești²³ este datat între 550–450²⁴.

b. Akinakes de fier, cu locul exact de găsim necunoscut, de tip Cozia, găsit întâmplător, provenit cu probabilitate dintr-un mormânt²⁵.

c. Mormânt de înhumăție cu schelet de femeie de tip mediteranoid, cu amestec dinaroid, având în inventar un akinakes cu măciulie la capătul mânerului, cu cuțit de fier și două vârfuri de săgeți de bronz cu trei muchii²⁶.

d. Mormânt de înhumăție, descoperit lângă cel de femeie, având ca inventar doar un cuțit de fier²⁷.

La acestea se adaugă și cele două descoperiri de akinakai, pe care le publicăm acum, dintre care unul provine în mod cert dintr-un mormânt. Așadar la Cozia, avem atestate trei morminte de înhumăție, din care două cu akinakai și alte trei descoperiri de pumnale de tip scitic care, cu probabilitate, provin din morminte.

1. Cristinești, comuna Cristinești, jud. Botoșani. În această localitate au fost descoperite două akinakai apărute împreună cu oseminte omenești²⁸, săbiile fiind atribuite de A. Vulpe tipului Cozia²⁹.

2. Hilișeu-Horia, comuna Hilișeu-Horia, jud. Botoșani. În 1960 s-a descoperit un akinakes de fier, 17 vârfuri de săgeți de bronz, fragmente de vas de culoare cenușie, modelate cu mâna, apărute în context cu oase umane de la morminte de înhumăție. A. Vulpe încadrează acest akinakes în tipul Rădeni, datat în secolele V–IV a. Chr.³⁰.

3. Oraș Huși, jud. Vaslui. În grădina Școalei primare nr.1, în anul 1928, s-a descoperit un mormânt de înhumăție plan, cu schelet de femeie, în decubit dorsal, cu capul la est, având ca podoabe brățări de bronz așezate la mâini, un inel, o broșă și un lăntșor, obiecte care au fost distruse în momentul descoperirii. La distanța de 5 m s-au aflat mai multe vârfuri de săgeți de bronz, din care s-au recuperat 14 bucăți și o piatră lată

¹⁹ V. Căpitanu, *Un mormânt hallstattian descoperit la Cimbala*, în *Carpica*, I, 1968, p. 69–72; C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 52.

²⁰ I. Nestor și colab., *Campania de săpături arheologice din anul 1951. Rapoarte preliminare. Șantierul Valea Jijiei*, în *SCIV*, 3, 1952, p. 44; A. Nițu, *Despre unele urme scitice din Moldova*, în *Materiale*, I, 1953, p. 3–6; C. Buzdugan, *op. cit.*, p. 52; idem, *Pumnale hallstattiene târzii pe teritoriul României*, în *CA*, II, București, 1976, p. 241, nr. 17; V. Chirica, Marcel Tanasachi, în *RAJI*, I, 1984, p. 88–89, XV.2, K; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 32, p. 39.

²¹ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, p. 89, XV.2, L; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 87 A, p. 68.

²² A. Vulpe, *op. cit.*, p. 41.

²³ *Ibidem*, nr. 71, p. 55.

²⁴ *Ibidem*, p. 57; C. Iconomu, *op. cit.*, p. 55–67; C. Buzdugan, în *CA*, II, 1976, p. 243, nr. 18.

²⁵ A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 42, p. 44.

²⁶ *Ibidem*, nr. 56, p. 46–47.

²⁷ *Ibidem*, nr. 143, p. 83.

²⁸ V. Perian, *Descoperiri scitice în județul Botoșani*, în *Revista Muzeelor*, 1, 1969, p. 83, Fig. 1–2; C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 52–53; idem, în *CA*, II, 1976, p. 243.

²⁹ A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 49–50, p. 45.

³⁰ V. Perian, *op. cit.*, p. 83; C. Buzdugan, în *CA*, II, 1976, p. 245; idem, în *AMM*, II, 1980, p. 53; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 200, p. 95.

pusă deasupra craniului. În același mormânt s-au mai descoperit și trei vase de factură locală, cărbuni și un fund de amforă grecească³¹. În 1973, au fost descoperite mai multe morminte de înhumatie, în centrul orașului, în parcul din fața Liceului „Cuza Vodă”. Primul mormânt, de înhumatie, conținea un schelet orientat nord-sud, cu capul la nord, având în dreapta un vârf de lance de fier. Al doilea, apărut la distanță de 9 m nord față de primul, conținea un schelet fără brațul și piciorul drept, în partea lipsă a oaselor fiind depuse obiectele de inventar și anume un pumnal și o cutie de piatră. Sub umărul stâng s-au găsit 14 vârfuri de săgeți de bronz cu trei muchii. La 10 cm de schelet se mai aflau un pumnal, un ciob de amforă grecească, două fragmente de la alt pumnal, provenite cu probabilitate de la mormântul numerotat cu nr. 3. Al patrulea mormânt conține fragmente de craniu, cinci nasturi de bronz de formă rotundă și alți doi mai mici, trei vârfuri de săgeată de bronz cu trei muchii, 17 mărgelă din cochilii kauri, două brățări de bronz întregi și două fragmentare. Așadar, din cele patru morminte descoperite în 1973 s-a găsit un vârf de lance și trei pumnale de fier întregi și fragmentare, puternic corodate. Aceste obiecte li se alătură un topor-ciocan de fier, fără lamă, provenite probabil dintr-un mormânt distrus din apropierea locului unde au fost descoperite și celelalte. Toporul-ciocan este de tip scitic și se datează în intervalul secolelor VI–III a. Chr. De asemenea, cochiliile kauri se găsesc în mod curent în lumea scito-sarmatică, ele fiind întâlnite în mormintele de înhumatie cu inventar scitic din Transilvania și Moldova³². Cât privește pumnalele de fier, acestea au fost atribuite secolului al V-lea a. Chr.³³.

4. Mileștii de Sus, comuna Parincea, jud. Bacău. În această localitate au fost descoperite două morminte de înhumatie aflate unul lângă altul. Primul, conținea un schelet în poziție întinsă, orientat VVV–SSE, având ca inventar patru cochilii kauri. Al doilea, cu scheletul întins pe spate, avea aceeași orientare ca primul. Ca inventar s-a descoperit un akinakes, un vârf de lance, opt vârfuri de săgeți de bronz, câteva ace eliciforme și un ac cu capul discoidal. Mormintele, considerate de factură scitică, au fost datate de către I. Mitrea în secolul al VI-lea și începutul celui de-al V-lea a. Chr.³⁴ A. Vulpe le clasifică în tipul Nănești, datat între 550 și 450 a. Chr.³⁵.

5. Mânzatești, comuna Mălușteni, jud. Vaslui. Mormânt de înhumatie cu scheletul întins pe spate, orientat nord-sud. Inventarul, compus dintr-un pumnal și trei vârfuri de săgeți de bronz este datat de către autori în secolele VI–V a. Chr.³⁶.

6. Pocreaca, comuna Schitu Duca, jud. Iași. Mormânt, probabil de înhumatie, ieșit la iveală întâmplător, despre care nu se cunoaște decât că a fost găsit în satul sau împrejurimile satului Pocreaca. Inventarul conține o fibulă, cinci brățări, o oglindă, o verigă, un inel, trei capete de ac în formă de elice, un vârf de săgeată, toate de bronz, un obiect cilindric de os și un șirag de 12 cochilii kauri. Inventarul amintit mai sus sugerează faptul că mormântul aparține unei femei. Vîrfurile de săgeată de bronz îl apropie de mormântul de femeie cu akinakes de la Cozia. Prin particularitățile obiectelor de inventar, mormântul a fost datat în a doua jumătate a secolului al VI-lea a. Chr.³⁷.

7. Rădeni, comuna Dragomirești, jud. Bacău. De aici provine un mormânt de înhumatie cu scheletul întins pe spate, cu mâinile pe lângă corp și capul spre nord-vest. Inventarul cuprinde un pumnal cu un singur tăiș, două vârfuri de săgeți cu trei muchii, fragmente de vase modelate cu mîna³⁸. Pumnalul este atribuit de A. Vulpe tipului Rădeni, datat în secolele VI–IV a. Chr.³⁹.

8. Rediu, oraș Vaslui. În marginea de sud a satului Rediu, acum suburbie a orașului Vaslui, s-a descoperit întâmplător un mormânt de înhumatie cu scheletul întins pe spate, cu capul spre sud, având drept inventar un akinakes cu două tăișuri, șapte vârfuri de săgeți de bronz, datat la sfârșitul secolului al VI-lea a. Chr. – începutul secolului al V-lea a. Chr.⁴⁰.

³¹ C. D. Vasiliu, *Un mormânt scitic la Huși*, în *Arta și Arheologia*, 9–10, 1933–1934, Iași, p. 18–24.

³² C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 53–54; C. Iconomu, *Noi date arheologice despre județul Vaslui rezultate dintr-o donație*, în *ArhMold*, XXIII–XXIV, 2000–2001, București, 2003, p. 276–277.

³³ C. Buzdugan, Gh. Coman, *Pumnale hallstattiene târzii descoperite în Moldova*, în *SCIVA*, 2, 28, 1977, p. 241–242; C. Buzdugan, în *CA*, II, 1976, p. 247; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 89–90, p. 68.

³⁴ Cf. nota 9.

³⁵ A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 69, p. 55, 57.

³⁶ V. Palade și N. Ciucă, *Noi descoperiri scitice în județul Vaslui*, în *SCIV*, 23, 1972, 2, p. 285–292; C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 54; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 67, p. 53–54.

³⁷ C. Iconomu, *Un mormânt de la sfârșitul primei epoci a fierului de la Pocreaca-Iași*, în *ArhMold*, XXIX, 2006, p. 57–65.

³⁸ I. Mitrea, în *Studii și comunicări științifice*, Bacău, 1970, p. 211–217; C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 74.

³⁹ A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 199, p. 95; C. Buzdugan, în *CA*, II, 1976, p. 249.

⁴⁰ V. Palade, *Mormânt scitic la Rediu-Vaslui*, în *SCIVA*, 1976, p. 549–554; C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 56; idem, în *CA*, II, 1976, p. 251; A. Vulpe, *op. cit.*, nr. 56 A, Vaslui, p. 46, tip Cozia.

9. Vaslui. În punctul „Curtea Domnească”, dintr-o necropolă hallstattiană timpurie, provin două morminte de înhumăție deranjate (M 6 și 7) care conțin vase de ofrandă, vârfuri de săgeți de bronz de tip scitic datate în secolele VI–V a. Chr.⁴¹.

10. Codru, comuna Cajvana, jud. Suceava. În această localitate au fost cercetați arheologic 14 tumuli conținând morminte de înhumăție cu schelete chircite și morminte secundare de incinerație. În tumului nr. 3 a ieșit la iveală o groapă rectangulară căptușită cu lespezi de piatră, acoperită în vechime cu bârne în care au fost depuse scheletele. Inventarul, foarte variat, cuprinde ceramică getică lucrată cu mâna și la roată, săbii de tip akinakes și topoare de luptă. Tumuli de la Codru se datează în perioada de la sfârșitul secolului al VII-lea – secolul al VI-lea a. Chr. și aparțin grupului podolo-moldav⁴².

*

Încă din anii '70, A. Vulpe arăta că în Moldova au fost descoperite morminte de înhumăție plane, având un ritual asemănător cu cel al grupului Ciumbrud, între ele existând similitudini tipologice și cronologice⁴³. În 1975, publicând primul akinakes descoperit la Cozia, împărtășeam opinia lui A. Vulpe care lega mormintele de înhumăție plane din Moldova de enclava scitică din Transilvania, susținând totodată că aceste morminte documentează efectiv o prezență scitică în Moldova⁴⁴.

Descoperirea mormântului de înhumăție cu akinakes și vârfuri de săgeți de la Rediu-Vaslui i-a oferit posibilitatea lui V. Palade să formuleze unele interpretări potrivit cărora acest tip de morminte asociate cu armele de tip scitic s-ar datora prezenței unor luptători sciți căzuți în urma unor incursiuni, punct de vedere întâlnit și la A. I. Meljukova⁴⁵. Faptul că în morminte se găsește un inventar sumar s-ar datora grabei cu care au fost înmormântați luptătorii sciți aflați în incursiune. Totodată, V. Palade observă absența din cadrul mormintelor de înhumăție cu inventar de tip scitic a vaselor ceramice. După același autor, la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea a. Chr., în Moldova nu se aflau statornicite grupuri de populație scitică, prezența lor fiind accidentală⁴⁶.

C. Buzdugan, în lucrarea consacrată riturilor funerare ale comunităților hallstattiene târzii din Moldova, sintetizând interpretările referitoare la mormintele de înhumăție plane, observă că acestea urmează de la nord la sud cursul râului Prut, ele fiind des întâlnite în Podișul Central Moldovenesc, mai ales în Bazinul Bârladului, fără a depăși la vest Siretul. În jumătatea de nord a teritoriului dintre Siret și Prut se află puține morminte, iar în regiunile subcarpatice ele lipsesc complet. Grupul mormintelor de înhumăție din Moldova, prezintă caracteristici asemănătoare, scheletele fiind așezate în poziție întinsă, orientate în majoritatea nord-sud și mai rar nord-vest – sud-est. Mormintele apar de obicei izolate (Cimbala, Mânzătești, Rădeni etc.) sau grupate câte două-trei pe un spațiu relativ restrâns (Huși, Cozia, Comarna), constituind dovezi privitoare la existența unor necropole. Întrucât în preajma mormintelor de înhumăție s-au descoperit și morminte de incinerație (Vaslui, Bârsești), se poate presupune existența unei perioade în care se practica biritualismul⁴⁷. În lucrarea citată autorul nu face nicio referire la etnicul celor aflați în mormintele de înhumăție dar, într-un studiu mai vechi, consacrat pumnaletelor de tip scitic, C. Buzdugan aprecia că acestea ar putea fi atribuite în majoritate populației autohtone getice⁴⁸.

În cunoscuta sa lucrare consacrată sciților și lumii tracice, A. I. Meljukova considera că în Moldova sunt atestate câteva morminte de înhumăție cu inventar de tip scitic, legate de grupul Ciumbrud, dar se întâlnesc și unele elemente ale culturii triburilor scitice din nordul Mării Negre. În spațiul dintre Prut și Nistru sunt atestate mormintele scitice de la Cuconești Vechi și Suruceni, în zona de silvostepă, iar în Bugeac, în stepă, au fost descoperite morminte scitice izolate la Ogorodnoe, Červonyi Jar, Arciz și Sevčenko, amplasate în tumuli din epoca bronzului⁴⁹.

⁴¹ Al. Andronic, *Descoperirile traco-geto-dacice de la Vaslui*, în *CI*, S.N., XII–XIII, 1981–1982, p. 120–121.

⁴² M. Ignat, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (secolele VII–V a. Chr.)*, Târgoviște, 2006, *passim*.

⁴³ A. Vulpe, *Cercetări arheologice și interpretări istorice privind secolele VII–V î.e.n., în spațiul carpato-dunărean*, în *MemAntiq*, II, 1970, p. 201–203.

⁴⁴ C. Ionomu, *Un nou akinakes descoperit la Cozia (jud. Iași)*, în *CI*, S.N., VI, 1975, p. 64–65.

⁴⁵ A. I. Meljukova, *Skifija i frakiiskii mir*, Moscova, 1979, p. 110–111.

⁴⁶ V. Palade, *Un mormânt scitic la Rediu-Vaslui*, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 549–555.

⁴⁷ C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 59.

⁴⁸ Idem, în *CA*, II, 1976, p. 265–266.

⁴⁹ A. I. Meljukova, *op. cit.*, p. 89 și urm.

Aducând în discuție problema mormintelor de înhumăție din spațiul traco-getic, Emil Moscalu considera că și acestea, ca și cele de incinerăție, aparțin în totalitate populației autohtone, admitând totuși o prezență culturală greco-scitică în zona nord-carpatică⁵⁰.

Publicând două morminte de înhumăție de la Mileștii de Sus – Bacău, cu inventar de tip scitic, I. Mitrea le atribuie unei populații de factură scitică, acestea putând fi legate de prezența unei enclave scitice la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea a. Chr. în Podișul Central Moldovenesc⁵¹.

Mircea Ignat într-un articol consacrat mormintelor de înhumăție din Moldova, din perioada Hallstattului târziu, formulează o serie de aprecieri referitoare la această problemă⁵². Astfel, autorul observă faptul că majoritatea mormintelor reprezintă descoperiri întâmplătoare și că cercetările arheologice sunt o excepție. Cu această ocazie M. Ignat a întocmit o listă de morminte de înhumăție (opt localități cu 15 morminte), o alta cu descoperiri probabile (13 localități cu 19 morminte) și una cu diverse piese de tip scitic ieșite la iveală în 21 de localități, toate provenite din Moldova dintre Carpați și Nistru. Din listele întocmite se observă că numărul de descoperiri sigure este redus, iar specificul lor constă în practicarea înhumăției în morminte plane, în care scheletele se găseau în poziție întinsă pe spate, cu mâinile întinse pe lângă corp, majoritatea (83%) având capul orientat spre nord-vest⁵³. Același autor constată că majoritatea descoperirilor se plasează în Podișul Central Moldovenesc, inventarul funerar, adesea incomplet recuperat, este alcătuit din arme și obiecte de podoabă, iar prezența ceramicii constituie excepții. Mormintele conțin akinakai, vârfuri de săgeți și, mai rar, de lance. Există și morminte de femei care conțin arme, ca la Huși și Cozia, ceea ce reprezintă un obicei răsăritean, sau care conțin numai podoabe ca la Cimbala și Mileștii de Sus. Cel mai mare număr de akinakai se găsește în Podișul Central Moldovenesc și în număr redus, în mod neobișnuit, la est de Prut. Printre obiectele de inventar mai sunt de menționat brățări, scoici kauri, ace cu cap discoidal și eliciform, care pot constitui creații ale spațiului est-carpatic, toate celelalte obiecte, în special armele (akinakesurile și vârfurile de săgeți cu manșon scurt) găsindu-și similitudini în zona nord-pontică. Întrucât nu au apărut și piese de harnașament, M. Ignat aprecia că luptătorii sciți atestați în morminte sunt pedestri care utilizau în mod obișnuit arcu și pumnalul și mai rar cuțitul de luptă și lancea. Ei nu posedau topoare de luptă⁵⁴, nu utilizau fibule, iar ceramica nu este evidentă⁵⁵. Grupul Huși-Suruceni nu este cunoscut prin necropole, ci numai prin pâlcuri de morminte răspândite pe suprafețe mari, cu excepția descoperirilor de la Cozia și Huși. Autorul propune următoarele interpretări pentru aceste morminte: micile cimitire pot aparține unor grupuri pastorale mici și puțin stabile, concentrate în Podișul Central Moldovenesc, probabil ca urmare a faptului că aceștia evitau zonele deschise. De asemenea, se observă un grup în zona de contact dintre Podișul Sucevei și Câmpia Moldovei. Un alt grup se găsește pe valea râului Moldova, de la vărsarea în Siret până în zona orașului Piatra Neamț, unde există condiții asemănătoare acelor din Podișul Central Moldovenesc. Cu acest prilej s-a sugerat de către V. Mihailescu-Bîrliba și I. Untaru că aceste descoperiri pot face legătura, prin trecătoarea Prisăcani cu grupul Ciunbrud din Transilvania⁵⁶. Se observă, de asemenea, unele similitudini între grupul Huși-Suruceni și grupul Ciunbrud, între care se pot stabili asemănări dar și diferențe. M. Ignat apreciază că cea mai veche descoperire ce aparține grupului Huși-Suruceni este pumnalul de la Rădeni și că majoritatea pumnalelor și a vârfurilor de săgeți, se datează la sfârșitul secolului al V-lea a. Chr. Este necesar să stabilim o diferențiere între o populație sedentară și alta intrusivă, pendulatorie. Faciesul cultural Huși-Suruceni este de factură scitică, dar o serie de date îl împiedică pe autor să îl atribuie sciților. Imaginea care se poate face despre acest grup intrusiv este aceea a unor purtători de cultură scitică ce locuiau în zone împădurite, practicau transhumanța⁵⁷, luptau ca pedestrași și evitau zonele deschise, autorul mărturisind că nu poate preciza caracterul lor etnic⁵⁸.

⁵⁰ Em. Moscalu, *Quelques aspects du "probleme scythe" dans l'aire thrace septentrionale*, în *Thraco-Dacica*, II, 1981, p. 23–35.

⁵¹ I. Mitrea, *Două morminte din sec. VI–V î.e.n., descoperite la Mileștii de Sus, județul Bacău*, în *SAA*, I, Iași, 1983, p. 59–66; idem, *Deux tombes du VI–Ve siècle av.n.e., decouvertes a Mileștii de Sus le departement de Bacău*, în *Carpica*, XV, 1983, p. 117–124.

⁵² M. Ignat, *Un aspect particulier du Hallstatt recente a l'est des Carpates*, în *Thracians and Circumpontic World*, II, Chișinău, 2004, p. 5–12.

⁵³ M. Ignat, *op. cit.*, p. 5.

⁵⁴ Afirmație inexată. Cf. topoarele de la Huși și Codru-Cajvan, în catalogul nostru.

⁵⁵ Într-o serie de morminte se găsește și ceramică getică (Hilișeu-Horia, Rădeni, Huși) și fibule (Cimbala, Pocreaca). Cf. catalogul din text.

⁵⁶ V. Mihailescu-Bîrliba și Ilie Untaru, *Notă despre un nou "akinakes" găsit la Agapia*, în *MemAntiq*, III, 1971, p. 450; M. Ignat, *op. cit.*, p. 6–8.

⁵⁷ Nu rezultă de nicăieri că purtătorii acestui grup intrusiv erau păstori transhumanți n.n.

⁵⁸ M. Ignat, *op. cit.*, p. 7–8.

Referitor la interpretările lui M. Ignat, fără îndoială interesante, sunt de făcut câteva observații: în primul rând se constată faptul că în Moldova mormintele de înhumatie cu inventar scitic sunt prea puțin numeroase și răspândite pe o arie întinsă, acestea fiind de obicei atestate câte unul sau două. Mai rar se întâlnesc grupe funerare de câte 5–6 morminte la Huși și Cozia, eventual Comarna. Asemănările cu grupul Ciunbrud se datoresc faptului că aparțin aceleiași epoci și aceleiași populații nord-pontice, dar trebuie ținut seama și de faptul că există unele deosebiri. Absența pieselor de harnașament din inventarul mormintelor de înhumatie nu indică neapărat o categorie de pedestrași, în grupul Ciunbrud astfel de piese fiind puțin numeroase, prezența acestora fiind înregistrată numai în 11 morminte găsite în șapte locuri diferite⁵⁹. De asemenea, este cunoscut faptul că și populația autohtonă, getică, lupta călare, dar descoperirile de piese de harnașament din mormintele lor sunt inexistente⁶⁰. V. Palade, publicând descoperirea de la Rediu-Vaslui face observația că în mormintele de înhumatie cu inventar scitic din Moldova lipsesc construcțiile de lemn sau de piatră, inventarul funerar este relativ sumar iar ritualul de înmormântare era lipsit de fast. Acest lucru s-ar datora faptului că cei înmormântați astfel se aflau departe de pământurile natale, cei decedați fiind înmormântați în grabă, eventual în urma unor lupte cu localnicii adăugăm noi⁶¹.

În concluzie, se poate aprecia că mormintele de înhumatie cu inventar tipic scitic, în special arme (akinakai, vârfuri de săgeți și de lance, cuțite), și fără ceramică aparțin unor luptători de origine scitică care au întreprins expediții de jaf la răsărit de Nistru și mai ales de Prut. A. Vulpe remarca faptul că elemente de cultură scitică sunt mai numeroase în ținuturile răsăritene ale României și descresc spre apus. În acest sens, este de observat faptul că cel mai mare număr de akinakai este cel din Moldova (peste 50 de exemplare), mai scăzut în Transilvania (36 piese) și la Dunărea de Jos⁶². Aceste descoperiri de factură scitică, relativ numeroase în Moldova, se datorează și faptului că, din zona nord-pontică, s-a produs o puternică presiune scitică asupra zonei est-carpătice, la care se adaugă influențele grupului scitic Ciunbrud, din Transilvania, și a celor instalați în Dobrogea. Totodată, se remarcă faptul că descoperirile de morminte de înhumatie cu inventar scitic și a obiectelor de tip scitic sunt mai numeroase între Carpați și Prut decât cele dintre Prut și Nistru datorită faptului că valea Prutului, Siretului, Bârladului și Lohanului au fost întrebuințate ca drumuri de invazie, din zona nord-pontică sciții ajungând la mari distanțe chiar până în Chersonesul tracic⁶³. Către vest și nord-vest, sciții și cultura lor sunt parte componentă a grupurilor podolo-moldav și Vekerzug⁶⁴. Cercetătorii care s-au ocupat de cetățile fortificate cu șanțuri, valuri de pământ și palisade din spațiul traco-getic din Moldova, începând cu A. C. Florescu, au remarcat faptul că unul dintre motivele pentru care au fost construite aceste întărituri se datorește și permanentelor incursiuni de jaf ale sciților nord-pontici, care au avut loc în intervalul secolelor VI–IV a. Chr.⁶⁵.

De asemenea, așezările traco-getice, fortificate și deschise de la vest de Nistru sunt amplasate în majoritate în zonele de dealuri, apărate natural, unele dintre acestea gravitând în jurul cetăților de pământ. În afara mormintelor de înhumatie cu inventar scitic, la vest de Nistru au ieșit la iveală un însemnat număr de obiecte de factură scitică, în special arme, provenind din descoperiri izolate care ar fi putut aparține și populației autohtone. În acest sens, este util de luat în considerare relatarea lui Tucidide (II, 96), după care geții de la sud de Dunăre și din jurul Pontului Euxin, învecinați cu sciții, au aceleași arme ca aceștia și sunt toți înarmați călări. Numărul mare de akinakai și de vârfuri de săgeți de bronz de tip scitic, provenite din descoperiri de la răsărit de Carpați, arată că acestea au fost produse și utilizate și de către populația autohtonă

⁵⁹ V. Vasiliev, *Sciții agatirși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 97.

⁶⁰ Cf. C. Buzdugan, în *AMM*, II, 1980, p. 51–60 care nu înregistrează descoperiri de piese de harnașament în morminte getice.

⁶¹ V. Palade, *Un mormânt scitic la Rediu-Vaslui*, în *SCIVA*, 27, 4, 1976, p. 554.

⁶² A. Vulpe, *IstRom*, I, 2001, București, p. 408–411.

⁶³ Sciții au năvălit în Chersonesul tracic în 495, obligând pe Miltiade, învingătorul de la Maraton, să fugă din calea lor. Cf. P. Alexandrescu, *Izvoarele grecești despre retragerea lui Darius din expediția scitică*, în *SCIV*, 3–4, VII, 1956, p. 332–334; cf. și Herodot, VI, 40.

⁶⁴ M. Ignat, *op. cit.*, p. 101–104.

⁶⁵ A. C. Florescu și S. Rață, *Complexul de cetăți traco-getice (sec. VI–III î.e.n.) de la Stâncești-Botoșani*, în *Studii și materiale. Istorie*, Suceava, 1969, p. 9–21; A. C. Florescu, *Unele considerații asupra cetăților traco-getice (Hallstattiene) din mileniul I î.e.n. de pe teritoriul Moldovei*, în *CI*, S.N., II, 1971, Iași, p. 103–118; Adrian Florescu, Marilena Florescu, *Cetățile traco-getice din secolele VI–III a. Chr. de la Stâncești (jud. Botoșani)*, Târgoviște, 2005, p. 157; Aurel Zanoci, *Fortificațiile geto-dacice din spațiul extracarpatic în secolele VI–III a. Chr.*, București, 1998, p. 104–105; Svetlana Andrich, *Sur la question des contacts thraco-scythes interethniques*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisation*, II, București, 1998, p. 114; Vasile Haheu, *Sur l'apparition des fortifications thraco-gets à l'est des Carpates*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations*, II, București, 1998, p. 599, 601–602.

getică⁶⁶. De asemenea, atribuirea mormintelor de înhumăție cu inventar scitic unui presupus grup cultural Huși-Suruceni, după cum a propus M. Ignat, nu se justifică deoarece aceste descoperiri sunt prea puțin numeroase, așa cum rezultă din lista întocmită de către noi, sunt răspândite pe o arie întinsă și nu presupun existența unor identități cu grupul Ciunbrud. Totodată, deși se formulează aprecierea potrivit căreia cei aflați în mormintele de înhumăție nu pot fi identificați etnic, aceștia constituind doar un grup alogen de păstori transhumanți, realitatea istorico-arheologică contrazice un astfel de punct de vedere. După opinia noastră prezența mormintelor de înhumăție cu inventar scitic la răsărit de Carpați reprezintă urmele unor acțiuni de jaf și a deplasării unor grupuri de populație venite din zona nord-pontică care au creat instabilitate în aria est-carpatică și au determinat populația localnică getică să construiască un număr însemnat de cetăți de pământ și de așezări fortificate. Acolo unde presiunea sciților nord-pontici a fost mai mică, ca în Muntenia și Transilvania, numărul cetăților de pământ a fost mai redus.

Fig. 1. Cozia-Iași, a. Akinakes; b. Vârf de lance; c. Akinakes cu antene

⁶⁶ A. Vulpe, *IstRom*, I, 2001, p. 411.

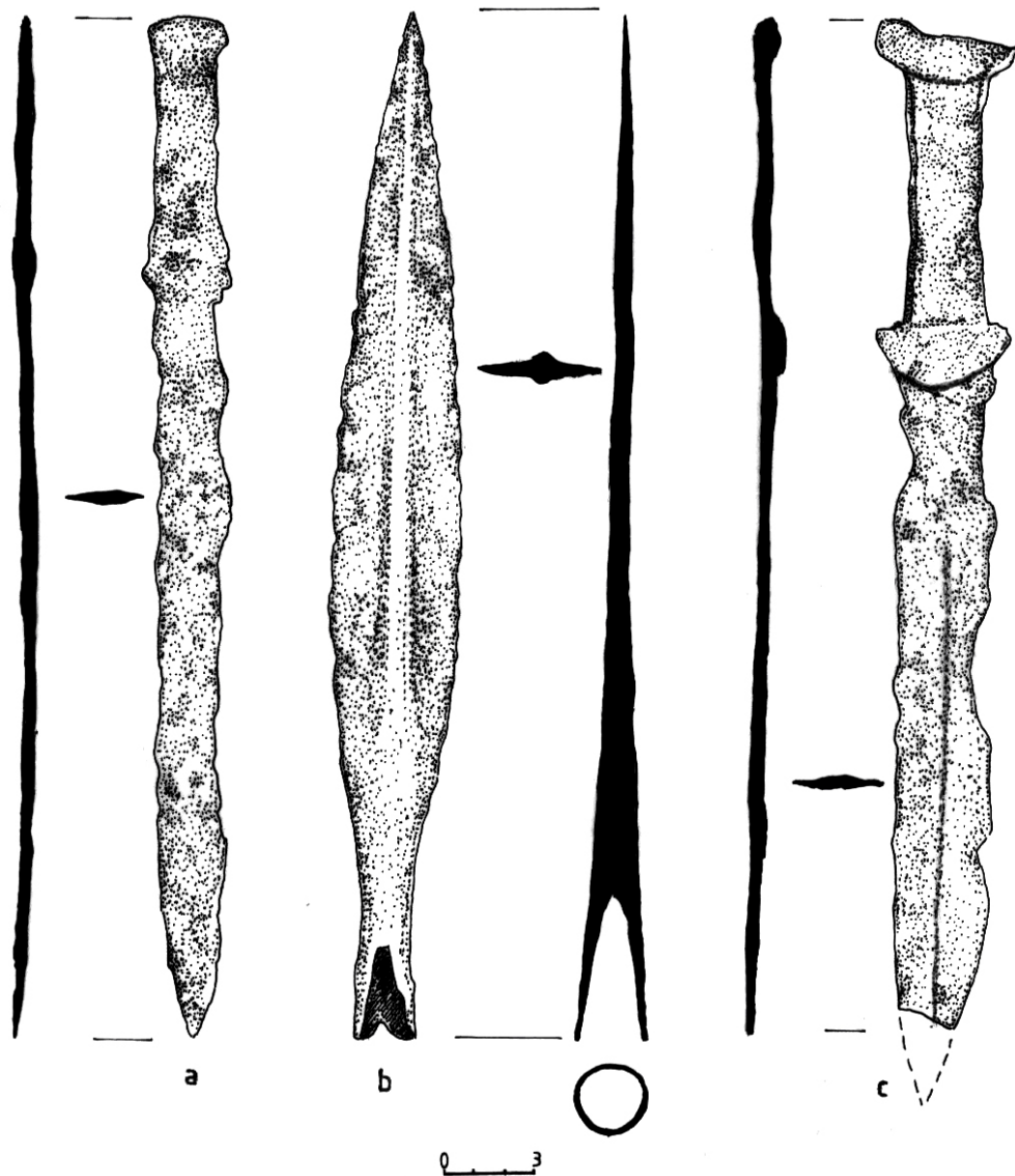

Fig. 2. Cozia-Iași, a. Akinakes; b. Vârf de lance; c. Akinakes cu antene.

TWO DAGGER-SWORDS (AKINAKAI) DISCOVERED AT COZIA, IAȘI COUNTY

ABSTRACT

Three metal weapons have been discovered by chance and then recovered in the village of Cozia (commune of Costuleni), Iași county: a badly preserved dagger-sword (akinakes) and a spear-head coming from an inhumation grave; the third piece is a dagger-sword (akinakes), probably found in another grave. All three pieces are of Scythian type, dating from the period 550–450 BCE. The inhumation graves, found in 13 locations in Moldavia, especially in the area between the Siret and the Prut rivers, and dating from the 6th–4th centuries BCE, represent traces left by Scythian warriors, coming from the North Pontic area, who undertook numerous actions of plunder, which partially caused the construction of numerous fortresses, reinforced with ditches and earth walls.

CAPTION LIST

Fig. 1–2. Cozia, Iași, a. Akinakes; b. Spear-head; c. Akinakes with “antennas”.

ΓΑΔΑΤΗC. OBSERVAȚII ASUPRA UNUI ANTROPONIM DE PE UN *GRAFFITO* DE LA ROMULA

DE

MIHAIL VASILESCU

Cuvinte-cheie: *antroponim, Romula, Iran, Gadates*

Keywords: *anthroponym, Gadatas, Romula, Iran*

Cercetările arheologice din așezarea romană de la Romula din anul 1969 au scos la iveală un fragment de vas roman, păstrat astăzi în muzeul din Caracal, pe care era incizată, cu caractere grecești, cuvântul ΓΑΔΑΤΗC. Această inscripție a fost amintită pentru prima oară de Dumitru Tudor la cel de al IX-lea Congres internațional de arheologie clasică de la Damasc din 11–20 octombrie 1969 și publicată doi ani mai târziu într-un volum dedicat acestui congres¹. Acest studiu a apărut într-o formă aproape identică în același an și în revista *Apulum*, iar inscripția cu comentariul aferent a fost adăugată la cea de a IV-a ediție a *Olteniei romane*². Tot D. Tudor este cel care face prima interpretare acestei inscripții. El crede, pe bună dreptate, că Gadates este un antroponim. În ceea ce privește interpretarea etnică a acestuia, învățatul român îl alătură seriei de antroponime syriene derivate de la numele divinității *Gad* și conchide că «le possesseur du vase devait être quelque membre, hellénisé, de la communauté civile syrienne de Romula»³.

Interpretarea pe care D. Tudor a dat-o acestui antroponim a fost acceptată de toți cei care, până de curând⁴, au inserat acest *graffito* în diverse *corpora* de inscripții din Dacia⁵, considerându-l ca pe o dovadă suplimentară a prezenței syrienilor în Dacia romană, militari sau civili, atestați de altfel prin mai multe inscripții⁶. Silviu Sanie discută mai detaliat semnificația acestui antroponim. El consideră că ΓΑΔΑΤΗC de la Romula este

¹ D. Tudor, *Les Syriens en Dacie Inférieure*, în *Annales archéologiques arabes syriennes*, XXI, tomes 1&2, 1971 (IXème Congrès International d'archéologie classique, Damas, 11–20 octobre 1969), p. 71–76 și planșa XII, 4.

² D. Tudor, *Sirienii în Dacia Inferioară*, în *Apulum*, 9, 1971, p. 659–664; Idem, *Oltenia romană*⁴, București, 1978, p. 145. Deși D. Tudor nu specifică dacă inscripția a fost incizată înainte sau după ardere, I. Berciu și C. C. Petolescu, *Les cultes orientales dans la Dacie méridionale* (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain, 54), Leiden, 1976, p. 24, raportându-se la el, spun totuși că Gadates a fost scris „en pâte cuite”.

³ D. Tudor, *supra*, n. 1, p. 73.

⁴ Excepții sunt W. Dressler, *Eine Weitere altpersische Allegro-Form *Ga-dāta*, în *Die Sprache*, 20, 1974, p. 125 sq.; R. Schmitt, *Bemerkungen zu dem sog. Gadatas-Brief*, în *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 112, 1996, p. 96; R. Lane Fox, *The Letter to Gadatas*, în G. Malouchou & A. Matthaiou (eds.), *Khiakon symposion eis mnemen W. G. Forrest*, Athens, 2006, p. 159; Chr. Tuplin, *The Gadatas letter*, în L. Mitchell and L. Rubinstein (eds.), *Greek history and epigraphy. Essays in honour of P.J. Rhodes*, Swansea, 2009, p. 155–184.

⁵ L. Ruscă, *Corpus Inscriptionum Graecarum Daciae* (Hungarian Polis Studies, 10), Debrecen, 2003, p. 57 sq., nr. 88, și p. 114; C. C. Petolescu (deși inscripția este cu caractere grecești), *Inscripțiile latine din Dacia* (în continuare, *ILD*), București, 2005, 141. Inscripția este absentă în *Inscripțiile Daciei romane* (în continuare, *IDR*) II, *Oltenia și Muntenia*, volum îngrijit de Gr. Florescu și C. C. Petolescu, București, 1977.

⁶ D. Tudor, *supra*, n. 1–2; I. Berciu, C. C. Petolescu, *supra*, n. 2, p. 24; I. I. Russu, *IDR* III, 1, București, 1977, p. 196; C. C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României* (I, 1975–1980) în *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* (în continuare, *SCIVA*), 32, 4, 1981, 51; Idem, (II, 1981–1982), în *SCIVA*, 34, 3, 1983, 113; *ILD*, p. 90 sq.; L. Ruscă, *supra*, n. 5, p. 54 și 114.

desigur un nume syrian, format prin alăturarea a două teonime semitice: Gadd (= Τύχη – Fortuna) și ‘Atte, numele abreviat al zeiței Atargatis, antroponimul ΓΑΔΑΤΗC putând fi eventual tradus prin “‘Atte este Fortuna”⁷.

Originea semitică, syriană, a antroponimului Gadates este susținută și de Dieter Metzler, dar susținerea sa este un exemplu de argumentație în cerc, un ὕστερον πρότερον, deoarece ea se bazează, de fapt, pe cele invocate de D. Tudor, acceptate fără simț critic, pentru a conchide că, din Syria, un alt Gadatas și într-o altă perioadă a transferat de dincolo de Euphrat pomi fructiferi în Magnesia de pe Meandru, faptă pentru care a fost lăudat de regele Darius I⁸.

În Dacia mai există un singur antroponim, dintre multele antroponime syriene⁹, care, în interpretarea curentă, ar putea fi alăturat lui Gadates. Este vorba despre Gaddes, fiul lui Aninas, un *veteranus* care activase în *numerus Palmyrenorum Tibiscensium*¹⁰, al cărui nume, răspândit la Palmyra, este unul de tip teoforic semitico-aramaic¹¹. Unitatea militară din care făcuse parte, precum și numele semitic al tatălui său, Aninas, garantează caracterul syro-palmyrenian al numelui și, poate, originea palmyreniană a personajului. Numele său este format, după S. Sanie, tot prin fuziunea dintre Gadd și ‘Atte¹², și ar fi, deci, o variantă a lui Gadates.

Numele de Gaddes ne îndreaptă spre Palmyra din deșertul Siriei, unde inscripțiile aramaice din epoca romană au evidențiat un număr de antroponime formate cu teonimul Gad: GD' / *Gada*, GDYBWL / *Gaddībōl*, GDRSW / *Gaddarsu* (gen.), NBWGDY / *Nabugaddi*, etc. Tot acolo era și tribul BNY GDYBWUL / *bēne Gaddībōl*¹³, care înseamnă „Bol este norocul meu”¹⁴. În alte localități care au multe în comun prin limba vorbită, religie și antroponimie, anume Hatra, Harran și Edessa, aflate în nordul Mesopotamiei, și Dura-Europos, aflată în Siria, pe malul drept al Euphratului, inscripțiile au relevat alte nume formate cu Gad. La Hatra apare pe o inscripție un Gadday, fiul lui Abīgad fiul lui Gadday fiul lui Kabīru, unde Gadday este un hipocoristic cu semnificația de „Der-glücksgott”, „Zeul Norocos”, iar Abīgad cu aceea de „tatăl meu este Gadd”. Tot acolo apare pe o altă inscripție un Gadyahb, care are semnificația de „Gadd a dat”¹⁵. La Harran și Edessa, *Gadlat* este o divinitate al cărui nume este o combinație între Gad și Allat, zeița arabă adorată de oamenii deșertului din Siria și Mesopotamia, cu înțelesul probabil de „Allat este Gad”¹⁶. În aceeași ordine de idei, trebuie amintit că în templul palmyrian de la Dura-Europos sunt grafiti în greacă cu numele Βαργάδας și Βάργαδ, formate tot cu Gadd¹⁷.

Este cert că în cetățile aramaice sau aramaizate, precum Palmyra, Dura-Europos, Edessa, Harran și Hatra, cuvântul *gad* a fost foarte folosit atât în zona teonimelor cât și în cea a antroponimelor. La Palmyra și la

⁷ S. Sanie, *Classica et orientalia*, în *SCIVA*, 27, 3, 1976, p. 402 sq. Vezi, și J. Tavernier, *Iranica in the Achaemenid period* (ca. 550–330 B.C.) (Orientalia Lovaniensia Analecta 158), Leuven-Paris, 2007, 4.2.618 (p. 185): „*Gadāta-: *Gadā-āta, ata-extension of *Gadā”.

⁸ D. Metzler, *Bemerkungen zum Brief des Darius an Gadatas*, Topoi. Orient-Occident, Suppl. 1 (Recherche récentes sur l'Empire achéménide), Lyon, 1977, p. 325.

⁹ Vezi S. Sanie, în *L'onomastique orientale de la Dacie romaine*, Dacia, XIV, 1970, p. 233–241.

¹⁰ *CIL*, III, 8000; *IDR*, III, 1, p. 195 sq., nr 166; N. Gostar, *Populația palmireniană din Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*, în *Arheologia Moldovei*, II–III, 1964, p. 304.

¹¹ Pentru limba vorbită în Palmyra în secolele II–III, vezi K. Beyer, *The Aramaic language, its distribution and subdivision*, Göttingen, 1986, p. 27; E. Yildiz, *The Aramaic language and its classification*, în *Journal of Assyrian Academic Studies*, 14, 1, 2000, p. 36.

¹² S. Sanie, *supra*, n.7, p. 403: „Alte două nume din Dacia: Gaddes și Athenatan au în componența lor teonimele unite în însemnarea de pe fragmentul romulens”. Nu se vede totuși cum Athenatan ar putea proveni din juxtapunerea dintre ‘Atte și Gad.

¹³ H. Wutnow, *Die semitischen Menschnennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients* (Studien zur Epigraphyk und Papyruskunde, I 4), Leipzig, 1930, p. 38; J. T. Milik, *Recherches d'épigraphie proche-orientale I. Dédicaces faites par des dieux (Palmyre, Hatra, Tyr) et des thiasés sémitiques à l'époque romaine*, Paris, 1972, 17; M. Gawlikowski, *Les dieux de Palmyre*, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 2.18.4, Berlin – New York, 1990, p. 2608 sq.; J. F. Healey, *Aramaic inscriptions & documents of Roman period. Textbook of Syrian Semitic inscriptions*, vol. IV, Oxford, 2009, p. 148. Pentru viața religioasă de la Palmyra în epoca romană, vezi J. Teixidor, *The pantheon of Palmyra*, Leiden, 1979, mai ales p. 89–99, unde se vorbește despre zeul Gad; T. Kaizer, *The religious life of Palmyra. A study of the social pattern of worship in the Roman period*, Stuttgart, 2002.

¹⁴ J. K. Stark, *Personal names in Palmyrene inscriptions*, Oxford, 1971, 57, 81.

¹⁵ S. Abbadi, *Die Personenamen der Inschriften aus Hatra*, Hildesheim, Olms, 1983, p. 12, 94 (Gadday); 2, 73 (Abigal); 12–13, 95 (Gadyahb); K. Beyer, *Die Aramaischen Inschriften aus Assur, Hatra und den übrigen Ostmesopotamien*, Göttingen, 1998, p. 53 și 127; J. F. Healey, *supra*, n. 13, p. 276 și 283.

¹⁶ H. J. W. Drijvers, *Cultes and beliefs at Edessa* (EPRO, 82), Leiden, 1980, p. 44, 96 sq.

¹⁷ H. Wutnow, *supra*, n. 13, p. 38. Vezi și N. Gostar, *supra*, n. 10, p. 304; S. Sanie, *supra*, n.9, p. 239. Pentru palmyrenii de la Dura-Europos, vezi L. Dirven, *The Palmyrenes of Dura-Europos: A study of religious interaction in Roman Syria*, Leiden-Boston-Köln, 1999.

Dura – Europos apare o zeiță cu numele de *gd tdmr*, adică *Gad a Tadmorului* (Palmyrei), iar la Dura-Europos apare un *Gad al lui Dura*¹⁸, altfel spus, divinitatea protectoare a celor două orașe. La Palmyra, o inscripție din anul 238/239 amintește de un *Gad al Orașului* și de un *Gad al Grădinilor*¹⁹. În sfârșit, tot la Palmyra, avem dovada că și ‘Atte a dat naștere, prin juxtapunere, unor antroponime, ajunse la noi prin grafie greacă, cum sunt Αβδαάτης, Βαργάτης²⁰.

Cuvântul *gad*, cu semnificația de „noroc” sau „noroc bun”²¹, face parte din vocabularul comun vest-semitic, fiind productiv deopotrivă în aria lingvistică canaanită (ebraică și feniciană, cu varianta sa punică) cât și în cea aramaică²². El a întruchipat divinitatea Norocul, eventual folosit ca epitet divin, sau a intrat ca un element al numelui personal. Cea mai veche atestare a lui *gad* ca nume divin este, se pare, într-o inscripție proto-canaanită de la Tell ed-Duweir din Transiordania din perioada pre-israelită (Epoca bronzului târziu)²³. În scrierile veterotestamentare, *Gad* este un antroponim, fiul lui Iacob și eponimul tribului cu același nume (*Gen*, 30:11), dar și o divinitate adorată în perioada postexilică împreună cu un alt zeu care simbolizează destinul, Meni (*Trito Isaiah*, 65:11). Ca element component în antroponimele compuse, *gad* apare în *Gaddi* (*Num*, 13:11; 1 *Macc*, 2:2), *Gaddi’el* (*Num*, 13: 10), ‘*Azgād* (*Ezra*, 2:12), sau în toponimul compus *Ba’al-gād* (*Jos*, 11:17 etc.). *Gad* a fost folosit, se pare, și fără vreo legătură cu divinitatea în *Migdal-gād* (*Jos.*, 15:37) care, foarte probabil, este un toponim care înseamnă „Turnul lui Gad”, „Turnul Norocului”²⁴.

În inscripțiile armaice din era creștină, *gad* păstrează semnificațiile din perioadele anterioare, dar adaugă, mai ales în Palmyra, Dura-Europos și Hatra, altele, cum ar fi calitatea de divinitate protectoare a orașului sau a comunității locuitorilor unei localități, fiind invariabil asociată „cu un loc, un obiect sau un anumit grup de oameni”²⁵.

Dacă valențele cuvântului *gad* sunt bine dovedite în aria lingvistică aramaică, legătura lui cu Gadates de la Romula, considerată, cum am văzut, de toți cei citați mai sus ca fiind sigură, este, în realitate, imposibil de demonstrat. Această legătură se bazează în fapt pe supoziția că acest antroponim, în forma în care el apare pe fragmentul ceramic romulens, ar reprezenta vocalizarea aramaicului GDTH/Gaddate sau GD’TH/Gaddate. În realitate, nu avem niciun indiciu sigur că antroponimul Gadates din Dacia sau din oricare altă parte ar fi unul semitic originar din Siria sau din oricare altă parte. Argumentul că în Dacia romană staționau mai multe unități militare auxiliare recrutate în Palmyra și Siria, sau că printre coloniști erau numeroși semiți²⁶ nu este în sine determinant. Specialiștii în epigrafia palmyreniană apreciază că, teoretic, este posibil ca un ipotetic cuvânt syro-palmyrenian GDTH, GD’H să fie transliterat în grafia greacă în forma ΓΑΔΑΤΗC, dar această posibilitate nu s-a materializat totuși niciodată în inscripțiile palmyreniene²⁷. Este concluzia la care a ajuns prof. Christopher Tuplin, după ce a analizat toate variantele ortografice ale lui GDTH și după ce a apelat pentru lămurirea acestei probleme la specialistul în epigrafia palmyreniană, Jean-Baptiste Yon²⁸. De altfel, dacă nu ne înșelăm, în nicio inscripție antică cunoscută, redactată în vreo limbă vest-semitică din vastul areal al acestor

¹⁸ Vezi J. Teixidor, *supra*, n. 13, p. 92 sq.

¹⁹ Ibidem, p.99; K. Dijkstra, *Life & loyalty. A study in the socio-religious culture of Syria & Mesopotamia in the Greco-Roman period based on the epigraphical evidence*, Leiden-New York-Köln, 1998, p. 131; L. Dirven, *supra*, n. 17, p. 101.

²⁰ S. Sanie, *supra*, n. 7, p. 403; J. K. Stark, *supra*, n. 14, 42, 46, 103, 107; J. Teixidor, *supra*, n.13, p. 75; L. Dirven, *supra*, n. 17, p. 298 sq.

²¹ Cuvântul derivă, se pare, din rădăcina *gdd*, cu înțelesul de “a tăia” sau “a atribui”. Vezi L. Dirven, *supra*, n. 17, p. 101, n. 9.

²² Cf. S. Ribicini, in K. van der Toorn, B. Becking and P.W.van der Horst (eds.), *Dictionary of deities and demons in the Bible*², Leiden, 1999, p. 339–341, s.v. *Gad*. Pentru limbile vest-semitice, vezi J. Huehnergard, *Introduction*, și J. A. Hackett *Hebrew (Biblical and ephigraphic)*, în J. Kaltner & S. McKenzie (eds.), *Beyond Babel. A handbook for Biblical Hebrew and related languages* (Resources for Biblical Study 42), Leiden-Boston, 2002, p. 3 și, respectiv, 139.

²³ G. W. Ahlström, *Was Gad the God of Tell ed-Duweir?*, în *Palestine Exploration Journal*, 115, 1983, p. 47 sq.

²⁴ R. Zadoc, *The Pre-israelite anthroponymy and prosopography*, Louvain, 1988, p. 180; *The Anchor Bible dictionary* (în continuare, *ABD*), ed. D. N. Freedman, New York, 1992, vol. 2, p. 863 sq., s.v. *Gad (Deity)*, p. 863 sq. (W. A. Mayer III) și s.v. *Gad (Person)*, p. 864 sq. (C. J. de Gues); S. Ribicini, *supra*, n. 22, p. 339 sq. Pentru Meni, vezi W. A. Maier III, în *ABD*, vol. IV, p. 695, s.v.

²⁵ L. Dirven, *supra*, n. 17, p. 101. Vezi și J. Teixidor, *supra*, n. 13, p.92–100; E. Lipiński, *Dieux et déesses de l’univers phénicien et punique* (Orientalia Lovanensa analecta 64), Leuven, 1995, p. 64.

²⁶ Pentru populația de origine semitică din Dacia, vezi D. Protase, în *Istoria românilor*, vol. II, București, 2001, p. 109–111, 156 sq.

²⁷ Chr. Tuplin, *supra*, n. 4, p.174, n. 22.

²⁸ Chr. Tuplin, *supra*, n. 4, p.174, n. 22: „Gostar 1964, 304 and Sanie 1970, 239 allege Palmyrene use of a name they give as GDTH/Gaddate or GD’ TH/Gaddate, but (though possible theoretically, as both components in theophoric names) it is unattested”.

limbi, din Mesopotamia până în Spania, nu a apărut vreun cuvânt care, redat și în scrierea greacă sau latină, să ia forma Gadates. Dacă totuși GDTH, GD'TH ar fi fost transliterat în grafia greacă, forma normală ar fi trebuit să fie *ΓΑΔΔΑΤΗC, cu dublu Δ²⁹. În favoarea acestei grafii vorbesc exemplele amintite mai sus, în care antroponimele aramaice teoforice formate cu Gad erau, de regulă, redată în grafia greacă sau latină cu dublu d³⁰.

În scrierile veterotestamentare, unde sunt printre cele mai vechi atestări ale antroponimelor compuse cu Gad-, acestea, am văzut, au dublu d, iar *Septuaginta* (ed. A. Rahlfs, Stuttgart, 1979) transpune în greacă aceste antroponime invariabil cu dublu δ. În *ostraca* din Samaria, 6, 16–18, 30, care datează de pe vremea lui Ieroboam al II-lea (cca. 790–750), apare numele Gaddiyo, probabil o abreviere de la Gaddiyahu, iar în inscripțiile din Arad, 71, 72, 95–96, avem variantele Gadi, Gaddiel și posibilul diminutiv Gada. Numele Gadi, care se citește și în 2 *Regi*, 15: 14, 17, și în inscripțiile din Arad, nu face excepție de la această regulă, deoarece unele inscripții ebraice de pe sigilii, din secolul al VII-lea a.C., 23, 24 și 26, publicate acum câteva decenii, au dovedit că Gadi este o abreviere de la Gaddiyahu³¹.

Cercetătorii care au considerat că Gadates de la Romula este un nume semito-palmyrenian nu au apelat, totuși, la toate sursele disponibile, care i-ar fi îndrumat, poate, spre alte concluzii, mai ales că este vorba despre personaje purtătoare ale acestui nume bine cunoscute și de mult cunoscute. Sursele ignorate la care fac auzie sunt: *Cyropaedia* lui Xenophon, inscripția din Magnesia de pe Meandru, cunoscută sub numele de *Scrisoarea lui Darius către Gadatas*, o inscripție elamită descoperită în ceea ce se cheamă fotificațiile Persepolisului, o inscripție greacă din Delos și o inscripție greacă de la Antiphelos din Lycia. Anticipând concluzia acestei sumare prezentări, toate aceste surse ignorate susțin, după opinia noastră, caracterul iranian **neîndoielnic** al antroponimului Gadatas/es.

Să începem cu *Cyropaedia*³². În povestirea scriitorului grec (V, 2, 28; 3, 10), Gadatas este înfățișat ca fiind un aristocrat, o vreme prieten cu un rege assyrian al cărui nume nu-l cunoaștem, care a fost transformat în eunuc de acesta, invidios pe frumusețea sa, care atrăsese atenția amantei lui. El a fost convins de Gobryas, un aristocrat assyrian, care a avut și el de suferit din cauza invidiei regelui (IV, 6, 1–10), să treacă de partea lui Cyrus (V, 3, 15–19), ambii participând la cucerirea Babylonului (VII, 5, 24–32)³³. Facem aici precizarea că narațiunea lui Xenophon este, în acest punct, în conflict cu realitatea istorică, reconstituită în mod indubitabil pe baza altor surse, deoarece Cyrus al II-lea cel Mare, creatorul imperiului persan, nu a purtat niciun război cu vreun rege assyrian, în urma căruia el să fi cucerit Babylonul. Statul assyrian fusese desființat între anii 614–612 de coalația formată de Media și Babylonia. Regele Cyrus a cucerit Babylonul în anul 539, nu pe vremea când assyrienii stăpâneau Babylonul, ci pe vremea regelui neobabylonian Nabonid. Așadar, prin sintagma „regale assyrian”, noi ar trebui să înțelegem „regele Nabonid”.

Revenind la povestirea lui Xenophon, trebuie observat că, dacă Gobryas este, după propria declarație, γένος Ἀσσύριοις, „assyrian din naștere” (IV, 6, 2), despre originea etnică a lui Gadatas nu se spune nimic. Strânsa și vechea prietenie dintre bătrânul Gobryas și mai tânărul Gadatas³⁴ nu sunt totuși suficiente pentru a deduce că Xenophon ar sugera că și Gadatas ar fi, prin nume și origine, assyrian, deci semit, ci doar că ambii erau în serviciul regelui assyrian. Trebuie de asemenea menționat că, dacă Gadatas nu mai apare în alte surse literare clasice sau orientale, Gobryas, amicul său, este amintit și în alte izvoare, fiind un personaj istoric neîndoielnic.

Am văzut mai sus că în narațiunea lui Xenophon, Gobryas și Gadatas sunt cei care cuceresc Babylonul. Despre cucerirea Babylonului de către perși în timpul lui Cyrus al II-lea avem informații din *Cronica lui Nabonid*

²⁹ R. Schmitt, *Die iranischen und iraner-Namen in der Schriften Xenophons, Iranica antiqua vetustiora. II* (SÖAW, Ph.-Hist. Kl., 692 Bd.), Wien, 2002, p. 98.

³⁰ Vezi și *Gaddes* de pe stela funerară descoperită lângă castrul roman de la Tibiscum: *CIL*, III, 8000; *IDR*, III, 1, p. 195 sq., nr 166.

³¹ Pentru *ostraca* din Samaria, vezi J. C. L. Gibson, *Textbook of Syrian Semitic inscriptions*, vol. I, Oxford, 1971, 8–11; pentru inscripțiile din Arad, vezi Y. Aharoni, *Arad inscriptions*, Jerusalem, 1981, p. 95–96; pentru inscripțiile de pe sigilii, vezi N. Avigad, *Hebrew bullae from the time of Jeremiah*, Jerusalem, 1986, p. 39–41. Vezi și *ABD*, vol II, s.v. *Gad*, p. 863–864 (W. A. Maier III); *Gaddi*, p. 868 (U. Rappaport); *Gaddiel*, p. 868 (J. Paulien) și *Gadi*, p. 868 (T. R. Hobbs).

³² Xenoph., *Cyro.*, V–VIII, *passim*.

³³ Pentru imaginea lui Gobryas și Gadatas, vezi D. L. Gera, *Xenophon's Cyropaedia. Style, genre, and literary technique* (Oxford Classical Monograph), Oxford, 1993, p. 245–265.

³⁴ Această relație foarte strânsă dintre cele două personaje nu a scăpat lui Tzetzes, *Chiliades*, III, 98, 620–1 (ed. Kiessling, Lipsiae, 1826), care spune că Gadatas era fiul lui Gobryas. Th. Petit, *Satrapes et satrapies dans l'empire achéménide de Cyrus à Xersès Ier*, Paris, 1990, p. 180, care atrage atenția asupra acestui text, consideră că sursa lui Tzetzes nu putea fi *Cyropaedia* lui Xenophon, unde fiul lui Gobryas a fost asasinat de același rege assyrian. Chr. Tuplin, *supra*, n.4, p. 160, crede că „...the associated claim that Tzetzes' reference to Gadatas as son of Gobryas reflects historical information about the real Gadatas is desperately optimistic”.

care, sub forma în care o citim astăzi, datează, vag, din epoca seleucidă, dar care transcrie sau se inspiră dintr-o cronică contemporană cu evenimentele pe care le relatează³⁵. În *Cronică* (III, 15), cel care cucerește fără luptă Babylonul, la 12 octombrie 539, este Ugbaru, guvernatorul ținutului Gutium (o parte din Media occidentală și nord-estul Assyriei, în munții Zagros³⁶). Aceeași *Cronică* (III, 22) spune că, după ce Cyrus a ajuns în Babylon, a numit ca guvernator al Babylonului pe Gubaru, care însă nu a ocupat acest post decât puțin timp, deoarece a murit în noaptea celei de a 11-a zi a lunii Arahsamnu (6 noiembrie, 539)³⁷. Gubaru din cronică este neîndoiește forma akkadiană a vechi-persanului Gaubaruva, deoarece în varianta babiloniană a inscripției de la Behistun, persanul Gaubaruva este Gubaru³⁸. Despre naționalitatea acestui Gaubaruva avem informații foarte clare, așa cum rezultă din comparația dintre spusele lui Herodot (III, 70, 73, 78) și varianta persană a inscripției lui Darius de la Behistun (*DB*, IV, 84, § 68; V, 9, § 71), unde un personaj cu numele de Gobryas, în cazul istoricului grec, Gaubaruva, în cazul inscripției persane, a fost, în anul 522 a. C., alături de Darius pentru înlăturarea lui Gaumata/Smerdis. Herodot (III, 70) include un Gobryas printre fruntașii perșilor (Περσέων τε πρώτους), iar inscripția de la Behistun afirmă în mod explicit că Gaubaruva este *pārša*, de stirpe persană³⁹.

Deoarece narațiunea a lui Xenophon despre cucerirea Babylonului de Cyrus al II-lea cel Mare conține unele fapte și personaje istorice reale, confirmate de surse babiloniene și persane, se poate presupune că scriitorul grec, în prezentarea romanțată a vieții și faptelor acestui rege, s-a inspirat din diverse tradiții și surse babiloniene și persane care îl prezentau pe rege în mod favorabil. Acestea au putut fi cunoscute de istoric din

³⁵ *Cronica lui Nabonid* relevă două tradiții istoriografice diametral opuse privitoare la Nabonid: una, datorată probabil unui preot babilonian, îl prezintă favorabil; alta, persană, din vremea lui Cyrus, trădează o atitudine ostilă față regele babilonian. Cf. W. von Soden, *Kyros und Nabonid. Propaganda und Gegenpropaganda*, in L.L. Cagni, H-P. Müller (eds.), *Aus Sprache, Geschichte und Religion Babylonien*, Napoli, 1989, p.585–592; M. Dandamayev în *Encyclopaedia Iranica online* (în continuare, *EirO*), s.v. *Babylonian chronicles*, cu bibliografia. Textul original cu traducerea engleză la A. K. Grayson, *Assyrian and Babylonian chronicles* (Texts from Cuneiform Sources, 5), Locust Valley, N.Y., 1975 (Winona Lake, 2000), p.109 sq.; M. Brosius (translated and edited), *The empire from Cyrus II to Artaxerxes I*, LACTOR (The London Association of Classical Teacher) 16, London, 2000, p. 8. Traducerea franceză a *Cronicii*, la J.-J. Glassner, *Chroniques mésopotamiennes*, Paris, 1993, mai ales p. 201 și 204; A. Kuhrt, *The Persian empire. A corpus of sources from the Achaemenid period*, vol. I, Oxford, 2007, p. 50–53.

³⁶ Pentru geografia ținutului Gutium, vezi W. W. Hallo, în *Reallexikon der Assyrologie*, vol III, Berlin–New York, 957–71, p. 708–720, s.v. *Gutium*; M. Van De Mieroop, în *EirO*, s.v. *Gutians*; Kl. Koch, în *ABD*, vol. II, p. 39, s. v. *Darius the Mede*.

³⁷ Moartea lui Gubaru pote fi pusă în legătură cu vârsta sa înaintată, pe care o afirmă Xenophon, IV, 6,1: Γοβρύας...πρεσβύτερος ἄνθρωπος. Un Gubaru este menționat de mai multe documente babiloniene în calitate de guvernator al Babylonului și Transpotamiei (Eber- Nāri), în timpul lui Cyrus al II-lea și Cambyses, între anii 535 – 525. Altele, fără a-i indica calitatea, care probabil era aceeași, îl amintesc până în anul 521. Deoarece nu putem dovedi că informația din *Cronică* este eronată, trebuie să admitem că avem de-a face cu două personaje cu același nume, deoarece primul Gbaru a fost numit guvernator al Babylonului în anul 539, în timp ce cel de al doilea a putut deveni guvernatorul Babylonului și Transpotamiei numai după anul 535/534, când Cyrus al II-lea a făcut din cele două teritorii o singură provincie. Vezi și M. Dandamayev, în *EirO*, s.v. *Eber-Nāri*; R. Schmitt, în *EirO*, s.v. *Gobryas*; M. W. Stolper, *The Governor of Babylon and Across-the-River in 486 B. C.*, în *JNES*, 48, 4, 1989, p. 289 sq.

³⁸ Cfr. R. Schmitt, în *EirO*, s.v. *Gaub(a)ruva*. Pentru versiunea persană a inscripției de la Behistun, vezi R.G. Kent, *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon* (American Oriental Series, ed. J. B. Pritchard, vol. 33), New Haven, 1953² (1989), p. 116–135; R. Schmitt, *The inscriptions of Darius the Great. Old Persian text (Corpus Inscriptionum Iranicarum, Part I: Inscriptions of ancient Iran, vol. I, The old Persian inscriptions, Texts 1)*, London, 1991. Pentru versiunea babiloniană, vezi E. N. von Voigtlander, *The Bistum inscription of Darius the Great. Babylonian version (Corpus inscriptionum Iranicarum, Part I, vol. II, 1)*, London, 1978. În acest studiu, inscripția persană este citată după R. G. Kent.

³⁹ În varianta persană a inscripției de la Behistun, IV, 84, § 68, Gaubaruva este fiul lui Mardonios (*Marduniyahyā puça*), și era, după inscripția de la Naqš-e Rostam (*DNe* 1) și după versiunea babiloniană a inscripției de la Behistun (*DB*, IV, 84), din satul sau clanul persan Patišuvāriš. La Herodot, VII, 72, un Gobryas era fiul lui Darius și al Artystonei, iar un altul era, în VI, 43, tatăl lui Mardonios, care era căsătorit cu fiica regelui Darius. Un alt Gobryas este menționat de Xenophon, *Anab.*, I, 7, 12, printre comandanții armatei lui Artaxerxes al II-lea în bătălia de la Cunaxa din anul 401. Vezi și R. Schnitt, în *EirO*, s.v. *Gobryas*. Carcterul persan al antroponimului este neîndoiește. Prima parte a acestui antroponim, *gau-*, este desigur vechiul iranian **gau-* „cow, ox, cattle”, în timp ce cea de a doua parte lasă loc la discuții. Semnificația antroponimului ar putea fi, nu fără unele dificultăți, „devouring cattle”, „chewing cattle”, sau „having cattle (or beef) for food”. Cfr. R. G. Kent, *supra*, n. 38, p. 183, s.v. *gav*; J. Schindler, *Zur avestischen Kompositionslehre: aš-, groß-*, în G. Cardona & N. H. Zide (eds.), *Festschrift for Henry Hoenigswald on the Occasion of his 70 Birthday*, Tübingen, 1987, p. 339; R. Schmitt, *Altpersisch*, în R. Schmitt (ed.), *Compendium linguarum Iranicarum*, Wiesbaden, 1989, p. 72. R. Schmitt, *supra*, n. 38, p. 19, 78; J. Tavernier, *supra*, n. 7, p.17.

mediul spartan, după anul 394, când a fost expulzat din Athena⁴⁰, dar mai cu seamă cu ocazia participării sale, alături de un contingent grec, la campania lui Cyrus cel Tânăr împotriva fratelui său, regele Artaxerses al II-lea, pentru ocuparea tronului persan, după decesul lui Darius al II-lea, care l-a dus până în Mesopotamia, pe care a străbătut-o de-a lungul Euphratului și Tigrului, până la Pontul Euxin. Acestea au fost circumstanțele care au i-au permis lui Xenophon să realizeze, după sintagma inspirată a lui Christopher Tuplin, „decorul persan al *Cyropaediei*”⁴¹. După Simo Parpola⁴², printre sursele sale putea fi chiar Cyrus cel Tânăr – vorbitor de greacă și cunosător al culturii grecești –, cu care era amic și pe care îl admira, în perioada în care a fost în serviciul său.

În lumina acestor considerațiuni, *Cyropaedia* nu poate fi etichetată pur și simplu ca o „œuvre de fiction”, iar Gadatas al lui Xenophon ca „un personnage typique de romain”⁴³. Gadatas nu poate fi o invenție a lui Xenophon, ci el a fost preluat de istoric din mediul iranian sau, mai puțin angajant, din cel oriental. Aducând la același numitor informațiile din *Cronică* și narațiunea scriitorului grec, rezultă că Gobryas și Gadatas au fost doi aristocrați perși, aflați o vreme în serviciul lui Nabonid, care au trecut apoi de partea lui Cyrus. Rămâne totuși fără răspuns întrebarea de ce Gadatas, dacă a jucat un rol așa de important în cucerirea Babylonului, alături de Gobryas, așa cum presupune narațiunea lui Xenophon (VII, 5, 29–32), nu apare și în *Cronica lui Nabonid* – a cărei secțiune privind cucerirea Babylonului de Cyrus a ajuns în stare bună până la la noi –, care afirmă că cel care conducea armata persană în timpul cuceririi Babylonului era Ugbaru (Gobryas?). Fără o explicație plauzibilă rămâne și deosebirea dintre *Cyropaedia* și *Cronică* în ceea ce privește soarta regelui babilonian, deoarece în timp ce la Xenophon anonimul rege „assyrian” (*scill.* Nabonid), care rezida în Babylon, a fost ucis de oamenii lui Gadatas și Gobryas, *Cronica* spune că regele babilonian Nabonid a fost arestat după ce acesta s-a întors în Babylon. Aceste deosebiri nu sunt totuși suficiente pentru a-l corecta pe Xenophon prin *Cronică*, pentru a spune că Gadatas este un personaj neistoric, deoarece între data redactării *Cyropaediei* și epoca seleucidă, când *Cronica* a primit forma actuală, este o distanță de cel puțin un secol, timp în care unele figuri ale trecutului au putut fi, din cauze diverse, date uitării. Pe vremea lui Xenophon, însă, perșii sau/și babilonienii păstrau în memoria lor istorică un personaj numit Gadatas, de numele căruia erau legate unele fapte remarcabile.

Oricare ar fi explicația acestor divergențe dintre sursele noastre, un adevăr rămâne neîndoielnic: Gadatas din povestirea lui Xenophon nu poate ilustra un nume semitic, deoarece el ca „assyrian” aparținea spațiului lingvistic est-semitic, care se vorbea în Mesopotamia și Assyria. Or, în onomastica și în panteonul din Babylon și Assyria, nu se cunoaște niciun nume care conține teonimul Gad, care rămâne cantonat doar în aria lingvistică vest-semită (aramaică, cu variantele sale, ebraică și arabă)⁴⁴.

Un alt Gadatas este cunoscut de pe o tăbliță de argilă descoperită în fortificațiile Persepolisului. Arhiva din fortificațiile Persepolisului, datată între cel de al 13-lea și cel de al 28-lea an de domnie ai lui Darius I (509–494 a.C.)⁴⁵, a fost descoperită de misiunea arheologică a Institutului Oriental al Universității din Chicago, condusă de Ernst Herzfeld, între anii 1933 și 1934. Arhiva persepolitiană este compusă din circa 30 000 de tăblițe de argilă, dintre care 7 000 sunt inteligibile, iar 2 100 dintre ele au fost editate și traduse de Richard Hallock, în anii 1969 și 1978. La aceste tăblițe se mai adaugă cele 735 din așa-zisul Tezaur de la

⁴⁰ S. Parpola, *Sacas, India, Gobryas, and the Median royal court: Xenophon's Cyropaedia through the eyes of Assyriologist*, în G. B. Lanfranchi – M. Roaf – R. Rollinger (eds.), *Continuity of Empire (?) Assyria, Media, Persia (HANE/ M, vol. VI)*, Padova, 2003, p. 349 sq: „It is clear from the proem to *Cyropaedia* that no *vita* of Cyrus existed in Greek before it. Hence the source that Xenophon drew from almost certainly was Persian. Its political frame of reference reflects a Persian perspective, and the innumerable details of *Cyropaedia* relating to Persia and the Achaemenid institutions could actually only have come from Persians sources. It is well known that Xenophon was a great admirer of the Persians, met many Persians and spent an extensive period of time in the territory of the Persian king. Moreover, the Spartans, under whose protection Xenophon lived and wrote after his expulsion from Athens in 394, were close allies of the Persians, and the Spartan general Lysander was a friend of Cyrus the Younger since 407. There thus cannot be any doubt that Xenophon had direct and continued access to first hand information from the Persians themselves”.

⁴¹ Chr. Tuplin, *Persian décor of Xenophon's Cyropaedia: Some observations*, în A. Sancisi – Weerdenburg & J. W. Drijvers (eds.), *Achaemenid History V, The roots of the European tradition* (Proceedings of the 1987 Groningen Achaemenid History Workshop), Leiden, 1990, p. 17–29.

⁴² S. Parpola, *supra*, n. 40, p. 350.

⁴³ P. Briant, *Histoire et archéologie d'une texte. La Lettre de Darius à Gadatas entre Perses, Grecs et Romains*, în M. Giorgieri, M. Salvini, M.-C. Trémouille, P. Vannicelli (a cura di) *Licia e Lidia prima dell'ellenizzazione* (Atti del Convegno internazionale – Roma 11–12 ottobre 1999), Roma, 2003, p. 135, n. 129.

⁴⁴ Cf. W. A. Maier III, în *ABD*, vol. 2, p. 863, s.v. *Gad (Deity)*.

⁴⁵ Cf. R. Hallock, *Persepolis fortification tablets*, The University of Chicago. Oriental Institute Publications, Volume XCII (în continuare, *PFT*), Chicago, 1969, p. 1.

Persepolis⁴⁶, din care au fost publicate 128. Marea majoritate a inscripțiilor sunt scrise în elamită dar sunt, foarte puține, și în aramaică și akkadiană. În inscripțiile care au fost citite până acum, sunt peste 2 000 de antroponime, dintre care marea majoritate sunt iraniene (circa 1 700), restul fiind elamite și, foarte puține, babiloniene⁴⁷. Printre aceste antroponime este și unul care în elamită este *Ka-da-da*⁴⁸, care, transpus în persană, este cu siguranță *Gadata*, deoarece elamita transpunea grupul iranian *ga(u)-* în *ka-*, așa cum se vede din *Ba-ka-da-da* din inscripțiile de la Persepolis, care este varianta elamită a iranianului *Bagadata*⁴⁹, dar și din inscripția de la Behistun, unde antroponimele iraniene *Gaubariva* și *Gaumata* au fost transpuse în varianta elamită sub forma *Kam-ba-rma* și, respectiv, *Kam-ma-ad-da*⁵⁰, iar numele persan a celei de a patra luni a anului (iunie–iulie), *Garmapada*, are echivalentul elamit *Karmabada*⁵¹. Partea finală, *-data*, a dat în elamită *-dada*, cum se vede din exemplele invocate, la care putem adăuga un alt exemplu oferit de inscripțiile din fortificația de la Persepolis, unde elamitul *Ti-ri-da-da*⁵² transcrie în mod sigur iranianul *Tiridata*. Terminația *data*, specific iraniană, care în greacă și latină este redată ca *-datas/-dates*, cu semnificația de „darul lui”, „dăruit de”, este productivă în onomastica iraniană în nume teoforice, precum *Mithradata*, *Mazdadata*, *Maidatas* (=varianta greacă a iranianului *Mahidata*, unde *Mahi* semnifică „Luna”⁵³), *Tiradata*, *Bagadata* etc.⁵⁴.

Caracterul iranian al lui *Gadatas/Gadates* rezultă și din faimoasa *Scrisoare a lui Darius către Gadatas*. Este vorba de o inscripție greacă descoperită în anul 1886 de învățații francezi Georges Cousin și Gaston Deschamps în satul turc *Deirmendjik*, în apropierea drumului ce unea localitățile antice *Tralles* și *Magnesia* de pe *Meandru*⁵⁵. Inscripția, bine păstrată, nu este din vremea lui *Darius I*, ci din prima jumătate a secolului al II-lea, de pe vremea împăraților *Traianus* sau *Hadrianus*⁵⁶, dar este, foarte probabil, o rescriere a unui original din vremea lui

⁴⁶ Tăblițele din camera de nord-est a tezaurului lui *Xerxes*, dateate între anii 492–458 a.C., începând cu cel de al 30-lea an de domnie al lui *Darius I* până la cel de al 7-lea an al domniei lui *Artaxerxes I*, au fost publicate de G. C. Cameron, *Persepolis treasury tablets*, Chicago, 1948; Idem, *Persepolis treasury tablets old and new*, în *JNES*, 17, 1958, p. 161.176; Idem, *Persepolis treasury tablets old and new*, în *JNES*, 24, 1965, p. 167–192.

⁴⁷ Cf. E. Benveniste *Titres et noms propres en iranien ancien* (Travaux de l'Institut des études iraniennes de l'Université de Paris 1), Paris, 1966, p. 75 sq.; I. Gersevitch, *Amber at Persepolis*, în *Studia Classica et Orientalia Antonio Pagliano Oblata*, Roma, 1969, 167 sq.; Idem, *Iranian nouns and names in Elamite Garb*, în *Transactions of the Philological Society*, 1969, p. 165–200; M. Mayrhofer, *Onomastica Persepolitana. Das altiranische Namengut der Persepolis-Täfelchen* (SÖAW, Ph.Hist. Kl., 286 Bd.), Wien, 1973; W. Hinz, *Altiranisches Sprachgut der Nebenüberlieferungen*, Wiesbaden, 1975.

⁴⁸ R. Hallock, *supra*, n. 42, 279, 3 (p. 139).

⁴⁹ *Ba-ka-da-da* și variantele sale *Ba-ka-da-ad-da* și *Ba-ka-da-ud-da*, apar frecvent pe inscripțiile de la Persepolis și desemnează mai multe persoane. Cf. R. Hallock, *supra*, n.42, *Glossary*, p. 672, s.v. *Bakadada*; M. Mayrhofer, *supra*, n.47, 8.191–8.193. Un *Bakadada* este probabil reprezentat și pe un sigiliu de la Persepolis. Vezi M. B. Garrison, M. C. Root & Ch. Jones, *Seals on the Persepolis fortification tablets*, vol. I, *Images of Heroic Encounter*, (The University of Chicago. Oriental Institute Publications, Volume CXVII), Chicago, 2001, 1243, cu bibliografia.

⁵⁰ Vezi și J. Tavernier, *supra*, n. 7, 1.2.18 (p.17), s.v. *Gaubar(u)va*, și 1.2.19, s.v. *Gaumāta*.

⁵¹ *DB*, 1.42; 3.7 sq.; R. Hallock, *supra*, n.42, 69:12, la care se pot adăuga numeroase alte exemple, depre care vezi *Glossary*, p. 711, s.v. *Karambata*.

⁵² R. Hallock, *supra*, n.42, 1229:3. Vezi și varianta *Ti-ri-da-ud-da*, 1100:2. Se pare că acest *Tiridata* apare și pe un sigiliu, Vezi, M. B. Garrison et al., *supra*, n. 46, 64, cu bibliografia.

⁵³ Pentru antroponimele formate cu *Mah*, vezi L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie Mineure gréco-romaine* (Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut français d'Archéologie d'Istanbul, XIII), Paris, 1963, p. 514–517.

⁵⁴ R.G. Kent, *supra*, n. 38, p. 182 sq. Pentru o orientare rapidă asupra antroponimiei iraniene, vezi R. Schmitt, *Iranian Personal Names* (III. *Achaemenid Period*), în *ElrO*, 2005, s.v. Pentru antroponimele persane în sursele grecești, Idem, *Iranische Personennamen auf griechischen Inschriften*, în *Actes du VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine*, București – Paris, 1979, p. 137–152; Idem, *Greek reinterpretation of Iranian names by folk etymology*, în E. Matthews (ed.), *Old and new worlds in Greek onomastics*, Oxford, 2007, p. 135–150; M. F. Balsez, *Présence et traditions iraniennes dans les cités de l'Égée*, în *Revue des Études anciennes*, 87, 1–2, 1985, p. 147–153.

⁵⁵ G. Cousin – G. Deschamps, *Une lettre de Darius, fils d'Hystaspes*, în *Bulletin de Correspondance Hellenique* (în continuare, *BCH*), 13, 1889, p. 532 ; G. Cousin, *Correction à l'article intitulé « Lettre de Darius fils d'Hystaspes »*, *BCH*, 14, 1890, p. 646–648 ; R. Meiggs – D. Levis, *A selection of Greek historical inscriptions, to the end of the fifth century B.C.*, revised edition, Oxford, 2000 (reimprimare a ediției corectată în 1975), nr. 12 (10).

⁵⁶ O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin, 1900, spune, la p.xxxv, că inscripția datează, după aspectul paleografic, din vremea lui *Hadrianus*, dar la p. 103 este mai puțin precis, vorbind de „traianische oder hadrianische Zeit”.

Darius I⁵⁷. Din scrisoare, rezultă că Gadatas era un înalt funcționar/demnitar persan în Asia Mică occidentală. Pentru problema care ne preocupă aici ne vom referi numai la partea de început a inscripției, care spune:

Βασιλεὺς [βα]σιλέ-
ων Δαρείος ὁ Υσ-
τάσπεω Γαδάται
δούλωι τάδε λέγει[ι]:

Cuvântul care a suscitat unele probleme pentru traducerea corectă a textului este δούλος. Dacă vom înțelege prin δούλος ceea ce înțelegeau îndeobște grecii din vremea lui Darius I și de mai târziu, anume un cuvânt depreciativ care se referea la o persoană socialmente degradată, inferioară prin psihologia și natura sa⁵⁸, atunci traducerea acestei părți a inscripției ar fi, respectând topica originalului, aceasta: „Regele regilor, Darius al lui Histaspes, lui Gadates, sclavul (său), spune acestea:”. Această traducere ar fi totuși un nonsens, deoarece Gadatas era, cum rezultă din scrisoare, un înalt demnitar persan care avea posibilitatea de a impune dări și de a-i obliga pe unii să lucreze pământul. Dar tocmai caracterizarea lui Gadatas ca δούλος al Marelui Rege dovedește originea sa iraniană neîndoiebnică și rangul său foarte înalt.

Scrierea pseudo-aristotelică din epoca elenistică *De Mundo*, 398A, ne oferă argumente temeinice pentru a susține că raporturile de subordonare față de rege ale personajelor politice sau militare persane de rang foarte înalt au fost adesea înțelese de greci în mod neadecvat, deoarece exprimau realități inexistente în lumea lor și, de aceea, greu de înțeles pentru ei. Aici se spune că demnitarii de cel mai înalt rang și cei mai iluștri, din imediata apropiere a regelui persan, erau considerați „sclavii Marelui Rege” (δούλοι τοῦ μεγάλου βασιλεύς). Inscripția lui Darius de la Behistun ne arată că pe vremea acestui rege personajele din apropierea sa, cu statutul cel mai înalt și cele mai de încredere, erau denumite invariabil cu sintagma *manâ bandaka*. Această sintagmă se referă la nouă persoane, unele cunoscute, grație lui Herodot, și în varianta greacă, precum persanii Vidarna, gr. Hydarnes, (*DB* II, 19–20, § 25), Vaumisa (*DB* II, 40–50, § 29), Artavardiya (*DB* III, 30–31, § 41), Vindafarnā, gr. Intaphernes, (*DB* III, 84–85, § 50) și Gaubaruva, gr. Gobryas, (*DB* V, 8 § 71), medul Taxmaspāda (*DB* II, 82, § 33) și armeanul Dādaršiš (*DB* II, 29 §26), generali însărcinați cu reprimarea revoltelor din imperiu, sau persanul Dādaršiš, satrapul Bactriei (*DB* III, 13–14, § 38), și persanul Vivāna, satrapul Arachosiei (*DB* III, 55–56, § 45). Dintre acestea, Vidarna, Vindafarnā și Gaubaruva, făceau parte din cele mai importante șapte familii nobile din Persia (Hdt., III, 70). Tot în categoria de *manâ bandaka* mai intrau și acele țări (*xšāyaθiya*) care, grație lui Ahuramazda, au venit spre rege, au plătit tribut și au făcut întotdeauna ceea ce li s-a poruncit (*DB* I, 17–20, §7). Pe inscripția de la Behistun, *manâ bandaka* nu se referă niciodată la oamenii simpli, la „popor”, „mulțime”, „armată”, pentru care se folosește cuvântul *kāra*⁵⁹, și nici la „însoțitori”, „aliați”, pentru care se folosește sintagma *martiyā anušiya* (*DB*, I, 57–58, § 13; II, 77, § 32; III, 48–49, §42–43; III, 74, § 47; III, 91–92, § 50)⁶⁰.

Semnificația lui *bandaka* a fost intuită corect încă din 1846 de descifratorul inscripției de la Behistun și de descoperitorul limbii persane vechi, Henry C. Rawlinson, care a apropiat acest cuvânt de rădăcina proto-indoeuropeană **bhendh*, „bind”, iar sintagma *manâ bandaka*, cu semnificația literală „bound to me”, a fost redată

⁵⁷ Nu face obiectul acestui studiu o discuție detaliată despre autenticitatea acestei scrisori, discuție pe care ne propunem s-o facem într-un studiu special. Partizanii neautenticității ei, relativ numeroși, au acum ca exponent de marcă pe P. Briant, *supra*, n. 43, p. 107–144, care a evidențiat unele posibile dificultăți care s-ar opune teoriei autenticității. Totuși, învățatul francez nu a reușit să demonstreze că aceste posibile dificultăți sunt certe, realitate de care este, de altfel, conștient (p. 136 sq.): „Bien entendu, on peut ne pas accepter dans ses moindres détails la reconstruction de l’histoire du texte, telle que je viens de la proposer: j’imagine même assez aisément qu’elle suscitera quelque opposition, tant il est difficile d’apporter une preuve qui pourrait faire l’unanimité.” Vezi și R. Lane Fox și Chr. Tuplin, *supra*, n. 4. În tot cazul, sintagma Δαρείος ὁ Υστάσπεω, considerată a fi un obstacol major pentru autenticitatea inscripției, nu este târzie, ci era în uz pe vremea lui Herodot și, foarte probabil, încă de pe vremea lui Darius I. Cf. M. Vasilescu, Δαρείος ὁ Υστάσπεω. *La stèle de Dario sul Teoro e la Lettera di Dario a Gadatas*, în *Invigilata Lucernis*, 28, 2006, p.277–294.

⁵⁸ M. I. Finley, *Ancient slavery and modern ideology*, London, 1980, p. 119; M. M. Mactoux, *Le champ sémantique de δούλος chez les orateurs antiques*, în *Schiavitù, manomissione e classi dipendenti nel mondo antico*. Atti del Colloquio Internazionale di Bressanone 1976 (Università degli Studi di Padova. Pubblicazioni dell’Istituto di Storia antica, XIII), Roma, 1979, p. 35–97.

⁵⁹ Vezi R. G. Kent, *supra*, n. 38, *Lexicon*, p. 179 sq., s.v. *kāra*; Cl. Herrenschmidt, *Les historiens de l’empire achéménide et l’inscription de Bisotun*, în *Annales ESC*, 37, 5–6, 1982, p. 821 sq.; P. Briant, *Histoire de l’Empire perse, de Cyrus à Alexandre*, Paris, 1996, p. 115 sq. și 906.

⁶⁰ A. Missiou, ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ: *The politics of translation*, în *Classical Quarterly*, 42,2, 1993, p. 383.

prin „one of my subjects” sau „one of my servants”⁶¹. Această semnificație este, cu unele nuanțe⁶², general acceptată⁶³, ceea ce înlătură posibilitatea ca Gadatas să fi fost un personaj de condiție servilă, în înțelesul grecesc al cuvântului; dimpotrivă, calitatea lui de *bandaka* al regelui îi conferă un statut foarte înalt și îi certifică originea lui iraniană⁶⁴. În limbajul politic al statului persan, toți locuitorii se aflau, într-un fel sau altul, într-o stare de inferioritate și lipsiți de libertate în raport cu „marele rege, rege al regilor”. La Herodot condiția de sclav al regelui Xerxes se aplica deopotrivă unor nobili persani, cum erau Hydarnes, comandantul gărzii personale a regelui, cei 10 000 de nemuritori (VII, 83 și 135), și Mardonios, fiul lui Gobryas, unul dintre comandanții armatei terestre (VII, 82; VIII, 102,3), dar și unor personaje importante nepersane din împărăția perșilor, cum erau Aristagoras, tiranul Miletului (VII, 8,3), și lydianul Pythios (VII, 39,1). De asemenea, șefii populațiilor supuse comandau trupele recrutate dintre aceste populații nu în calitate de lideri militari, ci în aceea de sclavi ai regelui (VII, 96)⁶⁵.

Văzută prin prisma concepției grecești în materie, care s-a format odată cu raporturile conflictuale dintre greci și perși⁶⁶, această lipsă de libertate a perșilor îi situa pe aceștia într-o lume aparte și în antiteză cu valorile democratice promovate mai ales de Athena. Cyrus cel Tânăr, fratele regelui Persiei, un cunoscător al lumii grecești, nu a ezitat să exalte în interes propriu orgoliul de oameni liberi al elenilor atunci când, dorind să-i îmbărbăteze pe soldații greci înaintea bătăliei de la Cunaxa, a declarat în fața acestora, dacă este să-i dăm crezare lui Xenophon, *Anab.*, I,7,3, că el prefera, mai presus de orice bogăție, libertatea de care se bucurau grecii. Această declarație trebuie pusă, desigur, pe seama statutului său de *bandaka*, supus al Marelui Rege, pe care ascultătorii săi greci – care aveau o imagine distorsionată despre raporturile politice și sociale din lumea persană – îl asimilau sclavajului din lumea lor, dar pe care Xenophon, un cunoscător al realităților persane, l-a transpus într-o manieră nepeiorativă, prin formula δούλος τοῦ (μεγάλου) βασιλέως (*Anab.*, I, 9, 28–29; II, 5, 38)⁶⁷. Perșii pretindeau ca și liderii unor comunități care intraseră de curând sub dominația lor, dacă doreau să-și păstreze ceva din poziția conducătoare pe care o avuseseră, să accepte condiția de *bandaka* al Marelui Rege. Pentru aceasta ne stă mărturie Diodor din Sicilia, XV, 8, 1–3, care, vorbind despre căderea Cyprului sub dominație persană, spune că regele Salaminei, Evagoras, aflat în dificultate, a început negocieri cu comandantul persan Tiribazes (probabil în anul 384 a.C.⁶⁸). Acesta i-a transmis că va face pace cu el dacă se va mulțumi să fie doar rege al Salaminei, abandonând astfel celelalte orașe ale Cyprului, și dacă va plăti un

⁶¹ H. C. Rawlinson, *The Persian cuneiform inscriptions at Behistun*, în *The Journal of the Royal Asiatic Society*, 10, 1847, p. 217.

⁶² R. Schmitt, *supra*, n. 38, p. 50, consideră că traducerea mai bună ar fi “vassal, (feudal) tenant”. J. M. Balcer, *Herodotus and Bisitun. Problems in ancient Persian historiography* (Historia Einzelschriften, 49), Stuttgart, 1987, p. 45, n. 82, se îndepărtează mult și nejustificat de semnificația atribuită de Rawlinson, deoarece consideră că *bandaka* trebuie tradus prin “possession” sau “property”. Trebuie totuși evidențiat faptul că, la Behistun, varianta elamită a fost prima gravată, traducând, de fapt, cuvintele lui Darius rostite în persana veche. După ce, probabil la porunca regelui și, inițial, pentru acest monument, a fost creată scrierea ahemenidă, varianta elamită a stat la baza variantei persane, care a fost ultima incizată pe stâncă. Vezi I. Gershevitch, *The alloglottography of Old Persian*, în *Transactions of the Philological Society*, 1979, p. 114–190; Chr Tuplin, *Darius' accession in (the) Media*, în P. Bienkowski et al. (ed.), *Writing and Ancient Near Eastern society*, New York and London, 2005, p.219 sq.; G. Rubio, *Writing in another tongue: alloglottography in the Ancient Near East*, în S.L. Sanders (ed.), *Margins of writing, origins of cultures* (The Oriental Institute of University of Chicago. Oriental Institute Seminars, Number 2), Chicago, 2007, p. 33.

⁶³ Vezi W. Eilers și Cl. Herrenschildt, în *Elr*, II, 1989, p. 682–685, s.v. *Banda*; A. Missiou, *supra*, n. 60, p. 381, și 384–391, unde sunt analizate echivalentele lui *manâ bandaka* în versiunile elamită, babiloniană și aramaică ale inscripției de la Behistun, care, cu unele nuanțe, au aceeași semnificație: „my subject”, „my servant”.

⁶⁴ Pe inscripția de la Behistun, *bandaka* Dādaršī apare deopotrivă ca armean și persan. După numele său, care derivă din *darš*, „a îndrăzni”, el este, se pare, tot de origine persană. Vezi R.G. Kent, *supra*, n. 38, p. 189, *Lexicon*, s.v. *Dādaršī*. N. Sekunda, *Achaemenid settlement in Caria, Lycia and Greater Phrygia*, în H. Sancisi-Weerdenburg, A. Kuhrt (eds.), *Achaemenid History*, VI, *Asia Minor and Egypt: old cultures in a new empire*, Leiden, 1991, p. 88, crede este vorba de un persan care guverna Armenia.

⁶⁵ Vezi și L. Boffo, *La lettera di Dario I a Gadatas: i privilegi del tempio di Apollo a Magnesia sul Meandro*, în *Bulletino dell'Istituto di diritto romano „Vittorio Scialoja”*, Terza serie, vol XX, 1987, p. 274, n. 26. Este greu de spus dacă toate aceste personaje se pot încadra, cu excepția lui Hydarnes și Mardonios, în conceptul de *bandaka*, așa cum este el prefigurat pe inscripția de la Behistun.

⁶⁶ Vezi E. Hall, *Inventing the barbarian. Greek self-definition through tragedy*, Oxford, 1989, mai ales p. 56–159.

⁶⁷ Vezi și J. Antrich and S. Usher, *Xenophon. The Persian expedition. Text, introduction and notes*, Bristol, 1978, p. 66.

⁶⁸ Pentru problemele legate de cronologia acestor evenimente, vezi G. S. Shrimton, *Strategy in Egypt and the date of the battle of Citium*, în *Phoenix*, 45, 1991, p. 1–20; Chr. Tuplin, *Achaemenid studies* (Historia Einzelschriften 99), Stuttgart, 1996, p. 9–15.

tribut anual regelui Persiei, față de care va trebui să se considere ὡς δοῦλος δεσπότη, „ca sclav al stăpânului său”, adică, transpus în realitatea persană, „ca supus al regelui Persiei, stăpânul lui Tiribazes”⁶⁹. Este clar, din exemplele invocate, că δοῦλος din *Scrisoare* nu poate fi decât transpunerea imperfectă în greacă a sintagmei persane din timpul lui Darius I, *manâ bandaka*, care este aplicabilă doar la un iranian aflat într-o înaltă demnitate în Asia Mică occidentală, indiferent de discuția dacă *Scrisoarea* a fost redactată numai în greacă, sau dacă forma în care a ajuns până la noi este o traducere dintr-un original persan sau aramaic⁷⁰. Niciun alt cuvânt persan cunoscut de noi ca fiind de pe vremea lui Darius I nu poate fi redat în greacă ca δοῦλος, cu înțelesul de persoană importantă, apropiată regelui, așa cum este *bandaka*. Altfel spus, Gadatas din inscripția din Magnesia de pe Meandru este conceput de cel ce a redactat-o, indiferent de discuția dacă ea este autentică sau nu, ca un persan.

Un alt Gadatas apare pe o inscripție elenistică de la Delos, datată în anul 275 a.C.⁷¹. El este menționat împreună cu Kteson, într-o listă de cheltuieli făcute de *hieropoioi* lui Apollon de la Delos, ca primind șase drachme pentru transportarea unui cadavru din insula sacră. Negreșit, acest Gadatas, despre a cărui origine etnică inscripția nu ne spune nimic, avea un statut social inferior, dar faptul că a primit acest nume sugerează că el, numele, devenise unul de prestigiu, cunoscut iraniienilor și/sau grecilor din folclorul persan, sau/și din *Cyropaedia* lui Xenophon. Oricare ar fi adevărul în această privință, acest nume iranienesc nu este singular la Delos, el alăturându-se altora, din aceeași perioadă, precum Thymondas, nepotul lui Artabazes⁷², Artapates⁷³, Smerdios (*Bardiya*)⁷⁴, Azaratos⁷⁵, Omanes (*Wahuman*)⁷⁶, Maidates (*Mahi/dates*)⁷⁷, Mithres⁷⁸, și Kombaphis sau Kombaris⁷⁹ Hypsaosines, fiul lui Mithroaxos⁸⁰ și Oxyartes⁸¹. Antroponimele iraniene de la Delos erau, de altfel, printre multele astfel de antroponime din Grecia continentală și egeeană care, la rândul lor, erau în prelungirea celor din Asia Mică⁸².

În Lycia, unde influența persană s-a manifestat inclusiv în plan onomastic⁸³, pe o inscripție greacă din epoca romană din Antiphellos, antroponumul în discuție apare cu terminația *-dates*, identică deci cu cea de pe

⁶⁹ Vezi, pe larg, P. J. Stylianou, *A historical commentary on Diodorus Siculus book 15* (Oxford Classical Monograph), 1998, p.180 sq.

⁷⁰ G. Cousin – G. Deschamps, *supra*, n.52, p. 534; Chr. Tuplin, *supra*, n. 4, p. 161 sq., care invocă scrisori în aramaică între personaje persane importante unde se folosește formula „servitorul meu”. Pentru problema limbii în care a fost redactată *Scrisoarea*, vezi, pe larg, P. Briant, *supra*, n. 43, p. 124–134.

⁷¹ *Inscriptiones Graecae* (în continuare, *IG*), XI, *Inscriptiones Deli*, Fasc. 2, ed. F. Durrbach, Berlin, 1912, 2,199, A, 72.

⁷² *IG*, XI/2, 161,B, 99...1413, h, 21

⁷³ *IG*, X/2, 16, B,72

⁷⁴ *IG*, XI/2, 143, 24.

⁷⁵ *IG*, XI/2, 287, A, 118.

⁷⁶ *IG*, XI/2, 287, A, 78.

⁷⁷ *IG*, XI/2, 290, A, 92.

⁷⁸ *IG*, XI/2, 290, A, 128.

⁷⁹ *IG*, XI/2, 203, A, 39. .

⁸⁰ *Inscriptions de Délos*, II, Paris, 1929, ed. F. Durrbach: 442, B,109; 443, Bb,33; 454, A,7; 455, Bd, 7; III, Paris, 1935, ed. F. Durrbach et P. Roussel: 1428, I, 20;1432, Aa, II, 26.

⁸¹ *IG*, XI/4, *Inscriptiones Deli liberae:decreta, foedera, catalogi, dedicationes, varia*, ed. P. Roussel, Berlin, 1914, 1209.

⁸² Din vasta literatură despre prezența iraniienilor în aceste teritorii, vezi M. F. Balsez, *supra*, n. 54, p. 137–155; L. Robert, *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine*, Paris, 1963, p. 518, n. 2368, *passim*; N.V. Sekunda, *Achaemenid colonization in Lydia*, în *Revue des études anciennes*, 87, 1985, p. 7–30; N. Sekunda, *supra*, n. 64, p. 81–143; Idem, *Persian settlement in Hellespontine Phrygia*, în A. Kuhrt and H. Sancisi-Weerdenburg (eds.), *Achaemenid History. III, Method and Theory*, Leiden, 1988, p. 175–196; L. Raditsa, *Iranians in Asia Minor* în E. Yarshater (ed.), *The Cambridge History of Iran*, 3/1, 1983, p. 100–115; P.Briant, *Les Iraniens d'Asie Mineure après la chute de l'empire Achéménide. À propos de l'inscription d'Amyzon*, în *Dialogues d'histoire ancienne*, 11, 1985, p. 166–195; Idem, *Bulletin d'histoire achéménide* (Topoi, Suppl. 1), 1997, p. 90; Idem, *L'Asie mineure en transition*, în P. Briant – F. Johannès (eds.), *La Transition entre l'empire achéménide et les royaumes hellénistiques*, Coll. Persika, 9, Paris 2006, 328 sq.; M. Chr. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century B.C. A study in cultural receptivity*, Cambridge, 1997, p. 91–97; M. Boyce, în *ElrO*, s.v. *Iranian diaspora*; M. Weiskopf, în *ElrO*, s.v. *Asia Minor, Irano-Anatolian Relations*; S. Mitchell, *Iranian names and presence of Persians in thier religious sanctuaries of Asia Minor*, în *Proceedings of the British Academy*, 148, 2007, p. 151–171, publicat și în vol. E. Matthews (ed.), *Old and new worlds in Greek onomastics*, Oxford, 2007, p. 151–171.

⁸³ Pentru influența persană în Lycia, vezi R. Schmitt, *Iranische Wörterbuch und Namen im Lykischen*, în *Serta Indogermanica. Festschrift für Günter Neumann* (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft 40), Innsbruck, 1982, p. 373–388; J. Zahle *Achaemenid influences in Lycia (coinage, sculpture, architecture). Evidence for political changes during the 5th Century B.C.*, în H. Sancisi-Weerdenburg and A. Kuhrt (eds.), *Achaemenid History, VI, Asia Minor, and Egypt: old cultures in a new empire*, Leiden, 1991, p. 145–160; N.Sekunda, *supra*, n. 64, p. 97–100; P. Briant, *supra*, n. 58, *passim*; A.G. Keen, *Dynastic Lycia. A political history of the Lycians & their relations with foreign powers, c. 545–362 B.C.* (Mnemosyne Suppl. 178), Leiden – Boston – Köln, 1998, mai ales p. 61–70. Această influență, deși evidentă, nu a fost totuși niciodată prea importantă.

fragmentul de vas de la Romula, într-o combinație de antroponime iraniene, grecești și latine: ⁸⁴Ελένη Γαδά[τ]ου τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς Κλαυδιῷ Γαδάτῃ. În sfârșit, cunoscutul iranist rus M.A. Dandamayev invocă, fără a indica totuși sursa, inscripția aramaică de pe un sigiliu al unui persan din regiunea Jordanului, numit Gadatas, care venera un zeu local al amoniților, Milkom⁸⁵, pentru a ilustra ideea că perșii care, din diferite motive, se aflau în străinătate, deși păstrau credința în zeii lor, se adaptau locului și venerau și zeii din regiunea unde se aflau⁸⁶. Negreșit, un iranian cu numele Gadatas în Palestina nu trebuie să mire pe nimeni, întrucât acest teritoriu a fost timp de două secole sub dominație persană, dar, deoarece inscripția este în aramaică și nu este dată ortografia numelui, care, este de presus, trebuie să conțină consoanele GDT, nu suntem siguri dacă este vorba despre o persoană care purta acest nume iranian, sau dacă avem de-a face cu un antroponim teoforic semit de tipul aceloră amintite mai sus, care, însă, nu a fost vocalizat niciodată Gadadas.

Deși frecvența folosirii antroponimului Gadatas a fost, cum am văzut, destul de mică, caracterul său iranian este greu de contestat. În ceea ce privește etimologia sa, cei mai mulți iraniști consideră că terminația *-datas/-dates*, cu semnificația de „dăruit de”, „darul lui”, nu poate fi alăturată decât cuvântului *baga-*, „zeu”, elemente care conduc la antroponimul teoforic iranian *Bagadata*, „Darul Zeului” (= gr. Θεό-δοτος și sl. Bogdan), bine atestat în onomastica iraniană pe unele inscripții elamite de la Persepolis⁸⁷, babilonienă⁸⁸, aramaice în Egipt, la Saqqâra și Elephantina⁸⁹, grecești, în Samothrake⁹⁰ și la Amyzon, în Caria⁹¹, precum și în Palestina⁹². Corectitudinea acestui raționament ni se pare evidentă, ceea ce ne face să ne alăturăm aceloră care consideră că Gadatas/Gadates provine din Bagadata, ca diminutiv al său, deoarece dintre toate antroponimele teoforice iraniene cunoscute doar acesta ar fi putut deveni Gadatas/Gadates⁹³.

Dacă Gadates din Dacia era originar din Siria sau Palmyra, sau, mai puțin angajant, din aria lingvistică vest-semitică, ceea ce nu este totuși sigur, această origine nu schimbă deloc caracterul iranian al acestui

⁸⁴ P. Le Bas – W. H. Waddington, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure*, III, *Inscriptions grecque et latines*, Paris, 1870, nr. 1274 (Antiphellos 12). R. Zwanziger, *Studien zur Nebenüberlieferung iranischer Personennamen in den griechischen Inschriften Kleinasien*, Diss. Wien, 1973, 2.18.2 (p.50), și R. Schmitt, *supra*, n. 4, p. 96, și *supra*, n. 29, p. 98, cred că acest Gadates este un antroponim iranian.

⁸⁵ M.A. Dandamayev, *La politique religieuse des Achéménides*, în *Monumentum H.S. Nysberg*, vol I (Acta Iranica 4, deuxième série, Hommages et opera minora), Téhéran-Liège, 1975, p. 198 : „Un autre Perse, vivant dans la région du Jourdain, portait un sceau avec l'inscription «Gadatas bēni de Milkom», c'est-à-dire du dieu des Ammonites”.

⁸⁶ Este vorba de persanul Ariarata, care trăia în Egipt pe la finele secolului VI și începutul celui următor, care a adoptat ca nume propriu egipteanul Taxos și venera zeii Min, Horus, Isis și alte divinități egiptene. G. Posener, *La première domination Perse : Recueil d'inscriptions hiéroglyphiques*, Le Caire, 1936, p. 178 ; M. A. Dandamayev, *supra*, n. 85, p. 198. La acest exemplu se pot adăuga multe altele, asupra cărora ne propunem să revenim într-un studiu ulterior.

⁸⁷ Vezi *supra*, n.49.

⁸⁸ M. Dandamayev, *Iranians in Achaemenid Babylonia*, Costa Mesa – New York, 1992, p. 50–53, nr. 82 (Ba-ga-da-du). J. Duchesne-Guillemin, *Le dieu de Cyrus*, în vol. *Comémoration de Cyrus* (Actes du Congrès de Shiraz 1971 et autres études rédigées à l'occasion du 2500e anniversaire de la fondation de l'Empire perse), *Hommage Universel*, III (Acta Iranica, 3), Téhéran-Liège, 1974, p. 20, citând pe Z. Grantovskiy, enumeră antroponime formate cu *baga-* în texte cuneiforme din secolul VIII a.C., cum sunt: *Bagatuna*, *Bagatti*, *Bag-Teušp*, *Bagaparna*, *Būt-Bagata* și *Bagamašta* <*Baga-mazdā*.

⁸⁹ H. Lozachmeur, *Un nouveau graffito araméen provenant de Saqqâra*, în *Semitica*, 48, 1998, p. 146 sq. (BGDT); B. Porten – A. Yardeni, *Textbook of Aramaic documents from Egypt*, IV(D): *Ostraka and assorted inscriptions*, Winona Lake, 1999, D 19.1; B. Porten, *The Aramaic Texts (B1–52)*, în B. Porten – J. J. Farber – C. J. Martin – G. Vittmann *et al.*, *The Elephantine papyri in English. Three millenia of cross-cultural continuity and change*, Leiden – New York, p. 84 sq.

⁹⁰ IG, XII/8, *Inscriptiones insularum maris Thracici*, ed.C. Fredrich, Berlin, 1909, 162, 35. Este vorba despre un Μαγεδάτης, tatăl lui Διόφαντος, probabil un *theoros* din Chios în Samothrace, în secolul II a.C. Μαγεδάτης este interpretarea greacă, eronată, a iranianului Bagadata. Cf. R. Schmitt, în E. Matthews, *supra*, n. 54, p. 140–143..

⁹¹ J. și L. Robert, *Fouilles d'Amyzon en Carie. I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*, Paris, 1983, p. 113–118, nr.2; P. Briant, în *Bulletin d'Histoire Achéménide*, II (1997–200), Persika I, 2001, p. 178 sq.; S. Mitchell, *supra*, n. 65, p.155 sq. Un Bagadate, printz din Persida, apare pe o monedă de pe la finele secolului III a.C. Vezi *British Museum, Catalogue, Arabia etc.*, pl. XXVIII, nr. 8.

⁹² Josephus Flavius, *BJ*, V, 13.

⁹³ M. Mayrhofer, *supra*, n. 47, 11.15.2 (p.282); R. Schmitt, *Persepolitiques. III*, în *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*, 86,1, 1972, p. 91; Idem, *supra*, n.4, p. 96. W. Dressler, *supra*, n. 4, p. 125, crede că evoluția antroponimului, ca „Allegro-Form”, a fost Bagadāta->Bgadāta->Gadāta. Vezi și dubiile lui J. Tavernier, *supra*, n. 7, 4.2.618 (p. 185): „Nevertheless other *Baga-names are never abbreviated”. P. Lecoq, *Les inscriptions de la Perse achéménide*, Paris, 1997, p. 277, crede că antroponimul Gadatas ar putea proveni fie din Baga-dāta, fie din *Gā(v)-dāta, acesta din urmă având semnificația de “a qui a donné des bovins”. Dar P. Briant, *supra*, n.43, p. 111, n. 17, a observat, pe bună dreptate, că Gā(v)-dāta „n'a aucune parallèle connu et ne correspond pas à la transcription grecque normale de gav”.

antroponim, deoarece Syria și Palestina au fost timp de secole sub dominație persană, când numeroși iranieni s-au putut stabili acolo, influențând astfel antroponimia locală. În această ordine de idei, este bine de amintit numele de Hyrcanos, care provine de la Hyrcania, provincia iraniană aflată în sud-estul Mării Caspice, care a fost purtat de trei evrei importanți, anume fiul lui Tobias, care deținea un important depozit în tezaurul templului (2 Macc 3: 11), de marele preot și etnarhul Ioan Hyrcanos I (135/4–104 a.C.) și de Hyrcanus al II-lea, marele preot dintre anii 76–67 și 63–40⁹⁴. Apoi că în timpul revoltei antiromane, pe vremea când la comanda armatei romane era Titus, Josephus Flavius, *BJ*, V, 13, 1, amintește de un Bagadates, bodyguardul lui Simon, al cărui părinte, Ananos, avea, foarte probabil, un nume elenizat, provenind din semiticul Anan, care, la rândul său, poate fi forma abreviată a lui Ananiah, antroponim bine cunoscut din scrierile veterotestamentare⁹⁵. Tot așa, pe o monedă din Samaria apare un Bagabatas, nume care a fost considerat de unii ca fiind o construcție formată din iranianul *baga-* și aramaicul *beyt*, având deci semnificația de „casa zeului”⁹⁶, sau, de alții, ca fiind mai curând o variantă a iranianului *Bagapata*, cunoscut din inscripțiile din fortificațiile Persepolisului, *PFT*, 53:3, sub forma sa elamită *Bakabada*⁹⁷. În sfârșit, influența iraniană în onomastica aramaică se verifică pe o inscripție de pe un altar funerar din Rhodos, unde este menționat un syrian cu numele de Cyrus (Κῦρε Σῦρε)⁹⁸.

ΓΑΔΑΤΗC. REMARKS OVER AN ANTHROPONYM ON A GRAFFITO FROM ROMULA

ABSTRACT

As a result of the archaeological research developed at the Roman settlement of Romula a fragment of a Roman pottery was discovered, which is nowadays preserved in the Museum of Caracal. Here the word ΓΑΔΑΤΗC was incised. D. Tudor considered it a Syrian anthroponym derived from the name of the god Gad, which lead to the formation of numerous Syro-Palmyrean anthroponyms. This opinion was shared by all those who, up to the time being, inserted this graffito in various epigraphic *corpora* of Dacia, considering it as further evidence of the Syrian presence in Roman Dacia. Yet, the supporters of such a viewpoint did not take into account all the available data which allows us to assert that Gadates is definitely an Iranian anthroponym attested on other sources as following: Xenophon's *Cyropaedia*, The *Letter of Darius to Gadatas*, the Elamite *Ka-da-da* inscription discovered in the Persepolis fortifications, a Greek inscription from Delos and another Greek inscription from Antiphellos in Lycia pertaining to the Roman period.

Xenophon's Gadatas and the one mentioned in the *Letter* provide the Iranian character of the anthroponym. Within the *Letter*, Darius specifically name Gadatas 'his slave'. We encounter this term in the Old Persian variant of the Behistun inscription as comprised in the collocation *mana bandaka*, meaning 'my subject' or 'my servant'. It exclusively refers to the highest ranked Iranian individuals in the proximity of the Great King. Gadatas anthroponym is probably a hypochoristic derived from Bagadata, a very widespread name in the pre-Islamic Iranian world, having the same meaning with the Greek Theodotos and the Slavic Bogdan, i.e. 'the Gift of God'.

We do not know precisely where Gatates of Romula came from. He could belong to Syria as well, where the Iranian anthroponyms were natural, as the land had been subjected to the Iranian rule for more than two centuries.

⁹⁴ Vezi *ABD*, vol 3, p. 71–76, s.v. *Hasmonean dynasty* (T. Rajak), și p. 353, s.v. *Hyrcanus* (S. T. Carroll). Hyrcanos I a construit cetatea Hyrcania, amintită de Josephus Flavius, *AJ*, XIII, 417; XV, 366; XVI, 13, *BJ*, I, 364 și 664. Vezi și E. Netzer, *The architecture of Herod, the great builder* (Texts and studies in ancient judaism 117), Tübingen, 2006, p. 212.

⁹⁵ Cf. F. W. Schmidt, in *ABD*, vol. I, p. 223, s.v. *Anan* și *Ananiah*.

⁹⁶ Y. Meshorer și S. Quedar, *Samaritan coinage* (Publications of the Israel Numismatic Society. Numismatic Studies and Reserches, vol. IX, 1999), p. 17 sqq. P. Briant, *supra*, n. 43, p 119, n. 52, care atrage atenția asupra acestei monede, se întreabă dacă nu este vorba mai degrabă de numele iranian Bagapata, cunoscut din *PFT*, 53:5 sqq., sub forma sa elamită, Bakabada.

⁹⁷ P. Briant, *supra*, n. 43, p 119, n. 52.

⁹⁸ *IG*, XII/1. *Inscriptiones Rhodi, Chalces, Carpathi cum Saro, Casi*, ed. F. Hiller v. Gaertringen, Berlin, 1895, nr. 529. Despre prezența iraniană în Syria, în epoca persană, vezi M. F. Balsez, *supra*, n. 54, p. 154; B. Lyonnet, *La présence achéménide en Syrie du Nord-Est*, in P. Briant, R. Boucharlat (eds.), *L'archéologie de l'empire achéménide: nouvelles recherches* (Actes du colloque organisé au Collège de France par le „Réseau international d'études et de recherches achéménide”, 21–22 novembre 2003. Persika 6), Paris, 2005, p. 129–150.

ASPECTE METODOLOGICE PRIVIND DESCOPERIRILE MONETARE DIN AȘEZĂRILE ROMANE

DE

LUCIAN MUNTEANU

Cuvinte-cheie: *monede, metodologie, așezări romane*

Keywords: *coins, methodology, roman settlements*

În general, informațiile pe care le deținem cu privire la folosirea monedei în antichitate, sunt destul de precare, în ciuda numărului impresionant de astfel de artefacte descoperite, fie în tezaure, fie izolate. În aproape toate situațiile, lista de monede pe care o produce un sit arheologic nu va prezenta aceeași fascinație precum un depozit monetar. Dar valoarea științifică a unui asemenea instrument de lucru este una deosebită, atât în mâinile unui arheolog, cât și în cele ale unui numismat.

Subiectul lucrării de față îl reprezintă tocmai această listă de monede și doar o mică parte din întrebările și soluțiile pe care unii specialiști le-au propus în interpretarea ei. Nu intenționez să prezint noi metode, inedite, de studiere a acestor descoperiri monetare. Nu-mi propun să inventariez toate abordările metodologice existente în literatura de specialitate, destul de prolifică și periodic alimentată cu lucrări asupra circulației monetare în diferite areale ale Imperiului Roman¹. De asemenea, nu încerc să reorganizez și să reinterpretez dintr-o perspectivă diferită, contribuțiile din acest domeniu. Îmi voi concentra lucrarea asupra unor aspecte particulare, cu privire la descoperirile monetare din așezările romane, în general, urmând a prezenta și a analiza câteva dintre încercările metodologice pe care le-am considerat relevante, existente în literatura numismatică, cu privire la acest subiect.

Cred că prima curiozitate a oricărui specialist a fost aceea de a ști în ce măsură lista de monede descoperite într-un sit este reprezentativă pentru monedele care au circulat în epocă. Pe de o parte, datele noastre referitoare la numărul sau compoziția reală a masei monetare antice sunt, încă, destul de sumare. Pe de altă parte, nu putem să nu remarcăm că listele monetare ale siturilor sunt destul de restrânse numeric (în majoritatea situațiilor), iar piesele conținute de acestea sunt inferioare, ca nominal și metal, celor din tezaure, de exemplu. Într-adevăr, propunerile de reconstituire au demonstrat că totalul monedelor descoperite într-o așezare bine cercetată din punct de vedere arheologic reprezintă doar un procent nesemnificativ din totalul populației originare de monedă, ipotetic estimată².

S-a apreciat că raportul dintre monedele aflate în circulație și, prin urmare, monedele care pot fi pierdute și cele descoperite într-un sit bine cercetat arheologic este condiționat de o serie de factori care pot fi definiți. O parte dintre aceștia țin de caracteristicile fizice ale monedelor: valoarea intrinsecă și cea nominală,

¹ Printre discuțiile recente pe marginea acestui subiect, *vide* R. Reece, *The regional study of coin finds*, în *JRA*, 7, 1994, p. 480–490; P. Kos, *Interpretacija (antičnih) novčnih najdb. Metodologija – njene možnosti in pasti*, în *AV*, 48, 1997, p. 97–115; G. Gorini, *Circolazione monetale nell'antichità: qualche riflessione*, în G. Moucharte et alii (éds.), *Liber amicorum Tony HACKENS*, Louvain-la-Neuve, p. 435–444.

² Astfel de calcule s-au făcut, în special, pentru așezările militare bine cercetate arheologic, unde există o evidență controlabilă a compoziției garnizoanelor și, implicit, a valorii soldelor: *i. e.* Corbridge (valoarea monedelor descoperite e aproximată la 0,03%), Caerleon (0,000000334%) (P. J. Casey, *Understanding ancient coins. An introduction for archaeologists and historians*, London, 1986, p. 83–85); *vide et* R. Reece, *The use of Roman coinage*, în *OJA*, 3/2, 1984, p. 201.

dimensiunea (vizibilitatea) sau volumul emisiunilor monetare, în vreme ce altele țin de mecanismele politice (voința autorității emitente), economice (inflație, deflație)³ și monetare ale epocii. Această ultimă parte a aserțiunii poate fi ilustrată prin modelul aprovizionării cu monedă, de către stat, și a regimului de circulație distinct pentru diferitele metale și nominale, susținut de către R. Reece (inițial pentru secolul al IV-lea, dar extins ulterior). O consecință directă a acestui model o reprezintă reamănănta monedelor inferioare în masa monetară, în vreme ce emitentul este interesat să recupereze doar metalul prețios⁴. Nu trebuie neglijat nici contextul (de exemplu, zonă pavată/nepavată) sau locul (public/privat) în care se pierde moneda⁵. Toți acești factori acționează omogen asupra monedelor care ajung și circulă într-un sit, generând tipare specifice ale pierderii de monedă.

Momentul pierderii unei monede este dificil de aproximat, existând cel puțin doi factori, cuantificabili, care acționează asupra cronologiei monedei în context arheologic. Primul se referă la natura reziduală a monedelor în bazinul circulației monetare (valabil mai ales în cazul emisiunilor din primele două secole ale Imperiului Roman), iar cel de-al doilea îl reprezintă intruziunea monedelor (reziduale) din contexte timpurii, în contexte mai recente, în anumite circumstanțe⁶. Astfel că toate studiile numismatice ajung să opereze, exclusiv, cu datele de emisie a monedelor.

Întocmirea listelor de descoperiri numismatice dintr-un sit arheologic ridică o serie de probleme pe care le voi aduce, succint, în discuție. Astfel, care ar trebui să fie numărul minim de monede pe care această listă poate să-l conțină, pentru ca analizele și interpretările specialistului să aibă relevanță? Și cât de mult sunt influențate rezultatele obținute de modalitatea de proveniență a acestora, în afara săpăturilor arheologice? Cred că fiecare metodă folosită impune de la sine o marjă numerică, iar eșantioanele reprezentative trebuie să cuprindă grupuri de cel puțin câteva zeci de piese. De asemenea, pentru a putea înțelege un sit, toate monedele asociate cu aceasta trebuie luate în considerare⁷. Alegerea trebuie să includă tot materialul disponibil, căci orice selecție anterioară are un grad ridicat de subiectivitate. Aplicarea unor metode valide în analiza lor va sorta, de la sine, grupurile de monede utile, de cele „dăunătoare”⁸. Un exemplu concret e cazul a două situri britanice – Cirencester și *Verulamium*, unde R. Reece a identificat cinci și, respectiv, patru grupuri de monede, având o proveniență diferită (arheologic, cronologic și ca natură a colecției). În analizele numismatice ale

³ *Ibidem*, p. 201–204; idem, *The interpretation of site finds – a review*, în C. E. King, D. G. Wigg (eds.), *Coin finds and coin use in the Roman world. The thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History*, 25–27.3.1993, SFMA 10, Berlin, 1996, p. 341–355; P. J. Casey, *The interpretation of the Roman-British Site finds*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *Coins and the Archaeologist*, BAR 4, London, 1974, p. 37; idem, *Understanding ancient coins...*, p. 69–74; J. P. C. Kent, *Interpreting coin finds*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 196–198; M. Blackburn, *What factors govern the number of coins found on an archaeological site?*, în H. Clarke, E. Schia (eds.), *Coins and Archaeology. Medieval Archaeology Research Group. Proceedings of the first meeting at Isegran, Norway 1988*, BAR-IS 556, Oxford, 1989, p. 16–18.

⁴ R. Reece, *Coins and Frontiers – or Supply and Demand*, în J. Fitz (Hrsg.), *LIMES. Akten des XI. Internationalen Limes-Kongresses Székesfehérvár 30.8–6.9 1976*, Budapest, 1977, p. 643–646; idem, *Mints, markets and the military*, în T. Blagg, A. King (eds.), *Military and Civilian in Roman Britain*, BAR 136, Oxford, 1984, p. 143–160; vezi și modelul propus de M. Fulford, *Coin Circulation and Mint Activity in the Late Roman Empire: some economic implications*, în *AJ*, 135, 1978, p. 67–114 (comentat cu foarte mare interes de către R. Reece).

⁵ P. J. Casey, *Understanding ancient coins...*, p. 80–81; R. Reece, *The coins from Fishbourne*, în A. Cunliffe, *Excavations at Fishbourne 1961–9*, II, London, 1971, p. 92–99; idem, *The interpretation of site finds-a review*, în C. E. King, D. G. Wigg (eds.), *op. cit.*, p. 345.

⁶ Astfel de situații arheologice apar în foarte multe situri. *Vide* P. J. Casey, *op. cit.*, p. 75–79; R. Reece, *The coins from Carthage I*, în H. Hurst, S. Roskams, *Excavations at Carthage: The British Mission*, I/1, Sheffield, 1984, p. 171–181; idem, *Rome in the Mediterranean World: the evidence of coins*, în C. Malone, S. Stoddart (eds.), *Papers in Italian Archaeology, IV/4. Classical and Medieval Archaeology*, BAR-IS 246, Oxford, 1985, p. 85–98; A. Martin, *La datazione di due sequenze stratigrafiche di Ostia: confronto tra monete e ceramica*, în S. Sorda, L. Camili (red.), *La moneta nei contesti archeologici. Esempi dagli scavi di Roma. Atti dell'incontro di studio, Roma, 1986*, Roma, 1989, p. 107–120; P. Kos, *op. cit.*, p. 112–113 și 115; G. Gorini, *op. cit.*, p. 436–437 și 441–442.

⁷ P. J. Casey, *op. cit.*, p. 88.

⁸ R. Reece, *Roman coinage in Britain and the Western Empire*, în *Britannia*, 4, 1973, p. 245–246; idem, *Roman coins in the western Mediterranean: a quantitative approach*, în *Opus*, 1/2, 1982, p. 345; idem, *Site finds in Roman Britain*, în *Britannia*, 26, 1995, p. 180.

celor două așezări, autorul a cumulat toate descoperirile⁹. Tezaurele prezente în așezări au fost, fie identificate și excluse¹⁰, fie considerate doar ca o singură monedă¹¹.

Se pare că nu există răspunsuri lipsite de echivoc, la niciuna din aceste întrebări, un rol important revenind diferitelor metode aplicate, în cele mai multe dintre cazuri.

Toate aceste aspecte preliminare au avut rolul de a facilita accesul la fondul problemei și anume analiza și interpretarea listelor de monede din situri. În tratarea acestui vast subiect, îmi focalizez atenția asupra a două cazuri particulare. Este vorba de metodele folosite de P. J. Casey și, respectiv, R. Reece. Care sunt justificările aferente acestei alegeri? În primul rând, am pornit de la faptul că obiectul studiului celor doi este unul aparent comun, până la un punct: siturile din provincia *Britannia*, una din zonele cele mai vizibile pe harta numismatică a Imperiului Roman. De asemenea, premisa de la care își încep cercetarea cei doi specialiști este asemănătoare: orice listă de monede a unui sit nu are valoare numismatică în sine. Ea trebuie interpretată doar în relația cu alte liste și prin raportare permanentă la contextul din care provine (fundalul general al siturilor). Dar prelucrarea și interpretarea acelorași date se realizează într-o manieră distinctă, pornind de la formele fundamentale de raționament (inducție/deducție), până la metodele și instrumentarul aplicat, cu ajutorul cărora acestea se materializează.

Cercetările lui P. J. Casey s-au concentrat, cu predilecție, asupra descoperirilor monetare din așezările romane din *Britannia*. Orice interpretări metodologice asupra acestui subiect, pornesc inevitabil de la prelucrarea și transpunerea într-un sistem unitar a tuturor listelor de monede din situri (dintr-un areal). Soluția propusă de cercetătorul britanic constă într-o formulă de uniformizare, prin care să se exprime valoarea mediei anuale a pierderii de monedă (pentru fiecare din cele 27 de intervale cronologice)¹²:

$$\frac{\text{numărul de monede dintr-o perioadă/domnie}}{\text{lungimea perioadei/}} \times \frac{\text{numărul total de monede dintr-un sit}}{\text{domniei 1000}}$$

Schema cronologică, cuprinzând cele 27 de perioade, are la bază fie durata domniilor împăraților (în prima ei parte), fie intervalul aproximativ de circulație al anumitor emisiuni (în cea de-a doua parte). Pentru ușurarea calculului, monedele din perioada pre-claudiană au fost excluse, ținându-se cont de istoria particulară a provinciei. Formula propusă standardizează materialul monetar descoperit în situri, prin eliminarea discrepantei create de lungimile diferitelor perioade și prin exprimarea tuturor monedelor într-o singură bază numerică (*permilia*). Rezultatele astfel obținute, pentru fiecare din perioade, sunt reprezentate grafic, sub forma unei histograme¹³. Un inconvenient major al acestei soluții matematice este acela că rezultatele obținute în cazul siturilor ce conțin sub 200 de monede nu sunt relevante¹⁴.

Pornind de la aceste histograme, P. J. Casey apreciază că a putut evidenția existența unui tipar bine individualizat al pierderii de monedă, specific siturilor britanice, caracterizat prin variații interne specifice, care definesc subtiparele din care este constituit. Caracteristicile acestui tipar monetar sunt influențate, în cea mai mare măsură, de factori cu incidență generală, precum evenimentele monetare și politice din zona respectivă. Există și factorii specifici, reprezentați de soarta sau statutul particular al siturilor individuale, dar acțiunea lor este doar la nivel periferic¹⁵. Definițiile arheologice distincte ale siturilor și statutul lor se traduc

⁹ Idem, *Roman coin from 140 sites in Britain*, Cirencester, 1991, p. 14–17; idem, *The coinage of Roman Britain*, Stroud, 2002, p. 145–150 (compară cu idem, *British sites and their Roman coins*, în *Antiquity*, 67, 1993, p. 864); P. Curnow, *Coin Lists: Some Problems of the smaller Site*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 52–63; P. J. Casey, *op. cit.*, p. 102–103.

¹⁰ R. Reece, *The coins*, în B. Cunliffe, *Excavations at Portchester Castle I.*, London, 1976, p. 190.

¹¹ P. J. Casey, *The interpretation of the Roman-British Site finds*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 41.

¹² Aceasta reprezintă o extindere a formulei propusă de A. Ravetz, pentru monedele emise în secolul al IV-lea (*The Fourth-Century Inflation and Romano-British Coin Finds: I. Patterns of Fourth-Century Coinage on Romano-British sites*, în *NC*⁷, 4, 1964, p. 206); o formulă similară a fost folosită de către P. Kos (*The monetary circulation in the southeastern alpine region: ca. 300 B.C.-A.D. 1000*, Situla 24, Ljubljana, 1986, p. 60–61, Tab. 2; *Interpretacija (antičnih) novčanih najdb. Metodologija – njene možnosti in pasti*, p. 101, 113 și fig. 4).

¹³ P. J. Casey, *op. cit.*, p. 41–43; idem, *Understanding ancient coins...*, p. 88–89; idem, *Roman Coinage in Britain*³, Buckinghamshire, 1999, p. 28–29.

¹⁴ Idem, *Understanding ancient coins...*, p. 89.

¹⁵ Idem, *The interpretation of the Roman-British Site finds*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 46; idem, *Roman Coinage in Britain*, p. 28.

printr-o raportare inegală la acest tipar monetar. Astfel, siturile civile, și, în special, orașele mari, cu un număr aproape constant de locuitori de-a lungul unor mari perioade de timp, reflectă cel mai fidel distribuția „normală” a monedelor într-un areal¹⁶.

În cazul siturilor militare, există un număr de factori specifici care afectează acest tipar normal. Cei mai importanți sunt factorii care țin de natura militară a sitului, precum mișcările permanente de trupe, care generează discontinuități de ocupare și specificul plăților militare, variabile în timp. Lor li se adaugă factori fizici, precum specificul nivelelor arheologice din acest tip de situri, a căror acțiune este destul de relativă și discutabilă. Astfel că tabloul descoperirilor monetare din mediul militar se deosebește de cel al așezărilor civile, deviind, implicit, de la tiparul general al provinciei¹⁷. Se vorbește chiar despre un „tipar invers” al forturilor, în care raportul dintre monedele timpurii și cele târzii este în favoarea celor dintâi (spre deosebire de tiparul normal, unde raportul este opus). Situația s-ar putea explica prin acțiunea unuia din factorii specifici – este vorba de *annona militaris*, care determină reducerea drastică a numărului de monede pentru trupe în secolul al IV-lea¹⁸.

Astfel, siturile civile și cele militare din lumea romană au un sistem de circulație monetară dinamică, producând tipare ale pierderii de monedă – văzute fie ca un model general, cu „deflexiunea” lui, fie ca două tipare normale, „în oglindă”. Deviațiile de la aceste modele trebuie identificate și explicate¹⁹. În schimb, alte categorii de situri, definite arheologic, nu se pot integra în niciuna din schemele monetare propuse mai sus. Primele dintre ele sunt vilele, ale căror proprietari își folosesc resursele financiare în interiorul orașelor. O categorie specială o reprezintă templele, unde monedele nu sunt pierdute, ci sunt depuse intenționat²⁰. În construcția propusă de J. P. Casey pentru *Britannia*, comparația listelor de monede între situri ar trebui să pornească de la definiția arheologică a sitului (funcționalitatea lui) și să urmeze principiul „like with like”; adică nu este deloc indicat să se compare un fort cu un oraș, deoarece, prin natura lor, vor avea un regim monetar diferit. Tentația de a extinde cadrul cercetării în afara limitelor provinciei, prin stabilirea unor tipare regionale a fost considerată periculoasă și înșelătoare²¹.

Abordări metodologice distincte ale aceluiași subiect – descoperirile monetare din siturile romane, am regăsit în lucrările semnate de R. Reece. Deosebirea pare a fi una fundamentală și se explică, în bună măsură, prin natura procedurii de investigație folosit, inducția. Orice generalizare, de natură numismatică sau arheologică, ar trebui să pornească, exclusiv, de la analiza listelor de monede. Inventarul metodologic și, în special, instrumentarul de analiză utilizat pentru a materializa o asemenea investigație este unul foarte diversificat, cuprinzând, deopotrivă, procedee aritmetice simple și formule statistice complicate. Cadrul cercetării depășește limitele provinciale, extinzându-se la nivelul întregii lumi romane. Ar fi imposibil, din toate punctele de vedere, să-mi propun să expun aici întregul arsenal de procedee experimentate și rezultatele aferente, obținute de către R. Reece de-a lungul timpului²². Astfel că îmi voi rezuma prezentarea doar la câteva repere metodologice și instrumentele lor de analiză.

Identificarea unei modalități coerente de a prezenta lista de monede a unui sit, în așa fel încât să poată fi comparată, în orice moment, cu liste similare, s-a transformat într-o analiză în sine. Primul pas l-a constituit delimitarea unor intervale cronologice, ca suport pentru organizarea materialului monetar. Autorul a propus trei astfel de scheme cronologice. Prima dintre ele, cea mai utilizată, conține 21 de perioade, separate, în egală măsură, pe criteriul lungimii domniilor împăraților și cel al evoluției specifice a monedelor. Remarc că această diviziune conține perioada anterioară domniei lui Claudius²³. Cea de-a doua propune patru faze mari, denumite

¹⁶ Idem, *The interpretation of the Roman-British Site finds*, p. 41.

¹⁷ *Ibidem*, p. 48–50; idem, *Coin circulation and Hadrian's Wall*, în C. E. King, D. G. Wigg (eds.), *op. cit.*, p. 113–119; idem, *Roman Coinage in Britain*, p. 49–50.

¹⁸ Idem, *The interpretation of the Roman-British Site finds*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 49–50; idem, *Coin circulation and Hadrian's Wall*, p. 50–51.

¹⁹ Idem, *Understanding ancient coins...*, p. 102–103 și fig. 14.

²⁰ *Ibidem*, p. 82; idem, *Roman Coinage in Britain*, p. 5.

²¹ Idem, *Understanding ancient coins...*, p. 100–101, vezi și fig. 13.

²² Cea mai mare parte a studiilor a fost adunată într-un volum recent apărut (R. Reece, *Roman coins and archaeology. Collected Papers*, Moneta 32, Wetteren, 2003).

²³ Idem, *Roman coinage in southern France*, în *NC*⁷ 7, 1967, p. 94; idem, *The Roman coins found in 1931–8, și Summary of the Roman coins*, în B. Cunliffe, *Fifth report on the excavations at Richborough*, London, 1968, p. 201–203; P. Curnow, R. Reece, *Appendix on coinage*, în I. Stead, *Verulamium 1966–8*, în *Antiquity*, 43, 1969, p. 51–52; R. Reece, *Roman coins; a practical handbook for collectors*, London, 1970; idem, *Roman coinage in northern Italy*, în *NC*⁷, 11, 1971, p. 168, fig. 1; idem, *Roman coins in northern France and the Rhine valley* în *NC*⁷, 12, 1972, p. 159; idem, *A short survey of the Roman coins found on 14 sites in Britain*, în *Britannia*, 3, 1972, p. 271.

convențional A-D și delimitate exclusiv pe baze numismatice (reformele monetare, durata de viață a unor emisiuni etc.)²⁴. Diferența ar consta în aceea că, în vreme ce perioada se referă doar la data de emitere a monedei, faza ia în considerare, mult mai realist, marja ei cronologică de „pierdere”²⁵. Ultima dintre diviziuni, specifică secolului al IV-lea, folosește intervale cronologice foarte restrânse²⁶. Fiecare dintre cele trei împărțiri temporale poate fi aplicată la situri din întregul areal al lumii romane, facilitând comparațiile între ele.

Pe aceste schelete cronologice, se caută o modalitate cât mai simplă de a prezenta monedele. Primele încercări de acest gen au fost mai complicate. Astfel, publicând descoperirile dintr-un sit (Richborough), numismatul englez întâmpină problema valorii diferite a monedelor, în cadrul aceleiași perioade și între perioade diferite. Pentru a depăși acest obstacol, se recurge la convertirea tuturor pieselor în *quadrans* augustani și calcularea, pentru fiecare perioadă, a unui indice al inflației, pornind de la evoluția plăților legionare. Valorile finale, exprimate procentual, sunt reprezentate grafic sub forma unei histogramme²⁷. Într-un comentariu ulterior asupra acestei încercări, autorul admite că metoda folosită este una complicată, chiar dacă nu dă mari erori. Cu toate acestea a evitat să o mai utilizeze în alte studii²⁸.

Într-adevăr, în fața situației concrete de a compara listele de monede produse de mai multe situri, se admite că „metoda Richborough” are un uz limitat, fiind propusă o nouă rezolvare. Este vorba despre raportarea strict numerică, a tuturor nominalurilor, din toate perioadele, la o unitate standard, aleasă pe criterii destul de subiective. În acest caz, unitatea standard o reprezintă denarii din perioada a cincea, din fiecare grup de monede. Avantajele acestei metode ar consta în eliminarea unor caracteristici comune tuturor siturilor: inflația, valorile relative ale diferitelor metale sau lungimile diferite ale perioadelor. În plus, prin alternarea perioadelor etalon, se creează cel puțin 50 de oportunități corecție²⁹. Treptat, se renunță la aceste procedee complicate, prin care se obțineau unități arbitrare, preferându-se redarea simplă a proporțiilor de monede, pentru fiecare perioadă, în interiorul fiecărui sit. Aceasta se realizează, într-o primă fază, în forma procentuală (*percentum*)³⁰, ulterior fiind preferată, din motive practice, exprimarea la mie (*permilia*)³¹.

Fiind definite obiectele de lucru (listele de monede), într-o formă perfecționată și unitară, stadiul următor al cercetării îl reprezintă analiza lor, prin utilizarea unor diverse metode și instrumente de lucru. Am afirmat anterior că nu intenționez să reorganizez sau să caut noi perspective a celor deja scrise. Pornesc de la premisa că trebuie să realizez o minimă distincție între metoda numismatică și instrumentul pe care aceasta îl folosește (fie el matematic, statistic sau de orice altă natură) pentru a-și atinge scopurile. Astfel, am apreciat, în cazul de față, că țin de un domeniu al metodologiei, următoarele direcții de investigare numismatică:

- a) identificarea unor tipare locale și generale ale pierderii de monedă, în lumea romană;
- b) caracterizarea elementelor lor constitutive;
- c) explicarea convergenței/divergenței siturilor de la un model general;
- d) aprovizionarea egală a siturilor, de la diferite monetării, în cursul secolului al IV-lea.

Voi încerca să aduc în discuție, într-o formă cât mai concisă, fiecare dintre aspectele metodologice, enumerate mai sus, pe care le-am identificat în lucrările lui R. Reece.

O investigație preliminară asupra unor eșantioane monetare din areale variate a arătat că se poate vorbi de o folosire diferită a monedei, în interiorul lumii romane occidentale. Ea se reflectă în oscilațiile diferitelor tipuri și nominaluri de monede, în anumite perioade de timp, de la o zonă la alta. Unul din procedeele prin care a fost evidențiată îl reprezintă urmărirea variației raportului (*ratio*) dintre diferite nominaluri (denari/sesterți sau

²⁴ Idem, *Roman coinage in Britain and the Western Empire*, p. 230, fig. 1; idem, *Clustering of coin finds in Britain, France and Italy*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 65, fig. 1–2.

²⁵ Idem, *Roman coin from 140 sites in Britain*, p. 12.

²⁶ Idem, *Bronze coinage in Roman Britain and the western provinces*, în R. A. G. Carson, C. M. Kraay (eds.), *Scripta Nummaria Romana: essays presented to Humphrey Sutherland*, London, 1978, p. 124–142.

²⁷ Idem, *The Roman coins found in 1931–8*, în B. Cunliffe, *op. cit.*, p. 188–217, fig. 22–23.

²⁸ Idem, *The Roman coins from Richborough – a summary*, în *BIA/UL*, 18, 1981, p. 50–51.

²⁹ Idem, *Roman coinage in southern France*, p. 91–105.

³⁰ Idem, *A short survey of the Roman coins found on 14 sites in Britain*, p. 269–276.

³¹ Idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *Temples, churches and religion in Roman Britain*, BAR-BS 77(i), Oxford, 1980, p. 115–128; idem, *Coins and frontiers: The Falkirk hoard reconsidered*, în W. Hanson, L. Keppie (eds.), *Roman Frontier Studies. XII. 1979. Papers presented to the 12th international Congress of Roman Frontier Studies*, BAR-IS 71(i), Oxford, 1980, p. 119–129; idem, *The “normal” hoard*, în O. Carcassonne, T. Hackens (eds.), *Statistique et Numismatique. Table ronde organisée par le centre de Mathématique Sociale de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales de Paris et le Séminaire de Numismatique Marcel Hoc de l’Université Catholique de Louvain, Paris, 17–19 sept. 1979 (PACT 5)*, Rixensart, 1981, p. 299–308; idem, *Coinage in Roman Britain*, London, 1987, p. 76.

dupondii și *asii/sesterți*) aparținând grupurilor monetare cercetate, provenind din areale diferite³². Aprofundarea analizei, prin aplicarea unor tehnici statistice de autocorelare spațială și analiză a trendurilor de distribuție spațială a relevat existența unui tipar spațial și temporal al distribuției *sesterților*, în partea apuseană a lumii romane. Concret, proporțiile mai mari de astfel de nominaluri se „deplasează” din nordul Italiei (în secolul I), prin zona Rinului Superior (în secolul al II-lea), ajungând în *Britannia*, la începutul secolului al III-lea³³. Asociind variația temporală (procentele de *sesterți* ale unui sit și ale vecinilor săi în perioada anterioară, transpuse într-o ecuație regresivă), în analiza distribuției spațiale, se evidențiază existența unei legături între devalorizările monetare și deplasările *sesterților* în Imperiu³⁴.

Aceste variații ale utilizării monedei în areale specifice s-au tradus prin identificarea unor modele de circulație monetară (a). Pentru definirea unui tipar britanic, într-o primă etapă, au fost selectate 18 colecții de monede, provenind din 14 așezări, cu statut arheologic foarte variat. Sunt calculate valorile procentuale din fiecare grup și se încearcă reprezentarea lor grafică într-o formă cât mai simplă. Rezultă astfel imaginea unei matrici monetare provinciale, ce conține zone înnegrite, unde se concentrază majoritatea valorilor siturilor, dar și valori periferice sau dispartate. Manipularea datelor a presupus un grad de subiectivitate în redarea (mai ales sub formă vizuală) a rezultatelor³⁵. E interesant că o nouă reprezentare grafică, a unei baze de date net superioară (88 de situri, de această dată) – sub forma unei histograme cu bare întregi, reprezentând valorile medii ale tuturor siturilor, pentru fiecare perioadă – păstrează, destul de evident, trăsăturile matricii anterioare³⁶.

Clasificarea datelor numismatice pe un areal mult mai vast a fost posibilă prin aplicarea metodei de analiză *cluster*. Succint, sunt trasate grafice cu două axe, reprezentând faze cronologice, în care sunt trecute valorile corespunzătoare siturilor. Aceste valori reprezintă procentul sitului din care se extrage procentul regiunii, în faza respectivă. Astfel, se poate lesne observa comportamentul monetar al unui sit, în contextul regiunii, simultan, în două perioade de timp. Finalitatea metodei constă în identificarea unor grupuri de situri, cu o conduită similară. Rezultatele notabile au fost obținute prin punerea în aceeași diagramă a valorilor tuturor eșantioanelor monetare (74), corespunzătoare fazelor cronologice A și D. Urmărind concentrarea siturilor, pe baza raportului dintre monedele din cele două perioade se poate distinge, destul de evident, un tipar britanic și unul continental (cuprinzând nordul Italiei, sudul și nordul Franței). De asemenea, siturile britanice se separă vizibil în două grupuri bine individualizate³⁷. Ulterior, diagrama lui R. Reece a fost completată cu valorile pentru siturile din Peninsula Iberică, care oscilează între cele două mari tipare monetare³⁸. În interiorul aceluiași grafic s-a trasat o linie de regresie, care taie punctele reprezentative pentru perioadele A și D ale siturilor, demonstrându-se existența unui raport invers proporțional între grupele de valori corespunzătoare celor două faze³⁹.

Separarea celor două tipare monetare (insular și continental) a fost urmată de evidențierea trăsăturilor specifice fiecăruia (b). Metoda folosită anterior a permis deja identificarea a două grupuri de situri în interiorul modelului britanic. Pentru o mai bună delimitare a lor, se apelează la același procedeu, dar de această dată, se urmărește raportul dintre monedele emise în faza B și cele din faza D, în fiecare caz. De asemenea, se recurge la marcarea siturilor cu un simbol grafic, corespunzător definițiilor lor arheologice. Se delimitează astfel, în interiorul tiparului britanic, două grupe principale. Prima dintre ele conține așezările ce au un raport aproximativ egal între cele două faze, majoritatea fiind orașe. Cea de-a doua înglobează situri de dimensiuni mai mici (în special forturi și așezări rurale), care au un raport inegal între faze, în favoarea monedelor târzii⁴⁰. O posibilă

³² Idem, *Roman coinage in Britain and the Western Empire*, p. 227–252.

³³ I. Hodder, R. Reece, *An analysis of the distribution of coins in the Western Roman Empire*, în *Archaeo-Physika*, 7, 1980, Bonn, p. 179–192.

³⁴ Idem, *A model for the distribution of coins in the western Roman Empire*, în *JAS*, 4, 1977, p. 1–18.

³⁵ R. Reece, *A short survey of the Roman coins found on 14 sites in Britain*, fig. 1; idem, *The coins*, în B. Cunliffe, *op. cit.*, p. 191, fig. 108.

³⁶ Idem, *Zur Auswertung und Interpretation römischen Fundmünzen aus Siedlungen*, în M. R.– Alföldi (Hrsg.), *Ergebnisse des FMRD-Colloquiums vom 8.–13. Februar 1976 in Frankfurt am Main und Bad Homburg V.D.H.*, SFMA I, Berlin, 1979, p. 179, fig 2; idem, *Coinage in Roman Britain*, p. 83, fig. 5.2.

³⁷ Idem, *Clustering of coin finds in Britain, France and Italy*, în P. J. Casey, R. Reece (eds.), *op. cit.*, p. 75, fig. 8.

³⁸ L. Villaronga, *Análisis crítico a las representaciones graficas establecidas por Reece para estudiar la circulación monetaria y trazado de líneas de regrecion*, în L. Villaronga (dir.), *Symposium Numismatico de Barcelona*, 27 y 28 de febrero de 1979, II, Barcelona, 1979, p. 149–151.

³⁹ *Ibidem*, p. 151–152.

⁴⁰ R. Reece, *Zur Auswertung und Interpretation römischen Fundmünzen aus Siedlungen*, în M. R.– Alföldi (Hrsg.), *op. cit.*, p. 183, fig. 4; idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *op. cit.*, p. 121, fig. 6.3; idem, *Coinage in Roman Britain*, p. 93, fig. 5.8.

explicație a acestei situații monetare s-ar putea regăsi în condițiile economice specifice *Britanniei*, la sfârșitul secolului al IV-lea (decăderea orașelor)⁴¹. Aceste asocieri ale listelor de monede cu o anumită definiție arheologică a siturilor nu este un absolută, existând numeroase excepții. Un alt posibil criteriu de grupare a lor, în interiorul diagramei, ce va fi utilizat cu rezultate semnificative în analizele ulterioare, este cel al poziției geografice a așezărilor, în interiorul provinciei⁴².

Schema britanică reprezintă doar o parte a unui model general al pierderii de monedă, evidențiat la nivelul întregii părți occidentale a Imperiului Roman. În interiorul acestei matrici monetare generale, principala distincție se poate face între zonele centrale și cele periferice. Tiparul central, vest-mediteranean, reprezintă standardul pierderii de monedă, evidențiat în Italia, partea sudică a Franței, estul Peninsulei Iberice și nordul Africii. O abatere a lui o constituie tiparul periferic, specific unor areale precum Britania, coasta de vest a Peninsulei Iberice sau provinciile dunărene⁴³. O modalitate prin care s-a încercat redarea acestor diferențe este sub forma a două diagrame în care sunt trasate două linii de regresie. În interiorul lor sunt reprezentate siturile din Imperiu, pe criteriul raportului de monede în fazele A/D și distanța, aproximată în kilometrii, față de *Roma* și, respectiv, față de frontiere. Se observă tendința generală a siturilor cu multe monede timpurii, de a se concentra spre centru, în zona mediteraneană și cea a siturilor cu multe monede târzii de a se mișca spre frontiere⁴⁴. Una dintre explicațiile pentru această separare, cel puțin pentru primele trei secole, ar putea-o reprezenta stadiul diferit al dezvoltării economiei de piață și, implicit, a gradului de monetizare în aceste areale. Abia din secolul al treilea, zonele periferice vor avea un coeficient superior al pierderii de monedă⁴⁵. Iar în următoarele două secolele, monedele se concentrează în provinciile de frontieră și în regiunile cu activitate militară intensă⁴⁶.

Prin compararea unui sit cu fundalul monetar căruia îi aparține se poate remarca, în primul rând, normalitatea sau caracterul particular, după caz, al listei lui de monede (c). Și, totuși, cât de mare trebuie să fie această deviație pentru a fi nevoie să căutăm o explicație particulară? În multe din cazuri s-a întâmplat ca metoda aplicată adecvat la situația concretă să ofere răspunsul cel mai indicat. În anumite circumstanțe, așa cum voi exemplifica pe parcurs, se pot identifica chiar potriviri neașteptate ale anumitor situri, în anumite contexte monetare. Am selectat pentru a aduce în discuție trei astfel de procedee (cu situații concrete), prin care metoda comparării unui sit cu un fundal monetar și-a dovedit viabilitatea. Primele două sunt metode statistice specifice, aplicate în domeniul numismaticii – deviația standard și procente cumulate –, iar ultima dintre ele presupune calcule aritmetice simple (*ratio*).

În primul dintre cazuri, se operează cu valorile medii ale unui grup de situri, exprimate *permilia*, pentru fiecare perioadă, de la care se calculează deviațiile standard ale tuturor siturilor pentru intervalul cronologic respectiv. Foarte succint, acest măsurător statistic arată cum se grupează valorile siturilor respective în jurul mediei. O „distribuție normală” presupune că două din fiecare trei valori vor sta în interiorul limitelor calculate pentru deviația medie. În interiorul fundalului britanic, situl de la Richborough a reprezentat dintotdeauna un caz particular, prin numărul foarte mare de monede recoltate de aici (peste 56 000 ex.), dar, mai ales prin faptul că aproape jumătate din ele aparțin ultimei perioade (388–402 AD). Comparăția lui Richborough, un sit rural, se realizează cu fundalul celei de-a doua grupe de situri britanice. Modalitatea grafică de reprezentare este sub forma unei diagrame ce conține procente medii ale acestor situri, cu marja lor de deviație standard, la care sunt raportate valorile lui Richborough. Cu excepția ultimei perioade, toate datele acestui sit se încadrează în limitele permisibile ale deviației grupei a doua a așezărilor britanice. Se realizează o corecție, prin care această valoare anormală este egalizată cu valoarea medie a fundalului pentru perioada respectivă, restul perioadelor, modificate proporțional, putând fi văzute necontaminate de anormalitatea finală. Rezultatul este unul de minimă

⁴¹ Idem, *Town and Country – the end of Roman Britain*, în *WA*, 12/1, 1980, p. 77–92; idem, *Economic history from site-finds*, în T. Hackens, R. Weiller, (éds.), *Actes du 9ème Congrès International du Numismatique*, Berne, Septembre 1979, I, Louvain-la-Neuve/Luxembourg, 1982, p. 500.

⁴² Idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *op. cit.*, p. 103.

⁴³ Idem, *Metodos de comparacion entre las monedas procedentes de hallazgos*, în L. Villaronga (dir.), *Symposium Numismatico de Barcelona*, 27 y 28 de febrero de 1979, I, Barcelona, 1979, p. 17–28; idem, *Roman coins in the western Mediterranean: a quantitative approach*, p. 342–343; vezi și P. Kos, *op. cit.*, p. 105, 114 și fig. 8–11.

⁴⁴ R. Reece, *Ab Urbe ad Limites*, în L. Villaronga (dir.), *II Simposi Numismatic de Barcelona*, 3 i 4 Març de 1980, Barcelona, 1980, p. 232, fig. 1.

⁴⁵ Idem, *Economic history from site-finds*, în T. Hackens, R. Weiller, (éds.), *op. cit.*, p. 501–502.

⁴⁶ Idem, *Coins and Frontiers – or Supply and Demand*, în J. Fitz (Hrsg.), *op. cit.*, p. 644–645.

deviație în interiorul limitelor deviației standard a fundalului. O modalitate concisă de a exprima această situație o reprezintă calcularea procentului sitului din cel al deviației permise a grupului siturilor britanice⁴⁷.

Raportarea templului de Uley la fundalul britanic al siturilor se realizează urmând aceleași etape de investigație. Situația este una particulară, căci, acum, valoarea acestuia depășește de trei ori limita permisibilă a deviației standard de la media britanică, pentru perioada a XIV-a. După corecția datelor, Uley va deveni un sit perfect „potrivit”⁴⁸. Finalitatea acestor calcule și corecții, aparent complicate, dar, de fiecare dată clar explicate și reprezentate grafic de către autor, e aceea de a transforma un sit anormal, într-unul „potrivit”, comparabil cu alte situri și de a-l integra și explica în fundalul monetar căruia i-ar aparține în mod normal. Cel puțin în aceste două situații, prezentate mai sus, anomaliile, evidențiate prin aplicarea metodei, se explică prin insinuarea unor tezaure, nereperate ca atare, în cursul săpăturilor arheologice, în listele de monede descoperite⁴⁹.

Prin extrapolarea acestei modalități de investigare la un areal politic și geografic mai larg (cel al Imperiului), se obțin rezultate semnificative. Într-o primă etapă este definit un fundal mediteranean, compus inițial din mediile a 20 de situri, selectate pe criteriul poziționării lor geografice. Validitatea datelor acestui context monetar trebuie testată prin raportarea lor la cazuri particulare – situri din același areal care trebuie să dovedească un compartament al pierderii de monedă asemănător. Astfel, fundal mediteranean este comparat cu *Ravenna* și cu *Malta*. Primul dintre acestea se comportă ca un sit tipic mediteranean, având doar patru valori puțin în afara limitelor permisibile ale deviației standard, nici una dintre ele nedepășind dublul acesteia, pentru perioadele respective⁵⁰. Gradul de potrivire a Maltei este unul superior, doar două dintre valorile acesteia fiind în afara câmpului variațiilor mediteraneene⁵¹.

Rezultate total diferite au fost obținute prin raportarea altor două situri la acest fundal monetar: *Conimbriga* și *Roma*. Primul dintre ele are doar trei valori normale, restul de 18 depășind limitele permise de la două până la cinci ori. În schimb, cifrele acestui sit s-au dovedit a fi foarte asemănătoare cu cele calculate pentru grupa a doua a siturilor britanice (în acest caz, nu mai puțin de 18 valori sunt comune)⁵². Această similitudine pare să-l fi surprins chiar și pe autor, care a admis ulterior că a apelat la această comparație, urmărind să evidențieze o posibilă distincție între părțile nordice și cele sudice ale lumii romane. Dar rezultatele obiective ale metodei aplicate, într-o consecvență manieră inductivă, au demonstrat că separația se face între centru (zona mediteraneeană) și periferie, căreia îi aparțin, printre altele, deopotrivă siturile britanice și *Conimbriga*⁵³. Pe de altă parte, comportamentul *Romei* – care are nu mai puțin de 16 valori în afara deviației acceptabile, este unul foarte surprinzător. Explicațiile acestei situații se vor contura, convingător, prin aplicarea unei alte metode statistice. Pentru moment, autorul justifică anomalia prin dimensiunile reduse ale mostrei monetare recoltate din acest sit (un eșantion de doar 144 ex.)⁵⁴.

Metoda procentelor cumulative pornește de la un model teoretic, care presupune o pierdere controlată și uniformă de monede, în fiecare dintre cele 21 de intervale cronologice. Astfel că în fiecărei perioade i-ar corespunde un procent ipotetic de 4,76% din totalul monedelor descoperite într-un sit. Rezultatul grafic îl reprezintă o diagramă, în interiorul căreia este trasată o linie dreaptă, ale cărei valori reprezintă cumularea procentelor de monede din fiecare perioadă, cu totalul perioadelor anterioare (se pornește de la 0 și se ajunge la 100%). Pornind de la această schemă, s-a calculat curba valorilor medii ale grupurilor mediteraneene. S-a constatat că devierea acesteia de la modelul teoretic (linia dreaptă) este una destul de mică, astfel că se poate

⁴⁷ Idem, *Zur Auswertung und Interpretation römischen Fundmünzen aus Siedlungen*, în M. R.- Alföldi (Hrsg.), *op. cit.*, p. 191, fig. 10 a,b; idem, *Coinage in Roman Britain*, p. 81–88. Aceleași rezultate sunt obținute, prin înlocuirea metodei statistice cu procedee matematice simple (vezi, în special, p. 87, fig. 5.5 a–b).

⁴⁸ Idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *op. cit.*, p. 115–128.

⁴⁹ Idem, *The Roman coins found in 1931–8*, în B. Cunliffe, *op. cit.*, p. 213–216; idem, *The Roman coins from Richborough – a summary*, p. 52–53 (la fel de bine pot reprezenta descoperiri izolate, pierdute aproape intact, în ultima fază de existență a sitului); idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *op. cit.*, p. 122. Pentru o abordare diferită a unei situații similare, vezi P. Kos, *op. cit.*, p. 106, 114 și fig. 13.

⁵⁰ R. Reece, *Metodos de comparacion entre las monedas procedentes de hallazgos*, în L. Villaronga (dir.), *op. cit.*, p. 17–19 și fig. 1–3.

⁵¹ Idem, *Roman coins in the western Mediterranean: a quantitative approach*, p. 341–342, 348 și fig. 1.

⁵² Idem, *Metodos de comparacion entre las monedas procedentes de hallazgos*, în L. Villaronga (dir.), *op. cit.*, p. 19–20 și fig. 4–6.

⁵³ Idem, *Coinage in Roman Britain*, p. 106–107; vezi și rezultatele asemănătoare obținute de L. Villaronga (*op. cit.*, p. 152–154), prin raportarea a două situri iberice, aflate în poziții geografice diferite – *Conimbriga* și *Emporion* – la fundalul mediteranean.

⁵⁴ R. Reece, *Roman coins in the western Mediterranean: a quantitative approach*, p. 341, 348 și fig. 1.

afirma, cu argumente, că siturile mediteraneene au valori destul de echilibrate și constante ale pierderii de monedă, pe tot parcursul existenței Imperiului Roman⁵⁵.

Construcția propusă trebuie să treacă proba confruntării cu situațiile reale, în acest sens fiind selectate două situri: *Luni* și *Roma*. Valorile coloniei din Liguria se încadrează în limitele mediteraneene (chiar dacă sunt plasate, mai mereu, în partea de jos) și urmează, îndeaproape, trendul acestora⁵⁶. Confirmând oarecum situația anterioară, monedele din *Roma* sunt foarte divergente de la acest trend. De această dată, eșantionul este foarte reprezentativ, însumând aproape 5 000 de monede, descoperite în zona Forumurilor romane și a Palatinului. Dar colecția este una foarte eterogenă, monedele fiind separate în 10 grupuri, pe baza locului și a condițiile de descoperire și de păstrare ulterioară. Analiza separată a acestor grupuri, prin aplicarea aceleiași metode, a procentelor cumulative, i-a permis să distingă două tendințe în interiorul colecției de la *Roma*. A observat că jumătate dintre acestea au valori foarte scăzute până în secolul al IV-lea, după care urmează o creștere bruscă, în vreme ce restul grupurilor se încadrează, exemplar, în marja mediilor și în trendul siturilor mediteraneene. Prima tendință confirmă existența unor tezaure împrăștiate, care, probabil, au fost acumulate și depozitate la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul veacului următor. Excluzând aceste prezumtive depozite de monede, valoarea medie a monedelor descoperite în *Roma* revine la poziția normală, în interiorul fundalului mediteranean⁵⁷.

Aplicarea acestei metode a permis, pe de o parte, probarea validității fundalului monetar, iar pe de altă parte, testarea „normalității” grupurilor de la *Roma*, prin confruntarea lor cu elementele acestui fundal. Compararea valorilor siturilor britanice cu cele italiene, prin utilizarea aceluiași procedeu, arată clar distincția dintre centru și periferie. E vorba de doi poli ai folosirii (și pierderii) de monedă, între care se interpun, probabil, articulat, valorile siturilor din zona Franței și a Germaniei. Ar fi mai corect să vorbim de două extreme ale unui tipar monetar continuu, în interiorul căruia există variații ale grupurilor de situri, de la o zonă la alta⁵⁸.

Un alt procedeu prin care un sit se poate raporta la un fundal monetar îl reprezintă evoluția raportului de monede (*ratio*) dintr-o perioadă, comparativ cu perioada anterioară. Valorile acestui raport, ușor de calculat, indică tendințele folosirii de monedă, într-un anumit interval, în cadrul unui sit. Ele căpătă cu adevărat consistență și pot fi interpretate abia în momentul când sunt raportate la un trend monetar general, specific unui areal. Aserțiunea este probată cu două situații concrete – siturile de la Uley⁵⁹ și Portchester⁶⁰, examinate din această perspectivă, în contextul general britanic. Acest *ratio* reprezintă un instrument eficient de analiză și interpretare a listelor de monede; astfel că, descoperirile din 140 de situri britanice sunt înfățișate, inclusiv, prin prisma acestui raport. Urmărind valorile din tabele, de poate aprecia, în orice moment, cum evoluează orice sit de la o perioadă la alta și care este poziția lui de ordine, în tabloul general, pe baza acestui criteriu. Succint, se poate extrage un trend particular, și poate fi raportat, detaliat, la trendul general⁶¹. În cazul așezărilor care au mai multe liste de monede, de proveniență diferită, prin aplicarea acestei metode se poate aprecia „normalitatea” fiecăreia dintre ele (a se vedea, concret, cazul sitului de la Cirencester, unde există cinci grupuri de monede)⁶².

Un alt aspect al cercetării numismatice a siturilor romane pe care aș dori să îl aduc în discuție se referă la aprovizionarea inegală cu monede a acestora, provenind din diferite monetării, în cursul secolului al IV-lea (d). Surprinderea acestor disparități monetare se realizează cu mijloace aritmetice și grafice simple. Astfel, monedele lizibile sunt aranjate pe cele mai restrânse intervale cronologice, pe care datarea absolută a mărcilor de monetărie o permite și, apoi, sunt grupate pe criteriul locului de origine. Reprezentarea grafică permite compararea proporțiilor diferitelor monetării, în listele de monede ale unor situri foarte disparate, precum cele de la Richborough, *Roma*, Malta, *Conimbriga* sau *Carnuntum*. În cazurile expuse aici, tiparul locului de proveniență a monedelor (în secolul al IV-lea) este unul specific fiecărui sit, reflectându-l, probabil, pe cel al zonei (provinciei) căreia îi aparține. El presupune o aprovizionare preferențială a siturilor, de la o monetărie principală sau de la un grup de monetării, susținută în unele cazuri și de o sursă secundară (poziția și raportul lor se poate schimba în timp).

⁵⁵ Idem, *The use of Roman coinage*, p. 198–200, fig. 1.

⁵⁶ Idem, *A collection of coins from the centre of Rome*, în *Papers of the British School at Rome*, 1, 1982, Rome, p. 135–136, fig. 1.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 136, fig. 1.

⁵⁸ Idem, *Coinage in Roman Britain*, p. 101–102, fig. 6.2.

⁵⁹ Idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *op. cit.*, p. 115, 124, 127 și fig. 6.7.

⁶⁰ Idem, *Portchester revisited*, în *OJA*, 10/2, 1991, p. 253–260.

⁶¹ Idem, *Roman coin from 140 sites in Britain*, p. 69–78, Tab. VI A, p. 81–88, Tab. VI B (până la anul 260 AD) și p. 89–98, Tab. VII (pentru secolul al IV-lea).

⁶² *Ibidem*, p. 14–17.

Din păcate, datele în sine, oricât de mult ar fi prelucrate, sunt insuficiente pentru a înțelege, de exemplu, în ce măsură producția monetărilor se reflectă proporțional în listele siturilor sau dacă criteriul distanței față de centrul de batere este unul determinant⁶³. O cheie în surprinderea mecanismelor aprovizionării cu monedă ar putea-o reprezenta aprecierea ratei de aprovizionare a siturilor, prin calcularea coeficientului monedă/an (se împarte numărul de monede dintr-o perioadă, delimitată după modelul de mai sus, la numărul de ani, aproximativ, pe care îi conține). În general, graficele obținute au valori foarte neregulate ale acestui coeficient, atât în interiorul așezărilor, cât și între așezări. Aceste variații ale diagramelor se traduc prin oscilații în aprovizionarea cu monedă de metal inferior, iar pe baza lor s-ar putea încerca să se estimeze ponderea pe care statul, pe de o parte, și activitatea comercială, pe de altă parte, o au în alimentarea cu monedă a unui sit (și a unui areal), în anumite intervale temporare⁶⁴.

Toate aceste direcții de investigare, pe care am încercat să le expun, într-o manieră sintetică, au fost aplicate pe un material numismatic foarte consistent și diversificat, al cărui areal de descoperire și de depozitare este unul foarte extins. Chiar și în aceste circumstanțe a existat, aproape întotdeauna, un bun control asupra informației numismatice primare. Autorul a cercetat, personal, numeroase colecții din Europa (Italia, Franța, Germania, Malta etc.) și a studiat și publicat listele a nu mai puțin de 87 de situri britanice⁶⁵.

Instrumentele cu ajutorul cărora își expune și își argumentează metodele sunt, în cea mai mare parte, împrumutate din domeniul științelor exacte, precum cel al matematicii sau chiar al statisticii. Admit că o parte din ele, precum regresii multiple, cu mulți vectori și coeficienți de regresie⁶⁶ mi-au fost inaccesibile, în esență, dar am încercat să urmăresc, pe cât posibil, rezultatele obținute. Deși a fost adeptul experimentelor și inovațiilor în domeniul numismatice, pledând și aplicând, conștiincios, astfel de metode numerice, R. Reece optează, la un moment dat, pentru procedee aritmetice simple. Se oferă cel puțin două justificări pentru această opțiune: pe de o parte, dorește să înțeleagă fiecare expresie matematică pe care o folosește, în termeni de material fizic, concret⁶⁷, pe de altă parte, materialul arheologic (inclusiv monedele) este unul disparat, nu are o anumită ordine în distribuție, iar diferitele grupuri au o variabilitate extremă. Prin urmare, rezultatele unor teste „curate” aplicate pe un material „murdar”, precum cel arheologic, trebuie privite cu scepticism⁶⁸. Afirmată din partea cuiva care a testat, consecvent, astfel de procedee statistice, dintre cele mai variate, cred că poziția respectivă are un plus de greutate.

O constantă a metodelor utilizate, până în acest punct, o reprezintă natura lor inductivă, afirmată de către autor, explicit, de fiecare dată când s-a ivit ocazia. Cele prezentate anterior au arătat că orice investigație numismatică pornește exclusiv de la elementul particular (lista de monede a unui sit). Doar studiul unor asemenea unități disparate, degrevate de orice prejudecăți, inclusiv de natură arheologică, a demonstrat în ce măsură ele se pot grupa și care este natura acestor grupuri. Concret, definiția arheologică a unui sit nu presupune și un comportament monetar specific, în opinia lui R. Reece, dacă acest lucru nu este argumentat pe baza descoperirilor de monede. Astfel, se încearcă evidențierea specificului numismatic pentru două categorii diferite de situri britanice. Dar analiza a demonstrat că templele⁶⁹ și, respectiv, vilele romane⁷⁰ nu au o pierdere de monedă care să le individualizeze în interiorul categoriei generale a siturilor definite, generic, rurale. Aceste situații au reprezentat un argument suficient de puternic încât să-l determine pe numismatul englez să raporteze un

⁶³ Idem, *Coins and Frontiers – or Supply and Demand*, în J. Fitz (Hrsg.), *op. cit.*, p. 643–646; idem, *Bronze coinage in Roman Britain and the western provinces*, în R. A. G. Carson, C. M. Kraay (eds.), *op. cit.*, p. 124–142; idem, *Roman coins in the western Mediterranean: a quantitative approach*, p. 341–350; idem, *A collection of coins from the centre of Rome*, p. 116–145; idem, *Mints, markets and the military*, în T. Blagg, A. King (eds.), *op. cit.*, p. 143–160; idem, *Coins as minted and coins as found*, în M. Crusafont i Sabater, A. M. Balaguer, P. P. Ripollès Alegre, *Homenatge al Dr. Leandre Villaronga / AN 21–22–23 (1991–1993)*, Barcelona, 1993, p. 57–62; N. S. Ryan, *Fourth-Century Coin Finds from Roman Britain. A Computer Analysis*, BAR-BS 183, London, 1988, p. 60–108 și 149–150; M. Fulford, *op. cit.*, p. 67–114.

⁶⁴ R. Reece, *A collection of coins from the centre of Rome*, p. 140–144, fig. 4a–b; idem, *Mints, markets and the military*, în T. Blagg, A. King (eds.), *op. cit.*, p. 151–153, fig. 2–4.

⁶⁵ Idem, *Roman coinage in Britain and the Western Empire*, p. 227–229; idem, *Roman coin from 140 sites in Britain*, p. 10.

⁶⁶ A se vedea, de exemplu, ecuația de regresie a lui Davis (I. Hodder, R. Reece, *op. cit.*, p. 3).

⁶⁷ R. Reece, *The Roman coins from Richborough – a summary*, p. 52.

⁶⁸ Idem, *Site finds in Roman Britain*, p. 180; idem, *The interpretation of site finds – a review*, în C. E. King, D. G. Wigg (eds.), *op. cit.*, p. 348.

⁶⁹ Idem, *Religion, coins and temples*, în W. Rodwell (ed.), *op. cit.*, p. 115–128.

⁷⁰ Idem, *Coins and Villas*, în K. Branigan, D. Miles (eds.), *The economy of Romano-British villas*, Sheffield, 1988, p. 34–41.

sit individual la fundalul general căruia îi aparține și nu la vreo categorie de așezări, cu funcționalitate asemănătoare.

Ulterior, R. Reece nuanțează această opinie, acceptând că, în anumite condiții și în interiorul anumitor limite, anumite tipuri de situri au liste de monede specifice. Este propusă o tipologie detaliată a așezărilor dintr-o regiune (*Britannia*), pornindu-se de la datele numismatice și urmărindu-se convergența lor cu informațiile arheologice, istorice sau geografice. Axul central al acestei construcții îl reprezintă împărțirea siturilor pe baza raportului dintre monedele radiate, din perioada 260–296 (faza B) și cele târzii, din intervalul 330–402 (faza D), în fiecare caz. Acest criteriu fusese utilizat, cu rezultate notabile, în delimitarea a două grupe de situri britanice (*vide infra*).

Variațiile aceluiași indicator, aplicat la o bază de date îmbogățită (140 de situri) au permis distincții mai precise în interiorul celor două grupuri. Un rol special se acordă siturilor apreciate ca fiind anormale (excepții) și se încearcă căutarea unor trăsături generale în modul cum ele se asociază (grupuri de excepții). Astfel, într-o primă fază sunt delimitate cinci categorii de așezări, ce au tipare specifice de pierdere de monedă: orașe mari, vile, temple, forturi și așezări rurale⁷¹. O distincție mai precisă se poate face în interiorul anumitor clase mai puțin omogene, fie prin rafinarea datelor existente (orașe „bune” și „rele” – care urmează tiparul rural de pierdere de monedă) sau prin precizarea poziției geografice în interiorul provinciei (orașele „bune” și, respectiv, așezările rurale pot fi apusene sau răsăritene). Acest din urmă criteriu pornește de la premisa că există o separație monetară între părțile de est și cele de vest ale *Britanniei*. Rezultă astfel o schemă finală care propune opt categorii de situri (bine definite arheologic) cărora le corespund modele specifice de folosire a monedei⁷².

Cuantificarea acestor modele se face prin calcularea valorilor medii a fiecăreia dintre categorii. Acest proces presupune o selecție preliminară a unui număr maxim de zece situri reprezentative, în fiecare caz, pe diverse criterii (săpătură arheologică, locuire continuă sau dimensiunea listei de monede). Situațiile extreme, divergente, atât la nivelul grupului (vezi cazul templului de la Henley Wood), cât și la nivelul siturilor (cazul colecției Butt Road, de la Colchester – Col BR) au fost excluse. Astfel că aceste valori sunt, în realitate, cifrele unor eșantioane reprezentative, încercând să exprime standardul pierderii și folosirii de monedă pentru fiecare dintre categoriile mai sus delimitate⁷³.

Se obțin opt seturi de date care pot fi analizate și interpretate doar în contextul general al siturilor britanice. Acest lucru se realizează prin calcularea raportului dintre valorile medii ale grupurilor și valoarea medie a provinciei, în fiecare dintre cele 21 de perioade. Rezultatele sunt redată grafic sub forma unor diagrame. Impactul vizual al acestor reprezentări este unul evident. În fiecare dintre cele opt situații se pot distinge trenduri monetare bine definite care sugerează o folosire (pierdere) specifică de monedă pentru diferite tipuri de situri din diverse areale⁷⁴. Sunt remarcate și unele inconveniențe minore ale acestei metode, cauzate, în special, de modul cum au fost alese siturile reprezentative. Se admite că mai trebuie lucrat la validarea selecției siturilor din fiecare categorie și trebuie căutată coerența acestor categorii⁷⁵.

Reevaluând critic propria construcție propusă mai sus, R. Reece apreciază că ea a fost rezultatul unei metode de cercetare deductivă, adică a procedat în maniera pe care a respins-o de fiecare dată când a avut ocazia (de cele mai multe ori răspunzându-i lui P. J. Casey). A pornit de la supoziția că așezările rurale trebuie separate de orașe, forturile de temple etc. A luat definițiile arheologice ale siturilor, a adăugat câteva împărțiri în cadrul fiecărei categorii, stabilind pentru fiecare media pierderii de monedă⁷⁶. Își propune să acționeze strict analitic și inductiv, introducând datele celor 140 de situri într-un creuzet numeric, urmând a observa ce grupuri se formează. Apare, din nou, problema implacabilă a metodei prin care se sortează grupurile. Deși există tentația de a aplica procedee statistice, sofisticate, își menține reticența, argumentată anterior. Tehnica pe care o propune în acest sens – cea a curbilor procentuale cumulative, este una simplă, în aparență, căci presupune operații aritmetice elementare. Probabil că această senzație este favorizată și de maniera clară și sintetică în care ea este aplicată și figurată, pas cu pas, în cazul sitului de la *Verulamium*⁷⁷.

⁷¹ Idem, *Roman coin from 140 sites in Britain*, p. 49–58 (Tab. IV) și p. 102–105.

⁷² *Ibidem*, p. 106–107; idem, *British sites and their Roman coins*, p. 863–864.

⁷³ „idealul platonician [...] reprezentând o reflecție distorsionată a fiecărui sit individual” (idem, *The interpretation of site finds – a review*, în C. E. King, D. G. Wigg [eds.], *op. cit.*, p. 348).

⁷⁴ *Ibidem*, p. 353–354, Tab. 1–2 și p. 351, fig. 3–4; idem, *British sites and their Roman coins*, p. 865, Tab. 1 și p. 866, fig. 1.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 867–869.

⁷⁶ Idem, *Site finds in Roman Britain*, p. 181.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 182–188, fig. 1–5.

Metoda are trei etape bine delimitate, pe care le voi prezenta succint. Prima dintre ele presupune realizarea unor diagrame conținând curbele procentuale cumulative pentru fiecare din cele 140 de situri. Aceste curbe reprezintă valorile adunate, progresiv, ale fiecărui sit, în cele 21 de perioade, din care se scade valoarea medie calculată pentru siturile britanice (în fiecare perioadă). Rezultă valori pozitive sau negative, poziționate grafic, deasupra sau dedesubtul liniei orizontale, ce exprimă media la nivelul lui 0. Următorul pas îl reprezintă sortarea acestor diagrame. Ea se realizează, exclusiv, pe baze vizuale, pornind de la două criterii fundamentale. Unul dintre ele îl reprezintă profilul siturilor, exprimând direcția de mișcare a curbei și evoluția, în timp, a acestei mișcări. Celălalt este scara acestui profil, care reprezintă distanța față de medie, în fiecare caz. Ultima etapă constă în gruparea, în aceeași diagramă, a siturilor care au profile asemănătoare, exprimate la aceeași scară. Se obțin, astfel, 22 de grafice compuse, reprezentând grupuri de situri britanice care au o folosire asemănătoare a monedei. La rândul lor, aceste grupuri se asociază în trei blocuri distincte, conținând valori peste medie, valori sub medie și valori mixte⁷⁸.

Care sunt avantajele și dezavantajele acestei metode (mă refer exclusiv la cele exprimate, ca atare, de autor)? Metoda conține instrumentele adecvate prin care se pot sorta grupuri de situri, cu pierdere de monedă similară. Dar potențialul ei cel mai important îl reprezintă posibilele implicații ale grupurilor. Astfel, prin asocierea, în aceste diagrame, a unor situri bine cercetate (arheologic) și despre care există informații de altă natură, cu situri despre care nu știm mai nimic, putem extrapola interpretările istorice asupra celor din urmă. Concret, e prezentat cazul unui grup ce conține o colecție londoneză, despre care nu se cunosc alte date, asociată, în diagramă, cu mai multe forturi și un palat. E posibil ca monedele londoneze să provină dintr-un sit de tipul acestora⁷⁹.

Limitele acestei metode există și ele sunt evidențiate, cu același spirit critic, de către autor. Prima dintre ele este una de ordin tehnic: pentru a nu se crea confuzii de simboluri și profiluri, într-o diagramă trebuie să apară maxim 10 situri. Dar cea mai importantă se referă la selecția (și, implicit, gruparea) strict vizuală a siturilor, care are un grad ridicat de subiectivitate. Ea reprezintă o soluție, cel puțin până în momentul când se va dezvolta o posibilă, viitoare metodă numerică de sortare a siturilor⁸⁰.

Astfel de metode numerice propune studiul recent al lui K. Lockyear. Creuzetul conținând datele numismatice ale celor 140 de situri este analizat cu ajutorul a două tehnici statistice multivariate. Prima dintre ele este un tip de *Cluster Analysis – Dmax based cluster analysis*. Aplicând această metodă, se obține o dendrogramă a listelor de monede din așezările britanice, indicând diferitele nivele de similaritate la care siturile și, respectiv, grupurile, se unesc. Din această dendrogramă, tăiată, arbitrar, la nivelul 16, se extrag 24 de asocieri de situri, numite *clusters* și numerotate de la *a* la *x*. În tabele comparative se caută legăturile de corespondență între aceste *clusters* și cele 22 de grupuri sortate de R. Reece și, respectiv, cele cinci categorii de situri definite de același autor (*vide infra*). Se schițează un tipar al acestor asocieri, arătând că aceste tipuri de situri se asociază cu anumite *clusters*⁸¹.

Cea de-a doua metodă, *Correspondence Analysis* a fost aplicată doar pe un număr de 136 de situri, prin excluderea a patru dintre ele, considerate ca având valori extreme. Cu ajutorul acestei tehnici se extrag două hărți (diagrame) – una a variabilelor (perioadele) și una a siturilor (mostrele). Harta siturilor prezintă un interes deosebit. Pe această hartă sunt identificate *clusterurile* extrase mai sus, grupurile (22) și tipurile de situri (5) definite ca atare de R. Reece, urmărindu-se, în fiecare caz, gruparea lor în una din cele patru zone ale graficului (interpretate în raport cu harta perioadelor). Rezultatele relevate se obțin în ultimul caz, prin evidențierea unor tipare (la scară mare) în interiorul și între diferite categorii de situri. Oarecum surprinzător, se demonstrează că faza A este cea care contribuie semnificativ la realizarea acestor tipare, fazele B și D având doar un rol minor în această separare⁸².

Am insistat asupra acestui studiu deoarece se încearcă reinterpretarea întregului material monetar pentru *Britannia*, dar cu alte metode și din altă perspectivă. Între cei doi specialiști există, cu certitudine, un dialog la nivel metodologic, care se desfășoară activ, în paginile aceleiași reviste. Pe de o parte, K. Lockyear pune în

⁷⁸ *Ibidem*, p. 188–206. Diagramele sunt grupate astfel: fig. 6–12, fig. 13–23, fig. 24–27.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 182, 190 (cazul concret e reprezentat de fig. 6, p. 190).

⁸⁰ *Ibidem*, p. 188–190; vezi și aprecierile destul de nuanțate ale lui K. Lockyear asupra acestei metode (*Site finds in Roman Britain: a comparison of techniques*, în *OJA*, 19/4, 2000, p. 399).

⁸¹ *Ibidem*, p. 400–405, Tab. 1–5, fig. 3 și componența detaliată a *clusters* (*a–x*), p. 420–421.

⁸² *Ibidem*, p. 406–420, fig. 4–17.

discuție, e adevărat că într-o manieră destul de nuanțată, metodele aplicate și rezultatele obținute până la el. Pe de altă parte, R. Reece semnează un *Postscript* la acest material, la care mă voi referi în cele ce urmează⁸³. Se apreciază că metoda propusă este una obiectivă, are mecanisme repetabile, ce pot fi reproduse. Elimină orice prezumție arheologică sau de orice altă natură și judecă disciplinat, cifrele. E adevărat că ea ar mai putea fi rafinată, pentru a ține cont de profilele sau scara siturilor. Chiar s-ar putea folosi *Cluster Analysis* pentru o primă separare a datelor, iar metoda lui R. Reece pentru sortarea *clusters*-urilor; unele dintre acestea fie au dimensiuni prea mari, fie nu conțin siturile cele mai potrivite. Și totuși, este aceasta metoda cea mai indicată pentru o astfel de investigație? În cel puțin două situații anterioare, R. Reece a spus că nu ia în calcul alternativa sortării informațiilor numismatice de către un calculator⁸⁴. Materialul arheologic, în genere, nu are deloc proprietățile care ar defini o populație statistică de referință. E foarte particular și foarte variabil. Deși aceste probleme sunt clare arheologului, ele crează dezastru în orice studiu numeric, fiind foarte dificil de prins în orice schemă de calcul.

Astfel că soluțiile statistice nu reprezintă o opțiune practică în interpretarea descoperirilor monetare din așezări. Opusul acestei abordări ar fi să se discute diferențele în pierderea de monedă, între situri care au fost definite arheologic: militare, religioase, urbane⁸⁵. Soluția cea mai convenabilă se află undeva la mijlocul celor două extreme. Orice investigație de acest gen ar trebui să țină cont, în egală măsură, de cel puțin trei factori fundamentali: tipul de sit, poziția în interiorul provinciei și istoria ocupării sitului⁸⁶. Sunt propuse două tehnici care pot fi folosite pentru a analiza listele descoperirilor monetare din siturile romane. Prima dintre ele presupune calcularea valorilor siturilor, sub forma unui procent din dublul unei valori medii și reprezentarea grafică a acestor rezultate într-o diagramă⁸⁷. Dar această metodă este dificil de utilizat atunci când sunt analizate, simultan, mai mult de două liste de monede. Astfel că tehnica cea mai potrivită pentru a raporta siturile individuale la un fundal căruia îi aparțin rămâne cea a Curbelor procentuale cumulative, sortate și grupate, vizual, în grafice compuse⁸⁸.

Validitatea acestei tehnici a fost testată prin analiza a trei grupuri de monede, având proveniență diferită. În primul caz este vorba despre colecția unui muzeu (Muzeul Național din Malta)⁸⁹, iar în celelalte două, despre monedele descoperite în săpăturile arheologice efectuate în așezări romane (St.-Bertrand-de-Comminges și Toulouse)⁹⁰. Pentru prima dată în acest câmp de studiu, se aduce în discuție un set de date reprezentând valoarea medie a pierderii de monedă în Imperiul Roman (*Empire Average Loss*). Această medie este constituită din datele recoltate de la un număr de 108 situri romane, selectate pe criteriul reprezentativității, dar ținându-se cont de situația inegală a publicării materialelor numismatice (astfel că Anglia și Germania sunt cel mai bine reprezentate)⁹¹. Având la îndemână acest instrument valoros, se pot analiza și interpreta diverse liste de descoperiri monetare, în contextul general al siturilor romane. Etapele și tehnicile pe care trebuie să le urmeze acest gen de investigație sunt cele utilizate în analiza numismatică a așezărilor britanice (*vide infra Verulamium*).

Se trasează, astfel, diagrame compuse, în interiorul cărora cele trei liste de descoperiri monetare sunt grupate cu cele ale unor situri romane care au profiluri asemănătoare⁹². Tehnica poate fi dezvoltată prin împărțirea axei cronologice, care acum include și secolul al V-lea, în două părți, la nivelul anului 260 AD. Sunt trasate diagramele corespunzătoare fiecăreia dintre ele, cu mențiunea că se calculează separat valorile *permilia* cumulative. Pentru fiecare din intervalele cronologice, fiecare din cele trei situri se poate asocia cu

⁸³ R. Reece, *Postscript* la K. Lockyear, *Site finds in Roman Britain: a comparison of techniques*, în *OJA* 19, 4, 2000, p. 419–420.

⁸⁴ Idem, *The Roman coins from Richborough – a summary*, p. 52; idem, *Site finds in Roman Britain*, p. 180.

⁸⁵ Idem, *Postscript...*, p. 420.

⁸⁶ Idem, *The coinage of Roman Britain*, p. 105; vezi și P. Kos, *op. cit.*, p. 114.

⁸⁷ Această valoare medie a siturilor poate fi calculată la nivelul unei provincii ("British mean") (R. Reece, *The coinage of Roman Britain*, p. 145–147 și fig. 1) sau la nivelul întregii lumi romane ("Empire average mean") (idem, *Comparing the coins finds at St-Bertrand-de-Comminges and Toulouse, and setting them in their empire-wide context*, în *JRA* 16, 2003, p. 614–615 și fig. 1).

⁸⁸ *Ibidem*, p. 615–623; idem, *The coinage of Roman Britain*, p. 105, 147–150 și fig. 3.

⁸⁹ Idem, *Roman coins in Malta: a preliminary study*, în *MH*, 12/4, 1999, p. 345–358.

⁹⁰ Idem, *Comparing the coins finds at St-Bertrand-de-Comminges and Toulouse, and setting them in their empire-wide context*, p. 611–623.

⁹¹ Pentru valorile medii ale siturilor romane, la nivelul Imperiului, calculate de către R. Reece, în forma *permilia*, simplu și cumulativ, *vide idem*, *Roman coins in Malta: a preliminary study*, p. 353, Tab. 1 și p. 349, fig. 3 și idem, *Comparing the coins finds at St-Bertrand-de-Comminges and Toulouse, and setting them in their empire-wide context*, p. 614, Tab. 3–4.

⁹² *Ibidem*, p. 621–623, fig. 8–11; idem, *Roman coins in Malta: a preliminary study*, p. 352, fig. 10.

situri diverse, pe criteriile exprimate mai sus⁹³. Proiectul este unul mult mai amplu și urmărește sortarea siturilor din Imperiu în grupuri de așezări care au avut o folosire (și pierdere) a monedei asemănătoare⁹⁴.

O metodă universală, care poate fi aplicată în cazul oricărui sit din perioada romană, în orice areal, cu maximum de rezultate, rămâne un *pium desiderium*. Probabil că această ultimă tehnică, propusă de R. Reece are profilul „metodei așteptate”, dar trebuie validată prin teste repetate. Faptul că s-a reușit aproximarea unei valori medii a pierderii de monedă, la nivelul lumii romane, oricât de relativă ar fi această cifră, e un pas important în acest sens. Rămân imuabile principiile de la care va porni orice încercare metodologică în acest sens: lista descoperirilor monetare ale unui sit trebuie interpretată doar prin comparație cu liste asemănătoare și doar în contextul monetar general căruia îi aparține.

METHODOLOGICAL ASPECTS CONCERNING THE MONETARY FINDS FROM THE ROMAN SETTLEMENTS

SUMMARY

The paper's subject is the list of coins revealed by an archaeological site and only a small proportion of the questions and solutions that some experts have proposed to interpret it. I decided to focus my attention on two particular cases. It is about the methods used by J. P. Casey and R. Reece. The subject studied by both of them is one apparently common: the sites located in the province of *Britannia*. Also, the premise of the two specialists' researches is similar: no list of coin finds on a site has any numismatic value *per se*. It should only be understood in relation to other similar lists and in a permanent rapport to a general background of the sites. But the processing and interpretation of the same data is done in a distinct manner starting from the fundamental forms of reasoning (induction/deduction) to the methods and instruments applied through which they materialize.

P. J. Casey believes that he could reveal a well individualised pattern of coin loss, specific to all British sites, characterized by particular internal changes which define its sub-patterns. The characteristics of this general pattern are influenced to their greatest extent by factors with an overall incidence such as the monetary and political events of the respective area. There are also specific factors, represented by the fate or particular status of individual sites, but their action is only at peripheral level. The distinct archaeological definitions of sites and their status can generate an uneven reference to this monetary pattern. Thus, the civil and military sites of the Roman world had a dynamic system of currency, producing patterns of monetary loss – which were seen either as an overall model, with its “deflection”, or two normal “mirror image” patterns. On the other hand other categories of sites, such as *villas* and temples, cannot integrate in any of the monetary schemes suggested above. According to J. P. Casey's theory the comparison between the lists of coin finds belonging to different sites should start from the archaeological definition of a site (its functionality) and follow the principle of comparing “like with like”; which means that it is not appropriate to compare a fort with a city, because, by their nature, they will have a different currency regime.

I found different methodological approaches of the same topic in the works signed by R. Reece. The difference seems to be a much more profound one and it is explained by the nature of the investigative process, the induction. Any generalization, such as archaeological and numismatic, should exclusively start from the analysis of the lists of coins. The methodological inventory and particularly the instruments of analysis used to materialize such an investigation are highly diversified, including both simple arithmetic processes and complicated statistical formulas. The framework of any research is beyond the provincial limits, extending to the entire Roman world. I have regarded the following directions for numismatic investigations as part of the R. Reece's area of methodology: a) the identification of local and general patterns of coin finds in the Roman world; b) the characterization of their constituent elements; c) the explanation of the sites' convergence/divergence from an overall pattern; d) the sites' differential supply from various mints during the 4th century.

A universal method that can be applied with maximum results to any site from the Roman period, in any area, remains a *pium desiderium*. Probably the latter technique, suggested by R. Reece – that of *Cumulative percentage curves*, shares the profile of ‘expected method’, but it must be validated by repeated testing. The fact that he managed the approximation of the average value of coin loss from the Roman world, however relative this figure would be, is an important step in this direction. The principles on which any methodological attempt in this regard will be based remain immutable: the list of coin finds of a site should be interpreted only by comparison with similar lists, and only against the general monetary background to which it belongs.

⁹³ *Ibidem*, p. 352, fig. 11–12.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 346.

OPAÎTELE DE TIP „FIRMALAMPEN” DIN COLECȚIILE MUZEULUI JUDEȚEAN DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE PRAHOVA*

DE

FLORIN TOPOLEANU

Cuvinte-cheie: Opaite „Firmalampen”, colecția Muzeului de Istorie și Arheologie din Ploiești, tipologie, proveniență, catalog

Keywords: „Firmalampen” lamps, History and Archaeology Museum from Ploiești collection, typology, provenance, catalogue

Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova din Ploiești este în posesia unei importante colecții de opaite, remarcabilă prin diversitatea sa tipologică, valoarea documentară și muzeistică, alcătuită din multe piese rare, bine conservate, încadrate cronologic între epoca greacă și evul mediu**.

Din păcate, doar o mică parte din cele aproape 150 de instrumente de iluminat beneficiază de informații privind condițiile sau locul descoperirilor, majoritatea fiind achiziționate de la persoane fizice în perioada când muzeul prahovean își organiza expoziția permanentă.

Dintre acestea se detașează ca lot unitar un număr de 20 de opaite aparținând unui tip cunoscut în literatura de specialitate sub denumirea de *Firmalampen*, termen intrat în uzul curent și acceptat unanim. Deși o mare parte din tipurile cunoscute de opaite grecești și romane poartă „semnătura” producătorului, doar cele astfel denumite se caracterizează printr-o simplitate elaborată care le dau o notă de eleganță, iar forma lor compactă le fac ușor de manevrat și foarte rezistente.

Elementele morfologice de referință ale opaitelor de tip *Firmalampen* sunt bazinul rotund, ciocul alungit, detașat de corp, discul circular, plat, uneori ușor adâncit și, mai rar, concav, încadrat de un brâu reliefat care poate fi întrerupt în dreptul ciocului pentru a forma un canal. Bordura îngustă, orizontală ori ușor oblică, poate fi decorată cu două sau trei protuberanțe simple sau bifide, degenerate din butonii de suspendare întâlniți la lămpile din bronz. În partea posterioară a bazinului pot fi prevăzute cu torți discoidale, inelare sau în formă de palmete stilizate. Baza este rotundă, plană sau puțin adâncită, mărginită de unul, două sau trei profile circulare care încadrează marca producătorului, imprimată de obicei cu majuscule, în relief. În majoritatea cazurilor, ștampila redă un singur nume, la genitiv, mai rar la nominativ, certificând astfel originea servilă a proprietarilor de ateliere¹.

Prima clasificare de referință a acestor lămpi a fost alcătuită de S. Loeschcke la începutul secolului trecut².

* În urmă cu 50 de ani, în numărul 1/1961 al prestigioasei reviste *Arheologia Moldovei*, apărea studiul prof. Nicolae Gostar *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, prima contribuție românească de referință în acest domeniu. Dedicăm aceste rânduri memoriei ilustrului om de știință.

Menționăm că în același an regretatul cercetător C.L. Băluță publica *Opaitele romane de la Apulum*, completând astfel informațiile cunoscute în acel moment despre opaitele ștampilate descoperite pe teritoriul actual al României.

** Mulțumim și pe această cale conducerii și colegilor de la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova (MJIAP) pentru generozitatea cu care ne-a oferit spre studiu colecția de opaite.

¹ Gostar 1961, p.199; Iconomu 1986, p. 29.

² Loeschcke 1919, tipurile IX și X, p. 255–298, 427–446, nr. 751–999, Taf. I, III, XVII, XIX.

Această tipologie, nuanțată și completată de H. Menzel³ și E. Buchi⁴, a fost unanim acceptată stând la baza tuturor studiilor elaborate de cercetătorii străini⁵ și români⁶, chiar și în cazul unor încercări proprii de clasificare.

În prezent este folosită tipologia lui E. Buchi din 1975, alcătuită sistematic și bogat ilustrată pe baza descoperirilor din *Aquileia*, unde sunt atestate cele mai importante ateliere producătoare de opaițe *Firmalampen*.

Lămpile de tip IX (Buchi) sunt cunoscute în trei variante, primele două (a, b) cu canalul închis, în forma literei I sau în formă de jgheab, iar a treia (c) cu canal unghiular pe cioc, determinat de deschiderea brăului care mărginește discul. La toate variantele unghiul de racord al ciocului la bazin este de obtuzitate mică, iar ultimele două pot fi prevăzute cu orificii de ventilație pe canal.

Și tipul X, cu canal deschis pe cioc, cunoaște mai multe variante: cu unghiul de obtuzitate mic și ciocul alungit (a), cu unghiul mai larg și cioc mai scurt (b), cu bazinul de formă ovoidală și obtuzitate maximă a unghiului de racord (c) și cu ciocul foarte scurt (*k*, *kurzform* sau *forma corta*). Variantele b și c ale tipului IX și variantele a, b și k ale tipului X pot fi prevăzute cu unul sau două orificii de ventilație pe canal.

Unele exemplare italice au discul decorat cu protome reprezentând măști, busturi ale unor divinități, rozete etc., iar drept marcă frunza de iederă, ramură de palmier, frunze de laur sau motive geometrice și florale. Majoritatea opaițelor acestei categorii sunt prevăzute cu un singur arzător (*monolychnis*). Sunt cunoscute și exemplare cu două (*bilychnis*), trei (*trilychnis*) sau mai multe arzătoare (*polilychnis*)⁷.

Primele opaițe de tip *Firmalampen* au fost produse la începutul sec. I p.Chr. în oficine din Italia de Nord⁸, circulația lor fiind atestată până în sec. IV p.Chr.⁹.

Popularitatea acestei forme în toată lumea romană de-a lungul a peste trei secole, calitatea deosebită a produselor și prestigiul mărcilor de origine a determinat copierea sau imitarea sa în atelierele provinciale și locale. Astfel că, fără modificarea aspectului general distinct, variantele au îmbogățit repertoriul „clasic” mai ales în privința decorului: vrej și ciorchine de viță de vie sau linii incizate pe bordură și discul decupat pe două treimi din suprafață. De asemenea, apar mărci ale atelierelor locale, cu o circulație limitată.

Din lotul de la Ploiești, 19 exemplare aparțin tipului X, variantele a, b, și unul tipului IX, produse de import sau modelate în atelierele locale. Un număr de 16 piese păstrează numele atelierului imprimat pe bază, altele patru fiind anepigrafice, fie din cauza lipsei ștampilei sau a stării actuale de conservare.

Opaițele de tip *Firmalampen*, cele mai numeroase din imperiu în sec. I–III p.Chr., beneficiază de o bibliografie pe măsură, aproape imposibil de parcurs în totalitate. De aceea, pentru alcătuirea catalogului nostru am folosit în principal studiile consacrate, dar și alte lucrări cu semnificație privind aria de răspândire, încadrarea cronologică, variantele provinciale sau locale. De altfel, sursele bibliografice și în consecință metoda examinării comparative, reprezintă singura modalitate de interpretare stilistică, iconografică și cronologică a lotului studiat, în condițiile în care doar pentru patru opaițe este cunoscut contextul arheologic al descoperirilor – castrul roman de la Drajna de Sus, jud. Prahova.

Plecând de la premiza că în majoritatea cazurilor lămpile au fost descoperite sau achiziționate de primii colecționari de pe teritoriul României, am acordat o atenție deosebită literaturii de specialitate de la noi, completată și reevaluată statistic acum cu lămpile inedite din muzeul ploieștean.

A. OPAIȚE EPIGRAFICE

Armeni

Opaițele purtând semnătura lui *Armenius* au avut o arie de răspândire limitată, bine conturată prin descoperirile din Dacia, Moesia Inferior și Moesia Inferior. Cu numele de origine orientală¹⁰, peregrin sau

³ Menzel 1969, p. 60–61.

⁴ Buchi 1975, p. XXIII–XXVII.

⁵ Ivány 1935, tip XV–XVII; Broneer 1930, tip XXVI; Prevoost 1976, specia IV; Čičikova 1974, p. 156–160; Bailey 1980, tip N; Sapelli 1979, p. 119–143; etc.

⁶ Iconomu 1986, tip VIII; Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980; Benea 1990, tip IX, X; Alicu 1994, tip VIII–X; Băluță 1983, tip XIV–XV; Băluță 2003, *pass*; etc.

⁷ Pentru descrierea și cronologia tipului: Buchi 1975, p. XXI–XLI; Băluță 2003, p. IX–XVIII; Iconomu 1986, p. 29–31.

⁸ Buchi 1975, p. XXIX–XXXI – tabel.

⁹ Ivány 1935, p. 33, opaițe datate cu monede de la Licinius (308–324) și Constantin I (306–337); Petru 1972, p. 64, Gr. 663, t. XLIV – Diocletian (284–305), p. 65. Gr. 671, t. XLV – Constantius II (324–361).

¹⁰ Čičikova 1973, p. 357; Popilian 1996, p. 84.

libert, *Armenius* era proprietarul unor mari ateliere¹¹, cu sucursale în cele trei provincii¹².

Stampila producătorului este imprimată în relief numai pe opaițe de tip X, în trei variante: *ARMENI*, *ARMEN* și *ARME*¹³, majoritatea dispuse pe un singur rând¹⁴. Cu câteva excepții întâlnite în Dacia¹⁵, litera A este imprimată fără hasta orizontală, iar majusculele stângaci conturate, cursive sau semicursive, cu abrevieri, majoritatea în ligatură.

Opațiile descoperite la nord și la sud de Dunăre au câteva trăsături distincte¹⁶, întâlnite de altfel și la alte tipuri provinciale¹⁷. Astfel, în general, tiparul este de slabă calitate, finisarea neglijentă, pasta cu impurități și arderea incompletă. Orificiul de alimentare nejustificat de larg pentru dimensiunile reduse ale bazinului, este asimetric orientat spre canal. Discul, întotdeauna nedecorat, este uneori decupat pe 2/3 din suprafață¹⁸, în aceste cazuri opaițele fiind prevăzute cu toarte care înlocuiesc butonul dorsal. Două opaițe din Dacia au bordura decorată cu motivul vrejului de viță de vie cu ciorchini, altul cu linii incizate¹⁹, iar un exemplar de la *Tomis* cu nervură ondulată și perle aplatizate²⁰. Opațiile sunt de talie mică sau mijlocie, cu dimensiuni apropiate pentru toate piesele cunoscute.

În Dacia, opaițele cu această marcă au fost descoperite la *Acidava*²¹, *Aquae*²², *Apulum*–*Partoș*²³, *Dierna*²⁴, *Orlea*²⁵, *Romula*²⁶, *Slăveni*²⁷, *Sucidava*²⁸, *Tibiscum*²⁹ și *Ulpia Traian Sarmizegetusa*³⁰.

Din sudul Moldovei și Moesia Inferior (Dobrogea) sunt cunoscute opaițele *Armeni* de la *Arrubium*³¹, *Barboși*³², *Durostorum*–*Ostrov (Ferma 4)*³³, *Noviodunum*³⁴, *Tomis*³⁵ și *Troesmis*³⁶.

¹¹ Gostar 1961, p. 199.

¹² Popilian 1996, p. 84.

¹³ Popilian 1996, p. 83, fig. 5.

¹⁴ Două piese descoperite în Moesia Inferior au ștampila dispusă pe două rânduri: Čičikova 1973, p. 355.

¹⁵ Popilian 1996, fig. 5.

¹⁶ Čičikova 1974, p. 159–164.

¹⁷ Vezi în continuare opaițele lui *Flavius* și *Ianuaris*.

¹⁸ Popilian 1996, p. 81–82, nr. 7, 13, 24; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 289, nr. 1, 7.

¹⁹ Popilian 1996, p. 82, nr. 24, 25; p. 81, nr. 6.

²⁰ Severeanu 1936, p. 74–75, nr. 87, fig. 81; Băluță 1994, p. 210, nr. 80, pl. VI/8.

²¹ Popilian 1996, p. 82–83, nr. 26, 27, fig. 4.

²² Tudor 1968, SE, 380; IDR II, nr. 152; Tudor 1978, p. 90; Popilian 1996, p. 83, nr. 28, 29, fig. 4; Bondoc 2008, p. 54, nr. 4, 5, pl. 17/4, 5.

²³ Gostar 1961, p. 156–157, nr. 20–22; Băluță 1961, tip IV, p. 194, nr. 1–3; pl. XI/3; Băluță 1983, p. 74–75 amintește de o lampă care se găsea la Biblioteca Bathianeum; Popilian 1996, p. 83, nr. 31–33; Băluță 2003, p. 12–14.

²⁴ Băluță 1961, p. 194, nota 4; Popilian 1996, p. 83, nr. 39; Timoc 2008, p. 225, pl. 152/1.

²⁵ Tudor 1958, SE 320; Tudor 1968, SE 472; IDR II, 313; Tudor 1978, p. 90; Popilian 1996, p. 83, nr. 30.

²⁶ Tudor 1958, SE 111, fig. 18; Gostar 1961, p. 158, nr. 23; Tudor 1968, SE 130, 131; IDR II, nr. 436, 437; Tudor 1978, p. 90, fig. 32/2; Popilian 1996, p. 81–82, nr. 1–21, fig. 1–3; Negru, Bădescu, Avram 2008, p. 19, nr. 8.

²⁷ Gostar 1961, p. 158, nr. 25; Tudor 1968, SE 464; Popilian 1971, p. 636, fig. 6/3; Tudor 1978, p. 90; Popilian 1996, p. 82, nr. 24, 25, fig. 4/24, 25.

²⁸ Tudor 1958, SE 223; Gostar 1961, p. 158, nr. 24; Tudor 1968, SE 286; IDR II, 290; Tudor 1978, p. 90; Popilian 1996, p. 82, M 22–23, fig. 3.

²⁹ Benea 1990, p. 158, nr. 40; Popilian 1996, p. 83, nr. 38.

³⁰ Alicu 1994, p. 14–15, 172, nr. 488; p. 190, nr. 110; p. 194, nr. 1243; Popilian 1996, p. 83, nr. 34–37, fig. 4.

³¹ Harțușche, Anastasiu 1976, p. 246, nr. 508; Harțușche, Bounegru 1982, p. 224–225, pl. III/1, 2; Iconomu 1986, p. 31.

Un opaiț *Armeni*, inedit, este amintit de Gostar 1961, p. 158, nr. 26, în colecția „Muzeului raional din Brăila”, deși studiul se referă la opaițele din Dacia, iar piesa nu este descrisă, nu excludem posibilitatea să fie vorba de același exemplar.

³² Sanie, Dragomir, Sanie 1975, p. 198, nr. 32, 33, fig. 5/2, 5; Sanie 1981, p. 164, nr. 26–28, pl. 43, 44.

³³ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 285–286, 288–289, nr. 1–7, fig. 8; Iconomu 1986, p. 31.

³⁴ Baumann 2009, p. 222–223, nr. 5, fig. 2/5, pl. 5/5.

³⁵ Severeanu 1936, p. 58, nr. 45, fig. 41; p. 59, nr. 48, fig. 43; p. 74–75, nr. 87, fig. 81; Iconomu 1986, p. 31; Băluță 1994, nr. 79, pl. VI/5; nr. 80, pl. VI/8, precizăm că dr. Severeanu a publicat trei opaițe de la *Tomis*, din care doar două au fost reluate de C. Băluță în 1994.

³⁶ Opaț 1980, p. 342, amintește, fără să descrie, mai multe lucerne de tip *Firmalampen*, descoperite la *Troesmis* în 1977 cu ocazia unor săpături de salvare; o piesă cu marca *Armeni* se păstrează în depozitele Muzeului de Istorie și Arheologie (MIA) din cadrul ICEM Tulcea, cu inv. nr. 25173.

Cercetătorii bulgari au îmbogățit repertoriul mărcii cu descoperirile din Moesia Inferior de la *Appiaria*³⁷, *Durostorum*–Silistra³⁸, *Madara*³⁹ și *Novae*⁴⁰. În sfârșit, atelierul este cunoscut și în Moesia Inferior la *Bononia*⁴¹, *Ratiaria*⁴², *Viminacium* și *Ravna*⁴³.

O primă statistică a descoperirilor din Dacia îi aparține lui Gh. Popilian, într-un studiu dedicat exclusiv lămpilor lui *Armenius*, singurul din literatura arheologică românească⁴⁴. Astfel, la nivelul anului 1996 erau cunoscute 39 de lămpi din această provincie⁴⁵. Ulterior au mai fost publicate încă trei piese găsite la *Dierna*⁴⁶ și *Apulum* – Partoș⁴⁷.

Din sudul Moldovei și Dobrogea provin 17 opaițe *Armeni*, la care pot fi adăugate cele patru descoperite la *Durostorum*–Silistra. Împreună cu cele din restul provinciei Moesia Inferior și din *Moesia Superior*, au fost publicate până în prezent 80 de lămpi, dar sunt cunoscute peste 100⁴⁸.

Cea mai timpurie datare a opaițelor a fost constatată, după contextul arheologic, în perioada *Traianus* – *Antoninus Pius* la *Apulum*, în necropola de pe Dealul Furcilor⁴⁹, în timp ce lămpile din restul Daciei sunt date stratigrafic începând cu a doua jumătate a sec. II – până în primele decenii ale sec. III p.Chr. Amintim în acest sens descoperirile de la *Apulum*⁵⁰, *Romula*⁵¹, *Slăveni*⁵², *Tibiscum*⁵³ sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, cele trei piese de aici fiind găsite pe un nivel de la sfârșitul sec. II p.Chr.⁵⁴.

Aceeași datare, în a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. III p.Chr. este propusă și pentru opaițele de la Barboși⁵⁵, *Durostorum* – Ostrov⁵⁶, *Noviodunum*⁵⁷, *Troesmis*⁵⁸ sau cele din Bulgaria⁵⁹, unde un opaiț de la *Appiaria* a fost găsit într-un context datat la începutul sec. II p.Chr.⁶⁰.

Dacă în literatura de specialitate există un consens privind recunoașterea originii locale și a datării opaițelor *Armeni*, identificarea centrelor producătoare a generat opinii diverse, în funcție de numărul și locul descoperirilor, în continuă modificare statistică și nuanțare stilistică.

O primă ipoteză pentru spațiul nord-dunărean îi aparține lui C. Băluță care localizează atelierul în Pannonia⁶¹, deși D. Iványi nu-l menționează printre producătorii din această provincie. Din Pannonia este cunoscut un singur opaiț *Armeni* (CIL III, 12012, 25), despre care Gh. Popilian crede că a fost totuși descoperit în Transilvania⁶².

³⁷ Čičikova 1973, p. 349, 351, nr. 8, fig. 7, studiul este dedicat exclusiv lămpilor marca *Armeni* descoperite în Bulgaria.

³⁸ Čičikova 1973, p. 349, 351, nr. 9, fig. 8; Čičikova 1974, p. 160, 162–163 – tabel, 164; Kuzmanov, Băčvarov 1986, p. 52, nr. 65–67, pl. IX; Elefterescu, Șerbănescu 2009, p. 181, nr. 15 – opaiț păstrat în Muzeul Oltenița.

³⁹ Čičikova 1973, p. 349, 352, nr. 10, fig. 9.

⁴⁰ Čičikova 1973, p. 349–351, nr. 4–7, fig. 4–6; Čičikova 1974, p. 160; Čičikova 1987, p. 170, nr. 160–165.

⁴¹ Čičikova 1973, p. 349, nr. 1, fig. 1; Kuzmanov 1992, p. 35, nr. 230, p. 102, fig. 230/1, b.

⁴² Čičikova 1973, p. 349, nr. 2, 3, fig. 2, 3.

⁴³ *Apud* Popilian 1996, p. 81, notele 8, 9.

⁴⁴ Popilian 1996.

⁴⁵ Popilian 1996, p. 83, nr. 40 și Băluță 2003, p. 12, nota 12, preiau eronat de la Gostar 1961, p. 158, nr. 26 un „exemplar inedit în M. Br.”, prescurtare de la Muzeul Brăila (vezi p. 154) și nu Muzeul Brașov, de unde nu este semnalat nici un opaiț cu această marcă.

⁴⁶ Timoc 2008, p. 225, pl. 152/1.

⁴⁷ Băluță 2003, p. 13, nr. 1, 4.

⁴⁸ Dacia – 42 piese; sudul Moldovei și Dobrogea cu *Durostorum* – Silistra – 22 piese; Moesia Inferior – opt piese; Moesia Superior – opt piese; la Muzeul Dunării de Jos Călărași se află în studiu încă 23 de lămpi *Armeni* – informație D. Elefterescu, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

⁴⁹ Băluță 2003, p. 12.

⁵⁰ Băluță 1983, p. 49.

⁵¹ Popilian 1996, p. 84; Christescu 2004, p. 68.

⁵² Popilian 1971, p. 633–634, 636, prima jumătate a sec. III p.Chr.

⁵³ Benea 1990, p. 139.

⁵⁴ Alicu 1993, p. 15.

⁵⁵ Sanie, Dragomir, Sanie 1975, p. 198, nr. 33; Sanie 1981, p. 164, nr. 27 – datat cu monede de la Septimius Severus și Severus Alexander.

⁵⁶ Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 288–289.

⁵⁷ Baumann 2009, p. 222.

⁵⁸ Opaiț 1980, p. 342.

⁵⁹ Čičikova 1974, p. 164.

⁶⁰ Čičikova 1973, p. 351, nr. 8, fig. 7, p. 357.

⁶¹ Băluță 1961, p. 194.

⁶² Popilian 1996, p. 84, nota 17.

Pentru existența unui atelier la *Apulum* au pledat D. Tudor⁶³ și N. Gostar⁶⁴.

Dar cele mai convingătoare argumente pentru identificarea unui centru producător le oferă descoperirile de la *Romula*. În cartierul artizanal de aici funcționau nu mai puțin de 16 cuptoare de ars ceramică, grupate în șase ateliere. Astfel că, nu este surprinzătoare descoperirea la *Romula* a 21 de opaițe – un sfert din totalul publicat, dar, mai ales, a singurei matrițe de tipar *Armeni* cunoscută până în prezent⁶⁵. Menționăm că și această importantă descoperire trebuie privită cu prudență, sub rezerva posibilității ca tiparul să fi ajuns la *Romula* pe calea schimburilor comerciale, frecvente în lumea romană⁶⁶.

Pentru provinciile sud-dunărene, criteriul numeric și succesiunea descoperirilor au determinat propuneri de localizare a atelierelor *Armeni*, la *Tomis*⁶⁷, *Novae*⁶⁸ și *Durostorum* – Ostrov (Ferma 4)⁶⁹, unde sunt documentate 19 cuptoare de ars ceramică, dar și tipare de opaițe⁷⁰. În considerațiile sale preliminare referitoare la ceramica romană timpurie de la *Troesmis*, A. Opaț demonstrează convingător existența aici a unei „puternice industrii ceramice”⁷¹. Astfel, mai multe forme ceramice din categoria veselei de uz comun, au fost modelate dintr-o pastă de culoare bej-cafenie, fină, nisipoasă și moale⁷². Deși lămpile nu sunt descrise, prezența mărcilor *FORTIS*, *STROBILI*, *CASSI*, *OCTAVI*, *ARMENI*, înscriu *Troesmis*-ul printre producătorii de instrumente de iluminat.

Au existat și încercări de identificare a centrelor producătoare după culoarea pastei și a firnisului. N. Gostar, descrie opaițele lui *Armenius* din Dacia, cunoscute la acea dată, ca având o pastă de culoare cenușie și firnis brun, diluat⁷³. Pentru Bulgaria, M. Čičikova distinge culoarea bej deschis a pastei și firnisul brun, diluat⁷⁴, în timp ce C. Mușețeanu identifică la *Durostorum* – Ostrov culorile cărămidie sau alb gălbui pentru pastă și cafeniu sau maron pentru firnis⁷⁵. Din statistica opaițelor din Dacia publicată de Gh. Popilian, reiese că majoritatea pieselor au pastă de culoare cărămidie și doar foarte puține sunt cenușii, roșii, bej, gălbui sau albe, cu firnis de obicei roșu și în puține cazuri brun sau cărămidiu⁷⁶.

Constatăm astfel o mare diversitate a culorilor, care însă nu ne permite o distincție semnificativă între descoperirile de la nord și de la sud de Dunăre⁷⁷. Poate că totuși continuarea cercetărilor de la *Troesmis*, vor putea oferi repere în acest sens, ținând cont că și opaițul *Armeni* de aici este confecționat dintr-o pastă bej-cafenie cu firnis maron. În sfârșit, menționăm că și din ilustrarea grafică sau fotografică a opaițelor publicate până în prezent, cu greu se pot distinge două grafii identice ale ștampilelor.

În aceste condiții este dificilă identificarea atelierului producător al singurului opaiț cu marca *Armeni* din lotul de la Ploiești – cat. nr. 1, descoperit la Drajna de Sus de către Gh. Ștefan în urma unui sondaj practicat în vara anului 1938⁷⁸. Castrul de aici, construit în timpul primului război dacic a fost distrus violent în 117/118, în ultimul an de domnie a lui Traianus sau primul an a lui Hadrianus de către roxolani și populația autohtonă⁷⁹.

Deși singular, opaițul ridică probleme privind datarea și proveniența sa.

Contextul descoperirii, strict încadrat cronologic într-un interval de 17–18 ani, confirmă datarea mai timpurie, întâlnită la *Apulum*–Dealul Furcilor⁸⁰ sau la *Appiaria* în Moesia Inferior⁸¹. Un argument în plus pentru o datare mai timpurie sunt cei trei butoni care decorează bordura, imitând prototipurile din bronz. Mai târziu, protuberanța dorsală dispăre sau este înlocuită cu toartă⁸².

⁶³ Tudor 1958, p. 79; Tudor 1968, p. 92.; Tudor 1978, p. 90.

⁶⁴ Gostar 1961, p. 192, 197.

⁶⁵ Popilian 1996, p. 84, fig. 5.

⁶⁶ Roman 2006, p. 551–552.

⁶⁷ Severeanu 1936, p. 58–59, 74–75; Gostar 1961, p. 192.

⁶⁸ Čičikova 1973, p. 356; Čičikova 1974, p. 164; Čičikova 1986, p. 170.

⁶⁹ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 286; cu existența atelierului la *Durostorum* sunt de acord Benea 1990, p. 146 și Alicu 1994, p. 15, în timp ce Băluță 2003, p. 12 îl localizează „undevea în sudul Dunării inferioare”.

⁷⁰ Mușețeanu, 2003, p. 22–30.

⁷¹ Opaț 1980, p. 348.

⁷² Opaț 1980, p. 333.

⁷³ Gostar 1961, p. 198.

⁷⁴ Čičikova 1973, p. 355.

⁷⁵ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 286, 288–289.

⁷⁶ Popilian 1996, p. 81–83, nr. 1–40 – catalogul descoperirilor din Dacia.

⁷⁷ Čičikova 1973, p. 355.

⁷⁸ Ștefan 1945–1947, p. 115.

⁷⁹ Ștefan 1945–1947, p. 138–144; IDR II, p. 233–234; Protase 1977, p. 191–192.

⁸⁰ Băluță 2003, p. 12.

⁸¹ Čičikova 1973, p. 349, 351, nr. 8, fig. 7.

⁸² Čičikova 1974, p. 161.

Nu excludem nici posibilitatea continuării locuirii la Drajna după anul 118, ipoteză sugerată de Gh. Popilian în legătură cu datarea ceramicii șampilate descoperită aici, produsă poate chiar într-un atelier local⁸³. Existenței unor ateliere ceramice la Drajna poate fi susținută și de marea cantitate de cărămizi șampilate descoperite în tâmplător sau în urma cercetărilor arheologice sistematice⁸⁴.

În privința provenienței lămpii un reper poate constitui originea moesică a constructorilor castrului, detașați la Drajna de Sus de la *Oescus* (Legiunea a V-a Macedonica), *Novae* (Legiunea I Italica) și *Durostorum* (Legiunea XI Claudia)⁸⁵, ultimele două centre fiind argumentat considerate ca fabricante ale opaițelor *Armeni*.

De altfel și cele mai apropiate analogii le găsim în provinciile dunărene, la *Durostorum* – Ostrov și în Bulgaria, atât în privința aspectului general al lămpii, cât și al grafiei șampilei⁸⁶.

Pentru datarea opaițului de la Drajna în primele două decenii ale sec. II p.Chr. pledează, așadar, existența bine determinată stratigrafică a castrului între 101–118⁸⁷, contextul arheologic de la *Apulum*–Dealul Furcilor⁸⁸ și *Appiaria*, cele trei protuberanțe pe bordură⁸⁹ și, nu în ultimul rând, prezența constructorilor moesici⁹⁰.

Campili

Un opaiț fabricat în atelierul lui *Campilius* deschide seria produselor nord-italice⁹¹ din lotul de la Ploiești. Marca imprimată numai la genitiv, pe un singur rând, este prezentă mai ales pe lămpile de tip X, a, b și k. Excepție face un atelier panonic care folosește marca pe opaițe de tip IX⁹².

Deși întrunesc trăsăturile morfologice și calitative specifice atelierelor de origine, opaițele lui *Campilius* sunt mai puțin răspândite atât în zona producătoare⁹³, cât și în provinciile apusene și central europene⁹⁴.

Datarea tipului a fost stabilită cu ajutorul descoperirilor monetare, de la începutul sec. II⁹⁵ până în primele decenii ale sec. III p.Chr.⁹⁶.

În Dacia, opaițele purtând marca *Campili* au fost descoperite la *Apulum*–Partoș⁹⁷, Buciumeni⁹⁸, Gherla⁹⁹, *Porolisum*¹⁰⁰, *Romula*¹⁰¹, *Tibiscum*¹⁰², *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹⁰³ și din Transilvania, loc necunoscut¹⁰⁴. Încă două lămpi de proveniență necunoscută se găsesc în muzeele din Aiud și Arad¹⁰⁵.

Descoperirile de la *Apulum*¹⁰⁶, Buciumeni, *Porolisum*¹⁰⁷, *Tibiscum*¹⁰⁸ sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹⁰⁹ sunt datate începând cu prima jumătate a sec. II p.Chr., după contextul stratigrafic sau cu ajutorul monedelor, confirmând astfel evoluția cronologică generală a mărcii.

⁸³ Popilian 1976, p. 79.

⁸⁴ Zahariade, Dvorski 1997, *pass.*

⁸⁵ Aricescu 1977, p. 32–44.

⁸⁶ Čičikova 1973, nr. 1–7.

⁸⁷ Ștefan 1945–1947, p. 138–144.

⁸⁸ Băluță 2003, p. 12, Čičikova 1973, p. 357.

⁸⁹ Čičikova 1973, p. 351, nr. 8, p. 357.

⁹⁰ Aricescu 1977, p. 32–44.

⁹¹ Loeschcke 1919, p. 296; Buchi 1975, p. 16–17.

⁹² Iványi 1935, p. 29, 123, nr. 1290.

⁹³ Buchi 1975, p. 17–18, nr. 83–97, Tav. VI; Sapelli 1979, p. 131, nr. 277; Rovagnan 1983, p. 56, nr. 17–18.

⁹⁴ Iványi 1935, pl. LXXX/44–53; Petru 1972, p. 52, Gr. 496, T. XXXIII/22; Modrzewsko-Pianneti 1991, p. 86–87; Palágyi 2002, p. 38, nr. 132; Kirsch 2002, p. 121, nr. 302.

⁹⁵ Loeschcke 1919, p. 296; Iványi 1935, p. 17; Buchi 1975, p. 17.

⁹⁶ Gostar 1961, p. 177–178; Buchi 1975, p. 17.

⁹⁷ CIL III, 1634, 4; 8076, 7, *cf.* Tudor 1978, p. 90; Gostar 1961, p. 158, nr. 35, 36; Băluță 1961, p. 195, nr. 1–4, pl. I/9, II/1–3; Băluță 1983, p. 78–79; Băluță 1989, p. 246, nr. 28, pl. IV/5; Băluță 1996, p. 92–93, nr. 5, pl. I/1; Băluță 2003, p. 21–23, nr. 1–9.

⁹⁸ Chirilă *et alii* 1972, p. 55, nr. 17, pl. XLIII/6; p. 56, nr. 46, pl. XLIV/6; Gudea, Cosma 2008, p. 121, nr. 7, 8, pl. 91; Roman 2009, p. 58–59, 111–112, nr. 90, pl. 9/90; p. 126–127, nr. 133, pl. 10/133.

⁹⁹ Russu 1962, p. 469; Băluță 1983, p. 54, Băluță 2003, p. 24, nota 9.

¹⁰⁰ Roman 2009, p. 58–59, 111, nr. 89, pl. 9/89.

¹⁰¹ Tudor 1958, SE, 112; Gostar 1961, p. 158, nr. 37; Tudor 1968, SE 132; IDR II, 440; Tudor 1978, p. 90.

¹⁰² Benea 1990, p. 147, nr. 43, fig. 14.

¹⁰³ Alicu 1994, p. 117, 172, nr. 491, fig. 13/491, p. 190, nr. 1110, fig. 13/1110.

¹⁰⁴ Gostar 1961, p. 158, nr. 38, „văzută de Mommsen în Muzeul Brukenthal Sibiu”; Băluță 1983, p. 53–54, pl. XCVII/9.

¹⁰⁵ Băluță 2003, p. 21.

¹⁰⁶ Băluță 2003, p. 21, de la Hadrian la începutul Severilor.

¹⁰⁷ Roman 2009, p. 59, prima jumătate a sec. II p.Chr., după contextul arheologic.

¹⁰⁸ Benea 1990, p. 147, cu monedă Faustina Senior.

¹⁰⁹ Alicu 1994, p. 17, nivel datat în prima jumătate a sec. II p.Chr.

Între cele 21 de opaițe din Dacia, alături de cele italice sau panonice se găsesc și multe imitații sau copii locale și provinciale, de mai slabă calitate. La *Apulum*–Partoș majoritatea au discul decorat cu bustul unui amoraș și ștampila cu ligaturi¹¹⁰.

În Moesia Inferior lămpile cu ștampila *Campili* au fost semnalate doar la *Durostorum*–Ostrov¹¹¹ și *Durostorum*–Siliștră¹¹². Exemplarele sud-dunărene date la sfârșitul sec. II – începutul sec. III p.Chr. par a fi produse locale¹¹³. Cele doar 27 de lucerne *Campili* descoperite în Dacia și Moesia confirmă așadar raritatea mărcii în lumea romană.

O ștampilă asemănătoare cu cea de pe opaițul de la Ploiești – cat. nr. 2, este imprimată pe un exemplar descoperit la *Durostorum*–Siliștră¹¹⁴. Însă aspectul general, îngrijit, calitatea lutului și a grafiei mărcii sunt elemente care pot atribui opaițul unui atelier nord-italic de la sfârșitul sec. II¹¹⁵. Ipoteza poate și susținută și de decorul prezent în câmpul ștampilei, cât și cel păstrat pe discul spart din vechime, altul decât obișnuita mască sau amoraș.

Cassi

Două dintre lămpile de la Ploiești sunt marcate în atelierul lui *Cassius*, localizat în Italia de Nord¹¹⁶. Numele este redat în relief, la genitiv, cu litere de tipar bine conturate. Uneori este precedat de gentiliciul *C(aius)* sau *L(ucius)* și doar în rare cazuri este urmat de sigla *m(?anu)*¹¹⁷. Marca este prezentă și pe alte tipuri de opaițe romane din sec. I p.Chr.¹¹⁸. Ștampila *Cassi*, prezentă pe toate variantele tipului X, a cunoscut o largă răspândire în provinciile apusene, din Italia¹¹⁹ până la Rin și Dunăre¹²⁰, dar și în nordul Mării Negre la Chersonesos¹²¹ sau în estul Mediteranei, la Efes¹²².

Deși activitatea oficinei este considerată ca începând din primele decenii ale sec. II p.Chr.¹²³ sau chiar în jurul anului 100 p.Chr.¹²⁴, primele opaițe a lui *Cassius* sunt date cu monede de la Vespasian¹²⁵. Perioada de sfârșit a producției italice a fost datată în timpul lui Antoninus Pius¹²⁶, dar copiile și imitațiile provinciale sau locale au fost documentate în necropolele sec. III și chiar încep. sec. IV p.Chr.¹²⁷.

Din Dacia, au fost publicate sau semnalate opaițele descoperite la *Alburnus Maior*¹²⁸, *Ampelum*¹²⁹, *Aque*¹³⁰,

¹¹⁰ Băluță 2003, p. 21–23, nr. 1, 3–5, 7, 9.

¹¹¹ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 289, nr. 8, fig. 8/8a–b; Iconomu 1986, p. 32–33; Mușețeanu 1992, p. 191, nr. 126, pl. 39/126 a, b. La muzeul de Istorie din Călărași se mai găsesc cinci exemplare, inedite, informație D. Elefterescu.

¹¹² Čičikova 1974, p. 155, 159, 162, pl. 34/5.

¹¹³ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 286, 288, grupa ceramică 4, subgrupa 1, p. 289.

¹¹⁴ Čičikova 1974, pl. 34/5.

¹¹⁵ Čičikova 1974, p. 156–159, realizează o tipologie a opaițelor de tip *Firmalampen* din Bulgaria, în care marca *Campili* se încadrează tipului IB aparținând „generației a doua a olarilor nord-italici”.

¹¹⁶ Loeschcke 1919, p. 296; Buchi 1975, p. 19–20.

¹¹⁷ Băluță 2003, p. 26.

¹¹⁸ Walters 1914, p. 86, nr. 565; Băluță 1983, p. 55.

¹¹⁹ Buchi 1975, p. 19–21; Bailey 1980, p. 92, 112, 282–283; Ravagnan 1983, p. 56–57; Sapelli 1974, p. 137.

¹²⁰ Loeschcke 1919, p. 18, 107; Ivány 1935, p. 17, 29–33, 143–144, pl. LXXX–LXXXI; Plesničar-Gec 1972, p. 28, 169, m 90/ 4, pl. XXII; Petru 1972, p. 71, 160, nr. 792/2, T.LII; Alram-Stern 1989, p. 68–69, 172, nr. 166, Taf. 7, 27. Palágyi 2002, p. 37, nr. 125; Vikić-Belančić 1975, p. 82–83, nr. 501–509, fig. 1/18–24; pl. XXXII/6, 6a; Petru 1972, p. 57, nr. 561/1, TXXXVII, nr. 567/1, TXXXVIII/9; p. 71, nr. 792/2, T LII/6.

¹²¹ Chrzanovski, Zhuravlev 1998, p. 75–76, nr. 30.

¹²² Walters 1914, p. 137, nr. 900.

¹²³ Loeschcke 1919, p. 219; Buchi 1975, p. 19–20; Băluță 1996, p. 92.

¹²⁴ Gostar 1961, p. 178.

¹²⁵ Buchi 1975, p. 19–20 – tabel; tot în sec. I p.Chr. sunt date și descoperirile de la Altino (Italia de Nord) – Ravagnan 1983, p. 56–57, nr. 19 și Efes – Walters 1914, p. 137, nr. 900.

¹²⁶ Buchi 1975, p. 19–20; Băluță 2003, p. 26.

¹²⁷ Băluță 2003, p. 26, nota 6, 7.

¹²⁸ Alburnus-Maior I, p. 204–205, M 109, 113, fig. 27/18, 28/2; Alburnus-Maior III, p. 216, M278, pl. 268/6; Bocan, Ursuțiu, Cociș 2008, p. 42–43, nr. 8, pl. 12/8.

¹²⁹ Lipovan 1994, p. 179, fig. 1/1a–b.

¹³⁰ Gostar 1961, p. 159, nr. 64; Bălan 1961, p. 195–196, nota 7 (Cioroiu); IDR II, 153; Tudor 1958, SE 307; Tudor 1968, SE 391; Tudor 1978, p. 90.

Apulum–Partoș¹³¹, Baia de Arieș¹³², Brad¹³³, Corna¹³⁴, Cristești–Mureș¹³⁵, Dierna¹³⁶, Drobeta¹³⁷, Gherla¹³⁸, Hoghiz¹³⁹, Micăsasa¹⁴⁰, *Micia*¹⁴¹, *Porolissum*¹⁴², *Potaissa*¹⁴³, Răcari¹⁴⁴, *Romula*¹⁴⁵, *Sucidava*¹⁴⁶, *Tibiscum*¹⁴⁷, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹⁴⁸ și Ungra¹⁴⁹. O lampă cu ștampila *Cassi* a fost găsită undeva în Oltenia¹⁵⁰.

Cele 65 de opaițe publicate, nu credem că reflectă numărul real al descoperirilor din Dacia, în condițiile în care unele piese au fost doar văzute, declarate pierdute sau nu se regăsesc întotdeauna de la o editare al alta¹⁵¹.

Opaite din Dacia sunt de proveniență italică, provincială sau locală, descoperirile respectând cronologia generală a mărcii. Astfel, la *Tibiscum* sunt date în prima jumătate a sec. II p.Chr.¹⁵², la *Apulum*–Partoș cu monede de la Traianus la *Lucius Verus*¹⁵³, iar la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* între domnia lui Traianus și începutul sec. III p.Chr.¹⁵⁴.

Din Dobrogea sunt cunoscute lămpile *Cassi* de la *Carsium*¹⁵⁵, *Dinogetia*¹⁵⁶, *Novidunum*¹⁵⁷, *Tomis*¹⁵⁸ și *Troesmis*¹⁵⁹. Cele mai numeroase însă, 36 exemplare, sunt documentate la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4)¹⁶⁰, iar altele cinci, de la *Durostorum*–Silistra, au fost publicate de cercetătorii bulgari¹⁶¹.

Pentru Moesia Inferior menționăm și descoperirile de la Baikal¹⁶², *Novae*¹⁶³ și *Sexaginta Prista*¹⁶⁴, iar din Moesia Inferior de la *Singidunum*¹⁶⁵.

¹³¹ Macrea, Protase 1959, p. 440, fig. 6/3; Gostar 1961, p. 158–159, nr. 39–52; Băluță 1961, p. 195–197, nr. 1–22, pl. II/4–9, III/1–2, 4–5; Băluță 1983, p. 79–81; Băluță 1989, p. 346–347, nr. 29, pl. V/71; Băluță 1996, p. 93–94, nr. 6, pl. XII/4, nr. 9, pl. VII/3; Băluță 2003, p. 26–35, nr. 1–35.

¹³² Gostar 1961, p. 159, nr. 65; Băluță 1996, p. 94, nr. 8, pl. I/6, XIII/3.

¹³³ Bocan, Ursuțiu, Cociș 2008, p. 42, nota 32.

¹³⁴ Băluță 1961, p. 195–196, nota 7.

¹³⁵ Gostar 1961, p. 159, nr. 61; Băluță 1961, p. 195–196, nota 7.

¹³⁶ Timoc 2008, p. 225–226, pl. 152/2.

¹³⁷ Bărcăcilă 1932, p. 25, fig. 41–42; Gostar 1961, p. 159, nr. 53; Tudor 1958, SE 55; Tudor 1968, SE, 66; IDR II, 119; Tudor 1978, p. 90.

¹³⁸ Băluță 1996, p. 93–94, nr. 7, pl. VI/5.

¹³⁹ Băluță 1989, p. 246–247, nr. 31, pl. IV/7.

¹⁴⁰ Mitrofan 1990, p. 136 amintește marca, fără alte amănunte.

¹⁴¹ Gostar 1961, p. 159, nr. 59; Băluță 1996, 94, nr. 10.

¹⁴² Roman 2009, p. 59, 127, nr. 134, 135, pl. 13, 21; p. 138, nr. 172, pl. 14.

¹⁴³ Gostar 1961, p. 159, nr. 57; Băluță 1961, p. 195–196, nota 7; Căținaș 1996, p. 63; Căținaș 2004, p. 87

¹⁴⁴ Gostar 1961, p. 159, nr. 62; Băluță 1961, p. 195–196, nota 7; Tudor 1958, SE, 295; Tudor 1968, SE, 433; IDR II, 169; Tudor 1978, p. 90.

¹⁴⁵ Tudor 1958, SE, 113; Băluță 1961, p. 195–196, nota 7; Gostar 1961, p. 159, nr. 54–56; Tudor, 1968, SE, 133; IDR II, 441; Tudor 1978, p. 90; Negru, Bădescu 2005, p. 254, pl. 119/7.

¹⁴⁶ Tudor 1958, SE, 224; Gostar 1961, p. 159, nr. 60; Băluță 1961, p. 195–196, nota 7; Tudor 1968, SE 287; IDR II, 291; Tudor 1978, p. 901; Gherghe, Negru 2008, p. 87, pl. 34/1.

¹⁴⁷ Benea 1990, p. 147, 159–161, nr. 45–47, fig. 6, 11, 14.

¹⁴⁸ Alicu 1994, p. 18, 172, nr. 492, p. 180, nr. 773, p. 190, nr. 1101, fig. 13.

¹⁴⁹ Gostar 1961, p. 159, nr. 63; Băluță 1989, p. 246–247, nr. 30, pl. II/4; Băluță 1996, p. 93, nota 7.

¹⁵⁰ Isac, Roman 2006, p. 81, nr. 258.

¹⁵¹ Gostar 1961, p. 159, nr. 53–66; Băluță 1961, p. 195–197; Băluță 1996, p. 94, nr. 10 etc.

¹⁵² Benea 1990, p. 147.

¹⁵³ Băluță 2003, p. 33, nr. 31, 35

¹⁵⁴ Alicu 1994, p. 18.

¹⁵⁵ Nicolae 1994, p. 203, nr. 5, pl. III/2A, 2B.

¹⁵⁶ Ștefan 1958, p. 68–69, fig. 6; autorul amintește de o lampă descoperită anterior, datată cu monedă de la Antoninus Pius (138–161), Gostar 1961, p. 178; Iconomu 1986, p. 33.

¹⁵⁷ Simion 1984, p. 87, fără numărul și descrierea descoperirilor; Baumann 2009, p. 220–221, fig. 1/2.

¹⁵⁸ Severeanu 1936, p. 59, nr. 46, fig. 42; Băluță 1994, p. 210, nr. 81, pl. VI/7.

¹⁵⁹ Opaț 1980, p. 342, fără descriere, păstrat la Muzeul de Istorie și Arheologie (ICEM TI), inv. nr. 4534.

¹⁶⁰ Culică 1980, p. 325, nr. 37–38, fig. 5; în prezent sunt cunoscute 36 de exemplare–informație D.Elefterescu; Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 289, nr. 8–22, fig. 8–9; Mușeteanu 1992, p. 191–193, nr. 127–145, nr. 127–140; pl. 40–41.

¹⁶¹ Čičikova 1974, p. 155, 160, pl. 35/5; Kuzmanov, Băčvarov 1986, p. 52, nr. 69–73, pl. IX, X.

¹⁶² Čičikova 1974, p. 158; Kuzmanov 1992, p. 35, nr. 231.

¹⁶³ Čičikova 1974, p. 160, 162–163, tabel; Čičikova 1986, p. 167–168, nr. 131–135, pl. XV; Kuzmanov 1992, p. 37, nr. 274.

¹⁶⁴ Čičikova 1974, 160, 162–163, tabel.

¹⁶⁵ Simić 1997, p. 38, nr. 51, T IV.

Lămpile din provinciile dunărene se datează de la jumătatea sec. II până în prima jumătate a sec. III p.Chr.¹⁶⁶.

Popularitatea opaițelor lui *Cassius* în lumea romană a generat copierea sau imitarea lor în provincii. Cele peste 100 de descoperiri de pe teritoriul României se remarcă astfel printr-o mare varietate privind calitatea, culoarea pastei și a tiparelor, decorul de pe disc și bază, dar mai ales grafia ștampilei.

Deși nu s-a insistat în privința identificării centrelor producătoare, cu siguranță că *Apulum*, unde au fost descoperite 35 de lămpi *Cassi*, poate fi luat în considerare, deși analizele chimice încercate „nu au dat rezultate indubitabile”¹⁶⁷. Statistica descoperirilor din Moesia Inferior presupune existența unui atelier la *Durostorum*, de altfel centru producător consacrat al instrumentelor de iluminat¹⁶⁸. La *Durostorum* găsim și cele mai apropiate analogii pentru cele două exemplare *Cassi* de la Ploiești – cat. nr. 3, 4, atât în privința dimensiunilor, apropiate uneori până la detalii, cât mai ales pentru grafia ștampilelor¹⁶⁹. Calitatea deosebită a opaițelor din prezentul catalog, nu exclude atribuirea lor atelierelor nord-italiene¹⁷⁰, poate celei de-a doua etapă a funcționării lor¹⁷¹.

Menționăm că N. Gostar amintește de un exemplar inedit de proveniență necunoscută, păstrat în Muzeul din Ploiești¹⁷².

Flavi

Un alt producător local de opaițe a fost *Flavius*, marca sa fiind cunoscută doar în Pannonia, Dacia și cele două Moesii. Ștampila este dispusă pe un singur rând, cu majuscule, la genitiv, numai pe lucerne de tip X. Elementul distinct al opaițelor *Flavi* îl întâlnim la modul de realizare al inscripției, la care hastele orizontale ale literei F sunt orientate oblic, în sus, hasta orizontală a literei L este de obicei scurtă, orientată în jos, în ligatură cu litera A, aceasta din urmă fără hasta orizontală.

Ca și în cazul altor opaițe locale ale zonei, discul este lipsit de decor, orificiul de alimentare, larg, este dispus spre canal, iar bordura, pe lângă protuberanțele obișnuite, este decorată cu motivul vrejului de viță de vie și ciorchini, incizii, cerculețe sau granule. Unele exemplare au discul decupat, sunt prevăzute cu toarte sau sunt decorate cu incizii radiale pe bază.

În Dacia sunt cunoscute descoperirile de la *Apulum*–Partos¹⁷³, *Aquae*¹⁷⁴, *Boița*¹⁷⁵, *Corabia*¹⁷⁶, *Drobeta*¹⁷⁷, *Pojejna de Sus*¹⁷⁸, *Praetorium*¹⁷⁹, *Râmnicu Vâlcea*¹⁸⁰, *Romula*¹⁸¹, *Sucidava*¹⁸², *Tibiscum*¹⁸³ și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*¹⁸⁴.

Un opaiț purtând marca *Flavi* a fost descoperit în așezarea getică de la București–Tei¹⁸⁵, iar din Dobrogea (Moesia Inferior) au fost publicate piesele de la *Carsium*¹⁸⁶, *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4)¹⁸⁷,

¹⁶⁶ Ștefan 1958, p. 68–69; Čičikova 1974, p. 158–159.

¹⁶⁷ Băluță 2003, p. VIII.

¹⁶⁸ Mușțeanu, Elefterescu 2008, p. 183–184, pl. 125–127.

¹⁶⁹ Mușțeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 289, nr. 9, 12, 15, 18, 19, fig. 8–9.

¹⁷⁰ Buchi 1975, p. 20–21, nr. 99, 105, tov.VII.

¹⁷¹ Čičikova 1974, p. 158.

¹⁷² Gostar 1961, p. 159, nr. 68.

¹⁷³ Băluță 1999, p. 230, nr. 9; Băluță 2003, p. 73–74.

¹⁷⁴ Tudor 1968, SE 392; IDR II, 154; Tudor 1978, p. 90–91; Bondoc 2008, p. 55, nr. 8–10, pl. 17/8–10.

¹⁷⁵ Băluță 1983, p. 69; Alicu 1994, p. 21, nota 180; Băluță 2003, p. 73.

¹⁷⁶ Tudor 1968, SE 468; IDR II, 320; Tudor 1978, p. 90–91. În unele cazuri trimiterea se face la Izbiceni, localitate din apropierea orașului Corabia – Băluță 2003, p. 73, nota 11.

¹⁷⁷ Bărcăcilă 1932, p. 25, fig. 41–42; Christescu 2004, p. 68; Gostar 1961, p. 161, nr. 133; Tudor 1958, SE 58; Tudor 1968, SE 69; IDR II, 121; Tudor 1978, p. 90–91, 396; Stângă 1998, p. 135.

¹⁷⁸ Tudor 1962, p. 116; Regep-Vlascici 2007, p. 150, nota 90.

¹⁷⁹ Regep-Vlascici 2007, p. 150, nota 85.

¹⁸⁰ Tudor 1968, SE 510; IDR II, 574; Tudor 1978, p. 90–91.

¹⁸¹ Tudor 1958, SE 115; Gostar 1961, p. 161, nr. 134–135; Tudor 1968, SE 135; IDR II, 443; Tudor 1978, p. 90–91; Negru, Bădescu, Avram 2008, p. 192, nr. 10.

¹⁸² Gherghe, Negru 2008, p. 87–88, pl. 34/2, 3.

¹⁸³ Regep-Vlascici 2007, p. 149–151, 155, nr. 4, fig. 5.

¹⁸⁴ Alicu 1994, p. 21–22, 172, nr. 499, fig. 14/499.

¹⁸⁵ Bichir 1984, p. 40, pl. XXXIII/8; Iconomu 1986, p. 36.

¹⁸⁶ Nicolae 1994, p. 203, nr. 4, pl. III/1A, 1B.

¹⁸⁷ Mușțeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 283 – tabel, p. 300–301, nr. 32–44, fig. 10, 11; Iconomu 1986, p. 36; Mușțeanu 1992, p. 194–195, nr. 155–167.

*Sacidava*¹⁸⁸ și *Troesmis*¹⁸⁹. Încă 12 lămpi inedite se păstrează în Muzeul din Călărași¹⁹⁰, iar altele cinci se găseau în fostul Muzeu Național de Antichități din București¹⁹¹.

Din informațiile la care am avut acces, rezultă așadar că pe teritoriul actual al României sunt cunoscute aproape 60 de opaițe purtând marca *Flavi*. Numărul real este cu siguranță mult mai mare, dacă ar fi să considerăm doar informația după care la Drobeta „...sunt numeroase ștampile ale meșterului *Flavius*”¹⁹². Această statistică poate fi completată cu cele patru piese de la *Durostorum*–Silistra¹⁹³. Lămpile lui *Flavius* sunt atestate și în Pannonia¹⁹⁴, Moesia Inferior¹⁹⁵ și Moesia Inferior¹⁹⁶.

Datarea lor este asigurată de contextul stratigrafic al descoperirilor, dar mai ales de asocierea cu monede. Cele mai timpurii par a fi cele de la *Apulum*, datate după contextul arheologic între domnia lui Marcus Aurelius și Severus Alexander¹⁹⁷. La *Intercisa*, opaițul a fost descoperit împreună cu o monedă de la Caracalla¹⁹⁸, iar la *Tibiscum* într-un context datat cu o monedă din timpul lui Severus Alexander¹⁹⁹. În sfârșit, la *Singidunum* întâlnim cea mai târzie datare a unui opaiț *Flavi*, găsit împreună cu o monedă de Philippus Arabs²⁰⁰. Așadar, încadrarea cronologică a tipului este în a doua jumătate a sec. II, prima jumătate a sec. III p.Chr.

Ca și în cazul lămpilor *Armenius*, localizarea atelierului lui *Flavius* a preocupat pe cercetătorii din aria sa de răspândire, ipotezele fiind formulate mai ales după criteriul numeric, în succesiunea descoperirilor. Astfel, V. Christescu amintind de un fragment descoperit la *Drobeta* credea că *Flavius* era un „ceramist local”²⁰¹. Despre cele trei exemplare cunoscute în 1961, N. Gostar considera că sunt de origine panonică²⁰², ipoteză infirmată atât de I. Russu²⁰³, cât și de faptul că numele nu era menționat printre producătorii locali de opaițe din Pannonia²⁰⁴. Și totuși opinia lui N. Gostar a fost împărtășită mai târziu de D. Benea²⁰⁵ și I. Stângă²⁰⁶, în legătură cu lămpile de la *Tibiscum* și *Drobeta*, în timp ce S. Regep-Vlascici atribuie cu rezerve marca atelierelor panonice²⁰⁷.

Pentru Moesia Inferior, M. Čičikova credea că un atelier *Flavi* funcționa în localitatea Gărci, lângă Vidin²⁰⁸. Cele mai multe descoperiri publicate sau confirmate, provin de la *Durostorum*²⁰⁹, înscriind astfel acest important centru producător de ceramică²¹⁰ ca principal sediu al atelierelor lui *Armenius*.

Un posibil atelier dobrogean poate fi localizat și la *Troesmis* de unde sunt cunoscute două ștampile cu grafii foarte apropiate²¹¹. O altă propunere pentru localizarea atelierului au făcut-o arheologii sârbi. Într-un

¹⁸⁸ Scorpan 1978, p. 158, nr. 8, pl. II/8.

¹⁸⁹ Opaiț 1980, p. 342 amintește de marcă, dar fără descriere. În depozitul MIA-ICEM Tulcea se găsesc două fragmente inv. nr. 25177, 25178.

¹⁹⁰ Informație D. Elefterescu.

¹⁹¹ Alicu 1994, p. 21.

¹⁹² Stângă 1998, p. 135.

¹⁹³ Čičikova 1974, p. 160; Kuzmanov, Băčvarov 1986, p. 54, nr. 74–77, pl. X; Mușțeanu 1992, p. 192, nr. 168–171, pl. 43; Kuzmanov 1992, p. 35, nr. 234.

¹⁹⁴ Iványi 1935, p. 17–18, 30, 32, 167, la *Intercisa* și *Aquincum*, pl. LXXXVI/73, 74.

¹⁹⁵ Čičikova 1987, p. 160, 164, pl. 36/1 la *Ratiaria*, *Oescus*, Baikal și *Novae*; Čičikova 196, p. 170, nr. 166, pl. XIX/66 a–b.

¹⁹⁶ Jovanović 1985, p. 46–47, la *Naissus*, Simić 1997, p. 40, Gr. 71, pl. VI.

¹⁹⁷ Băluță 2003, p. 73.

¹⁹⁸ Iványi 1935, p. 167.

¹⁹⁹ Regep-Vlascici 2007, p. 151.

²⁰⁰ Simić 1997, p. 40.

²⁰¹ Christescu 2004, p. 68.

²⁰² Gostar 1961, p. 189.

²⁰³ Russu 1962, p. 470.

²⁰⁴ Iványi 1935, p. 17–18.

²⁰⁵ Benea 1990, p. 146.

²⁰⁶ Stângă 1998, p. 135.

²⁰⁷ Regep-Vlascici 2004, p. 391.

²⁰⁸ Čičikova 1974, p. 164.

²⁰⁹ Mușțeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 300–301 – 13 exemplare. Alte 12 piese, recent descoperite, sunt în studiu – informație D. Elefterescu; Čičikova 1974, p. 160; Kuzmanov, Băčvarov 1986, p. 53 – 4 exemplare;

²¹⁰ Mușțeanu, 2003.

²¹¹ Opaiț 1980, p. 342, 348; un fragment de ulcior are incizat numele *Flavi*, cu o grafie asemănătoare cu cea întâlnită pe opaițe – p. 207, pl. 36/1.

articol dedicat exclusiv lămpilor lui *Armenius*, A. Jovanivič este de părere că acestea ar fi fost modelate în Moesia Inferior, la *Naissus*²¹². Pentru localizarea atelierului în această provincie sud-dunăreană sunt D. Alicu²¹³ și Regep-Vlascici²¹⁴, aceiași cercetători fiind de părere că „toate opaițele cu această șampilă sunt produse în același atelier”²¹⁵.

Ca ipoteză de lucru menționăm că trăsăturile distincte ale tipului și mai ales decorul prezent pe bordură sau pe bază sunt elemente care sugerează fabricarea opaițelor *Flavi* în ateliere diferite. În acest sens menționăm exemplarul de la *Aquae*, decorat pe bordură cu incizii dispuse în zigzag, cerculețe cu punct la mijloc și hașuri²¹⁶, motiv apropiat, dar nu identic, de cel prezent pe opaițul de la București-Tei²¹⁷, amândouă cu incizii radiare în jurul cercului în relief de pe bază. În Moesia Inferior, în special la *Durostorum*, întâlnim discul decupat sau toarta dorsală²¹⁸. În sfârșit, grafia șampilei de pe un opaiț de la *Tibiscum*, pare deosebită²¹⁹. Pot fi astfel distinse cel puțin trei ateliere producătoare diferite, chiar dacă decorul „clasic” cu vrej de viță de vie și ciorchini este întâlnit la nord, cât și la sud de Dunăre, iar dimensiunile, calitatea lutului, a modelării și finisării sunt apropiate în toate cazurile.

Frecvența și numărul descoperirilor cunoscute până în prezent sugerează totuși că sediul atelierului lui *Flavius* se găsea undeva de-a lungul Dunării, poate la *Durostorum*, unde de altfel întâlnim și cele mai apropiate analogii pentru singurul opaiț din lotul prahovean – cat. nr. 5.

Fortis

Cea mai răspândită marcă imprimată pe opaițe de tip *Firmalampen* produse în Italia de Nord este *Fortis*, întâlnită în toată lumea romană, dar mai ales în provinciile europene.

Atelierul inițial a fost localizat la Savignano pe Panaro, în apropiere de *Mutina* (Modena), unde într-un cuptor au fost găsite numeroase opaițe și tipare, împreună cu o țiglă marcată AD FORN(aces)CAT(...) L.AEMILII/FORTIS²²⁰. Ipoteza pare a fi confirmată de un opaiț cu șampila M(utinae) FORTIS F(ecit), descoperit în apropierea Veronei, la Cesalene²²¹.

Popularitatea mărcii, ca și remarcabila sa longevitate, au determinat copierea sau imitarea constantă a lămpilor *Fortis* în atelierele provinciale și locale. Astfel se explică identificarea a nu mai puțin de 13 variante de grafii – FORTIS, FORTI, FORTIS/A, FORTIS/E, FORTIS/I, FORTIS/L, FORTIS/N, FORTIS/P, FORTIS/S, O/FORTIS, M/FORTIS/F, S/FORTI, FORTIS/S²²², imprimate pe lucernele cu canal închis – cele timpurii, tip IX, cât și pe cele cu canal deschis spre cioc, tip X²²³, categorie în care se încadrează toate piesele șampilate din lotul de la Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești.

Dintre cele mai importante contribuții privind modelarea, circulația și cronologia descoperirilor *Fortis* în provinciile apusene și central-europene le amintim în primul rând pe cele publicate în Italia²²⁴, Pannonia²²⁵

²¹² Jovanovič 1985, p. 46.

²¹³ Alicu 1994, p. 22.

²¹⁴ Regep-Vlascici 2007, p. 153–154.

²¹⁵ Alicu 1994, p. 21–22; Regep-Vlascici 2007, p. 150.

²¹⁶ Bondoc 2008, p. 55, nr. 9, pl. 17/9

²¹⁷ Bichir 1984, p. 40, pl. XXXIII/8.

²¹⁸ Mușeteanu 1992, pl. 42–43

²¹⁹ Regep-Vlascici 2007, fig. 5 (desen).

²²⁰ Loeschcke 1919, p. 496; Buchi 1975, p. 65.

²²¹ Buchi 1975, p. 65.

²²² Buchi 1975, p. 65.

²²³ Loeschcke 1919, tip IX, X; Iványi 1935, tip XV–XVII.

²²⁴ Walters 1914, p. 136, nr. 891, p. 137, nr. 899, p. 139, nr. 915; Buchi 1975, p. 73–93, nr. 406–720, pl. XXIII–XXXIII; Sapelli 1979, p. 132–134, nr. 283–293; Hayes 1980, p. 58, nr. 256, p. 59; Bailey 1980, p. 96, 280, Q1161, p. 281, Q 1163–1164; Ravagnan 1983, p. 65–71, nr. 59–103; D’Alescio 2002, p. 145–148, nr. 371–381; Biondani 2003, p. 120.

²²⁵ Iványi 1939, p. 17, 18, 28–31, 126–130, 136–137, 167–188, 269–272, 316, nr. 778, 1332–1396, 1447–1498, 2015–2391, 3776–3839, 4549–4560; Gostar 1961, p. 165, nr. 250–251 (Pancevo); Neuman 1967, p. 14–20; Szentleky 1969, p. 92–93, 89, 91, nr. 121, 124, 132, 134; Petru 1972, nr. 27, 75, 95, 252, 254, 255, 257, 303, 451; Plesnicăr-Gec 1972, M (Gr.) 47, 320, 321, 600, 911, 974, 963; Rubright 1973, nr. 64, 67, 72–76, 96, 112–116, 126–127; Vikič-Belančić 1975, p. 75–77, nr. 447–456; Šubić 1976, p. 82–83, T.9/38–42; Alram-Starn 1989, p. 71–72, 184–195, nr. 211–251, Taf. 5, 9, 10, 28, 29; Pongracz 1990, p. 114, fig. 3/107; Palágyi 2002, nr. 119, 124, 136, 141, 147; Zsidi 2003, p. 206.; etc.

și Moesia Inferior²²⁶. Numeroase lucerne purtând marca *Fortis* se găsesc în muzee din Spania²²⁷, Germania²²⁸, Polonia²²⁹, Cehia²³⁰, Rusia²³¹ sau chiar Algeria²³².

Atelierul lui *Fortis* este unul din primele care au produs opaițe *Firmalampen*, poate chiar creatorul tipului X, așa cum *Strobilus* sau *Strobilius* este considerat, în urma săpăturilor de la *Pompei*, drept inițiatorul tipului IX²³³.

Cele timpurii, descoperite la Bologna, sunt datate cu monede de la M. Agrippa în anii 27 și 12 a.Chr., urmate cronologic de lămpi datate cu monede de la Augustus, Tiberius, Caligula Nero, Vespasianus, Domitianus sau Traianus²³⁴. Circulația mărcii se generalizează în sec. II p.Chr., fiind bine datată în sec. III p.Chr. cu monede de la Volusianus, la *Apulum*²³⁵ și chiar în sec. IV p.Chr. la *Emona*²³⁶.

Opaițele purtând una din variantele amintite ale semnăturii meșterului *Fortis* sunt atât de numeroase încât este aproape imposibil de contabilizat numărul lor, chiar dacă ar fi să ne referim doar la o singură provincie. În aceeași măsură și bibliografia, identificarea celor mai apropiate analogii este greu de parcurs, unele exemplare fiind doar semnalate în note sau în publicații cu o circulație restrânsă. Această situație este valabilă și pentru descoperirile de pe teritoriul României, unde întâlnim informații incomplete și chiar contradictorii, evidente, mai ales, pentru opaițele *Fortis*.

Cele mai timpurii exemplare au fost semnalate în Dacia preromană la Costești²³⁷ și Grădiștea Muncelului²³⁸. Din provincia Dacia, literatura de specialitate consemnează descoperirile de la Abrud²³⁹, *Alburnus Maior*²⁴⁰, *Ampelum*–Pătrânjeni²⁴¹, *Apulum*–Partoș²⁴², Berghin²⁴³, Berzovia²⁴⁴, Bistrița²⁴⁵, Bologa²⁴⁶, Buciumi²⁴⁷, Celei²⁴⁸, Cincu Mare²⁴⁹, Creaca²⁵⁰, Cristești–Mureș²⁵¹, Deva²⁵², *Drobeta*²⁵³, Dumbrăveni²⁵⁴, Ghirbom²⁵⁵,

²²⁶ Simić 1997, p. 42, Gr. 80; Ivanišević, Nicolici-Dordević 1997, p. 122.

²²⁷ Romero, Carretero 1997, p. 60; Morillo Cerdán 1999, p. 292–294, fig. 170; Casas-Genover, Saler-Fuste 2006, p. 171, G 790, 791.

²²⁸ Menzel 1969, p. 61, 62, 89, nr. 363, 366–368, 411, 417, Abb 49/5, 10, 11, 50/1; Schäfer, Marczech 1990, p. 52, nr. 51, 52; Zelle 1990, p. 179–180, nr. 16, 17; Hübinger 1993, p. 82–83, nr. 143a, Taf.18; Kirsch 2002, p. 120–121, nr. 296–301, Taf. 18.

²²⁹ Bernhard 1955, p. 357, nr. 443, 446, T.CXXVI, CXXVIII; Modrzewsko-Pianetti 1991, p. 86–88.

²³⁰ Svobodova 2006, p. 13, nr. 70.

²³¹ Waldhaner 1914, p. 59, nr. 447, fig. B/447.

²³² Bussière 2000, p. 278, nr. 787, 789, pl. 49.

²³³ Menzel 1969, p. 61, nr. 363; Băluță 2003, p. 75.

²³⁴ Buchi 1975, p. 66–70, tabel.

²³⁵ Băluță 1961, p. 205, nr. 46.

²³⁶ Petru 1972, p. 53, Gr. 513, T. XXXIV/513, cu monedă *Magnentius* (350–353).

²³⁷ Gostar 1961, p. 164, nr. 248; Băluță 1961, p. 202, nota 5; Băluță 1996, p. 101, nr. 58.

²³⁸ Gostar 1961, p. 164, nr. 247; Băluță 1996, p. 101, nr. 57.

²³⁹ Băluță 1983, p. 72; Băluță 1989, p. 251, nr. 42, pl. III/7.

²⁴⁰ Gostar 1961, p. 164, nr. 223; Băluță 1996, p. 100, nr. 39, pl. III/2; *Alburnus Maior* I, p. 202, M 78, p. 205, M 113, fig. 28/1; *Alburnus Maior* II, p. 57, 65–66, nr. 47, pl. 42/47; Bocan, Ursuțiu, Cociș 2008, p. 43–44, 47–48, nr. 18–31, pl. 13–15; *Alburnus Maior* III, p. 106, M 87/4, pl. 60, p. 113–114, M 97/8, pl. 72, p. 161–162, M 166/5, pl. 145, p. 168–169, M 180/6, pl. 159, p. 183–184; M 206/9, pl. 187, p. 185–186, M 209/4, pl. 191, p. 198–199, M 237/14, 15, pl. 222, p. 204–205, M 253/4, 5, pl. 236, p. 205–206, M 255/2, pl. 238, p. 207–208, M 260/6, pl. 242, p. 211, M 265/1, pl. 252.

²⁴¹ Gostar 1961, p. 164, nr. 217–222; Lipovan 1982–1983, p. 227–228, nr. 1, 3, pl. I/1, 1a, 3, 3a; Lipovan 1988, p. 182–185, nr. 1–6, pl. I, II; Lipovan 1994, p. 181, III, 1, fig. 1/3; Băluță 1996, p. 100, M 40–42, pl. III/4, VI/2, XIII/2; Isac, Roman 2006, p. 80, nr. 252.

²⁴² Gostar 1961, p. 162–163, nr. 143–206; Băluță 1961, p. 203–207, nr. 1–68, pl. V, XII; Băluță 1983, p. 71–72; Băluță 1989, p. 249–251, nr. 40–41, 43–47, 50, pl. II–VI; Băluță 1996, p. 100, nr. 35–38, pl. II, III, IV, XIII; IDR III/6, p. 200–203; Ciobanu *et alii* 2000, p. 316, pl. XI/1, 2; Băluță 2003, p. 74–96, nr. 1–111; Egri 2005, p. 85, pl. 35, fig. 2/7, 8.

²⁴³ Gostar 1961, p. 164, nr. 244.

²⁴⁴ Gostar 1961, p. 164, nr. 240.

²⁴⁵ Băluță 1996, p. 101, nr. 53, pl. XIII/4.

²⁴⁶ Gudea 1977, p. 185, nr. 5, 9, fig. 17/5, 9.

²⁴⁷ Chiriță *et alii* 1972, p. 55, nr. 5, pl. XLII/4; p. 56, nr. 42, pl. XLVI/2; Roman 2009, p. 107, nr. 78, 79.

²⁴⁸ Băluță 1961, p. 202–203, nota 5, nu reia ulterior informația.

²⁴⁹ Gostar 1961, p. 164, nr. 245; Băluță 1983, p. 70, pl. CV; Băluță 1996, p. 101, nr. 51, pl. IV/7.

²⁵⁰ Băluță 1996, p. 101, nr. 59; Băluță 1983, p. 71, pl. CV/28.

²⁵¹ Gostar 1961, pl. 164, nr. 237–239; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Băluță 1983, p. 72.

²⁵² Russu 1962, p. 469; Băluță 1977, p. 220, nr. 27; Bocan, Ursuțiu, Cociș 2008, p. 44, nota 83.

²⁵³ Bărcăcilă 1932, p. 25, fig. 41–42; Christescu 2004, p. 68, nota 60; Tudor 1958, SE, 59; Gostar 1961, p. 163, nr. 207–208; Tudor 1968, SE, 70; IDR II, 122.

²⁵⁴ Băluță 1961, p. 202, nota 5.

²⁵⁵ Blăjan 1990, p. 200, nr. 10.

Cherla²⁵⁶, Gilău²⁵⁷, Gornea²⁵⁸, Ilișua²⁵⁹, Jidovin²⁶⁰, Lugoj²⁶¹, Micăsasa²⁶², *Micia*²⁶³, *Napoca*²⁶⁴, Odorhei²⁶⁵, Orăștioara de Sus²⁶⁶, Petroșani²⁶⁷, *Porolissum*²⁶⁸, *Potaissa*²⁶⁹, Radna Nouă²⁷⁰, *Romula*²⁷¹, Rucăr²⁷², Ruda Brad²⁷³, *Rusidava*²⁷⁴, *Salinae*²⁷⁵, *Samum*²⁷⁶, Sâmbolteni²⁷⁷, Sebeș²⁷⁸, Sighișoara²⁷⁹, *Sucidava*²⁸⁰, Târnăveni²⁸¹, *Tibiscum*²⁸², Turda²⁸³, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*²⁸⁴ și Transilvania, loc nespecificat²⁸⁵.

Așadar, din Dacia, au fost descrise sau semnalate peste 400 de opaițe *Fortis*, descoperite în circa 50 de localități²⁸⁶. Lămpile acoperă cronologic întreaga perioadă de existență a provinciei Dacia, „... cu frecvența cea mai mare în a doua jumătate a sec. II și cu cea mai redusă la mijlocul sec. III p.Chr.”²⁸⁷.

Dacă opaițele italice sunt relativ ușor de identificat datorită calității deosebite a lutului și a modelării, iar cele panonice datorită tiparelor descoperite în această provincie²⁸⁸, marea varietate a lămpilor din Dacia

²⁵⁶ Băluță 1961, p. 202, nota 5; Protase, Gudea, Ardevan 2008, p. 108, nr. 1–4, pl. LXXXIV; p. 110, nr. 7, 8, pl. LXXXV.

²⁵⁷ Isac, Roman 2001, p. 373, nr. 22, pl. IV; p. 374, nr. 29, 32, 33, 36–38, pl. VII; Roman 2009, p. 117, nr. 106, pl. 12, 20; p. 130, nr. 144, pl. 14, 21; p. 131–133, nr. 150, pl. 14, 21, nr. 153, pl. 14, 22, nr. 155, pl. 10, 14.

²⁵⁸ Gudea 1973, p. 586, nr. 1, 4, fig. 14/1, 4; Bozu 2008, p. 44, nr. 99.

²⁵⁹ Gostar 1961, p. 164, nr. 235, 236; Protase, Gaiu, Marinescu 1997, p. 54, pl. XXXVIII/2, 5, 6; XL/6, XLI/3; Băluță 1996, p. 101, nr. 55.

²⁶⁰ Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Băluță 1996, p. 101, nr. 55.

²⁶¹ Gostar 1961, p. 165, nr. 252; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5.

²⁶² Mitrofan 1990, p. 136, amintește marca printre descoperiri, fără alte precizări.

²⁶³ Gostar 1961, p. 164, nr. 224–229; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5, Russu 1962, p. 469; Băluță 1996, p. 101, nr. 43–50, pl. II/7–9, VI/1, 4, 6, 7; XIII/1–4, 6; Băluță 1977, p. 219, nr. 22, p. 220, nr. 25.

²⁶⁴ Mitrofan 1964, p. 202, fig. 3/2.

²⁶⁵ Gostar 1961, p. 164, nr. 243; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5.

²⁶⁶ Gostar 1961, p. 164, nr. 242; Băluță 1996, p. 101, nr. 60.

²⁶⁷ Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Băluță 1996, p. 101, nr. 61.

²⁶⁸ Gostar 1961, p. 164, nr. 215, 216; Băluță 1996, p. 102, nr. 64; Roman 2009, p. 107, nr. 77, pl. 9, 14, 18; p. 116–118, nr. 102, pl. 12, nr. 104, pl. 12, 13, 20, nr. 117–119, p. 129, nr. 142, pl. 14, 21, p. 130, nr. 145, 146, pl. 14, 21, p. 131, nr. 147–149, pl. 14, 21, p. 132–133, nr. 154, pl. 14.

²⁶⁹ Gostar 1961, p. 163–164, nr. 210–214; Băluță 1989, p. 251, nr. 48, pl. VI/1; Bărbulescu 1994, p. 127, fig. 23/1; Cătișă 1996, p. 64–65, 68, nr. 10–13, fig. 3; Băluță 1996, p. 102, nr. 62–63; Cătișă 2004, p. 87–89, fig. 11.

²⁷⁰ Băluță 1996, p. 101, nr. 52, pl. I/4.

²⁷¹ Gostar 1961, p. 163, nr. 209; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Tudor 1958, SE, 116; Tudor 1968, SE, 136; Tudor 1978, p. 91; IDR II, 444; Negru, Bădescu 2005, p. 254, pl. 119, fig. 2/9; Negru, Bădescu, Avram 2008, p. 193, nr. 12.

²⁷² Cătișă 1974, p. 282, fig. 4.

²⁷³ Băluță 2003, p. 75, nota 47.

²⁷⁴ Tudor 1968, SE, 405; IDR II, 569.

²⁷⁵ Gostar 1961, p. 164, nr. 233, 234; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Băluță 1983, 76, pl. LXIX.

²⁷⁶ Roman 2009, p. 115–116, nr. 101, pl. 13, 19, p. 117, nr. 105, pl. 13, 20, p. 129, nr. 140, 141, pl. 13, 14, 21, p. 132, nr. 152, pl. 14, 21; Isac, Roman 2008, p. 154, pl. 115.

²⁷⁷ Băluță 1996, p. 101, nr. 54, pl. XIII/10.

²⁷⁸ Băluță 1983, p. 76, pl. LXXXI/5.

²⁷⁹ Gostar 1961, p. 164, nr. 249; Băluță 1983, p. 77, pl. CVII/18.

²⁸⁰ Gostar 1961, p. 164, nr. 230–232; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Tudor 1958, SE, 225; Tudor 1968, SE, 290; IDR II, 294.

²⁸¹ Gostar 1961, p. 164, nr. 246; Băluță 1989, p. 251, nr. 51, pl. III/4.

²⁸² Benea 1990, p. 148–149, 161, 162, 164, nr. 54–73, fig. 7, 11, 15, 16.

²⁸³ Bajusz 1980, p. 372, nr. 122.

²⁸⁴ Gostar, 1961, p. 162, nr. 136–142; Băluță 1977, p. 219–220, nr. 21, pl. II/17 a, b, nr. 23, 26, pl. II/19 a, b, nr. 28; Alicu 1994, p. 22–24, nr. 418–420, 424–427, 440–447, 462, 473–478, 480, 484, 500, 506–536, 777–781, 821–823, 824–825, 1108–1157, 1244–1245, fig. 14–17, pl. 6–8, 11–13, p. 73–74, Addenda + 29 exemplare; Isac, Roman 2006, p. 83, nr. 268, p. 136, fig. 268; Höpken, Fiedler 2008, p. 148, pl. 111/11, 13b,c.

²⁸⁵ Gostar 1961, p. 165, nr. 253–260; Băluță 1961, p. 202–203, nota 5; Băluță 1977, p. 220, Băluță 1989, p. 251, nr. 52, pl. VI/3; Băluță 2003, p. 75, nota 55.

²⁸⁶ Această statistică este cu siguranță provizorie în condițiile în care, de exemplu, ultima contribuție importantă privind descoperirile de la *Apulum* a fost publicată în anul 2003 (C. Băluță), iar cele de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* în 1994 (D. Alicu). Concludentă în acest sens este și afirmația lui Bărbulescu 1994, p. 127, după care „Lucernele semnate FORTIS sunt și la Potaissa foarte numeroase” (?).

²⁸⁷ Băluță 2003, p. 75.

²⁸⁸ Iványi 1935, p. 316, nr. 4549–4560, pl. XCIX; Zsidi 2003, p. 206, fig. 6a.

presupune existența unor ateliere locale care au copiat sau imitat prototipurile „clasice”. Astfel, din cele peste 140 de opaițe descoperite la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, 90 de exemplare sunt considerate produse locale. Multe dintre acestea sunt realizate stângaci, unele identice sau purtând amprenta meșterului olar, cu grafii diferite ale ștampilelor și decor distinct, elemente care presupun existența aici a unui atelier producător²⁸⁹. Și la *Apulum*, multe dintre cele 111 opaițe *Fortis* „sunt lucrate în *figlinae* locale”²⁹⁰, unele exemplare identice fiind descoperite pe niveluri diferite. Nu este exclusă nici existența unui atelier în zona *Alburnus Maior*, unde opaițele descoperite în necropole au unele trăsături comune²⁹¹.

În general, decorarea discurilor este rară. Mai frecvente sunt măștile tragice, imaginea unei divinități sau bustul lui Cupidon. Uneori butonul dorsal este înlocuit, mai ales în cazul produselor locale, cu toartă palmată sau inelară.

Atelierele locale se manifestă mai ales în decorarea bordurilor, pe care se pot întâlni linii incizate dispuse radial, linii paralele oblice, întretăiate sau paralele, alveole și ghirlande. În sfârșit, câmpul circular din jurul ștampilei poate fi decorat uneori cu buton, punct încercuit, cerculețe incizate, ramură de brad, rozetă, coroană sau palmetă²⁹².

Opaițele purtând semnătura lui *Fortis* sunt prezente și în Dobrogea (Moesia Inferior), la *Arrubium*²⁹³, Barboși²⁹⁴, *Carsium*²⁹⁵, *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4)²⁹⁶, Garvăn²⁹⁷, *Noviodunum*²⁹⁸ și *Troesmis*²⁹⁹. De la *Durostorum*–Silistra sunt cunoscute nouă exemplare, publicate de cercetătorii bulgari³⁰⁰.

Chiar și în condițiile în care numărul descoperirilor din Dobrogea este sensibil mai mic decât cele din Dacia (83 sigur atestate)³⁰¹, opaițele *Fortis* ocupă primul loc printre mărcile cunoscute în acest spațiu³⁰². Și aici produsele locale sunt majoritare, de o mare varietate morfologică și de imprimare a ștampilei. Întâlnim astfel lămpi plastice (Barboși), cu discul decorat cu mască (*Arrubium*, *Durostorum*, *Troesmis*), decupat, prevăzute cu toartă (*Durostorum*) sau ștampila dublu imprimată (*Noviodunum*). Datarea general acceptată este în sec. I–III p.Chr.³⁰³, unele produse ale atelierelor locale fiind datate și în prima jumătate a sec. IV p.Chr.³⁰⁴. Descoperirile relativ modeste numeric din Dobrogea (Moesia Inferior) față de cele din Dacia se datorează poate și continuității de locuire până spre începutul sec. VII p.Chr., în mai toate așezările de epocă romană, astfel că, nivelurile timpurii au fost mai puțin cercetate.

În această zonă predominau lămpile de factură locală vest-pontică, dar și imitațiile după prototipuri grecești, italice și nord-africane, produse în serii scurte, pentru satisfacerea unor comunități restrânse³⁰⁵.

Opaițele *Fortis* au fost descoperite în Moesia Inferior și la Baikal, *Oescus*, *Novae*, *Iatrus* și *Sexaginta Prista*, iar în Moesia Inferior la *Bononia*, *Ratiaria*, *Almut*³⁰⁶ sau *Singidunum*³⁰⁷, în necropola căruia predomină importurile italice.

²⁸⁹ Alicu 1994, p. 24; Roman 2006, p. 548–549.

²⁹⁰ Băluță 2003, p. XVI.

²⁹¹ Vezi nota 240.

²⁹² Alicu 1994, p.23; Băluță 2003, p. 75.

²⁹³ Paraschiv 1997, p. 324, 329, nr. 30, pl. IV/30.

²⁹⁴ Sanie 1981, p. 165–166, nr. 33, 34, pl. 45/4 a, b, c.

²⁹⁵ Nicolae 1994, p. 1999, nr. 2, pl. I/2A, pl. II/2B.

²⁹⁶ Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 283, 301, nr. 45–75, fig. 11–12; Ionomu 1986, p. 36–37; Mușeteanu 1992, p. 172, 195–198, nr. 172–202, pl. 43–44. În prezent la *Durostorum*–Ostrov sunt cunoscute 65 de lămpi *Fortis* – informație D. Elefterescu; Culică 1980, p. 325, nr. 39–40, fig. 5/4, 8.

²⁹⁷ Petrolescu 1971, p. 665, nr. 1, pl. 1/1, 2.

²⁹⁸ Topoleanu 1984, p. 189, nr. 7, pl. II/1, pl. VII/1; Baumann 2009, p. 221, nr. 3, fig. 1/3, pl. 3/3; Simion 1984, p. 87, 502, pl. XVIII, amintește de mai multe opaițe *Fortis* și imitații (locale ?), fără descriere.

²⁹⁹ Opaț 1980, p. 342, amintește de mai multe opaițe *Fortis* descoperite în zona termelor; în depozitul MIA (ICEM Tulcea), sunt înregistrate trei exemplare cu nr. inv. 807, 25170, 25171.

³⁰⁰ Čičikova 1974, p. 160; Kuzmanov, Băčvarov 1986, p. 50–51, nr. 50–58, tabl. VII–VIII; Mușeteanu 1992, p. 172, 198–199, nr. 203–211, pl. 45.

³⁰¹ Cu rezerva opaițelor doar semnalate de la *Noviodunum* și *Troesmis*.

³⁰² Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 283 – tabel, 302.

³⁰³ Čičikova 1974, p. 158, 160; Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 301.

³⁰⁴ Čičikova 1974, p. 158.

³⁰⁵ Topoleanu 2000, p. 194–208, nr. 502–540.

³⁰⁶ Čičikova 1974, p. 157–158, 160, 162–163 – tabel.

³⁰⁷ Vezi nota 7.

Pentru această zonă, *Durostorum* se detașează ca posibil centru producător atât prin numărul mare al lămpilor descoperite, cât și prin structura lor, relativ unitară. Un opaiț cu marca *Fortis*, tip IXa, este atestat la Kalvaka în teritoriul orașului *Nicopolis ad Istrum*, datat în prima parte a sec. II. P.Chr., modelat poate în atelierele de la Butovo³⁰⁸.

În colecția muzeului din Ploiești se păstrează patru opaițe purtând marca *Fortis*, toate având trăsături morfologice și grafii diferite, încă o dovadă, la scară mică, dar sugestivă a varietății și răspândirii acestei mărci, imitată sau copiată în toată lumea romană.

Primul opaiț – cat. nr. 6, este modelat cu un tipar de bună calitate, bine conservat. Grafia ștampilei, cu litere inegale, sugerează realizarea sa într-un atelier provincial. Cele mai apropiate analogii le găsim în Pannonia unde, pe mai multe ștampile litera F este ușor mai înaltă decât restul literelor³⁰⁹, situație întâlnită și la *Apulum*–Partoș³¹⁰, în Dacia. Opaițul a fost descoperit în 1938 în castrul de la Drajna de Sus, astfel că datarea sa între anii 101–117 (118) este asigurată de contextul arheologic bine determinat³¹¹.

Și al doilea opaiț – cat. nr. 7, de talie ceva mai mare, este tot un produs provincial, modelat însă mai neglijent dintr-o pastă moale, puternic uzat.

Tot la Drajna este găsit și al treilea exemplar – cat. nr. 8, cu bune analogii în Dacia, elementul distinctiv fiind decorul bordurii realizat prin linii incizate, dispuse radial, întâlnit la *Apulum*–Partos³¹², *Micia*³¹³ sau *Potaissa*³¹⁴.

În sfârșit, al patrulea opaiț, ce poartă pe bază marca *Fortis* – cat. nr. 9, este cu siguranță produs într-un atelier local, modelat și finisat neglijent, dintr-o pastă grosieră și într-un tipar uzat.

Ianvari

Opaite purtând semnătura meșterului *Ianuarius* au început să circule din primele decenii ale sec. II p.Chr., atelierul de origine fiind undeva în Italia de Nord³¹⁵. Prototipurile italice sunt de tip X, cu unul sau trei arzătoare și ștampila în patru variante: *IANVARI*, *IANVARI*, *IANVA/RI* și *IANVAR*³¹⁶. Literele sunt elegant și clar rediate, iar lutul, modelarea și finisarea sunt de bună calitate³¹⁷.

Cu o circulație relativ modestă în apusul Europei³¹⁸, lămpile *Ianuari* au cunoscut o răspândire spectaculoasă în provinciile răsăritene unde atelierele locale au furnizat pieții produse „...de o remarcabilă varietate tipologică, iar marca, într-o multitudine de grafii”³¹⁹. Variantele provinciale sau locale sunt atât de diferite față de prototipuri, încât atelierele producătoare sunt considerate independente și autonome³²⁰. De altfel, *congnumen*-ul *Ianuarius* este unul dintre cele mai răspândite din Imperiul Roman³²¹, ștampila sa fiind prezentă și pe alte tipuri ceramice³²² sau pe monumente epigrafice³²³.

³⁰⁸ Sultov 1985, p. 91, Tab. LII/2

³⁰⁹ Iványi 1935, pl. LXXXVII–XCI, pass.

³¹⁰ Băluță 2003, p. 76–91, nr. 1–111, pass.

³¹¹ Ștefan 1945–1947, p. 134–135, amintește de o lampă cu marca *Fortis*, descoperită în cursul unui sondaj la est de poartă, pe un nivel datat cu monede de la *Nero* și *Traianus*, la fig. 16/3 fiind ilustrat un exemplar de tip X, fără ștampilă; Gostar 1961, p. 165, nr. 260, semnalează un opaiț inedit în colecția „Muzeului istoric din Ploiești”, fără alte detalii.

³¹² Moga 1978, p. 165–166, fig. 8, tipar valvă superioară cu decor asemănător. Băluță 2003, p. 76, nr. 1, p. 82, nr. 45, decor întâlnit mai ales la opaițe autohtone cu apucătoare „palma”.

³¹³ Băluță 1996, p. 101, nr. 49, pl. II/9, XIII/3, cu grafie asemănătoare.

³¹⁴ Băluță 1989, p. 251, nr. 48, pl. VI/1; Cătinaș 1996, p. 68, nr. 13, fig. 3/13, cu dimensiuni foarte apropiate.

³¹⁵ Loeschcke 1919, p. 296; Buchi 1975, p. 104–105; Alram-Stern 1989, p. 73.

³¹⁶ Buchi 1975, p. 104.

³¹⁷ Buchi 1975, tav. 36–38.

³¹⁸ Walter 1914, p. 143, nr. 941; Bailev 1980, p. 285, Q 1176, pl. 53, fig. 106; Buchi 1975, p. 105–107, nr. 799–815, tav. 36–38; Alram-Stern, p. 70, nr. 480, pl. 10.

³¹⁹ Băluță 1996, p. 102.

³²⁰ Buchi 1975, p. 105, Čičikova 1974, p. 161.

³²¹ Gostar 1961, p. 193.

³²² Gostar 1961, p. 193; Alicu 1994, p. 27; Cătinaș 2004, p. 85; Plesničar-Gec 1972, p. 122, 252, Gr. 730/2, T.CLXVIII/7.

³²³ Băluță 2003, p. 106, nota 22.

Cele mai multe lămpi cu marca lui *Ianuarius* au fost descoperite în Pannonia, Dacia și Moesia Inferior³²⁴. În Pannonia au fost găsite atât opaițe de import italice³²⁵, cât și exemplare cu grafia deja alterată, modelate de meșterii locali³²⁶.

Din Dacia au fost publicate sau semnalate descoperirile de la *Ampelum*³²⁷, *Apulum*–Partoș³²⁸, *Aquae*³²⁹, Corabia³³⁰, Corpadea³³¹, *Dierna*³³², *Drobeta*³³³, *Micia*³³⁴, *Napoca*³³⁵, Orlea³³⁶, Orșova³³⁷, *Potaissa*³³⁸, Răcari³³⁹, *Romula*³⁴⁰, Slăveni³⁴¹, *Sucidava*³⁴², *Tibiscum*³⁴³, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³⁴⁴ și dintr-o localitate necunoscută din Transilvania³⁴⁵.

Așadar, din Dacia au fost publicate sau semnalate până în prezent un număr de 27 de lămpi de tip X provenind din 19 localități. Cu siguranță că descoperirile sunt mult mai numeroase dacă ar fi să considerăm doar semnalările de la *Drobeta*³⁴⁶, *Potaissa*³⁴⁷ sau fragmentele de la *Sarmizegetusa*³⁴⁸. Marea varietate a grafiei ștampilelor ca și aspectul general, diferite de prototipurile italice, a deschis și în cazul opaițelor *Ianuari*, seria discuțiilor privind identificarea centrelor producătoare provinciale sau locale. N. Gostar credea că astfel de ateliere funcționau la *Apulum* și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³⁴⁹, același cercetător fiind primul care a propus o tipologie a lămpilor din Dacia, distingând opt variante de ștampile, din care doar una este un produs nord-italic³⁵⁰.

Cele mai convingătoare argumente pentru modelarea opaițelor *Ianuari* în Dacia le găsim la *Sarmizegetusa*, unde sunt confirmate circa 70 de descoperiri, unele exemplare fiind identice, scoase din același tipar³⁵¹. Tot aici au fost identificate nouă variante de imprimare a ștampilei pe opaițe aparținând tipurilor Alicu VI, VII și X³⁵².

³²⁴ Băluță 1983, p. 99.

³²⁵ Plesnițar-Gec 1972, p. 16, 158, Gr. 14/5, T. IV; Petru 1972, p. 135, 167, Gr. 312; Palágyi 2002, p. 39, nr. 135, p. 40, nr. 142.

³²⁶ Iványi 1935, p. 30–33, 189, nr. 2402–2408, p. 261, nr. 3662, p. 262, nr. 3670, p. 273, nr. 3842–3845, pl. 91/62–72; Vikić-Belančić 1975, p. 107, nr. 720–722, fig. 3/12–14; Čičikova 1974, p. 160 (*Ratiaria*), 162 – tabel.

³²⁷ Gostar 1961, p. 165, nr. 269; Băluță 1961, p. 207, nota 3; Lipovan 1982–1983, p. 230.

³²⁸ Gostar 1961, p. 165, nr. 264; Băluță 1961, p. 207, tip XXI, nr. 1–5, pl. VI/3, 8; Russu 1962, p. 469; Băluță 1983, p. 79–81; Băluță 2003, p. 105–109, nr. 1–5; IDR III/6, p. 204–206, nr. 389, 389a.

³²⁹ Tudor 1958, SE, 308; Gostar 1961, p. 165, nr. 272; Băluță 1961, p. 207, nota 3; Tudor 1968, SE 390; IDR II, 155; Tudor 1978, p. 91; Bondoc 2008, p. 54–55, pl. 17/6, 7.

³³⁰ Tudor 1968, SE, 469; IDR II, 321; Tudor 1978, p. 91.

³³¹ Băluță 1996, p. 103, pl. 5/6, 13/9.

³³² Băluță 1996, p. 102, nota 51.

³³³ Cristescu 2004, p. 68; Bărcăcilă 1932, p. 25, fig. 41, 42; Gostar 1961, p. 165, nr. 262; Tudor 1958, SE, 61; Tudor 1968, SE, 72; IDR II, 124; Tudor 1978, p. 91.

³³⁴ Gostar 1961, p. 165, nr. 270; Băluță 1977, p. 214, 220, nr. 30, pl. III/23a, b.

³³⁵ Russu 1962, p. 469; Băluță 1996, p. 103, nr. 69, pl. 13/8.

³³⁶ Tudor 1968, SE 474; IDR II, 314.

³³⁷ Băluță 1961, p. 207, nota 3; probabil pierdut, nu mai apare semnalat în alte publicații.

³³⁸ Gostar 1961, p. 165, nr. 268; Băluță 1996, p. 103, nr. 67, pl. 11, Cătinaș 1996, p. 64–65, 68, nr. 14, fig. 3/14; Bărbulescu 1994, p. 127, amintește de mai multe descoperiri, fără alte precizări; Cătinaș 2004, p. 88, fig. 12.

³³⁹ Tudor 1958, SE, 296; Gostar 1961, p. 165, nr. 271; Băluță 1961, p. 207, nota 3; Tudor 1968, SE, 434; IDR II, 170; Tudor 1978, p. 91.

³⁴⁰ Cristescu 2004, p. 68, Gostar 1961, p. 165, nr. 267; Tudor 1958, SE, 117; Tudor 1968, SE, 434; IDR II, 445; Tudor 1978, p. 91.

³⁴¹ Popilian 1971, p. 636, fig. 7; IDR II, 545; Tudor 1978, p. 92.

³⁴² Gherghe, Negru 2008, p. 88, nr. 5, pl. 34/5

³⁴³ Benea 1990, p. 149, 164, nr. 74, fig. 16/74 a, b, nr. 75, fig. 8.

³⁴⁴ Gostar 1961, p. 165, nr. 262; Băluță 1977, p. 214, 220, nr. 29, pl. 3/21a, b; Alicu 1976, p. 214–215, nr. 70–77, Abb. 2/26–32, Abb. 4/4–8; Alicu 1994, p. 25–27, 73–74, fig. 17, nr. 70–71, 93, 102, 258, 261–262, 295, 383–384, 537, 770, 776, 1158–1167, 1246; la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* sunt atestate 69 descoperiri; Höpken, Fiedler 2008, p. 148, pl. 111/13d

³⁴⁵ Băluță 1996, p. 102, nota 51.

³⁴⁶ Bărcăcilă 1932, p. 25; Stângă 1998, p. 135.

³⁴⁷ Bărbulescu 1994, p. 127.

³⁴⁸ Alicu 1994, p. 184–185.

³⁴⁹ Gostar 1961, p. 197.

³⁵⁰ Gostar 1961, p. 193.

³⁵¹ Alicu 1994, p. 26.

³⁵² Alicu 1994, p. 46–51, 54–59.

Cele mai timpurii descoperiri sunt de la *Apulum*–Partoș, datate într-un context arheologic cu monede de la *Traianus* la *Faustina Senior*³⁵³ și de la *Sarmizegetusa*, cu monedă *Hadrianus*³⁵⁴.

În 1961, N. Gostar semnală un opaiț *Ianuari* inedit păstrat în muzeul din Ploiești și un altul la Iași³⁵⁵. Din sudul Moldovei au fost publicate două lămpi descoperite în castrul de la Barboși³⁵⁶, iar în Dobrogea, câte un exemplar a fost găsit la Gura Canliei³⁵⁷, (*L*)*Ibida*³⁵⁸, *Noviodunum*³⁵⁹ și *Tropaeum Traiani*³⁶⁰.

Cele mai multe lămpi din Moesia Inferior au fost descoperite la *Durostorum*: 28 exemplare la Ostrov (Ferma 4)³⁶¹ și 11 exemplare la Silistra, publicate de cercetătorii bulgari³⁶². Alte opaițe cu marca *Ianuari* au fost descoperite în Moesia Inferior la *Oescus*, *Novae*, *Vardim* și *Sexaginta Prista*³⁶³.

Așadar, pe teritoriul României sunt cunoscute aproape 80 de lămpi *Ianuari*, în mare parte produse ale atelierelor locale. Popularitatea mărcii în acest spațiu este evidentă și în statistici atât în Dacia, la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³⁶⁴, cât și în Moesia Inferior, la *Durostorum*³⁶⁵.

Lămpile *Ianuari* au aceleași trăsături întâlnite și la alte produse locale cum ar fi cele care poartă ștampila *Armeni* sau *Flavi*, descrise anterior. Astfel, materialul, modelarea și finisarea sunt în general de slabă calitate, discul poate fi decupat sau cu orificiul de alimentare larg, orientat spre canalul de pe cioc, bordura decorată cu două sau trei butoane, cel dorsal fiind în multe cazuri înlocuit cu o toartă. Culoarea pastei nu poate fi considerată un criteriu de identificare a eventualelor ateliere producătoare deoarece descrierile publicate pentru descoperirile de la nord sau de la sudul Dunării nu conțin elemente care să fi generat opinii ale specialiștilor în acest sens. Remarcăm totuși angoba de culoare închisă, predominantă fiind nuanțele de maron, prezente pe opaițele din Moesia Inferior. Comună este și grafia ștampilelor, cu litere neuniforme, neglijent conturate și cu ligaturi.

Dacă în Dacia, multe dintre opaițele lui *Ianuarius* au fost produse la *Sarmizegetusa*, cu siguranță că principala officină se găsea în Moesia Inferior, la *Durostorum*, lucru intuit încă din 1961 de N. Gostar³⁶⁶ și confirmat prin descoperirile ulterioare³⁶⁷, cea mai importantă fiind prezența în perimetrul atelierelor de aici a rebuturilor, deformate de foc, aparținând tipului X, pe care se păstrează ștampila³⁶⁸.

În Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Ploiești se găsesc două opaițe cu marca lui *Ianuarius* – cat. nr. 10 și 11. Deși par modelate în ateliere diferite, cele mai apropiate analogii sugerează originea lor moesică, departajate însă cronologic de calitatea modelării și prezența torții. Se remarcă lampa nr. 10, care deși are discul decupat, nu este prevăzută cu toartă, argument pentru datarea sa mai timpurie.

Lvcivs

Și *Lucius*, *prenomen*, *nomen* și *cognomen*, se înscrie în rândul producătorilor „clasici” de lămpi din *Aquileia*³⁶⁹, marca sa fiind prezentă pe tipul X încă din primii ani ai sec. II p.Chr.³⁷⁰ sau, după alte opinii, de la

³⁵³ Băluță 1961, p. 207; Băluță 2003, p. 106.

³⁵⁴ Gostar 1961, p. 193; Alicu 1994, p. 26, 194, nr. 1246.

³⁵⁵ Gostar 1961, p. 166, nr. 274, 275; după descrierea ștampilei nu este vorba de exemplarul din prezentul catalog.

³⁵⁶ Sanie, Dragomir, Sanie 1975, p. 200, nr. 35–36; Sanie 1981, p. 166, nr. 35–36, pl. 43/4, 11a–b; Ionomu 1986, p. 37–38.

³⁵⁷ Irimia 1981, p. 107, fig. 15/7, 23/11.

³⁵⁸ Exemplarul inedit, păstrat în depozitul MIA (ICEM TL), inv. nr. 42721.

³⁵⁹ Baumann 2009, p. 222, nr. 4, fig. 2/4, pl. 5/4.

³⁶⁰ Cătănciu, Barnea 1979, p. 184, N_{III}, 9(1), fig. 153, 154.

³⁶¹ Petrolescu 1971, p. 665, 667, nr. 3–6, pl. I; Mușeteanu, Culică, 1980, p. 286, 301–302, nr. 76–92, fig. 13–14; Mușeteanu 1992, p. 199–200, nr. 212–228, pl. 45–46; în prezent de la *Durostorum*–Ostrov sunt cunoscute 28 de opaițe *IANUARI* – informație Dan Elefterescu.

³⁶² Čičikova 1974, p. 160–161, pl. 36/3; Kuzmanov, Bečvarov 1986, p. 53–54, nr. 78–88, Tav. 10–11; Čičikova 1987, p. 170; Mușeteanu 1992, p. 200–201, nr. 229–239, pl. 46–47; Kuzmanov 1992, p. 36, nr. 256.

³⁶³ Čičikova 1974, p. 160; Čičikova 1987, p. 170, 171; Kuzmanov 1992, p. 36, nr. 256, p. 109, fig. 256a, b.

³⁶⁴ Alicu 1974, p. 74.

³⁶⁵ Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 302.

³⁶⁶ Gostar 1961, p. 166, nr. 273–275, p. 193.

³⁶⁷ Čičikova 1974, p. 160; Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 302.

³⁶⁸ Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 302, nr. 82, 89; Mușeteanu, 2003, p. 30.

³⁶⁹ Loeschke 1919, p. 296; Iványi 1935, p. 197; Buchi 1975, p. 115.

³⁷⁰ Băluță 1961, p. 209.

jumătatea secolului³⁷¹. Prototipurile, de foarte bună calitate, erau imprimate cu patru variante grafice ale semnăturii: *LVCIVS*, *LVCIVS/F*, *F/LVCIVC* și *LVCII/F*, repertoriu mult îmbogățit în provincii³⁷². Un atelier sigur atestat se găsește în Pannonia, la *Aquincum*, unde au fost descoperite valvele inferioare ale unor tipare³⁷³.

Marca a fost cunoscută atât în provinciile apusene și central europene³⁷⁴, cât și în răsăritul imperiului, unde, alături de produsele italice sau panonice au circulat copii și imitații locale.

Opaitele lui *Lucius* sunt cunoscute în Dacia prin descoperirile de la *Apulum*–Partoș³⁷⁵, *Bucium*³⁷⁶, *Cristești–Mureș*³⁷⁷, *Gilău*³⁷⁸, *Orlea*³⁷⁹, *Porolissum*³⁸⁰, *Sucidava*³⁸¹, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³⁸². La cele aproape 30 de lămpi din Dacia, se constată prezența unor elemente decorative inedite mai ales în câmpul ștampilei: coroane, palmete, cerceulețe în relief și incizate sau bustul zeului Amor pe disc.

Deși cele mai multe descoperiri au fost făcute la *Apulum*, nici un cercetător nu a propus acest centru ca eventual producător al mărcii *Lucius*.

În afara importurilor italice, evidente prin calitatea lor, și a unor piese de origine panonică de la *Apulum*³⁸³ și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*³⁸⁴, majoritatea sunt provinciale sau autohtone.

Datarea mărcii este asigurată de contexte arheologice și descoperiri monetare, pe toată durata existenței provinciei Dacia.

Din Muntenia, N. Gostar semnalează prezența unui opaiț *Lucius*, cu cerc înscris deasupra, în „Muzeul istoric Ploiești”³⁸⁵. După descriere, deși sumară, pare a fi vorba de opaițul din prezentul catalog, achiziționat în anul 1954.

Din Dobrogea sunt cunoscute cinci lămpi descoperite la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4)³⁸⁶ și una la *Sacidava*³⁸⁷. Caracteristicile aproape identice ale descoperirilor de la *Durostorum* sugerează producerea lor în acest centru deja consacrat pentru instrumentele de iluminat.

Modestă este și prezența mărcii în Bulgaria, unde sunt publicate doar trei opaițe de la *Oescus*³⁸⁸. Datarea descoperirilor moesice este în sec. II p.Chr.³⁸⁹.

Singurele elemente concrete privind identificarea atelierului producător al celor 35 de piese publicate la noi se referă la importurile nord-italice. Cu siguranță că aceeași origine are opaițul *Lucius* de la Ploiești, cat. nr. 11, remarcabil pentru calitatea tiparului și a lutului, finețea modelării și, nu în ultimul rând, starea perfectă de conservare.

³⁷¹ Gostar 1961, p. 184; Menzel 1969, p. 67, nr. 393.

³⁷² Buchi 1975, p. 115: *LVCII*, *LVCIV*, *LVCII/O*, *LVCII/M*, *LVC* etc.

³⁷³ Iványi 1935, p. 316, nr. 4562–4563, pl. XCIII, cu tiparele *LVCIVC/F*; Zsidi 2003, p. 205–206, fig. 6/d.

³⁷⁴ Walters 1914, p. 136, nr. 893; Broneer 1930, p. 88; Iványi 1935, p. 30–32, 196–198, nr. 2499–2531, p. 274, nr. 3862–3867, p. 316, nr. 4562–4563, pl. XCII–XCIII; Menzel 1969, p. 67, nr. 393, Abb 53/8; Plesničar-Gec 1972, p. 243, M. 664/2, pl. CLIII/12; Petru 1972, p. 57–58, M 569/2; Buchi 1975, p. 116–117, nr. 854–862, Tav. XLI–XLII; Vikić-Belančić 1975, p. 109, 110, nr. 742–744, fig. III/29, 30; Bailay 1980, p. 97, 286, Q 1179, pl. 65, fig. 106; Alram-Stern 1989, p. 76, 198, nr. 260–261, pl. 10; Pongracz 1990, p. 115, Abb. 5/169.

³⁷⁵ Gostar 1961, p. 166–167, nr. 295–307; Băluță 1961, p. 209–210, nr. 1–11, pl. VII/3–5, 7–9; Russu 1962, p. 470; Băluță 1983, p. 84–85; IDR III/6, 397; Băluță 1996, p. 252, nr. 54–56, pl. II/7, 8, VII/2; Băluță 2003, p. 124–128, nr. 1–15.

³⁷⁶ Gudea, Cosma 2008, p. 118, 123, nr. 26, pl. 93/26; Roman 2009, p. 66, 134, nr. 158, pl. 14/158.

³⁷⁷ Gostar 1961, p. 167, 308.

³⁷⁸ Isac, Roman 2001, p. 374, nr. 34, pl. V/34; Roman 2009, p. 66, 133–134, nr. 157, pl. 14, 22/157.

³⁷⁹ Tudor 1958, SE 370; Tudor 1968, SE 475; Tudor 1978, p. 91; IDR II, 315.

³⁸⁰ Russu 1962, p. 470; Băluță 1983, p. 85, pl. CX/12.

³⁸¹ Tudor 1968, SE 291; IDR II, 295; Tudor 1978, p. 91.

³⁸² Floca 1937, p. 36, fig. 10/1; Gostar 1961, p. 166, nr. 294; Alicu 1994, p. 28–29; 174, nr. 539, p. 176, nr. 589, p. 192–193, nr. 1171, p. 193, nr. 1172, fig. 18; p. 73–74; Höpken-Fiedler 2008, p. 148.

³⁸³ Băluță 2003, p. 125–127, nr. 2, 6–8, 10, 13–15.

³⁸⁴ Alicu 1994, p. 29.

³⁸⁵ Gostar 1961, p. 167, nr. 309.

³⁸⁶ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 302–303, nr. 93–94, fig. 14/93, 94; Iconomu 1986, p. 38–39; Mușețeanu 1992, p. 173, 201, nr. 240–241, pl. 47; Mușețeanu, Elefterescu 2008, p. 183–184, pl. 125 – trei exemplare publicate se adaugă încă două inedite – informație D. Elefterescu.

³⁸⁷ Scorpan 1973, p. 227, fig. 6/1.

³⁸⁸ Čičikova 1974, p. 155, 159, 162–163 – tabel.

³⁸⁹ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 302.

Neri

Atelierul lui *Nerius* a funcționat lângă *Mutina* (Modena), în nordul Italiei³⁹⁰, începând cu domnia lui *Claudius*³⁹¹ până la *Severus Alexander*³⁹², cu o perioadă de maximă dezvoltare în sec. II p.Chr.³⁹³, cele mai relevante repere cronologice fiind asigurate de descoperirile monetare din provincii.

Debutul timpuriu al producției este de altfel sugestiv demonstrat de faptul că primele opaițe modelate au fost de tip IX, în cantitate limitată, la începutul sec. I p.Chr, pentru ca în sec. II p.Chr., să fie produse exclusiv lămpi de tip X, în toate variantele³⁹⁴.

Opaițele purtând ștampila, cu cognomenul meșterului la genitiv – *Neri*, au cunoscut o circulație intensă în provinciile apusene³⁹⁵, în Pannonia³⁹⁶ și Moesia Inferior³⁹⁷, unde sunt cunoscute și variantele *L/NERI*, *NERI/F* sau *NERI/S*.

Pe teritoriul României au fost descoperite doar 14 lămpi *Neri* în Dacia, la *Apulum*–Partoș³⁹⁸, *Drobeta*³⁹⁹, *Napoca*⁴⁰⁰, *Romula*⁴⁰¹ și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁰². Un exemplar inedit a fost semnalat în muzeul din Ploiești, fără proveniență sau descriere⁴⁰³.

Până în prezent nu a fost publicată nici o descoperire din Moesia Inferior.

Raritatea mărcii la noi și prezența importurilor italice sau panonice⁴⁰⁴, nu a pus problema identificării unor ateliere producătoare în Dacia. Cele mai multe opaițe „provinciale” sau „autohtone”, din care două sunt „aproape identice” sunt semnalate la *Apulum*⁴⁰⁵, centru de olărit consacrat, unde nu este exclus să fi fost modelate și copii ale produselor lui *Nerius*.

Lămpile de la *Apulum* sunt datate între sec. II–III p.Chr. în contexte arheologice datate cu monede de la Traianus, Marcus Aurelius, Commodus, Elagabal și Severus Alexander⁴⁰⁶, iar exemplarul de la *Drobeta* a fost descoperit într-un mormânt din prima jumătate a sec. III p.Chr.⁴⁰⁷.

Opaițul *Neri* de la Ploiești – cat. nr. 12, pare mai apropiat de produsele panonice unde întâlnim ștampile asemănătoare, cu hasta oblică a literei R mai lungă și ușor curbată⁴⁰⁸, datate în sec. II p.Chr.

³⁹⁰ Buchi 1975, p. 123.

³⁹¹ Monedă *Claudius* la Győr, Iványi 1935, p. 18, 201, nr. 2584.

³⁹² Monedă *Elagabalus* și *Severus Alexander* la *Apulum*, Băluță 2003, p. 135, nr. 9.

³⁹³ Loeschke 1919, p. 297; Gostar 1961, p. 184–185.

³⁹⁴ Iványi 1935, p. 30, 137, nr. 1500; Buchi 1975, p. 123.

³⁹⁵ Loeschke 1919, 297; Buchi 1975, p. 123–125, nr. 887–900, Tav. XLIV; Ravognan 1983, p. 76, nr. 120–121, Tav. III; Bailez 1988, p. 169, Q 1621, pl. 7; Alram-Stern 1989, p. 77–78, nr. 266–267, 292, pl. 11; Biondani 2003, p. 120; Casus-Genover, Soler-Fuste 2006, p. 171, G. 789, Lam XLVI, p. 173, G 817, Lam. XLVIII.

³⁹⁶ Iványi 1935, p. 17, 18, 30–32, 137, nr. 1500, p. 200–202, nr. 2576–2602, p. 275, nr. 3873–3882, pl. XCIII; Neuman 1967, p. 16, 19; Plesničar-Gec 1972, p. 75, 209, Gr. 382/1, T. CIII/1, p. 94, 226, Gr. 534/1, T.CXXIII/1, p. 134, 263, Gr. 913/1, T.CLXXVI/1; Petru 1972, p. 53, 156, Gr. 512/1, T. XXXIV/2, p. 60, 158, Gr. 622/2, T.XL/7, p. 70, 160, Gr. 778/1, T.L/29, p. 107, 166, Gr. 1158/3, T. VIII/3; Vikić-Belančić 1975, p. 112–113, nr. 761–776, fig. III; Alram-Stern 1989, p. 76–78, 199–200, nr. 266–267, Taf. 11; Palágyi 2002, p. 34, nr. 109; Zsidi 2003, p. 206.

³⁹⁷ Ivanišević, Nikolić-Dordević 1997, p. 122, pl. 47/10.

³⁹⁸ Gostar 1961, p. 167, nr. 317–319; Băluță 1961, p. 210–211, nr. 1–6, pl. VIII/2, 3; XII/7; Băluță 1983, p. 89; Băluță 2003, p. 134–136, nr. 1–9; Egri 2005, p. 85–86, pl. 35/1.

³⁹⁹ Tudor 1958, SE, 60; Gostar 1961, p. 167, nr. 321; Tudor 1968, SE, 71; IDR II, 123.

⁴⁰⁰ Bărcăcilă 1932, p. 244, fig. 12; Gostar 1961, p. 167, nr. 320; Băluță 1961, p. 210, nota 6; Băluță 1996, p. 103–104, pl. I/2.

⁴⁰¹ Negru, Bădescu, Avram 2008, p. 193, nr. 13, singura menționare a prezenței lui *Nerius* la *Romula*, fără a se preciza numărul descoperirilor

⁴⁰² Höpken, Fiedler 2008, p. 148, pl. 111/h.

⁴⁰³ Gostar 1961, p. 167, nr. 322; nu excludem posibilitatea ca N. Gostar să fi văzut opaițul *Neri* din catalogul nostru, achiziționat în anul 1954.

⁴⁰⁴ Băluță 2003, p. 134–135, nr. 1, 3, 5–7; Höpken, Fiedler 2008, p. 148.

⁴⁰⁵ Băluță 2003, p. 134–135, nr. 2, 4, 8–9.

⁴⁰⁶ Băluță 2003, p. 134; Egri 2005, p. 85.

⁴⁰⁷ Gostar 1961, p. 185.

⁴⁰⁸ Iványi 1935, pl. XCIII/60, 71.

Octavi

Un producător de lucerne cu o prezență deosebită pe teritoriul României a fost *Octavius*, care și-a început activitatea în Italia de Nord, către sfârșitul sec. I p.Chr.⁴⁰⁹. Câteva opaițe însă au fost descoperite în contexte arheologice datate cu monede de la Augustus, astfel că datarea mărcii poate suferii modificări⁴¹⁰.

Ștampila sa, cu numele imprimat la genitiv – *Octavi*, sau, în unele cazuri, cu inițiala genticului C(aius) OCTAVI, este foarte cunoscută în provinciile apusene⁴¹¹ și în Pannonia⁴¹², atât prin produse originale, cât și prin copii sau imitații locale, până în sec. III p.Chr.⁴¹³.

O situație asemănătoare se constată și în provincia Dacia unde opaițele *Octavi* au fost descoperite în peste 20 de localități: *Alburnus Maior*⁴¹⁴, Almașul Mare⁴¹⁵, *Ampelum*⁴¹⁶, *Apulum*–Partoș⁴¹⁷, Buciumeni⁴¹⁸, Cristești de Mureș⁴¹⁹, *Drobeta*⁴²⁰, Gârla Mare⁴²¹, Gilău⁴²², Gherla⁴²³, Grădiștea Muncelului⁴²⁴, Ilișua⁴²⁵, Micăsasa⁴²⁶, *Micia*⁴²⁷, *Porolissum*⁴²⁸, *Potaissa*⁴²⁹, Răcari⁴³⁰, *Romula*⁴³¹, *Sucidava*⁴³², *Tibiscum*⁴³³, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴³⁴ și Transilvania, loc neprecizat⁴³⁵.

O statistică reală a descoperirilor din Dacia este greu de realizat deoarece nu tot materialul a fost publicat. Astfel, la *Potaissa*, autorul studiului monografic vorbește despre „opaițele OCTAVI găsite de

⁴⁰⁹ Loeschcke 1919, p. 197; Gostar 1961, p. 185; Buchi 1975, p. 127.

⁴¹⁰ Buchi 1975, p. 127 – tabel.

⁴¹¹ Buchi 1975, p. 126–131, nr. 903–938, Tav. XLV–XLVI; Menzel 1969, p. 64, nr. 388, Abb. 53/3; Buchi 1975, p. 128–131, nr. 903–938, Tov. XLV–XLVI; Ravagnan 1983, p. 76–77, nr. 122–127, Tov. IV; Alram-Stern 1989, p. 78, 200, nr. 268, p. 201, nr. 273, p. 234, nr. 401, p. 256–258, nr. 493–498, Taf. 11, 30, 34; Schäfer, Marczoeh 1990, p. 54, nr. 54; Modrzejewska-Pianetti 1991, p. 86–88; Hübinger 1993, p. 82–83, nr. 144, Taf. 18; Notarianni, De Carolis 1997, p. 27; Biondani 2003, p. 120.

⁴¹² Iványi 1935, p. 31–33, 202–206, nr. 2607–2661, p. 275–276, nr. 3883–3894, pl. XCIII–XCIV; Neuman 1967, p. 16, nr. 78, p. 19, nr. 139; Plesnică-Gec 1972, p. 64, 199, Gr. 326/1, pl. LXXXIV/18, p. 72, 206, Gr. 370/1, pl. XCVIII/1, p. 75, 208, Gr. 380/5, pl. CII/5, p. 113, 244, Gr. 668/1, pl. CLIV/2; Petru 1972, p. 26, Gr. 33/1, pl. XIV/1, p. 37, Gr. 212/3, pl. XXII/13, p. 62, Gr. 652/4, pl. XLIII/8, p. 81, Gr. 873/2, pl. LXII/8, p. 90, Gr. 958/1, pl. LXXXIII/16; p. 104, Gr. 37/1, pl. V/1, p. 108, Gr. 81, pl. IX/15; Rubright 1973, p. 61, nr. 78, pl. VIII; Vikić-Belančić 1975, p. 113–114, nr. 777–785, fig. IV/1–5, pl. XXXV/5; Pangracz 1990, p. 115, fig. 3/68, 7/288, 8/323.

⁴¹³ Băluță 1961, p. 212, nr. 10; Buchi 1975, p. 212; Băluță 2003, p. 130, nr. 11.

⁴¹⁴ *Alburnus Maior* I, p. 396, nr. 33, fig. 20/33; *Alburnus Maior* III, p. 94, M 66/2, pl. 41/1, p. 163–164, M 171/2, pl. 149/3; Bocan, Ursuțiu, Cociș 2008, p. 45, 48, nr. 35, 36, pl. 15.

⁴¹⁵ Gostar 1961, p. 168, nr. 344; Băluță 1961, p. 211, nota 3; Băluță 1983, p. 91, pl. CXI.

⁴¹⁶ Lipovan 1994, p. 181, fig. 1/4–6a,b

⁴¹⁷ Gostar 1961, p. 168, nr. 325–337; Băluță 1961, p. 211–212, tip XXXI, nr. 1–13, pl. VIII/4, 5, 7; Băluță 1983, p. 90, pl. LXXXIX/1–14; CXI/6–15; IDR III/6, p. 213–214, nr. 400; Băluță 2003, p. 138–140, nr. 1–14; Egri 2005, p. 85, pl. 25.

⁴¹⁸ Băluță 1961, p. 211, nota 3; Russu 1962, p. 470; Chirilă *et alii* 1972, p. 56, nr. 41; pl. XLVI/1; Gudea, Cosma 2008, p. 121, nr. 10, pl. 91/10; Roman 2009, p. 67, 108, nr. 80, pl. 9/80, pl. 14/80.

⁴¹⁹ Gostar 1961, p. 168, nr. 342; Băluță 1961, p. 211, nota 3.

⁴²⁰ Tudor 1968, SE, 72bis; IDR II, 125; Tudor 1978, p. 91.

⁴²¹ Stângă 2005, p. 44, pl. XLIX/2.

⁴²² Isac, Roman 2001, p. 373, nr. 28, p. 378–379, pl. IV/28, pl. VII/28; Roman 2009, p. 67, 134–135, nr. 160, pl. 14, 22.

⁴²³ Protase, Gudea, Ardevan 2008, p. 109–110, nr. 1, 5, pl. LXXXV/1.

⁴²⁴ Băluță 2003, p. 137, nota 13.

⁴²⁵ Gostar 1961, p. 168, nr. 340–341; Băluță 1961, p. 211, nota 3; Băluță 1996, p. 104, nr. 72, pl. XIII/14.

⁴²⁶ Băluță 2003, p. 137, nota 15.

⁴²⁷ Gheorghiu 1974–1975, p. 51, nr. 1, pl. I/1; Băluță 1977, p. 215, 220, nr. 33.

⁴²⁸ Roman 2009, p. 67, 135, nr. 161, 162, pl. 14, 22.

⁴²⁹ Russu 1962, p. 470; Bărbulescu 1994, p. 127; Cătiș 1996, p. 63.

⁴³⁰ Gostar 1961, p. 168, nr. 343; Tudor 1968, SE, 435; IDR II, nr. 171; Tudor 1978, p. 91.

⁴³¹ Gostar 1961, p. 168, nr. 338; Tudor 1968, SE, 435; IDR II, 447; Tudor 1978, p. 91; Băluță 1994, p. 211, nr. 84, pl. VI/10; Negru, Bădescu 2005, p. 254, pl. 119/10.

⁴³² Gostar 1961, p. 168, nr. 339; Tudor 1968, SE 292; IDR II, 296.

⁴³³ Benea 1990, p. 149, 164–165, nr. 79, 80, 80A, fig. 16; Regep-Vlascici 2007, p. 151–152, 155–156, nr. 5–7, fig. 6/a–c.

⁴³⁴ Gostar 1961, p. 168, nr. 323–324; Băluță 1961, p. 211, nota 3; Alicu 1994, p. 30, 74–75, nr. 545–550, 1173–1174, 1248, fig. 18, pl. 14; Höpken, Fielder 2008, p. 148, pl. 110/8; 111/13.

⁴³⁵ Gostar 1961, p. 168, nr. 347–348; Băluță 2003, p. 137, nota 20.

Téglás”, fără a preciza numărul lor⁴³⁶, iar ultimele repere din lista lui N. Gostar se referă la piese „văzute”, fără descriere sau număr de inventar⁴³⁷.

Majoritatea celor peste 60 de opaițe purtând marca *Octavi* publicate sunt copii sau imitații provinciale și locale, doar câteva fiind produse italice⁴³⁸. Ca posibile ateliere ale descoperirilor din Dacia sunt amintite în primul rând cele din Pannonia⁴³⁹, unde, la Siszek, este documentată valva inferioară a unui tipar⁴⁴⁰. Nu sunt excluse nici existența unor oficine locale⁴⁴¹, fără a se preciza însă locul exact. Pentru această posibilitate poate fi luat în considerare numărul mare al descoperirilor de la *Apulum*–Partoș – 14 exemplare, *Tibiscum* – cinci exemplare sau *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* – 17 exemplare, dar și diversitatea grafiei ștampilelor, aspectul general, calitatea modelării și al finisării, decorul bordurii, discului sau a bazei.

Contextul arheologic și descoperirile monetare încadrează cronologic lămpile lui *Octavius* din Dacia între începutul sec. II p.Chr.⁴⁴², cu cea mai mare răspândire până la sfârșitul său⁴⁴³, până la jumătatea secolului următor⁴⁴⁴ și chiar, într-un caz, până la sfârșitul acestei perioade⁴⁴⁵.

Pentru Muntenia, N. Gostar menționează un exemplar inedit aflat în Muzeul din Ploiești⁴⁴⁶. Un număr semnificativ de opaițe *Octavi* au fost descoperite și în Dobrogea la *Arrubium*⁴⁴⁷, Barboși⁴⁴⁸, *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4)⁴⁴⁹, Gura Canliei⁴⁵⁰, *Noviodunum*⁴⁵¹, *Tomis*⁴⁵² și *Troesmis*⁴⁵³.

Acestora și le adaugă alte trei exemplare descoperite la *Durostorum*–Silistra⁴⁵⁴, astfel că numărul opaițelor *Octavi* descoperite în această zonă este de 60.

Tot din Moesia Inferior (Bulgaria) au mai fost publicate de la Svišov, *Novae* și *Sexaginta Prista*⁴⁵⁵, iar din Moesia Inferior, cele de la *Singidunum*⁴⁵⁶.

Ca și în alte cazuri, *Durostorum* se detașează în mod evident ca posibil producător al opaițelor purtând marca *Octavi*. Recentele descoperiri de aici modifică semnificativ ierarhia pieselor publicate, astfel că *Octavi*, cu 47 de exemplare, trece pe locul doi, după *Fortis*, cu 65 de exemplare, urmează *Cassi*, cu 36 de exemplare, *Armeni*, cu 30 și *Ianuari*, cu 28 de exemplare, această ultimă marcă fiind la un moment dat pe locul doi la *Durostorum*⁴⁵⁷.

Numărul mare al descoperirilor și prezența atelierelor civile de ceramică documentate arheologic, la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4), asigură cronologia de producere și circulație a mărfii, între prima jumătate a sec. II p.Chr., cu un apogeu al producției în ultimul sfert al secolului, până spre mijlocul sec. III p.Chr. când atacurile goților au marcat începutul unei perioade de criză⁴⁵⁸.

⁴³⁶ Bărbulescu 1994, p. 127.

⁴³⁷ Gostar 1961, p. 168.

⁴³⁸ Băluță 1961, p. 211, nr. 1; Alicu 1994, p. 30; Băluță 2003, p. 138–140, nr. 1, 14.

⁴³⁹ Alicu 1994, p. 30; Băluță 2003, p. 138–140, nr. 5, 6, 10, 11; Regep-Vlascici 2007, p. 152.

⁴⁴⁰ Iványi 1935, p. 317, nr. 4565, pl. XCIV/14; Zsidi 2003, p. 206.

⁴⁴¹ Băluță 2003, p. 138–140, nr. 2–4, 7–9, 12, 13.

⁴⁴² Benea 1990, p. 150; Alicu 1994, p. 30, datat cu emisiuni monetare din intervalul 104–156 p.Chr..

⁴⁴³ Gostar 1961, p. 185; Alicu 1994, p. 30; Băluță 2003, p. 139–140, nr. 12, 14; Regep-Vlascici 2007, p. 152; Roman 2009, p. 135, nr. 161.

⁴⁴⁴ Isac, Roman 2001, p. 379; Băluță 2003, p. 138–139, nr. 4, 12; Egri 2005, p. 86.

⁴⁴⁵ Gudea, Cosma 2008, p. 121; Roman 2009, p. 108, nr. 80.

⁴⁴⁶ Gostar 1961, p. 168, nr. 349.

⁴⁴⁷ Paraschiv 1997, p. 324, 326, 329, nr. 31, pl. IV/31.

⁴⁴⁸ Sanie, Dragomir, Sanie 1975, p. 200, nr. 38; Sanie 1981, p. 166–167, nr. 39–40, pl. 43/12a, b, pl. 44/b.

⁴⁴⁹ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 283 – tabel, 303, nr. 96–113, fig. 14–15; Mușețeanu 1992, p. 174, 201–203, nr. 243–263, pl. 47–48; în prezent la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4) sunt cunoscute 47 de opaițe cu marca *Octavi* – informație D. Elefterescu; Bozu 2008, p. 41, nr. 88.

⁴⁵⁰ Popasima 1997, p. 310, 312, 314, pl. VI.

⁴⁵¹ Ștefan 1941–1944, p. 478–479, nr. 4, fig. 7/1; Baumann 2009, p. 223, nr. 7.

⁴⁵² Severeanu 1936, nr. 40, tip 36; Iconomu 1986, p. 39, nota 2; Băluță 1994, p. 210–211, nr. 83–84, pl. VI/6, 10.

⁴⁵³ Opaiț 1980, p. 342, amintește marca printre descoperirile din terme, fără a preciza numărul pieselor; în depozitul MIA /ICEM TI) se păstrează un opaiț întreg cu nr. inv. 25.172.

⁴⁵⁴ Čičikova 1974, p. 158; Kuzmanov, Băčvarov 1986, p. 51, nr. 59–61, Tab. VIII, Mușețeanu 1992, p. 203, nr. 261–263, pl. 48.

⁴⁵⁵ Čičikova 1974, p. 158; Čičikova 1987, p. 168–169, nr. 149–159, pl. XVII.

⁴⁵⁶ Ivanišević, Nicolici-Dordević 1997, p. 122, pl. 47/12.

⁴⁵⁷ Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 302.

⁴⁵⁸ Mușețeanu, 2003, p. 132–133.

Cele peste 120 de opaițe *Octavi* cunoscute în Dacia și Moesia Inferior (Dobrogea cu *Durostorum*) se încadrează cronologic și morfologic celor cunoscute în lumea romană.

În colecția de la Ploiești se păstrează două opaițe de tip X purtând marca *Octavi*.

Primul – cat. nr. 14, descoperit în anul 1938 la Draja de Sus, este în mod cert un produs italic. Se remarcă calitatea deosebită a tiparului și a lutului, finisarea atentă, ștampila cu majuscule bine conturate. Datarea este asigurată de contextul descoperirii, între 101/102–117/118 p.Chr., durata de funcționare a castrului⁴⁵⁹. Nu excludem posibilitatea ca acest opaiț să fie cel amintit de N. Gostar în anul 1961⁴⁶⁰.

Al doilea exemplar – cat. nr. 15, este un produs provincial, poate chiar local, modelat dintr-un lut moale, neglijent finisat mai ales în zona rezervorului, cu literele ștampilei inegal conturate, datat larg în a doua jumătate a sec. II – prima jumătate a sec. III p.Chr.

Procli

Atelierul lui *Proculus* /*Proculinus*, deși recunoscut ca activ în Italia de Nord la începutul sec. II p.Chr.⁴⁶¹, este puțin cunoscut în provinciile apusene și central europene⁴⁶². Marca a fost aplicată exclusiv pe lămpile tipului X, în provincii fiind cunoscute și câteva exemplare de tip Xb.

Până în prezent, din Dacia, au fost publicate lămpile descoperite la *Apulum*–Partoș⁴⁶³ și *Romula*⁴⁶⁴.

Din sudul Moldovei se cunosc două opaițe *Procli* de la Barboși⁴⁶⁵, iar din Dobrogea unul de la *Carsium*⁴⁶⁶. Lista a fost recent completată cu șapte lămpi descoperite la *Durostorum*–Ostrov (Ferma 4), păstrate în muzeul din Călărași⁴⁶⁷. În Moesia Inferior (Bulgaria) este cunoscut doar un opaiț, descoperit la Svišov⁴⁶⁸.

Alături de *Neri*, cu doar 14 descoperiri, opaițele purtând ștampila *Procli* sunt cel mai modest reprezentate pe teritoriul României, din cei zece producători prezenți în lotul de la Ploiești. Raritatea mărcii în lumea romană – greu de explicat pentru o formă „clasică”, general acceptată o lungă perioadă de timp, sugerează o existență de scurtă durată a oficinei italice. În acest caz se poate presupune că lămpile *Procli*, au fost mai puțin copiate sau imitate în provincii. Referindu-se la două lămpi de la *Apulum*, C. Băluță le atribuie o probabilă proveniență moesică⁴⁶⁹, în condițiile în care prezența mărcii la *Durostorum* nu era cunoscută.

Importanța recunoscută a centrului ceramic de la *Durostorum*, numeroasele tipuri de opaițe produse sau atribuite atelierelor de aici sunt argumente care nu exclud și producerea acestei mărci.

Opaițul *Procli* de la Ploiești – cat. nr. 16, este apropiat ca aspect general, dimensiuni și grafia inscripției de cele cunoscute până în prezent, astfel că îl considerăm un produs nord-italic, datat în sec. II p.Chr. Micile erori de finisare și lipsa unor argumente recunoscute privind modelarea tipului în atelierele provinciale sau locale, nu constituie, deocamdată, elemente pentru o altă încadrare. Amintim în acest sens că „... și oficinele din Italia produceau uneori marfă de slabă calitate”⁴⁷⁰, iar „... o a doua generație de meșteri italieni (...) nu respecta în totalitate rigoarea primelor serii”⁴⁷¹.

B. OPAIȚE ANEPIGRAFICE

În componența lotului de opaițe de tip *Firmalampen* din colecția muzeului prahovean se păstrează doar patru exemplare lipsite de semnătura producătorului, fie din cauza stării de conservare sau a neaplicării acesteia. Statisticile descoperirilor arheologice indică însă o dominantă cantitativă semnificativă a lămpilor

⁴⁵⁹ Ștefan 1945–1947, p. 138–144, IDR II, p. 233–234; Protase 1977, p. 191–192.

⁴⁶⁰ Gostar 1961, p. 168, nr. 349.

⁴⁶¹ Loeschcke 1919, p. 297; Gostar 1961, p. 186; Buchi 1975, p. 137.

⁴⁶² Loeschcke 1919, p. 297; Iványi 1935, p. 31–32, 206, nr. 2670–2672, pl. XCIV/69–71; Petru 1972, p. 47, 155, Gr. 439/1, T. XXIX/20; Buchi 1975, p. 137–138, nr. 958–959, Tav. XLVII.

⁴⁶³ IDR III/6, p. 240–241, nr. 453; Băluță 2003, p. 151–152, nr. 1–3.

⁴⁶⁴ Tudor 1958, SE, 121; Gostar 1961, p. 169, nr. 368; Tudor 1968, SE, 142; IDR II, 449.

⁴⁶⁵ Sanie, Dragomir, Sanie 1975, p. 200–201, nr. 39; Sanie 1981, p. 167, nr. 41–42, pl. 43/8, 44/3a,b.

⁴⁶⁶ Nicolae 1994, p. 199, nr. 1, pl. I/1A–B.

⁴⁶⁷ Informație Dan Elefterescu.

⁴⁶⁸ Čičikova 1974, p. 155, 158–159; Kuzmanov 1992, p. 36, nr. 246.

⁴⁶⁹ Băluță 2003, p. 149–150, nr. 1–2.

⁴⁷⁰ Gostar 1961, p. 197.

⁴⁷¹ Čičikova 1974, p. 158.

anepigrafice datorită copierii sau imitării tipului în atelierele provinciale și locale din imperiu. Un exemplu la îndemână îl găsim la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, producător recunoscut de instrumente de iluminat, unde, din 307 opaițe *monolychnis*, doar 85 sunt șampilate⁴⁷², situație asemănătoare fiind constatată și în cazul opaițelor cu două sau trei arzătoare⁴⁷³. Astfel că, numărul relativ mare al opaițelor șampilate de la Ploiești reflectă preocuparea specialiștilor de a achiziționa piese deosebite, de o mare valoare muzeistică, destinate organizării expoziției de bază în preajma (re)înființării acestui lăcaș de cultură în anul 1953.

Opaițul cu nr. cat. 17 este produs într-un atelier local, cu un tipar uzat, dintr-o pastă neomogenă, moale. Încă din vechime a fost legat de un suport, astfel că la capătul dinspre disc al canalului s-a produs o rosătură. Pe bază se disting cu greu urmele în relief ale unei mărci, poate *Ianuari* (?), dar din prudență am preferat să considerăm piesa drept anepigrafică. Datarea se face larg, în sec. II–III p.Chr.

În lotul nostru, deosebit este un opaiț de mari dimensiuni – cat. nr. 18, fragmentar, din care se păstrează o parte din cioc, canal și disc, cu o lungime de 15,33 cm. Astfel de lămpi erau folosite „pentru iluminarea încăperilor mari, a porticelor și probabil a străzilor”⁴⁷⁴, sau cu ocazia unor festivități, banchete ori ca alternativă pentru torțe sau lumânări⁴⁷⁵. În general, opaițele de mari dimensiuni sunt mai rare, datorită fragilității lor, a utilizării mai greoaie, dar și mai costisitoare din cauza consumului sporit de combustibil.

În Dacia sunt cunoscute cele de la *Apulum*–Partoș⁴⁷⁶, *Porolissum*⁴⁷⁷ și *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁷⁸. Din provinciile învecinate amintim descoperirile de la *Emona*, în Pannonia⁴⁷⁹ și *Singidunum*, în Moesia Inferior⁴⁸⁰. Se datează în sec. II–III p.Chr.

Din seria *Firmalampen*, tip Xa, la Ploiești se păstrează un singur opaiț cu trei arzătoare, *trilychnis* – cat. nr. 19, fără marcă. Cu o prezență modestă în literatura de specialitate din apus⁴⁸¹, tipul este documentat cu un număr semnificativ de piese în Dacia, la *Apulum*–Partoș⁴⁸², *Napoca*⁴⁸³, *Potaissa*⁴⁸⁴, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁴⁸⁵ și Transilvania, loc neprecizat⁴⁸⁶. Numărul lor este desigur mult mai mare dacă ar fi să considerăm informația de la *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* după care un număr de 160 de fragmente de tip IX și X nu pot fi sigur încadrate⁴⁸⁷, iar la *Apulum*, lămpile fără marcă depășesc cu mult pe cele cu marcă⁴⁸⁸. Din cele 50 de opaițe *trilychnis* publicate, trei aparțin tipului IX, 26 tipului X, trei sunt nedeterminabile⁴⁸⁹, iar 18 anepigrafice.

Pe 31 dintre ele figurează mărcile a nouă *figlinae* consacrate: C.DESSI – 14 exemplare, STROBILI și FORTIS – câte patru, ATIMETI, FORTI, CAI – câte două și CAI GEMELLINV/S, IANUARUS/F și L.INGENI câte unul. Opaițele lui DESSIIUS sunt majoritare la *Apulum* și singurele prezente la *Potaissa*, marcând astfel două posibile ateliere locale.

Popularitatea opaițelor cu trei arzătoare în Dacia și modelarea lor în mai multe centre se reflectă în diversitatea elementelor stilistice și a decorului. Astfel, la *Apulum*, întâlnim diverse variante de torți în formă

⁴⁷² Alicu 1994, p. 54, ≈ 21% din total.

⁴⁷³ Alicu 1994, p. 56.

⁴⁷⁴ Băluță 2003, p. XVIII.

⁴⁷⁵ D’Alescio 2002, p. 45.

⁴⁷⁶ Băluță 2003, p. 36, nr. 4, p. 107, nr. 4, p. 117, nr. 1.

⁴⁷⁷ Gudea 1989, p. 451, nr. 53, pl. XV/53, fragmentat din canal și cioc cu o lungime de 9 cm.

⁴⁷⁸ Alicu 1994, p. 192–193, nr. 1171–1172, fig. 18, fragmente de bază cu diametrul de 7,7 / 7 cm, cu șampila LVCI, LUCIA.

⁴⁷⁹ Plesničar-Gec 1972, p. 172, Gr. 112/8, pl. XXX/12, fragment, extremitatea ciocului de 4,5 cm.

⁴⁸⁰ Simić 1997, p. 37, Gr. 39, T III, fragment, ciocul și o parte din disc de 18 cm.

⁴⁸¹ Walters 1914, p. 142, nr. 941, fig. 187; Iványi 1935, p. 262, nr. 3670, pl. LIV/14; Buchi 1975, p. 53, nr. 357, Tav. XVII, p. 105–106, nr. 799, Tav. XXXVI; Bailey 1980, p. 285, Q 1176, pl. 53, fig. 106; Palágyi 2002, p. 40, nr. 142.

⁴⁸² Băluță 2003, p. 2, nr. 2–3, cu șampila CAI, p. 15, nr. 1, cu șampila ATIMETI, p. 50–51, nr. 2, 4, 8, 14, 18, 19 cu șampila C.DESSI, p. 82, nr. 45, p. 89–90, nr. 101, cu șampila FORTIS, p. 102, nr. 1, cu șampila CAI GEMELLINV/S, p. 107, nr. 4, cu șampila IANVARIVS/F, p. 162–164, nr. 1, 6, cu șampila STROBILI.

⁴⁸³ Băluță 1996, p. 96, nr. 21, pl. VIII/1, cu șampila C.DESSI; Isac, Roman 2006, p. 72, nr. 26, C.DESSI.

⁴⁸⁴ Gostar 1961, p. 159, nr. 84; Băluță 1961, p. 199, nota 1; Băluță 1996, p. 96, nr. 19–20, pl. VIII/3, 4, cu șampila C.DESSI; Cătinaș 1996, p. 67, nr. 4–6, 9, fig. 1,2, cu șampila C.DESSI; Cătinaș 2004, p. 87, fig. 6–9; Isac, Roman 2006, p. 58, nr. 109–112, cu șampila C.DESSI, p. 60, nr. 120–121, anepigrafice.

⁴⁸⁵ Alicu 1994, p. 56, 183–184, nr. 820–837, pl. 20–21, cu șampila ATIMETI (nr. 820), FORTI (nr. 822, 825) și FORTIS (nr. 821, 824); Isac, Roman 2006, p. 75, nr. 216; Höpken, Fiedler 2008, p. 147, pl. 111/12, cu șampila de INGENVVS.

⁴⁸⁶ Isac, Roman 2006, p. 82, nr. 266.

⁴⁸⁷ Alicu 1994, p. 56.

⁴⁸⁸ Băluță 2003, p. XVI.

⁴⁸⁹ Alicu 1994, p. 183, nr. 824, 826; Băluță 2003, p. 2, nr. 3.

de palmetă stilizată, discul concav, decorat cu rozetă sau *lunula*, bordura cu alveole, romburi, granule sau incizii, uneori brâul este torsionat, pe canal pot fi practicate și două orificii de ventilare, iar baza poate fi conturată de unul, două sau trei cercuri în relief⁴⁹⁰. La *Ulpia Traiana Sarmizegetusa* predomină brâul torsionat ovele pe bordură și alt model stilizat al torții⁴⁹¹.

Mai apropiate ca aspect general de opaițul *trilychnis* de la Ploiești sunt descoperirile de la *Potaissa*, lipsite de elemente decorative pe disc sau bordură, cu baza marcată de două cercuri în relief, datate în sec. II–III p.Chr.⁴⁹².

În lotul studiat se găsește un singur exemplar aparținând tipului IX – cat. nr. 20, cu discul închis și canal în forma literei I. Cele trei variante cunoscute sunt cele mai timpurii opaițe de tip *Firmalampen* produse în Italia de Nord.

Cu ajutorul monedelor sunt datate începând cu epoca lui Augustus, au fost produse în sec. II p.Chr. și doar sporadic în sec. III p.Chr.⁴⁹³. Aproape toate atelierele italice au fabricat acest tip, preluat și copiat sau imitat în provincii, cu sau fără marca producătorului⁴⁹⁴, uneori cu trăsături distincte. Este și cazul opaițului de la Ploiești care, spre deosebire de prototipurile originare este prevăzut cu o apucătoare lamelară, perforată orizontal și baza plată, păstrând însă structura caracteristică a variantei IXa.

Asemenea lămpi sunt relativ frecvente în apusul Europei, cu precădere în Germania⁴⁹⁵, unde se găsesc și cele mai apropiate analogii pentru exemplarul nostru, care se remarcă prin diametrul maxim mai mic și ciocul mai suplu. Majoritatea analogiilor sunt datate la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.

În Dacia, opaițele de tip IX sunt cunoscute cu forma lor clasică, multe șampilate, produse în general importate la începutul sec. II p.Chr.

CATALOG*

L – lungime; Lp – lungime păstrată; D – diametru rezervor; Dd – diametru disc; Db – diametru bază;
H – înălțime bazin (înălțime totală).

1. Opaiț *monolychnis*, tip Xb, lipsește extremitatea ciocului și o parte din disc, parțial restaurat. Nr. inv. 6.4.–919; Pl. I/1.

Proveniență: descoperit de Gh. Ștefan în anul 1938 în castrul de la Drajna de Sus, jud. Prahova.

Dimensiuni: Lp = 7,20 cm; D = 5,6 cm; Dd = 3,28 cm; Db = 3,20 cm; H = 2,55 cm.

Tehnică / material: modelat într-un tipar ușor uzat; lut fin, moale, rar particule de calcar alb, culoare cărămizie-gălbui, angobă roșiatică, slab aderentă; uzat; folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu trei butoni bifizi, dispuși simetric; baza rotundă, ușor adâncită, înscrisă în două cercuri concentrice în relief, cu ștampila *ARMENI* în relief, scris cursiv cu ligaturi; înălțimea literelor: 0,9 cm.

Bibliografie: inedit (Gostar 1961, p. 158, nr. 26 ?)

Analogii (selectiv): Čičikova 1973, p. 349–358; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 283, 285–286, 288–289, fig. 8; Popilian 1986, p. 81–90.

Datare: prima jumătate a sec. II p.Chr. (101/102–117/118).

Origine: atelier moesic – *Durostorum, Novae* ?

⁴⁹⁰ Vezi nota 482.

⁴⁹¹ Vezi nota 485.

⁴⁹² Vezi nota 484.

⁴⁹³ Loeschcke 1919, p. 267; Menzel 1969, p. 60.

⁴⁹⁴ Buchi 1975, pass.

⁴⁹⁵ Broneer 1930, p. 87–88, tip XXVI, p. 184, nr. 526–527, pl. XI; Bernhard 1955, p. 356–357, nr. 440–441, pl. CXXVI; Perlzweig 1961, p. 83, nr. 120–121, pl. 5, p. 109, nr. 629–630, pl. 14; Vegas 1966, p. 120, nr. 250, Taf. 2, 6; Menzel 1969, p. 61, nr. 358, 363, Abb. 49/2, 7, p. 63, nr. 373, 376, Abb. 51/4, 7; Hayes 1980, p. 58, nr. 257, pl. 29, p. 59, nr. 262, 263, pl. 30; Bailey 1988, p. 165–168, Q 1583–1613, pl. 6, 7; Zelle 1990, p. 180, nr. 18, Taf. 33/7, 8; Hübinger 1993, p. 99, nr. 179, 180, Taf. 24; Kirsch 2002, p. 92–114, nr. 156–261, Taf. 13–15; Hanotte 2008, p. 136, nr. 1, pl. 102. Prezent și în Africa, la Cartagina, cf. Deneauve 1969, p. 208–209, nr. 1026–1030, pl. XCIII.

* Sunt recunoscător colegilor pentru ajutorul acordat în realizarea acestui material: Camelia Kaim (DTP), Camelia Geanbai (desene); Grigoriu Georgeta, Gabriel Dincu (foto).

2. Opaț „monolychnis”, tip Xa, lipsește cea mai mare parte din disc, spărturi ușoare în zona ciocului și a brâului din jurul discului. Nr. inv.: 6.4.–5131; Pl. I/2.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 04.02.1961 de la O.C.L. Produse Industriale, București.

Dimensiuni: L = 7,73 cm; D = 5,17 cm; Dd = 3,33 cm; Db = 2,57 cm; H = 2,55 (2,80) cm.

Tehnică / material: modelare într-un tipar de bună calitate, finisare atentă; pastă fină, compactă, rar mica argintie în compoziție; angobă / vopsea roșie păstrată în partea superioară; folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu trei butoni dispuși simetric, canalul spre cioc este perforat de un orificiu pentru ventilație; pe disc se mai păstrează urmele unui decor, probabil un anima; baza rotundă, ușor adâncită, marcată de două cercuri concentrice, ștampila *CAMPILI*, reliefată foarte îngrijit; câmpul inscripției este decorat cu trei cerculețe în relief cu punct la mijloc; înălțimea literelor 0,80 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Buchi 1975, p. 17–18, nr. 83–97, Tav. VI; Sapelli 1979, p. 131, nr. 277; Čičikova 1974, pl. 34/5.

Datare: a doua jumătate a sec. II – începutul sec. III p.Chr.

Origine: atelier nord-italic.

3. Opaț *monolychnis*, tip Xb, lipsește discul și extremitatea ciocului. Nr. inv.: 6.4.–3470; Pl. I/3.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 20.04.1959 de la Mihail Șapira, București.

Dimensiuni: L = 9,65 cm; D = 6,85 cm; Dd = 3,93 cm; Db = 3,55 cm; H = 2,77 (3,14) cm.

Tehnică / material: modelat într-un tipar de bună calitate, pastă fină, rar particule de calcar alb și mica argintie, aspect poros, culoare ocru deschisă, vopsea roșie, slab aderentă; folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu trei protuberanțe; orificiul pentru ventilație de pe canal este doar marcat, dar neperforat; baza rotundă, ușor adâncită, înconjurată de două cercuri în relief; marca *CASSI*, în relief; înălțimea literelor 0,80–0,90 cm.

Bibliografie: inedit (Gostar 1961, p. 159, nr. 68 ?).

Analogii (selectiv): Buchi 1975, p. 19–20; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 289, nr. 8–22, fig. 8,9; Băluță 2003, p. 26–35, nr. 1–35.

Datare: a doua jumătate a sec. II p.Chr.

Origine: *Durostorum* (?), Italia de Nord.

4. Opaț *monolychnis*, tip Xa, lipsește discul și o parte din extremitatea superioară a ciocului. Nr. inv.: 6.4.–52815; Pl. I/4.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 02.10.1958 de la Frasin Munteanu, București.

Dimensiuni: L = 9,70 cm; D = 6,78 cm; Dd = 4,43 cm; Db = 4,26 cm; H = 3,00 (3,32) cm.

Tehnică / material: tipar de bună calitate, finisare ușor neglijentă a cordonului care delimitează discul și a îmbinării dorsale; pastă fină, moale, rar particule de calcar alb și mica argintie, culoare bej-maronie, angobă maron deschisă, inegal aplicată.

Descriere / decor: trei butoni bifizi pe bordură; baza rotundă, ușor adâncită, marcată de două cercuri; ștampila *CASSI*, în relief, înălțimea literelor 0,90 cm.

Bibliografie: inedit (Gostar 1961, p. 159, nr. 68 ?).

Analogii (selectiv): Buchi 1975, p. 19–20; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 289, nr. 8–22, fig. 8–9; Băluță 2003, p. 26–35, nr. 1–35.

Datare: a doua jumătate a sec. II p.Chr.

Origine: *Durostorum* (?), Italia de Nord.

5. Opaț *monolychnis*, tip Xb, lipsește extremitatea ciocului, crăpat la îmbinare în partea dorsală. Nr. inv.: 6.4.–52812; Pl. 2/5.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 02.10.1958 de la Frasin Munteanu, București.

Dimensiuni: L = 8,38 cm; D = 5,83 cm; Dd = 3,76 cm; Db = 3,21 cm; H = 2,75 cm.

Tehnică / material: modelat într-un tipar ușor uzat, finisare neglijentă; deformat la ardere; lut fin, moale cu incluziuni de calcar alb și rar mica argintie; culoare alb-gălbuie, urme slabe de vopsea maron; puternic folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu doi butoni laterali și cu motivul vrejului de viță de vie cu ciorchini, baza rotundă, plată, ușor adâncită, înconjurată de un cerc în relief în care este imprimată marca *FLAVI*, înălțimea literelor 0,95–1,20 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 300–301, nr. 32–44, fig. 10–11.

Datare: sfârșitul sec. II – prima jumătate a sec. III p.Chr.

Origine: Moesia Inferior, *Durostorum* (?).

6. Opaț *monolychnis*, tip Xb, complet. Nr. inv.: 6.4.–910; Pl. II/6.

Proveniență: descoperit de Gh. Ștefan în anul 1938 în castrul roman de la Drajna de Sus, jud. Prahova.

Dimensiuni: L = 6,95 cm; D = 4,76 cm; Dd = 2,99 cm; Db = 2,05 cm; H = 2,36 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar, finisare ușor neglijentă la îmbinare; lut fin, moale, rar particule de calcar alb, culoare cărămizie-roșcată, angobă roșiatică, lucioasă, inegal păstrată, fără urme de uzură sau folosire.

Descriere / decor: bordura este decorată cu două protuberanțe laterale, dispuse simetric; orificiul de alimentare spre cioc; orificiul pentru ventilație pe canal, aproape de disc, ușor lateral; baza rotundă, ușor adâncită, conturată de două cercuri în relief; ștampila FORTIS, cu majuscule inegale și neglijent conturate, uzată; înălțimea literelor 0,50–0,60 cm.

Bibliografie: inedit (Ștefan 1945–1947, p. 134–135; Gostar 1961, p. 165, nr. 260 ?).

Analogii (selectiv): Ivány 1935, pl. LXXXVII–XCI, *pass.*; Buchi 1975, p. 87, nr. 615, Tav. XXX; Sapelli 1979, p. 134, nr. 292, Tav. XXXIII; Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 283, 301, nr. 45–75, fig. 11–12, *pass.*; Băluță 2003, p. 76–91, nr. 1–111, *pass.*; Roman 2009, p. 129, nr. 141, pl. 14, 21.

Datare: prima jumătate a sec. II p.Chr. (101/102–117/118)

Origine: atelier provincial moesic – *Durostorum*, *Novae* ?.

7. Opaț *monolychnis*, tip Xb, complet, spărturi minore a nervurii. Nr. inv.: 6.4.–19744; Pl. II/7.

Proveniență: necunoscută; achiziționat în anul 2001 (?).

Dimensiuni: L = 9,43 cm; D = 6,27 cm; Dd = 4,26 cm; Db = 2,85 cm; H = 3,36 cm.

Tehnică / material: modelat cu un tipar de bună calitate, finisare atentă; lut fin, moale, ușor poros, rar granule de calcar alb; culoare roz-cărămizie, angobă maron-roșcată, păstrată parțial, opacă; uzat, puternic folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu două butoane bifide, dispuse lateral, ușor asimetrice; orificiul de alimentare perforat spre canal; baza rotundă, puțin adâncită, încadrată de două cercuri în relief; ștampila FORTIS, cu majuscule inegale, neglijent conturate, puternic tocite; înălțimea literelor 0,60–0,70 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): vezi cat. nr. 6.

Datare: sec. II p.Chr.

Origine: atelier provincial moesic (?).

8. Opaț *monolychnis*, tip Xb, complet, lipsește un fragment din disc, restaurat. Nr. inv.: 6.4.–1522; Pl. II/8.

Proveniență: descoperit de Gh. Ștefan în anul 1938 în castrul de la Drajna de Sus, jud. Prahova.

Dimensiuni: L = 7,57 cm; D = 5,15 cm; Dd = 3,18 cm; Db = 2,12 cm; H = 2,86 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar, pastă fină, dură, rar particule de calcar alb; culoare maron-roșcată, angobă brună, lucioasă; puțin folosit.

Descriere / decor: bordura prevăzută cu trei protuberanțe prismatice este decorată cu incizii radiale practicate cu spatula în pasta crudă; orificiul de umplere este ușor orientat spre canal, iar cel de ventilație spre disc; baza rotundă, ușor concavă, este înconjurată de două cercuri în relief; ștampila FORTIS este înscrisă într-un cartuș abia conturat; înălțimea literelor 0,50–0,60 cm.

Bibliografie: Inedit (Gostar 1961, p. 165, nr. 260 ?).

Analogii (selectiv): Moga 1978, p. 165–166, fig. 8; Băluță 1989, p. 251, nr. 48, pl. VI/1; Băluță 1996, pl. 101, nr. 49, pl. II/9, XIII/3; Cătișă 1996, p. 68, nr. 13, fig. 3/13; Băluță 2003, p. 76, nr. 1, p. 82, nr. 45.

Datare: prima jumătate a sec. II p.Chr. (101/102–117/118)

Origine: atelier provincial, Dacia (?).

9. Opaț *monolychnis*, tip Xb, complet, complet, spărturi minore pe bordură și bazin. Nr. inv.: 6.4.–4070; Pl. III/9.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 23.11.1959 de la Roman Condurache, București.

Dimensiuni: L = 7,46 cm; D = 5,19 cm; Dd = 3,21 cm; Db = 2,73 cm; H = 2,20 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar cu două valve de dimensiuni diferite, neglijent finisat; pastă dură, casantă, grea, cu mica argintie în compoziție; culoare cărămizie-roșcată, angobă roșcată, inegal aplicată; puternic uzat și folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu două butoane laterale, dispuse simetric; baza rotundă este puternic tocită din cauza tiparului uzat și a unei folosințe îndelungate, se mai disting două cercuri în relief și marca *FOR(TIS)*; înălțimea literelor 0,60 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): vezi cat. nr. 6.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Origine: atelier local, Moesia Inferior (?).

10. Opaț *monolychnis*, tip Xb, lipsește extremitatea ciocului. Nr. inv.: 6.4.–3387; Pl. III/10.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 23.04.1959 de la Pop Gavril, București.

Dimensiuni: L = 7,23 cm; D = 5,37 cm; Dd = 3,09 cm; Db = 3,09 cm; H = 2,68 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar de bună calitate, finisare îngrijită; pastă fină, moale, rar granule de calcar alb; culoare cărămidie-deschisă, angobă roșcată, inegal păstrată.

Descriere / decor: trei butoni pe bordură, dispuși simetric; discul decupat pe 2/3 din suprafață; baza rotundă, ușor adâncită, conturată de un cerc în relief; marca *(I)ANVARI*, litere de tipar cursive, neglijent conturate, cu ligatură *ANV* și *RI*; înălțimea literelor 1,00 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 286, 301–302, nr. 46–92, fig. 13–14.

Datare: sec. II p.Chr.

Origine: atelier moesic, *Durostorum* (?).

11. Opaț *monolychnis*, tip X, se păstrează parțial baza, toarta și o parte din bordură. Nr. inv.: 6.4.–3984; Pl. III/11.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 29.09.1959 de la Mihail Șapira, București.

Dimensiuni: Lp = 7,42 cm; Db = 3,30 cm; H = 2,90 (3,35) cm.

Tehnică / material: modelat în tipar, finisare neglijentă; pastă poroasă cu nisip fin, granule de calcar alb și mica în compoziție; culoare cenușie-deschisă, angobă maron-roșcată, inegal păstrată, puternic uzat, parțial ars secundar.

Descriere / decor: toartă în bandă, dublu canelată pe lungime; discul decupat; baza rotundă, conturată de un cerc în relief; marca *(I)ANVARI*, în ligatură *NV* și *RI*; înălțimea literelor 1,00–1,10 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Mușețeanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 286, 301–302, nr. 46–92, fig. 13–14.

Datare: sec. III p.Chr.

Origine: atelier moesic, *Durostorum* (?).

12. Opaț *monolychnis*; tip Xa; complet. Nr. inv.: 6.4.–652; Pl. III/12.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 03.06.1954 de la Dimian E. Ierimia, București.

Dimensiuni: L = 10,16 cm; D = 6,97 cm; Dd = 4,25 cm; Db = 2,99 cm; Hb = 2,82 cm; H = 3,15 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar de foarte bună calitate, detaliile fiind perfect redată; pastă fină, bine aleasă; culoare cărămidie-roșcată, angobă la culoare, uniformă, lucioasă; nefolosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu trei butoni bifizi, simetric dispuși; orificiul de alimentare și cel de ardere egale în diametru; canalul perforat pentru ventilație; baza rotundă, ușor adâncită este marcată de trei cercuri în relief cu ștampila *LVCIVS* înscrisă cu litere de tipar, simetrice, perfect conturate, cu un cerculeț incizat deasupra literei *C*; înălțimea literelor 0,9 cm.

Bibliografie: Inedit (Gostar 1961, p. 167, nr. 309 ?).

Analogii (selectiv): Buchi 1975, p. 115–117, Tav. XL–XLII; Băluță 2003, p. 124–126, nr. 1, 3–5, 9, 12.

Datare: sec. I p.Chr.

Origine: Italia de Nord.

13. Opaț *monolychnis*; tip Xb; spărtură în partea din spate a capacului, lipsește butonul. Nr. inv.: 6.4.–650; Pl. IV/13.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 03.06.1954 de la Dimian E. Ierimia, București.

Dimensiuni: L = 8,50 cm; D = 6,00 cm; Dd = 3,70 cm; Db = 3,40 cm; H = 3,15 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar de bună calitate; pastă fină, fără impurități, moale; culoare bej deschis, angobă roșu pompeian, inegal păstrată; ușor uzat, folosit.

Descriere / decor: pe bordură se păstrează doi butoni, simetric figurați; orificiu pentru ventilație la jumătatea canalului; baza rotundă, conturată de două cercuri în relief; ștampila *NERI* înscrisă, ușor deplasată spre stânga, hasta oblică a literei *R* mai lungă; înălțimea literelor 0,5 cm.

Bibliografie: inedit (Gostar 1961, p. 167, nr. 322 ?).

Analogii (selectiv): Ivány 1935, pl. XCIII/60, 61; Buchi 1975, p. 123–125, nr. 887–900, Tav. XLIV; Băluță 2003, p. 134–135, nr. 2, 3.

Datare: sec. II p.Chr.

Origine: Pannonia (?), Italia de Nord (?).

14. Opaț *monolychnis*; tip Xa; complet. Nr. inv.: 6.4.–911; Pl. IV/14.

Proveniență: descoperit de Gh. Ștefan în anul 1938 în castrul de la Drajna de Sus, jud. Prahova.

Dimensiuni: L = 10,29 cm; D = 6,90 cm; Dd = 4,27 cm; Db = 3,08 cm; H = 3,36 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar de foarte bună calitate, atent finisat; pastă fină, bine aleasă, rar particule de calcar alb; culoare cărămizie roșcată; angobă proprie, compactă, lucioasă; puțin folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu doi butoni de formă piramidală, dispuși lateral, simetric; orificiu pentru ventilație perforat la jumătatea canalului, ușor lateral; baza rotundă, înconjurată de două cercuri în relief, cu ștampila *OCTAVI*, imprimată cu majuscule, conturate îngrijit, proporțional; sub literele *TA* câmpul este decorat cu un cerculeț în relief cu punct la mijloc; înălțimea literelor 0,7 cm.

Bibliografie: inedit (Gostar 1961, p. 168, nr. 349 ?).

Analogii (selectiv): Buchi 1975, p. 130, nr. 925, Tav. XLV/925a, b; Băluță 2003, p. 138, nr. 1.

Datare: prima jumătate a sec. II p.Chr. (101/102–117/118).

Origine: Italia de Nord.

15. Opaț *monolychnis*; tip Xb; lipsește discul. Nr. inv.: 6.4.–5126; Pl. IV/15.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 04.02.1961 de la OCL Produse Industriale, București.

Dimensiuni: L = 9,12 cm; D = 6,20 cm; Dd = 4,00 cm; Db = 3,40 cm; H = 2,92 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar ușor uzat, finisare neglijentă la îmbinare; pastă fină, moale, rar granule de calcar alb și incluziuni feruginoase; culoare bej deschis, angobă maron roșcată, groasă, parțial exfoliată; uzat, folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu doi butoni piramidali, puternic tociți, dispuși simetric, lateral; baza rotundă, ușor adâncită, conturată de două cercuri în relief; ștampila *OCTAVI*, puternic tocită și literele inegal conturate; înălțimea literelor 0,50 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Sapelli 1979, p. 13, nr. 298–299, Tav. XXXIV; Sanie 1981, p. 166–167, nr. 39–40, pl. 43/12a, b; Mușeteanu, Culică, Elefterescu 1980, p. 303, nr. 105–107, 109, fig. 15; Alram-Stern 1989, p. 201, nr. 273, Taf. 30; Băluță 2003, p. 138, nr. 4, p. 139, nr. 9, 12; Gudea, Cosma 2008, p. 121 nr. 10, pl. 91.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Origine: atelier provincial (?).

16. Opaț *monolychnis*; tip Xa; lipsește discul. Nr. inv.: 6.4.–5124; Pl. IV/16.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 04.02.1961 de la OCL Produse Industriale, București.

Dimensiuni: L = 9,33 cm; D = 6,31 cm; Dd = 4,34 cm; Db = 3,38 cm; H = 2,91 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar de bună calitate, echilibrat, atent finisat, în interior se păstrează amprenta unui deget; pastă fină, densă, rar particule de mica argintie; culoare cărămizie-roșcată, angobă maron roșcată, groasă, uniformă; uzat, folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu două protuberanțe de formă piramidală, dispuse lateral, simetric; baza rotundă, conturată de două cercuri în relief; ștampila *PROCLI*, tocită; înălțimea literelor 0,50 cm.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Sanie 1981, p. 167, nr. 41–42, pl. 43/8, 44/3a, b; Buchi 1975, p. 137–138; Băluță 2003, p. 149–150, nr. 1–3.

Datare: sfârșitul sec. II – începutul sec. III p.Chr.

Origine: Italia de Nord (?).

17. Opaț *monolychnis*; tip Xb; complet. Nr. inv.: 6.4.–3473; Pl. V/17.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 20.04.1959 de la Mihail Șapira, București.

Dimensiuni: L = 7,24 cm; D = 4,83 cm; Dd = 2,76 cm; Db = 2,65 cm; H = 1,96 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar dintr-un lut poros, moale, cu nisip fin în compoziție; culoare roșu-cărămizie, angobă la culoare; uzat, folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu două protuberanțe laterale, dispuse simetric; orificiul de alimentare perforat spre canal; pe baza rotundă, ușor adâncită, se mai păstrează în relief un fragment de ștampilă, puternic tocită (poate *ARMENI* sau *IANVARI*) realizată cu grafie cursivă și ligaturi; opaițul a fost legat pe un suport cu o fibra care a lăsat urme în pasta moale între butoni și canal.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): –

Datare: sec. II–III p.Chr.

Origine: atelier local, moesic (?).

18. Opaț *monolychnis*; tip Xb; se păstrează o parte din bordură, disc și cioc. Nr. inv.: 6.4.–52813; Pl. V/18.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 02.10.1958 de la Frasin Munteanu, București.

Dimensiuni: Lp = 15,33 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar; lut fin, bine ales, rar mica argintie, particule de calcar alb și oxid roșu; culoare bej-cărămizie, angobă alburie, uniformă; uzat; folosit.

Descriere / decor: opaiț de mari dimensiuni; pe bordură se mai păstrează un buton lateral, tocit, discul adâncit și ușor concav, cu orificiul de alimentare larg, dispus central; brăul rotunjit, scund și tocit.

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Gudea 1989, p. 451, nr. 53, pl. XV/53; Alicu 1994, p. 192–193, nr. 1171–1172, fig. 18.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Origine: import, atelier provincial.

19. Opaț *trilychnis*; tip Xa; lipsește apucătoarea și extremitățile la două ciocuri.

Nr. inv.: 6.4.–658; MJIAP

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 03.06.1954 de la Dimian E. Ierimia, București.

Dimensiuni: L = 11,60 cm; D = 7,64 cm; Dd = 4,24 cm; Db = 2,57 cm; H = 3,83 cm.

Tehnică / material: modelat în tipar de bună calitate; pastă fină, moale, cu particule de calcar alb, mica și rar pietricele în compoziție; culoare cărămizie deschisă, cu urme de angobă maron deschisă; uzat; puternic folosit.

Descriere / decor: bordura este decorată cu două protuberanțe bifide, dispuse simetric lateral; discul plat, cu orificiul de alimentare lard dispus central, orificii de ventilație pe canal, perforate spre disc; baza rotundă, ușor adâncită înconjurată de două cercuri în relief; după forma spărturii, apucătoarea era în formă de palmetă (frunză stilizată).

Bibliografie: inedit.

Analogii (selectiv): Isac, Roman 2006, p. 58, nr. 109–112, p. 60, nr. 120–121.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Origine: atelier provincial, Dacia ?.

20. Opaț *monolychnis*; tip IXa; lipsește extremitatea superioară a ciocului, restaurat. Nr. inv.: 6.4.–54135; Pl. V/20.

Proveniență: necunoscută; achiziționat la 01.05.1955 de la Eliza Becher, București.

Dimensiuni: Lp = 8,26 cm; D = 4,28 cm; Dd = 3,08 cm; Db = 2,32 cm; H = 2,30 (3,24) cm.

Tehnică / material: modelare și finisare atentă, cu un tipar de bună calitate; pastă fină, moale, bine aleasă; culoare roz-cărămizie, angobă maron închis, parțial păstrată.

Descriere / decor: corp suplu cu ciocul lung, în prelungire; discul rotund, plat, ușor adâncit, perforat central, înconjurat de un brâu bine conturat; bordura îngustă decorată cu doi butoni laterali dispuși simetric; toartă lamelară, perforată orizontal; baza rotundă, plată, înconjurată de două cercuri în relief.

Bibliografie: inedit.

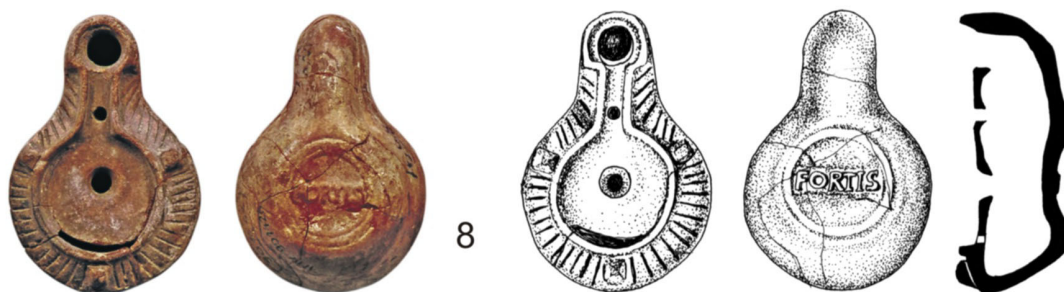
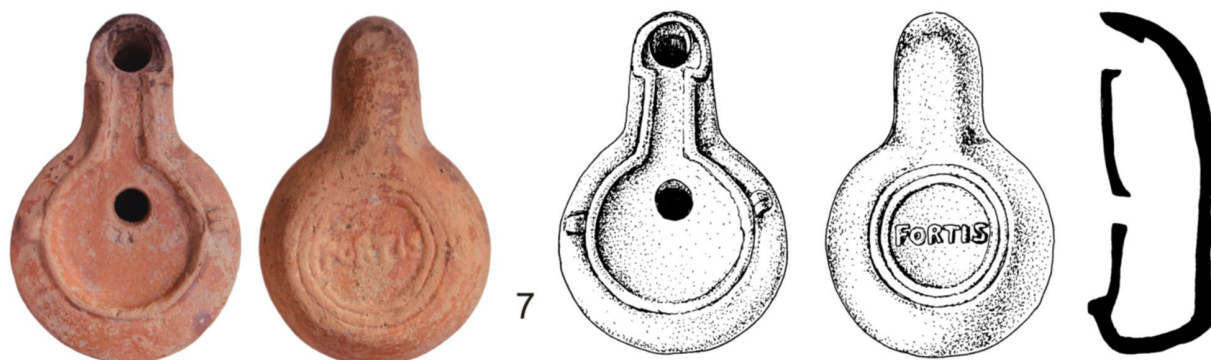
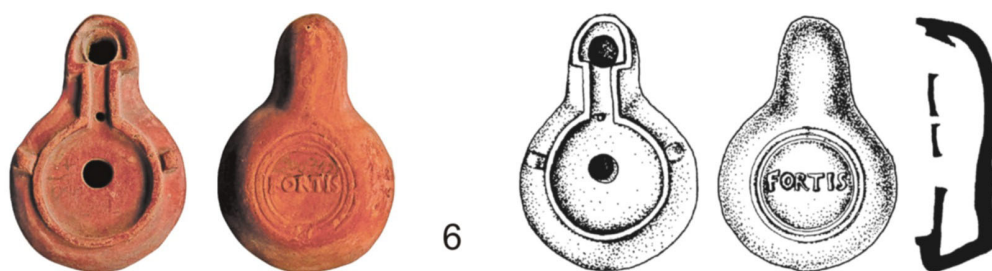
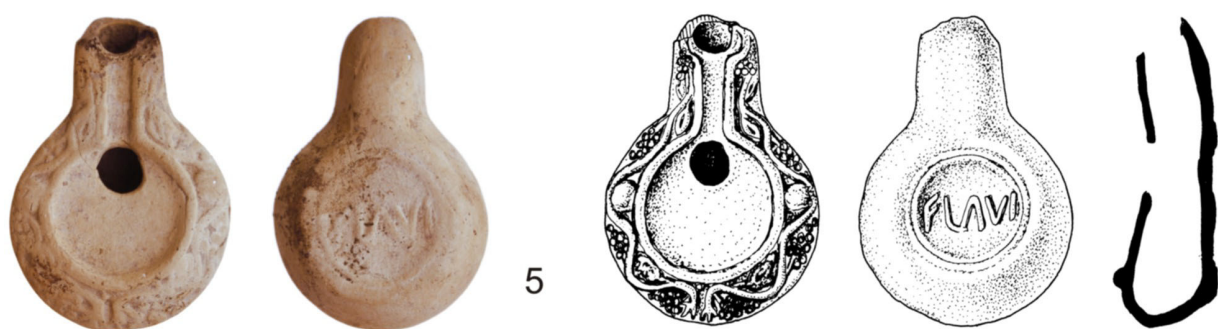
Analogii (selectiv): Menzel 1969, p. 61, nr. 358, 363, Abb. 49/2, 7, p. 63, nr. 373, 376, Abb. 51/4, 7; Zelle 1990, p. 180, nr. 18, Taf. 33/7, 8.

Datare: sec. II–III p.Chr.

Origine: atelier provincial, Germania (?).

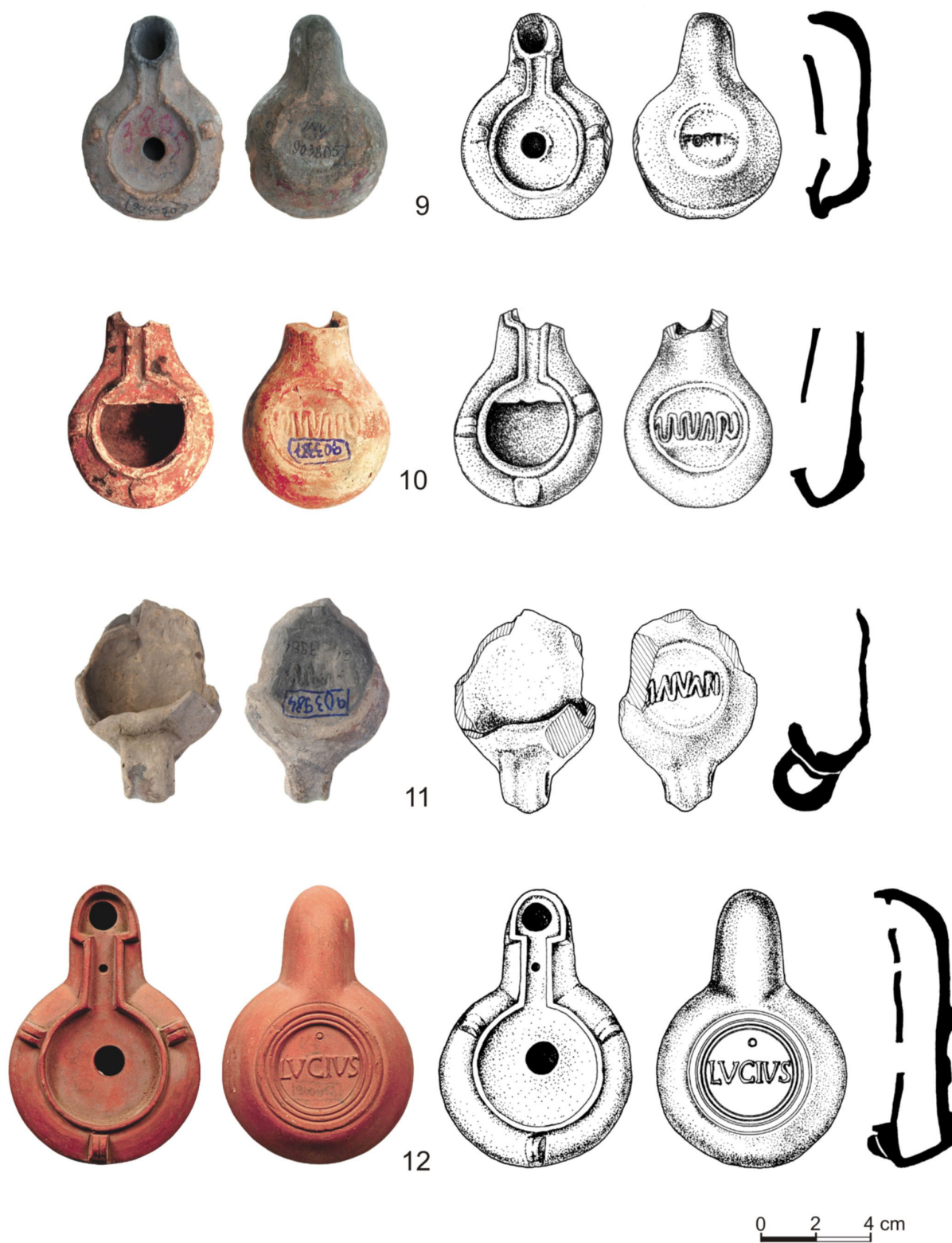

Planşa 1.

0 2 4 cm

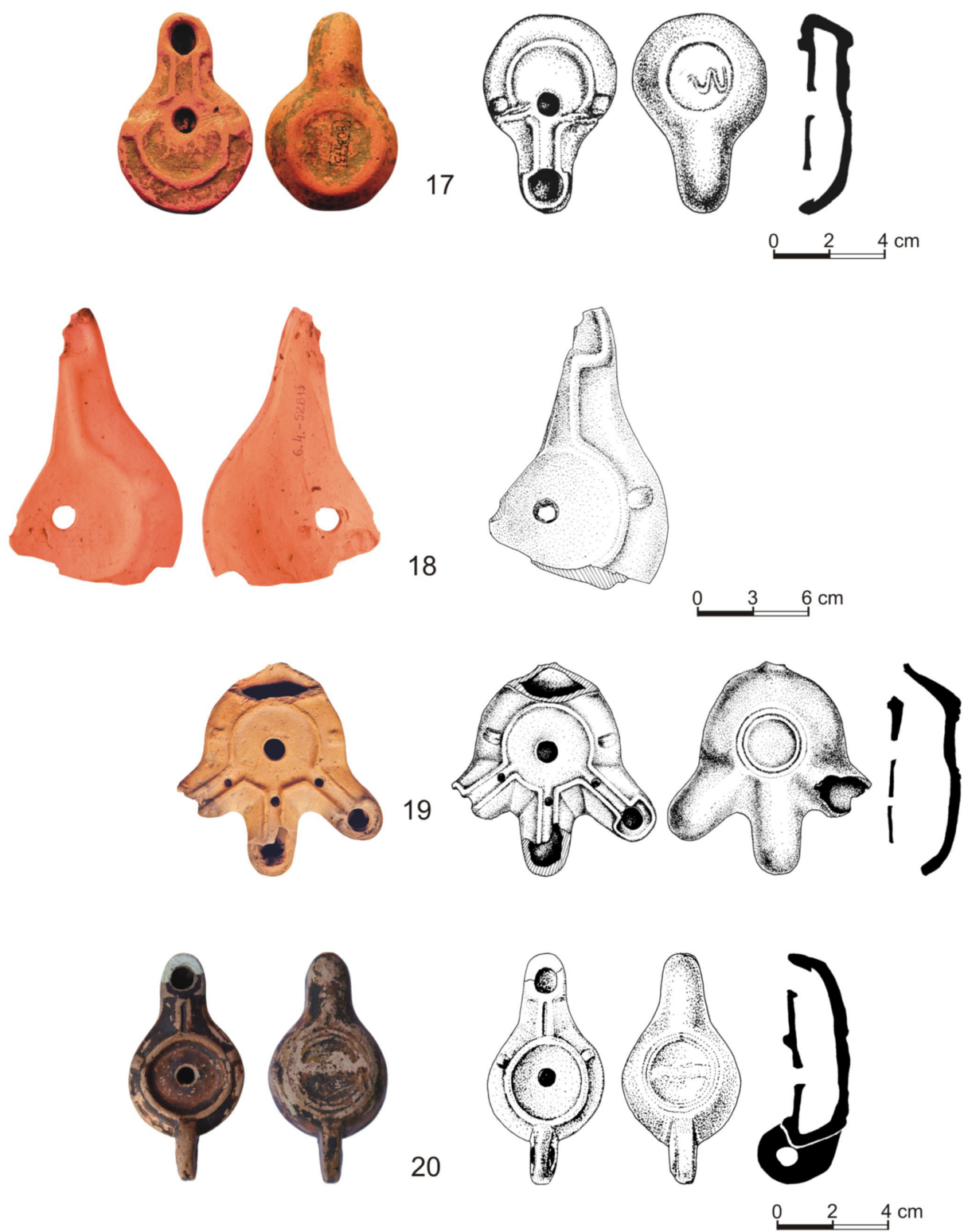
Planșa 2.

Planşa 3.

Planșa 4.

Planşa 5.

BIBLIOGRAFIE

- D'Alascio, G. 2002, *De lucerne di Saepinum*, în *Saepinum Materiali e Monumenti*, I, Salerno.
- Alicu, D. 1976, *Die Firmalampen von Ulpia Traian, Sarmisegetusa*, în *Dacia*, N.S. XX, p. 205–220 + 3 pl.
- Alicu, D. 1994, *Opațiile romane. Die Römischen Lampen. Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, Bibliotheca Musei Napocensis, VII, București.
- Alram-Stern, E. 1989, *Die Römischen Lampen aus Carnuntum*, in *Der Römische Limes in Österreich*, heft 35, Viena.
- Aricescu, A. 1977, *Armata în Dobrogea romană*, București.
- Bailey, D.M. 1980, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, II, *Roman Lamps Made in Italy*, Londra.
- Bajusz, I. 1980, *Colecția de antichități a lui Tegras István din Turda*, *Acta Musei Porolissensis* 4, Zalău, p. 367–394.
- Bandoc, D., 2008, *Roman lamps from Cioroiul Nou, Cioroiși Commune, Dolj County, Romania*, *Lychnological Actes* 2, p. 53–57, pl. 17–18.
- Baumann, V.H. 2009, *Lucernele de la Noviodunum*, *Peuce*, S.N. 7, p. 217–310.
- Băluță, C. 1964, *Opațiile romane de la Apulum (II)*, *Apulum* V, București, p. 277–295.
- Băluță, C.I. 1996, *Lămpile romane din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, *ActaMN* 33, I, p. 89–113.
- Băluță, C.L. 1961, *Opațiile romane de la Apulum (I)*, în *Acta Musei Regionalis Apulensis*, Studii și Comunicări, Arheologie-Istorie-Etnografie, III, p. 189–220.
- Băluță, C.L. 1977, *Lămpile romane din Muzeul Județean Hunedoara-Deva*, *Sargetia* XIII, p. 209–228.
- Băluță, C.L. 1983, *Lucernele romane din Dacia Intracarpatică* (Teză de doctorat) *mss*, Cluj-Napoca.
- Băluță, C.L. 1989, *Lămpile antice de la Muzeul de Istorie Sibiu*, *Apulum* XXVI, p. 237–262.
- Băluță, C.L. 1994, *Lămpile antice din colecția Severeanu. Muzeul de Istorie și Artă al Municipiului București*, *Apulum* XXXI, p. 199–226.
- Băluță, C.L. 1999, *Lămpi cu marcă epigrafică inedite descoperite la Apulum-Partos*, *Apulum*, XXXVI, p. 225–240.
- Băluță, C.L. 2003, *Lămpile antice de la Alba Iulia (Apulum)*, I, *Lămpile epigrafice*, Alba Iulia.
- Bărbulescu, M. 1994, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda.
- Bărcăcilă, Al. 1932, *Drobeta, azi T.-Severin. Așezarea dacică din podul lui Traian, castrul și orașul roman cu 75 figuri și planul castrului*.
- Benea, D. 1990, *Lampes romaines de Tibiscum*, *Dacia*, N.S. 34, p. 140–168.
- Bernhard, M. L. 1955, *Lampki starozytne*, Varșovia.
- Bichir, Gh. 1984, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, Institutul de Arheologie, Biblioteca de Arheologie, XLIII, București.
- Biondani, F. 2003, *Le „Firmalampen” della città romana di Dausa (AN)*, în *RCRFA* 38, p. 119–127.
- Blăjan, M. 1990, *Contribuții la repertoriul așezării rurale antice din Dacia romană*, *Apulum* XXVI, p. 283–330.
- Bocan, I., Ursutin, A., Cociș, S. 2008, *Stamped Clay Oils Lamps from the Roman Cremation Necropolis of Tăul Cornu. Preliminary considerations*, în *Lychnological Actes* 2, p. 41–52, pl. 11–16.
- Bogdan Cătănescu, I. 1974, *Cercetări în castellum de la Rucăr*, *SCIVA*, 25, 2, p. 277–288.
- Bogdan Cătănescu, I., Barnea, Al. 1979, *Ceramica și descoperiri mărunte*, în Barnea, Al., Barnea, I. (eds.), *Tropaeum Traiani, I, Cetatea*, București, p. 177–226.
- Bondoc, D. 2008, *Roman lamps from Cioroiul Nou, Cioroiși commune, Dolj County, Romania*, în *Roman, C.A., Gudea N. (eds.), Lychnological Actes 2. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices* (Zalău–Cluj-Napoca, 13th–18th of May, 2006). *Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age*, Cluj-Napoca, 2008, p. 53–57.
- Bozu, O. 2008, *Catalogul pieselor romane și daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan*, Reșița.
- Broneer, O. 1930, *Terracotta Lamps, Corinth*, IV, part II, Cambridge.
- Buchi, E. 1975, *Lucerne del Museo di Aquileia, I. Lucerne romane con marchio di fabbrica*, Associazione nazionale per Aquileia.
- Bussiére, J. 2000, *Lampes antiques d'Algérie*, *Monographie Instrumentum* 16, Montagnac.
- Casas-Genover, J., Soler-Fusté 2006, *Lucernas romanes en el extremo nordeste de la Península Ibérica*, BAR-IS 1567.
- Căținaș, A. 1996, *Lampes à estampille de la Potaissa*, în *RCRFA* 33, p. 63–74.
- Căținaș, A. 2004, *Les importations ceramiques de l'ouest de l'Empire Romain à Potaissa et leur influence sur les ateliers locaux*, in *Studia Historica et Archaeologica*. In Honorem Magistrae Doina Benea, Timișoara, p. 83–97.
- Cerdán, M. A. 1999, *Lucernas romanas en la region septentrional de la peninsula Ibérica*, I–II, *Monographies instrumentum* 8/1, Montagnac.
- Chirilă, E., Gudea, N., Lucăcel, V., Pop, C-tin. 1972, *Castrul roman de la Buciumi. Contribuții la cercetarea limesului Daciei Porolissensis*, Cluj.
- Chrzanowski, L., Zhuravlev, D. 1998, *Lamps from Chersonesos in the state Historical Museum – Moscow*, Roma.
- Čičikova, M. 1973, *Lampes avec la marque Armeni, découverte en Bulgarie*, *Miscellanea Casimiro Majewski oblata*. *Archaeologia Polona*, XIV, p. 349–358.

- Čičikova, M. 1974, „*Firmalampen*” du limes danubienne en Bulgarie, în *Actes du IXe Congrès International d'études sur les frontieres romaines*, Mamaia, 6–13 sept. 1972, Köln, Wien, p. 155–165; pl. 32–36.
- Čičikova, M. 1987, *Pottery lamps from Novae (Lower Moesia)*, în *Recherches sur la culture en Mésie e ten Thracie (Bulgarie) (Ier–IVe siècle)*, Bul., Instit. Arch. (Sofia), 37, p. 153–172.
- Ciobanu, R., Gligor, A., Drâmbărean, M., Rodean, N. 2000, *Raport privind cercetările arheologice de salvare din Dealul Furcilor și str. Arhim, Iulian Hossu (Brândușei) – Alba Iulia. Campaniile 1996–1999 (2)*, *Apulum* XXXVII/1, p. 293–339.
- Cristescu, V., *Viața economică a Daciei Romane*, în Cristescu, C., Petrolescu C. (eds.), *Contribuții la o reconstituire istorică*, București.
- Culică, V. 1980, *O groapă menajeră din secolul II e.n. din teritoriul municipiului Durostorum*, *Pontica* 13, p. 315–329.
- Deneauve, J. 1969, *Lampes de Carthage*, Paris.
- Egri, M. 2005, *Roman lamps from Liber Pater sanctuary, Apulum – Alba Iulia, Romania*, *Lychological Actes* 1, p. 85–87, pl. 35–36.
- Elefterescu, Șerbănescu 2009, *Piese de epocă romană aflate în colecțiile Muzeului Civilizației Gumelnița, Oltenița*, *Peuce*, S.N. 7, p. 171–192.
- Floca, O. 1937, *O nouă villa suburbană în hotarul Sarmizegetusei*, *Sargetia* I, Deva, p. 25–43.
- Gheorghe, P., Negru, M. 2008, *Firmalampen found in the Sucidava territory*, *Lychnological Acts* 2, p. 87–90, pl. 34–35.
- Gheorghită, M. 1974–1975, *Opaițele romane de la Micia*, *Sargetia* XI–XII, p. 51–56.
- Gostar 1961, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, în *Arheologia Moldovei*, I, Iași, p. 149–210.
- Gudea, N. 1973, *O locuință rustică din epoca romană la Gornea*, *ActaMN*, Cluj, p. 568–593.
- Gudea, N. 1977, *Materiale arheologice din castrul roman de la Bologa*, *Apulum* 15, p. 169–215.
- Gudea, N. 1978, *Contribuții la istoria economică a Daciei Romane*, *Apulum* XVI, p. 135–147.
- Gudea, N. 1989, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, I, *Acta Musei Porolissensis* XIII, Zalău.
- Gudea, N., Cosma, C., 2008, *Die Lampen aus dem Römer-Kastel von Buciumi (Dacia Porolissensis)*, *Lychological Actes* 2, p. 117–128, pl. 85–97.
- Hanotte, A. 2008, *Les collection du musée/site archéologique départemental de Bavay conservent deux lampen temoignant d'une ingenieuse transportation*, *Lychological Actes* 2, p. 135–138, pl. 102.
- Hartuche, N., Anastasiu, F. 1976, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila.
- Hartuche, N., Bounegru, O. 1982, *Opaițe grecești și romane din colecțiile Muzeului Brăila*, *Pontica* XV, p. 221–233.
- Hayes, J.W. 1980, *Lamps in the Royal Ontario Museum*, I, *Greek and Roman Clay Lamps. A. Catalogue*, Toronto.
- Höpken, F., Fiedler, M. 2008, *Römische Lampen aus dem Domnus und Domna-Heiligtum in Ulpia Traiam Sarmizegetusa / Dacia*, *Lychological Actes* 2, p. 145–151.
- Iconomu, C. 1986, *Un capitol al producției și al schimbului de mărfuri în zona Dunării de Jos – lucernele (sec. I–VII e.n.)*, Teză de doctorat, mss., București.
- Irimia, M. 1981, *Observații preliminare privind așezarea antică de la Gura Canliei*, *Pontica* XIV, p. 67–122.
- Isac, D., Roman, C.A., 2001, *Lucernele din castrul de la Gilău*, *ActaMP* IV, *Omagiul profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău, 367–395.
- Isac, D., Roman, C.A., 2006, *Lychmus et Lampas. Exhibition Cataologue*, Cluj-Napoca.
- Isac, D., Roman, C.A., 2008, *Roman lamps from SAMUM (Cășeu, Cluj County)*, în *Lychological Actes* 2, p. 153–154, pl. 113–115.
- Ivanišević, N., Nolić-Dordević, S. 1967, *New Traces of Roman Fortification in Singidunum: 30 Knez Mihailova Street Site*, *Singidunum* 1, Belgrad, p. 65–150.
- Ivány, D. 1935, *Die pannonischen Lampen. Eine Typologisch – cronologische übersicht*, *Diss.Pann*, ser II, nr. 2, Budapesta.
- Jovanović, A. 1985, *Lampe iz radionije Flaviusa*, *Zbornik* 1, p. 45–52.
- Kirsch, A. 2002, *Antike Lampen im Landes Museum Mainz*, Mainz am Rhein.
- Kuzmanov, G. 1992, *Antike Lampen*, Sofia.
- Kuzmanov, G., Băčvarov, I. 1986, *Sammlung antiker Lampen in Museum von Silistra*, *Isvestija Varna*, (22(37), Varna, p. 43–62, +20 pl.
- Lipovan, I.T. 1982–1983, *Opaițe romane din Ampelum (I)*, *Sargetia* XVI–XVII, p. 227–232.
- Lipovan, I.T. 1988, *Opaițele romane din Ampelum (II)*, *Tibiscum* 7, p. 181–188.
- Lipovan, I.T. 1994, *Opaițele romane din Ampelum (III)*, *SCIVA* 2, 45,
- Loeschcke, S. 1919, *Lampen aus Vindonissa. Ein Beitrag zur Geschichte von Vindanissa und des antiken Belenchtungsweseus*, Zürich.
- Macrea, M., Protase, D. 1959, *Șantierul Alba Iulia și împrejurimi*, în *M.C.A.*, p. 435–452.
- Menzel, H. 1969, *Antike Lampen in Römisch-Germanischen Zentralmuseum zu Mainz*, *Katalog* 15, Mainz.
- Mitrofan, I. 1964, *Contribuții la cunoașterea orașului Napoca*, *ActaMP* 1, p. 197–214.
- Mitrofan, I. 2000, *Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micăsasa*, *Dacia*, N.S. 34, p. 129–138.
- Moga, V. 1978, *Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum*, *Apulum* XVI, Alba Iulia, p. 161–167.
- Mușățeanu, C., Culică, V., Elefterescu, D. 1980, *Lampes à estampille de Durostorum*, *Dacia*, N.S. XXIV, p. 283–305.
- Mușățeanu, C., Elefterescu, D. 1989, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum (II)*, *CCDJ* 5–7, p. 89–114.

- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 1985, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum*, CCDJ 1, p. 67–81.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 1992, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum (III)*, Pontica 25, p. 221–239.
- Mușețeanu, C. 2003, *Atelierele ceramice romane de la Durostorum*. În colaborare cu Dan Elefterescu, Muzeul Național de Istorie a României, Monografii IV, București.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 2004, *Contribuții privind ceramica romană de la Durostorum*, Peuce, S.N. II (XV), p. 95–142.
- Mușețeanu, C., Elefterescu, D. 2008, *Les ateliers de lampes de Durostorum*, în *Lychnological Acts* 2, Cluj-Napoca, p. 183–185, pl. 125–127.
- Mușețeanu, C.,....., *Ceramica romană de la Durostorum*, Teză de doctorat (mss.), București.
- Negru, M. 1996, *Some aspects of the lamps discovered in the Roman Period ports of Muntenia*, RCRF, Acta 33, Abington, p. 75–80.
- Negru, M., Bădescu Al. 2005, *Roman Lamps discovered in Romula*, Lychnological Acts 1, p. 253–255.
- Negru, M., Bădescu Al., Avram, R. 2008, *Roman lamps discovered in Romula*, în *Lychnological Acts* 2, p. 191–195.
- Neumann, A. 1967, *Lampen und andere Belenchtungsgeräte aus Vindabona. Der Römische Limes in Österreich*, heft XXII, Viena.
- Nicolae, C-tin 1994, *Câteva opaițe descoperite la Carsium*, Pontica XXVII, p. 199–207.
- Notariami, G.M., De Carolis, E. 1997, *Lucerne romane. Breve storia dell illuminazione nell'antica Roma*. 25 marzo–22 giugno 1997, Bologna.
- Opaț, A. 1980, *Considerații preliminare asupra ceramicii romane timpurii de la Troesmis*, Peuce 8, p. 328–366.
- Palágyi, S. 2002, *Römerzeitliche Belenchtungsgegenstände des Museums „Laczkó” von Veszprém*, Veszprém.
- Paraschiv, D. 1997, *Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica XXX, p. 317–330.
- Perlzweig, J. 1961, *Lamps of the Roman Period. The Athenian Agora VII*, Princeton, New Jersey.
- Petolescu, C. 1971, *Opaițe romane din Dobrogea*, Apulum IX, p. 665–672.
- Petru, S. 1972, *Emonske necropole (odkrite med leti 1635–1966), katalogi in monografije*, Emona II, Ljubljana.
- Plesničar-Gec, L. 1972, *Severno Emonsko grabišče*, Ljubljana.
- Popasima, T. 1997, *Descoperiri arheologice la Gura Canliei (jud. Constanța)*, Pontica XXX, p. 305–314.
- Popilian, Ghe. 1971, *Termele de la Slăveni*, Apulum IX, p. 652–641.
- Popilian, Ghe. 1976 A, *Ceramica romană din Oltenia*, Scrisul Românesc, Craiova.
- Popilian, Ghe. 1976 B, *Un quartier artisanal à Romula*, Dacia, N.S. XX, p. 221–250.
- Popilian, Ghe. 1996, *Sur les Lampes avec la marque d'Armenius*, RCRF, Acta 33, Abingdon, p. 81–90.
- Pougracz, Zs. 1990, *Lampen aus Zalalövő (1973–1987)*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom XLII, fasc 1–4, p. 111–145.
- Prevoost, A. 1976, *Les Lampes antiqzes en terre cuite. Introduction et essai de typologie générale avec les détails concernant les lampes trouvées en Italie*, AntClass 45, 5–39 (1); 550–586 (2).
- Protase, D., *Castre romane cu dublu zid de incinta descoperite în Dacia*, Sargetia XIII, p. 191–202.
- Protase, D., Graiu, C., Marinescu, G. 1997, *Castrul roman și așezarea civilă de la Ilușna*, Bistrița.
- Protase, D., Gudea N., Ardevan, R., *Din istoria militară a Daciei Romane. Castrul roman de interior de la Gherla*, Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara.
- Ravagnan, G.L. 1983, *Le lucerne con marchio di fabbrica di Altino, Aquileia Nostra*, ans LIV, Museo Archeologica, Aquileia, p. 49–108.
- Regep, Vlascici, S. 2004, *Considerații asupra importului de opaițe cu ștampilă din Pannonia*, în *Studia Historica et Archaeologica. In Honorem Magistrae Doina Benea*, Timișoara, p. 385–393.
- Regep, Vlascici, S. 2007, *Noi descoperiri de opaițe de tipul „Firmalampen” la Tibiscum. Considerații privind relațiile interprovinciale*, Drobeta. Arheologie–Istorie 17, Drobeta Turnu-Severin, p. 146–170.
- Roman, C.A. 2006, *Atelierele producătoare de opaițele producătoare de opaițe din Dacia. Elemente de identificare*, în Graiu, C., Găzdac, C., *Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud, Fonte Historiae, Studia in Honorem Demetrii Protase*, Bistrița-Cluj-Napoca, p. 545–553.
- Roman, C.-A. 2009, *Lămpi din Dacia Porolissensis. Castrele Porolissum-Moigrad, Buciumi, Gilău, Samum-Căsei*, Cluj-Napoca.
- Romero, M.V., Carretero, S. 1997, *Ceramica del campanento romano del „Alla II Flavia” en Petavonium /Rosinos de Vidrialis, Zamora, España)*, RCRF Acta 35, Abingdon, p. 55–61.
- Rubright, J.C. 1973, *Lamps from Sirmium in the Museum of Sremska Mitrovica*, Sirmium, III, Beograd, p. 45–77, 45 pl.
- Rusu, I.I., Gostar, N. 1962, *Inscripțiile de pe lucernele din Dacia romană*, recenzie, SCIV 13, 2, p. 467–471.
- Sanie, S. 1981, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea de pe teritoriul Moldovei, sec. II î.e.n. – III e.n.*, Iași.
- Sanie, S., Dragomir, I.T., Sanie, Ș. 1975, *Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripție în Moldova*, SCIVA, 26, 2, p. 189–208.
- Sapelli, M. 1979, *Lucaine fitili delle Civiche raccolte Archeologiche, Rassegna di studi del Civico gabinetto numismatico di Milano*, Suplemento II.
- Schäfer, S., Marczoch, L. 1990, *Archäologische Reihe Lampen der Antikensammlung*, Auswahlkatalog, Frankfurt aux Main.
- Scorpan, C. 1978, *Descoperiri arheologice la Sacidava*, Pontica 11, p. 155–180.
- Severeanu, D.G. 1936, *Lampes en terre-cuite appartenent aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du Dr. Severeano*, în *Bucureștii. Revista Muzeului și a Pinacotecii Municipiului București*, an II, 1–2.

- Simiĉ, Z. 1997, *Results of Protective Archaeological Research in the Area of the South-eastern Singidunum Necropolis*, Singidunum I, Arheološki Institut Beograd, p. 21–56.
- Simion, G. 1984, *Descoperiri în necropola de la Noviodunum*, Peuce 9, p. 75–96.
- Stîngă, I. 2004, „*Vila rustica*” de la Gârla Mare, județul Mehedinți. *Studiu monografic*, Craiova.
- Šubic, Z. 1975, *Rimske oljenke v Sloveniji*, Arheološki Vestnik, XXVI, Ljubljana, p. 82, 99.
- Sultov, B. 1985, *Ceramic Production on the territory of Nicopolis ad Istrum (2nd–4th century)*, Terra Antiqua Balcanica I, Sofia.
- Svobodova, H. 2006, *Ancient lamps in the Prague National Museum*, Sbornik, Acta Musei Nationalis Pragae, Series A – Historia LX, 3–4.
- Szentlélek, T. 1969, *Ancient lamps*, Budapesta.
- Ștefan, Gh. 1941–1944, *Monuments inédits de Noviodunum*, Dacia, IX–X, București, p. 473–483.
- Ștefan, Gh. 1945–1947, *Le camp romain de Dragna de Sus*, Dacia XI–XII, p. 115–144.
- Ștefan, Gh. 1958, *Două vase de „terra sigillata” descoperite la Biserița-Garvăn*, SCIV 1, 9, p. 61–71.
- Timoc, C. 2008, *Vergessene Tanlampen von Dierna – Orșova*, Lychological Acts 2, p. 225–226, pl. 152–153.
- Topoleanu, Fl. 1984, *Noi descoperiri arheologice la Isaccea (I)*, Peuce 9, p. 187–205; 585–596.
- Tudor, D. 1962, *Comunicări epigrafice I*, SCIV XIII, 1, p. 115–123.
- Tudor, D. 1978, *Oltenia romană*⁴, București.
- Vegas, M. 1966, *Die römischen Lampen von Neuss*, Novaesium II, p. 63–127, +12 pl.
- Vikiĉ-Belanĉiĉi 1975, *Antiĉke svjetiljke u Arheološkom Muzeju u Zagrebu II Dio*, Vjesnik 3, IX, Zagreb, p.49–160, fig. 1–4, Tabla XXIX–LVI.
- Vlascici, R. 2007, *Noi descoperiri de opaițe de tipul Firmalampen la Tibiscum. Considerații privind relațiile interprovinciale*, Drobeta. Arheologie-Istorie, XVII, Drobeta Turnu Severin, p. 146–170.
- Walters, H.B. 1914, *Catalogue of the Greek and Roman lamps in the British Museum*, Londra.
- Zahariade, M., Dvorski, T. 1997, *The Lower Moesian Army in Northern Wallachia (A.D. 101–118). An epigraphical and historicae study on the brick and tile stamps found in the Dragna de Sus Roman fort*, București.
- Zelle, M. 1990, *Antike Lampen im Lippischen Landes Museum Detmold*, in Boreas, Band 13 Münster, p. 175–184, Taf. 31–34.
- Zsidi, P. 2003, *North Italian influences on the oil lamp products of early Aquincum potters*, in RCRF, Acta 38, p. 201–208.

THE FIRMALAMPEN TYPE OF LAMPS IN THE PRAHOVA MUSEUM OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY

ABSTRACT

The Museum of History and Archaeology in Ploiești has an important collection of lamps, remarkable for its typological and chronological diversity. Unfortunately, just a small part of the about 150 lamps benefits from information regarding discovery terms and places, most of them been acquired from private persons at a time when the Museum of Ploiești had organised its permanent exhibitions. A unitary group of twenty lamps belonging to the *Firmalampen* type stands out among the others. The popularity of their shape in the whole Roman world over more than three centuries, the quality and prestige of North Italic signatures turned them into models copied and imitated in local and provincial workshops. In the absence of any data regarding their provenance, the only possibility of a stylistic, iconographical and chronological interpretation of this group of lamps in the Ploiești collection remains the comparative method, on the basis of analogies. Starting from the premise that, in most cases, the lamps were discovered by or acquired from their first owners on the territory of Romania, we have paid a greater attention to the Romanian specialized literature, which was statistically completed and reassessed with new artefacts. The name of the workshop's owner is still preserved on sixteen lamps, while the other four have no such feature. Most of them, nineteen pieces in all, belong to type *X* (Loeschcke and Buchi), variant *a* and *b*, and only one to the type *IXa*. Of the ten different types of marks on the lamps under discussion, eight are of North Italic origin: *CAMPILI* (1 lamp, cat. no. 2), *CASSI* (2 lamps, cat. no. 3 and 4), *FORTIS* (4 lamps, cat. no. 6–9), *IANUARI* (2 lamps, cat. no. 10 and 11), *LVCIVS* (1 lamp, cat. no. 12), *NERI* (1 lamp, cat. no. 13), *OCTAVI* (2 lamps, cat. no. 14 and 15) and *PROCLI* (1 lamp, cat. no. 16). We must observe that *FORTIS*, the most common mark stamped on the *Firmalampen* type, is present on four of the above-mentioned lamps, thus confirming its popularity inside the Empire. Beside the marks already presented, there are also products of the local workshops of Dacia and of Moesia Inferior: *ARMENI* (1 lamp, cat. no. 1) and *FLAVI* (1 lamp, cat. no. 5). The signature *IANUARI* may be added to the same category, because its writing is quite different from the Italic prototype, so we may regard it as a local product. Among the lamps without a signature, worth pointing out is the one quite large in size (cat. no. 18), the lamp with three *rostra* (cat. no. 19) and the only lamp belonging to the type Loeschcke *IX* (cat. no. 20), which seems to be a provincial import, possibly from the German area. The lamps from Apulum and from Ulpia Traiana Sarmizegetusa (both in Dacia), and from Durostorum (Moesia Inferior) appear to represent local workshops that used to produce imitations of Italic prototypes or marks with limited circulation. The general chronological range is between the beginning of the 2nd century A.D. and the middle of the 3rd century A.D. Only four lamps could surely be dated by the archaeological context of discoveries between 101/102–117/118 A.D., the time the Roman camp from Dragna de Sus, Prahova County was in existence.

MORMINTE ORIENTATE VEST–EST DIN NECROPOLA DE TIP SÂNTANA DE MUREȘ–ČERNJACHOV DE LA BRĂVICENI¹. CONTRIBUȚII LA PROBLEMA RĂSPÂNDIRII CREȘTINISMULUI ÎN GOTHIA

DE

VLAD VORNIC

Keywords: *burials, Sântana de Mureș–Černjachov, Christianity, Gothia*

După cum arată cu claritate numeroasele descoperiri arheologice, creatorii și purtătorii culturii Sântana de Mureș–Černjachov au practicat deopotrivă ambele rituri funerare, îngropându-și defuncții atât prin incinerare cât și prin înhumare. Potrivit unor cercetări riguroase mai recente însă, contrar presupunerilor generalizate că ar constitui un domeniu conservator și refractar la schimbări, obiceiurile de înmormântare folosite de aceleași comunități de populație au suferit transformări profunde și destul de rapide².

Astfel, s-a putut dovedi convingător că în faza timpurie a culturii Sântana de Mureș–Černjachov ritul funerar practicat cu predilecție, iar de unele grupuri umane chiar exclusiv, era incinerarea, mormintele din sectoarele inițiale ale necropolelor fiind cu precădere de tipul „în urnă cu capac” sau „fără urnă”, cu oasele calcinate depuse direct în groapă³. Urmează apoi o fază în care, datorită probabil unor impulsuri venite din lumea romană, are loc un proces rapid de modificare a obiceiurilor de înmormântare, producându-se o deplasare de la incinerare la înhumare. Mormintele de înhumare caracteristice pentru faza mijlocie a culturii și care predomină în majoritatea cimitirelor de tip Sântana de Mureș–Černjachov sunt orientate N–S cu scheletele depuse de regulă în decubit dorsal, cuprinzând în inventar foarte des ofrande de alimente și de băuturi (reprezentate de oale, castroane, căni, pahare și amfore), inclusiv de carne de animale. Tot la nivelul acestei etape și probabil tot ca efect al unor influențe exercitate din partea Imperiului roman își fac apariția și primele morminte cu schelete întinse pe spate orientate cu capul spre V, lipsite în general de inventar,

¹ Aducem calde mulțumiri și pe această cale domnului dr. Vasile Grosu pentru permisiunea de a utiliza în acest studiu datele arheologice obținute prin cercetările de la Brăviceni.

² I. Ioniță, *Chronologie der Sântana de Mureș–Černjachov Kultur*, în *Peregrinatio Gothica* (Archaeologia Baltica VII), 1986, p. 295–351; idem, *Veränderungen der Bestattungssiten im Gräberfeld von Târgșor*, în *Peregrinatio Gotica* (Archaeologia Baltica VIII), 1989, p. 159–183; idem, *Elemente creștine în practica riturilor de înmormântare din Moldova din secolele IV–V e.n.*, în *Din istoria Europei romane*, Oradea, 1995, p. 259–261; idem, *Populația locală în secolul al IV-lea în regiunile extracarpătice*, în *Istoria românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 622–625.

³ *Ibidem*; O. L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș–Černjachov de la Mihălășeni (județul Botoșani)*, Târgoviște, 2005, tab. 1; V. Vornic, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș–Černjachov de la Budești*, Chișinău, 2006, p. 239; M. B. Ščukin, T. A. Ščerbakova, *Khronologii mogil'nika Dančeny*, în I. A. Rafalovič, *Dančeny. Mogil'nik černjachovskoj kul'tury III–IV vv. n.é.*, Chișinău, 1986, p. 204, Fig. 6; O. Šarov, *Chronologia mogil'nikov Ružičanka, Kosanovo, Dančeny i problema datirovki černjachovskoj kul'tury*, în *Problemy khronologii épochi Latena i Rimского vremeni*, Sankt-Peterburg, 1992, p. 174, tab. III.

complexe funerare al căror număr crește în mod simțitor spre finalul culturii respective⁴. În conformitate cu unele estimări, ultima grupă de înmormântări este totuși destul de redusă numeric, reprezentând mai puțin de 20% din totalul mormintelor de înhumatie descoperite până în prezent în diferitele regiuni ale marelui cerc cultural Sântana de Mureș–Cernjachov⁵. Trebuie făcută însă precizarea că în anumite necropole databile în fazele târzii ale culturii procentajul înmormântărilor orientate V–E este mai mare, în unele cimitire ele constituind chiar tipul de mormânt predominant⁶.

Data fiind importanța deosebită a problematicii pe care o ridică această categorie de descoperiri funerare, în rândurile ce urmează ne propunem să tratăm despre înmormântările orientate V–E dezvelite într-un asemenea cimitir târziu de tip Sântana de Mureș, anume cel de la Brăviceni (r. Orhei). Semnalat în iarna anului 1977 cu prilejul unor lucrări de construcție, când s-au distrus circa 8 morminte de înhumatie, complexul în discuție a fost investigat prin săpături sistematice de către Vasile Grosu în anii 1977, 1980 și 1981. În urma a trei campanii de săpături a fost dezvelită cea mai mare parte din necropolă, mai exact o suprafață de 4 588 m², descoperindu-se în total 181(?) de morminte, dintre care unul de incineratie și 180(?) de înhumatie, și 53 de gropi cu caracteristici culturale.

La fel ca și în alte necropole de tip Sântana de Mureș–Cernjachov, marea majoritate a mormintelor de înhumatie din cimitirul de la Brăviceni sunt orientate pe direcțiile V–E și N–S, fiecare din ele cu unele devieri. Proporția dintre cele două categorii de morminte diferă destul de mult, fiind în favoarea celor orientate V–E. Astfel, s-a constatat că 89 din totalul de 160 complexe funerare cu orientarea precizată, adică 55,6%, se aflau pe direcția V–E, iar 56, reprezentând 35%, pe axa N–S. La acestea se adaugă șase morminte dispuse NE–SV, unul S–N și câte două înmormântări cu orientarea E–V și SV–NE.

Unicul mormânt de incineratie (nr. 96) descoperit în necropola de la Brăviceni avea oasele umane calcinate depuse într-o oală lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă, așezată cu gura în jos. Este de reținut că mormântul respectiv se găsea în marginea de est a cimitirului, într-o zonă care nu a putut fi cercetată integral (Fig. 1).

Consemnăm în acest context că prin elementele de rit pe care le prezintă, complexul de la Brăviceni își găsește mari asemănări cu necropola sincronă din bazinul Niprului Mijlociu de la Żuravka, din care s-au cercetat un mormânt de incineratie, 71 de înhumatie orientate V–E, 52 plasate N–S și unul cu orientarea E–V⁷. Este interesant de remarcat însă faptul că, spre deosebire de cimitirul de la Żuravka, unde mormintele orientate V–E apar masate în zona de vest⁸, la Brăviceni ele sunt răspândite pe întreaga suprafață a necropolei, la fel ca înmormântările cu orientarea N–S (Fig. 1).

În spațiul pruto-nistean se mai cunosc două necropole de tip Sântana de Mureș–Cernjachov în care proporția mormintelor orientate V–E este mai mare decât a înhumațiilor cu orientarea N–S, anume cele de la Cholmskoe⁹ și Slobozia–Chișcăreni (Lazo)¹⁰. Este de subliniat însă că ambele aceste cimitire de mici dimensiuni sunt monorituale, cuprinzând numai morminte de înhumatie. Un număr relativ mare (37) de morminte orientate V–E s-au descoperit în necropola birituală de tip Sântana de Mureș–Cernjachov de la Budești și ele se concentrează în marginea de sud-est și parțial în zona centrală a complexului¹¹. Dar procentajul acestei categorii de înmormântări la Budești este destul de redus, reprezentând aproximativ o cincime din totalul înhumațiilor cu orientarea stabilită¹².

⁴ I. Ioniță, *Elemente creștine...*, p. 260–261; O. L. Șovan, op. cit. p. 186–188; V. Vornic, op. cit., p. 241; È. A. Symonovič, *Pamjatniki černjachovskoj kul'tury Stepnovo Podneprovja*, în *Sov. Arch.*, XXIV, 1955, p. 308–310; idem, *Magija i obrjad pogrebenija v černjachovskuju epochu*, în *Sov. Arch.*, 1, 1963, p. 51–54; idem, *Pogrebenija s trupopoloženijami na černjachovskich pamjatnikach*, în È. A. Symonovič, N. M. Kravčenko, *Pogrebal'nye obrjady plemen černjachovskoj kul'tury*, *Svod Archeologičeskich Istočnikov*, D 1–22, Moskva, 1983, p. 19, 40.

⁵ M. Mączyńska, *West-Ost orientierte Körpergräber der Černjachov-Kultur*, în *Materialy po archeologii, istorii i etnografii Tavrii*, 5, 1996, p. 338; I. Ioniță, *Populația locală...*, p. 622; È. A. Symonovič, *Pogrebenija s trupopoloženijami...*, p. 15; G. F. Nikitina, *Sistematika pogrebal'nogo obrjada plemen černjachovskoj kul'tury*, Moskva, 1985, p. 33, 37; B. V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura. Problema etnosa*, Lublin, 2001, p. 21.

⁶ *Ibidem*, p. 201–202.

⁷ È. A. Symonovič, op. cit., p. 65.

⁸ *Ibidem*, p. 134, tab. 8, I.

⁹ A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *Zemledel'cy i kočevniki v nizovjach Dunaja I–IV vv. n. è.*, Kiev, 1984, p. 73.

¹⁰ A. N. Levinskij, *Lazo – mogil'nik final'noj fazy černjachovskoj kul'tury v Moldove*, în *Stratum plus*, 4, 1999, p. 156.

¹¹ V. Vornic, *Op. cit.*, p. 168, 169, Fig. 152, 2.

¹² *Ibidem*.

Este locul potrivit, credem, să consemnăm că, în ceea ce privește ritul și ritualurile funerare, mormintele dispuse V-E de la Brăviceni, ca și din alte necropole ale culturii Sântana de Mureș, prezintă similitudini destul de apropiate printre complexe funerare din prima jumătate a secolului V de la Botoșani-Dealul Cărmidăriei, atribuite de specialiștii care le-au cercetat și publicat unor ostrogoți aflați sub dominația hunilor¹³. Precizăm că prin cercetările restrânse efectuate în anii 1960-1963 în două puncte situate în marginea estică a orașului Botoșani au fost dezvelite un număr total de 23 de înmormântări, dintre care 20 orientate V-E și trei N-S, lipsite complet de inventar sau cu un inventar destul de sărăcăcios¹⁴.

Adâncimea mormintelor orientate V-E din cimitirul de la Brăviceni varia foarte mult, fiind cuprinsă între 0,4 și 2,7 m în raport cu suprafața actuală a terenului. Grupate sub acest aspect, 14 morminte aveau adâncimea de 0,4-1 m, 38 morminte - 1,05-1,5 m, 28 morminte - 1,53-2 m și 8 morminte - 2,05-2,7 m. Calculând adâncimile medii ale înmormântărilor cu orientarea V-E și ale celor plasate N-S, se constată că acestea sunt mai mari la prima categorie de înhumați, deși diferența dintre ele nu se prezintă atât de clar cum se dovedește a fi în alte necropole sincrone înrudite¹⁵. Este interesant de consemnat că printr-o adâncime mai mare a gropilor se caracterizează și mormintele orientate V-E din necropola datată în epoca hunică de la Botoșani - Dealul Cărmidăriei¹⁶.

Privite din punctul de vedere al modului în care au fost săpate și amenajate, mormintele de la Brăviceni luate în discuție se includ în trei grupe distincte.

Cele mai numeroase, dar și cele mai caracteristice pentru marea majoritate a cimitirelor Sântana de Mureș-Černjachov, sunt înmormântările în groapă simplă (Fig. 3, 1, 2; 6). Acest tip de mormânt constă dintr-o groapă obișnuită, de formă rectangulară cu colțurile rotunjite sau, mai rar, ovală ori trapezoidală, a cărei dimensiuni corespund de regulă mărimii scheletelor, care aparțin unor decedați de vârstă diferită¹⁷.

O a doua grupă de complexe funerare este reprezentată de mormintele cu praguri (Fig. 2, 1, 3; 3, 3; 4, 1; 5, 1, 2). În total, la Brăviceni au fost identificate 52 de înmormântări cu asemenea amenajări, dintre care 33 erau dispuse V-E, 16 N-S și câte una E-V, NE-SV și NV-SE. Având înălțime și lățime variabile, treptele erau amenajate de regulă de-a lungul pereților sau pe întreg perimetrul gropilor. Nu lipsesc nici cazurile când astfel de amenajări apar pe o singură sau pe trei laturi, la unele morminte fiind semnalate chiar câte două-trei praguri pe aceeași latură. Facem însă precizarea că în unele cazuri este posibil ca treptele să nu fi existat inițial, ele apărând mai târziu, în urma deranjării/distrugerii rituale a acestor morminte de înhumație.

Este interesant de remarcat faptul că în cimitirul de la Brăviceni numărul și proporția mormintelor cu praguri orientate V-E se dovedește a fi mai mare decât a celor plasate N-S, din acest punct de vedere prezentând similitudini apropiate cu necropolele de la Cholmskoe¹⁸, Ranževoe¹⁹ și Slobozia-Čișcăreni, unde înmormântările cu praguri chiar predomină²⁰. După cum se știe însă, există în arealul culturii Sântana de Mureș-Černjachov și complexe, dintre care menționăm marile cimitire birituale de la Bârlad-Valea Seacă²¹, Mihălășeni²², Budești²³ și Dănceni²⁴, în care treptele din pământ cruțat apar cu precădere la mormintele orientate pe direcția N-S.

¹³ Em. Zaharia, N. Zaharia, *Contribuții la cunoașterea culturii materiale din secolul al V-lea e.n. din Moldova în lumina săpăturilor de la Botoșani*, în *ArhMold*, VI, p. 167-178; idem, *Les nécropoles des IV-V siècles de Botoșani - Dealul Cărmidăriei*, în *Dacia N.S.*, 19, p. 201-226.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ I. Ioniță, *Das Gräbelfeld von Independența (Walachei). Zur relativen Chronologie und zu den Bestattungs-, Beigaben- und Trachtsitten eines Gräberfeldes der Černjachov-Sântana de Mureș-Kultur*, Bonn, 1971, p. 27-28; C. Bloșiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași)*, în *ArhMold*, VIII, 1975, p. 208; Ė. A. Symonovič, *Pogrebenija s trupopoloženijami...*, p. 16.

¹⁶ Em. Zaharia, N. Zaharia, *Contribuții...*, p. 170-171; idem, *Les nécropoles...*, p. 215.

¹⁷ Din păcate însă, nu a fost efectuat un studiu antropologic al scheletelor de la Brăviceni.

¹⁸ A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *op. cit.* p. 74,75.

¹⁹ Ė. A. Symonovič, *Kobleviskij i Ranževskij mogil'niki okolo g. Odessy*, în *Mogil'niki černjachovskoj kul'tury*, Moskva, 1979, p. 63-111.

²⁰ A. N. Levinskij, *op. cit.*, p. 158, 159.

²¹ V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea - a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București, 2004, p. 111-148, 154.

²² O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 14-144, 194.

²³ V. Vornic, *op. cit.*, p. 72-139, 170.

²⁴ I. A. Rafalovič, *Dančeny, Mogil'nik černjachovskoj kul'tury*, Chișinău, 1986, p. 28-116.

Referitor la funcționalitatea treptelor din pământ cruțat atestate în necropola de la Brăviceni, credem că de cele mai dese ori, indiferent de orientarea mormintelor (V–E sau N–S), ele au servit la susținerea unor acoperăminte sau capace, amenajate din scânduri și nuiele, așa cum s-a constatat destul de clar cu prilejul cercetărilor de la Gavrilovka²⁵, Lețcani²⁶, Cholmskoe²⁷, Cealic²⁸ și Slobozia–Chișcăreni²⁹. În unele necropole de tip Sântana de Mureș–Černjachov din zona nord-pontică, precum cele de la Ranževoe³⁰, Koblevo³¹, Kamenka–Ančekrak³² ș.a., la acoperirea defuncțiilor s-au folosit preponderent plăcile de piatră. Este de subliniat că la Brăviceni nu au fost descoperite pietre în nici un complex funerar. În schimb, resturi de lemn putrezit, provenind foarte probabil de la niște acoperăminte, au fost semnalate în trei morminte cu praguri, dintre care două sunt orientate V–E (nr. 20 și 152), iar unul N–S (nr. 74). Cât privește urmele de lemn identificate în câteva înmormântări fără praguri, dispuse V–E (nr. 5, 26) ori N–S (nr. 32, 36), judecând după faptul că se găseau lângă sau sub schelete, ele ar putea proveni de la niște sarcofage, sicrie ori „scânduri mortuare”.

Cu privire la pragurile din pământ cruțat, ar mai trebui notat faptul că, spre deosebire de unele necropole Sântana de Mureș, cum ar fi spre exemplu cele de la Târgșor³³, Dănceni³⁴, Bârlad–Valea Seacă³⁵ și Mihălășeni³⁶, unde în mormintele orientate N–S treptele au fost folosite frecvent pentru depunerea unor ofrande, în speță recipiente de lut, la Brăviceni nu au fost semnalate asemenea situații, obiceiul respectiv nefiind practicat de această comunitate umană.

Al treilea tip de construcție funerară este documentat printr-o singură înmormântare, și anume cea notată cu nr. 147 (Fig. 5, 4). Ea constă dintr-o groapă de formă aproximativ rectangulară în plan, orientată pe direcția V–E, prevăzută pe latura de nord cu o nișă oval-alungită, adâncită cu 0,25 m, în care a fost introdus cadavrul unui individ matur. În cuprinsul culturii Sântana de Mureș–Černjachov morminte cu firidă laterală se întâlnesc sporadic și atunci când apar, ele sunt orientate de regulă N–S³⁷.

Din câte cunoaștem, cele mai mari procentaje ale mormintelor cu nișă din întreg arealul acestui complex cultural au fost atestate în cimitirele de la Furmanovka și Belen'koe, ambele situate în extremitatea sudică a spațiului pruto-nistean³⁸. Spre exemplu, în cimitirul biritual de la Furmanovka, despre care avem informații detaliate, din numărul total de 25 de morminte dezvelite, cu nișă erau prevăzute opt, ceea ce constituie 32%. Este interesant de remarcat faptul că din cele opt înmormântări cu firidă, șapte aveau orientarea N–S și doar unul V–E, acesta din urmă conținând scheletul unei persoane mature de gen feminin³⁹. Morminte orientate V–E, prevăzute cu nișă laterală, au fost semnalate și în cimitirul de la Cholmskoe, care se află tot în zona de sud a Bugeacului⁴⁰. Spre deosebire de complexul funerar de la Brăviceni însă, cele trei morminte cu firidă laterală citate aparțin unor copii⁴¹.

Ținem să notăm în acest context că o înmormântare cu nișă laterală fără inventar, aparținând unui adult, a fost semnalată și în necropola creștină din sec. IV–VI a centrului antic vest-pontic Callatis⁴². Un alt mormânt

²⁵ E. A. Symonovič, *Pamjatniki...*, p. 309.

²⁶ C. Bloșiu, *op. cit.*, p. 208.

²⁷ A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *op. cit.*, p. 74–75.

²⁸ T. A. Ščerbakova, *Mogil'nik černjachovskoj kul'tury u s. Čalyk*, în *Archeologičeskie Issledovanija v Moldavii v 1985*, Chișinău, 1990, p. 160.

²⁹ A. N. Levinskij, *op. cit.*, p. 158–159.

³⁰ E. A. Symonovič, *Kobleviskij i Ranževskij mogil'niki...*, p. 63–111.

³¹ *Ibidem*.

³² B. V. Magomedov, *Mogil'nik černjachovskoj kul'turi Kam'janka-Ančekrak*, în *Archeologija davnich slovjan*, Kiev, 2004, p. 131–164.

³³ Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din secolele II–IV e.n.*, București, 1965, p. 50.

³⁴ I. A. Rafalovič, *op. cit.*, p. 52.

³⁵ V. Palade, *op. cit.*, Fig. 161; 182; 188; 193; 199; 256.

³⁶ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 194.

³⁷ B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia*, București, 1966, p. 101, 102, 122; V. Palade, *op. cit.*, p. 112, 123, 130, 131–133, 142, 154; E. M. Constantinescu, *Amenajări funerare în necropolele Sântana de Mureș din NE Munteniei*, în *Acta Musei Tutovensius*, II, 2007, p. 60; E. A. Symonovič, *Pogrebenija s trupopolozhenijami...*, p. 26; G. F. Nikitina, *op. cit.*, p. 49; B. V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, Kiev, 1987, p. 33, 36.

³⁸ E. A. Symonovič, *Pridunajskij mogil'nik Furmanovka*, în *Mogil'niki černjachovskoj kul'tury*, Moskva, 1988, p. 143–163; B. V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura. Problema etnosa*, Lublin, 2001, p. 202.

³⁹ E. A. Symonovič, *Pridunajskij mogil'nik...*, p. 152–154.

⁴⁰ A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *op. cit.*, p. 68–69, 75.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 21, 86.

orientat V–E cu firidă, al unui individ de vârstă adultă, dar prevăzut cu mai multe piese de inventar (două catarame, cuțite, un silex pentru amnar etc.), a fost descoperit între ruinele castrului roman de la Turda (*Potaissa*), fiind atribuit de cercetătorul care l-a publicat unui sarmato-alan din a doua jumătate a secolului IV ori începutul veacului V⁴³.

Între cele 180 de morminte de înhumăție descoperite în necropola de la Brăviceni s-a putut constata și existența a patru morminte în care au fost depuși câte doi defuncți. Este de remarcat că toate înmormântările respective au orientarea V–E. Într-un mormânt (nr. 90) s-au semnalat resturi de la scheletele a două persoane adulte, iar în celelalte trei (nr. 18, 115 și 168) au fost identificate câte un schelet de copil și altul de adult, toate patru complexe fiind deranjate sau răvășite din vechime. În mormântările duble constituie apariții destul de rare în aria culturii Sântana de Mureș–Černjachov, în cele mai multe necropole de dimensiuni mici și mijlocii ele nefiind atestate. În spațiul pruto-nistean morminte duble de înhumăție s-au mai semnalat la Dănceni⁴⁴ și Budești⁴⁵, dar ele sunt orientate N–S. O înmormântare dublă cu orientarea V–E și alte două dispuse N–S sau cu orientarea neprecizată au fost descoperite în marea necropolă de tip Sântana de Mureș de la Mihălășeni⁴⁶.

În ceea ce privește poziția scheletelor în groapa sepulcrală, ea a putut fi determinată cu precizie numai la o parte din mormintele de la Brăviceni, și anume la cele de adulți, nederanjate din vechime. Majoritatea defuncților, indiferent de orientare, erau așezați pe spate, cu brațele pe lângă corp și picioarele apropiate și întinse. Referindu-ne la mormintele dispuse V–E, trebuie să notăm că un număr mai redus de schelete, deși aflate în decubit dorsal, au unul din brațe întinse de-a lungul trunchiului, stângul (mormintele 19, 26, 62, 133) sau dreptul (mormintele 13, 44, 59, 123, 145), iar celălalt îndoit din cot și adus cu palma pe bazin. Două cadavre au fost depuse pe spate, în poziție întinsă, cu ambele brațe așezate pe bazin (mormintele 57 și 166), iar într-un caz s-a constatat că decedatul fusese culcat pe spate, cu brațul drept întins pe lângă corp, stângul cu palma adusă pe oasele bazinului și picioarele încrucișate în regiunea gambelor (mormântul 55). Un schelet de copil, ale cărui oase s-au păstrat doar în parte, avea picioarele îndoit din genunchi și înclinate spre stânga (mormântul 76).

Referitor la poziția defuncților orientați V–E din cultura Sântana de Mureș–Černjachov, în literatura de specialitate a fost exprimată opinia că pentru această categorie de înmormântări specifică ar fi depunerea mâinilor pe abdomen sau torace⁴⁷.

După cum arată descoperirile făcute până în prezent însă, poziția predominantă și caracteristică a scheletelor orientate V–E din cuprinsul culturii respective, ca de altfel și a celor plasate N–S, este pe spate cu mâinile și picioarele întinse în lungul corpului, așezarea brațelor pe bazin, abdomen sau torace fiind atestată mai rar. Din acest punct de vedere, complexul de la Brăviceni nu prezintă deosebiri semnificative față de restul necropolelor sincrone înrudite, despre care dispunem de informații mai bogate.

Consemnăm în acest context că aceeași poziție întinsă pe spate, cu picioarele drepte și brațele pe lângă corp, care prevalează în cimitirele de tip Sântana de Mureș–Černjachov, este caracteristică și la mormintele din necropolele din perioada hunică de la Botoșani – Dealul Cărmidăriei⁴⁸. În schimb, în marea necropolă paleocreștină a orașului antic vest-pontic Callatis poziția predominantă a scheletelor este pe spate, cu picioarele întinse, iar mâinile îndoit din coate și așezate pe bazin sau pe abdomen⁴⁹.

La Brăviceni, ca și în alte cimitire din cuprinsul culturii Sântana de Mureș–Černjachov, s-a constatat că o parte din mormintele de înhumăție au fost deranjate din vechime. Dar, spre deosebire de multe alte necropole de acest tip, unde s-a dovedit că numărul și procentul înmormântărilor distruse cu orientarea V–E este mult mai redus decât al celor dispuse N–S⁵⁰, în cimitirul cercetat de noi situația se prezintă diferit. Astfel, s-a putut stabili că din totalul de 89 de morminte dispuse V–E, au fost deranjate din antichitate un număr de cel puțin 33 de înmormântări (35,8%). Subliniem însă că în calcul nu au fost luate 17 morminte de copii de diferite vârste, în cazul cărora nu s-a putut determina exact dacă lipsa multor oase se datorează acizilor humici

⁴³ M. Bărbulescu, *POTAISSA. Studiu monografic*, Turda, 1994, p. 181.

⁴⁴ I. A. Rafalovič, *op. cit.*, p. 32.

⁴⁵ V. Vornic, *op. cit.*, p. 93.

⁴⁶ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 20, 50, 128, 195.

⁴⁷ I. Ioniță, *Elemente creștine...*, p. 260; idem, *Populația locală*, p. 622; idem, *Goții*, în *Istoria românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 691.

⁴⁸ Em. Zaharia, N. Zaharia, *Contribuții...*, p. 171; idem, *Les nécropoles...*, p. 215.

⁴⁹ C. Preda, *op. cit.*, p. 24, 84–114.

⁵⁰ È. A. Symonovič, O kul'tovykh predstavlenijach naselenia jugo-zapadnykh oblastej SSSR v pozdneantičnyj period, în *Sov. Arch.*, 2, 1978, p. 110; idem, *Pogrebenija s trupopolozhenijami...*, p. 40; O. Petrauskas, Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten, în *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 84, Frankfurt am Main, 2003, p. 233–234, 269–270.

sau deshumării ulterioare, și alte cinci complexe sepulcrale orientate pe axa V–E, în care nu s-a semnalat nici o urmă de schelet. Pentru comparație, consemnăm că din cele 56 de morminte cu orientarea generală N–S, distruse cert din vechime sunt 26, ceea ce reprezintă circa 46%. Totuși, această proporție numerică, chiar dacă este ceva mai mare decât a complexelor funerare deranjate dispuse V–E, se dovedește a fi mult mai mică față de cea constatată, spre exemplu, în necropolele de tip Černjachov de la Gavrilovka, Žuravka și Kosanovo, unde înmormântările cu orientarea N–S deranjate constituie peste 50%, iar cele V–E mai puțin de 15% din totalul înhumaților⁵¹.

Ținem să menționăm în acest context că un procent relativ ridicat al mormintelor distruse din vechime s-a constatat și în cimitirele de mici dimensiuni de la Botoșani–Dealul Cărmidăriei⁵². Astfel, din cele 23 de înmormântări dezvelite până în prezent, șase s-au dovedit a fi răvășite, ceea ce constituie circa 26%⁵³.

Referitor la înmormântările răscolite din cimitirele culturii Sântana de Mureș–Černjachov, trebuie notat că unele schelete au fost distruse integral, pe când altele parțial, prezentându-se fie sub forma unor împrăstieri ori îngrămădiri de oase pe fundul gropii, fie cu o parte dintre oase în poziție normală, iar cu altele împrăstiate. Este interesant de consemnat că în anumite necropole, cum ar fi spre exemplu cele de la Bârlad–Valea Seacă și Budești, predomină mormintele răvășite total sau aproape total⁵⁴, pe când în altele – cum ar fi marele cimitir de la Mihălășeni – înmormântările distruse parțial, afectată fiind de regulă zona toracică a scheletelor⁵⁵.

La Brăviceni se constată o situație interesantă, care ar putea avea o oarecare semnificație religioasă, mai dificil însă de explicat în stadiul actual al cercetărilor: dacă în cazul înmormântărilor dispuse V–E preponderente sunt complexele distruse parțial (21), atunci între mormintele distruse cu orientarea N–S prevalează cele răvășite total (15).

La fel ca și în alte necropole înrudite, s-a putut observa că majoritatea mormintelor deranjate parțial de la Brăviceni au avut răscolită jumătatea superioară a scheletelor, cu precădere cutia toracică, uneori fiind atinse și mâinile, craniul, oasele bazinului și femurele. În unele cazuri, oasele au putut fi regăsite în groapă, dar alteori ele nu au fost reînhumate. Cât privește înmormântările răvășite în totalitate, s-a constatat că au fost reîngropate fie majoritatea oaselor, fie doar câteva resturi din schelet.

Un caz aparte îl prezintă complexele fără nici o urmă de schelet, identificate în număr de nouă, dintre care cinci sunt orientate V–E (nr. 43, 45, 73, 98 și 99), trei N–S (nr. 63, 64 și 100) și unul NV–SE (nr. 56). Unele complexe (nr. 43, 63, 73, 98 și 100), judecând după dimensiunile mici ale gropilor, este posibil să fie morminte de copii, ale căror schelete au dispărut complet prin putrezire. Celelalte însă ar putea reprezenta morminte de înhumație distruse în întregime, ale căror schelete nu au mai fost reînhumate, sau, mai curând, niște cenotafe. Asemenea complexe, în care scheletele lipsesc în totalitatea lor, prevăzute sau nu cu inventar, interpretate cel mai frecvent ca cenotafe, au fost semnalate și în alte necropole de tip Sântana de Mureș, precum cele de la Spanțov⁵⁶, Bârlad – Valea Seacă⁵⁷, Mihălășeni⁵⁸, Gherăseni⁵⁹, Furmanovka⁶⁰ etc.

Așa cum probează concludent cercetările arheologice, o caracteristică esențială a înmormântărilor orientate V–E din cimitirele culturii Sântana de Mureș–Černjachov este lipsa generală din cuprinsul lor a inventarului, în special a ofrandelor alimentare. În privința situației de la Brăviceni, trebuie notat că din totalul de 89 de morminte dispuse V–E documentate cert, lipsite complet de inventar sunt cel puțin 65 de complexe funerare, ceea ce reprezintă circa 71%. În realitate însă proporția numerică a mormintelor fără inventar de la Brăviceni este chiar mai mare, deoarece în acest calcul nu a fost luat un mormânt (nr. 21) în care s-au identificat numai câțiva dinți de cal(?), precum și altele cinci, din umplutura cărora s-au recuperat fie resturi nesemnificative de vase ceramice (mormintele 18, 128, 156 și 166), fie un mic fragment inform de bronz (mormântul 12). Celelalte înmormântări cu orientarea V–E aveau, în marea lor majoritate, un mobilier funerar sărăcăcios, care consta cu precădere din obiecte de podoabă și accesorii vestimentare.

Astfel, un număr de opt morminte (nr. 19, 25, 40, 59, 65, 81, 116 și 148) conțineau drept inventar exclusiv coliere de mărgelă sau câte o singură asemenea piesă. În cuprinsul unui mormânt distrus din vechime (nr. 145), pe lângă o mărgică de sticlă, s-au mai găsit câteva fragmente ceramice necaracteristice, iar în altul

⁵¹ Ė. A. Symonovič, *Pogrebenija s trupopoloženijami...*, p. 65, 69; O. Petrauskas, *op. cit.*, p. 233, 234, 269, 270.

⁵² Em. Zaharia, N. Zaharia, *Contribuții...*, p. 171; idem, *Les nécropoles...*, p. 215.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ V. Palade, *op. cit.*, p. 111–148; V. Vornic, *op. cit.*, p. 173.

⁵⁵ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 200.

⁵⁶ B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 124, 128.

⁵⁷ V. Palade, *op. cit.*, p. 156.

⁵⁸ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 195.

⁵⁹ E. M. Constantinescu, *op. cit.*, p. 60.

⁶⁰ Ė. A. Symonovič, *Pridunajskij mogil'nik...*, p. 154, 157.

deranjat parțial (nr. 135), în afară de un colier alcătuit din numeroase mărgelile de coral(?) și sticlă colorată, s-au identificat opt oase mici de animal, a căror semnificație ne scapă (arșice?). Câte o salbă de mărgelile de sticlă ori carneol s-au mai aflat și în mormintele 71 și 114, care s-au dovedit a fi ceva mai bogate, primul mai conținând în inventar o cataramă de argint, două fibule de bronz și un cuțit de fier, iar al doilea – o pensetă de bronz și o cană de lut ars, depusă lângă glezna piciorului drept.

Două înmormântări dispuse V-E (nr. 103 și 152), dintre care una răvășită din vechime, conțineau drept inventar câte o fibulă de bronz, iar un mormânt nederanjat, notat cu nr. 36 – o cataramă de bronz și două cioburi de la un vas ceramic, aflate pe oasele bazinului.

Un caz interesant îl prezintă mormântul de copil 42, care cuprindea o verigă de tâmplă de bronz și două monede de argint perforate, găsite una pe frunte și alta în gura defunctului. Faptul că monedele sunt perforate sugerează folosirea lor în calitate de podoabe. Pe de altă parte, aflarea monedelor pe frunte și în gura defunctului amintește de „obolul lui Charon”, străvechi obicei de tradiție greco-romană preluat și de unele populații „barbare” în curs de romanizare.

În afară de mormântul 114 la care ne-am referit deja, câte un recipient pentru băut, și anume un pahar și probabil o cupă de sticlă, au mai fost aflate în două înmormântări, cele însemnate cu nr. 70 și 108. Ambele morminte erau distruse din antichitate, primul complet, iar al doilea parțial, *in situ* păstrându-se oasele picioarelor, dar și vasul de sticlă (un pahar conic cu pereții subțiri), care era așezat în colțul sud-vestic al gropii funerare.

La două complexe funerare orientate V-E din cimitirul de la Brăviceni (nr. 3 și 55) a fost atestat și obiceiul de a depune cu prilejul înmormântării celui decedat ofrande de alimente. Mormântul 3, care era nederanjat, avea asupra scheletului un os de animal, rămas de la ofranda de carne, și două cioburi ceramice, unul de la un castron de factură romană și celălalt de la un borcan lucrat cu mâna, ambele recipiente fiind probabil sparte cu prilejul înmormântării. Ofranda alimentară din cealaltă înmormântare este reprezentată de o oală fragmentară lucrată cu mâna din pastă grosieră, depusă la picioarele defunctului. De notat că mormântul 55 mai conținea în inventar o verigă de tâmplă din sârmă de bronz, aflată pe tâmpla dreaptă.

Ținem să consemnăm în acest context că dacă recipientele pentru ofrande de băuturi (pahare, căni sau amfore) se întâlnesc uneori în mormintele orientate V-E din cuprinsul culturii Sântana de Mureș-Černjachov, atunci ofrandele animaliere și recipientele pentru alimente constituie apariții extrem de rare în complexele cu asemenea orientare. Dintre necropolele din aria vestică a acestei culturi în care a fost atestat obiceiul depunerii de pahare de sticlă sau căni și amfore ceramice în preajma defuncțiilor cu orientarea V-E cităm pe cele de la Cholmskoe (M. 51)⁶¹, Slobozia-Čișcăreni (M. 10 și 36)⁶², Budești (M. 266)⁶³, Independența (M. 20)⁶⁴, Boanca (M. 9)⁶⁵, Călărași (M. 1)⁶⁶, Bârlad-Valea Seacă (M. 112)⁶⁷ și Mihălășeni (M. 405, 426 și 466)⁶⁸. Cât privește practica depunerii ofrandei de carne de animale și/sau a vaselor cu alimente, aceasta a fost documentată cert la Dănceni (M. 145)⁶⁹, Bârlad-Valea Seacă (M. 310)⁷⁰ și Mihălășeni, în ultima necropolă fiind identificate resturi de oase de animale în cinci morminte plasate V-E, iar recipiente pentru ofrande de alimente în numai un singur astfel de complex⁷¹.

Este interesant de remarcat faptul că, față de mormintele orientate V-E din cimitirele culturii Sântana de Mureș, în marea necropolă paleocreștină din epoca romano-bizantină de la Mangalia (Callatis) recipiente de sticlă și de lut pentru lichide au apărut ceva mai des, pe când oase de animale nu au fost atestate deloc în complexele funerare⁷². O altă situație se dovedește a fi existat în cimitirele din secolul V de la Botoșani – Dealul Cărmidăriei, unde lipsesc cu totul din inventarul mormintelor atât vasele de lut și de sticlă, cât și resturile de la ofrandele de carne de animale⁷³.

⁶¹ A. V. Gudkova, M. M. Fokeev, *op. cit.*, p. 70, 71.

⁶² A. N. Levinskij, *op. cit.*, p. 126, 149.

⁶³ V. Vornic, *op. cit.*, p. 125.

⁶⁴ B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 53.

⁶⁵ M. Munteanu, F. Rădulescu, *Două necropole din secolul IV e.n. recent descoperite în sud-estul Munteniei, în Thraco-Dacica*, XIII, nr. 1-2, p. 127.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 132.

⁶⁷ V. Palade, *op. cit.*, p. 116.

⁶⁸ O. L. Șovan, *op. cit.* p. 122, 127, 134, 228.

⁶⁹ I. A. Rafalovič, *op. cit.*, p. 58.

⁷⁰ V. Palade, *op. cit.*, p. 126.

⁷¹ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 228.

⁷² C. Preda, *op. cit.*, p. 25-34, 84-114.

⁷³ Em. Zaharia, N. Zaharia, *Contribuții...*, p. 167-178; idem, *Les nécropoles...*, p. 201-226.

Revenind la prezentarea diferitelor elemente de rit și obiceiuri de ritual atestate la înmormântările orientate V–E de la Brăviceni, mai facem mențiunea că în câteva cazuri în cuprinsul gropilor au fost depistate urme de foc sau, mai exact, cărbuni de lemn, a căror prezență ar putea fi pusă în legătură cu credința de purificare a „locașului veșnic” și a înhumatului. Este de remarcat că din cele patru mormine dispuse V–E la care s-a documentat această practică, trei (nr. 12, 38 și 41) erau distruse din vechime, cărbunii, în cantitate mai mare ori mai mică, fiind semnalati în umplutura gropilor. În singurul mormânt nederanjat (nr. 156), care a aparținut unui individ matur, depus în decubit dorsal, cu brațele pe lângă corp, cărbunii se aflau în zona craniului, mai precis în dreapta acestuia. Pentru a ne face o imagine mai completă și mai exactă cu privire la locul și rostul cărbunilor de lemn din cadrul complexelor funerare de la Brăviceni, trebuie să facem precizarea că asemenea elemente s-au identificat și într-un număr de șapte morminte plasate pe direcția N–S (nr. 1, 2, 17, 27, 137, 160 și 161), în unul dispus NV–SE (nr. 154), precum și în unul cu orientarea neprecizată (nr. 118). Din acest punct de vedere însă, cimitirul antic de pe valea Răutului nu face notă distinctă față de altele de același tip, deoarece, așa cum dovedesc cercetările de până acum, urmele de foc sub formă de cărbune, atunci când s-au semnalat, au apărut cu precădere în înmormântările orientate N–S⁷⁴.

Ținem să menționăm în acest context că fragmente de cărbune de lemn au fost semnalate și asupra a trei schelete orientate V–E din cimitirele de epocă hunică de la Botoșani–Dealul Căramidăriei⁷⁵. Este de remarcat că în unul din aceste morminte, anume cel notat cu nr. 12, cărbuni au fost depuși și în gura decedatului, practică sepulcrală a cărei semnificație este mai dificil de deslușit⁷⁶. Cât privește supoziția că înmormântările cu cărbuni de la Botoșani – Dealul Căramidăriei ar fi aparținut unor daco-romani converșiți la creștinism care ar fi practicat anterior incinerarea⁷⁷, considerăm că ea nu este plauzibilă, deoarece nu are suport în datele arheologice și antropologice. Deși în plan religios, mormintele dispuse V–E, cu cărbuni în cuprinsul lor, au aparținut, foarte probabil, unor creștini, sub aspect etnico-cultural, credem că cei înhumați în aceste cimitire erau, mai curând, niște ostrogoți sau alani aflați sub dominația hunilor.

În sfârșit, în legătură cu mormintele de înhumare dispuse V–E din necropola de la Brăviceni trebuie să mai consemnăm că în două cazuri, și anume în complexele notate cu nr. 46 și 48, au fost identificați pigmenți și chiar bucățele de cretă, mineral care, se pare, avea aceeași funcție simbolică purificatoare ca și focul, al cărui cult este dovedit și de ritul incinerăției practicat, deși într-o măsură redusă, de acest grup uman. După știința noastră, obiceiul de a presăra cretă în mormintele de înhumare nu a mai fost atestat în alte necropole ale culturii Sântana de Mureș–Černjachov, fiind însă, după cum arată descoperirile arheologice, relativ des practicat de triburile sarmatice din secolele anterioare⁷⁸.

Așa cum menționam chiar la începutul acestei lucrări, problematica ridicată de mormintele orientate V–E din cuprinsul culturii Sântana de Mureș–Černjachov prezintă o însemnătate deosebită pentru cunoașterea unor fenomene de ordin spiritual ce s-au produs în cursul secolului IV și la începutul veacului următor în sânul acestor numeroase comunități de populație, care, sub aspect etnic, erau probabil, în majoritate, eterogene. Evident, avem în vedere, în primul rând, fenomenul apariției și răspândirii creștinismului printre purtătorii acestui mare complex cultural, în legătură cu care sunt puse de cei mai mulți specialiști complexele funerare avute în discuție.

Precum se știe, înmormântări orientate V–E fără inventar sau cu unul sărăcăcios au fost semnalate cu prilejul primelor cercetări efectuate în cele două necropole eponime ale acestei culturi de la Sântana de Mureș și respectiv Černjachov, dar și la Romaški⁷⁹. Însă, mormintele de acest fel au fost evidențiate și tratate ca o grupă deosebită de complexe funerare abia în anii 50 ai secolului trecut, odată cu cercetarea și publicarea de către E. Symonovič a datelor obținute prin săpăturile din cimitirele de la Danilova Balka și Gavrilovka⁸⁰. Cu toate că numărul înmormântărilor orientate V–E dezvelite nu era atât de mare, s-a putut stabili clar că ele

⁷⁴ G. F. Nikitina, *op. cit.*, p. 55.

⁷⁵ Em. Zaharia, N. Zaharia, *Les nécropoles...*, p. 208–210.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ Al. Madgearu, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001, p. 72.

⁷⁸ V. Bărcă, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006, p. 54.

⁷⁹ I. Kovács, *A marosszentannai népvándorlaskori temető*, în *DolgChuj*, III, 2, 1912, p. 345–349; I. Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș–Černeahov pe teritoriul Republicii Socialiste România*, în *ArhMold*, IV, 1966, p. 223, 226; M.J. Brajčevskij, *Romaški*, în *MIA*, 82, 1960, p. 108, 109; N. Petrov, *Černjachovskij mogil'nik (po materialam raskopok V. V. Chvojki v 1900–1901)*, în *MIA*, 116, 1964, p. 53–111; E. A. Symonovič, *Novye raboty v sele Černjachov*, în *MIA*, 139, 1967, p. 5–27.

⁸⁰ E. A. Symonovič, *Pogrebenija V–VI vv. n. e. u s. Danilovka Balka*, în *KSIIMK*, XLVIII, 1952, p. 62–70; idem, *Pamjatniki...*, p. 282–316.

prezintă o serie de caracteristici ce le deosebesc într-o anumită măsură de cele dispuse N–S. O particularitate esențială este, în primul rând, lipsa ori penuria generală a inventarului. Alte trăsături de menționat mai sunt adâncimea mare a gropilor mormintelor, prezența frecventă a pragurilor pe laturile lungi sau pe întreg perimetrul gropilor și a resturilor de lemn rămase de la sicrie, sarcofage ori acoperăminte, precum și nederanjarea (de regulă) a scheletelor, care la înmormântările orientate N–S erau în majoritate răvășite din vechime. Cât privește cronologia mormintelor dispuse V–E, pe baza unor date stratigrafice și a unor elemente de inventar, s-a dovedit că ele se datează în fazele târzii de evoluție a cimitirelor, proiectate de E. Symonovič la sfârșitul secolului IV și în veacul următor⁸¹.

Referitor la apartenența religioasă a defuncților înhumați cu capul spre vest din necropolele explorate, ținând seama, pe de o parte, de orientare, de lipsa generală a inventarului, în speță a ofrandelor de alimente, și de celelalte particularități, iar pe de altă parte, de unele izvoare antice scrise referitoare la evanghelizarea unor populații „barbare” din răsăritul Europei, arheologul citat a avansat ipoteza că înmormântările respective reflectă procesul adoptării creștinismului de către unii purtători ai culturii Černjachov⁸². Acest punct de vedere a fost menținut și susținut de E. Symonovič ulterior și în alte lucrări în care s-a referit la categoria de antichități în discuție⁸³, iar într-un studiu special dedicat problemei răspândirii creștinismului printre purtătorii culturii Černjachov, apărut în anul 1978, el încearcă să aducă noi argumente în sprijinul ipotezei sale. Dintre acestea demne de reținut sunt mai multe știri ale autorilor antici și unele analogii apropiate pentru înmormântările orientate V–E din mediul „barbar” al spațiului est-european găsite în cimitirile romane paleocreștine de la Săgvár și Pécs, între care se remarcă în primul rând prezența în unele morminte sigur creștine a obiectelor de podoabă, a accesoriilor vestimentare și a vaselor de băut (pahare, căni, amforete de sticlă sau lut)⁸⁴.

Opinia că mormintele dispuse V–E din necropolele de tip Sântana de Mureș–Černjachov ar aparține unor prozeliți creștini a fost îmbrățișată integral și de alți cercetători, dintre care cităm pe J. Kucharenko⁸⁵, G. Fedorov⁸⁶, E. Rikman⁸⁷, B. Mitrea, C. Preda⁸⁸, I. Ioniță⁸⁹, I. Hica-Câmpeanu⁹⁰, K. Horedt⁹¹, D. Teodor⁹², Al. Levinschi⁹³, E. M. Constantinescu⁹⁴ și O. L. Șovan⁹⁵.

Unii specialiști însă nu împărtășesc această părere, punând înmormântările orientate cu capul spre vest din arealul culturii Sântana de Mureș–Černjachov fie în legătură cu o presupusă dezvoltare a anumitor tradiții familiale și locale⁹⁶ sau a credințelor solare ale populațiilor încă păgâne⁹⁷, fie pe seama anumitor triburi și populații: scito-sarmați⁹⁸, slavi⁹⁹ ori sciți târzii¹⁰⁰. De notat, totodată, că sunt și arheologi, precum Gh. Diaconu,

⁸¹ *Ibidem*.

⁸² E. A. Symonovič, *Pamjatniki...*, p. 309, 310.

⁸³ Idem, *Magija i obrjad pogrebenija...*, p. 59, 60; idem, *Christianstvo i černjachovskaja kul'tura*, în *Materiali tretjoj podilskoj istoriko-kraeznacoj konferencii*, Lviv, 1970, p. 116–118.

⁸⁴ E. A. Symonovič, *O kul'tovyh predstavlenijach...*, p. 105–116.

⁸⁵ J. V. Kucharenko, *Ekonomičeskij stroj i byt vostočnyh slavjan v pervoj polovine I tysjačiletija*, în *Očerki istorii SSSR III–IX vv.*, Moskva, 1958, p. 68.

⁸⁶ G. B. Fedorov, *O dvuch obrjadach pogrebenija v černjachovskoj kul'ture (po materialam Moldavii)*, în *Sov. Arch.*, 3, 1958, p. 236; idem, *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tys. n. e.*, în *MIA*, 89, 1960, p. 89–90.

⁸⁷ E. A. Rikman, *Ètničeskaja istorija Podnestrovija i prilėgajuščego Podunav'ja v pervykh vekach našej èry*, Moskva, 1975, p. 251–252.

⁸⁸ B. Mitrea, C. Preda, *Necropole...*, p. 160–161.

⁸⁹ I. Ioniță, *Das Gräbelfeld von Independența...*, p. 59, 60; idem, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II–IV e.n.*, Iași, 1982, p. 107–110; idem, *Elemente creștine...*, p. 253–262; idem, *Goții...*, p. 690–692.

⁹⁰ I. Hica-Câmpeanu, *Riturile funerare în Transilvania de la sfârșitul secolului al III-lea e.n. până în secolul al IV-lea e.n.*, în *ActaMN*, 16, p. 164.

⁹¹ K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 195, 196.

⁹² D. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 80.

⁹³ A. Levinschi, *Despre un grup de necropole ale culturii Sântana de Mureș–Černjachov din interfluviul Nistru-Prut*, în *Tyragetia*, IV–V, 1997, p. 127; idem, *Lazo...*, p. 165.

⁹⁴ E. M. Constantinescu, *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV–X d.Hr.*, București, 1999, p. 105, 110–111.

⁹⁵ O. L. Șovan, *op. cit.* p. 228–230.

⁹⁶ M. Mączyńska, *op. cit.* p. 341.

⁹⁷ N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, p. 328, 410.

⁹⁸ V. V. Sedov, *Proischoždenie i ranjaja istoria slavjan*, Moskva, 1979, p. 97.

⁹⁹ Idem, *Slavjane v drevnosti*, Moskva, 1994, p. 273.

¹⁰⁰ B. V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura. Problema...*, p. 38–39.

C. Opreanu, V. Bierbrauer și M. Ščukin, care și-au exprimat îndoiala în privința caracterului creștin al înmormântărilor avute în discuție, dar fără să propună vreo altă explicație a apariției lor¹⁰¹.

O opinie mai nuanțată are cu privire la această chestiune Al. Madgearu, după care creștine ar fi doar mormintele dispuse V–E fără ofrande constând din gropi simple, iar cele prevăzute cu praguri ar aparține unor sarmați păgâni¹⁰². Trebuie subliniat însă că, deși înmormântările cu trepte sunt specifice unor triburi sarmatice din secolele anterioare culturii Sântana de Mureș¹⁰³, orientarea pe direcția V–E nu este caracteristică pentru aceste populații, cum crede greșit Al. Madgearu¹⁰⁴, complexe funerare cu asemenea orientare din Câmpia Tisei la care se face trimitere datându-se cu precădere în epoca hunică¹⁰⁵ și fiind puse de către o parte din specialiști tot în legătură cu răspândirea creștinismului¹⁰⁶.

Referitor la mormintele cu praguri din cimitirele culturii Sântana de Mureș–Černjachov, atribuite de mai toți arheologii elementelor sarmatice integrate în această cultură, B. Magomedov a remarcat că ele se întâlnesc și în centrele antice grecești din nordul Mării Negre, treptele servind deseori la amenajarea unor acoperăminte din scânduri sau plăci de piatră¹⁰⁷, la fel cum se constată și în unele necropole din regiunile stăpânite de triburile gotice. Prin urmare, complexe orientate V–E cu astfel de amenajări din mediul „barbar” est-european s-ar putea datora nu tradițiilor sarmatice, cum se crede în mod obișnuit, ci mai curând influențelor recepționate din lumea greco-romană.

În ce privește interpretarea în plan cultural-religios a mormintelor orientate V–E din necropolele culturii Sântana de Mureș–Černjachov, considerăm că ipoteza după care ele, în majoritatea sau chiar în totalitatea lor, ar aparține unor creștini este cea mai plauzibilă, cu toate că probe peremptorii pentru o asemenea atribuire deocamdată lipsesc între descoperirile arheologice. Evident, avem în vedere faptul că în nici una dintre aceste înmormântări nu au fost identificate piese ori simboluri de factură sau influență creștină, așa cum s-au semnalat spre exemplu în unele morminte dispuse V–E din necropolele de epocă romană târzie sau romano-bizantină de la Mangalia (Callatis)¹⁰⁸, Ságvár¹⁰⁹ și Novo–Otradnoe¹¹⁰.

De fapt, în întreg spațiul de răspândire a culturii Sântana de Mureș–Černjachov actualmente se cunoaște o singură piesă sigur creștină, anume un medalion de sticlă cu reprezentarea Proorocului Daniel în groapa cu lei, descoperit în mormântul 123 al necropolei de la Mihălășeni¹¹¹. Acest complex funerar însă era orientat N–S și cuprindea un foarte bogat inventar, inclusiv mai multe recipiente pentru alimente și resturi osoase de la ofranda de carne, din care cauză nu poate fi considerat drept creștin, așa cum cred neîntemeiat unii specialiști¹¹². Totuși, trebuie notat că mormântul păgân în discuție se afla într-o zonă în care predominau înmormântările dispuse V–E lipsite de inventar atribuite unor creștini, situație ce dezvăluie, în opinia cercetătorului acestui valoros complex arheologic, conviețuirea credințelor și practicilor păgâne cu creștinismul incipient, precum și o toleranță foarte largă la vremea respectivă¹¹³. Judecând după dispunerea înmormântărilor orientate V–E și în

¹⁰¹ Gh. Diaconu, *Mogoșani. Necropola din secolul IV e.n.*, Târgoviște, 1970, p. 39; C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV–V în Transilvania*, în *EphemNap*, V, 1995, p. 237; V. Bierbrauer, *Die ethnische Interpretation der Sântana de Mureș–Černjachov-Kultur*, în *Die Sântana de Mureș–Černjachov-Kultur*, Bonn, 1999, p. 223; M. B. Ščukin, *Fenomen černjachovskoj kul'tury epochi Konstantina-Konstancija ili čto takoe černjachovskaja kul'tura*, în *Stratum plus*, 4, 1999, p. 96.

¹⁰² Al. Madgearu, *Romanizare și creștinare la nordul Dunării în secolele IV–VII*, în *AIIAI*, XXXI, 1994, p. 489; idem, *Rolul creștinismului în formarea poporului român*, București, 2001, p. 62–66.

¹⁰³ V. Bârcă, *op. cit.*, p. 41, 42; O. Dzigovskij, *Sarmati na Zachodi Stepnogo Pričernomorija naprikinci I st. do n.e. – persij polovini IV st. n. è.*, Kiev, 1993, p. 14.

¹⁰⁴ Al. Madgearu, *Romanizare...*, p. 489; idem, *Rolul creștinismului...*, p. 48, 62–66.

¹⁰⁵ M. Parducz, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*, în *AAH*, XI, 1959, p. 381–384.

¹⁰⁶ M. Sâmpetru, *Vestul României în secolele IV–X e.n.*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1–2, 140, 141; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 411.

¹⁰⁷ B. V. Magomedov, *Černjachovskaja kul'tura Severo-Zapadnogo Pričernomorja*, p. 41; idem, *Černjachovskaja kul'tura. Problema...*, p. 35–36.

¹⁰⁸ C. Preda, *op. cit.*, p. 81, 82.

¹⁰⁹ A. Burger, *The late roman cemetery at Ságvár*, în *AAH*, XVIII, 1966, p. 99–234.

¹¹⁰ È. A. Symonovič, *O kul'tovyh predstavlenijach...*, p. 108.

¹¹¹ O. L. Șovan, *Un mormânt cu medalioane romane de sticlă din necropola de la Mihălășeni (județul Botoșani)*, în *ArhMold*, XI, 1987, p. 229, 230, Fig. 2, 9, 13; idem, *op. cit.*, p. 47, 48, 228, pl. 68, 30; I. Ioniță, *Elemente creștine...*, p. 261; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 33; Al. Madgearu, *Rolul creștinismului...*, p. 67.

¹¹² D. Teodor, *op. cit.*, p. 80.

¹¹³ O. L. Șovan, *Un mormânt...*, p. 233; idem, *Necropola...*, p. 228.

cadru al celorlalte cimitire de tip Sântana de Mureș–Cernjachov (inclusiv la Brăviceni, unde ele se intercalează cu mormintele plasate N–S), este de admis într-adevăr că la comunitățile respective s-a manifestat o mare toleranță religioasă, indiferent de apartenența la creștinism sau la credințele păgâne ancestrale a celor decedați, așa cum au presupus și alți arheologi¹¹⁴.

În legătură cu pătrunderea creștinismului în Gothia carpato-danubiană și nord-pontică au fost puse de unii cercetători și semnele cruciforme rediate pe o serie de vase de lut semnalate în mai multe așezări și necropole de tip Sântana de Mureș–Cernjachov, cum sunt de pildă cele de la Cârliști, Iași-Nicolina, Bărboasa, Dănceni, Tăcuta, Romaški și Lepesovka¹¹⁵. Mai notăm că aceeași semnificație religioasă i-a fost atribuită de unii specialiști și semnului cruciform incizat pe un opaiț ceramic de imitație romană descoperit în celebrul sit arheologic de la Sobari¹¹⁶. În ce ne privește, dacă în cazul unor semne cruciforme simple nu excludem posibilitatea legăturii lor cu creștinismul, reprezentând *crucis religiosi*, atunci în cazul zvasticilor respingem o asemenea atribuire, întrucât s-a demonstrat în mod convingător că ele constituie niște simboluri solare legate de vechile credințe și religia triburilor germanice (gotice și vandalice), care au fost și principalii artizani ai complexului cultural Sântana de Mureș–Cernjachov¹¹⁷.

Pe seama răspândirii creștinismului printre purtătorii culturii Sântana de Mureș din spațiul est-carpatic a fost pusă de unii cercetători și o amforă romană din secolul IV, având pictată cu vopsea roșie inscripția cu conotație creștină *Makarios*, descoperită mai demult în binecunoscuta stațiune arheologică de la Trușești¹¹⁸. Dar, după cum s-a subliniat deja de către alți specialiști¹¹⁹, fiind în primul rând un recipient pentru transportul vinului sau al uleiului de măsline, amfora a ajuns la nordul Dunării anume în această calitate. De aceea, este puțin probabil ca inscripția cu *tituli picti* de pe gâtul vasului respectiv să fi avut vreo semnificație religioasă, recte creștină, pentru locuitorii așezării „barbare” din bazinul Prutului, așa cum ea prezenta în acea vreme fără îndoială pentru un locuitor din cuprinsul Imperiului roman.

Referitor la cele două piese de lut ars de la Alcedar¹²⁰ și Pălatca¹²¹, considerate prescurticere (sigilii pentru pâinea sfințită)¹²², după cum s-a mai relevat în literatura de specialitate, datarea lor în secolul IV este puțin probabilă, ele aparținând din punct de vedere cronologic mai degrabă epocii medievale timpurii (sec. VI sau VI–VII)¹²³.

Este locul potrivit, credem, să relevăm faptul că, în ceea ce privește descoperirile de piese paleocreștine, o situație diferită de cea din Gothia extracarpatică și nord-pontică se constată în regiunile din fosta provincie romană Dacia, de unde provin circa 15 obiecte cu caracter creștin sigur și cam tot atâtea nesigure, datate în secolul IV și în prima parte a celui următor¹²⁴. De asemenea, notăm că în câteva cimitire ale unor foste centre urbane romane din spațiul intracarpatic, precum Apulum, Napoca și Potaisa, au fost dezvelite mai multe morminte orientate V–E fără sau cu un inventar sărăcăcios, constând în principal din accesorii vestimentare și podoabe¹²⁵. De remarcat că acești înhumați, deși sunt considerați de cei mai mulți cercetători drept creștini, ca și defuncții orientați cu capul spre vest din mediul culturii Sântana de Mureș–Cernjachov, nu aveau asupra lor nici o piesă de factură creștină sau însemne specifice religiei creștine, așa cum s-a constatat în unele necropole paleocreștine *intra Imperii*.

¹¹⁴ I. Ioniță, *op. cit.*, p. 260.

¹¹⁵ D. Teodor, *op. cit.*, p. 78.79.121, Fig. 3; I. Ioniță, *Sondajul arheologic de la Tăcuta (jud. Vaslui)*, în *ArhMold*, XX, 1999, p. 101, Fig. 10; E. A. Symonovič, *O kul'tovykh predstavlenijach...*, p. 111; M. B. Ščukin, *op. cit.*, p. 95, 96, Fig. 13.

¹¹⁶ Al. Popa, *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau)*, în *Germania*, 75, 1, 1997, p. 126, Abb. 8, 2; I. Niculiță, Al. Popa, *Prezența romană în zona nord-vest-pontică*, Chișinău, 2000, p. 69, 120, Fig. 32.

¹¹⁷ I. Ioniță, *Sondajul arheologic...*, p. 104.

¹¹⁸ N. Zugravu, M. Alexianu, *Makarios. Sur la signification d'un antroponyme attesté à Trușești (Culture Sântana de Mureș-Cernjachov)*, în *Studia Antiqua et Archaeologica*, 3–4, 1996–199, p. 173–178.

¹¹⁹ Al. Madgearu, *Rolul creștinismului...*, p. 67.

¹²⁰ G. B. Fedorov, *Naselenie...*, p. 262, 280–283, pl. 65, 3.

¹²¹ I. Hica-Câmpeanu, *Das Grabfeld aus dem 4 Jh. u.Z. von Pălatca (Kr. Cluj)*, în *Dacia, N.S.*, XX, 1976, p. 27, 30, Abb. 7, 2; 9, 2, 3.

¹²² K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982, p. 116, 164, 165, Abb. 46, 8; D. Teodor, *op. cit.*, p. 80.155, Fig. 3, 1; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 290, 337; D. Protase, *Creștinarea daco-romanilor. în Istoria românilor. Vol. II. Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001, p. 395, 398, Fig. 84, 1.

¹²³ Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 42, 119, 122, 170.

¹²⁴ *Ibidem*, p. 115–119.

¹²⁵ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 125–135; Al. Madgearu, *op. cit.*, p. 46.

Oprindu-ne mai în detaliu asupra argumentelor care pledează pentru atribuirea acestei grupe de morminte din Gothia și fosta provincie Dacia unor creștini, subliniem în primul rând orientarea lor pe axa V–E și lipsa generală a inventarului, în speță a ofrandelor alimentare. Așa cum s-a dovedit în mod convingător de către specialiștii în domeniul arheologiei paleocreștine, începând din secolul IV, mormintele creștinilor sunt orientate aproape exclusiv pe direcția V–E, adică cu privirea spre răsărit, care în doctrina creștină simbolizează izvorul luminii și al vieții veșnice. Totodată, s-a arătat că o altă caracteristică a înmormântărilor respective din mediul greco-roman din antichitatea târzie este lipsa inventarului și, mai ales, a ofrandelor de alimente.

Cât privește ofrandele de băuturi, ele – sau, mai exact spus, anumite tipuri de vase pentru lichide (pahare, căni și amfore) – se mai întâlnesc uneori în mormintele creștine din cuprinsul Imperiului roman, ceea ce denotă că practica păgână de a depune unele produse lichide în *domus aeterna* a celui decedat a fost tolerată de Biserică o oarecare perioadă. După cum am arătat mai sus, recipiente pentru băuturi apar și în unele morminte cu orientarea V–E din necropolele culturii Sântana de Mureș–Cernjachov, faptul constituind o altă probă serioasă în sprijinul ipotezei că descoperirile funerare despre care tratăm aparțin creștinilor.

Un argument destul de solid în sprijinul apartenenței la creștinism a mormintelor dispuse V–E din necropolele culturii Sântana de Mureș–Cernjachov este și datarea lor. Încă în anii 50 ai secolului trecut, pe baza datelor obținute prin cercetările în necropolele de la Danilova Balka și Gavrilovka, E. Symonovič a fixat cronologia înmormântărilor orientate cu capul spre vest în fazele târzii de funcționare a cimitirelor¹²⁶. Ulterior, această datare târzie a fost confirmată întru totul de analizele combinatorii ale descoperirilor din aceeași necropolă de la Gavrilovka¹²⁷, precum și din cele de la Independența¹²⁸, Kosanovo¹²⁹, Mihălășeni¹³⁰ și Budești¹³¹.

După unele aprecieri ale lui I. Ioniță, primele înmormântări orientate V–E în necropolele de tip Sântana de Mureș ar apărea aproximativ pe la mijlocul secolului IV, devenind tot mai frecvente în deceniile următoare și mai ales spre sfârșitul acestui secol și în veacul următor¹³². Cu toate că problema cronologiei culturii Sântana de Mureș–Cernjachov nu este încă pe deplin elucidată, considerăm că datarea înmormântărilor dispuse V–E cu precădere în a doua parte a secolului IV și la începutul secolului V este destul de întemeiată. Este important de remarcat în acest context că, din punct de vedere cronologic, cele mai timpurii morminte creștine orientate V–E din cimitirele romane de la Ságvár, Mangalia (Callatis) și Piatra Frecăței (Beroe) se datează începând cu primele decenii ale secolului IV sau, mai curând, cu al doilea sfert al acestui secol, majoritatea înmormântărilor încadrându-se însă în a doua jumătate a veacului IV și în secolele ulterioare¹³³. Prin urmare, în ceea ce privește datarea mormintelor cu orientarea V–E, situația din Gothia este într-o anumită măsură conformă cu cea din Imperiul roman, unde creștinarea a cuprins cea mai mare parte a locuitorilor provinciilor abia după edictul de la Mediolanum din anul 313, prin care religiei creștine i s-a acordat deplina libertate.

Drept argument în favoarea atribuirii mormintelor plasate V–E din *Barbaricum*-ul est-european unor prozeliti creștini ar putea servi și lipsa din cuprinsul lor a pandantivelor-amulete, piese de port care, după cum se știe, aveau și o anumită semnificație religioasă păgână¹³⁴. Spre exemplu, în necropola de la Brăviceni asemenea obiecte, lucrate din diverse materiale, au fost descoperite într-un număr de șapte morminte, care erau însă, fără excepție, orientate N–S. În același timp, este interesant de remarcat faptul că o altă categorie de obiecte de port, mărgelile, care aveau doar rolul de podoabe, au apărut cu preponderență în complexe cu orientare creștină.

Pe de altă parte, unele date arheologice obținute în procesul cercetării înmormântărilor orientate V–E din mediul culturii Sântana de Mureș–Cernjachov ar putea fi folosite drept probe împotriva interpretării noastre, adică pentru atribuirea complexelor în discuție unor păgâni, cum ar fi: poziția întinsă pe lângă corp a brațelor

¹²⁶ E. A. Symonovič, *Pogrebenija V–VI vv. n. e. u s. Danilovka Balka*, în *KSIMK*, XLVIII, 1952, p. 66–70; idem, *Pamjatniki...*, p. 309.

¹²⁷ O. Petrauskas, *op. cit.*, p. 270.

¹²⁸ I. Ioniță, *Das Gräberfeld...*, p. 43–60.

¹²⁹ O. Petrauskas, *op. cit.*, p. 234.

¹³⁰ O. L. Șovan, *Necropola...*, p. 186–188.

¹³¹ V. Vornic, *op. cit.*, p. 241.

¹³² I. Ioniță, *Elemente creștine...*, p. 261.

¹³³ A. Burger, The late roman cemetery at Ságvár, în *AAH*, XVIII, 1966, p. 99–234; C. Preda, Callatis. Necropola romano-bizantină, București, 1980; A. Petre, La romanité en Scythie Mineure (IIe–VIIe siècles de notre ère), în *Recherches archéologiques*, în *Bulletin de l'Association Internationale des Etudes de Sud-Est Européen*, 17–18, Bucarest, 1987.

¹³⁴ Autoritățile Bisericii creștine au dezavuat constant obiceiul de factură păgână al portului amuletelor și philacteriilor (N. Zugravu, *op. cit.* p. 253, 279, nota 314). Cu toate acestea, practica de a pune pandantive-amulete în „locașul veșnic” al celor decedați se mai folosește, dar ce-i drept foarte rar, în unele necropole paleocreștine romano-bizantine (*Ibidem* p. 253, 279, nota 315; C. Preda, *op. cit.*, p. 60).

și faptul că o parte din aceste morminte sunt deranjate din vechime, potrivit unui anumit ritual necreștin¹³⁵. Subliniem însă faptul că nici unul din aceste două argumente nu este irefutabil.

Referitor la poziția brațelor defuncților, notăm că, deși pentru creștini este caracteristică așezarea mâinilor pe piept, în secolul IV–V acest obicei creștin nu se generalizase încă nici în lumea romano-bizantină, după cum arată spre exemplu cercetările din necropola paleocreștină a Callatisului, unde un număr relativ mare de schelete au brațele întinse pe lângă corp¹³⁶, la fel cum se prezintă cele mai multe morminte orientate V–E din necropolele culturii Sântana de Mureș–Černjachov.

Cât privește obiceiul magico-ritual de deshumare a mormintelor, s-a dovedit că el a afectat cu precădere înmormântările plasate N–S, iar în unele necropole mormintele orientate V–E nu sunt deranjate chiar deloc, fapt ce l-a determinat pe Ț. Symonovič să presupună că răscolirile de morminte se datoresc conflictului ideologic dintre generațiile mai tinere convertite la creștinism și părinții ori rudele lor apropiate fidele vechilor credințe¹³⁷. Totuși, cercetările ulterioare din unele cimitire de tip Sântana de Mureș–Černjachov, cum ar fi Lețcani¹³⁸, Bârlad–Valea Seacă, Bogdănești–Fălciu¹³⁹ și, mai ales, Brăviceni, care au scos la lumină un număr semnificativ de morminte cu orientarea V–E distruse din antichitate, infirmă supoziția arheologului kievean.

La fel de nejustificată este însă și opinia lui V. Palade, în conformitate cu care cauza principală a obiceiului de deshumare a înmormântărilor ar trebui căutată în amestecul de popoare și în sincretismul de credințe diferite produs în această perioadă, sarmații fiind cei care au declanșat, iar geto-dacii – populația care a folosit cu predilecție acest ritual (Palade 2004, 178.179).

După cum arată limpede descoperirile arheologice, obiceiul deshumării mormintelor a fost practicat nu doar în zona de vest a culturii Sântana de Mureș–Černjachov, unde dacii liberi și daco-romanii au reprezentat elementul etnic de bază în primele secole ale erei noi, ci în toată aria de răspândire a acestei culturi, până dincolo de Nipru, teritoriu care nu a fost locuit niciodată de daci. De aceea, originea ritualului funerar la care ne referim nu poate fi pus pe seama „simbiozei” daco-sarmatice, ci, mai curând, pe seama triburilor dominatoare gotice, care au stăpânit și locuit în tot acest întins spațiu din răsăritul Europei.

Cât privește cauzele și semnificația obiceiului deshumării mormintelor din perioada de început a migrației popoarelor, în stadiul actual al cercetărilor ele sunt dificil sau chiar imposibil de stabilit cu exactitate. Este de remarcat însă că, după datele de care dispunem, acest ritual funerar păgân a avut o deosebită manifestare la mai multe comunități umane în etapele timpurii de evoluție a culturii Sântana de Mureș–Černjachov, fiind practicat pe larg în secolele următoare și de alte populații migratoare originare din diferite regiuni ale Europei sau Asiei. În legătură cu această problemă este important de subliniat faptul că, deși erau în contradicție cu normele creștine, deranjările de morminte și reînhumările se întâlnesc uneori și în necropolele paleocreștine din lumea greco-romană¹⁴⁰, continuând să fie atestate la români și diferite alte popoare creștine europene, ce-i drept mult mai rar, până în epoca contemporană¹⁴¹.

Pe lângă dovezile și argumentele de natură arheologică, care, repetăm, nu sunt totuși de netăgăduit, în sprijinul ipotezei despre caracterul creștin al mormintelor dispuse V–E din cuprinsul Gothiei carpato-danubiene și nord-pontice vin datele transmise de izvoarele scrise, care se dovedesc a fi destul de concludente. Întrucât știrile consemnate de autorii antici cu privire la convertirea goților din regiunile nord-danubiene și nord-pontice au fost analizate în detaliu în numeroase lucrări de către diverși istorici și arheologi români sau

¹³⁵ Ipoteza după care deranjările de morminte atestate în necropolele culturii Sântana de Mureș–Černjachov ar constitui o consecință a practicării jafului de morminte (M. Mitrea, C. Preda, *op. cit.*, p. 125; C. Bloșiu, *op. cit.*, p. 210; R. Harhoiu, *Jefuire de morminte*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, Vol. II, București, 1996, p. 288; G. F. Nikitina, *Mogil'nik u s. Oselivka Kel'meneckogo rajona Černovickoj obl.*, în *Mogil'niki černjachovskoj kul'tury*, Moskva, 1988, p. 40) nu este plauzibilă, deoarece nu are suport în datele arheologice (V. Palade, *op. cit.*, p. 174–179; O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 200–202; V. Vornic, *op. cit.*, p. 173–174; Ț. A. Symonovič, *Magija i obrjad pogrebenija...*, p. 49–60; S. V. Elpașev, *Razrušennye pogrebenija černjachovskoj kul'tury*, în *Stratum plus*, 1, 1997, p. 194–197).

¹³⁶ C. Preda, *op. cit.*, p. 24, 84, 117.

¹³⁷ Ț. A. Symonovič, *Magija i obrjad pogrebenija...*, p. 59–60; idem, *O kul'tovych predstavlenijach...*, p. 105–116.

¹³⁸ C. Bloșiu, *op. cit.*, p. 209–210, 237.

¹³⁹ V. Palade, *op. cit.*, p. 178.

¹⁴⁰ N. Zugravu, *op. cit.*, p. 251, 252.

¹⁴¹ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 201; Ț. A. Symonovič, *Magija i obrjad pogrebenija...*, p. 55; Ț. A. Rikman, *Ėtničeskaja istorija...*, p. 280, nota 38.

străini, dintre care cităm pe V. Pârvan¹⁴², J. Zeiller¹⁴³, E. Thompson¹⁴⁴, H. Wolfram¹⁴⁵, Em. Popescu¹⁴⁶, D. Teodor¹⁴⁷, N. Zugravu¹⁴⁸ ș.a., în rândurile de mai jos ne vom referi pe scurt doar la unele dintre ele, la cele mai revelatoare în acest sens.

După unele mărturii ale izvoarelor literare, goții și celelalte populații care au stăpânit sau doar au populat întinsul spațiu est-răsăritean în secolele III–IV au luat cunoștință cu misterele religiei creștine încă de pe la mijlocul veacului III. Astfel, poetul latin Commodianus, care a trăit pare-se în a doua jumătate a secolului III, în versurile 809–820 din al său *Carmen Apologeticum* spune că în urma unor incursiuni de prin anii 250–253 în provinciile romane goții au luat mulți prizonieri, printre care și creștini, aceștia desfășurând printre barbari o bogată activitate misionară¹⁴⁹.

Cu și mai multă tărie este subliniat rolul prizonierilor creștini în convertirea goților de către istoricul ecleziast Philostorgius, care a trăit între 368–425 și a scris o istorie bisericească păstrată însă, din păcate, doar în unele excerpte târzii. Acest autor antic, care era arian, ne spune că pe vremea împăratului Valerianus (253–260) și a fiului său Gallienus (260–268) goții „au trecut în ținuturile romanilor și au pustiit, prin incursiunile lor, o bună parte din teritoriul Europei. Apoi trecând în Asia au năvălit în Galatia și Cappadocia, au luat mulți prizonieri, printre aceștia și clerici. Acești prizonieri și oameni cucernici trăind împreună cu barbarii au convertit la adevărata credință pe mulți din ei și i-au convins să îmbrățișeze religia creștină în locul credinței păgâne. Din numărul acestor prizonieri au făcut parte și strămoșii lui Ulfila, cappadocieni de neam, născuți în apropiere de orașul Parassos, într-un sat numit Sadagolthina”¹⁵⁰. Această știre literară este deosebit de importantă pentru începuturile creștinismului la goți, care în acea perioadă sălășluiau deja în regiunile din nordul și nord-vestul Mării Negre, și pentru că arată originea cappadociană a lui Ulfila, vestitul episcop și apostol al goților.

Bazându-se pe aceste informații transmise de Philostorgius și cunoscut fiind faptul că în această perioadă în Galatia și Cappadocia comunitățile creștine și monahale erau destul de puternice, unii cercetători au presupus chiar că o parte din acei clerici, care au fost făcuți prizonieri de goți și duși în ținuturile de la nord de Dunăre au săpat ori au transformat unele peșteri din Munții Carpați și de pe cursurile râurilor Nistru și Răut în chilii și lăcașuri de cult¹⁵¹, opinie pe care noi însă nu o împărtășim, deoarece nu are suport în descoperirile arheologice.

Știrile din izvoarele scrise referitoare la răspândirea creștinismului *extra fines*, inclusiv în Gothia, se înmulțesc după emiterea Edictului de la Mediolanum din anul 313, când noua religie a fost oficial recunoscută în Imperiul roman. Faptul că religia creștină făcuse oarecare progrese deja în primele decenii ale secolului IV în mediul goților, ca și în rândul populațiilor locale supuse de aceste triburi germanice, este dovedit de prezența la primul Sinod Ecumenic de la Niceea din anul 325 a episcopului Theophilus Gothiae, care, judecând după numele său, era grec, chiar dacă izvoarele nu sunt satisfăcătoare în acest sens¹⁵². Deși în literatura de specialitate se mai poartă încă discuții în controversă cu privire la regiunea în care a păstorit acest prelat al Bisericii creștine, unii învățați presupunând originea lui crimeeană¹⁵³, iar alții atribuindu-i rangul de episcop al vestgoților din regiunile extracarpatiche ale României¹⁵⁴, este un bun câștigat pentru știință faptul că în această perioadă comunitățile creștine din Gothia cunoscuseră o anumită dezvoltare, de vreme ce ele erau organizate în cadrul unor episcopate. Trebuie făcută totuși precizarea că aceste progrese ale creștinismului în ținuturile

¹⁴² V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, în V. Pârvan, *Studii de istoria culturii antice*, București, 1992, p. 142–285.

¹⁴³ J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain*, Paris, 1918.

¹⁴⁴ E. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila*, Oxford, 1966.

¹⁴⁵ H. Wolfram, *Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, München, 1979.

¹⁴⁶ Em. Popescu, *Creștinismul în Eparhia Buzăului până în secolul al VII-lea*, în *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților*, Vol. I, Buzău 1983, p. 259–277; idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994.

¹⁴⁷ D. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.

¹⁴⁸ N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

¹⁴⁹ *apud* Popescu, *op. cit.*, p. 261; Teodor, *op. cit.*, p. 52.

¹⁵⁰ Fontes Historiae Daco-Romanae, vol. II, București, 1970, p. 200, 201.

¹⁵¹ I. Tentiuc, Al. Popa, *Unele considerații privind lăcașurile rupestre din Moldova de est în secolele IV–XIII*, în *Musaioș, V*, p. 35; iidem, *Some considerations regarding rock-cut monasteries and spreading of the Christianity in eastern Moldova during the late roman period and middle age*, în *Studia archaeologiae et historiae antiquae: Doctissimo viro Scientiarum Archaeologiae et Historiae Ion Niculiță, anno septuagesimo aetatis suae, dedicatur*, Chișinău, 2009, p. 351–352.

¹⁵² N. Zugravu, *op. cit.*, 334, 351, nota 188.

¹⁵³ J. Zeiller, *op. cit.*, p. 409, nota 2; E. Thompson, *op. cit.*, 1966; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 88,

¹⁵⁴ Em. Popescu, *Creștinismul...*, p. 264, 265; D. Teodor, *op. cit.* p. 54; I. Ioniță, *Goții...*, p. 692,

carpato-danubiene și nord-pontice ce se aflau sub stăpânirea goților, atestate de izvoarele scrise, nu sunt reflectate clar și de datele arheologice dobândite până acum. Nu este exclus însă ca modificările în riturile funerare constatate în prima parte a secolului IV la purtătorii culturii Sântana de Mureș–Cernjachov, recte înlocuirea incinerăției cu înhumăția, să se fi datorat, printre altele, și pătrunderii în acest mediu cultural a creștinismului, chiar dacă obiceiurile după care se îngroapă acum morții nu sunt proprii noii religii.

Potrivit mai multor mărturii transmise de o serie de scriitori romano-bizantini, activitatea misionară în ținuturile nord-danubiene stăpânite de goți ia o mare amploare mai ales în perioada de după încheierea păcii dintre Constantin cel Mare și Ariarich, conducătorul vizigoților, în anul 332. Cu toate că textul acestui tratat de pace nu s-a păstrat integral în vreo lucrare antică, după reconstituirile făcute de unii cercetători din epoca contemporană, una din condițiile impuse de împăratul roman „regelui” vizigot prevedea acordarea de libertate de credință pentru creștini¹⁵⁵. De fapt, așa cum bine s-a relevat în literatura de specialitate, intervalul de timp cuprins între încheierea *foedus*-ului din anul 332 și marea invazie hunică din anii 375–376 a reprezentat o perioadă de relativă liniște și prosperitate economică, în care triburile gotice și populațiile locale din regiunile de la nordul Dunării și Mării Negre au avut posibilitatea să se acomodeze din plin la valorile materiale, tehnice și spirituale ale civilizației romane, un rol deosebit la aculturalizarea „barbarilor” revenindu-le fără îndoială clericilor creștini transferați sau veniți din provinciile balcanice ori asiatice ale Imperiului.

Printre numeroșii propagatori ai noii religii în Gothia nord-danubiană în cursul secolului IV un loc aparte îl ocupă celebrul episcop arian Ulfila, despre a cărui prodigioasă activitate misionară și culturală găsim referiri în lucrările mai multor autori antici, dar mai ales în cunoscuta *Vita Ulfilae* a scriitorului bisericesc de limbă latină Auxentius din Durostorum.

Supranumit și „apostolul goților”, viitorul episcop și traducător al Bibliei în limba gotică Ulfila s-a născut în ținutul dunărean, în jurul anului 311, avându-i drept părinți pe un got din rândurile aristocrației și o urmașă a unor cappadocieni creștini, luați prizonieri cu prilejul incursiunilor maritime în Asia Mică din deceniile 5–6 ale secolului III. Fiind un bun cunoscător al limbilor gotică, greacă și latină, a intrat în slujba conducătorilor goți, îndeplinind funcția de talmaci. Atașat unei misiuni gotice la curtea împăratului Constantius al II-lea (337–361), Ulfila a rămas în capitala Imperiului, fiind sfințit episcop în anul 341 pentru creștinii din „țara goților” de patriarhul arian al Constantinopolului Eusebiu din Nicomedia.

Despre extrem de bogata activitate religioasă și literară a marelui apostol got, Auxentius din Durostorum, în a sa *Vita Ulfilae*, ne spune următoarele: „Predicând astfel și prin Hristos mulțumind cu Dragoste lui Dumnezeu tatăl, săvârșind acestea și altele asemenea și strălucind cu glorie timp de 40 de ani în episcopat, a propovăduit prin harul apostolic, fără întrerupere, în limba greacă, latină și gotică, în una și singura biserică a lui Hristos... A mai lăsat în urma sa, în aceste trei limbi, mai multe tratate și o mulțime de comentarii, ca să fie pentru cei ce vor voi, spre folosință și zidire sufletească, iar pentru sine veșnică amintire și răsplată”¹⁵⁶.

Din acești patruzeci de ani de păstorire episcopală șapte au fost petrecuți de Ulfila în Gothia din nordul Dunării, unde încă înainte de a fi hirotonit ca episcop, el a activat mai mulți ani ca diac¹⁵⁷. Prin anii 347–348, când „regele” vizigot Aorich, tatăl lui Athanarich, dezlănțuie o cumplită persecuție împotriva creștinilor din „regatul” său, Ulfila, bucurându-se de consimțământul împăratului roman, a condus un mare număr de credincioși de origine gotică peste Dunăre, în Moesia Inferior, stabilindu-se în zona orașului Nicopolis ad Istrum. La sud de Dunăre Ulfila a desfășurat apoi, timp de 33 de ani, o activitate binefăcătoare nu numai printre goți, ci și printre ceilalți locuitori ai provinciei. Un merit aparte al aceluia care s-a putut mândri cu titlul de „apostol al goților” a fost alcătuirea unei noi scrieri, formată din alfabetele latin, grecesc și scrierea runică a germanilor, precum și traducerea sfintei scripturi în limba gotică¹⁵⁸.

Este momentul potrivit, credem, să amintim că unii arheologi au pus în legătură cu activitatea misionară a lui Ulfila în Gothia nord-danubiană insolita construcție de piatră cu peristil din așezarea de tip Sântana de Mureș–Cernjachov de la Sobari, interpretată drept o bazilică creștină timpurie de tipul „fără absidă”¹⁵⁹. În ce

¹⁵⁵ E. Chrysos, *Gothia Romana. Zur Rechtslage des Föderatenlandes der Westgoten im 4 Jh.*, în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität*, 1, 1973, p. 52–64.

¹⁵⁶ *apud* V. Pârvan, *op. cit.*, p. 249 și nota 698.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 250 și nota 699.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 250 și notele 700–704; I. Rămureanu, M. Șesan, T. Bodogae, *Istoria bisericească universală*. Vol. I (1–1054), București, 1987, p. 289; Wolfram, *op. cit.*, p. 83–97; Zugravu, *op. cit.*, p. 335, 336.

¹⁵⁹ Al. Popa, *Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau)*, în *Germania*, 75, 1, 1997, p. 130, 131; idem, *Romains ou barbares? Architecture en pierre dans le barbaricum à l' époque romaine tardive (sur le matériel archéologique du Nord-Ouest du Pont Euxin)*, Chișinău, 2001, p. 79–83, 139–141, 157, 158; I. Tentiuc, Al. Popa, *Unele considerații...*, p. 36; I. Niculiță, Al. Popa, *op. cit.*, p. 53–60, 66–69.

ne privește însă, nu susținem o asemenea ipoteză, întrucât nu are suficient sprijin în datele arheologice de care dispunem în prezent. Subliniem că împotriva acestei supoziții pledează în primul rând cronologia construcției de piatră de la Sobari, care se datează, pe baza datelor stratigrafice și a materialelor arheologice descoperite¹⁶⁰, în a doua jumătate a secolului al IV-lea sau chiar în ultimul sfert al acestuia și la începutul veacului al V-lea, deci ulterior deceniilor în care a trăit și activat Ulfila în Gothia. Este curios faptul că într-o asemenea perioadă târzie a culturii Sântana de Mureș–Cernjachov au încadrat construcția de piatră cu peristil de la Sobari și autorii ipotezei potrivit căreia acest edificiu ar fi putut reprezenta un locaș de cult în care ar fi predicat marele apostol al goților¹⁶¹, fără însă să țină cont de perioada în care a activat Ulfila la nord de Dunăre ca *lector* și episcop. Pe de altă parte, însăși funcționalitatea construcției de piatră la care ne referim nu este încă pe deplin clarificată¹⁶², unii cercetători, în lipsă de dovezi concludente, contestând chiar interpretarea acestui edificiu ca biserică fără abside¹⁶³.

Dintre diferitele mărturii literare privind difuzarea creștinismului în Gothia merită amintite și relatările oferite de cunoscutul episcop de Salamina din Cipru Epiphanius (320–403), ce conțin unele amănunte interesante despre activitatea sectei audienilor. Epiphanius ne relatează că episcopul Audios (Audias), care era originar din Mesopotamia, din cauza concepțiilor sale schismatice, a fost exilat de către împăratul Constantius al II-lea în provincia Scythia Minor. „De aici a pătruns adânc în interiorul țării goților, a instruit pe mulți dintre ei în lucrurile credinței. Tot el a întemeiat și mănăstiri în țara goților, în sânul cărora a înflorit regula călugărească, deprinderea de a trăi în feciorie și o asceză deosebit de severă”¹⁶⁴. După moartea lui Audios, ucenicilor săi li s-au alăturat o serie de preoți și episcopi, printre care și mesopotamianul Uranius. Acesta, la rândul lui, a hirotonit mai mulți episcopi din țara stăpânită de goți, printre care și un oarecare Silvanus¹⁶⁵, al cărui nume i-a determinat pe unii cercetători români să creadă că ar fi vorba nu de un got sau roman din Imperiu, ci de un dac localnic romanizat¹⁶⁶.

Referitor la zona din țara goților în care au predicat ereticul Audios și adepții săi, în istoriografie au fost exprimate opinii diferite, unii cercetători presupunând că ar fi vorba de regiunea de la Întorsura Buzăului¹⁶⁷, alții pledând pentru ținuturile de la est de Carpați¹⁶⁸, iar M. Rusu crede că ar fi putut fi chiar Transilvania¹⁶⁹. Trebuie subliniat însă că, din păcate, cercetările arheologice de până acum n-au identificat încă nici o urmă sigură de mănăstire din epoca romană târzie în ținuturile carpato-danubiene, care să confirme informația lui Epiphanius. Cât privește chiliile și locașurile de cult rupestre descoperite în Munții Carpați sau cele de pe văile râurilor Răut și Nistru, dovezile aduse pentru încadrarea lor în secolul IV sunt prea puțin convingătoare, fiind nevoie de argumente mai temeinice, pe care este de așteptat să le aducă cercetările de teren viitoare, ce se impun a fi sistematice și amănunțite.

După cum s-a relevat adesea în literatura de specialitate, pe lângă datele izvoarelor literare despre existența în Gothia a unor structuri ecleziastice aparținând creștinilor arieni și sectanților audieni, unele surse

¹⁶⁰ Facem în acest context precizarea că amfora de tip Opaît C–I (Ė. A. Rikman, *Ėtničeskaja istorija Podnestrovija i privileguščego Podunav'ja v pervykh vekach našej ėry*, Moskva, 1975, Fig. 27, 8), care reprezintă un valoros element de datare, provine nu din construcția de piatră cu peristil, cum au crezut greșit I. Niculiță și Al. Popa (I. Niculiță, Al. Popa, *Prezența romană...*, p. 59; Al. Popa, *Romains...*, p. 83), ci din locuința de suprafață nr. 2 (Ė. A. Rikman, *Poselenie pervykh stoletij našej ėry Sobar' v Moldavii*, în *Sov. Arch.*, 2, 1970, p. 186–188, Fig. 6, 1; idem, *Vopros datirovki importnykh veščej v pamjatnikakh plemen černjachovskoj kul'tury Dnestrovsko-Prut'skogo mezduč'ja*, în *Sov. Arch.*, 3, 1972, p. 88, 90, Fig. 1, 8). Indicii prețioase pentru fixarea cronologiei edificiului de piatră ne oferă mai ales fragmentul de sticlă provenind de la un pahar de formă conică, cu pereții subțiri și plăcuțele de șa, care se datează cu precădere în epoca hunică (V. Vornic, *op. cit.*, p. 212; I. P. Zaseckaja, *Kultura kočevnikov južnorusskich stepej v gunnskuju epochu (konec IV–V vv.)*, Sankt Petersburg, 1994, p. 46–54).

¹⁶¹ *Ibidem*.

¹⁶² I. Ioniță, *Populația...*, p. 619; idem, *Goții...*, p. 692.

¹⁶³ Al. Madgearu, *Rolul creștinismului...*, p. 68.

¹⁶⁴ Fontes..., p. 172, 173.

¹⁶⁵ *Ibidem*, 174, 175.

¹⁶⁶ I. Barnea, *Începuturile și evoluția creștinismului la populația daco-romană de la est de Carpați*, în *Thraco-Dacia*, X, 1989, p. 166; D. Teodor, *op. cit.*, p. 56; M. Constantinescu, *Memoria pământului...*, p. 101.

¹⁶⁷ Em. Popescu, *Creștinismul...*, p. 267; H. Constantinescu, *Schituri sau sihăstreii rupestre buzoiene, mărturii ale vechimii creștinismului și continuității noastre pe aceste meleaguri*, în *Spiritualitate și istorie la Întorsura Carpaților*. Vol. I, Buzău, 1983, p. 321–340; M. Constantinescu, *Memoria pământului...*, p. 99, 100.

¹⁶⁸ D. Teodor, *op. cit.*, p. 56 și nota 40; I. Tentiuc, Al. Popa, *op. cit.*, p. 37; idem, *Some considerations...*, p. 351; Gh. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistean (secolele V–XIII)*, București 2007, p. 193.

¹⁶⁹ M. Rusu, *Paleocreștinismul nord-dunărean și etnogeneza românilor*, în *AIAC*, 26, p. 43.

scrise conțin informații clare și despre dezvoltarea în ținuturile nord-danubiene în cursul secolului al IV-lea a Bisericii ortodoxe. De altfel, însuși Theophilus, episcopul Gothiei care a participat la primul Conciliu Ecumenic de la Niceea din anul 325, a fost de credință ortodoxă, iar unii cercetători români au presupus chiar că și marele apostol al goților Ulfila ar fi fost mai întâi ortodox și doar mai târziu ar fi devenit adept al învățăturii lui Arius (Popescu 1983, 20), supoziție care nu este însă plauzibilă¹⁷⁰.

Un document deosebit de valoros care confirmă expres și explicit prezența creștinilor ortodocși în regiunile din stânga Dunării de Jos în al treilea sfert al secolului IV este *Actul martiric al Sfântului Sava Gotul*¹⁷¹. Redactat pe baza informațiilor din scrisoarea adresată de *Biserica lui Dumnezeu din Gothia* către *Biserica lui Dumnezeu din Cappadocia și către toate parohiile sfintei biserici ortodoxe din acel loc*, unde sunt descrise faptele, credința ortodoxă și martiriul lui Sava, înecat în apa râului Mousaios (Buzău) în ziua de 12 aprilie 372 de către războinicii vizigoți conduși de Atharid, fiul lui Rodesteu, la care se adaugă unele informații obținute de Vasile cel Mare, arhiepiscop în Caesarea Cappadociei de la concetățenii săi Iunnius Soranus, guvernatorul Scythiei Minor și Vetranion sau Betranion episcop al Tomisului, *Actul martiric al Sfântului Sava* se păstrează în două copii târzii datând din secolul X, păstrate una în Biblioteca Vaticanului din Roma și alta în Biblioteca *San Marco* din Veneția¹⁷².

Potrivit datelor din *Martiriul Sfântului Sava Gotul*, în zona râului Mousaios de la Curbura Carpaților se găseau biserici în „sate” și în „orașe”, unde slujeau preoți precum Sansalas și, respectiv, Guthicas¹⁷³. Numărul creștinilor în aceste așezări era destul de mare, de vreme ce ei puteau determina adoptarea unor hotărâri ale obștii în măsură să-i protejeze: „...băstinașii din satul în care ședea Sava au fost de părere ca pe creștinii de la ei să-i facă să mănânce carne neprovenită de la victime...fericitul Sava...venind în mijloc a protestat înaintea tuturor...Și i-a împiedicat pe toți să cadă în plasa diavolului”¹⁷⁴, iar altă dată „...sătenii i-au ascuns pe ai lor și au jurat că în sat nu există creștini, în afară de unul singur”¹⁷⁵. Totodată, din aceste date reiese cu claritate că locuitorii acestor așezări, în parte creștini, în parte păgâni, se dovedesc a fi foarte toleranți unii față de alții, așa cum s-a remarcat deja în literatura de profil românească¹⁷⁶.

Patimile lui Sava și ale altor creștini, precum Nicetas, Ina, Rhema, Pina și cei 26 de mucenici, printre care și călugărul ortodox Arpyla, dar și ale unor sectanți audieni, suferite din cauza cruntelor persecuții dezlănțuite de „regii” goți Athanaric, Vingurich și Ingurich în timpul domniei împăraților Valentinian I, Valens și Gratianus, despre care s-au păstrat informații în mai multe documente ale vremii¹⁷⁷, arată limpede că Biserica din Gothia nu s-a dezorganizat după plecarea lui Ulfila și a adepților săi în Moesia Inferior, ci, dimpotrivă, că creștinismul în ținuturile de la nord de Dunărea de Jos stăpânite de goți în al treilea sfert al secolului al IV-lea a cunoscut chiar o ascensiune.

Deși mai puține la număr, mărturiile literare despre activitatea de convertire a „barbarilor” din stânga Dunării de Jos la creștinism nu lipsesc nici pentru perioada de după marea invazie a hunilor din anii 375–376. Astfel, istoricul ecleziast Sozomenos, în a sa *Istorie Bisericească*, alcătuită între anii 439–450, ne spune că episcopul Theotimus al Tomisului, mare personalitate teologică a timpului și prieten apropiat al sfântului Ioan Gură de Aur, dobândise mare vază printre huni, care ajunseră să-l numească „Dumnezeul romanilor”¹⁷⁸, iar un alt autor antic, Hieronimus, ne spune că „hunii învață psaltirea, clima rece a Scythiei se încinge de dogoarea credinței, armata roșcată și blondă a geților (goților) înconjoară corturile bisericilor”¹⁷⁹, ceea ce denotă că opera de misionarism creștin a fost continuată cu succes în regiunile nord-danubiene și la sfârșitul secolului al

¹⁷⁰ N. Zugravu, *op. cit.*, p. 336.

¹⁷¹ Fontes..., p. 710–715.

¹⁷² P. Nasturel, *Les actes de Saint Sabas le Goth (BHG3 1607). Histoire et archeologie*, în *Revue des etudes sud-est europeennes*, VII/1, 1969, p. 175–185; M. Păcurariu, *Sfinți daco-romani și români*, Iași, 1994, p. 45–47; M. Constantinescu, *Memoria pământului...*, p. 102–103.

¹⁷³ Fontes..., 1970, p. 713.

¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 710–711,

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 712–713.

¹⁷⁶ Em. Popescu, *Creștinismul...*, p. 273; I. Ioniță, *Elemente creștine...*, p. 260.

¹⁷⁷ Em. Popescu, *Creștinismul...*, p. 273–274; H. Wolfram, *op. cit.*, p. 88–97; D. Teodor, *op. cit.*, p. 56–57; V. Pârvan, *op. cit.*, p. 254–255; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 44–47; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 334–337; M. Constantinescu, *op. cit.*, p. 101–103.

¹⁷⁸ Fontes..., p. 229.

¹⁷⁹ *Ibidem*, p. 187.

IV-lea și începutul veacului următor. Pe de altă parte, unele informații cu privire la viața creștină a goșilor transmise de unii Părinți ai Bisericii, precum Theoretetos de Cyros și Ioan Chrisostomos, ne arată că legăturile goșilor creștini din nord cu Orientul grec continuă și după secolul al IV-lea¹⁸⁰.

În lumina mărturiilor literare privind răspândirea creștinismului în Gothia prezentate pe scurt mai sus, credem că atribuirea mormintelor orientate V-E din cimitirul de la Brăviceni și din celelalte necropole ale culturii Sântana de Mureș-Černjachov unor creștini apare pe deplin întemeiată, cu toate că unele aspecte legate de aceste complexe funerare, dintre care deosebit de importante sunt apartenența etnică și cronologia, urmează încă a fi precizate de cercetările viitoare.

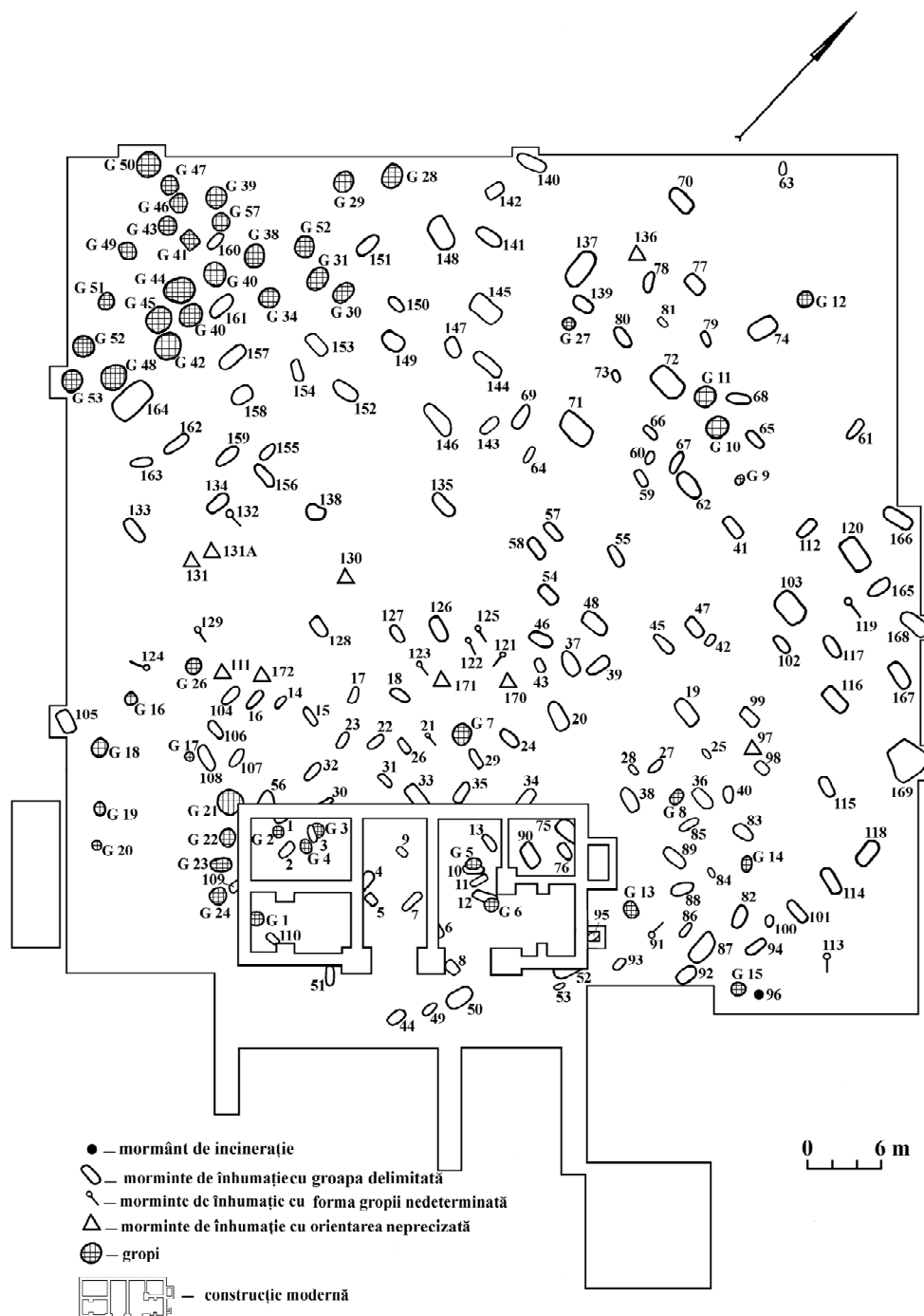

Fig. 1. Brăviceni. Planul general al cimitirului.

¹⁸⁰ apud V. Pârvan, *op. cit.*, p. 256 și nota 733.

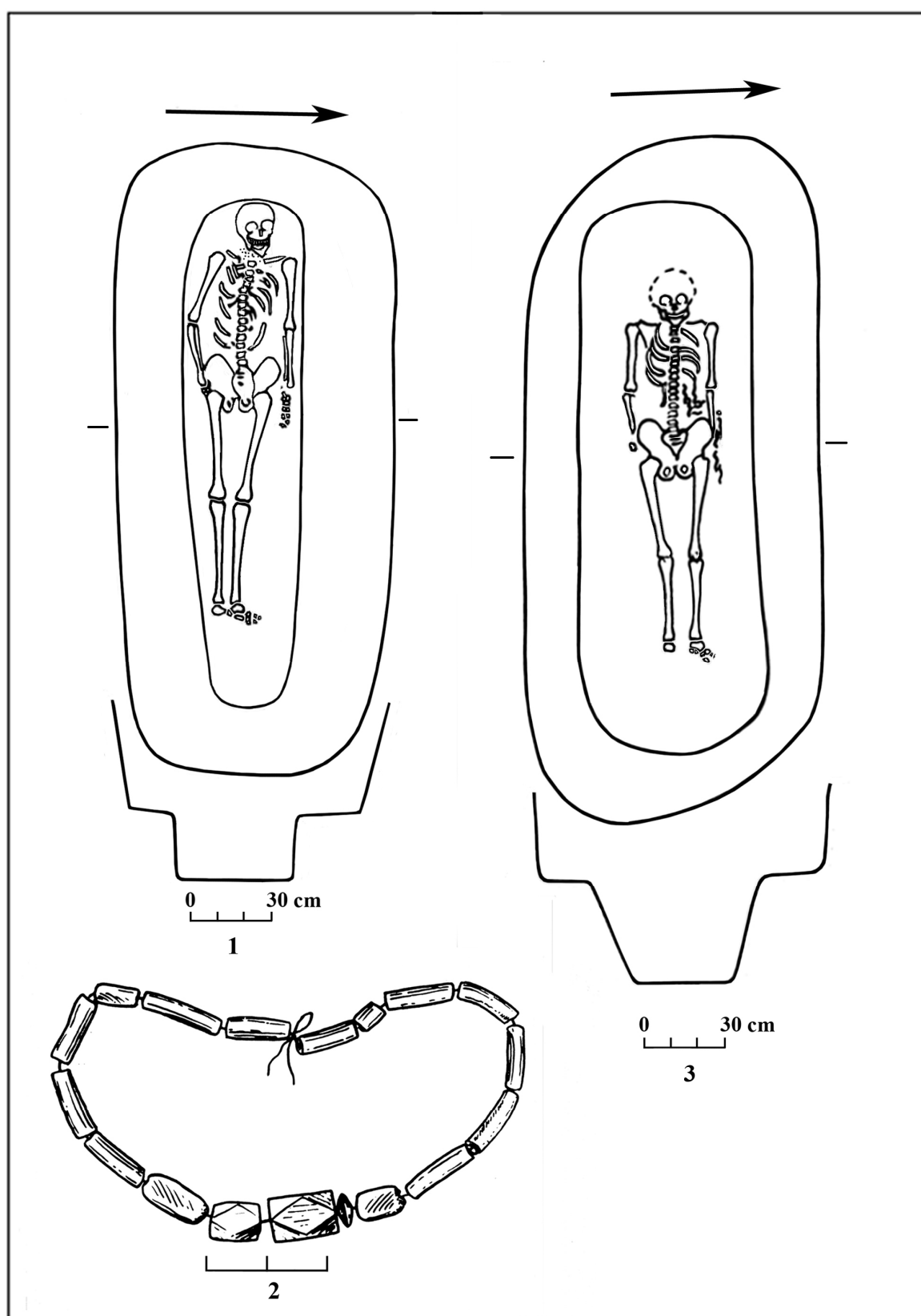

Fig. 2. Brăviceni. Planul și inventarul mormintelor 19 (1, 2) și 20 (3).

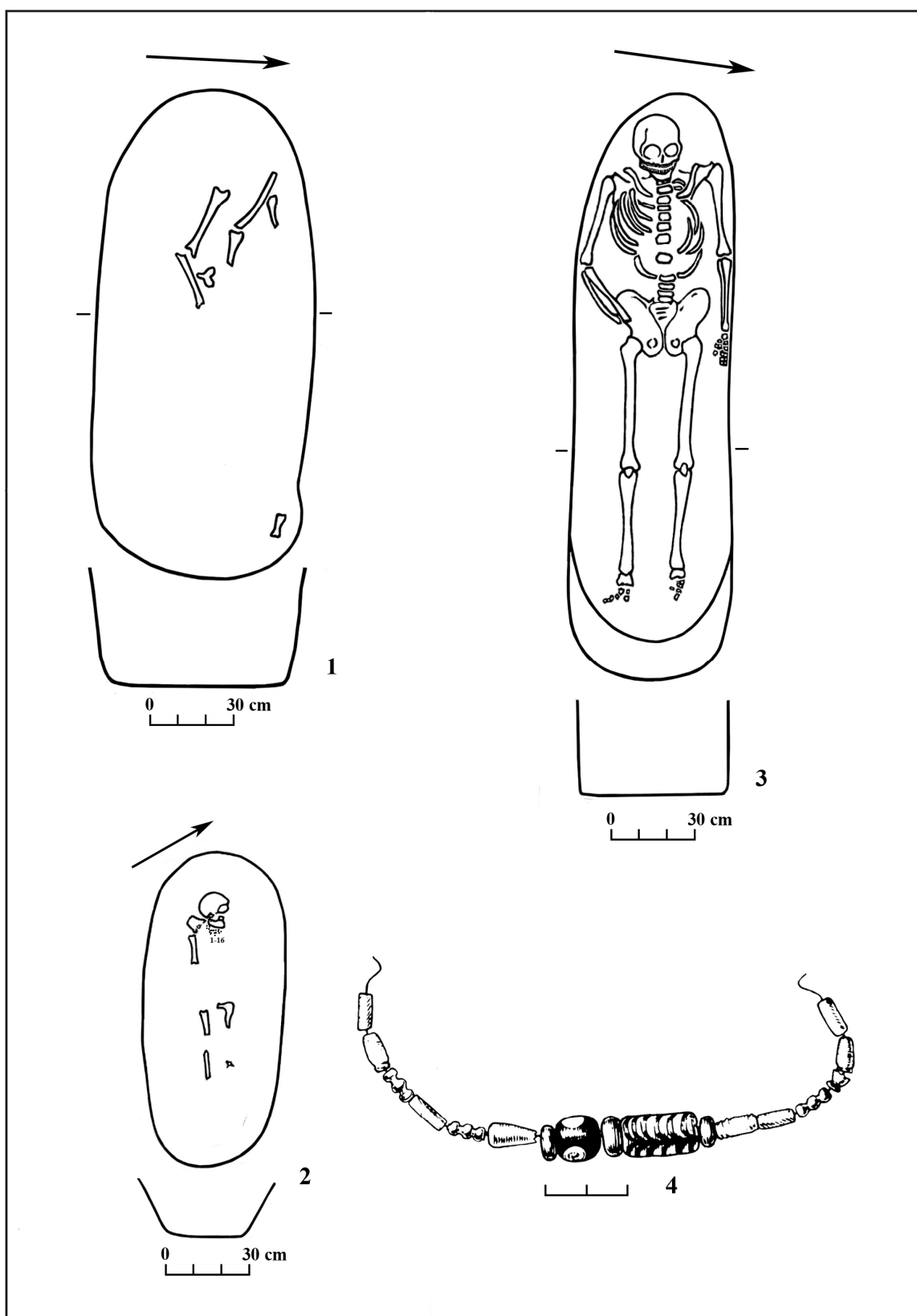

Fig. 3. Brăviceni. Planul și inventarul mormintelor 24 (1), 25 (2, 4) și 26 (3).

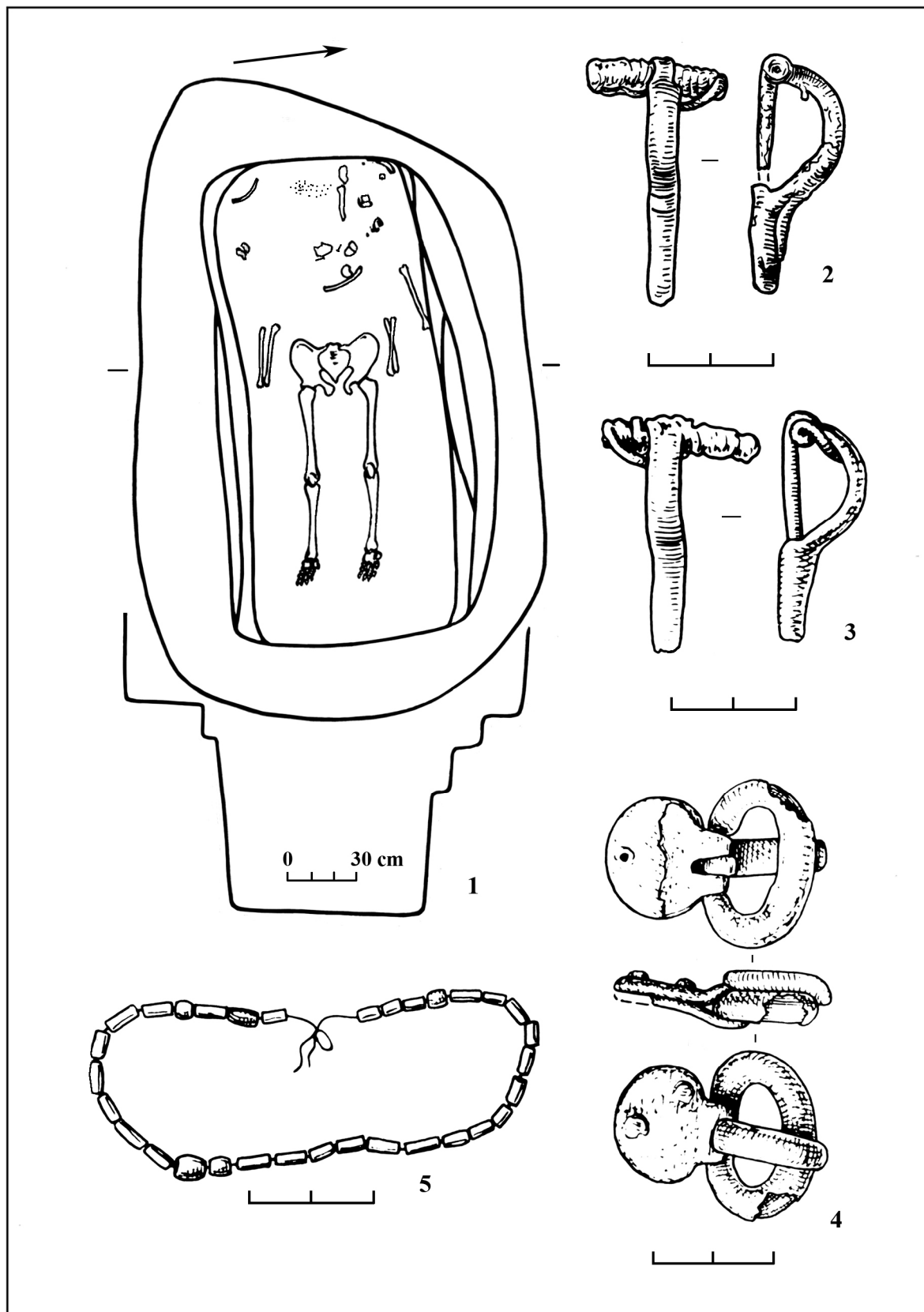

Fig. 4. Brăviceni. Planul și inventarul mormântului 71.

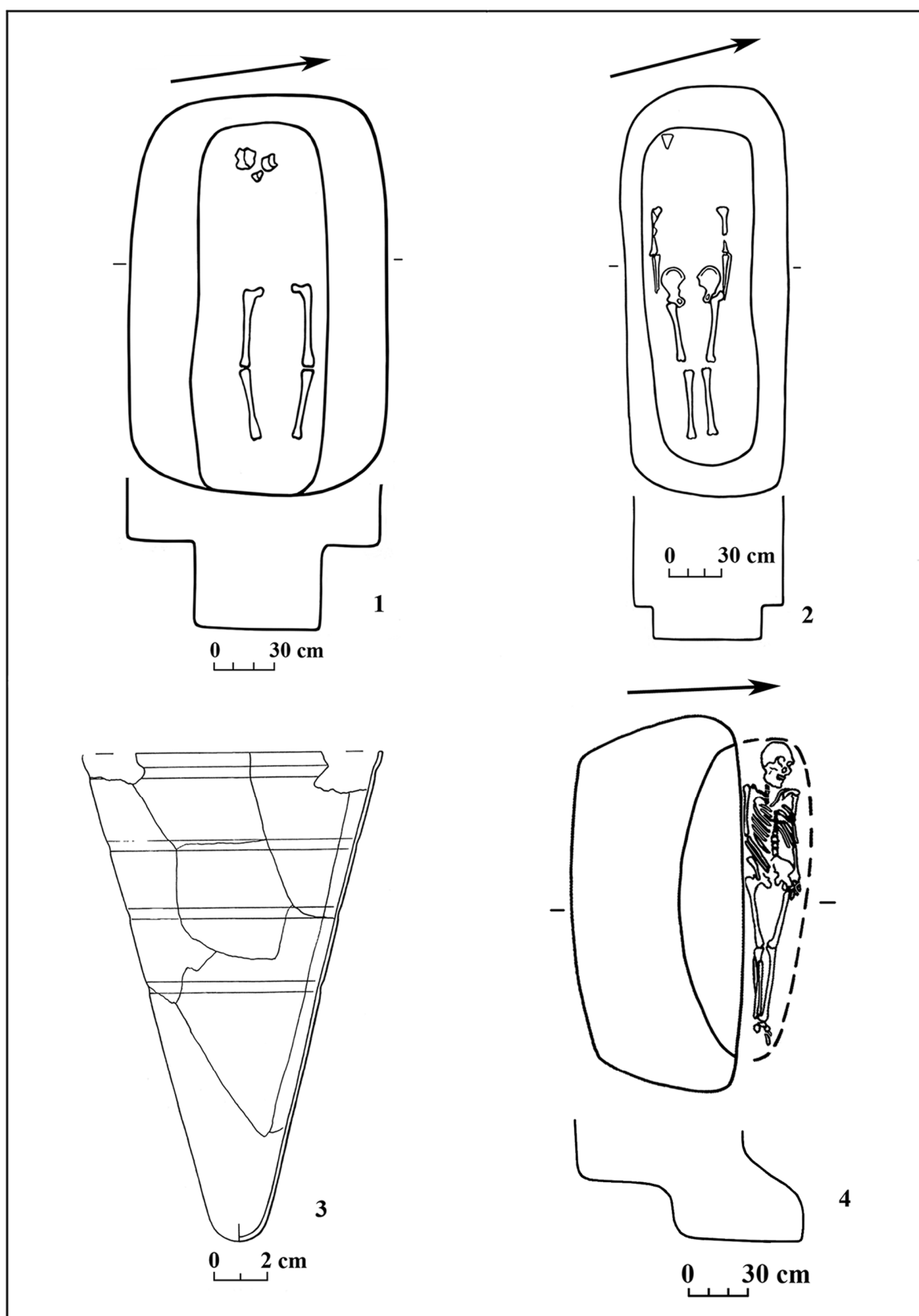

Fig. 5. Brăviceni. Planul și inventarul mormintelor 105 (1), 108 (2, 3) și 147 (4).

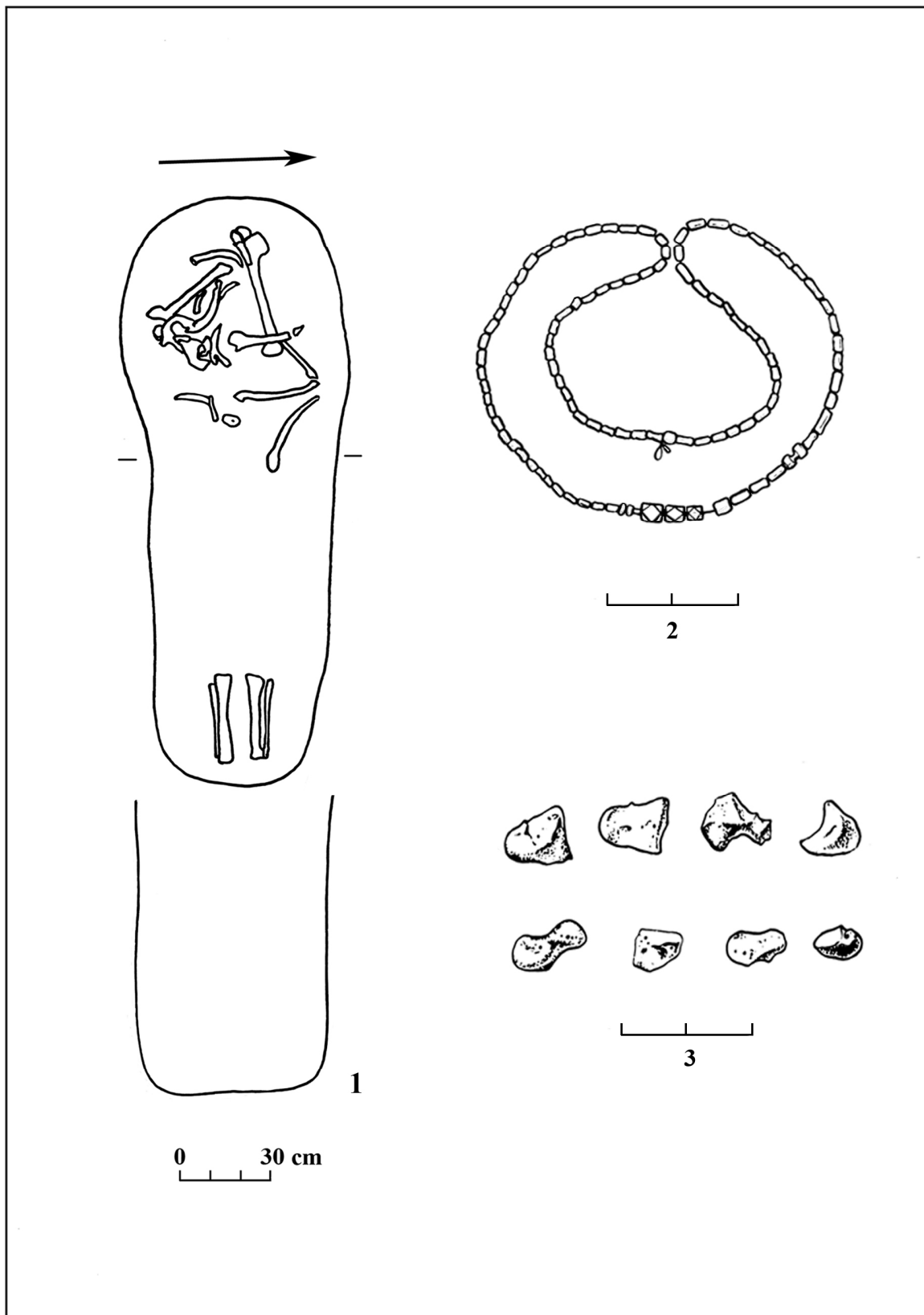

Fig. 6. Brăviceni. Planul și inventarul mormântului 135.

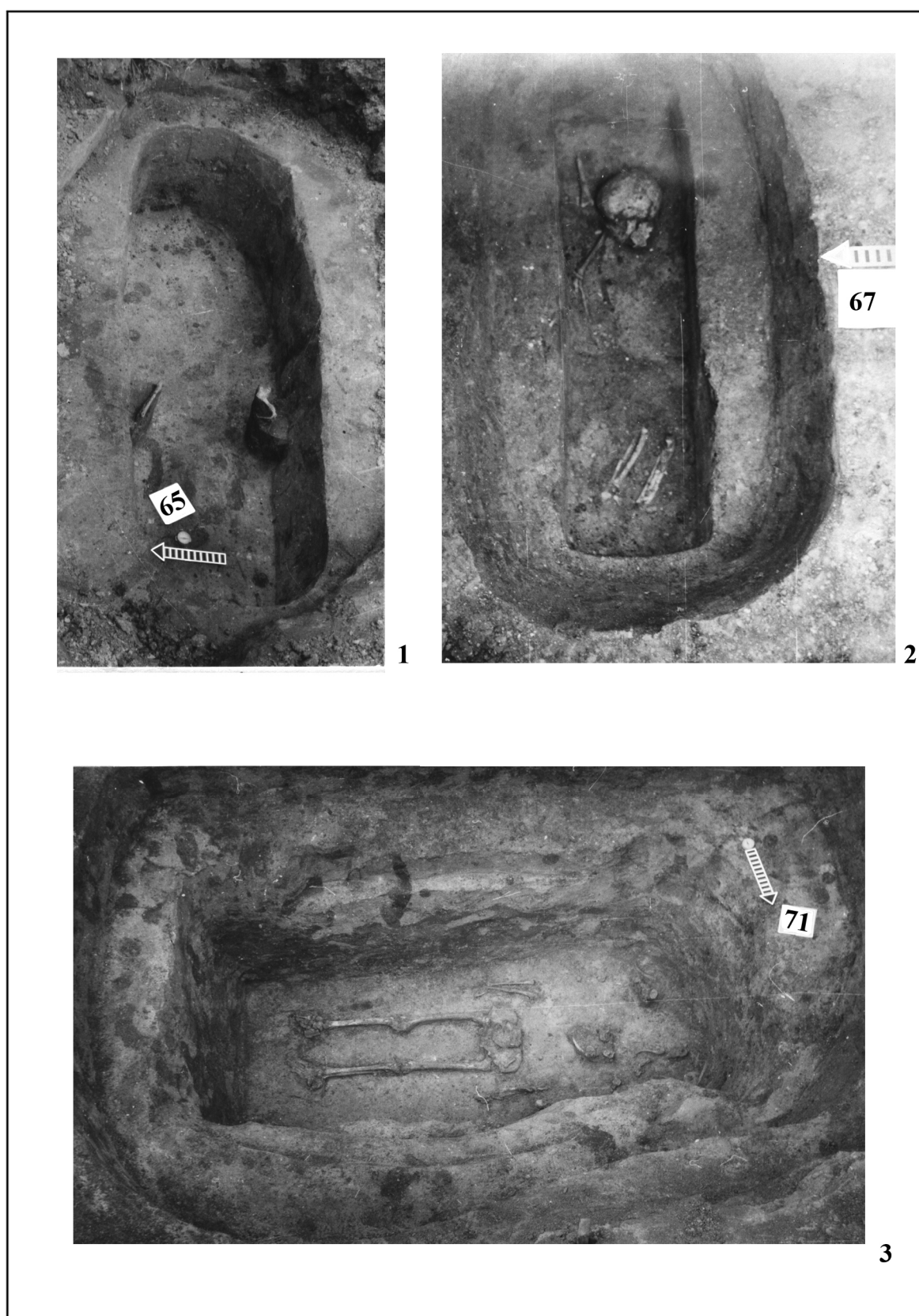

Fig. 7. Brăviceni. Mormintele 65 (1), 67 (2) și 71 (3) in situ.

1

2

Fig. 8. Brăviceni. Mormintele 114 (1) și 115 (2) in situ.

WEST-EAST ORIENTED BURIALS IN THE NECROPOLIS OF A SÂNTANA DE MUREȘ-ČERNJACHOV TYPE AT BRĂVICENI AS PROOFS OF THE SPREADING OF CHRISTIANITY IN GOTHIA

ABSTRACT

The Brăviceni cemetery (Orhei county, Republic of Moldova) is among the important archaeological discoveries of a Sântana de Mureș-Černjachov type in the Prut-Nistru area. Discovered in the winter of 1977, due to some building activities, this funeral complex was investigated by Vasile Grosu in 1977, 1980 and 1981. He discovered 181 (?) graves and among them 1 of cremation and 180 of inhumation, as well as 53 pits with cult characteristics.

Like other Sântana de Mureș-Černjachov necropolises, the majority of the inhumation graves at Brăviceni belong to two main orientations, W–E and N–S, respectively, each of them showing slight deviations. The proportions of the two categories of graves differ very much, the W–E oriented ones being more numerous. It was established that, of 160 funeral complexes with a precise orientation, 89, that is, 55.6%, are W–E oriented, and 56, representing 35%, are N–S oriented. In addition, 6 graves were placed NE–SW, 6 – NW–SE, 2 – E–W and 1 – S–N. The depth of the Brăviceni W–E oriented graves vary very much, from 0.4 to 2.7 m, with reference to the present surface of the ground. By calculating the average depths of the graves with a W–E orientation and of those oriented N–S, we have established that they are not bigger for the first category of inhumations, although the difference among them is not as clear as it is in other similar necropolises.

The Brăviceni graves can be divided into 3 distinct groups, if we assess them according to the way they were dug and arranged. (1) The most numerous and the most characteristic graves in most Sântana de Mureș-Černjachov cemeteries represent inhumations in simple pits. This type of grave consists of an ordinary pit of a rectangular form with round corners, the size of the grave corresponding to the size of the skeleton in it. (2) The second group of funeral complexes is represented by tombs with ledges (“thresholds”). At Brăviceni, 52 inhumations with such arrangements were discovered, among which 33 are W–E oriented, 16 – N–S, 1 – W–E, 1 – NE–SW, 1 – NW–SE. The ledges were arranged along the walls or the entire perimeter of pits, and they are of diverse height and width. There are cases of such arrangements on one, or on three sides. (3) The third type of funeral arrangement is represented by only one inhumation, in grave No. 147. The pit shows a rectangular W–E-oriented plan, with a niche on the northern side, 0.25 m in size, where the body of a mature person was placed.

Among the 180 inhumation graves discovered in the Brăviceni necropolis, we established the existence of 4 graves that contained 2 skeletons each. Those graves are W–E oriented. In one grave (No. 90), the remnants of mature persons were found. In each of the other 3 (Nos. 18, 115, 168), the skeletons of a child and a mature person were identified. The majority of the deceased, regardless of orientation, were placed on their backs, with hands close to body and with stretched legs. In regard to the W–E oriented tombs, it should be noted that a smaller number of skeletons have one of the arms stretched along the body: the left arm in the case of graves 19, 26, 62 and 133, and the right arm in the case of graves 13, 44, 59, 123 and 145; the other arm is bent at the elbow, and the hand is placed on the pelvis. Two bodies were placed on their backs, in a stretched position, with both arms on the pelvis (Nos. 57 and 166). In another case, the body was placed on its back, with the right arm stretched along the body, the left arm being bent, with its hand on the pelvis bones, and the legs crossed at the shanks (No. 55). The skeleton of a child, whose bones were only partially preserved, had the legs bent at the knees and inclined to the left (No. 76).

At Brăviceni, as in other cemeteries of the Sântana de Mureș-Černjachov culture, a part of the inhumation graves were disturbed in antiquity. At least 36 (40%) of the 89 graves with W–E orientation belong to this category. It should be mentioned, that some skeletons were completely destroyed, whereas others only partially, appearing like heaps or agglomerations of bones on the pit's bottom, some of the bones being in anatomical connections, others scattered. A special case is represented by the complexes without any skeleton traces. That group includes nine burials, five of which have W–E orientation (43, 45, 73, 98 and 99), three – N–S (63, 64 and 100), and one – NW–SE (56). Judging by the small size of the pits, certain complexes (43, 63, 73, 98 and 100) could have been burials of children, whose skeletons decomposed completely. The others can represent completely destroyed inhumations (skeletons of which were not re-inhumated), or rather cenotaphs. An essential feature of W–E oriented graves of the Sântana de Mureș-Černjachov cemeteries is the general lack of grave-goods, especially of food offerings. At Brăviceni, at least 65 funerary complexes of 89 with certain W–E orientation had no inventory at all, which represents about 71%. In reality, the numerical ratio of Brăviceni graves without any goods is even higher, because this estimation did not include one grave (21), where only some horse teeth were unearthed, and five other burials, which contained only some scarce ceramic shards (18, 128, 156).

and 166), or a little fragment of an unidentified bronze item (12). The majority of other W–E oriented graves had a very poor inventory, which basically consisted of adornments, garment accessories and/or drinking vessels.

The problematic of the W–E oriented Sântana de Mureș–Černjachov culture graves is of special interest for the research of some spiritual phenomena, which took place, during the 4th century CE and at the beginning of the next, among these numerous communities most which were probably ethnically mixed. It is a known fact that W–E oriented graves were unearthed already during the first investigations in the cemeteries of both eponymous sites, Sântana de Mureș and Černjachov, respectively, as well as in the Romaški necropolis. However, graves of that type have been found and interpreted as a separate funerary group only as late as the 1950s, when E. Symonovič studied and published the data from excavations in the Danilova Balka and Gavrilovka cemeteries. Taking into account, on one hand, the general lack of grave-goods, especially of food offerings, as well as other peculiarities and, on the other hand, some written sources regarding the process of evangelization of some "barbarian" communities of Eastern Europe, Symonovič presumed, that the graves under discussion reflected conversion to Christianity among some of the Černjachov-culture bearers. Researchers such as J. Kucharenko, G. Fedorov, E. Rikman, B. Mitrea, C. Preda, I. Ioniță, K. Horedt, D. Teodor și O. L. Șovan totally joined the opinion that W–E directed graves of Sântana de Mureș–Černjachov type of necropoles belonged to Christian proselytes. Other scholars, including N. Macynska, N. Zugravu, V. Sedov și B. Magomedov, shared a different view, considering the head-west-oriented graves of the same type of necropoles as being determined by possible development of special family and local traditions, possibly linked with pagan solar beliefs, or based on the influences of Scythian-Sarmatian, Slavic, or late Scythian populations. Simultaneously, there are archaeologists, such as G. Diaconu, C. Opreanu, V. Bierbrauer and M. Ščukin, who doubted the Christian character of the inhumations, without providing any other explanation of their origin.

As far as we are concerned, the hypothesis of a Christian belonging of inhumations belonging to the Sântana de Mureș–Černjachov culture that were described above appears to be the most plausible one, although finds that could decisively sustain such a conclusion are still missing. The orientation of burials in keeping with a W–E axis and the general absence of food offerings in the graves of Gothia and of the former Dacia province is the main argument at hand that supports our conclusions. Another important argument indicating a Christian belonging for W–E oriented graves of the Sântana de Mureș–Černjachov culture is their dating. On the basis of recent finds, the earliest W–E oriented graves appeared approximately in the middle of the 4th century CE, they became more frequent in the following decades, and especially towards the end of that century and during the next. It is important to point out that, chronologically, the earliest W–E oriented Christian graves of the Roman cemeteries of Ságvár, Mangalia (Callatis) and Piatra Frecăței (Beroe) were dated to the second quarter of the 4th century, but the majority of such graves were dated to the second half of that century, or to the following centuries. Thus, in regard to the dating of W–E oriented graves, the situation in Gothia does not actually look different from the general situation in the Roman Empire, whose biggest part was covered by Christianity only after the Edict of Mediolanum (AD 313) that paved the way for Christianity to become the dominant religion.

Besides the archaeological arguments (which are not indubitable), there are written sources that prove to be quite conclusively supporting the hypothesis of the Christian character of the W–E oriented graves of the Carpathian-Danubian and North-Pontic Gothia. According to some literary attestations, Goths and other populations that inhabited vast East European territories in the 3rd–4th centuries CE had got acquainted with the mysteries of Christianity starting with the middle of the 3rd century CE. The number of written sources regarding the spreading of Christianity *extra fines*, including Gothia, increased after the issue of the Mediolanum Edict of AD 313, by which the new religion was officially accepted in the Empire. The writings of several Roman-Byzantine authors reveal that the missionary activity in North-Danubian territories controlled by the Goths grew in intensity especially after the peace settlement of 332 between Constantine the Great and Ariarich, a leader of the Visigoths. Actually, the period between the settlement of the 332 *foedus* and the great invasion of the Huns (AD 375–376) was a relatively stable and an economically prosperous one, as Gothic tribes and local populations north of the Danube and of the Black Sea were able to benefit from material, technical and spiritual values of the Roman civilization. Transferred Christian clerks, or those coming from Balkan or Asian provinces of the Empire played especial role in the acculturation of „barbarians”. One of the most famous of numerous propagators of the new religion in North-Danubian Gothia was the Arian bishop Ulphila, whose prodigious missionary and cultural activity was described by many ancient authors, outstanding among them being the clerical Latin writer Auxentius of Durostorum, author of the well-known *Vita Ulfilae*. The Act of Martyrdom of Saint Sava the Goth represents the document of supreme value that confirms the presence of Christians in regions north of the Lower Danube in the third quarter of the 4th century CE. Several documents of that epoch contain information about Sava's and other Christians' sufferings due to cruel persecutions by Gothic kings like Athanaric, Vingurich and Ingurich, during the reigns of Emperors Valentinian I, Valens and Gratianus. Such facts indicate that Gothia's Christian church did not collapse after

the departure of Ulphila and his followers for Moesia Inferior; on the contrary, in the third quarter of the 4th century the regions controlled by the Visigoths to the north of the Lower Danube even experienced ascension of Christianity.

Although in a limited number, there are literary attestations of the conversion to Christianity of „barbarians” north of the Lower Danube in the period after the great invasion of Huns (375–376). The sources under discussion indicate that Christian missionary work continued successfully in that area towards the end of the 4th century CE and at the beginning of the next. The written documents regarding the spreading of Christianity in Gothia could be considered as solid arguments in favor of the idea that the W–E oriented graves of the Brăviceni cemetery and of other cemeteries of the Sântana de Mureș–Černjachov culture belonged to Christians. Nevertheless, several aspects linked to those funerary complexes, such as ethnic and chronological affiliations, still remain subjects for future investigations.

LIST OF FIGURES

- Fig. 1. Brăviceni. General layout of the cemetery.
- Fig. 2. Brăviceni. Plan and inventory of graves 19 (1, 2) and 20 (3).
- Fig. 3. Brăviceni. Plan and inventory of graves 24 (1), 25 (2, 4) and 26 (3).
- Fig. 4. Brăviceni. Plan and inventory grave 71.
- Fig. 5. Brăviceni. Plan and inventory graves 105 (1), 108 (2, 3) and 147 (4).
- Fig. 6. Brăviceni. Plan and inventory of grave 135.
- Fig. 7. Brăviceni. Graves 65 (1), 67 (2) and 71 (3) *in situ*.
- Fig. 8. Brăviceni. Graves 114 (1) and 115 (2) *in situ*.

VASE DE STICLĂ ROMANE ȘI ROMANO-BIZANTINE DESCOPERITE ÎN NORDUL DOBROGEI

DE

SEVER-PETRU BOȚAN, DOREL PARASCHIV, GEORGE NUȚU

In memoriam Gavrilă Simion

Keywords: *roman, roman-byzantine, glass vessels, northern Dobroudja*

Fiind extrem de fragile, vasele de sticlă întregi sau întregibile sunt descoperiri rare în siturile arheologice de epocă romană sau romano-bizantină. În colecția ICEM Tulcea au intrat, de-a lungul anilor, mai multe astfel de artefacte. Aproape toate vasele al căror context al descoperirii e sigur provin din necropole situate în nordul Dobrogei (jud. Tulcea), constituind inventarul unor morminte. În studiul de față ne propunem prezentarea vaselor de sticlă întregi sau întregibile din colecția amintită. Deși mai mult de jumătate dintre acestea sunt edite, am considerat necesară reluarea lor, pe situri (fig. 4), deoarece informațiile din publicații sunt sumare.

Prima piesă provine de la Argamum, din cercetările Mariei Coja. Situl e localizat pe malul lacului Razelm, în punctul „Capul Dolojman” (com. Jurilovca); acesta a intrat în literatura de specialitate la începutul secolului trecut, odată cu demararea cercetărilor arheologice de la Histria de către Vasile Pârvan și descoperirea celebrei *horotesii* a lui Laberius Maximus¹. În perioada interbelică, Paul Nicorescu a efectuat câteva campanii de săpături arheologice în fortificația romano-bizantină. Cercetările sistematice au fost reluate de Maria Coja în anul 1965, apoi, din 1986, de un colectiv condus de Mihaela Mănușu-Adameșteanu. Până în prezent, s-au desfășurat cercetări în așezarea hallstattiană și în cele de epocă greacă, romană timpurie și romano-bizantină și în necropolele de epocă greacă și romano-bizantină².

Piesa (cat. nr.1, fig. 1/1) este un unguentariu cu corpul bombat și picior înalt, similar paharelor de tipul Isings 111. Pe gât, vasul este decorat cu o serie de caneluri verticale, subțiri. Nu se cunoaște exact proveniența și nici cu ce tip de material a fost descoperit obiectul în context arheologic. După formă însă, se poate presupune că aparține epocii romane târzii, fiind în uz din a doua jumătate a secolului al III-lea și până în secolul al V-lea p. Chr.³. Majoritatea exemplarelor cunoscute poate fi înscrisă în categoria obiectelor „de lux”, cu decorație variată – cu fir de sticlă aplicat la cald sau cu linii incizate; unele prezintă diverse inscripții. În colecția Constable-Maxwell, apar trei asemenea piese (no. 264–266) decorate cu motive vegetale incizate⁴. Între acestea, se remarcă piesa numărul 265, ce conține o inscripție în limba greacă – ΠΙΕ ΖΙΧΕ („Bea și trăiește mult!”)⁵. O piesă similară, descoperită în cimitirul anglo-saxon de la Highdown Hill este inscripționată, de asemenea, cu o urare în limba greacă de tipul – Ο ΥΤΙΕΝΩΝ ΧΡΩ („cel ce e sănătos să mă folosească”)⁶.

¹ ISM I, 68.

² Vezi o bibliografie exhaustivă a sitului la M. Mănușu-Adameșteanu, *Orgame / Argamum. Cercetări arheologice II. Ceramica arhaică*, București, 2008, p. XI–XV.

³ A. Antonaras, *Romaïke kai palaiochristianike yalurgia: 1os. ai. p. Ch. – 6os. ai. m. Ch. Aggeia apo te Thessalonike kai ten perioche tes*, Athena, 2009, p. 208.

⁴ *Catalogue of the Constable-Maxwell Collection of Ancient Glass*, Sotheby, Parke, Bernet & Co., London, June 1979, p. 146–147.

⁵ Pentru o discuție mai amplă a acestei formule întâlnite frecvent pe o mare varietate de forme de vase, vezi S. Auth, *Drink may you live! Roman motto glasses in the context of Roman life and Death*, în *Bulletin AIHV*, 13, 1996, p. 103–112.

⁶ D. B. Harden, *Ancient Glass, part III: Post Roman*, în *The Archaeological Journal*, 128, 1972, p. 92.

În această categorie mai pot fi adăugate alte două piese, fără inscripție, provenind din colecția Ernesto Wolf – nr. 160 și 161⁷, ce prezintă însă mici diferențieri în ceea ce privește forma corpului, a gâtului dar și a buzei⁸.

Un exemplar asemănător a fost descoperit întâmplător la Karanis, în Egipt, în anul 1916⁹. La o analiză mai atentă, s-a constatat că acesta era decorat pe interior cu foiță de aur, în vreme ce la exterior au ieșit la iveală urme de vopsea albă ce pot indica prezența unui model decorativ pictat¹⁰. O altă piesă, nedecorată însă, a apărut într-o necropolă datată în secolele IV–V p. Chr., la Beit Ras, în Iordania¹¹.

Deși originea orientală – fie siriană, fie egipteană –, a acestor piese este susținută de cei mai mulți cercetători, este posibil ca forme similare să fi fost produse și în Occident, decorate în special cu filament de sticlă colorată (așa numita „snake thread decoration”)¹². Exemplare databile se întâlnesc la Stein și Remagen, extrem de timpuriu, de la mijlocul secolului al II-lea p. Chr.¹³ și la Köln, Boulogne sur Mer și Besançon, în contexte din secolele III–IV p. Chr.¹⁴. E posibil astfel ca acest tip să fi apărut și să se fi dezvoltat în mod particular în zona gallo-renană încă din secolul al II-lea, în vreme ce în Orient pare să fi intrat în uz ceva mai târziu, prezentând în același timp și diferențieri notabile de formă și decorație.

O piesă interesantă, asemănătoare ca formă cu vasele amintite mai sus, însă fără picior înalt și talpă, a fost descoperită la Mahayy în Iordania. Vasul pare a fi unic în peisajul descoperirilor de acest gen, neputând fi precizată cu exactitate apartenența la o anumită tipologie¹⁵. De remarcat este însă decorația cu coaste verticale subțiri de pe corpul vasului, similară cu cea a exemplarului descoperit la Jurilovca. În fine, cele mai bune analogii, atât din punct de vedere al formei, cât și al decorației gâtului, se pot face cu o piesă provenind din zona Palestinei și aflată în colecția Muzeului Israelian de Antichități¹⁶.

În paralel cu aceste vase de sticlă, au circulat și forme similare din bronz. Cele mai apropiate analogii, din punct de vedere al profilului, se pot face cu piesele descoperite la Mola di Monte Gelato, lângă Roma și la Canzo, în Lombardia, în contexte de la sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea p. Chr.¹⁷.

În concluzie, putem afirma că aceste vase s-au fabricat atât în Occident cât și în Orient, în special în secolele IV–V, atunci când au circulat împreună cu exemplare similare de bronz. Decorul lor este extrem de bogat și de variat, în funcție de arealul de producție, însă se întâlnesc și exemplare comune, de sticlă verzuie, așa cum este și cazul piesei noastre sau a vasului fragmentar descoperit la Thessaloniki¹⁸. Nu se poate preciza cu exactitate funcția acestor vase, însă forma lor și faptul că majoritatea provin din contexte funerare, poate sugera că erau dispuse ca ofrande pentru defunct.

Următoarele piese provin din necropola fortificației de epocă romană și romano-bizantină Beroe. Cetatea, situată pe malul Dunării, pe un promontoriu stâncos, în punctul „Piatra Frecăței”, la 3 km S de localitatea Ostrov, a fost localizată în anul 1898 de inginerul topograf Pamfil Polonic; în perioada 1998–2002 s-au desfășurat cercetări sistematice în fortificație și în așezarea civilă¹⁹. Din 1958 până în anii '70, la nord de

⁷ E. M. Stern, *Roman, Byzantine and Early Medieval Glass. Ernesto Wolf Collection*, Ostfildern-Ruit, 2001, p. 297–298.

⁸ Este posibil ca piesa cu numărul 161 să fie posterioară ca datare celei cu numărul 160. De asemenea, nu este exclusă nici ideea unui atelier de proveniență diferit. Exemplare similare sunt menționate în colecția Muzeului Newark – S. Auth, *Glass at the Newark Museum*, Newark, 1976, p. 127 sau la Gerasa – P. W. C. Baur, *Glassware*, în C. H. Kraeling (ed.), *Gerasa. City of the Decapolis*, New Haven, 1938, p. 532, no. 55 (231), databile în secolele V–VI p. Chr.

⁹ D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis, found by the University of Michigan Archaeological Expedition in Egypt 1924–1929*, Michigan University Press, 1936, p. 223, no. J 45767, fig.4/c.

¹⁰ *Ibidem*, p. 315.

¹¹ Idem, *Some Tomb Groups of Late Roman date in the Amman Museum*, în *Bulletin AIHV* 3, 1964, p. 52.

¹² Morin Jean (J. A. Morin), *La Verrerie en Gaule sous l'Empire romain*, Paris, 1913, forma 64; C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen-Djakarta, 1957, forma 93.

¹³ C. Isings, *op. cit.*, p. 110.

¹⁴ Morin Jean, *op. cit.*, p. 208–210.

¹⁵ O. Dussart, *Le verre en Jordanie et en Syrie du Sud*, Beyrouth, 1998, p. 155, BX 631, pl. 45,6.

¹⁶ Y. Israeli, *Ancient Glass in the Israel Museum. The Eliahu Dobkin Collection and other Gifts*, Jerusalem, 2003, p. 169, no. 183, datată în secolele IV–V p. Chr.

¹⁷ M. Castoldi, *Bottiglie tardo romane in bronzo a profilo sinuoso*, în *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes*, Nijmegen, 1995, p. 28.

¹⁸ A. Antonaras, *op. cit.*, p. 208–209, no. 323, pl. XI.

¹⁹ Pentru bibliografie, vezi G. Nuțu, D. Paraschiv, *Descoperiri romane în nivelurile medievale de la Beroe, în Pontica*, 42, 2009, p. 177–179, notele 1–12.

cetate a fost cercetată parțial, de către Aurelian Petre, o întinsă necropolă din perioadele romană, romano-bizantină și medievală timpurie (peste 1100 de morminte); dintre acestea, au fost publicate, parțial, mormintele datate în secolele II–VII.²⁰

Piesa nr. 2 din catalogul nostru (fig. 1/2) provine dintr-un mormânt de înhumare (A 433)²¹, fără alte obiecte de inventar. Este vorba despre o cupă hemisferică cu gura largă și fundul ușor aplatizat, decorată pe corp cu un model compus din „picături” albastre – *Nüppenglaser*. Acest tip de vas este unul dintre cele mai comune și mai răspândite forme de cupe de băut, întâlnită pe tot cuprinsul Imperiului și chiar în afara granițelor sale²².

Decorația cu picături albastre apare, în special, pe trei grupe diferite de vase: pahare cu corpul hemisferic și fundul aplatizat precum exemplarul nostru, pahare înalte cu corpul conic turtit²³ și pahare conice care se îngustează spre bază²⁴. Conform acestei clasificări, făcute de N. Sorokina, exemplarul nostru s-ar încadra astfel, în prima grupă – varianta F, cu înălțimea variind între 8 și 10 centimetri și diametrul gurii între 9 și 11,5 centimetri²⁵. Mai recent, discuțiile pe marginea tipologiei alcătuite de cercetătoarea rusă, pe baza materialului provenit din nordul Mării Negre, au fost reluate, ținându-se cont de mai multe criterii de diferențiere, în special în ceea ce privește dispunerea elementelor decorative sau proporțiile vaselor²⁶. Sticla este de obicei de culoare verzui-oliv, însă frecvent se întâlnesc și exemplare de culoare gălbuie sau chiar incolore, cu ușoare nuanțe verzui.

În ceea ce privește decorația, sursa ei de inspirație trebuie căutată în vesela de metal prețios, încrustată cu pietre semiprețioase, ce era la modă în special în Orient²⁷. Decorația se realiza, în mod frecvent, prin aplicarea la cald a bobîțelor de sticlă colorată, formându-se diverse modele, după imaginația meșterului sticlar. O altă metodă, mai puțin practică însă, consta în rostogolirea vasului de sticlă fierbinte prin bucăți de sticlă colorată, ce erau astfel înglobate în pasta vitrică²⁸. De obicei, însă, motivele decorative erau aplicate pe corpul vasului, creându-se modele cel mai adesea triunghiulare, alternate cu picături de mai mari dimensiuni. În cazul culorii și formeii picăturilor, se înregistrează și aici diferențe notabile, în funcție de regiunea de proveniență. Astfel, în vreme ce pentru Orient picăturile sunt întotdeauna de culoare albastră, în atelierele gallo-romane acestea pot avea un colorit extrem de divers – verzi, negre, gălbui, roșii –, fiind chiar aplicate pe o mai mare varietate de forme²⁹. De asemenea, specifice atelierelor occidentale, sunt și picăturile în relief, de mari dimensiuni, în formă de ombilic³⁰. Ca decorație adiacentă, sub buza ușor evazată, mai pot apărea fie linii fin polizate, fie, specific atelierelor occidentale, brăie din fire de sticlă colorată, aplicate la cald³¹.

Întrebuintarea acestor vase pare să fi fost, așa cum am mai spus, de natură cotidiană, în cadrul veselei de băut de uz comun, însă nu este exclusă nici varianta folosirii lor drept candelă de iluminat³².

²⁰ A. Petre, *La romanité en Scythie mineure (IIe–VIIe siècles avant notre ère)*, în *Bulletin AIESEE*, 17–18, 1987, p. 5–172.

²¹ *Ibidem*, p. 22.

²² Câteva exemplare au fost descoperite tocmai în Coreea – apud G. D. Weinberg, E. M. Stern, *The Athenian Agora*, XXXIV. *Vessel Glass*, New Jersey, 2009, p. 136; I. Lazar, *The Roman Glass from Slovenia*, Ljubljana, 2003, p. 122.

²³ Tot din necropola romană târzie de la Beroe (mormântul C 53), provine un exemplar fragmentar, de asemenea vas cu corp conic și fundul plat, decorat cu patru picături de culoare albastră – A. Petre, *op. cit.*, p. 49, pl. 87, fig. 127/d.

²⁴ În această grupă, se înscriu vasele de tipul Isingss 106 d, folosite frecvent începând cu secolul al IV-lea, ca lămpi de iluminat. Tipul este frecvent în Orient, mai ales în Egipt – D. Whitehouse, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, I, Corning, New York, 1997, p. 213; D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis*, p. 160–164.

²⁵ N. P. Sorokina, *Die Nüppenglaser von der Nordküste des Schwarzen Meers*, în *Bulletin AIHV*, 5, 1972, p. 74.

²⁶ vezi A. Sazanov, *Verres a decor de pastilles bleues provenant des fouilles de la Mer Noire. Typologie et chronologie*, în D. Foy (ed.), *Le verre de l'Antiquité tardive et du Haut Moyen Age*, Val d'Oise, 1995, p. 331–341.

²⁷ Pentru exemple, vezi F. Fremersdorf, *Die römischen Gläser mit aufgelegten Nuppen*, Köln, 1962, pl. 114–119.

²⁸ S. Jennings, *Vessel Glass from Beirut in Berytus Archaeological Studies*, 48–49, Beirut, 2004–2005, p. 102.

²⁹ N. P. Sorokina, *op. cit.*, p. 78; J. D. Shepherd, *Glass*, în A. G. Poulter (ed.), *Nicopolis ad Istrum: A Roman to Early Byzantine City—the Pottery and the Glass*, Leicester, 1999, p. 372; G. D. Weinberg, E. M. Stern, *op. cit.*, p. 136.

³⁰ Morin Jean, *op. cit.*, p. 219–220, cu exemple; E. M. Stern, *op. cit.*, p. 344, no. 192.

³¹ S. Jennings, *op. cit.*, p. 102.

³² I. Fadić, *Invenzione, produzione e tecniche antiche di lavorazione del vetro*, în I. Fadić (ed.), *Transparenze Imperiali. Vetri romani dalla Croazia*, Milano, 1998, p. 90. Aceste cupe sunt similare ca formă cu vasele decorate cu motive de forma fagurelui de miere (*Wabenmuster*) tip Isings 107 a, ce au circulat tot în secolele IV–V p. Chr. și despre care s-a afirmat că ar fi putut juca rolul de lămpi de iluminat – *Glass from the Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection*, Corning, 1957, p. 211, no. 420. Trebuie subliniat și faptul că, pe lângă intervalul cronologic comun de circulație, aceste tipuri de vase cunosc în linii mari și aceleași arii de răspândire.

Cronologic, aceste cupe apar în prima jumătate a secolului al IV-lea, deși există și unele opinii ce le plasează în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.³³. Nu se poate preciza cu exactitate arealul unde au fost produse pentru prima dată, deși C. Calvi le atribuia o origine renană (în special atelierelor din jurul Kölnului), de unde s-au răspândit mai apoi în toată aria danubiană și în Italia³⁴. Totuși, diversitatea formelor și a decorației, dar și frecvența ridicată a descoperirilor din zona siro-palestiniană și Asia Mică, pot conduce la ipoteza că au apărut și au circulat aproape simultan. La Dunărea Mijlocie și Inferioară, apogeul folosirii acestor vase poate fi fixat, după L. Barkóczi, între anii 375 și 380³⁵, în vreme ce, pentru piesele provenite din nordul Mării Negre, acest interval poate fi plasat ceva mai târziu, între 400 și 450³⁶. O datare aproximativ similară este propusă și de N. Sorokina, ce fixează limitele cronologice ale subtipului I F între a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea, fiind produse local, în atelierelor din Nordul Mării Negre sau importate din zona Asiei Mici³⁷.

În arealul danubiano-balcanic, aceste vase sunt bine reprezentate cantitativ dar și tipologic, printr-o mare diversitate de forme. În Pannonia ele sunt menționate la Sagvar, Brigetio, Sopron, Regöly și Dunaújváros – Intercissa³⁸, mai ales în contexte din secolele IV–V. În Serbia, se întâlnesc la Sremska Mitrovica, Banostar, Batina, Tekija, Belgrad, Cezava, Gračanica, Karatas³⁹ și Rtkovo-Glamjia⁴⁰, în Croația la Sisak, Virovitica și Radovanci⁴¹, în Slovenia la Ljubljana, Trebnje, Martinj Hrib și Hrušica⁴², în Grecia la Salonic, Thasos⁴³, Corint⁴⁴ și în agora ateniană⁴⁵, în vreme ce în Bulgaria, descoperiri similare au fost făcute la Nicopolis ad Istrum⁴⁶ și Iatrus – Krivina⁴⁷.

În Dobrogea, astfel de piese au fost descoperite la Histria⁴⁸, Babadag–Topraichioi⁴⁹ și (L)Ibida⁵⁰.

Exemplarul nostru, la care putem adăuga și celălalt vas fragmentar de la Beroe (vezi nota 23), vine să întregască tabloul răspândirii și circulației acestor piese. Numeroasele similitudini tipologice cu vasele din Orient și din zona nord-pontică, pot să constituie un indiciu elocvent asupra arealului lor de proveniență.

Vasul nr. 3 (fig. 1/3) reprezintă o descoperire fortuită din necropola romană târzie de la Beroe. Este vorba despre un unguentariu ornamentat cu un model de patru depresiuni, destul de răspândit în imperiu între secolele II–IV.⁵¹ Forma a fost derivată probabil din sticlele de toaletă cu corp globular de tipul Isings 26 a ce cunoscuseră o largă circulație în primele două secole ale erei creștine⁵².

³³ C. Calvi, *I vetri romani del Museo di Aquileia*, în *Associazione Nazionale per Aquileia*, 7, Padova, 1968, p. 170; I. Lazar, *op. cit.*, p. 122.

³⁴ C. Calvi, *op. cit.*, p. 170.

³⁵ L. Barkóczi, *Pannonische Glassfunde in Ungarn*, Budapesta, 1988, p. 99.

³⁶ A. Sazanov, *op. cit.*, p. 333.

³⁷ N. P. Sorokina, *op. cit.*, p. 76–78.

³⁸ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 99–101.

³⁹ M. A. Ružič, *Rimsko Staklo U Srbiji*, Knjiga 13, Beograd, 1994, p. 45–49, forma VII/10 b, no. 770–943.

⁴⁰ V. Han, *Objects en verre. Rtkovo-Glamjia I*, în *Cahiers des Portes de Fer*, 3, Beograd, 1986, p. 92, grupa I, fig. 25/1–5. La Glamjia, reprezintă cea mai frecventă formă, vasele fiind fabricate din sticlă de calitate mediocră, de culoare verzui-oliv, cu picături albastre. Autoarea le atribuie o origine locală, probabil din atelierelor moesice sau panonice, datându-le în a doua jumătate a secolului IV p. Chr.

⁴¹ V. Damevski, *Pregled tipova staklenog posuda iz Italskih, Galskih, Mediteranskih i Porajnskih radionica na Području Hrvatske u doba Rimskog carstva*, în *ArhVestnik*, 25, 1974, p. 70.

⁴² I. Lazar, *op. cit.*, 2003, p. 122, forma 3.10.

⁴³ A. Antonaras, *op. cit.*, p. 123.

⁴⁴ G. R. Davidson, *Corinth XII. The Minor Objects*, Princeton, 1952, p. 98, no. 615–616.

⁴⁵ G. D. Weinberg, E. M. Stern, *op. cit.*, p. 136.

⁴⁶ J. D. Shepherd, *op. cit.*, p. 372, no. 256–268.

⁴⁷ G. Gomolka, *Die spätantiken und frühmittelalterlichen Gläser aus Iatrus*, în *Iatrus-Krivina*, I, Berlin, 1979, p. 147.

⁴⁸ Al. Suceveanu, *Histria VI. Les thermes romaines*, București, 1982, p. 121, pl. 20.

⁴⁹ C. Opaît, *Unele considerații privind vasele de sticlă din burgul roman târziu de la Topraichioi*, în *Pontica*, 18, 1985, p. 249–251.

⁵⁰ Un asemenea fragment de vas, decorat cu picături albastre, a fost descoperit în campania de săpături din vara anului 2009.

⁵¹ I. Lazar, *op. cit.*, p. 197.

⁵² S. Gluščević, *Roman Glass in Zadar. Certain characteristic forms*, în *Bulletin AIHV*, 14, 1998, p. 184.

Aceste vase sunt extrem de variate în funcție de dimensiuni, forma corpului și a depresiunilor cu care sunt decorate⁵³. În mod normal se întâlnesc patru depresiuni, însă se cunosc și exemplare decorate cu șase depresiuni alungite⁵⁴. Profilul celor mai multe piese este asimetric, fapt cauzat de imposibilitatea aplicării unei presiuni uniforme asupra pereților vasului în momentul decorării la cald⁵⁵. Gâtul este fie gros și scurt, ca și în cazul exemplarului nostru, fie alungit și subțire, iar buza este de cele mai multe ori evazată sau răsfrântă spre exterior⁵⁶.

Majoritatea exemplarelor cunoscute provine din morminte, fapt ce i-a făcut pe unii cercetători să afirme că vasele ar fi putut avea un rol bine stabilit în cadrul ritului funerar. Saranović-Svetek avansa ipoteza că acestea aveau un caracter creștin și ar fi putut servi drept recipiente de depozitare și păstrare a apei sfințite⁵⁷. În ceea ce privește momentul apariției lor, problema este încă în dezbateră. Cert este că tipul s-a dezvoltat mai întâi în zona orientală, probabil în a doua jumătate a secolului al II-lea, de unde s-a răspândit și în vest, devenind frecvent în complexele funerare din secolul al IV-lea p. Chr.⁵⁸.

Pentru originea siro-palestiniană a acestor vase pledează numeroase descoperiri, între care le putem aminti doar pe cele de la Dura Europos⁵⁹, El Jish⁶⁰, Samaria-Sebasta⁶¹, Beit-Fajjar, Tyr și Kerak⁶², ce se datează în special în secolul al III-lea. În Occident, forma pare să fi rezistat mai mult timp, până către finalul secolului al V-lea, așa cum o dovedesc în special descoperirile de la Augst⁶³ și Trier⁶⁴.

Și în arealul danubiano-balcanic aceste vase sunt destul de răspândite și de bine reprezentate, în special în contexte databile în secolul al IV-lea. Descoperiri similare au fost făcute în Pannonia, la Budapesta, Ságvar, Dunaújváros, Győr și Szombathely⁶⁵. Aici a ieșit la iveală o gamă variată de tipuri de asemenea vase, cu diferențe notabile în ceea ce privește forma corpului sau dimensiunile. În Serbia, descoperiri de acest gen sunt atestate la Sremska Mitroviča, Belgrad, Cezava, Kostol, Niš⁶⁶, Breska și Sombor⁶⁷, în Macedonia la Scupi⁶⁸ și Lopate⁶⁹, încadrate în contexte din secolul al IV-lea, iar în Slovenia la Ptuj și Cernika, databile în secolele II–III.⁷⁰

În Dobrogea, forma este menționată la Constanța, în morminte datate în secolele II–III.⁷¹ și la Mangalia, unde o piesă similară ca decorație, dar având corpul alungit și ascuțit la partea inferioară, a fost descoperită într-un mormânt (M 252) aparținând aceleiași perioade ca și piesele tomitane⁷².

Exemplarul de la Beroe trebuie încadrat cronologic însă ceva mai târziu, între a doua jumătate a secolului al III-lea și secolul al IV-lea, în concordanță cu datarea generală a mormintelor din necropolă. Este greu de precizat un anumit loc de proveniență, însă dată fiind larga răspândire și popularitate a acestor vase,

⁵³ K. Goethert-Polaschek, *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz am Rhein, 1977, p. 123–124.

⁵⁴ V. Arveiller-Dulong, *Le verre d'époque romaine au Musée archéologique de Strasbourg*, Paris, 1985, p. 126, no. 271, vas provenind dintr-un mormânt descoperit la Strasbourg și datat cu monedă din 317 p. Chr.

⁵⁵ S. Glušćević, *op. cit.*, p. 184.

⁵⁶ vezi J. Price, S. Cottam, *Romano-British Glass Vessels: A Handbook*, York, 1998, p. 177–178, pentru o descriere elementară a caracteristicilor forme generale; S. Auth, *Glass at the Newark Museum*, p. 221, no. 465–466.

⁵⁷ *apud* S. Glušćević, *op. cit.*, p. 184.

⁵⁸ E. M. Stern, *Ancient Glass at the Foundation Custodia*, Groningen, 1977, p. 100–101.

⁵⁹ C. W. Clairmont, *The Glass Vessels. The Excavations at Dura-Europos, Final Report IV, Part V*, New Haven, 1963, p. 142, no. 757 – datat anterior anului 256 p. Chr.

⁶⁰ D. B. Harden, *Some Tomb Groups of Late Roman date in the Amman Museum*, p. 50.

⁶¹ G. M. Crowfoot, *Glass*, în J. W. Crowfoot et alii (eds.), *The Objects from Samaria*, London, 1957, p. 410, în mormântul E220, datat în secolul al III-lea p. Chr.

⁶² O. Dussart, *op. cit.*, p. 92, forma BVII 2423.

⁶³ B. Rütli, *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1991, p. 124, forma AR 147.2.

⁶⁴ K. Goethert-Polaschek, *op. cit.*, p. 123, forma 78 b.

⁶⁵ L. Barkóczy, *op. cit.*, p. 121–124.

⁶⁶ M. A. Ružič, *op. cit.*, p. 31, tip III 10/a, no. 456–476.

⁶⁷ *apud* A. Antonaras, *op. cit.*, p. 317.

⁶⁸ I. Mikulčić, *Antičko staklo iz Scupia i ostali makedonski gradovi*, în *ArhVestnik*, 25, 1974, p. 196, no. 152, pl. VIII.

⁶⁹ Z. Nikolovski, *Nekropolata Drezga s. Lopate-Kumanovsko*, în *Macedoniae Acta Archaeologica*, 17, Skopje, 1999–2001 (2006), p. 252, fig. VII/4.

⁷⁰ I. Lazar, *op. cit.*, p. 197–198, tip. 8.6.18–8.6.20.

⁷¹ M. Bucovală, *Vase antice de sticlă la Tomis*, Constanța, 1968, p. 95–96, tip XLIV, nr. 171–172; M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, în *Pontica*, 21–22, 1988–1989, p. 154, nr. 11, pl. 14 a.

⁷² C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 33, pl. XIII.

precum și calitatea artistică destul de slabă a vasului nostru, se poate stipula și probabilitatea unei producții locale în atelierele nord- sau vest-pontice.

Tot din necropola de la Beroe provine și un unguentariu (cat. nr. 4, fig. 1/4) cu corp fusiform, prevăzut la mijloc cu o protuberanță, numită uneori, în literatura de specialitate și „bulb”. Piesa a fost descoperită într-un mormânt de inhumatie (C 44), împreună cu o verigă de fier și 55 de perle de sticlă colorată⁷³. Sursele de inspirație ale acestei forme sunt extrem de vechi, găsindu-și originea în unguentariile ceramice din epoca elenistică⁷⁴. Totuși, varianta fabricată din sticlă a apărut și s-a dezvoltat mai târziu, devenind foarte populară mai ales în secolul al IV-lea p. Chr.

S-au încercat mai multe clasificări în ceea ce privește variația acestei forme⁷⁵, însă, în general, criteriul cel mai elocvent este reprezentat de dimensiuni. În funcție de acest aspect, s-au identificat două subtipuri: unul de dimensiuni mai mici, cu înălțimea de cca. 17–19 centimetri, cu bulb pronunțat decorat uneori cu mici cute și celălalt, cu bulb mai redus, dar cu înălțimea de 38–40 centimetri⁷⁶. Exemplarul nostru poate fi încadrat, după aceste criterii, în primul subtip. Buza este ușor evazată, gâtul înalt și drept, iar fundul, fie ascuțit, fie ușor rotunjit⁷⁷.

Marea majoritate a vaselor din acest tip a fost descoperită în morminte, uneori ca singur obiect de inventar⁷⁸, dând naștere unor opinii conform cărora era destinat cu prioritate mediului funerar, neavând și întrebuințări cotidiene⁷⁹. Interpretările și discuțiile pe tema funcției acestor vase sunt însă destul de diversificate. După anumite opinii, ele erau destinate păstrării rituale a vinului, fiind depuse în special în mormintele bărbaților⁸⁰. Morin Jean amintește chiar un exemplar descoperit la Bordeaux, în Franța, în care au fost găsite urme de vin⁸¹. Mergând pe aceeași linie interpretativă, alte opinii mai fanteziste susțineau că aceste flacoane tubulare, conțineau sângele martirilor creștini și erau dispuse predominant în mormintele lor⁸². Numărul mare, precum și contextele arheologice diverse în care au apărut aceste piese, dovedesc invaliditatea acestei teorii. În fine, L. Barkóczi afirma că în aceste recipiente era păstrat uleiul folosit în cadrul riturilor funerare⁸³.

În ceea ce privește datarea acestor piese, lucrurile sunt destul de nuanțate. La Dura-Europos vasele au apărut în contexte datate în secolul al II-lea p. Chr.⁸⁴, în vreme ce în Cipru ele se pot atribui secolului următor⁸⁵. Acest fapt denotă că au fost utilizate mai întâi în Orient, de unde, probabil în a doua jumătate a secolului al III-lea, s-au răspândit masiv în Gallia și Renania, dar și în zona Dunării⁸⁶. De altfel, în arealul danubian și în cel balcanic, aceste vase sunt extrem de numeroase și de variate, constituind, dacă este să judecăm după numărul și distribuția descoperirilor, unul dintre cele mai comune tipuri de obiecte de sticlă întâlnite în morminte. În Pannonia, ele sunt semnalate la Szöny (Brigetio), Dunaújváros, Ságvar⁸⁷, Fenékpusztá și Budapesta⁸⁸, în contexte datate în a doua jumătate a secolului al III-lea și pe tot parcursul secolului al IV-lea.

⁷³ A. Petre, *op. cit.*, p. 42, pl. 79.

⁷⁴ O. Vessberg, *Glass*, în O. Vessberg, A. Westholm (eds.), *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus*, IV, Part 3, Stockholm, 1952, p. 206; V. Arveiller-Dulong, *op. cit.*, p. 143; Pentru o discuție mai cuprinzătoare în ceea ce privește evoluția și arealul de distribuție al acestor piese ceramice, vezi A. Camilli, *Ampullae. Balsamari ceramici d'età ellenistica e romana*, Roma, 1999.

⁷⁵ vezi L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 128, tip 103; C. Calvi, *op. cit.*, p. 152.

⁷⁶ V. Lungu, C. Chera, *Contribuții la cunoașterea unei necropole creștine a Tomisului (I)*, în *Pontica*, 15, 1982, p. 189; A. Cermanović-Kuzmanović, *Late roman glass from Docleea*, în *ArchJug*, 9, 1978, p. 40.

⁷⁷ Pentru descrierea sumară a formei, vezi J. Price, S. Cottam, *op. cit.*, p. 187; G. di Tomasso, *Ampullae Vitreae. Contenitori in vetro di unguenti e sostanze aromatiche dell'Italia romana*, Roma, 1990, p. 76, tip 57.

⁷⁸ M. Bucovală, C. Pașca, *op. cit.*, p. 155.

⁷⁹ D. Allen, *Roman Glass in Britain*, Pembrokeshire, 1998, p. 53.

⁸⁰ C. Stella, *Vetri nelle civiche collezioni bresciane*, Brescia, 1987, p. 38; Morin Jean, *op. cit.*, p. 82.

⁸¹ Morin Jean, *op. cit.*, p. 82.

⁸² C. Calvi, *op. cit.*, p. 152.

⁸³ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 128.

⁸⁴ C. W. Clairmont, *op. cit.*, p. 140, tip K, no. 736–737, pl. XXXVI.

⁸⁵ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 206.

⁸⁶ vezi G. di Tomasso, *op. cit.*, p. 76.

⁸⁷ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 128–129; A. Radnóti, *Glasgefäße und Glasgegenstände*, în M. Alföldi et alii, *Intercisa*, II, Budapest, 1957, p. 145, no. 52.

⁸⁸ *apud* A. Antonaras, *op. cit.*, p. 327.

În Serbia, acest tip de vas apare la Sremska Mitroviča, Karatas, Niš, Obrenovač și Leskovač⁸⁹, în Muntenegru, la Komini⁹⁰ și Duklja (Doclea)⁹¹, iar în Macedonia, la Scupi⁹² și Lopate⁹³.

În zona Bulgariei actuale, unguentarii cu corp fusiform și bulb sunt amintite al Plovdiv și Plevna⁹⁴, iar în spațiul nord-pontic descoperiri similare au fost făcute la Chersonesos și Panticapaeum⁹⁵.

În Dobrogea, asemenea piese apar în număr mare în special la Constanța⁹⁶ și la Mangalia⁹⁷. Majoritatea acestor exemplare, descoperite în morminte, au fost datate de către V. Lungu și C. Chera într-un interval restrâns, în a doua jumătate a secolului al IV-lea p. Chr.⁹⁸. O altă opinie, aparținând lui M. Bucovală și C. Pașca, coboară datarea acestor piese la intervalul cuprins între anii 330 și 375.⁹⁹

Numărul ridicat al descoperirilor, dar și popularitatea de care s-a bucurat forma, în special în secolul al IV-lea, în această zonă, pot reprezenta indicii ale unei producții locale sau regionale dacă ne raportăm și la frecvența acestor piese în spațiul învecinat Scythiei Minor. Exemplarul descoperit la Beroe se adaugă astfel pe harta răspândirii acestui tip, în așteptarea unor alte descoperiri pe teritoriul dobrogean.

Una dintre piese provine de la Enisala (com. Sarichioi), localitate intrată în literatura de specialitate datorită planurilor și însemnărilor lui Pamfil Polonic, care a identificat, pe malul lacului Babadag, două fortificații (în punctele „Peștera” și „Palanca”); în așezarea civilă a fortificației de la Peștera au fost efectuate săpături de salvare în anii 2005–2006¹⁰⁰. Cercetări de amploare au fost realizate în anii 1967–1968 și 1977–1981 într-o necropolă de epocă romană timpurie situată în punctul *La Biserică*, în prima etapă de Mircea Babeș¹⁰¹, apoi de Mihaela Mănușu-Adameșteanu¹⁰².

Vasul nostru (cat. nr. 5, fig. 1/5) provine din necropola daco-romană, fiind descoperit împreună cu ceramică lucrată la roată și datat în a doua jumătate a secolului I p. Chr.¹⁰³. Piesa este fragmentară și se încadrează tipologic în cadrul vaselor cunoscute sub numele de patere (sau *trulla*) – forma Isings 75b¹⁰⁴. Aceste pateri au fost extrem de răspândite între a doua jumătate a secolului I p. Chr. și prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.¹⁰⁵, fiind inspirate de vasele similare din metal, folosite în cadrul veselei de masă pentru turnarea lichidelor, așa cum poate indica și frecvența lor descoperire împreună cu polonice și strecurători¹⁰⁶.

⁸⁹ M. A. Ružič, *op. cit.*, p. 32, tip III/9, no. 444–455.

⁹⁰ A. Cermanović-Kuzmanović, *Oblici i hronologija rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipia S...*, în *Živa Antika Društvo za antički studij S.R.M.*, 21/1, Skopje, 1971, p. 294, pl. III–15.

⁹¹ A. Cermanović-Kuzmanović, *Late roman glass from Doclea*, p. 39–40.

⁹² I. Mikulčić, *op. cit.*, p. 196, pl. VIII–232.

⁹³ Z. Nikolovski, *op. cit.*, p. 252, pl. VII/4.

⁹⁴ S. Cherneva-Tilkijan, *Tipologia i hronologia na steklenite balsamarii ot Filipopol*, în *Godishnik na Arheologicheski Muzej Plovdiv*, 8, Plovdiv, 1997, p. 51, 56, tip VIII A/B.

⁹⁵ vezi N. P. Sorokina, *Anticko steklo v sobranii Odesskogo Museo*, în *Arheologicheskie isledovania Severo-zapagnovo Tricesnomoria*, Kiev, 1978, p. 267–274, pl. 2, no. 13.

⁹⁶ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 127–130, tip XLVIII e; C. Chera, V. Lungu, *Noi descoperiri din necropolele tomitane*, în *Pontica*, 17, 1984, p. 119; M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropola romană de sud-vest a Tomisului*, în *Pontica*, 24, 1991, p. 195; M. Bucovală, *Cavou din secolul IV d. Chr. descoperit în necropola de vest a Tomisului*, în *Pontica*, 26, 1993, p. 211–212.

⁹⁷ C. Preda, *op. cit.*, p. 34, tip H, pl. XIII, LVIII, LXXI; M. Ionescu, N. Alexandru, R. Constantin, *Noi cercetări în necropola paleocreștină callatiană*, în *Pontica*, 35–36, 2002–2003, p. 262, pl. XX–6.

⁹⁸ V. Lungu, C. Chera, *op. cit.*, p. 189.

⁹⁹ M. Bucovală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, p. 155.

¹⁰⁰ Pentru bibliografie, vezi D. Paraschiv, G. Nuțu, *The Discovery of a clay Thuribulum in the North of Dobrudja*, în V. Cojocaru (ed.), *Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest*, Iași, 2005, p. 339–340, notele 2–8.

¹⁰¹ M. Babeș, *Necropola daco-romană de la Enisala*, în *SCIV*, 22, 1, p. 19–46.

¹⁰² M. Mănușu-Adameșteanu, *Necropola daco-romană de la Enisala, comuna Sarichioi-jud. Tulcea*, în *Peuce*, 9, 1984, I, p. 31–39, II, p. 435–444.

¹⁰³ *Ibidem*, 36, pl. 7.

¹⁰⁴ C. Isings, *op. cit.*, p. 92.

¹⁰⁵ David Whitehouse fixează intervalul cronologic de maximă răspândire a acestor piese, între anii 50 și 150 p. Chr. – D. Whitehouse, *op. cit.*, p. 198, în vreme ce Biaggio Simona îl restrânge la perioada 80–130 p. Chr. – S. Biaggio-Simona, *I vetri romani provenienti dalle terre dell'attuale Cantone Ticino*, Locarno, 1991, no. 139.2.036, fig. 43, pl. 8.

¹⁰⁶ D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, London, 1966, p. 145.

Majoritatea exemplarelor din bronz sau argint prezintă mânere frumos ornamentate în relief cu figuri umane, motive vegetale sau zoomorfe și uneori inscripții ce pot reprezenta mărci de fabricație¹⁰⁷. Imitațiile de sticlă sunt mai simple în ceea ce privește decorația, însă versiunile mai târzii ale acestui tip de vas pot fi, în unele cazuri, decorate cu filament de sticlă aplicat la cald¹⁰⁸. Un exemplar, descoperit la Pompei, este decorat cu benzi de sticlă aurită, verde sau albastră¹⁰⁹. La acestea se poate adăuga și patera de la Constanța, descoperită în 1989 într-un mormânt de înhumare din secolul I p. Chr. De culoare albastru închis, patera e decorată cu picături albe pe suprafața exterioară, probabil ca o imitație mai târzie a efectului optic produs de tehnica *millefiori*¹¹⁰.

Majoritatea exemplarelor însă sunt lucrate din sticlă de culoare albăstrui-verzuie sau incoloră și nu prezintă motive decorative. O variantă înrudită cu patera o reprezintă așa numitul polonic, cu mânerul vertical, cunoscut sub numele de *cyathus*¹¹¹. Un număr mare de asemenea vase (26 de exemplare) a apărut în necropola de la Emona, fiind cel mai probabil legate de obiceiul banchetelor funerare¹¹². În cadrul veselei de uz cotidian, M. R. de Maine le atribuie rolul de recipiente pentru turnarea vinului, ce nu erau complementare cu ulcioarele sau cu vasele de tip *oenochoe*, ci se foloseau separat¹¹³. De altfel, utilizarea acestor vase rămâne o problemă deschisă dezbaterii. Dacă la început erau folosite, așa cum am mai spus, în cadrul veselei de masă, se pare că mai apoi au început să capete valoare rituală, fiind utilizate pentru libații în cadrul ceremoniilor religioase¹¹⁴. Forma lor practică le putea face potrivite și pentru spălat¹¹⁵.

Arealul de distribuție al pieselor în discuție este extrem de larg și de aceea nu se poate preciza cu exactitate unde au fost folosite pentru prima oară. Totuși, se poate sesiza o frecvență mai mare a descoperirilor în Occident, mai ales în zona renană¹¹⁶, comparativ cu partea orientală a Imperiului, unde nu par să fi fost atât de populare¹¹⁷.

În spațiul danubian, piese de acest gen se întâlnesc în număr apreciabil în Slovenia, la Ptuj¹¹⁸, Maribor și Ljubljana¹¹⁹. Un exemplar este atestat în nordul Mării Negre, la Panticapaeum, într-un mormânt din secolul I p. Chr.¹²⁰.

În spațiul dobrogean, în afară de exemplarul de lux amintit mai sus, a mai fost descoperită o a doua piesă din sticlă de culoare albastră, destul de groasă, într-un mormânt din secolul I p. Chr. de la Constanța¹²¹. După colorit și maniera artistică de execuție, ambele piese descoperite în necropolele tomitane par să fie de proveniență italică și încadrate în categoria obiectelor „de lux”, folosite probabil în cadrul evenimentelor religioase. Vasul de la Enisala, de factură comună, ar putea aparține tot arealului de producție nord-italic (poate atelierelor de la Aquileia), fiind extrem de similar ca formă și caracteristici ale pastei cu exemplarul descoperit la Arzergrande (Padova)¹²² sau cu cel de la Arcengo¹²³.

¹⁰⁷ Pentru exemple, vezi A. Radnóti, *Die Römischen Bronzegefäße von Pannonien*, Budapest, 1938, p. 81, pl. XVIII; D. E. Strong, *op. cit.*, p. 146, fig. 30.

¹⁰⁸ Morin Jean, *op. cit.*, p. 178, forma 137. Un frumos exemplar de acest tip a fost descoperit la Tipasa, în Algeria, într-un context datat la mijlocul secolului al II-lea p. Chr. – vezi S. Lancel, *Verrerie antique de Tipasa*, Paris, 1967, p. 99, no. 196, pl. X, 1, forma 27.

¹⁰⁹ L. A. Scattozza-Höricht, *I vetri romani di Ercolano*, Roma, 1986, p. 37–38, forma 15, no. 54 (E2559).

¹¹⁰ C. Chiriac, *About a glass imitation of the sigillata form Dragendorff 27 = Conspectus 32.2*, în *RCRF*, Acta 34, 1996, p. 103.

¹¹¹ I. Lazar, *op. cit.*, p. 125.

¹¹² vezi M. R. de Maine, *The Northern Necropolis at Emona. Banquet burials with ladles*, în *Bulletin AIHV*, 11, 1988, p. 129–144.

¹¹³ *Ibidem*, p. 136.

¹¹⁴ D. Whitehouse, *op. cit.*, p. 198; I. Lazar, *op. cit.*, p. 125.

¹¹⁵ *apud* I. Lazar, *op. cit.*, p. 125.

¹¹⁶ Morin Jean, *op. cit.*, p. 178; F. Fremersdorf, *Das Naturfarbene sogenannte blaugrüne Glas in Köln*, Köln, 1958, p. 57, pl. 133; G. Zampieri, *Vetri antichi del Museo Civico Archeologico di Padova. Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto*, III, 1998, p. 154–155.

¹¹⁷ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 197.

¹¹⁸ Z. Subić, *Tipološki in kronološki pregled rimskega stekla v Poetovionu*, în *ArhVestnik*, 25, 1974, pl. VI, fig. 52.

¹¹⁹ I. Lazar, *op. cit.*, p. 123, tip 4.1.

¹²⁰ N. Kunina, *Ancient Glass in the Hermitage Collection*, St. Petersburg, 1997, p. 285, no. 160.

¹²¹ M. Bucovăla, *Vase antice de sticlă la Tomis*, p. 36, tipul VIII, nr. 27.

¹²² vezi G. Zampieri, *op. cit.*, p. 155, no. 255.

¹²³ S. Biaggio-Simona, *op. cit.*, no. 139.2.036, fig. 43, pl. 8.

Majoritatea pieselor prezentate de noi provine din necropola orașului Noviodunum, localizat în apropiere de Isaccea, în zona unuia dintre cele mai importante vaduri ale Dunării. În epoca romană timpurie orașul, ce avea statut de *municipiu*, a fost sediu al flotei *Classis Flavia Moesica*, iar în cea romano-bizantină e cunoscut ca centru al *Legio I Jovia* și reședință episcopală. În cetate au fost efectuate mai multe campanii de cercetări de salvare începând cu anii '50 ai secolului trecut, iar în 1995 au fost demarate săpături sistematice¹²⁴. Cercetări de amploare s-au realizat și în necropola tumulară de epocă romană timpurie de la S de cetate, în anul 1958, de către Expectatus Bujor și Gavrilă Simion, apoi, din 1979, de către acesta din urmă¹²⁵. La acestea, se adaugă un tumul izolat situat pe raza comunei Niculițel, în punctul „Bădila”, tumul ce făcea parte tot din necropola orașului Noviodunum¹²⁶.

Exemplarul nr. 6 (fig. 1/6) provine din inventarul funerar al unui mormânt dublu în sarcofag descoperit în tumulul de la Niculițel-Bădila cu ocazia cercetărilor din 1970–1971 și datat după mijlocul secolului al II-lea¹²⁷. Piesa a fost depusă ca ofrandă împreună cu alte tipuri de vase de sticlă ce vor fi prezentate mai jos și ceramică, în cele două extremități ale sarcofagului¹²⁸. Această piesă, cu corpul sferic turtit, gâtul scurt și buza puternic răsfrântă spre exterior, reprezintă o variantă a formei 16 din clasificarea lui Isings, fiind caracteristică în special celei de-a doua jumătăți a secolului I p. Chr. Este foarte probabil ca acest tip de vas să fi fost derivat din formele de balsamarii cu corpul sferic aplatizat, specifice întregului areal al Imperiului roman, încă din secolul I¹²⁹. Aceste sticle de dimensiuni mari erau folosite pentru băut, în cadrul veselei de masă. Un exemplar similar ca formă, găsit în necropola cipriotă de la Amathonte, într-un mormânt (nr. 276) din secolul al II-lea, este prevăzut cu un mic mâner, fapt ce nu face decât să întărească ipotezele privind uzul cotidian al acestor vase¹³⁰.

Un exemplar deosebit a fost descoperit la Tipasa, în Algeria, într-un cavou ce conținea osemintele a mai multor generații de indivizi¹³¹. Exemplarul, din sticlă de culoare verzuie, în formă de calotă cu fund aplatizat și gât cilindric gros, delimitat de corp printr-o ușoară constricție, este de dimensiuni apreciabile (înălțimea fiind de 26,4 centimetri) și pare să fi fost folosit, în opinia lui S. Lancel, drept urnă funerară¹³². Această interpretare poate părea însă cel puțin bizară, deoarece marea majoritate a urnelor de sticlă de epoca romană nu sunt prevăzute cu gât și au o formă mult diferită față de exemplarul în discuție¹³³.

Deși nu este foarte frecventă în cadrul descoperirilor, această sticlă e totuși răspândită în întreg arealul lumii romane, fiind atestată din Britannia (la Camulodunum)¹³⁴ până în zona siro-palestiniană, de unde se pare că ar proveni¹³⁵. În arealul mai apropiat Dobrogei, au apărut câteva descoperiri de piese similare, cu variații însă în ceea ce privește forma sau dimensiunile. Astfel, acest vas este bine reprezentat în Serbia, la Sremska Mitroviča, Brza Palanka sau Niš¹³⁶, în Croația, la Starigrad Paklenica (vechiul Argyruntum), unde au fost descoperite numeroase exemplare datate în secolele I–II p. Chr.¹³⁷ și în Bulgaria la Balçic, într-un mormânt de

¹²⁴ Pentru bibliografie, vezi V. H. Baumann, *La città romana e bizantina di Noviodunum. Reperti archeologici*, în S. Santillia (ed.), *Italia e Romania. Storia, Cultura e Civiltà a confronto. Atti del IV Convegno di Studi Italo-Romano (Bari, 21–23 ottobre 2002)*, *Quaderni di „Invigilata Lucernis”* 21, Bari, p. 113–132.

¹²⁵ E. Bujor, *Pogrebalnište obreav v necropole iz Novioduma*, în *Dacia, N.S.*, 4, 1960, p. 527–538; E. Bujor, G. Simion, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, în *Materiale*, 7, 1961, p. 391–400; G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum. Raport preliminar*, în *Peuce*, 9, 1984, p. 75–95, 482–502; Idem, *Rituri și ritualuri funerare practicate în necropola romană de la Noviodunum*, în *Pontica*, 27, p. 91–105; Idem, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, în *Dacia, N.S.*, 38–39, 1994–1995, p. 121–149; Idem, *Noi descoperiri în necropola romană tumulară de la Isaccea (Noviodunum), jud. Tulcea*, în *Pontica*, 40, p. 307–338.

¹²⁶ Idem, *Descoperiri noi pe teritoriul noviodunens*, în *Peuce*, 6, 1977, p. 123–148.

¹²⁷ *Ibidem*, p. 127.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 125–126, pl. VIII, 1.

¹²⁹ vezi O. Vessberg, *op. cit.*, p. 202, tip A I α1.

¹³⁰ A. Oliver Jr., *The Glass*, în *La nécropole d'Amathonte. Tombes 113–367 (VI)*, 1992, p. 114, fig. 4/6.

¹³¹ S. Lancel, *op. cit.*, p. 32, no. 9, pl. I, 2.

¹³² *Ibidem*, p. 11, forma 3.

¹³³ ca tip general, vezi C. Isings, *op. cit.*, p. 81–82, formele 63–64.

¹³⁴ D. B. Harden, *The Glass*, în C. F. C. Hawkes, M. R. Hull, *Camulodunum. First Report on the Excavations at Colchester 1930–1939*, London, 1947, p. 304, no. 83–84.

¹³⁵ N. Kunina, *op. cit.*, p. 297, no. 219.

¹³⁶ M. A. Ružič, *op. cit.*, p. 22–23, forma III/3, no. 149–162, pl. XIV–5,6; XV–1,4.

¹³⁷ I. Fadić, *Argyruntum u odsjaju antičkog stakla*, Zadar, 2006, p. 31, forma 2, no. 7–31.

la sfârșitul secolului I p. Chr.¹³⁸ și la Ghighen¹³⁹. Un alt exemplar, prevăzut însă cu un mic mâner similar celui de la Amathonte, a apărut tot în Bulgaria, la Varna, într-un context cronologic mai târziu, de la sfârșitul secolului al II-lea p. Chr.¹⁴⁰.

În Dobrogea, forma este atestată la Tomis, prin două exemplare plasate de M. Bucovală în cadrul vaselor cu corp în formă de „bulb”¹⁴¹. Un alt exemplar din această categorie mai apare la Histria, într-un mormânt din secolul I p. Chr.¹⁴² Exemplarul descoperit la Niculițel și datat în secolul al II-lea pare să reprezinte, așa cum am mai spus, o variantă a formei generale. Descoperirea, alături de alte vase de sticlă sau ceramice de uz comun, precum și forma (uneori prevăzută cu mâner) sau dimensiunile sale, ne întăresc convingerea că vasul era utilizat în cadrul veselei de masă, pentru servitul lichidelor.

Tot din sarcofagul descoperit în tumulul de la Niculițel–Bădila provine și piesa nr. 7 din catalogul nostru (fig. 1/7). Este vorba despre un borcan cu corpul „în formă de sac”, bază inelară și decorație cu fir de sticlă aplicat sub buză¹⁴³. Aceste vase prezintă o serie de variații în ceea ce privește forma, dar mai ales funcționalitatea lor. Pe baza numeroaselor descoperiri din Cipru, O. Vessberg identifica astfel două categorii înrudite între ele ca formă și decorație. Tipul de borcan A II¹⁴⁴ este considerat în literatura de specialitate drept pahar, folosit în cadrul veselei de uz cotidian¹⁴⁵. Aceste pahare, cu pereții subțiri și profilul alungit, au fost destul de răspândite în prima jumătate a secolului al II-lea, mai ales în Cipru, dar și în spațiul italic sau gallo-roman. Înrudite îndeaproape cu aceste pahare sunt și vasele aparținând tipului B I din clasificarea lui Vessberg¹⁴⁶, în care se încadrează și exemplarul de la Niculițel. Acestea sunt reprezentate din abundență în Cipru, constituind o grupă relativ omogenă în ceea ce privește calitatea, forma, tehnica de producție și culoarea sticlei. Numărul lor mare poate indica faptul că aceste vase erau produse în atelierele cipriote, în secolul al II-lea p. Chr. În ceea ce privește utilizarea lor, este mai probabil ca vasele de acest tip să fi fost folosite pentru depozitarea și conservarea diferitelor alimente, fiind prevăzute și cu un capac¹⁴⁷. O mărturie în plus pentru această ipoteză poate proveni de la un exemplar similar descoperit la Karanis, în Egipt¹⁴⁸, ce era astupat cu un capac din material textil. Nu s-a putut determina, din păcate, conținutul vasului, pentru că era plin cu nisip, însă e sigur că vasul nu era gol în momentul în care a fost abandonat.

În zona danubiană, acest vas nu a fost prea răspândit, însă pot fi amintite descoperirile din Pannonia – un exemplar de proveniență necunoscută¹⁴⁹, sau din Slovenia – de la Ljubljana, Celje, Drnovo sau Unec¹⁵⁰. În Dobrogea ne sunt cunoscute două exemplare de borcane de mici dimensiuni, provenite din contexte funerare tomitane datate în a doua jumătate a secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr.¹⁵¹. Piese de la Constanța s-ar încadra însă mai degrabă în categoria Vessberg A II – Isings 36 b, putând fi folosite și ca vase de băut. Piesa de la Niculițel rămâne astfel singura de acest tip descoperită până acum în Dobrogea.

Vasul nr. 8 (fig. 1/8) face parte din inventarul aceluiași mormânt dublu în sarcofag, datat cu emisiuni monetare de la Antoninus Pius, încadrându-se în tipul unguentariilor cu corpul în formă de clopot larg și

¹³⁸ K. Shkorpil, *Balcik*, în *Izvestia na Varnenskoto Arheologuesko Drizhestvo*, 5, 1912, p. 56, no.20, fig. IX/2; vezi și A. Belivanova, *Early Roman Glass from Bulgaria (1st – the first half of the 2nd century)*, în *ArchBulg*, 3, 1, 1999, p. 43, fig. 45.

¹³⁹ C. Isings, *op. cit.*, p. 35.

¹⁴⁰ A. Minčev, *Antichko steklo ot zapadnoto Chernomorie (I–IV v.), III: Kani*, în *Izvestija Varna* 25 (40), 1989, p. 16, tip A III, no. 5, fig. I/5.

¹⁴¹ M. Bucovală, *op. cit.*, 56, tip XXIII, nr. 63–64.

¹⁴² P. Alexandrescu, *Necropola tumulară. Săpături 1955–1961*, în Em. Condurachi (ed.), *Histria*, II, București, 1966, p. 219, pl. 101, fig. XXV/8.

¹⁴³ G. Simion, *op. cit.*, p. 125–126, pl. VIII–3.

¹⁴⁴ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 168.

¹⁴⁵ J. Hayes, *Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto, 1975, p. 65, no. 193, datat între 150 și 250 p. Chr.; G. L. Ravagnan, *Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano. Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto*, I, 1994, p. 186, no. 365–366; E. Dusenbery, *The Nekropoleis. Catalogues of Objects by Categories*, în K. Lehmann (ed.), *Samothece*, XI, Princeton, 1998, p. 1090, no. S 249–4.

¹⁴⁶ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 169.

¹⁴⁷ C. Calvi, *op. cit.*, 68–69, grupa E, no. 176, fig. 11 – sunt menționate patru exemplare de culoare albastru cobalt, la Aquileia.

¹⁴⁸ D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis*, p. 143, no. 365, tip A/b–c.

¹⁴⁹ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 71, no. 64, pl. 6.

¹⁵⁰ I. Lazar, *op. cit.*, p. 90–91, tip 3.2.5.

¹⁵¹ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 54–55, tip XXII, nr. 61–62.

înalt¹⁵². Aceste piese au cunoscut o largă răspândire, în special în zona siro-palestiniană, cipriotă, danubiană și italică, între secolele II–III p. Chr. În Orient, acest tip de unguentariu are o durată de viață mai mare, apărând la sfârșitul secolului I p. Chr. și supraviețuind până în prima jumătate a secolului al IV-lea p. Chr.¹⁵³

În ceea ce privește forma și caracteristicile sale, se remarcă o relativă omogenitate a acestor produse. În general, acest unguentariu pare a fi de proveniență orientală, probabil cipriotă¹⁵⁴, areal din care s-a răspândit mai apoi în Italia dar și în spațiul gallic¹⁵⁵.

Până de curând, vasele în discuție erau încadrate, ca tipologie generală, în cadrul formei Isings 82 A 1. Ultimele cercetări au adus însă în discuție și existența așa numitului „tip Zadar”, similar formei di Tomasso 53. În esență este vorba despre o variantă a formei generale, ce pare să fi fost produsă în atelierele dalmate, de la mijlocul secolului al II-lea până în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr.¹⁵⁶. Deși sunt similare ca formă cu tipul de bază, unguentariile de tip Zadar diferă doar prin proporții, având un raport de 1:1 între gât și corp, în vreme ce la forma Isings 82 A 1 acesta variază între 1:3 și 1:4¹⁵⁷. Și mai interesant e însă faptul că cercetătorul croat S. Gluščević avansează ideea unei strânse înrudiri a acestor piese cu cele provenite din zona Tomisului. În opinia sa, atât la Zadar, cât și la Constanța, această variantă a fost produsă în atelierele de sticlărie locale, cu mici diferențe doar în ceea ce privește dimensiunile¹⁵⁸. Numărul semnificativ de asemenea descoperiri concentrate pe coasta Adriaticii¹⁵⁹, comportând aceleași caracteristici, poate reprezenta un motiv întemeiat în sprijinul teoriei lui S. Gluščević, aplicabil, pentru moment, cu certitudine, doar zonei croate.

În arealul danubiano-balcanic, forma generală (incluzând aici toate variantele de unguentarii cu corpul în formă de clopot) este extrem de bine reprezentată, fiind probabil produsă în mai multe ateliere de sticlărie locale. În Pannonia, asemenea piese au fost descoperite la Szöny, Sopron și Budapesta, în contexte arheologice datate în prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr.¹⁶⁰. În Serbia, au apărut la Belgrad, Ravna, Brza Palanka, Kostolac, Niš și Kolovrat¹⁶¹, în Muntenegru, la Komini¹⁶², în Croația, la Zadar, Solin și Starigrad Palanka¹⁶³, în Albania, la Durres – datate cu monede de la Traian și Marcus Aurelius¹⁶⁴ și Apollonia – datate la mijlocul secolului al II-lea p. Chr.¹⁶⁵ și în Grecia, unde sunt extrem de răspândite la Alexandropolis, Salonic, Nea Anchialos, Naxos, Paros¹⁶⁶ și Samothrace¹⁶⁷.

Nici teritoriul Bulgariei de azi nu face excepție, descoperirile de acest gen fiind atestate la Brezovo, Tulovo, Burgas, Karanovo¹⁶⁸, Varna¹⁶⁹, Plovdiv¹⁷⁰ și Chatalka¹⁷¹. În ceea ce privește ultimul loc menționat, autorul considera aceste piese drept producție locală, provenind din atelierele sud-dunărene¹⁷².

¹⁵² G. Simion, *op. cit.*, p. 126, pl. VIII–4.

¹⁵³ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 204, tip IV; Forma este bine reprezentată în Levant, la Abila, Pella, Jerash, Huqoq, Ierusalim, Tell Rosh, Samaria, Ben Shemen sau Tyr – vezi O. Dussart, *op. cit.*, p. 165, tip B XIII, no. 1211 a.

¹⁵⁴ G. di Tomasso, *op. cit.*, 73, tip 53; G. L. Ravagnan, *op. cit.*, p. 158; J. Hayes, *op. cit.*, p. 125, no. 490.

¹⁵⁵ C. Isings, *op. cit.*, p. 97; Morin Jean, *op. cit.*, p. 78.

¹⁵⁶ S. Gluščević, *op. cit.*, p. 188.

¹⁵⁷ *Ibidem*.

¹⁵⁸ *Ibidem*, p. 186–188.

¹⁵⁹ vezi și I. Fadić, *Argyrunum u odsjaju antičkog stakla*, p. 29–31, no. 1–6

¹⁶⁰ L. Barkóczy, *op. cit.*, p. 124, no. 241–243.

¹⁶¹ M. A. Ružič, *op. cit.*, 30, forma III/8a, no. 411–421, fig. XX/1–5.

¹⁶² A. Cermanović-Kuzmanović, *Oblici i hronologija rimskog staklenog materijala iz nekropole Municipia S....*, p. 300, no. 17, fig. 4

¹⁶³ vezi notele 156 și 159.

¹⁶⁴ F. Tartari, *La necropole du Ier–IVème s. de notre ère a Dyrrachium*, Durres, 2004, p. 64 (vas din sticlă alburie lăptoasă, transparentă).

¹⁶⁵ A. Mano, *La necropole d'Apollonie*, în *Illiria*, 3, 1975, p. 208, pl. III, 1–3.

¹⁶⁶ *apud* A. Antonaras, *op. cit.*, p. 185, no. 47.

¹⁶⁷ E. Dusenbery, *op. cit.*, p. 1120, no. S 247–3, datat în prima jumătate a secolului al II-lea și similar ca proporții cu tipul Zadar.

¹⁶⁸ A. Belivanova, *op. cit.*, p. 45.

¹⁶⁹ G. Tontchéva, *Decouvertes de tombes d'Odessos* (în limba bulgară, rezumat în franceză), în *Izvestija Varna*, 12, 1961, p. 49, fig. 49 a/b, descoperite împreună cu instrumentar medical de bronz, probabil în mormântul unui doctor – vezi și Idem, *Tombes nouvellement découvertes aux environs d'Odessos* (în limba bulgară, rezumat în franceză), în *Izvestija Varna*, 15, 1964, p. 51, no. 1.

¹⁷⁰ S. Cherneva-Tilkijan, *op. cit.*, p. 49–50, no. 25–26, tip V B.

¹⁷¹ H. Bujukliev, *Trakiiskiat mogilen nekropol pri Chatalka, starozagorski okr'g*, în *Razkopki i Prouchvania*, XVI, 1986, p. 76, no. 146–152.

¹⁷² *Ibidem*, p. 150.

Cum era de așteptat, nici spațiul dobrogean nu duce lipsa de asemenea descoperiri. Multe exemplare au ieșit la iveală în complexele funerare de la Tomis¹⁷³, date în a doua jumătate a secolului al II-lea și, în special, în secolul al III-lea p. Chr. În general, au fost descoperite împreună cu o gamă variată de piese ceramice și de metal. Multe dintre aceste morminte sunt date cu monede, ușurând astfel încadrarea cronologică mai exactă a vaselor. În ceea ce privește forma unguentariilor cu corpul în formă de clopot de la Tomis, nu putem fi în totalitate de acord cu teoria lui S. Glušević, vasele prezentând trăsături deosebite față de cele descoperite pe coastele Adriaticii. În afară de vasele de la Constanța, asemenea descoperiri mai sunt semnalate la Mangalia – într-un sarcofag datat cu monedă de la Faustina Senior¹⁷⁴, precum și în alte morminte de epocă romană timpurie¹⁷⁵. Mai trebuie amintit, în acest context, exemplarul descoperit în necropola tumulară de la Histria, datat în același interval al secolelor II–III.¹⁷⁶ precum și piesa inedită provenită dintr-un mormânt de incinerare, în „sarcofag” din țigle, de la Poșta (nr. 18 în catalogul nostru, fig. 3/18), datată în a doua jumătate a secolului I¹⁷⁷.

Observăm, așadar, că majoritatea pieselor aparțin secolelor II–III p. Chr., în concordanță cu descoperirile din tot arealul balcanic. Numeroasele exemplare, provenind în special din morminte de femei, ne pot determina să considerăm că acestea deveniseră obiecte „la modă” în cadrul inventarului funerar, putând fi produse ale atelierelor de sticlărie locale.

Cea mai bine reprezentată formă de vas dintre piesele aflate în colecția ICEM Tulcea, o reprezintă unguentariile tip „candlestick” cu corp conic și gât cilindric înalt și subțire. Celor patru exemplare descoperite în necropola de la Isaccea într-un mormânt de înhumare (M 12) – nr. 9–12¹⁷⁸ (fig. 2/9–12), li se adaugă și o a cincea piesă inedită provenind de la Turcoaia (Troesmis) – nr. 19 în catalogul nostru¹⁷⁹ (fig. 3/19). Acest tip de unguentariu este o descoperire frecventă în majoritatea contextelor funerare din Imperiul roman, în special din a doua jumătate a secolului I p. Chr. și până în secolul al II-lea p. Chr.¹⁸⁰, deși unele datări, atât pentru partea occidentală cât și pentru cea orientală, fixează limita superioară la începutul secolului al III-lea p. Chr.¹⁸¹.

Majoritatea acestor piese au corpul conic, mic și gâtul cilindric, înalt, terminat cu o buză răsfrântă în exterior. Exemplarele provenind în special din spațiul italic pot avea buza în formă de pâlnie¹⁸².

În general, se presupune că aceste unguentarii erau recipiente pentru păstrarea parfumurilor. Din păcate însă, până în prezent nu s-au găsit urme de asemenea substanțe în aceste vase, pentru a putea fi analizate. Unele erau ștamplate pe bază, probabil cu marca producătorului de cosmetice sau a atelierului în care fuseseră fabricate¹⁸³. Cert este că numărul mare de descoperiri din morminte poate fi un indiciu al importanței lor în cadrul ritualului funerar, cu valoare simbolică¹⁸⁴.

În arealul apropiat Moesiei Inferior, sunt atestate descoperiri de acest gen în Pannonia, la Szöny, Budapesta și Szombathely¹⁸⁵, în Slovenia la Ptuj¹⁸⁶, în Muntenegru la Komini¹⁸⁷, în Macedonia la Scupi¹⁸⁸ și

¹⁷³ M. Bucovală, *op. cit.*, p. 113, tip XLV d, nr. 222–232; A. Panaitescu, *Mormânt de epocă romană la Tomis*, în *Pontica*, 10, 1977, p. 339–342; C. Chera, V. Lungu, *op. cit.*, p. 121, pl. I/5; M. Bucovală, C. Pașca, *Cercetări în necropola romană de vest a Tomisului*, în *Pontica*, 25, 1992, p. 249; C. Băjenaru, C. Dobrinescu, *Săpături de salvare în necropola romană a Tomisului*, în *Pontica*, 41, 2008, p. 192.

¹⁷⁴ A. Rădulescu, E. Coman, C. Stavru, *Un sarcofago di età romana scoperto nella necropoli tumulare di Callatis (Mangalia)*, în *Pontica*, 6, 1973, p. 258.

¹⁷⁵ E. Bărlădeanu-Zavatin, *În legătură cu o necropolă de epocă romană timpurie la Callatis*, în *Pontica*, 10, 1977, p. 127–150.

¹⁷⁶ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 223, mormântul XXVII/4.

¹⁷⁷ Acest unguentariu, cu corpul în formă de clopot, din sticlă alburie, reprezintă o altă variantă a formei de bază, fiind prevăzută cu o constricție ce delimitează gâtul de corp.

¹⁷⁸ Trei dintre aceste piese sunt publicate – vezi G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, p. 77, pl. XI, nr. 5, 6, 8, în vreme ce a patra este inedită.

¹⁷⁹ În fișa de inventar a piesei cu numărul 4207 este trecut ca loc al descoperirii, Troesmis, 1977, C2, N3.

¹⁸⁰ V. Arveiller-Dulong, *op. cit.*, p. 64; C. Isings, p. 98, forma 82 B1.

¹⁸¹ B. Rütli, *op. cit.*, p. 119, forma AR 135; O. Dussart, *op. cit.*, p. 166, tip BXIII 1211b, cu exemple de asemenea descoperiri.

¹⁸² vezi C. Calvi, *op. cit.*, p. 29, tip Aa, pl. 3/5.

¹⁸³ *apud* I. Lazar, *op. cit.*, p. 197.

¹⁸⁴ Morin Jean, *op. cit.*, p. 73.

¹⁸⁵ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 114–115, no. 200–206.

¹⁸⁶ I. Lazar, *op. cit.*, p. 188, tip 8.6.10.

¹⁸⁷ A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.*, p. 300, fig. IV/18.

¹⁸⁸ I. Mikulčić, *op. cit.*, p. 200, pl. VII, no. 324–326.

în Croația, în necropolele de la Zadar, Nin și Benkovač (Asseria)¹⁸⁹. În Bulgaria, aceste vase sunt prezente în necropola romană de la Plovdiv, datându-se, în context, în secolele I–II p. Chr.¹⁹⁰. De asemenea, în spațiul dobrogean aceste piese sunt o prezență comună în cadrul inventarului funerar. Cele mai multe dintre exemplare provin de la Constanța, din morminte datând în principal din epoca Antoninilor¹⁹¹, dar se întâlnesc și la Mangalia¹⁹² sau Histria¹⁹³, în același orizont cronologic în care se încadrează și exemplarele noastre.

O altă categorie de vase de sticlă reprezentate în necropola de la Isaccea o constituie vasele cu corpul globular și gura în formă de pâlnie, cu buza tăiată și nefinisată. Din cele două exemplare provenind de aici (cat. nr. 13–14, fig. 2/13–14), unul este inedit iar celălalt a fost descoperit împreună cu vasul de sticlă cu decor polifațetat (vezi nr. 17), într-un mormânt de incinerare pe loc¹⁹⁴. Aceste vase sunt extrem de răspândite în tot Imperiul, cunoscând o perioadă de utilizare foarte îndelungată, între secolul al II-lea și secolul al V-lea. C. Isings a divizat această categorie de vase în două forme principale, înrudite între ele: Isings 92 – caracteristică secolelor II–III.¹⁹⁵ și Isings 104 b – pentru secolele următoare, fiind și mult mai bine reprezentată din punct de vedere cantitativ, în special în secolul al IV-lea.¹⁹⁶ Forma 104 b se întâlnește în majoritatea așezărilor occidentale din Imperiu, dar și în Orient, fiind probabil folosită în cadrul veselei de masă pentru servitul lichidelor¹⁹⁷.

Nu vom stăruia aici asupra caracteristicilor și evoluției acestei forme târzii, mărginindu-ne să subliniem doar câteva aspecte. Vasele de tip 104 b sunt extrem de variate în ceea ce privește dimensiunile¹⁹⁸ și mai ales decorația, multe piese prezentând linii incizate, filament de sticlă aplicat la cald sau chiar „picături” de sticlă colorată¹⁹⁹. O serie de cercetători consideră că aceste vase au apărut mai întâi în atelierele occidentale, la mijlocul secolului al III-lea, de unde s-au răspândit în toată lumea romană²⁰⁰, în vreme ce alții le consideră produse de factură orientală²⁰¹. De multe ori, e greu de făcut o distincție clară în ceea ce privește forma, între tipurile 92 și 104 b, unii autori considerându-le ca aparținând unui tip comun²⁰².

În ceea ce privește exemplarele de la Isaccea, acestea se înscriu în tipul 92, ce nu a fost atât de răspândit ca versiunea sa mai târzie. Majoritatea exemplarelor cunoscute se întâlnesc în Occident, în zona gallo-romană²⁰³ și în Britannia²⁰⁴. De asemenea, descoperiri similare mai pot fi amintite în spațiul nord-italic, unde este posibil să fi fost și produse. În ultima regiune sunt prezente, în număr ridicat, la Aquileia²⁰⁵, Monselice²⁰⁶ și în regiunea Udine²⁰⁷, însă de cele mai multe ori autorii cataloagelor le încadrează în tipul 104 b.

¹⁸⁹ I. Fadić, *Invenzione, produzione e tecniche antiche di lavorazione del vetro*, p. 80.

¹⁹⁰ S. Cherneva-Tilkijan, *op. cit.*, p. 48–49, tip III E, no. 15.

¹⁹¹ M. Bucvală, *op. cit.*, p. 99–103, tip XLV b, nr. 183–195; M. Bucvală, C. Pașca, *Descoperiri recente în necropolele de epocă romană și romano-bizantină la Tomis*, p. 154, fig. 13 f.

¹⁹² E. Bârlădeanu-Zavatin, *op. cit.*, 141, nr. 3, pl. VII/8.

¹⁹³ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 204, mormântul XXXVI, 13.

¹⁹⁴ G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, p. 125, fig. 6/b.

¹⁹⁵ C. Isings, *op. cit.*, p. 110.

¹⁹⁶ *Ibidem*, p. 123–124.

¹⁹⁷ B. Stiaffini, G. Borgetti, *I vetri romani del Museo Archeologico Nazionale di Cagliari*, Cagliari, 1994, 72; D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis*, p. 185.

¹⁹⁸ vezi D. B. Harden, *op. cit.*, 185.

¹⁹⁹ Morin Jean, *op. cit.*, p. 91, tip 40; C. Calvi, *op. cit.*, p. 145, tip Aa.

²⁰⁰ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 202, tip A Iy; V. Arveiller-Dulong, *op. cit.*, p. 131; B. Stiaffini, G. Borgetti, *op. cit.*, p. 72. Sunt frecvent întâlnite, mai ales în regiunea Moselle-Rin.

²⁰¹ Morin Jean, *op. cit.*, p. 92; G. M. Crowfoot, *op. cit.*, p. 412.

²⁰² vezi L. Mandruzzato, A. Marcante, *Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Aquileia. Il vasellame a mensa. Corpus delle Collezioni del Vetro in Friuli-Venezia-Giulia*, II, 2005, p. 78–79.

²⁰³ Pentru exemple vezi C. Isings, *op. cit.*, p. 110.

²⁰⁴ J. Price, S. Cottam, *op. cit.*, p. 174 – la Baldock (Hertfordshire), Castleford (West Yorkshire), Flint (Clywd) sau Stansted (Essex).

²⁰⁵ L. Mandruzzato, A. Marcante, *op. cit.*, p. 78–79, no. 123–133.

²⁰⁶ G. Zampieri, *op. cit.*, p. 140, no. 233.

²⁰⁷ M. Buora, *Vetri antichi del Museo Archeologico di Udine. Corpus delle Collezioni del Vetro in Friuli-Venezia-Giulia*, I, 2004, p. 220–221, no. 539–541.

În zona panonică, două exemplare din secolul II p. Chr., provin de la Szombathely²⁰⁸, în vreme ce în Albania, aceste vase sunt extrem de numeroase (24 exemplare) în necropola de la Apollonia – datate cu monede din epoca Antoninilor²⁰⁹. Tot în acest context pot fi amintite două piese din Bulgaria, de la Plovdiv²¹⁰.

Din necropola de la Isaccea provine și exemplarul nr. 15 (fig. 3/15). Este vorba, în acest caz, despre un unguentariu de dimensiuni mari, cu corpul în formă de clopot scund și înalt, separat de gât printr-o constricție puternică. Vasul a fost descoperit într-un sarcofag ce conținea două schelete, alături de un bogat și variat inventar arheologic, datat cu monedă de la Faustina Iunior²¹¹. Din punct de vedere al formei, dar și al dimensiunilor sale, piesa este deosebită, prezentând anumite trăsături comune cu tipul Isings 82 a2. Cele mai bune analogii se pot face însă cu piesele descoperite în Grecia, la Dichaia, Veria, Salonic, Antimachia-Kos, Santorini și Samos, aparținând tipului 48 din clasificarea lui A. Antonaras²¹². Tipul pare să fie unul extrem de rar, fiind un produs al atelierelor de sticlărie orientale. Faptul că un număr ridicat de asemenea piese a fost descoperit pe teritoriul Turciei de azi, la Bodrum, Gaziantep, Saraylar, Cyzic sau Izmir, a dat naștere la ipoteza unei producții regionale a acestei forme, cu atât mai mult cu cât, în zonele învecinate și cu tradiție în fabricarea sticlei, precum Siria și Cipru, nu se întâlnește atât de frecvent²¹³.

În peninsula italică se poate aminti doar un singur exemplar de acest tip, provenind din necropola de la Brescello și datat, la fel ca exemplarele din Asia Mică, în secolul al II-lea²¹⁴.

Din Cipru provine un exemplar descoperit la Amathus, asemănător ca formă cu vasul nostru, însă de dimensiuni mai mici și considerat de autor drept unguentariu tubular cu corpul piriform²¹⁵. În ceea ce privește rolul constricției puternice de la baza gâtului, cercetătorul suedez este de părere că aceasta avea probabil funcția practică de a ține mai bine un eventual înveliș de fibră vegetală²¹⁶.

Cum era de așteptat, în spațiul învecinat Dobrogei, aceste descoperiri sunt extrem de rare. Se poate totuși menționa un vas descoperit la Scupi, în Macedonia și datat cu monedă de la Hadrian²¹⁷. În Bulgaria, un asemenea vas provine de la Chatalka²¹⁸, iar altul de la Plovdiv²¹⁹, în vreme ce la Ptchelnik a fost descoperită o piesă de acest tip, însă de mai mici dimensiuni, într-un mormânt de la sfârșitul secolului al II-lea²²⁰. În Dobrogea, un exemplar extrem de asemănător cu cel de la Isaccea a ieșit la iveală la Constanța, într-un cavou datat de A. Panaitescu în secolul al III-lea²²¹. Totuși, nu putem fi de acord cu analogiile prezentate pentru această piesă, considerată eronat, în opinia noastră, ca făcând parte din categoria unguentariilor cu corpul în formă de clopot larg și înalt²²². Între cele două tipuri există diferențe vizibile în ceea ce privește forma corpului și a gâtului, deși la origine le putem considera ca fiind derivate dintr-un tip comun. Astfel, pe lângă exemplarul de la Constanța, piesa noastră este a doua de acest gen descoperită în teritoriul dintre Dunăre și Mare. Pe baza evidențelor arheologice, observăm că aceste piese au circulat în special în secolele II–III p. Chr., într-un areal destul de limitat și în număr mic, fiind probabil produse de import.

Piesa nr. 16 (fig. 3/16) provine tot din necropola de la Isaccea, fiind descoperită într-un mormânt de incinerare pe loc, împreună cu un opaiț și mai multe fragmente ceramice de la un vas de mari dimensiuni²²³. Unguentariul se păstrează intact, fiind fabricat din sticlă groasă de culoare verzuie, puternic irizată auriu dar și verzui violaceu. Corpul are formă conică, delimitat de gât printr-o ușoară constricție, iar baza ușor rotunjită.

²⁰⁸ L. Barkóczi, *op. cit.*, p. 142, no. 306–307.

²⁰⁹ A. Mano, *op. cit.*, p. 207.

²¹⁰ S. Cherneva-Tilkijan, *op. cit.*, p. 47, Tip I B, no. 3, 4.

²¹¹ G. Simion, *op. cit.*, p. 124, fig. 6/c.

²¹² A. Antonaras, *op. cit.*, p. 187–188.

²¹³ C. S. Lightfoot, *A Catalogue of Glass Vessels in the Ayfon Museum*, BAR I.S. 530, Oxford, 1989, p. 35, no. 31.

²¹⁴ G. di Tomasso, *op. cit.*, p. 86, tip 75.

²¹⁵ O. Vessberg, *op. cit.*, p. 165, fig. 50.19.

²¹⁶ *Ibidem*, p. 205.

²¹⁷ I. Mikulčić, *op. cit.*, p. 195, no. 132, pl. VI.

²¹⁸ H. Bujukliev, *op. cit.*, 95, no. 437–438.

²¹⁹ S. Cherneva-Tilkijan, *op. cit.*, p. 49, tip IV D, no. 23.

²²⁰ M. Mirčev, *Grobni nahotki vav Varna i Varnensko*, în *Izvestija Varna*, 4 (19), 1968, p. 220, no. 3, fig. 3.

²²¹ A. Panaitescu, *op. cit.*, p. 339, fig. 2/1.

²²² *Ibidem*, p. 340, nota 1.

²²³ G. Simion, *Descoperiri noi în necropola de la Noviodunum*, p. 77, mormântul 16.

Această formă a fost extrem de răspândită în tot Imperiul roman, în special în primele două secole ale erei creștine. Datorită acestui fapt, au existat numeroase tipuri de unguentarii cu profil quasi-similar, ce au circulat aproximativ în aceeași perioadă. În general, ele prezintă caracteristici comune cu tipurile Isings 28 b – datat de la mijlocul secolului I p. Chr.²²⁴ și Isings 82 A1 – mai frecvent în secolul al II-lea și la începutul secolului al III-lea²²⁵. Cu toate acestea, piesa noastră nu se poate încadra pe deplin în nici una dintre aceste categorii, ci mai degrabă reprezintă o variantă derivată din acestea. Cele mai bune analogii din punct de vedere al profilului vasului și al caracteristicilor acestuia se găsesc în tipul di Tomasso 42²²⁶. G. di Tomasso îi atribuia o origine orientală, cel mai probabil egipteană, subliniind însă că a fost destul de răspândit și în Italia septentrională, așa cum o atestă descoperirile similare de la Alba, Vercelli, Muralto, Pavia, Este și Cassana²²⁷. Trei exemplare, asemănătoare ca formă, de culoare verde și verde-albăstrui, provin de la Aquileia, fiind atribuite atelierelor egiptene sau siriene și dateate începând cu secolul al II-lea²²⁸. La Karanis, D. B. Harden a încadrat aceste unguentarii în tipurile A și B, afirmând că au fost produse în atelierelor egiptene pe scară largă și exportate apoi în tot Imperiul și chiar în afara granițelor sale, până în Peninsula Crimeea²²⁹. În zona siro-palestiniană, descoperiri similare pot fi amintite la Dura-Europos²³⁰ sau la Khirbet (vechiul Castra), la poalele Muntelui Carmel²³¹. Numărul mare, precum și relativa omogenitate a pieselor provenite din zona amintită, indică faptul că ar fi putut fi produse locale, cunoscută fiind și importanța atelierelor secundare de sticlărie din jurul Muntelui Carmel. De asemenea, trebuie amintite aici și descoperirile provenind din Cipru, din necropola de la Amathonte, ce pot fi atribuite tot atelierelor egiptene și siro-palestiniene²³².

Aceste unguentarii au fost importate pe scară largă și în arealul apropiat Moesiei Inferior. Așa cum sublinia și D. B. Harden, un număr mare de asemenea piese a apărut în Crimeea²³³ și în zona Mării Adriatice. În Slovenia, aceste vase sunt printre cele mai răspândite tipuri de unguentarii, așa cum o dovedesc piesele descoperite la Cernika, Dobova, Drnovo, Ptuj, Sempeter și Trebnje²³⁴. În Bulgaria, piese similare sunt atestate la Tulovo, Brezovo, Sarafovo²³⁵ și Plovdiv²³⁶.

În Dobrogea, piesele în discuție au fost încadrate tipologic formei Isings 82 A1, fiind cuprinse în cadrul unguentariilor tip „candlestick”²³⁷. Majoritatea exemplarelor databile aparțin secolului al II-lea p. Chr., la fel ca și exemplarul nostru, fiind descoperite la Tomis. O altă piesă provine de la Mangalia, dintr-un mormânt de înhumăție datat între sfârșitul secolului I p. Chr. și începutul celui de-al II-lea²³⁸, în vreme ce la Histria a fost descoperit un exemplar fragmentar, într-un tumul, datat, pe baza bogatului inventar arheologic, în secolul al II-lea²³⁹.

Tot de la Isaccea provine și exemplarul nr. 17 (fig. 3/17), descoperit într-un mormânt de incinerăție pe loc (T2), datat în a doua jumătate a secolului al II-lea²⁴⁰. Vasul face parte dintr-o categorie aparte, decorată pe exterior cu fațete de diferite forme și dimensiuni, legate între ele, pentru a forma astfel diverse modele. Cele mai des întâlnite motive sunt cele alungite, romboidale sau hexagonale, cu vârfurile uneori rotunjite, similare fie decorului în formă de fagure, cum este și cazul exemplarului nostru, fie imitând fațetele diamantului.

²²⁴ C. Isings, *op. cit.*, p. 42–43.

²²⁵ *Ibidem*, p. 97–98.

²²⁶ G. di Tomasso, *op. cit.*, p. 66.

²²⁷ *Ibidem*.

²²⁸ C. Calvi, *op. cit.*, p. 135, tip C α1b, pl.21, no.1,2,4.

²²⁹ D. B. Harden, *op. cit.*, p. 269, vezi nota 3.

²³⁰ C. W. Clairmont, *op. cit.*, p. 131, tip C, din sticlă de culoare verde, foarte groasă.

²³¹ V. A. Dulong, M. D. Nenna, *Les verres antiques du Musée du Louvre*, II, Paris, 2005, p. 186, no. 672–684.

²³² A. Oliver Jr., *op. cit.*, p. 115, mormântul 340, no. 35, fig. 1.16.

²³³ Vezi și N. Kunina, N. P. Sorokina, *Stekliannye balzamarii Bospora*, în *Trudy Gosudatstvennogo Ermitaza*, 13, Leningrad, 1972, p. 149, tip. I/1, considerat de proveniență egipteană.

²³⁴ I. Lazar, *op. cit.*, p. 183, no. 8.6.6.

²³⁵ A. Belivanova, *op. cit.*, p. 44.

²³⁶ S. Cherneva-Tilkijan, *op. cit.*, p. 49, tip IV.

²³⁷ M. Bucovăla, *op. cit.*, p. 106–108, tip XLV/d, cu corpul în formă de clopot scund, nr. 203–211.

²³⁸ N. Cheluță-Georgescu, *Morminte elenistice și romane descoperite în zona de nord și nord-vest a necropolei callatiene*, în *Pontica*, 7, 1974, p. 183, pl. VII/3.

²³⁹ P. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 213, XXVII/21.

²⁴⁰ G. Simion, *Ensemble funéraire de la nécropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea)*, p. 125, fig. 6/a.

Plecând de la forma decorului și modul de execuție, s-au încercat numeroase clasificări și discuții pe marginea acestor piese²⁴¹. Ultima dintre ele îi aparține lui A. Oliver Jr., care le împarte, din punct de vedere stilistic, în două grupe (I și II), având în vedere separarea decorului de zonele de margine. Astfel, decorația vaselor din grupa I este scoasă în relief, în vreme ce cea a pieselor din grupa a II-a este separată de zonele nedecorate, printr-o bordură proeminentă²⁴². Majoritatea exemplarelor sunt lucrate din sticlă groasă, în coloră sau ușor gălbuie, de foarte bună calitate, asemenea produse fiind extrem de apreciate în lumea romană²⁴³.

Cel mai comun tip de pahar din această categorie este cel cu corp conic înalt și piciorul scund, ușor evazat – Oliver grupa II²⁴⁴. Un exemplar tipic, de proveniență siro-palestiniană, se află în colecțiile Muzeului Sticlei de la Corning (NY). Înalt de 14,8 centimetri, paharul este decorat cu 11 rânduri de fațete, tăiate în formă de diamant și separate de buză și picior printr-o bordură reliefată²⁴⁵. Aceste produse pot fi încadrate cronologic între a doua jumătate a secolului I p. Chr. și primele trei decenii ale secolului următor²⁴⁶. În ceea ce privește arealul de origine al formei, păreri sunt împărțite. Unii au înclinat spre o origine egipteană a acestora, ținând cont și de faptul că tehnica tăierii sticlei era foarte dezvoltată în atelierele alexandrine²⁴⁷, iar alții au propus arealul levantin²⁴⁸ sau chiar cel nord-italic²⁴⁹.

Aceste vase au cunoscut o largă răspândire în Imperiul roman, mai ales în mediul militar al regiunilor situate pe *limes*. Numeroase exemplare sunt întâlnite și în afara granițelor, din Suedia (exemplarul din mormântul princiar de la Sojvide)²⁵⁰ și până în Afghanistan, la Begram²⁵¹. În ceea ce privește exemplarele descoperite în Afghanistanul de azi, acestea au fost analizate succint pentru prima dată de J. Hackin, care le datează eronat, în secolul al III-lea²⁵². Discuția a fost parțial reluată mai târziu, de P. Hamelin, care alcătuiește cu această ocazie și o primă clasificare a pieselor²⁵³. Conform acesteia, vasul nostru poate fi încadrat, din punct de vedere al formei și dispunerii decorului, în Tipul Begram D²⁵⁴ ce se datează începând cu ultimul sfert al secolului I p. Chr. În stadiul actual al cercetărilor, nu se poate stabili o proveniență clară a veselei de acest tip de la Begram²⁵⁵, însă dat fiind faptul că au fost produse atât în Orient cât și în Occident, e mai ușor de presupus că au fost aduse probabil din atelierele levantine sau egiptene, datorită distanțelor de transport, evident mai scurte.

Ca o dovadă a aprecierii de care s-au bucurat, paharele cu decor tăiat, polifațetat, au fost imitate atât din ceramică²⁵⁶, cât și din argint. A. Oliver notează că aceasta este prima dovadă clară de transmitere a influențelor decorative de la sticlă la metal sau ceramică și nu invers²⁵⁷.

²⁴¹ H. J. Eggers, *Die Römische Import im Freien Germanien*, Hamburg, 1951, p. 178, tipurile 185 și 187; L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa*, Basel, 1960, p. 67–70, formele I–V; G. Ekholm, *Orientalische Glasgefäße in Skandinavien*, în *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 10, Helsinki, 1936, p. 61–72; J. Werner, *Zu älterkaiserzeitlichen Glasbechern (Eggers form 185–187)*, în *Germania*, 31, 1953, p. 61–64; E. Welker, *Die römischen Gläser von Nida-Hedderheim*, I, Frankfurt am Main, 1974, p. 55–63.

²⁴² A. Oliver Jr., *Early Roman Faceted Glass*, în *Journal of Glass Studies. Corning Museum of Glass*, 26, 1984, New York, p. 36, cu exemple.

²⁴³ C. Isings, *op. cit.*, p. 37; S. Gluščević, *Neki oblici staklenog materijala iz antičke luke u Zatonu kraj Zadra*, în *ArhVestnik*, 37, 1986, p. 276, forma 2.

²⁴⁴ D. Whitehouse, *Begram Reconsidered*, în *KJ*, 22, 1989, p. 152.

²⁴⁵ Idem, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, p. 396, no. 395.

²⁴⁶ D. Allen, *op. cit.*, p. 36; A. Oliver Jr., *op. cit.*, p. 40–41; M. Menninger, *Untersuchungen zu den Gläser und Gipsabgüssen aus dem Fund von Begram (Afghanistan)*, Würzburg, 1996, p. 36–37.

²⁴⁷ G. R. Davidson, *op. cit.*, p. 81; D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis*, p. 141; C. Meyer, *Glass from Quseir al-Qadim and the Indian Ocean Trade*, Chicago, 1992, p. 21 (10 exemplare descoperite la Quseir al Qadir).

²⁴⁸ D. Whitehouse, *op. cit.*, p. 396; C. W. Clairmont, *op. cit.*, p. 61, în concordanță cu numărul mare și extrem de variat ca formă și decor a pieselor descoperite la Dura Europos.

²⁴⁹ S. Gluščević, *op. cit.*, p. 276; E. Welker, *op. cit.*, p. 59–60.

²⁵⁰ A. Oliver Jr., *op. cit.*, p. 35, no. 29, fig. 6.

²⁵¹ D. Whitehouse, *Begram Reconsidered*, p. 151–157.

²⁵² J. Hackin, *Recherches archéologiques à Begram*, Paris, 1939, p. 27–28, no. 156 [7].

²⁵³ P. Hamelin, *Matériaux pour servir à l'étude des verreries de Bégram*, în *Cahiers de Byrsa*, III, Paris, 1953, p. 127, grupa A.

²⁵⁴ *Ibidem*, pl. VIII, tip D. Acest tip era considerat de Welker ca fiind derivat din forma Eggers 185/185b.

²⁵⁵ M. Menninger, *op. cit.*, p. 38.

²⁵⁶ Vezi exemplarele de *terra-sigillata*, descoperite în special în Franța, la Montans sau Rouselles, și fabricate în secolul al II-lea p. Chr., în același timp cu vasele similare din sticlă – T. Martin, *Vases sigillés de Montans imitant des forms en verre?*, în *Gallia*, 35, 2, 1977, p. 249–257. Un pahar ceramic de formă tronconică, cu suport inelar ușor evazat și ornamente imprimate în formă de romburi, a fost descoperit cu ocazia săpăturilor din Castrul roman de la Drajna de Sus – R. Avram, *Castrul roman de la Drajna de Sus*, în *Revista Muzeului Militar Național. Cercetări arheologice, campaniile 1991–1995*, Supliment nr. 1, București, 1997, p. 11, fig. 10.

²⁵⁷ A. Oliver Jr., *op. cit.*, p. 42.

În arealul apropiat Moesiei Inferior se pot aminti descoperiri similare în Pannonia, la Polgárvaros (Brigetio), Adony (Vetus Salina) și Budapesta, în Serbia, la Sremska Mitrovica (Sirmium), Cezava (Novae), Karatas (Diana), Belgrad (Singidunum) și Gračanica (Ulpiana)²⁵⁸, în Croația, la Zaton²⁵⁹ și Zadar (Iader)²⁶⁰ și în Slovenia, la Ptuj (Poetovio)²⁶¹. În Bulgaria, asemenea vase sunt atestate la Medrets – Stara Zagora, Ghighen, Telerig²⁶² și Plovdiv²⁶³ iar în spațiul nord-pontic apar frecvent în morminte sarmatice²⁶⁴.

În spațiul învecinat Dobrogei, un pahar din această categorie a apărut la Poiana (jud. Galați)²⁶⁵, în vreme ce pentru teritoriul dintre Dunăre și Mare, în afara piesei de față, mai cunoaștem un singur exemplar fragmentar, inedit, provenit de la (L)Ibida (Slava Rusă)²⁶⁶. Cupa de la Isaccea se înscrie astfel în repertoriul variat de vase polifațetate, ce au cunoscut o largă răspândire în întregul Imperiu, în special în primele două secole ale erei creștine. Calitatea superioară a sticlei, precum și finețea lucrăturii, par să indice un produs de import, însă nu putem preciza deocamdată care este arealul de proveniență.

Considerăm că publicarea integrală a colecției de vase întregi de sticlă aflate în patrimoniul ICEM Tulcea reprezintă un pas semnificativ în cadrul acestui câmp de cercetare relativ nou, însă cu un potențial însemnat. Gama variată de forme, precum și relativa densitate a acestui tip de descoperiri arheologice pot reprezenta argumente extrem de solide pentru continuarea studiilor privind sticlăria antică din Dobrogea romană și introducerea ei în circuitul științific.

CATALOG

ARGAMUM (com. Jurilovca, jud. Tulcea)

1. Nr. inv. 871. Unguentariu cu picior înalt (fig. 1/1).

Contextul descoperirii: necunoscut.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu irizații violaceu-albăstrui. Vasul este restaurat în totalitate. Corpul, de formă globulară, este așezat pe o talpă cu picior similară vaselor de tip Isings 111. Gâtul, cilindric, este decorat cu o serie de striatii verticale (coaste ?) și se termină cu o buză evazată.

Tehnică: suflare liberă și decorare la cald.

Dimensiuni: H – 14,6 cm; Dg – 3,4/3,6 cm; Dmax – 5,7/5,9 cm; Db – 4,1/4,2 cm.

Datare: prin analogie, secolul al IV-lea – prima jumătate a secolului al V-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 93, variantă; Morin Jean, forma 64; Antonaras, tip 60.

Piesă inedită.

²⁵⁸ M. A. Ružič, *op. cit.*, p. 142, tip VII/5, nr. 616–626, fig. XXIX/11–15; XXX/1–3.

²⁵⁹ S. Gluščević, *op. cit.*, p. 256–257, forma 2.

²⁶⁰ I. Fadić, *Invenzione, produzione e tecniche antiche di lavorazione del vetro*, p. 193, no. 192.

²⁶¹ I. Lazar, *op. cit.*, p. 94, tip 3.3.4; S. Petru, *Rimsko steklo Slovenije*, în *ArhVestnik*, 25, 1974, p. 25, fig. II–1. Tot din necropola romană de la Ptuj, provine un exemplar identic ca formă, dimensiuni și culoare a sticlei, cu vasul de la Isaccea, singura deosebire fiind absența decorației tăiate. Paharul a fost descoperit împreună cu trei unguentarii de tip Isings 82 A2, într-un context arheologic databil cu monedă de la Hadrian – vezi Z. Subić, *op. cit.*, p. 45, no. 50, pl. VII/60.

²⁶² A. Belivanova, *op. cit.*, p. 39.

²⁶³ S. Cherneva-Tilkijan, *Staklen sàlove s gravirana ukrasa ot Filipopol*, în *Godišnik na Departament Arheologija*, 1, 1994, p. 158, pl. I/1, un pahar de culoare verde, transparent, decorat cu ove și descoperit într-un context din secolele I–II p. Chr.

²⁶⁴ A. V. Simonenko, *Glass and Faience Vessels from Sarmatian Graves of Ukraine*, în *Journal of Glass Studies, Corning Museum of Glass*, New York, 45, 2003, p. 45, dintr-un mormânt de la Boguslav.

²⁶⁵ S. Teodor, C. Chiriac, *Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana*, în *ArhMold*, 17, 1994, p. 190, forma K, nr. 44, fig. VI–4. Exemplare similare au fost semnalate și la Apulum, analizele chimice ale pastei vitrice punând în evidență, în mod oarecum surprinzător, o legătură cu piese similare fabricate în vest, la Cologne – vezi T. Stawianska, *Technological analysis of cut glasses from Central and Eastern Europe from the Roman Period*, în *Bulletin AIHV*, 12, 1991, p. 143 și urm.

²⁶⁶ Fragmentul de pahar decorat cu fațete hexagonale, asemănător ca formă și decor exemplarului de la Poiana, a apărut în urma săpăturilor din interiorul Turnului 8, împreună cu material ceramic și vitric datat în primele două secole ale erei creștine.

BEROE (Piatra Frecăței, com. Ostrov, jud. Tulcea)

2. Nr. inv. 968. Cupă decorată cu „picături” albastre (fig. 1/2).

Contextul descoperirii: necropolă, mormântul A 433.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, decorată cu picături de culoare albastru închis. Vas aproape complet, restaurat. Formă hemisferică, cu diametrul gurii mare, buza ușor evazată și fundul aplatizat. Pe mijlocul corpului, apar motive decorative în relief, compuse din „picături” albastre.

Tehnică: suflare liberă și decorație cu bobite de culoare albastră aplicate la cald.

Dimensiuni: Hp – 9,1 cm; Dg – 10,7/11 cm.

Datare: în context, secolul al IV-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 96; Morin Jean forma 73; Antonaras, tip 12.

Publicație: Petre 1987, 22, pl. 41, fig.57/c.

3. Nr. inv. 962. Unguentariu ornamentat cu alveole și cute (fig. 1/3).

Contextul descoperirii: necunoscut.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu peliculă de irizație maronie. Vas aproape complet, restaurat. Pe corpul bombat, e aplicat un decor format din patru depresiuni, fapt ce îi conferă vasului un aspect asimetric. Gâtul este scurt, iar buza este răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă și decorare prin aplicare de presiune asupra pereților vasului, la cald.

Dimensiuni: H – 6 cm; Dg – 3,1/3,22 cm; Dmax – 4,6 cm.

Datare: secolul al IV-lea p. Chr.

Tipologie: Rütli, AR 147.2; Trier, 78 ; Antonaras, tip141; Bucovală, tip XLIV.

Piesă inedită.

4. Nr. inv. 964. Unguentariu cu corpul fusiform și bulb la mijloc (fig. 1/4).

Contextul descoperirii: necropolă, mormântul C 44.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu irizații mov-roz și verzui-gălbui. Vas aproape complet, restaurat. Lipsește un fragment din bază. Corpul, fusiform, se îngustează ușor spre extremități; la mijloc prezintă un „bulb” proeminent. Buza este asimetrică și evazată spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 15,3 cm; Dg – 1,8 cm; Dmax. – 3,25 cm.

Datare: în context, secolul al IV-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 105; Jean Morin, forma 32; di Tomasso, tip 57; Trier 85.

Publicație: Petre 1987, 42, pl. 79, fig. 115/b.

ENISALA (com. Sarichioi, jud. Tulcea)

5. Nr. inv. 13357. Pateră (*trulla*) (fig. 1/5).

Contextul descoperirii: necropolă, urnă funerară, mormântul XXIX.

Descriere: Sticlă de culoare verde-albăstruie, slab irizată violaceu. Vasul este incomplet, pe circumferința gurii păstrându-se atașul unui mâner orizontal. Corpul vasului este adânc, cu pereți drepți și buza evazată spre exterior. Fundul este prevăzut cu picior inelar, scund.

Tehnică: suflare liberă și prelucrare la cald.

Dimensiuni: H – 5,3/5,8 cm; Dg – 10,52/11 cm; Db – 5,7 cm.

Datare: în context, a doua jumătate a secolului I p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 75 b; Antonaras, tip 40; Morin Jean, forma 136; Bucovală, tip VIII.

Publicație: Mănușu-Adameșteanu 1984, 35–36, pl. VII.

NICULIȚEL – BĂDILA (com. Niculițel, jud. Tulcea)

6. Nr. inv. 750. Sticlă cu corpul în formă de bulb (fig. 1/6).

Contextul descoperirii: mormânt de înhumare, în sarcofag.

Descriere: Sticlă groasă, de culoare verde, slab irizată verzui-violaceu. Corpul, sferic, turtit, reprezintă aproximativ jumătate din înălțimea vasului. Gâtul e cilindric, scurt și gros, terminat cu o buză puternic răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 17,2 cm; Dg – 8,15/8,2 cm; Db – 14,7 cm.

Datare: în context, cu monedă de la Antoninus Pius.

Tipologie: Vessberg, tip A Ia1; Isings, tip 16; Trier 84.

Publicație: Simion 1977, 125–126, pl. VIII/1.

7. Nr. inv. 749. Borcan cu corpul în formă de sac (fig.1/7).

Contextul descoperirii: mormânt de înhumatie, în sarcofag.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, complet restaurată. Corpul, conic, cu pereții ușor bombați, se îngustează spre partea superioară. Piciorul e inelar, scund și buza ușor evazată. Sub buză prezintă o decorație caracteristică forme, cu filament de sticlă aplicat la cald.

Tehnică: suflare liberă și prelucrare la cald.

Dimensiuni: H – 6,7/7 cm (piesa e ușor asimetrică); Dg – 6,8 cm; Db – 3,3 cm.

Datare: în context, cu monedă de la Antoninus Pius.

Tipologie: Vessberg, tip B I; Trier 65; Lancel, forma 20 b; Karanis A1b.

Publicație: Simion 1977, 125–126, pl. VIII/3.

8. Nr. inv. 748. Unguentariu cu corpul în formă de clopot, larg și înalt (fig. 1/8).

Contextul descoperirii: mormânt de înhumatie, în sarcofag.

Descriere: Sticlă incoloră, cu ușoare nuanțe de verzui, slab irizat argintiu. Vas complet, restaurat. Corpul, în formă de clopot, reprezintă aproximativ o treime din înălțimea vasului, gâtul e cilindric, înalt, iar buza răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 17,4 cm; Dg – 4,1 cm; Dmax. – 10,1 cm.

Datare: în context, cu monedă de la Antoninus Pius.

Tipologie: di Tomasso, tip 53; Antonaras, tip 47; Calvi, tip Cγ1; Bucovală, tip XLV–d.

Publicație: Simion 1977, 126, pl. VIII/4.

NOVIODUNUM (Isaccea, jud. Tulcea)

9. Nr. inv. 26745. Unguentariu tip candelă, cu corpul conic și gâtul cilindric, înalt și subțire (fig. 2/9).

Contextul descoperirii: necropolă, zona A, movila II, mormântul 12.

Descriere: Sticlă aproape transparentă, cu irizații verzui și mov. Piesă completă, nerestaurată. Corpul scurt, de formă conică, se continuă cu un gât lung și subțire, evazat ușor la partea superioară și terminat cu o buză răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 11,4 cm; Dg – 2,1 cm; Db – 3,7 cm.

Datare: context general, a doua jumătate a secolului I – începutul secolului al III-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 82 b1; di Tomasso, tip 48; Rütli, AR 135; Trier 73.

Piesă inedită.

10. Nr. inv. 26748. Unguentariu tip candelă, cu corpul conic și gâtul cilindric, înalt și subțire (fig. 2/10)

Contextul descoperirii: necropolă, zona A, movila II, mormântul 12.

Descriere: Sticlă aproape transparentă, cu ușoare irizații mov. Piesă completă, nerestaurată. Corpul, de formă conică, este ușor diferit de precedentul, datorită faldării ușoare a pereților. Gâtul lung, de formă cilindrică, se termină cu o buză răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 14,7/14,8 cm; Dg – 2,7/2,85 cm; Db – 5,4/5,45 cm.

Datare: context general, a doua jumătate a secolului I – începutul secolului al III-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 82 b1; di Tomasso, tip 48; Rutti, AR 135; Trier 73.

Publicație: Simion 1984, 77, pl. XI/6.

11. Nr. inv. 26746. Unguentariu tip candelă, cu corpul conic și gâtul cilindric, înalt și subțire (fig. 2/11).

Contextul descoperirii: necropolă, zona A, movila II, mormântul 12.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu ușoare irizații mov. Piesă completă, nerestaurată. Corpul, de formă conică, se continuă cu un gât lung și subțire și o buză răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 12,6 cm; Dg – 2 cm; Db – 3,8 cm.

Datare: context general, a doua jumătate a secolului I – începutul secolului al III-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 82 b1; di Tomasso, tip 48; Rutti, AR 135; Trier 73.

Publicație: Simion 1984, 77, pl. XI/8.

12. Nr. inv. 26747. Unguentariu tip candelă, cu corpul conic și gâtul cilindric înalt și subțire (fig. 2/12).

Contextul descoperirii: necropolă, zona A, movila II, mormântul 12.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu slabe urme de irizare multicoloră. Piesă completă, nerestaurată. Corpul, de formă conică, se continuă cu un gât lung și subțire, ușor evazat și o buză răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 11,1 cm; Dg – 2 cm; Db – 3,5 cm.

Datare: context general, a doua jumătate a secolului I – începutul secolului al III-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 82 b1; di Tomasso, tip 48; Rutti, AR 135; Trier 73.

Publicație: Simion 1984, 77, pl. XI/5.

13. Nr. inv. 29849. Vas cu corpul globular, gâtul cilindric, scurt și gura pâlnie (fig. 2/13).

Contextul descoperirii: necropolă (descoperit în 1982).

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, neirizată. Vasul este complet, restaurat. Corpul globular, bombat în zona centrală și ușor applatizat la capete, se continuă cu un gât cilindric scurt și o buză nefinisată, în formă de pâlnie.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 15,7 cm; Dg – 5,2/5,4 cm; Dmax – 9,8 cm.

Datare: prin analogie, secolul al II-lea și începutul secolului al III-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 92; Bucovală, tip XXV.

Piesă inedită.

14. Nr. inv. 43510. Vas cu corpul globular și gâtul în formă de pâlnie (fig. 2/14).

Contextul descoperirii: necropolă, Movila Popii (XXX), mormântul 2.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu urme de irizare aurii. Vas fragmentar. Se păstrează numai gâtul și o parte din corpul globular. Similar cu nr. 6, cu ușoare diferențe în ceea ce privește forma gâtului.

Tehnică: suflare liberă

Dimensiuni: H – 17,5 cm; Dmax – 10,5 cm.

Datare: în context, secolul al II-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tipul 92; Bucovală, tip XXV.

Publicație: Simion 1994–1995, 125, fig. 6/b.

15. Nr. inv. 43512. Unguentariu cu corpul în formă de clopot, scund și înalt, cu delimitare între gât și corp (fig. 3/15)

Contextul descoperirii: necropolă, Movila Popii (XXX), mormânt principal de inhumatie, în sarcofag.

Descriere: Sticlă transparentă, de bună calitate. Vas complet, restaurat. Corpul, piriform, înalt, este delimitat, printr-o constricție, de gât. Buza este răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 17,7/17,8 cm; Dg – 4 cm; Db – 6,4 cm.

Datare: în context, cu monedă de la Faustina Iunior.

Tipologie: di Tomasso, tip 75; Antonaras, tip 48.

Publicație: Simion 1994–1995, 124, fig. 6/c.

16. Nr. inv. 26744. Unguentariu cu corpul conic și gâtul cilindric, cu delimitare între gât și corp (fig. 3/16).

Contextul descoperirii: necropolă, zona A, movila II, mormântul 16.

Descriere: Sticlă de culoare verde, ușor irizată violaceu. Pe corp și pe gât prezintă o peliculă aurie. Corpul, de formă conică, ușor rotunjit spre bază, este delimitat de gât. Buza este răsfrântă spre exterior.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 11,4 cm; Dg – 2,9 cm; Db – 5,4 cm.

Datare: context general, a doua jumătate a secolului I – începutul secolului al III-lea p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 28 a/b; di Tomasso, tip 42; Calvi, tip Ca1b.

Publicație: Simion 1984, 77, pl. XI/7.

17. Nr. inv. 43511. Cupă decorată cu motive hexagonale, tip fagure de miere (Wabenmuster) (fig. 3/17).

Contextul descoperirii: necropolă, Movila Popii (XXX), mormântul 2.

Descriere: Sticlă alburie, cu ușoare urme de irizare. Corpul, ușor bombat, este decorat cu motive hexagonale alungite, de forma fagurelui de miere. Suprafața centrală, decorată, este separată de buza și de talpa ușor evazată, prin două borduri în relief, caracteristice acestor tipuri de vase.

Tehnică: turnare în tipar și decorare prin tăiere.

Dimensiuni: H – 13,5 cm; Dg – 10,5/10,7 cm; Dmax. – 12,8 cm; Db – 6,1 cm.

Datare: în context, secolul al II-lea p. Chr.

Tipologie: Begram tip D.

Publicație: Simion 1994–1995, 125, fig. 6/a.

POȘTA (com. Frecăței, jud.Tulcea)

18. Nr. inv. 45100 – corpul; 45098 – baza. Unguentariu cu corpul în formă de clopot, larg și înalt (fig. 3/18).

Contextul descoperirii: necropolă, șanț conductă, m 3 (mormânt de incinerare, în „sarcofag” din țigle).

Descriere: Sticlă alburie-verzuie, neirizată. Vasul este incomplet, fundul fiind inițial inventariat separat, ca piesă distinctă. Corpul, în formă de clopot larg și înalt, e delimitat de gâtul cilindric și înalt, printr-o constricție puternică. Buza este ușor evazată și răsfrântă spre exterior, iar fundul concav.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: H – 15,1 cm; Dg – 2,45 cm; Db – 6,4 cm.

Datare: în context, cu monedă de la Nero.

Tipologie: di Tomasso, tip 53; Antonaras, tip 47; Calvi, tip Cγ1; Bucovală, tip XLV–d.

Piesă inedită.

TROESMIS (com. Turcoaia, jud.Tulcea)

19. Nr. inv. 4207. Unguentariu tip candelă, cu corpul conic și gâtul cilindric, înalt și subțire (fig. 3/19).

Contextul descoperirii: așezare, C 2, N 3.

Descriere: Sticlă de culoare verzuie, cu ușoare urme de irizare violaceu-albăstrui. Vas incomplet. Lipsește partea superioară a gâtului și buza. Corpul, conic, scund, ușor evazat spre bază, se continuă cu un gât cilindric, înalt și subțire.

Tehnică: suflare liberă.

Dimensiuni: Hp – 10 cm; Db – 4/4,05 cm.

Datare: prin analogie, secolele I–II p. Chr.

Tipologie: Isings, tip 82 b1; di Tomasso, tip 48; Rütli, AR 135; Trier 73.

Piesă inedită.

Fig. 1.1 – unguentariu, Argamum; 2–4 – cupă și unguentarii, Beroe; 5 – pateră, Enisala;
6–8 – sticlă, borcan și unguentariu, Niculițel – Bădila.

9

10

11

12

13

14

Fig. 2. 9–14 – unguentarii și vase globulare, Noviodunum.

15

16

18

17

19

Fig. 3. 15–17 – unguentarii și cupă, Noviodunum; 18 – unguentariu, Poșta; 19 – unguentariu, Troesmis.

Fig. 4 – Harta Dobrogei romane cu așezările menționate în text.

ROMAN AND ROMAN-BYZANTINE GLASS VESSELS DISCOVERED
IN NORTHERN DOBROUDJA

SUMMARY

Being extremely fragile, glass vessels represent quite rare finds in the archaeological sites of the Roman and Roman-Byzantine periods. However, many artifacts of this type entered the collection of ICEM Tulcea over the years. Almost all of those vessels, whose context of discovery is known, come from cemeteries of Northern Dobrogea (Tulcea County) – Argamum, Beroe, Enisala, Niculițel, Noviodunum, Poșta or Troesmis, being a part of grave inventories. In the present study we aim to present all the glassware of the above-mentioned collection. Although more than half of the vessels are already published, we found it necessary to resume the discussion on sites of discovery, due to the scarcity of information in that respect. The pieces are extremely varied from the typological point of view; prevailing in number are, as expected, the *unguentaria*. Among those, there are numerous *unguentaria* of the candlestick-type, with short conical bodies, high cylindrical necks and the rim turned outwards (5 ex.). Also worth mentioning are the large bell-shaped *unguentaria* (2 ex.), very well represented in Dobroudja, or the conical *unguentaria* with the body separated from the neck by a slight constriction. For the Late Roman period, very common are the fusiform *unguentaria* and the flasks decorated with indents. The glass *unguentarium* with a high tubular foot, coming from *Argamum* (Jurilovca, Tulcea County), is a very interesting and rare piece. In regard to table ware, that category is well represented by cups, beakers, bottles, and even a *trulla*, used for libations during religious ceremonies. Notable is a beaker from *Noviodunum* (Isaccea-jud. Tulcea), No. 17, decorated on the outside with a honeycomb pattern. Most of our vessels show good analogies with the vitreous material found in the Balkan-Danubian area, a fact that indicates a relative uniformity in the distribution of such pieces, but also a possible local production. Although many glass vessels have been already published in various archaeological reports, we found it necessary to resume the discussion in a broader perspective

LIST OF ILLUSTRATIONS

Fig. 1. 1 – *Unguentarium* from Argamum; 2–4 – Cup and *unguentaria* from Beroe; 5 – *Trulla* from Enisala; 6–8 – Bottle, Jar and *unguentarium* from Niculițel – Bădila.

Fig. 2. 9–14 – *Unguentaria* and Globular vessels from Noviodunum.

Fig. 3. 15–17 – *Unguentaria* and Cup from Noviodunum; 18 – *Unguentarium* from Poșta; 19 – *unguentarium* from Troesmis.

Fig. 4 – Map of Roman Dobrudja, with the settlements mentioned in the text.

DIN NOU DESPRE CERAMICA „HOARDEI DE AUR” DIN TERITORIUL DINTRE CARPAȚI ȘI PRUT

DE

PARASCHIVA-VICTORIA BATARIUC

Keywords: *Golden Horde, reddish-yellowish pottery, Moldova*

În vastul spațiu aflat sub ascultarea hanului de la Sarai, în zonele cu viață orășenească din Crimeea, nordul Caucazului, Horezm, cursul inferior al Volgăi, dar și în interfluviul dintre Prut și Nistru a fost produsă o specie ceramică cunoscută în literatura sovietică de specialitate sub denumirea de „ceramica roșietico-gălbui” (*krasno-jeltaja keramika*)¹.

Ceramica roșietico-gălbui este caracterizată de o pastă foarte fină, cu nisip cernut și rare granule de calcar, cu suprafețe netede și ușor prăfoase la pipăit. A fost modelată la roata cu turație medie, fiind arsă în atmosferă oxidantă, în mod unitar, pereții prezentând o culoare roșietico-gălbui uniformă, de la care și-a luat și numele. Formele întâlnite sunt amfora cu două torți, ulciorul amfoidal, ulciorul de dimensiuni medii și mici prevăzut cu cioc de scurgere, borcane cu una sau două torți, oale globulare cu două torți, vase de mici dimensiuni, ulcele. Marea majoritate a vaselor care se încadrează în categoria ceramicii roșietico-gălbui prezintă un repertoriu decorativ variat, aparținând registrului geometric: linii striate sau în val, simple ori în benzi, ghirlande incizate, impresiuni realizate oblic cu un instrument similar unui pieptene, linii lustruite verticale ori în rețea².

Perimetrul în care a fost descoperită în Moldova ceramica roșietico-gălbui este mărginit la răsărit de Nistru, la vest de Siret, la nord de bazinul inferior al Răutului și Bahluiului, iar la sud de cel al Botnei³. Vase și fragmente de vase care să se încadreze categoriei ceramicii roșietico-gălbui au fost descoperite la Orheiul Vechi (Şehr-al-Djedid)⁴, Costești⁵, Lozova⁶, Cetatea Albă⁷, Chilia⁸, în interfluviul pruto-nistrian, iar în teritoriul de la vest de Prut în așezările de la Pâhnești-Vaslui⁹, Bârlad-Prodana¹⁰, iar la Dunăre, la Păcuil lui

¹ L. L. Polevoi, *Ob odnoi iz grupp keramika na poselenijach XIV v. v Pruto-Dnestrovkom mejdureč'e*, în *Materialy*, Chișinău, 1964, p. 182–196; L. L. Polevoi, *Gorodskoe gončiarstvo Pruto-Dnestrovija v XIV v.*, Chișinău, 1969, p. 108–113; L. L. Polevoi, P. P. Bîrnea, *Srednevekovye pamjatniki XIV–XVII vv.*, în *Arheologičeskaja Karta Moldavskoi SSR*, 7, 1974, *passim*; V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea până în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 607–609; idem, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994, p. 238, 254.

² L. L. Polevoi, *Ob odnoi iz grupp...*, Fig. 3–5, 7.

³ V. Spinei, *op.cit.*, p. 238.

⁴ P. P. Bîrnea, T. A. Șcerbakova, *Kratkie itogi arheologičeskix issledovanija v Starom Orhee v 1971 g.*, în *AIM v 1970–1971*, 1973, p. 199–215.

⁵ L. L. Polevoi, *Ob odnoi iz grupp...*, Fig. 2/1, 6; 4/1–2

⁶ J. A. Rafalovici, L. L. Polevoi, *Raskopki gončarnyx gornov na posselenii Lozovo I*, în *Materialy*, Chișinău, 1964, p. 241–247; Fig. 2, Fig. 3/1–3; 4/1–3; 5/1–4; 6/1–7; 7/1–3.

⁷ L. L. Polevoi, *op.cit.*, Fig. 5; A. A. Kravčenko, *Spednevekovyi Belgorod na Dnestre (konec XIII–XIV v.)*, Kiev, 1986, p. 49–56.

⁸ A. Dobroliubskii, *Tainy pričernomorskix kurganov*, Odessa, 1988, p. 162.

⁹ Săpături Victor Spinei. O mențiune în V. Spinei, *op.cit.*, Fig. 39/1, 4, 5.

¹⁰ Idem, *Începuturile vieții urbane la Bârlad și problema berladnicilor*, în *AIIA*, Iași, XVI, 1979, p. 283–286, Fig. 2; idem, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994, Fig. 39/2–3, 6–9.

Soare¹¹ și la Tichilești, în județul Tulcea¹². Se consideră că principalele centre de producție a ceramicii roșietico-gălbuie din Moldova au fost orașele Costești și Orheiul Vechi¹³.

La mijlocul secolului al XIV-lea, în așezările urbane din zona pruto-nistriană a fost produsă o nouă specie ceramică, denumită de descoperitor „ceramica orășenească”¹⁴. Vasele care se încadrează în această categorie ceramică au fost modelate la roata rapidă dintr-o pastă foarte fină, cu nisip cernut și rare granule de calcar, bine frământată, omogenă, prezentând suprafețe lise, satinete, amintind de antica *terra sigillata*. Arderea executată în atmosferă oxidantă a avut drept rezultat obținerea unor vase de culoare roșietică, cu pereții rezonanți. Formele de vas întâlnite în cadrul „ceramicii orășenești” sunt castroanele cu două torți, amforele cu fundul ascuțit, borcanele cu și fără toartă, cămile, ulcioarele, străchinile cu picior inelar, capacele, sfeșnicele, opaițele, vasele sfero-conice, pușculițele. O parte a vaselor este lipsită de elemente ornamentale, o alta prezintă striuri concentrice, brâuri în relief, benzi incizate simple sau în val, decor imprimat, dar și decor lustruit. Această categorie ceramică este bine reprezentată de descoperiri făcute la Orheiul Vechi (Şehr-al-Djedid), Costești, Cetatea Albă¹⁵. La vest de Prut, fragmentele ceramice care se încadrează în specia „ceramicii orășenești” provin de la Baia, Rădăuți, Târgu Neamț, Suceava, Mihoveni–Cahla Morii.

În zona centrală a orașului medieval Baia, în nivelul datând din secolul al XIV-lea au fost descoperite câteva fragmente de „ceramică orășenească”, de la vase de mari dimensiuni, posibil amfore ori ulcioare amforoidale, considerate de autorii cercetării arheologice ca fiind de proveniență bizantină¹⁶.

La Rădăuți, în perimetrul fostei catedrale episcopale cu hramul Sfântul Nicolae au fost descoperite în două strate diferite, unul datând din prima jumătate a secolului al XIV-lea și cel de-al doilea de la sfârșitul aceluiași secol, mai multe fragmente aparținând mai multor vase diferite care se încadrează în categoria „ceramicii orășenești”¹⁷.

La Târgu Neamț, în zona locuinței incendiate în timpul campaniei din anul 1395 a regelui Sigismund de Luxemburg în Moldova, au apărut câteva fragmente care se încadrează în categoria „ceramicii orășenești”¹⁸.

În anul 1975, în secțiunea III, caseta C1 de la Curtea Domnească de la Curtea Domnească de la Suceava au fost descoperite mai multe fragmente ceramice care se încadrează în categoria „ceramicii orășenești”; au fost publicate doar trei dintre ele¹⁹. Fragmentele provin de la un vas de mari dimensiuni – posibil un ulcior sau o amforă –, modelat la roata rapidă, dintr-o pastă de bună calitate, având ca degresant nisip fin cernut. Pereții vasului prezintă suprafețele de culoare roșietico-gălbuie, fiind decorat în zona diametrului maxim cu două linii circulare concentrice incizate și cu linii verticale paralele, lustruite, care suprapun liniile incizate. La Curtea Domnească de la Suceava, în anul 1977 au mai fost descoperite, în aceeași secțiune III și alte fragmente de „ceramică orășenească”, care provin de la aproximativ încă zece vase, cele mai multe posibil ulcioare și brocane. Repertoriul decorativ este variat: striuri concentrice incizate, trei linii în val, grupate, linii verticale sau ușor oblice și în rețea, lustruite²⁰ (fig. 1/1–4, 6–8). Descoperirea acestor fragmente ceramice a permis formularea ipotezei referitoare la nivelul premușatin de la Curtea Domnească din Suceava²¹. Dar la Curtea Domnească au mai fost descoperite fragmente de vase aparținând „ceramicii orășenești”, în anii 1954 (fig. 2/7) și 1955, care au rămas inedite (fig. 1/9; 2/6).

Reorganizarea depozitului de arheologie a Complexului Muzeal Bucovina a prilejuit trecerea în revistă a bogatei colecții de ceramică medievală descoperită în orașul Suceava, cu care ocazie au fost identificate și alte câteva fragmente de vase care se încadrează în categoria „ceramicii orășenești”.

¹¹ P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, vol. II, *Așezarea medievală*, București, 1977, p. 64, Fig. 46/1–6, 8–9.

¹² G. Simion, *O locuință cu ceramică de factură tătărească descoperită în nordul Dobrogei*, în *ArhMold*, XXI, 1998, p. 231–238, pl. II/1–6; III/7–16; IV/1–6.

¹³ V. Spinei, *Începuturile vieții urbane la Bârlad și problema berladnicilor*, în *AIIA*, Iași, XVI, 1979, p. 286.

¹⁴ Idem, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994, p. 255.

¹⁵ L. L. Polevoi, *Gorodskoe gončarstvo...*, p. 114–144.

¹⁶ Eugenia Neamțu, V. Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII*, vol. II, Iași, 1984, p. 160–163, Fig. 59.

¹⁷ V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994, p. 255 și nota 277.

¹⁸ A. Bătrîna, Gh. Sion, *Locuința din a doua jumătate a secolului XIV de la Târgu Neamț*, în *SCIVA*, 57, 2006, 1–4, p. 100.

¹⁹ M. D. Matei, *Nivelul premușatin de la Curtea domnească din Suceava*, în *SCIVA*, 29, 1978, 4, p. 547.

²⁰ Inedite, în colecțiile Complexului muzeal Bucovina, Suceava.

²¹ M. D. Matei, *op.cit.*

În anul 1957, în timpul unor lucrări edilitare, într-o groapă cu resturi menajere aflată pe strada Ion Creangă, zonă locuită în Evul Mediu de populația armeană a orașului, a fost descoperit, între alte fragmente ceramice datând din secolul al XIV-lea și un fragment de vas amforoidal, modelat la roata cu turație medie, din pastă foarte fină, cu suprafețele roșietico-gălbui și miez cenușiu. Decorul constă din linii verticale lustruite²².

O toartă de amforă sau ulcior amforoidal, din pastă roșietico-gălbui cu miez cenușiu, masivă, cu șanțuire asimetrică a fost descoperită în anul 1959 în zona fostului internat al liceului „Ștefan cel Mare” (ILB), în secțiunea SII²³.

La Cetatea de Scaun, în anul 1962, în molozul care umplea turnul R23 din planul Romstorfer, din zona de sud-est a zidului exterior al incintei a fost descoperit un fragment dintr-un vas de mari dimensiuni, modelat la roata rapidă, din pastă roșietico-gălbui, foarte fină, și decor lustruit.

Cu ocazia cercetării primului șanț de apărare al orașului Suceava, situat în perimetrul cuprins între biserica Mirăuți și Șipot, în secțiunea IV/1966, car.4, la adâncimea de 0,70–0,90 m a apărut, între alte materiale datând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, un fragment ceramic din pastă roșietico-gălbui cu miezul cenușiu, decorat pe diametrul maxim cu striuri circulare incizate și linii verticale vălurite (fig. 2/2). Din aceeași secțiune, car.5, la adâncimea de 1,0–1,20 m provine partea inferioară a unui vas amforoidal cu fundul tăiat, modelat la roata cu turație înceată, din pastă foarte fină, cu nisip cernut și rare granule de calcar. Pereții vasului, groși, cu suprafețele roșietico-gălbui prezintă miezul cenușiu și decor compus din linii verticale lustruite²⁴ (fig. 2/7). Nivelul în care au fost găsite cele două fragmente conține numeroase fragmente care se datează în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, inclusiv ceramică cenușie fină cu decor imprimat, atribuită coloniștilor germani.

În anul 1971, în cuprinsul așezării culturii Criș, situată pe Platoul cimitirului, a fost descoperită o locuință de suprafață, datând de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din primele decenii ale secolului următor. Între fragmentele ceramice provenite din această locuință se află și unul de culoare roșietico-gălbui cu decor lustruit²⁵.

În timpul cercetărilor arheologice de la biserica Sfântul Gheorghe (Mirăuți) a fost descoperită, în anul 1994, în secțiunea SIA, trasată între edificiul de cult și casa parohială, unde se găsește necropola, în caroul 30–31, la adâncimea de 1,0 m, un fragment izolat modelat la roata cu turație medie, dintr-o pastă foarte fină, cu rare granule de calcar, de culoare gălbui-cenușie și decor lustruit: liniile verticale, lustruite, au fost ușor adâncite în pasta vasului, formând caneluri superficiale, destul de rare²⁶.

Cele mai numeroase fragmente care se încadrează în categoria „ceramicii orășenești” au fost descoperite începând cu anul 1987 în așezarea de la Mihoveni–Cahla Morii, așezare aflată la circa 2 km în linie dreaptă de la Cetatea Șcheia. La Mihoveni, fragmente de „ceramică orășenească” provin fie din descoperiri fortuite (fig. 3/3; 4/1, 5; 5/2, 5) fie din cercetări arheologice sistematice, făcute în bordeiul B2 (Fig. 3/4–6), cercetat în vara anului 1990 și din groapa GI/2001²⁷ (fig. 3/1,2; 4/2, 3; 5/1).

„Ceramica orășenească” de la Mihoveni este caracterizată de pasta foarte fină, cu nisip cernut și rare granule de calcar sau șamotă, bine frământată, omogenă, cu suprafețe netede, „satinate”. Vasele realizate din această pastă au fost modelate fie cu mâna – cele mai numeroase –, fie cu ajutorul roții cu turație lentă, rezultând pereți groși de 6–7 mm și fundul masiv, dar se cunosc și fragmente lucrate la roata rapidă. Fragmentele ceramice prezintă suprafețele exterioare de culoare roșietico-gălbui, cu miezul cenușiu deschis, excepție o fac unele care provin de la un singur vas de culoare roșie cărămidă, uniformă, rezultat al arderii oxidante.

Cele 130 de fragmente ceramice descoperite la Mihoveni–Cahla Morii sunt în general de mici dimensiuni, care nu permit întregirea vreunui vas, dar analiza motivelor decorative prezente pe fragmentele provenite din bordeiul B2 permite constatarea că acestea aparțin de la cel puțin 32–33 de vase diferite. În ceea ce privește formele modelate din pasta foarte fină se pot formula doar ipoteze. Prezența unei guri de vas în formă de pâlnie, cu înălțimea de 90 mm, cu marginea rotunjită și răsfrântă la interior, buză pe care se află

²² Inedit, în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina, Suceava.

²³ Inedit, în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina, Suceava.

²⁴ Inedite, în colecțiile Complexului muzeal Bucovina, Suceava.

²⁵ Rodica Popovici-Baltă, N. Ursulescu, *Descoperiri arheologice din secolele XIV – XV de la Suceava – Parcul Cetății*, în *ArhMold*, IX, 1980, p. 101, Fig. 5/5.

²⁶ Inedit, în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina, Suceava.

²⁷ Paraschiva-Victoria Batariuc, *Mihoveni, com. Șcheia, jud. Suceava*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 71, nr. 161; Paraschiva-Victoria Batariuc, Monica Gogu, Brândușa Amarandei, *Mihoveni, com. Șcheia, jud. Suceava, punct: Cahla Morii*, în *CCA, 2001*, București, 2002, p. 205–206, nr. 144.

amprenta unei torți masive (fig. 3/6), dar și două torți late (fig. 4/4, 5) ne sugerează că ne găsim în fața unui ulcior amforoidal de mari dimensiuni. Altă formă probabilă care este indicată de fragmentele descoperite la Cahla Morii este vasul amforoidal. Din bordeiul B2 provin două vase fragmentare de mari dimensiuni, ovoidale, cu fundul tăiat; în ambele cazuri se păstrează registrul inferior, până în zona diametrului maxim. Unul dintre aceste vase fragmentare, cu înălțimea de 170 mm, diametrul maxim 204 mm, diametru bază 122 mm, de culoare roșietico-gălbui, a fost modelat la roata cu turație înceată din pastă fină, cu rare granule de nisip cu bobul mare; pe diametrul maxim se găsește o linie circulară incizată suprapusă de două linii vălurite, ample, neglijent trasate. Întreaga suprafață a vasului a fost acoperită de linii verticale lustruite, realizate după executarea decorului incizat (fig. 5/8). Cel de al doilea vas fragmentar, cu înălțimea 310 mm, diametrul maxim 331 mm, diametrul bazei 163 mm, de culoare roșie cărămizie, a fost modelat la roata rapidă, din pastă foarte fină, cu nisip cernut. Pe diametrul maxim se găsesc trei linii concentrice incizate, întreaga suprafață a vasului este ritmată de linii verticale lustruite (fig. 5/9). Între fragmentele de vase din pastă fină, de culoare roșietico-gălbui se află și un fund de mici dimensiuni, cu diametrul de 72 mm și grosimea pereților de 12 mm, modelat manual, posibil o ceașcă ori un borcan.

Vasele modelate din pastă foarte fină, indiferent de culoarea rezultată în urma arderii oxidante au fost decorate. Decorul dispus tectonic se găsește în zone distincte și a fost realizat cu ajutorul unor tehnici diverse. În zona umărului sau a diametrului maxim au fost realizate striuri concentrice, dar și linii vălurite, ambele incizate. Două, trei sau chiar cinci linii concentrice incizate au fost dispuse grupat pe diametrul maxim al vasului (fig. 3/4; 4/2, 3, 5; 5/2, 4, 6, 7). Uneori striurile concentrice au fost asociate cu linii vălurite simple, duble sau chiar triple, mai dese ori mai rare (fig. 3/1, 3, 5; 5/8, 9). O altă componentă a decorului, care caracterizează ceramica foarte fină de la Mihoveni este constituită de liniile verticale lustruite, linii care acoperă întreaga suprafață a vasului (fig. 3/3, 4; 4/3, 5; 5/2, 4, 6), inclusiv zona gâtului (fig. 3/6) și chiar toarta (fig. 4/4, 6). De multe ori liniile lustruite, verticale sau oblice au fost realizate după efectuarea decorului incizat, suprapunându-l.

S-a încetățenit părerea că vasele modelate din pastă foarte fină, de culoare roșietico-gălbui sau cele care formează așa-numita „ceramică orășenească” au fost executate în centre urbane aflate în stăpânirea nemijlocită a Hoardei de Aur²⁸, fiind aduse la vest de Prut fie ca atare, ca produse de lux, fie au servit drept ambalaje pentru o serie de mărfuri provenite din Orient²⁹. Examinarea cu atenție a fragmentelor care se încadrează în categoria „ceramicii orășenești” descoperite la Mihoveni, permite observația că multe dintre ele au fost modelate manual sau la roata cu turație lentă și conduce la întrebarea dacă aceste vase au fost executate în teritoriul Hoardei de Aur sau sunt o creație a meșterilor locali, influențați într-un fel ori altul de produsele executate de olarii aflați sub stăpânirea tătarilor.

Aria de răspândire a ceramicii roșietico-gălbui, lucrată din pastă de bună calitate a fost pusă în legătură cu delimitarea zonelor aflate sub influența centrelor de olărie controlate de Hoarda de Aur și, implicit, a teritoriilor situate sub controlul administrativ al mongolilor³⁰. Pentru teritoriul de la vest de Prut, aria de răspândire a ceramicii roșietico-gălbui, asociată cu ceramica tradițională, cărămizie-cenușie, din pastă mai puțin fină, cu un repertoriu de forme foarte restrâns, dominat de oala fără toartă, corespunde cu zona în care se înregistrează o intensă circulație a monedelor Hoardei³¹. În așezările din Moldova ceramica roșietico-gălbui a fost datată din primul sfert al secolului al XIV-lea și până la sfârșitul deceniului șapte al aceluiași secol³², încadrare cronologică susținută de emisiunile monetare, între care un loc principal îl constituie cele ale Hoardei de Aur de la Šehr-al-Djedid³³. S-a considerat că prezența celor două categorii ceramice: ceramica tradițională și aceea fină, roșietico-gălbui nu definește deosebiri etnice printre cei care le-au utilizat, difuzarea lor fiind doar efectul unor fenomene de ordin economic³⁴.

Aceleași concluzii se impun și în legătură cu cea de a doua specie ceramică fină, „ceramica orășenească” care este produsă, începând de la mijlocul secolului al XIV-lea în centrele urbane din estul Moldovei, controlate de Hoarda de Aur³⁵.

²⁸ V. Spinei, *op.cit.*, p. 238, 255.

²⁹ Ipoteză formulată de colegul Adrian Bătrîna, în discuțiile bilaterale.

³⁰ V. Spinei, *op.cit.*, p. 238.

³¹ *Ibidem*, p. 238.

³² *Ibidem*, p. 254.

³³ *Ibidem*, p. 259–261.

³⁴ *Ibidem*, p. 255.

³⁵ *Ibidem*, p. 255.

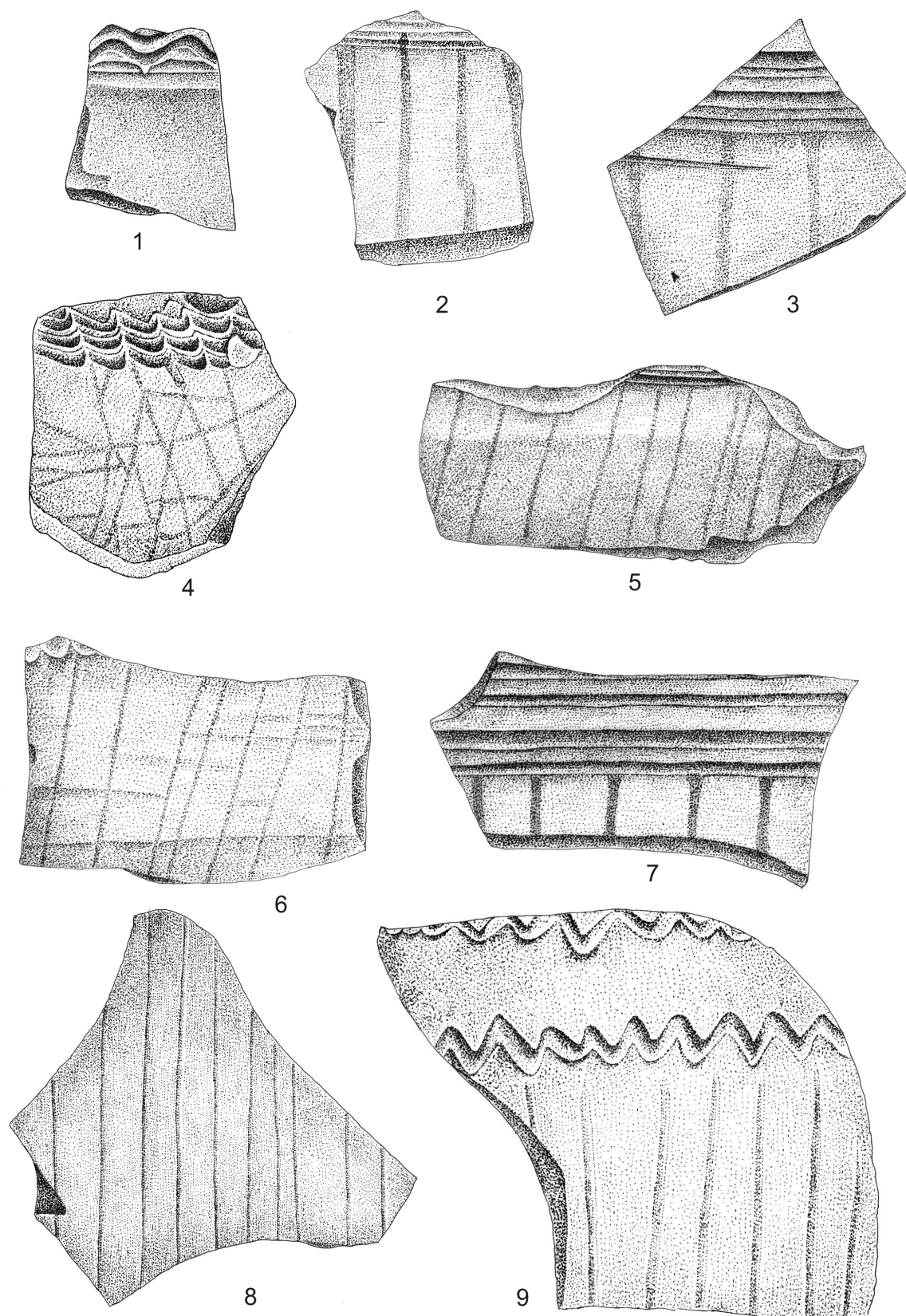

Fig.1. 1–4, 6–8, Fragmente ceramice descoperite la Suceava, Curtea Domnească, 1977; 5, fragment ceramic descoperit la Suceava, Șanțul de Apărare I, 1966; 9, fragment ceramic descoperit la Suceava, Curtea Domnească, 1955.

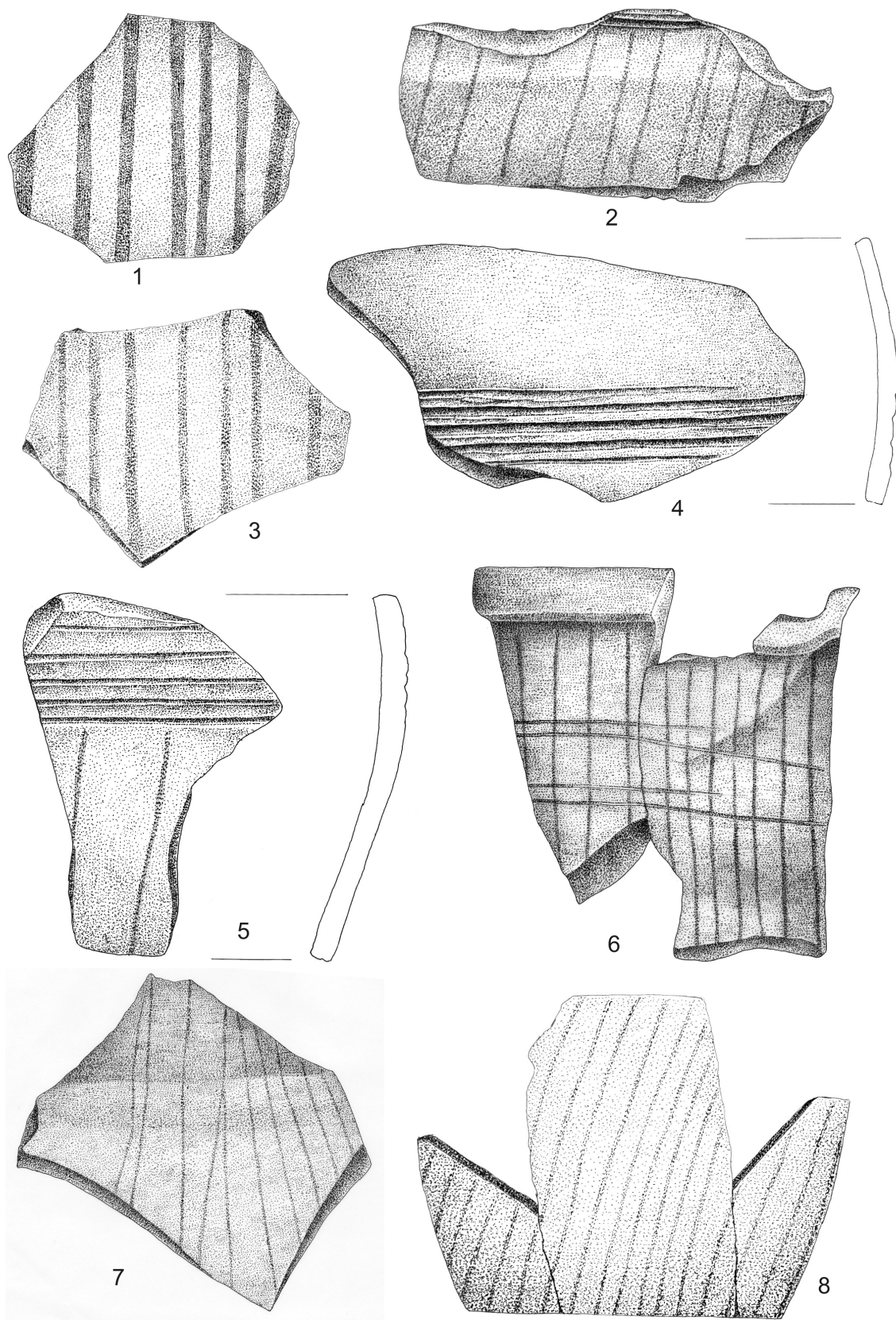

Fig. 2. 1, Fragment descoperit la Suceava, Câmpul Șanțurilor, 1963; 2-5, fragmente ceramice descoperite la Suceava, Șanțul de Apărare, 1966; 6, fragment ceramic descoperit la Suceava, Curtea Domnească, 1955; 7, fragment ceramic descoperit la Suceava, Curtea Domnească, 1954.

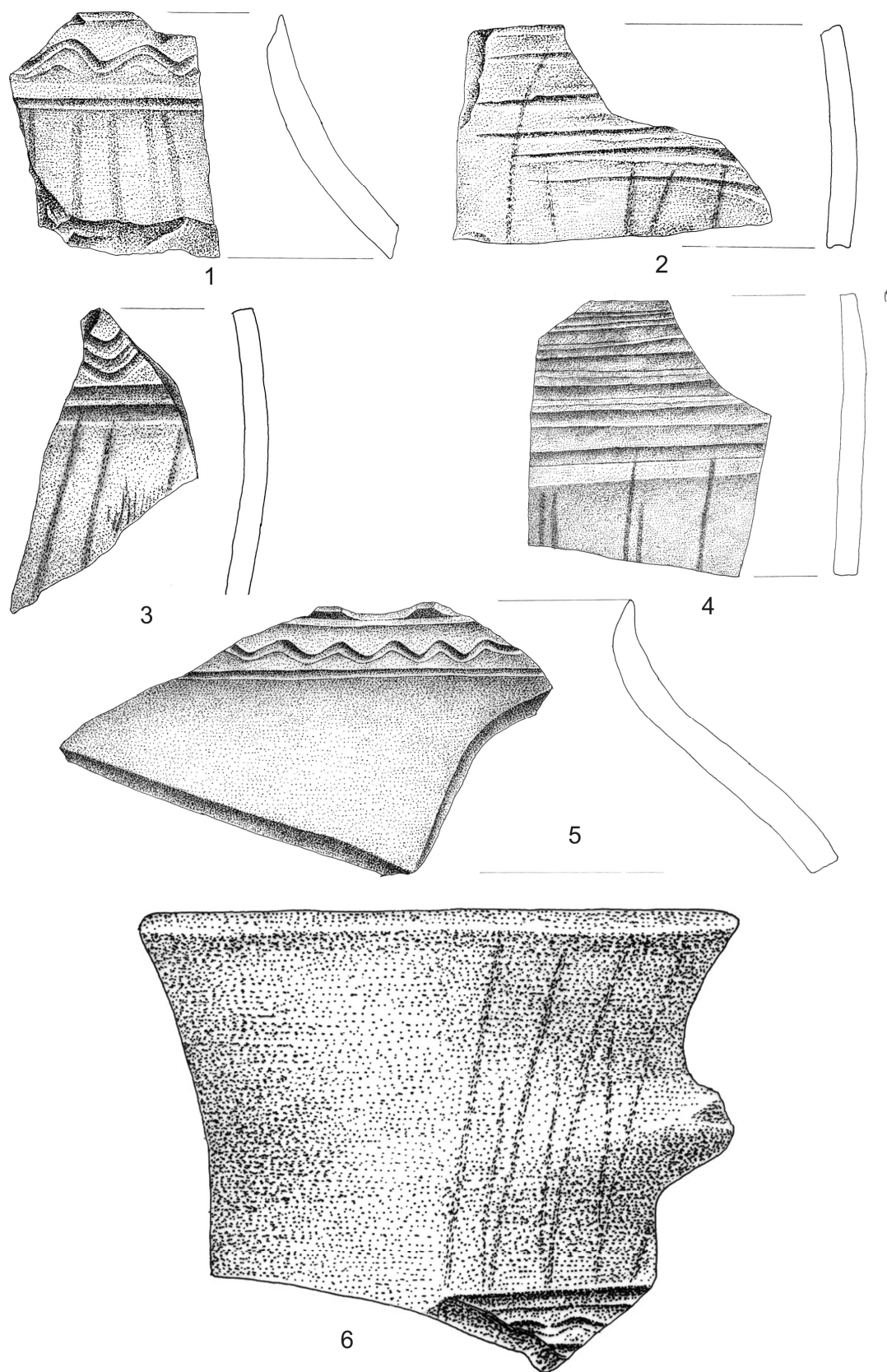

Fig. 3. 1–2, Fragmente ceramice descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 2001; 3, fragment ceramic descoperit la Mihoveni, Cahla Morii, 1988; 4–6, fragmente ceramice descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 1990.

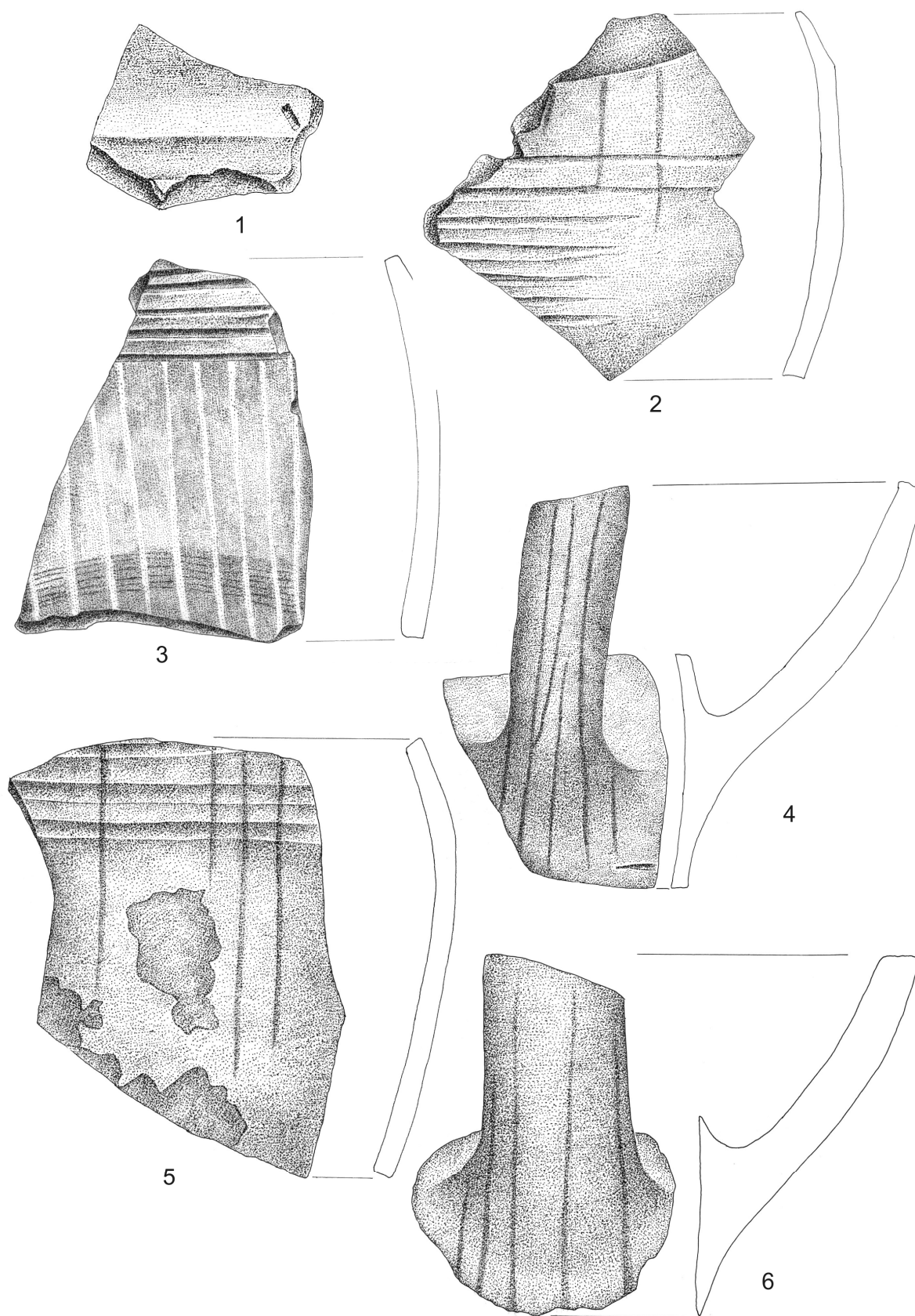

Fig. 4. 1, Fragment ceramic descoperit la Mihoveni, Cahla Morii, 1988; 2-3, fragmente ceramice descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 2001; 4, 6, fragmente ceramice descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 1990; 5, fragment ceramic descoperit la Mihoveni, Cahla Morii, 1989.

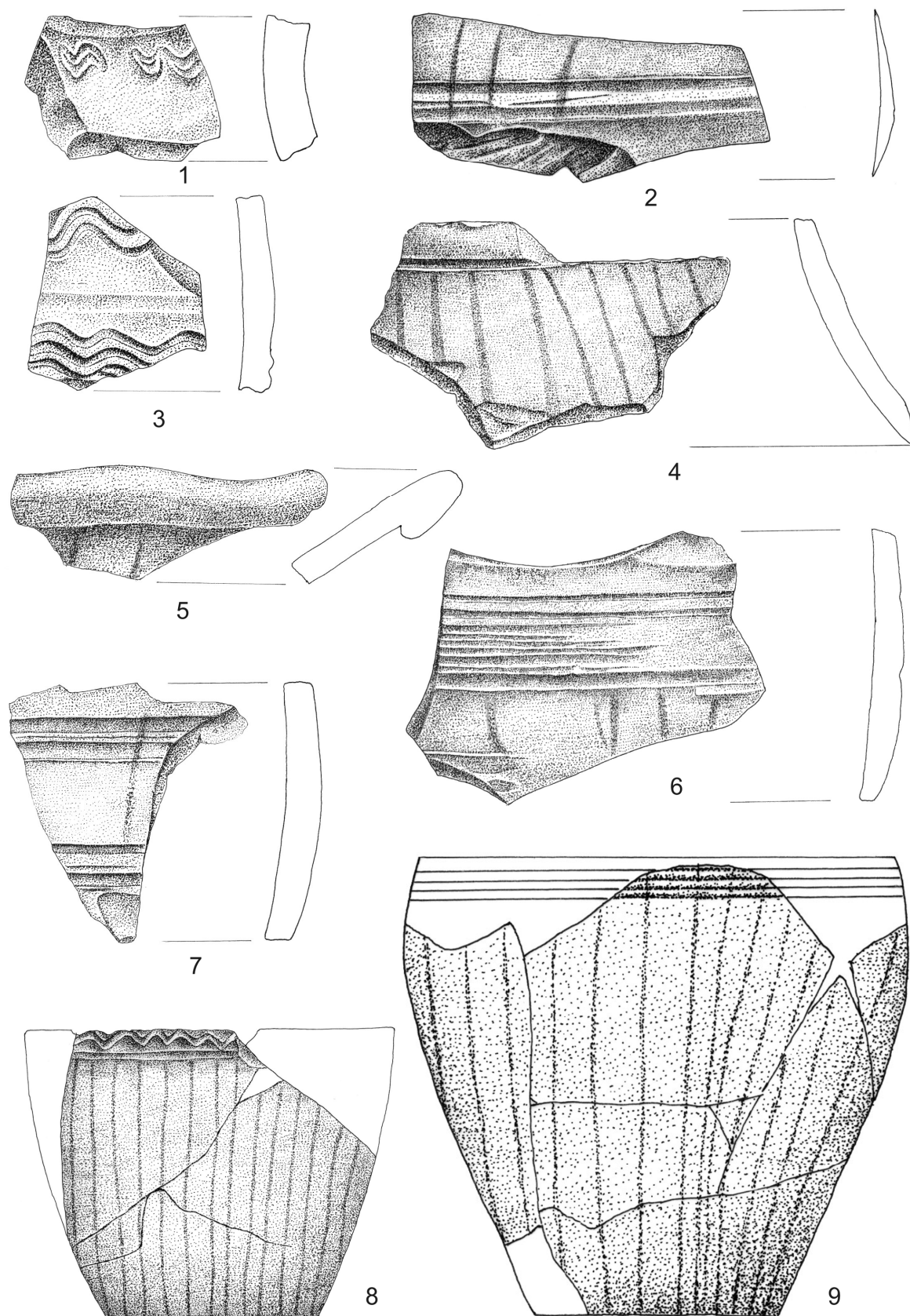

Fig. 5. 1, 3, 7–9, Fragmente ceramice descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 1990; 2, 5, fragmente descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 1988; 4, 6, fragmente ceramice descoperite la Mihoveni, Cahla Morii, 2001.

Prezența fragmentelor de vase care aparțin „ceramicii orășenești” în centre cuprinse în spațiul dintre Carpați și Prut, teritorii care nu s-au găsit în mod nemijlocit sub dominația Hoardei de Aur, fiind doar controlate de mongoli, poate fi pusă în legătură cu activitatea negustorilor sau a meșteșugarilor, care, la adăpostul oferit de *Pax Tartarica* au vehiculat diverse produse orientale³⁶. Descoperirea la Suceava, în zona clădirii cunoscută sub numele de „Hanul Domnesc”, a unui fragment de bol smălțuit în albastru de peruzea provenit de la Kashan, din Persia³⁷, dar și a unui fragment de porțelan de tip „Celadon” datând din secolele XIII–XIV³⁸, poate fi legată de activitatea negustorilor care, pe „Drumul mătăsii”, legau Extremul Orient cu zone din Europa de Est. Vasele lucrate fie din pastă roșietico-gălbuie, fie aparținând categoriei cunoscută sub numele de „ceramică orășenească” au ajuns în teritoriul din nordul Moldovei vehiculate de negustori, ca recipiente pentru anumite produse, dar și ca obiecte de uz gospodăresc și veselă, de foarte bună calitate, adevărate obiecte de prestigiu social pentru posesori.

Nu este exclus ca și în teritoriul de la vest de Prut, în nord-vestul Moldovei, teritoriu care nu se găsea sub directa stăpânire a Hoardei de Aur, să fi existat un atelier, de ce nu, la Suceava ori chiar la Mihoveni–Cahla Morii, unde să fi fost produse vasele de „ceramică orășenească” începând cu mijlocul secolului al XIV-lea.

Descoperirea unor fragmente de „ceramică orășenească” la Rădăuți, în nivelul de construire al bisericii Sfântul Nicolae, ctitoria domnului Petru I, la Mirăuți și la Cetatea de Scaun a Sucevei, două edificii înalte, de asemenea, în timpul aceluiași Petru I, precum și în locuința cu sobă de la Târgu Neamț, distrusă în incendiul din timpul campaniei regelui Sigismund în Moldova din 1395 ridică problema perioadei de folosire a acestei categorii de obiecte, considerate drept „fosila directoare” pentru definirea orizontului premușatin de la Curtea Domnească de la Suceava.

Fragmentele ceramice, indiferent de caracteristicile tehnice, de repertoriul de forme sau de motivele decorative, doar coroborate cu emisiuni monetare, date stratigrafice și planimetrice se pot constitui în elemente de încadrare cronologică.

DE NOUVEAU SUR LA CÉRAMIQUE DE «LA HORDE D'OR» SUR LE TERRITOIRE COMPRIS ENTRE LES CARPATES ET LE PROUT

RÉSUMÉ

Dans le vaste espace qui se trouvait sous la maîtrise du khan de Saraï, dans les zones avec vie citadine de Crimée, au nord du Caucase, Horezm, sur le cours inférieur de la Volga, mais aussi dans l'interfleuve situé entre le Prout et le Dniestr, on a produit une espèce céramique connue dans la littérature de spécialité soviétique sous le nom de «céramique rougeâtre – jaunâtre» (krasno-jeltaja keramika).

La céramique rougeâtre – jaunâtre est caractérisée par une pâte très fine, avec du sable bluté et de rares granules de calcaire, avec des surfaces lisses et facilement poussiéreuses au toucher. Elle a été modelée au tour avec giration moyenne et a été brûlée en atmosphère oxydante de manière unitaire, les parois présentant une couleur rougeâtre – jaunâtre uniforme, dont elle a pris le nom. Les formes rencontrées sont l'amphore avec deux anses, la cruche en forme d'amphore, la cruche de dimensions moyennes et petites, prévue avec bec de fuite, des pots avec une ou deux anses, des poêles globulaires avec deux anses, des pots de petites dimensions, des brocs. La grande majorité des vases qui s'encadrent dans la catégorie de la céramique rougeâtre – jaunâtre présente un répertoire décoratif appartenant au registre géométrique : des lignes striées ou en vagues, simples ou en bandes, des guirlandes incisées, des impressions réalisées avec un instrument similaire à un peigne disposées obliquement, des lignes lustrées, verticales ou en réseau. La céramique rougeâtre – jaunâtre a été découverte surtout dans un périmètre limité à l'est du Dniestr, à l'ouest du Siret, au nord du bassin inférieur de Răut et de Bahlui et au sud de celui de Botna. Des pots et des fragments de pots ont été découverts à Orheiul Vechi, Costești, Lazova, Cetatea Albă, Chilia, Hansca, et dans les territoires à l'ouest du Prout, dans les habitats de Pâlnești Vaslui, Bîrlad–Prodana, Hlincea, ainsi qu'aux environs du Danube, à Păcuil lui Soare et Tichilești, dans le département de Tulcea.

Au milieu du XIV-ème siècle, dans les villes de la zone comprise entre le Prout et le Dniestr, on a produit une nouvelle espèce de céramique, nommée par ses découvreurs «céramique citadine». Les pots qui s'encadrent dans cette catégorie ont été modelés au tour rapide d'une pâte très fine, avec du sable bluté et avec de rares granules de calcaire, bien pétrie, homogène, présentant des surfaces lisses, satinées, rappelant de l'antique «terra sigillata». La combustion exécutée en atmosphère oxydante a eu comme résultat l'obtention des pots couleur rougeâtre, avec des parois résonants.

³⁶ *Ibidem*, p.255.

³⁷ Inedit, în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina, Suceava.

³⁸ Inedit, în colecțiile Complexului Muzeal Bucovina, Suceava.

Les formes des pots rencontrées dans le cadre de “la céramique citadine” sont les bols à deux anses, les amphores à fond aigu, les pots avec ou sans anse, les tasses, les cruches, les écuelles avec pied annulaire, les couvercles, les chandeliers, les lumignons, les pots sphéro coniques, les tirelires. Une partie des pots est marquée d’éléments ornementaux, une autre présente des striations concentriques, des cordons en relief, des bandes incisées simples ou en vagues, un décor imprimé ou lustré. Cette catégorie céramique est bien représentée dans les découvertes faites à Costești, Orheiul Vechi, Cetatea Albă. A l’ouest du Prut, les fragments qui s’encadrent dans l’espèce de «la céramique citadine» proviennent de Duia, Rădăuți, Tg. Neamț, Suceava, Mihoveni – Cahla Morii.

Les dimensions réduites des fragments découverts à l’ouest du Prut ne permettent pas l’établissement avec précision du répertoire de formes. On peut supposer que la grande majorité de ces fragments proviennent de bols sans anse, mais aussi de cruches de grandes dimensions, avec une ou deux anses. Les plus nombreux fragments appartenant à «la céramique citadine» ont été découverts dans l’habitat de Mihoveni–Cahla Morii (des fragments qui proviennent de plus de 30 vaisseaux différents).

La présence des fragments céramiques qui appartiennent à «la céramique citadine» en centres compris dans l’espace d’entre les Carpates et le Prut, des territoires qui ne se sont pas trouvés de manière directe sous la domination de la Horde, étant seulement contrôlés par les Tatars, peut être mise en liaison avec l’activité des marchands qui, à l’abri offert par *Pax Mongolica*, ont véhiculé de divers produits orientaux, tout en commençant avec le milieu du XIV-ème siècle et presque jusqu’à sa fin.

Traduit par Violeta-Anca Epure

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. 1–4, 6–8, Fragments céramiques découverts à Suceava, Curtea Domnească, 1977; 5, fragment céramique découvert à Suceava, Șanțul de Apărare I, 1966; 9, fragment céramique découvert à Suceava, Curtea Domnească, 1955.

Fig. 2. 1, Fragment céramique découvert à Suceava, Câmpul Șanțurilor, 1963; 2–5, fragments céramiques découverts à Suceava, Șanțul de Apărare, I, 1966; 6, fragment céramique découvert à Suceava, Curtea Domnească, 1955; 7, fragment céramique découvert à Suceava, Curtea Domnească, 1954.

Fig. 3. 1–2, Fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 2001; 3, fragment céramique découvert à Mihoveni, Cahla Morii, 1988; 4–6, fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 1990.

Fig. 4. 1, Fragment céramique découvert à Mihoveni, Cahla Morii, 1988; 2–3, fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 2001; 4, 6, fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 1990; 5, fragment céramique découvert à Mihoveni, Cahla Morii, 1989.

Fig. 5. 1, 3, 7–9, Fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 1990; 2–5, fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 1988; 4, 6, fragments céramiques découverts à Mihoveni, Cahla Morii, 2001.

CAHLE CU ACVILE BICEFALE ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ (SECOLELE XV–XVII)

DE

RODICA POPOVICI

Cuvinte-cheie: *Cahle, acvile bicefale, secolele XV–XVII*

Keywords: *stove tiles, bicephalous eagle, XV–XVII centuries*

Cercetările arheologice întreprinse în orașe și cetăți, reședințe domnești și boierești, în incintele unor mănăstiri și chiar în așezări rurale din Moldova secolelor XV–XVII au adus și continuă să ofere mărturii de viață și mentalitate medievale. Între acestea, cahlele cu vădite utilități de confort și realizări artistice demne de remarcat ocupă un loc bine definit.

Grație unei lucrări de sinteză, cu pertinente observații și noi interpretări¹, și studiilor mai vechi cu referire la diversele teme și motive decorative întâlnite în mod frecvent sau mai puțin obișnuit pe cahle², repertoriul ornamental apare, în ansamblul său, mai bine conturat. Pătrundem astfel și pe această cale, prin alte vechi imagini, în lumea fascinantă a mentalului medieval.

Din repertoriul bogat și variat al temelor și motivelor decorative se detașează un număr important de elemente heraldice, cărora li s-a acordat o atenție aparte și au rămas, în timp, subiectul unor preocupări constante³. În lucrări speciale s-a evidențiat o gamă largă de elemente heraldice, începând, cum era și firesc, de la stema Moldovei, de stat și dinastică, cu tipurile și variantele sale de tratare, și continuând cu însemnele Corvineștilor, armele unor familii nobiliare sau state europene din secolele XV–XVI⁴. Nu au fost neglijate nici motivele animaliere figurate liber, nu în scut, care prin poziția lor, *rampant* sau *passant*, pot fi considerate adevărate embleme⁵. Ne apar, astfel, mai bine cunoscute cele mai multe din reprezentările heraldice înfățișate pe cahle, cu implicațiile și problemele complexe pe care le ridică, dar și cu întrebările rămase încă fără de răspuns.

Printre elementele heraldice rar întâlnite, mai cu seamă în secolele XV–XVI, reprezentarea acvile bicefale pe cahlele moldovenești a fost privită cu prudența firească pe care o implică prezența acestui simbol.

¹ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală (Secolele XIV–XVII)*, Suceava, 1999, 314 p.; în continuare se va cita, P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*

² Eug. Neamțu, *Contribuții la cunoașterea motivelor ceramicii ornamentale medievale românești*, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 309–312; R. Popa, M. Mărgineanu – Cârstoiu, *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, București, 1979, 163 p.; L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Elemente decorative în ceramica monumentală de la Baia (jud. Suceava)*, în *Aspecte ale civilizației românești în secolele XII–XVII*, Suceava, 1986, p. 62–87.

³ Eug. Neamțu, *Contribuții la cunoașterea stemei dezvoltate a Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare*, în *ArhMold*, VI, 1969, p. 329–334; L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Unele considerații cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *AIAl*, XXIV, 1987, 1, p. 99–114.

⁴ P. V. Batariuc, *Elemente heraldice pe cahle descoperite în Moldova (secolele XV–XVI)*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 1–2, p. 315–343; eadem, *Cahle cu elemente heraldice descoperite la Baia*, în *Herb*, I (VI), 1999, 1–2, p. 87–100.

⁵ P. V. Batariuc, *op. cit.*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 1–2, p. 326–327.

Numărul extrem de redus de imagini care ar putea sau pot fi atribuite acvilei bicefale, realizarea plastică a motivului nu întotdeauna convingătoare au condus la controverse în jurul acestui subiect⁶.

Pentru secolul al XVII-lea, imaginile cu acvile bicefale sunt cu mult mai numeroase, dar încadrate cronologic deseori destul de vag. Ele ni se dezvăluie fragmentar din informații sumare, inserate în lucrări vechi, elaborate în urma unor simple investigații de teren, în rapoarte de săpături arheologice și în studii.

Pe temeiurile amintite, dar nu și singurele, am considerat necesară prezentarea acestui element heraldic întâlnit ca motiv decorativ pe cahlele din Moldova, de la apariția sa și până spre sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul celui următor, când îl avem „atestat” ultima dată.

În secolele XV–XVI, imaginile care pot fi puse în legătură cu acest simbol au fost considerate ca reprezentând fie „vulturul bicefal bizantin”, fie „pasărea bicefală”, fie excluse din această categorie din motive aparent bine întemeiate.

Pasărea cu două capete apare în această vreme în două ipostaze distincte: singură, ca reprezentare centrală în câmpul cahlei, sau împreună cu alte elemente de sorginte heraldică, în scene ce se lasă cu greu deciptate.

Cahle cu pasărea cu două capete plasată central se cunosc din puține descoperiri, între care două de pe teritoriul orașului Suceava, de pe actualele străzi Petru Rareș⁷ și Dimitrie Dan⁸. La acestea se adaugă și un mic fragment provenit dintr-o cercetare de teren, întreprinsă cu mulți ani în urmă în împrejurimile Cotnarilor⁹ (fig. 2/1).

Cahlele în discuție sunt de formă patrulateră, cu laturile oscilând în jurul a 25 cm și se încadrează în tipul *VIII B a* din clasificarea cahlelor moldovene¹⁰. Ele au reprezentat în câmp o pasăre cu corpul asemănător unei inimi, din care pornesc două gâturi lungi, ușor arcuite, terminate cu capete încoronate. Pasărea are aripile desfăcute, membrele puternice terminate cu gheare și coada în evantai. Gâturile, capetele și alte detalii anatomice (ciocurile lungi, aproape drepte) sunt inegale ca dimensiuni și redată asimetric. Corpul este supradimensionat, iar coroanele, cu trei fleuroni, sunt inegale ca mărime (fig. 1/1). Toate aceste elemente par să indice unele dificultăți sau stângăcii în transpunerea plastică a subiectului¹¹.

Primele piese cu această imagine neobișnuită până atunci pe cahlele din Moldova au fost descoperite într-o locuință din perimetrul cartierului meșteșugăresc sucevean, aflat în zona de nord-vest a vechiului oraș. Locuința, cercetată parțial, a fost datată pe baza observațiilor stratigrafice și a materialelor descoperite în prima jumătate și spre mijlocul secolului al XV-lea¹². Dar, unele cahle, cum sunt cele cu Manticora, Sfântul Gheorghe omorând balaurul, cerbul cu eșarfă, cavalerul și jupânița și, mai ales, cu stema dinastică a Moldovei, cahle ce făceau parte din aceeași sobă, au analogii dintre cele mai apropiate în „casa domniei” din fața Cetății de Scaun¹³. Acea casă de reprezentare a domniei pentru care criteriile cronologice de încadrare sunt cu mult mai numeroase și concludente a funcționat în deceniile nouă și zece ale secolului al XV-lea, fapt ce ar pleda pentru datarea pieselor în discuție tot în aceeași vreme¹⁴.

⁶ *Ibidem*; P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*, p. 116.

⁷ M. D. Matei, E. I. Emandi, *O casă de orașean din secolul al XV-lea de la Suceava*, în *SCIVA*, 28, 1977, 4, p. 553–557, 570–571, fig. 7/2.

⁸ P. V. Batariuc, M. Andronic, *Descoperiri arheologice la Suceava – Contribuții la cunoașterea topografiei orașului medieval*, în „*Suceava*”, XVII–XVIII–XIX, 1990–1991–1992, p. 48.

⁹ Piesă inedită, provenită din cercetările de teren ale profesorului Neculai Zaharia din anul 1953. După calitatea pasteii, cu nisipul bine cernut, piesa pare să fie ceva mai târzie, probabil de la începutul secolului XVI. Față de cahlele de la Suceava, prezintă deosebiri și în redarea desenului (coroana și ciocurile drepte). Se află în colecția Institutului de Arheologie din Iași.

¹⁰ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*, p. 175–176.

¹¹ M. D. Matei, E. I. Emandi, *op. cit.*, p. 570–571, fig. 7/2.

¹² *Ibidem*, p. 557. Între materialele descoperite se află și o monedă, emisiune de la Ștefan al II-lea sau Petru al II-lea, din perioada 1443–1449.

¹³ R. Popa, M. Mărgineanu – Cârstoiu, *op. cit.*, p. 27–29, 46–51, fig. 23–27, 29; P. V. Batariuc, M. Andronic, *op. cit.*, p. 47–48; pentru stema dinastică a Moldovei vezi, Ștefan S. Gorovei, *Stema Moldovei și a voievozilor ei (secolele XIV–XVI)* (1972), în *Herb*, I (VI), 1999, 1–2, p. 13–22; *idem*, *Cu privire la heraldica medievală românească*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 1–2, p. 273–275.

¹⁴ R. Popa, M. Mărgineanu – Cârstoiu, *op. cit.*, p. 27–29.

Autorii descoperirii din str. Petru Rareș au considerat imaginea ca „vultur bicefal bizantin”, subliniind semnificația simbolului și folosirea acestui element de decor mai puțin obișnuit, rezervat doar pentru înfrumusețarea unor ctitorii domnești¹⁵.

Ulterior, în legătură cu această descoperire s-a exprimat și o altă opinie, potrivit căreia imaginea ar reprezenta o „pasăre bicefală” cu capete de cocori, cu o semnificație simbolică greu de definit¹⁶. De asemenea, s-a considerat că lipsa detaliilor anatomice specifice răpitoarelor – ciocul puternic curbat și capetele redată diferit – conduc la aprecierea că ele aparțin unor specii greu de determinat¹⁷.

Fără îndoială că descompunerea imaginii în elementele esențiale are importanța sa de netăgăduit, dar reconstituirea întregului din care face parte nu este de neglijat. Fiind vorba de o pasăre care nu există în lumea reală, încadrarea riguroasă în una sau alta din specii nu pare cea mai potrivită, cu atât mai mult, cu cât nu este rejudecat întregul.

Pasărea cu două capete nu apare în Physiolog sau în Bestiarii, ci numai în repertoriul reprezentărilor heraldice. Așa cum sublinia Michel Pastoureau, «L'aigle est le seul animal qui puisse être représenté bicéphale. Les exemples en sont relatifs rares au Moyen Âge et mal expliqués. Il semble que l'héraldique ait emprunté ce motifs aux tissus orientaux, eux-mêmes héritiers d'une tradition graphique plus ancienne»¹⁸. Vechi țesături spaniole de mătase de la sfârșitul secolului XII mai păstrează și astăzi imagini de acvile bicefale cu trupul masiv și aripile cu vârful în jos; sub aripi, doi lei cu capetele conturnate completează imaginea¹⁹.

Pentru o vreme anterioară descoperirilor de la Suceava, pasărea cu două capete și cu profilul nu întotdeauna acvilin este redată și în ceramică, pe vase, ieșind astfel din sfera strict heraldică, ca și acestea, dar arătând cu claritate sursa de inspirație și, în același timp, puterea simbolului²⁰. Avem în vedere aici binecunoscuta imagine de pe o farfurie descoperită cu multe decenii în urmă în Crimeea, în care pasărea cu trupul în formă de inimă este tratată liber, bogat ornamentată cu diverse elemente de decor: linii în rețea, spirale etc. (fig. 2/2). Alte apropieri din sfera strict heraldică privind imaginea în ansamblul ei nu fac decât să întărească convingerea că ne aflăm în fața unei reprezentări a acvilei bicefale²¹ (fig. 2/1).

Dacă la vremea descoperirilor de la Suceava imaginea cu acvila bicefală părea insolită, cercetări arheologice ulterioare vor arăta că nu era întâmplătoare, un simplu joc al hazardului determinat de neîndemânarea celui care a modelat-o în lut sau de necunoașterea simbolului ca atare. În acest sens, săpăturile de la „Curțile domnești” din Vaslui aveau să aducă câteva mărturii, unele inedite până acum²², altele cunoscute deja din literatura de specialitate.

Între mărturiile inedite semnalăm câteva fragmente de cahle pe care sunt înfățișate frânturi din imaginea ce va fi existat odinioară: două capete de păsări cu profil acvilin, având ciocurile deschise și limba scoasă (fig. 3/2, 5), părți din cele două gâturi unite în același trup (fig. 3/4) și din aripile deschise, arcuite ușor și îndreptate cu vârful în jos (fig. 3/3, 6, 10–11). Trupul suplu, încins cu o cingătoare din plăcuțe, și aripile sunt acoperite cu un penaj asemănător unor ace de brad sau, poate, imitând o broderie; capetele au legături abia schițate și gâturile împodobite cu elemente decorative (fig. 3/5, 7–9). Toate aceste mici fragmente au fost găsite într-o locuință pe care autorii descoperirilor o datează în timpul domniei lui Ștefan al II-lea, fiul și

¹⁵ M. D. Matei, E. I. Emandi, *op. cit.*, p. 571–574; M. D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții*, București, 1989, p. 96–97.

¹⁶ P. V. Batariuc, *op. cit.*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 1–2, p. 327; *eadem*, *Cahle descoperite în locuințe de orășeni la Suceava*, în *Arheologia Medievală*, I, 1996, p. 94, fig. 18/5; *eadem*, *Cahle din Moldova medievală...*, p. 116.

¹⁷ P. V. Batariuc, S. Haimovici, *Elemente animaliere pe cahle descoperite în Moldova medievală*, în *ArhMold*, XXVI, 2003, p. 166.

¹⁸ M. Pastoureau, *Figures de l'héraldique. Découvertes Gallimard*, 1996, p. 58. Asupra originii, semnificației și răspândirii acvilei bicefale în aria de răspândire a civilizației bizantine și postbizantine, vezi T. Teoteoi, *L'aigle impérial en tant que motif littéraire et source d'histoire comparée*, în *Études byzantines et post-byzantines*, IV, Iași, 2001, p. 181–197; M. M. Székely, Ștefan S. Gorovei, *Maria Asanina Paleologhina. O prințesă bizantină pe tronul Moldovei*, Sfânta Mănăstire Putna, 2006, p. 162–166.

¹⁹ R. Pinder Wilson, *Islamic Art. One Hundred Plates in Colour with an Introductory Essay on Islamic Art*, Londra, 1957, pl. 61.

²⁰ A. L. Jacobson, *Srednevekovij Chersones (XII–XIV vv.)*, în *MIA*, 17, 1955, p. 216–217, pl. XXXIV, nr. 142.

²¹ S. Atanasova, *Opit za novo t'lkuvane na izobraženieto nadvuglavija orel ot sarkofaga na car Ivan Alexand'r*, în *IIM – Târnovo*, XII, 1997, p. 194, fig. 4, imagine pe capitulul de marmură din biserica de la Țareveț, împreună cu grifon și monograma țarului Mihail al III-lea Șişman.

²² Informația și desenele le datorez regretatului profesor Alexandru Andronic.

urmașul lui Alexandru cel Bun²³. Din aceeași locuință considerată ca fiind a domniei s-au păstrat și cahle fragmentare cu Sfântul Gheorghe omorând balaurul²⁴, Ghepardul²⁵, ornamente gotice arhitecturale etc.

O bine cunoscută imagine de pe o cahă descoperită tot la „Curțile domnești” din Vaslui ne înfățișează pasărea cu două capete figurată în altă ipostază²⁶. Pe cahla păstrată parțial se desfășoară o scenă extrem de încărcată, în care personajul principal este un cavaler, însoțit de o domniță încoronată (?), sau mai curând de o doamnă cu capul acoperit cu o pălărie, coroana fiind reprezentată în mod obișnuit cu trei fleuroni. Subiectul scenei se derulează într-un peisaj cu pomi și păsări, în care apar soldați de strajă cu halebarde, flamuri cu însemne heraldice și baniere. Acțiunea se petrece însă într-un peisaj simbolic, deasupra celor două personaje principale fiind plasați arbori cu rădăcinile afară, posibilă aluzie la „pomul vieții”. În „peisaj” apar o pasăre cu picioare lungi, cu un inel în cioc, un vultur în colțul stâng al scenei, păsări ce amintesc simboluri heraldice cunoscute. În colțul drept al plăcii, o pasăre cu două capete este redată schematic, cu multă stângăcie²⁷. Pasărea simbolică are ciocurile curbate, corpul alungit văzut din profil și aripile desfăcute (fig. 1/2).

Pe o altă placă, într-o scenă identică, aceleași personaje sunt dispuse invers, pasărea cu două capete aflându-se, de data aceasta, în colțul stâng al piesei²⁸. Imaginea este, de fapt, o altă variantă locală a temei.

Cele două cahle au fost găsite într-o groapă de dimensiuni mari, aruncate acolo în urma unor reamenajări întreprinse în interiorul palatului domnesc din vremea lui Ștefan cel Mare²⁹. Reamenajările s-au făcut aici la sfârșitul secolului al XV-lea sau începutul secolului următor, când sobele vechi au fost refăcute. Datarea pieselor și a altor materiale ceramice în această vreme a fost asigurată de o monedă ungurească de argint de la Vladislav al II-lea (1490–1516), care a circulat după 1490. În aceeași groapă, au fost găsite și cahle cu stema dinastică a Moldovei, cu pseudo-tenanți cu fața ovală și părul lung, realizate între 1480–1491, ceea ce ar sugera încadrarea cronologică a cahleurilor în această vreme³⁰. Cu toate acestea, până la o reluare a cercetării întregului material arheologic, considerăm că o încadrare cronologică în prima jumătate a secolului al XVI-lea nu ar putea fi departe de adevăr, dacă avem în vedere maniera de redactare a temei extrem de stilizată, coifurile triunghiulare ale oștenilor și personajului principal, chenarul mult simplificat, care-și arată descendența etc.

Scena a fost considerată ca înfățișând „un alai domnesc, cu cavaleri purtători de flamuri și bandiere și halebardieri de strajă”, unde „este reproduș și vulturul bicefal”, făcându-se, totodată, analogie la reprezentarea vulturului imperial bizantin de pe acoperământul de mormânt al doamnei Maria de Mangop de la mănăstirea Putna³¹. S-a avansat atunci ideea, doar „ca ipoteză de lucru”, că „imaginea redă alaiul domnesc prilejuit de sosirea în Moldova a Mariei, care venea din Crimeea”³².

Împreună cu cahleurile ce înfățișează „alaiul domnesc”, s-au găsit și altele, cu un cavaler în armură, cu coif și flamură, figurat central. Scena este completată de un grup de capridee și un câine de vânatoare, care definesc caracterul imaginii (fig. 4/1). Și aici se regăsesc elemente heraldice înscrise pe flamura cavalerului și pe o bandieră. Pe baza acestor elemente heraldice și îndeosebi a crucii duble de pe flamura cavalerului (?), care apare în blazonul lui Ștefan cel Mare, autorii descoperirii au considerat scena ca fiind „un alai de vânatoare domnească”³³.

²³ Al. Andronic, R. Popescu, C. Popescu, *Vaslui – reședință domnească și capitală. 550 de ani de la atestarea documentară (1435–1985)*, în *AMM*, VII–VIII, 1985–1986, p. 208, nota 26. În locuința domnească au fost găsite monede anepigrafe de aramă de la Alexandru cel Bun și urmași, precum și cahle cu vultur. Cahlele cu vultur sunt cele ilustrate în prezentul articol la fig. 2/2–11.

²⁴ Al. Andronic, *Unele probleme referitoare la feudalismul de contact și cultura medievală din Moldova în secolul al XV-lea*, în *MemAntiq*, IX–XI, 1977–1979, p. 284–285, fig. 2.

²⁵ *Ibidem*, p. 284, fig. 1.

²⁶ R. Popescu, *Cahle și plăci decorative descoperite la Curtea domnească din Vaslui*, în *RMMI–MIA*, XLVII, 1978, 2, p. 68–69, fig. 7; Al. Andronic, I. Bauman, M. Istrate, R. Maxim–Alaiba, R. Popescu, *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1976–1977*, în *AMM*, I, 1979, p. 108, fig. 6/2.

²⁷ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova medievală...*, p. 122, unde se subliniază că pasărea cu două capete este rezultatul unui defect de imprimare, fiind lipsit de temei să fie considerat vultur imperial bizantin.

²⁸ Al. Andronic, R. Popescu, *Vaslui reședință voievodală în secolele XV–XVI*, în *AIIA*, XVII, 1980, p. 595, fig. 6/1.

²⁹ R. Popescu, *op. cit.*, p. 69.

³⁰ P. V. Batariuc, *op. cit.*, în *ArhGen*, II (VII), 1995, 1–2, p. 318–319.

³¹ Al. Andronic, R. Popescu, *Curtea domnească de la Vaslui din vremea lui Ștefan cel Mare*, în *Muzeul Național*, VI, 1982, p. 161.

³² *Ibidem*.

³³ R. Popescu, *op. cit.*, p. 65–68, fig. 4–6; Al. Andronic, R. Popescu, *op. cit.*, în *Muzeul Național*, VI, 1982, p. 161.

Cele două scene ilustrate pe cahlele de la Vaslui, ambele înscrise în chenare cu elemente asemănătoare, ne arată că ne aflăm, de fapt, în fața unei narațiuni din care cunoaștem două episoade: unul cu „alaiul domnesc” și cel de-al doilea, cu un vădit caracter cinegetic. Cine va fi fost acest personaj este mai greu de precizat, dar el apare și pe o cahă descoperită în Secuime și, probabil, nu întâmplător acolo.

Cahla a fost descoperită la Dejuțiu (Décsfalva), jud. Harghita și a fost datată aici în secolul al XVI-lea³⁴. În scena considerată cu subiect cinegetic este înfățișat cavalerul în armură, cu un coif împodobit cu trei fleuroni cruciformi, având pe flamură înscrisă aceeași cruce dublă. În partea de sus a scenei, așa cum bine se remarcă, unele reprezentări ca „soarele în formă de rozetă, luna asemănătoare cu o jumătate de disc, steaua și vulturul cu două capete, par să fie elementele unei steme”³⁵. Acvila bicefală este redată clar pe cahla de la Dejuțiu în colțul stâng al piesei (fig. 4/2).

Dacă în cazul cahlelor de la Vaslui au existat suspiciuni, în parte întemeiate, în legătură cu prezența păsării cu două capete în scena cu „alaiul domnesc”, interpretată ca fiind rezultatul unei imprimări defectuoase a motivului în pasta cahlei, imaginea de la Dejuțiu nu face decât să înlăture îndoiala și să indice, în același timp, și calea de propagare a subiectului. Cahlele cu cavaler de la Vaslui nu sunt de altfel decât imitații inspirate după o imagine comună, cu chenare identice și mici deosebiri între ele în redarea temei³⁶. În cazul exemplarelor cu cavaler și doamnă o serie de detalii par să fi fost copiate după modele diferite. Calea de propagare este, fără îndoială, dinspre Transilvania spre Moldova și în nici un caz invers. Prin urmare, descoperirea de la Dejuțiu ne arată că imaginea în discuție nu poate fi pusă în legătură cu venirea doamnei de la Manogop în Moldova și cu atât mai mult cu nunta lui Ștefan cel Mare cu Maria³⁷.

Reîntorcându-ne la scenele ilustrate pe cahlele de la Vaslui, ele ne dezvăluie crâmpoșe din viața personajelor întruchipate, înfățișate în costumele de epocă și în obiceiurile de la curte, înconjurate de simboluri bine cunoscute lor și mai puțin accesibile nouă. Ele ne relevă o realitate, subliniată în repetate rânduri, aceea că „omul medieval trăia într-o lume populată de semnificații, trimiteri, suprasensuri... „într-o natură care vorbea neîncetat un limbaj heraldic, în care un leu nu era doar un leu, o nucă nu era doar o nucă, un hipogrif era tot atât de real ca un leu pentru că la fel cu acesta era un semn...”³⁸.

Totul era semn și vizibilul nu avea valoare decât prin aceea că el acoperea invizibilul. Oamenii evului mediu nu faceau diferența între animale reale, familiare sau exotice și monștrii imaginari. O singură pasăre – vulturul – putea fi real, sau să devină himeric, atunci când era bicefal. Potrivit credinței creștine important era să meditam la semnificația obiectelor și să nu discutăm autenticitatea³⁹.

Pe aceste temeuri, unele animale redată într-o manieră extrem de stilizată, nu ne mai comunică decât foarte puțin despre morfologia lor externă, care pentru un animal dat și într-o atitudine precisă era întotdeauna aceeași⁴⁰. Sublinierea unei atitudini, ca în cazul cahlelor de la Suceava, și asocierea cu simboluri heraldice de rang apropiat, ca în scena de la Vaslui, erau mai importante decât evidențierea elementelor componente sau a detaliilor. Același lucru se va observa și mai târziu pe cahlele din secolul al XVII-lea, când imaginea în ansamblul ei va explica simbolul, fie că pasărea simbolică este redată cu profil acvilin, fie că nu (fig. 5–9).

Pentru aceeași vreme, pe sobele din spațiul central-european mai apropiat se cunosc extrem de puține imagini cu acvile bicefale, comparativ cu altele. Mai vechi par să fie imaginile de pe o cahă pragheză, cu o datare incertă în prima jumătate a secolului al XV-lea⁴¹ și din castelul de la Špilberk, de la începutul aceluiași

³⁴ Benkő Elek, Ughy István, *Székelykeresztúri kályhacsempék*, 15–17 Század, București, 1984, p. 55–56, fig. 17; D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1700*, Cluj–Napoca, 2004, p. 211, pl. 46/D:1.

³⁵ Benkő Elek, Ughy István, *op. cit.*, p. 18–19; soarele și luna crai-nou de pe cahla de la Dejuțiu ar putea reprezenta simbolurile secuilor. Pentru aceste simboluri vezi D. Cernovodeanu, *Evoluția armeriilor Țărilor Române de la apariția lor și până în zilele noastre (sec. XIII–XIX)*, Brăila, 2005, p. 159–160; M. Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate și independență în simbol. Album heraldic*, București, 1981, p. 20–21.

³⁶ D. Marcu Istrate, *Cahle din Transilvania și Banat de la începuturi până la 1770*, Cluj–Napoca, 2004, p. 137, nota 67.

³⁷ Pentru această interpretare vezi M. V. Rădulescu, *Episoade din istoria Moldovei redată pe cahle descoperite la Curtea Domnească de la Vaslui: nunta lui Ștefan cel Mare cu Maria de Mangop*, în *SMIM*, XXIV, 2006, p. 81–100.

³⁸ U. Eco, *Arta și frumosul în estetica medievală*, București, 1999, p. 67.

³⁹ L. Réau, *Iconographie de l'Art Chrétien*, t. I, cap. II, p. 76–78, Paris, 1955.

⁴⁰ R. Delort, *Animalele și istoria lor*, București, 1993, p. 95–96.

⁴¹ J. Richterová, *Středověké kachle*, Praga, 1982, p. 27, fig. 20/2.

secol⁴². Acvilele bicefale sunt figurate central sau în scut și au o tratare plastică apropiată reprezentărilor heraldice – profile acviline, aripi întinse, corp alungit și coadă depliată⁴³. La Špilberk, ele apar împreună cu alte reprezentări heraldice, între care și cele ale ordinului dragonului, fiind legate astfel de numele împăratului Sigismund de Luxemburg. În cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, reprezentările heraldice îi sunt asociate numeroase elemente decorative: rozete, caractere gotice, flori și păsări, toate redade schematic⁴⁴.

O acvilă bicefală, dispusă în scut, apare sporadic și în Polonia, la Jankowo Dolne, în ultimul sfert al secolului al XV-lea. Despre această imagine se consideră că reprezintă herbul familiei Śrzeniawa⁴⁵.

O imagine aparte este înfățișată, însă, pe două cahle descoperite în palatul de la Buda, date în anul 1486, după cucerirea Vienei de către regele Matia. Pe ambele cahle este figurat un cavaler în armură, care ține un scut în mâna stângă. Pe scutul cavalerului este redată heraldic acvila bicefală⁴⁶. Despre această imagine s-a afirmat că ea l-ar reprezenta pe Iulius Caesar, ca primul împărat, și nu armele Austriei⁴⁷. În același timp, s-a subliniat că rămâne încă neclar dacă acvila bicefală de pe scutul cavalerului este doar o trimitere simbolică, sau poate fi și o referire la o persoană bine cunoscută, eventual regele Matia⁴⁸. Din același atelier de la Buda și din aceeași vreme provin și cahlele de colț descoperite la Stephansdom din Viena cu acvila bicefală purtând armele Austriei⁴⁹.

Și în zone mai îndepărtate ale Europei, pe teritoriul actual al Elveției, în descoperirile de la Aarberg și Berna, acvila imperială este redată central sau în scut, cu ambele capete încoronate și aripile cu vârful îndreptate în jos, pe frumoase cahle acoperite sau nu cu smalt, date în a doua jumătate a secolului al XV-lea⁵⁰.

Simpla enumerare a imaginilor cu acvile bicefale din zona amintită evidențiază cu claritate deosebirile dintre acestea și cele de pe cahlele din Moldova. Pe acestea din urmă, pasărea himerică este tratată liber, schematic sau naturalist, păstrând însă, în ansamblu, elemente din redarea heraldică. Aceste elemente apar estompate prin transpunerea motivelor în formă populară, cu imperfecțiunile și stângăciile inerente manierei de prezentare⁵¹.

Ca și în cazul imaginii cu cavaler de la Buda, pentru explicarea căreia au fost emise mai multe ipoteze, și în privința scenelor ilustrate pe cahlele de la Vaslui rămân, în continuare, întrebări fără răspuns.

Cu toate că scenele în discuție sunt doar în parte descifrate, ceea ce ni se dezvăluie cu claritate este că simbolurile heraldice – acvila, acvila bicefală – trec din sfera heraldică în ádecorativ, fără să-și fi pierdut înțelesul, iar asocierea lor într-o anume ordine ne arată cu prisosință acest lucru. Aceeași afirmație se poate face și în legătură cu acvilele bicefale de pe cahlele de la Suceava, fără ca unele din vechile aserțiuni să mai poată fi convingătoare⁵².

⁴² H. Jordánková, I. Loskotová, *Špilberská kachlová kamna jejich stavebnici*, în *Archaeologia historica*, 27/2002, p. 559, fig. 4/5.

⁴³ J. Richterová, *op. cit.*, fig. 20/2; H. Jordánková, I. Loskotová, *op. cit.*, fig. 4/5.

⁴⁴ H. Jordánková, I. Loskotová, *op. cit.*, p. 560, fig. 7/5.

⁴⁵ T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Museum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno, 2003, p. 37, 65, fig. 65.

⁴⁶ Voit Pál, *Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye*, în *Budapest Régiségei. A budapesti történeti Múzeum Évkönyve*, XVII, 1956, p. 125, fig. 52 și p. 148, cu specificarea că regele Matia nu a adoptat la însemnele sale reale acvila bicefală; Kozák K., *Kétféjú sasos kályhacsempék Magyarországon*, în *Budapest Régiségei*, XX, 1963, p. 166.

⁴⁷ Holl I., *Spätgotische Öfen aus Österreich. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX*, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. LII, 2001, fasc. 4, p. 355, fig. 5 și p. 374, nota 18 despre xilogravura de la Berna din 1460/1480, cu inscripția „Julius der erste Keiser”; pentru semnificațiile acvilei bicefale vezi și Guy de Tervarent, *Attributs et symboles dans l'art profane 1450–1600. Dictionnaire d'un langage perdu*, Geneva, 1958, vol. I, p. 4–6.

⁴⁸ Holl I., *Spätgotische...*, p. 374, nota 19.

⁴⁹ Voit Pál, *op. cit.*, în *Budapest Régiségei*, XVII, 1956, p. 119, fig. 45.

⁵⁰ E. Roth Heege, *Die Funde vom Stadtplatz in Aarberg*, în *Archäologie im Kanton Bern I. Fundberichtfund Aufsätze*, Berna, 1990, p. 72–74, fig. 73/4; E. Roth, *Thun, Obere Hauptgasse 6/8. Die funde der Rettungsgrabungen von 1989*, în *Archäologie im Kanton Bern*, vol. 4, Berna, 1999, p. 343–345, 366, fig. 22.

⁵¹ Pentru atelierele periferice sau populare care produceau cahle ornamentate cu un decor mult simplificat, amintind de arta populară, vezi P. V. Batariuc, *Ateliere pentru prelucrarea cahlelor în Moldova medievală*, în *SCIVA*, 43, 1992, 2, p. 219–220.

⁵² Vezi comentariul aferent cu privire la posibila apariție a acestui decor în legătură cu titlul de despot acordat de împăratul Ioan Paleologul lui Alexandru cel Bun și afirmația despre îngăduința acordată de domn pentru folosirea simbolului pe cahlele din locuința meșteșugarului sucevean. M. D. Matei, *op. cit.*, p. 96–97; P. V. Batariuc, *Elemente heraldice...*, p. 327.

Timp de aproape un secol și jumătate, simbolul acvilei bicefale nu se mai regăsește pe cahlele din Moldova. Imagini cu acvile bicefale reapar de-abia în timpul domniei lui Vasile Lupu și se vor întâlni, în continuare, până spre sfârșitul secolului al XVII-lea – începutul celui următor, detașându-se numeric și ca realizări artistice descoperirile de la Iași. Aceste descoperiri sunt deseori datate necorespunzător sau încadrate larg în timp, fără nuanțările cronologice atât de necesare.

Între descoperirile bine date pot fi incluse frumoasele imagini de pe cahlele găsite în urma unor săpături de salvare întreprinse la Iași, în apropierea ctitoriei lui Miron vodă Barnovschi, la intersecția străzilor Sf. Lazăr cu Ghica Vodă⁵³. Aici s-au recuperat resturile unor sobe monumentale distruse după un puternic incendiu, așa cum o dovedesc cahlele cu smalțul zgurificat și ceramica din caolin, deformată de foc. Cahlele ar putea să provină de la trei sobe, una din ele decorată cu cahle-tapet, iar celelalte două cu acvile bicefale și lei afrontați care susțin un vas de factură orientală. De la aceste sobe s-au păstrat și cahle fragmentare de coronament, bogat ornamentate și ele cu cruci simple, încadrate de garoafe, semipalmete și frunze de acant. Majoritatea pieselor, cu excepția unui singur exemplar, sunt modelate în tipare de lemn, cu detaliile corect redată, nesmălțuite sau acoperite cu un smalț de foarte bună calitate, toate vădind o realizare remarcabilă.

Câmpul acestor cahle este ocupat în întregime de o pasăre cu aripile întinse, cu penele de plutire în sus. Acvila are gâturile cu legături, trupul înșolzit de pene și coada tratată ornamental în forma unor frunze de stejar. Capetele au ciocurile deschise și limbile afară, în croșet. Pentru a-i sublinia maiestatea, deasupra capetelor a fost redat un postament care susține o cruce centrală, flancată de două mici coroane deschise (fig. 5/1). Cahlele sunt dreptunghiulare, au picior de montare scurt și dimensiuni cuprinse între 20,0 cm x 24,3 cm; ele pot fi incluse în tipul IX D din clasificarea cahlelor⁵⁴.

O singură piesă găsită împreună cu acestea se deosebește nu numai prin calitatea execuției și dimensiuni, cât, mai ales, prin prezentarea plastică a acvilei, mult stilizată. Pasărea are capetele încoronate redată cu stângăcie, aripile cu un penaj abia schițat, coada cu aspect vegetal și membrele, ca și cum ar fi desprinse de trup, cu ghearele nefiresc îndreptate spre interior (fig. 5/2). Realizarea temei este mediocră, dar elementele esențiale sunt bine prinse. Imaginea, în ansamblul ei, degajă un aer naiv, foarte apropiat gustului popular. Cahla era prinsă în corpul sobei fie alături de piesele decorate cu lei afrontați, fiind de dimensiuni apropiate, fie provenea, mai curând, de la o altă instalație de încălzit.

Datarea acestor piese nu comportă nicio dificultate grație numeroaselor monede descoperite, între care amintim emisiuni moldovenești din timpul domniei lui Eustratie Dabija (1661–1665), poloneze și suedeze din anii 1645–1665⁵⁵. Cele mai târzii emisiuni monetare, cu anul baterii 1665, marchează momentul distrugerii construcțiilor cu sobe, dar nu și datarea cahlelor, care este anterioară acestui an, probabil de la sfârșitul domniei lui Vasile Lupu.

Din ceea ce știm până acum, exemplare identice sau asemănătoare cu cele descoperite în apropierea mănăstirii Barnovschi nu au mai fost găsite și în alte zone ale orașului, dar cahle cu acvile bicefale au fost semnalate și pe strada C. Negri, în preajma mănăstirii Sf. Sava⁵⁶. De aici provin mai multe piese pe care pasărea simbolică este înfățișată cu corpul masiv, supradimensionat, cu aripile de plutire cu vârfurile în jos și coada terminată în volute (fig. 6/1–3). Capetele poartă coroane deschise redată diferit, iar coada și gâturile sunt strânse în legături; în gheare ține însemnele puterii, în dreapta spada și în stânga buzduganul (fig. 6/2–3). La unele exemplare, însemnele puterii fiind plasate pe marginea cahlei nu mai apar imprimate în imagine (fig. 6/1). Corpul și aripile sunt acoperite cu un penaj bogat, frumos redat, răsfirat ca bățut de vânt, sugerând oprirea acvilei din zbor. Cahlele păstrate întregi sunt patrulete, cu dimensiuni cuprinse între 15,5 cm × 17,2 cm. De la aceeași sobă provin și cahle de coronament cu doi dragoni cu capetele conturnate, cu o coroană deschisă

⁵³ Cercetări efectuate de un colectiv constituit din prof. Al. Andronic (responsabil), R. Popovici, C. Asăvoaie și C. Ionomu, la sfârșitul anului 1991. Rezultatele cercetărilor au fost comunicate în *Săpături de salvare în vatra istorică a Iașilor*, la *Sesiunea anuală de rapoarte arheologice*, Iași, 15–17 mai 1992.

⁵⁴ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova*..., fig. 1/35.

⁵⁵ R. Popovici, *Șantierul arheologic Mănăstirea Barnovschi (Iași) – 1991: Descoperiri monetare*, în *AIIX*, XXXII, 1995, p. 525–529. Cele 19 monede descoperite în complexul cu cahle asigură datarea pieselor cu acvile bicefale în perioada menționată.

⁵⁶ Al. Andronic, Eug. Neamțu, St. Cheptea, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1961–1967*, în *ArhMold*, IX, 1980, p. 104, 106, 109, fig. 10/1–2; Al. Andronic, *Probleme referitoare la cultura urbană medievală din secolele XV–XVII din Moldova*, în *Carpica*, X, 1978, p. 269, fig. 4.

deasupra și o rozetă în vârful cozilor. Cahlele au fost datate *grossomodo* în secolul al XVII-lea, datorită condițiilor în care au fost găsite, în deranjamente ce au făcut extrem de dificilă investigarea arheologică⁵⁷.

Variante ale acvilei prezentată cu însemnele puterii sunt cunoscute din numeroase puncte, atât de la Curtea Domnească⁵⁸, cât și de pe teritoriul orașului⁵⁹, exemplare identice fiind semnalate și la mănăstirea Dobrovăț⁶⁰. Pe aceste cahle, corpul acvilei este acoperit cu un penaj bogat care, de data aceasta, imită zalele. Întreaga compoziție este completată cu flori (lalele) și sferturi de rozete cu petale dispuse în colțurile piesei (fig. 7/4, 6–7).

Alte imagini, mult stilizate, reduc decorul în zale la simple linii în zigzag care acoperă aripile și gâturile arcuite, iar coroanele și florile sunt doar sugerate (fig. 7/1)⁶¹. O cahlă fragmentară descoperită la Ionășeni, com. Trușești, jud. Botoșani, pe locul numit „La Țintirim”, păstrează numai o parte din aripa acvilei decorată cu mici triunghiuri⁶² (fig. 7/2). Un alt fragment descoperit „La Temelii” într-o localitate cu același nume din com. Vârfu Câmpului, același județ, a fost probabil decorat cu un motiv asemănător celui de pe cahlele găsite în apropierea mănăstirii Barnovschi⁶³.

Din vechile investigații de teren și din săpăturile sistematice de la Curtea Domnească provine un grup de cahle pe care pasărea bicefală este redată cu trupul cordiform și coada în evantai. Capetele și o parte din trup sunt despărțite, iar coroana deschisă este dispusă central. Ca elemente decorative sunt folosite liniile în rețea pe gâturi și pe trup, colțurile cahleii fiind ornamentate și ele cu obișnuitele sferturi de rozetă (fig. 8/1–6). Cahlele sunt lucrate dintr-o pastă densă, cu nisipul bine ales, fapt ce confirmă vechea datare. Singurele criterii de datare pentru aceste piese au fost cahlele decorate cu turnuri de cetate găsite împreună⁶⁴. Pe baza cahlelor cu turnuri de cetate de la Târgoviște, dintre care una are data 1656, și de la Hetiur–Sighișoara, cu anul 1714, piesele de la Iași au fost datate larg în secolele XVII–XVIII⁶⁵.

Acvila bicefală apare și într-o frumoasă imagine, deosebită ca prezentare simbolică și plastică, pe cahlele descoperite relativ recent la Căușeni (Republica Moldova), fiind prima semnalare de acest fel din spațiul pruto-nistrean⁶⁶. Aceste cahle au dimensiunile cuprinse între 14,0 cm x 18,5 cm și sunt acoperite cu un smalț verde-oliv. Acvila bicefală este reprezentată cu coroanele deschise pe ambele capete, cu buzduganul în gheara dreaptă și sabia în stânga. Între gâturile lungi și elegant arcuite, o cruce greacă, din care străbat raze, întregeste și întărește, în același timp, puterea simbolului. Gâturile, corpul și coada terminată în volute sunt prinse în legături, redată ornamental (fig. 6/5). Dintr-o cahlă fragmentară de colț se mai păstrează o parte din coada terminată în volute și sabia cu tăișul ușor curb în gheara stângă (fig. 6/4).

Cahlele au fost descoperite într-o locuință cercetată parțial în apropierea bisericii Adormirea Maicii Domnului, încadrată cronologic între mijlocul și sfârșitul secolului al XVII-lea⁶⁷. Imaginile în discuție au fost puse în legătură cu întemeierea la Dunărea de Jos, după 1540, a Mitropoliei Proilaviei și a influenței pe care a exercitat-o aceasta în regiunile ocupate de otomani și tătari asupra creștinilor de la Dunăre, Nistru și din

⁵⁷ Al. Andronic, Eug. Neamțu, St. Chepte, op. cit., în *ArhMold*, IX, 1980, p. 104; mulțumesc aici doamnei dr. Ruxandra Alaiba pentru informațiile primite și desenul oferit spre publicare.

⁵⁸ Al. Andronic, Eug. Neamțu, M. Dinu, op. cit., în *ArhMold*, V, 1967, p. 258, fig. 63/1, 3.

⁵⁹ N. N. Pușcașu, V. M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în *RMM–MIA*, XIV, 1983, 2, p. 53, fig. 38.

⁶⁰ *Ibidem*

⁶¹ Al. Andronic, Eug. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956–1960*, în *ArhMold*, II–III, 1964, p. 421, fig. 10/1.

⁶² N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970, p. 249, p. 507, pl. CXXXI/15.

⁶³ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, op. cit., p. 300, 608, pl. CXXXII/1.

⁶⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Cercetări arheologice în orașul Iași și împrejurimi*, în *SCȘ-Iași, Istorie*, VII, 1956, 2, p. 24, fig. 18/2; Al. Andronic, Eug. Neamțu, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Iași în anii 1956–1960*, în *ArhMold*, II–III, 1964, p. 417, fig. 9/3; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, Em. Zaharia, *Așezări ...*, p. 446, pl. LXX/9. O parte din piese se află în colecția Institutului de Arheologie Iași și au putut fi verificate, iar desenele refăcute și reconstituite grafic.

⁶⁵ Al. Andronic, Eug. Neamțu, M. Dinu, op. cit., în *ArhMold*, V, 1967, p. 253, fig. 63/2, 4.

⁶⁶ I. Tentiuc, *Observații privind cahlele din locuința medievală de la Căușeni*, în vol. *Omagiu profesorului Gheorghe Postică*, Chișinău, 2004, p. 244–245, fig. 1/1.

⁶⁷ *Idem*, *Unele observații despre cahlele cu motive heraldice de la Căușeni*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, Brăila, 2009, p. 429.

Ucraina hanului tătarese⁶⁸. Mitropolitul Proilaviei își avea reședința în mod obișnuit la Brăila, dar temporar putea sta și la Ismail, Reni, Galați sau Căușeni⁶⁹.

Alte reprezentări ale păsării bicefale ne sunt oferite de descoperirile de la Botoșani și Tazlău, ambele apropiate prin aerul naiv ce se degajă din interpretarea subiectului redat în formă populară.

Despre cahlele de la Botoșani nu se cunoaște cu certitudine locul exact al descoperirii, dar se consideră că ele ar putea proveni din apropierea Bisericii Popăuți, întrucât au făcut parte din vechea colecție a Muzeului de Istorie⁷⁰. Cele două fragmente păstrate permit reconstituirea grafică a decorului. Pasărea are pe ambele capete coroane închise, ciocurile scurte fără profil acvilin, penele de plutire cu vârfurile în sus și membrele terminate cu gheare puternice sprijinite pe cele două rozete plasate la distanțe inegale față de marginea inferioară a cahlei. Un chenar format din trei șiruri de pastile în relief și rozete închide imaginea (fig. 9/2–3). Potrivit caracteristicilor pastei și dimensiunilor, cahla a fost încadrată larg în secolul al XVII-lea și inclusă în tipul *IX D* din clasificarea cahlelor⁷¹.

Despre cahla de la Tazlău, descoperită cu prilejul unor lucrări de sistematizare în incinta mănăstirii, s-a considerat că are ca reprezentare acvila bicefală. Ea a fost găsită într-o locuință din incinta mănăstirii (L1 din sectorul de nord-est), împreună cu cahle decorate cu motive geometrice, vegetale și asociate și a fost datată în secolul al XVII-lea⁷². Ca dimensiuni are 18,3cm lungime x 15cm lățime. După caracteristicile pastei, a dimensiunilor și a asocierii cu alte materiale s-ar plasa mai curând spre sfârșitul aceleiași secol și începutul celui următor. Potrivit clasificării cahlelor poate fi inclusă în tipul *IX D*: dreptunghiulare, cu picior de montare scurt și decor în relief⁷³. Capetele păsării au ciocurile deschise și limba afară, trupul disproporționat și aripile cu vârfurile atingând membrele subțiri, acestea din urmă redată ca două fâșii înnodate. Între capete se disting linii oblice în relief, indicând, probabil, locul coroanei. Unele elemente redată în desen, cum sunt cele două inimi, la care se adaugă și altele, ar sugera o necunoaștere a subiectului, ca o copiere fără înțeles a temei schițate (fig. 9/1)⁷⁴. Imaginea nu mai păstrează nimic din măreția acvilei.

O ultimă semnalare ne-a parvenit recent din descoperirile de la Cetatea Nouă a Romanului, din vechile campanii arheologice care au localizat și datat cetatea⁷⁵. Printre fragmentele de cahle cu motive geometrice, vegetale, zoomorfe, cu sirena bicaudată etc, multe din ele datate în secolele XV–XVI, se pot observa două imagini: una cu o pasăre cu trupul acoperit cu pene, având aripile cu vârfurile în sus, coada în eventai și în volute (fig. 7/5), și o alta, păstrând o parte din coada terminată în frunză de acant (fig. 7/3). Datarea acestora în secolele XV–XVI este, fără îndoială, prea timpurie, iar plasarea lor în secolul următor mai plauzibilă.

Din simpla înșiruire a descoperirilor ni se dezvăluie cu claritate faptul că două au fost etapele în care pe cahlele din Moldova apar imagini cu acvile bicefale.

Primele apariții datează din vremea urmașilor lui Alexandru cel Bun, când încep să fie cunoscute cahlele figurate care se vor generaliza în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea, în timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Aceste prime apariții, dacă datările sunt absolut corecte, coincid cu vremea când sunt semnalate pentru prima dată astfel de motive decorative pe sobele din spațiul germanofon. Din acest spațiu, din zona Alpilor elvețieni și din sudul Germaniei s-a răspândit soba din cahle, împreună cu un întreg cortegiu de teme și motive decorative, ca: scene inspirate din viața de curte sau din istoria sacră, animale reale sau

⁶⁸ *Ibidem*, p. 438

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Informație primită de la regretatul profesor Paul Șadurschi. Pentru desene și alte informații mulțumesc domnului Eduard Setnic.

⁷¹ P. V. Batariuc, Ed. Setnic, *Cahle inedite de la Botoșani*, în *Acta Moldaviae Septentrionalis*, IV, 2005, p. 264–265, fig. 2/3–4.

⁷² Șt. Scorțanu, *Mănăstirea Tazlău, jud. Neamț. Date arheologice*, comunicare prezentată la cea de-a XXVI-a sesiune națională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1995, Iași, 15–17 mai 1992; Gh. Dumitroaia, *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987–1991)*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 295; P. V. Batariuc, El. Ciubotaru, Gh. Dumitroaia, *Expoziția cahle medievale din Moldova – catalog*, Muzeul de istorie Piatra Neamț, 1995, p. 19, 138a.

⁷³ P. V. Batariuc, *Cahle din Moldova*..., p. 183.

⁷⁴ Desenul și alte informații le datorez regretatului coleg de la Muzeul de Istorie din Piatra Neamț, Ștefan Scorțanu.

⁷⁵ V. Ursachi, *Inițierea cercetărilor arheologice sistematice de la Cetatea Nouă a Romanului*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, Brăila, 2009, p. 279–280, pl. 7/1, 10.

fabuloase din Bestiarii, elemente heraldice etc⁷⁶. Printre elementele heraldice, acvila bicefală cea mai celebră era cea din armoariile Sfântului Imperiu Romano-German, definitiv fixat sub domnia împăratului Sigismund, la începutul secolului al XV-lea⁷⁷. Acum e timpul când apar și primele reprezentări pe cahlele din spațiul germanofon și această coincidență nu este nicidecum întâmplătoare. Rămân însă, în continuare, întrebări firești cu referire la calea de răspândire a motivului până în Moldova, mai ales că în spațiul transilvan acvila bicefală ca reprezentare centrală pe cahle își face apariția cu mult mai târziu, la mijlocul secolului al XVI-lea⁷⁸ și, cu atât mai mult, în Țara Românească⁷⁹. Cea mai timpurie cahlă cu acvila bicefală a familiei Cantacuzino din Țara Românească poartă data 1666 și numele meșterului care a cioplit tiparul și a realizat o adevărată operă de artă⁸⁰.

Timp de aproape un secol și jumătate, cahle cu reprezentarea acvilei bicefale nu se mai cunosc în descoperirile din Moldova. Ele reapar în timpul domniei lui Vasile Lupu, mai ales spre sfârșitul acesteia, cahlele descoperite în apropierea mănăstirii Barnovschi, bine datate, fiind o dovadă elocventă. Cele mai numeroase imagini se întâlnesc, însă, spre sfârșitul secolului XVII – începutul celui următor și se fac remarcate prin mai multe variante, ceea ce presupune nu numai o departajare cronologică a lor, ci și o anumită preferință arătată subiectului. Ele se detașează ca un grup compact, care deși primește influențe transilvănene, ca și în cazul cahlelor din Țara Românească, au trăsături distincte, particulare.

Așa cum lesne s-a putut constata, cele mai numeroase cahle împodobite cu acvile bicefale au fost găsite la Iași, în perimetrul Curții Domnești, dar și în case de orașeni, care vor fi aparținut unor boieri sau unor oameni cu o frumoasă stare materială, negustori bogați, meșteșugari etc. Ca și în cazul altor descoperiri de cahle de inspirație heraldică, mai bine cunoscute pentru secolul al XV-lea, se poate presupune că și în această vreme prezența imaginilor cu acvile bicefale de la Curtea Domnească din Iași poate fi explicată prin caracterul aulic al construcțiilor. Ele își au temeiul în herbul Cantacuzinilor moldoveni care „Mândri de descendența lor bizantină au purtat întotdeauna pajura bicefală, întrebuițând-o în sigilii, pe morminte, în pisaniile bisericilor ctitorite de ei și chiar pe unele bijuterii. Ramura moldovenească, prin frații Toma și Iordachi Cantacuzino au format unul din neamurile cele mai îmbelșugate, mai bogate, mai doritoare de putere și mărire”⁸¹.

Nu același lucru se poate afirma despre cahlele descoperite în alte zone ale orașului sau în incintele unor mănăstiri, unde motivele decorative sunt descărcate de mesajul emblematic. Cu toate acestea, ceea ce se poate afirma fără teama de a greși este că simbolurile sunt bine înțelese și acvila bicefală bine cunoscută de moldoveni, atât de familiară⁸², încât a depășit cadrul heraldic propriu-zis decorând și interioare de case, așa cum o dovedesc cahlele descoperite prin cercetări arheologice.

⁷⁶ M. V. Batariuc, *Cahle din Moldova...*, p. 34–36.

⁷⁷ M. Pastoureaux, *op. cit.*, p. 58.

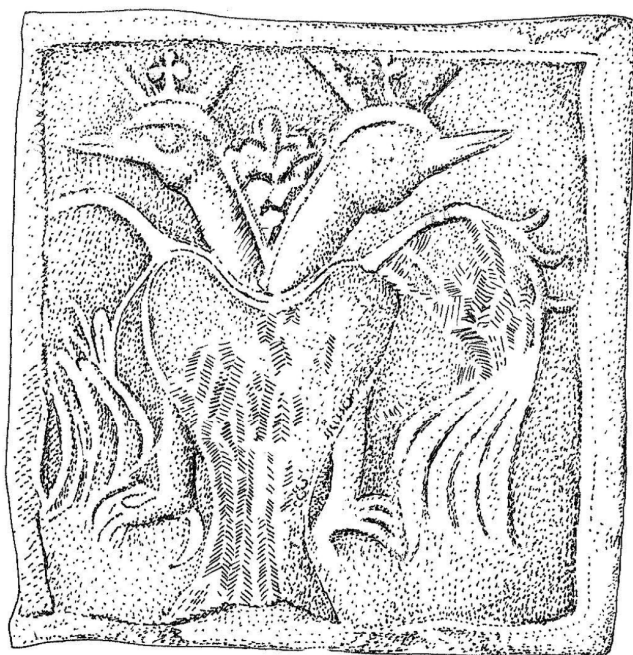
⁷⁸ A. A. Rusu, *Gotic și Renaștere la Vințu de Jos*, Cluj Napoca-Satu Mare, 1998, p. 53, nr. 112.

⁷⁹ B. Slătineanu, *Ceramica feudală românească*, București, 1958, p. 193, nr. 116; *Inscripțiile medievale din România. Orașul București*, vol. I (1395–1800), București, 1965, p. 466.

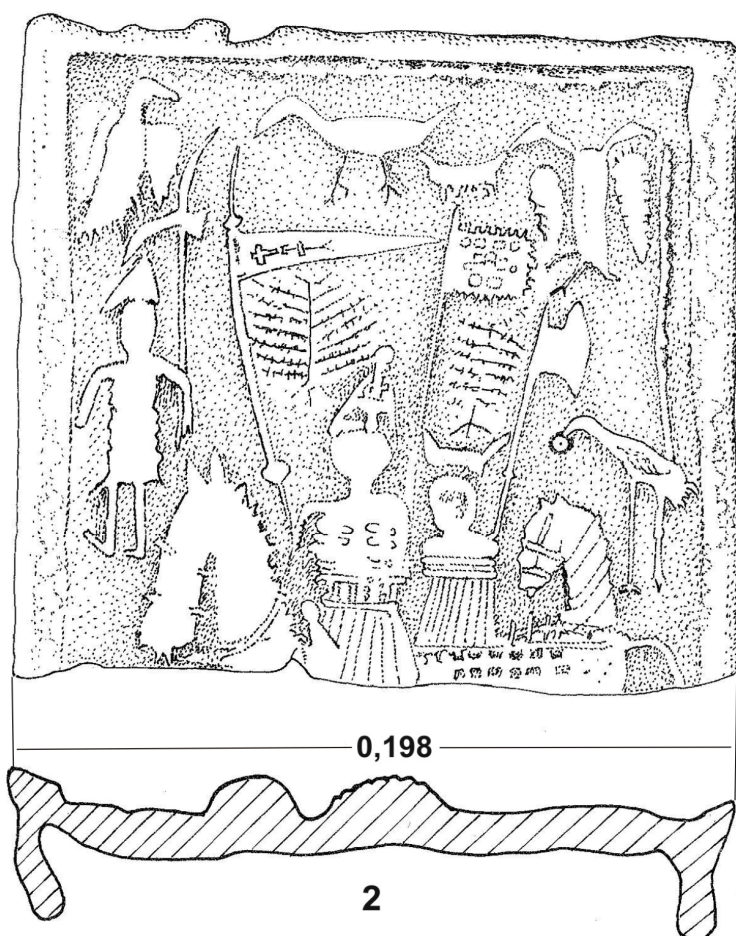
⁸⁰ M. V. Rădulescu, *Cahle cu reprezentări heraldice descoperite la Câmpulung Muscel – „acvila bicefală”*, în *Argessis. Studii și comunicări*, s.istorie, t. X, 2001, p. 123–126

⁸¹ Ștefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni*, în *Magazin Istoric*, XVII, 6(195), iunie 1983, p. 33–34; N. Iorga, *Despre Cantacuzini. Studii istorice bazate în parte pe documentele inedite din arhiva d-lui G. Gr. Cantacuzino*, București, 1902; Petronel Zahariuc, *Observații asupra unor sigilii medievale moldovenești (I)*, în *Arhiva Genealogică*, IV (IX), 1997, 1–2, p. 255–266. Pentru alte detalii cu privire la folosirea acvilei bicefale în impresiuni sigilare, manuscrise, case împodobite cu acest simbol, pietre tombale în biserici și cimitire vezi M. B. Atanasiu, *Patrimoniul heraldic în familia Cantacuzinilor moldoveni*, în *Opțiuni Istoriografice*, VII, 2006, 2, p.98–103.

⁸² D. Nastase, *Roma Constantinopoli Mosca*, în *Atti del I Seminario Internazionale di Studi Storici "Da Roma alla Terza Roma"* 21–23 aprile 1981, p. 363; *idem*, *"Necunoscute" ale izvoarelor istoriei românești*, în *DE POTESTATE. Semne și expresii ale puterii în Evul Mediu românesc*, Iași, 2006, p. 23–24.

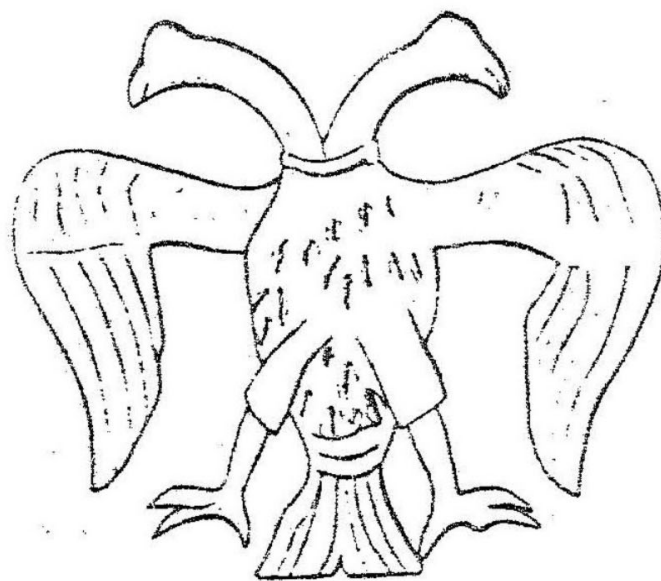
1

0,198

2

Fig. 1. Cahle descoperite la Suceava: 1 (după P. V. Batariuc) și Vaslui „Curțile domnești”: 2 (după R. Popescu).

1

2

Fig. 2. Imagini cu acvile bicefale de la Țareveț, Bulgaria: 1 (după S. Atanasova) și din Crimeea: 2 (după A. L. Jacobson).

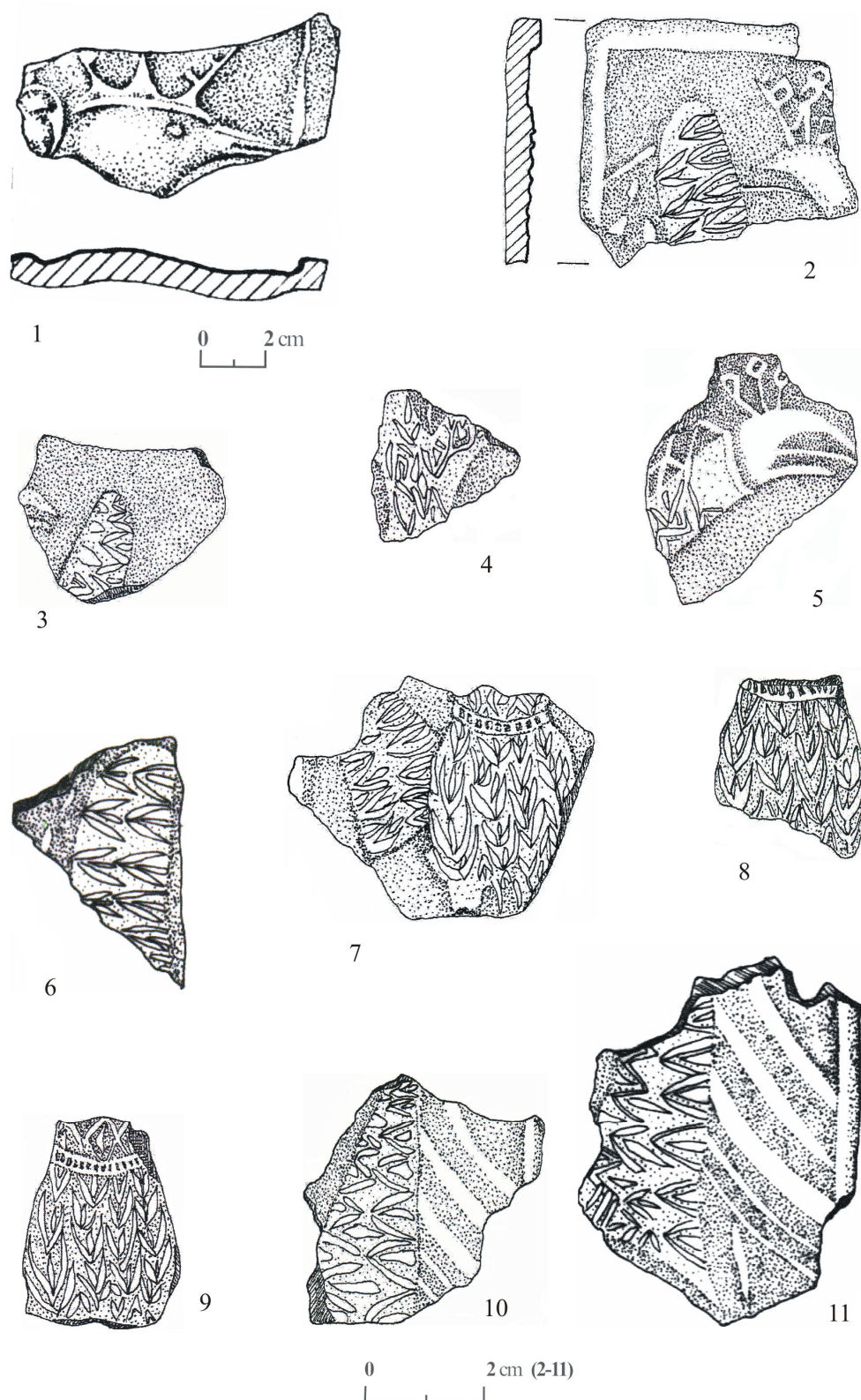

Fig. 3. Cahle descoperite în apropierea Cotnarilor (1) și la Vaslui „Curțile domnești” (2-11)

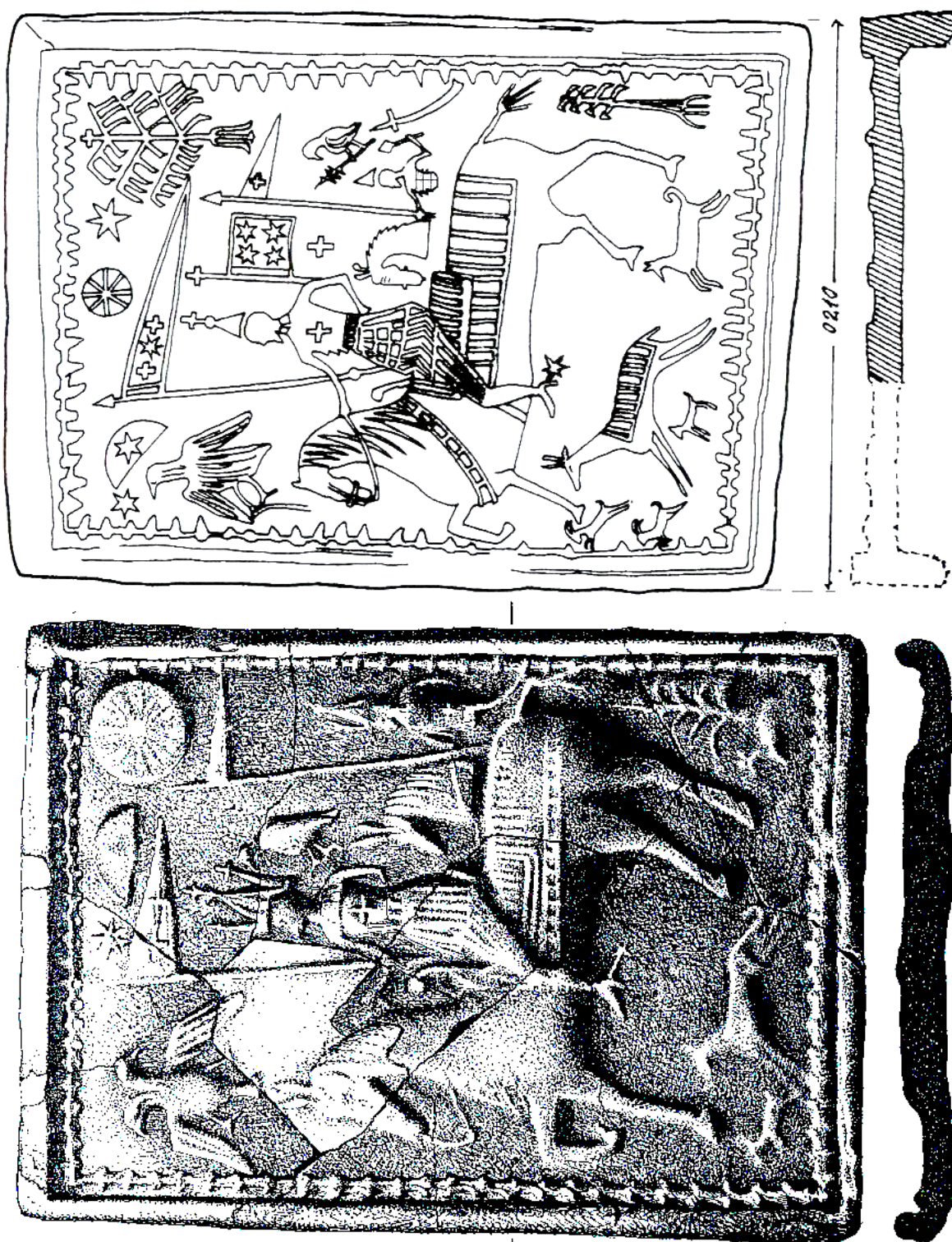

Fig. 4. Cable descoperite la Vaslui „Curțile domnești”: 1 (după M. V. Rădulescu) și Dejuțu :2 (după Benkő, E., Ughy, I.).

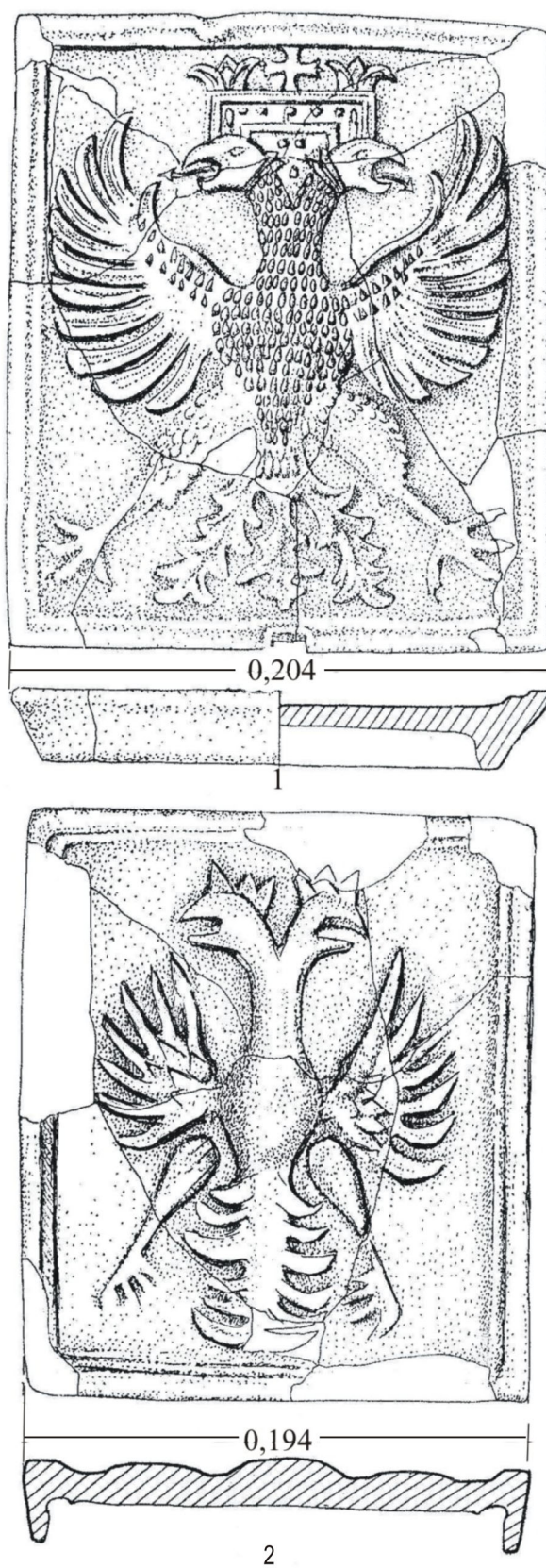

Fig. 5. Cahle descoperite la Iași în apropierea mănăstirii Barnovschi (1-2).

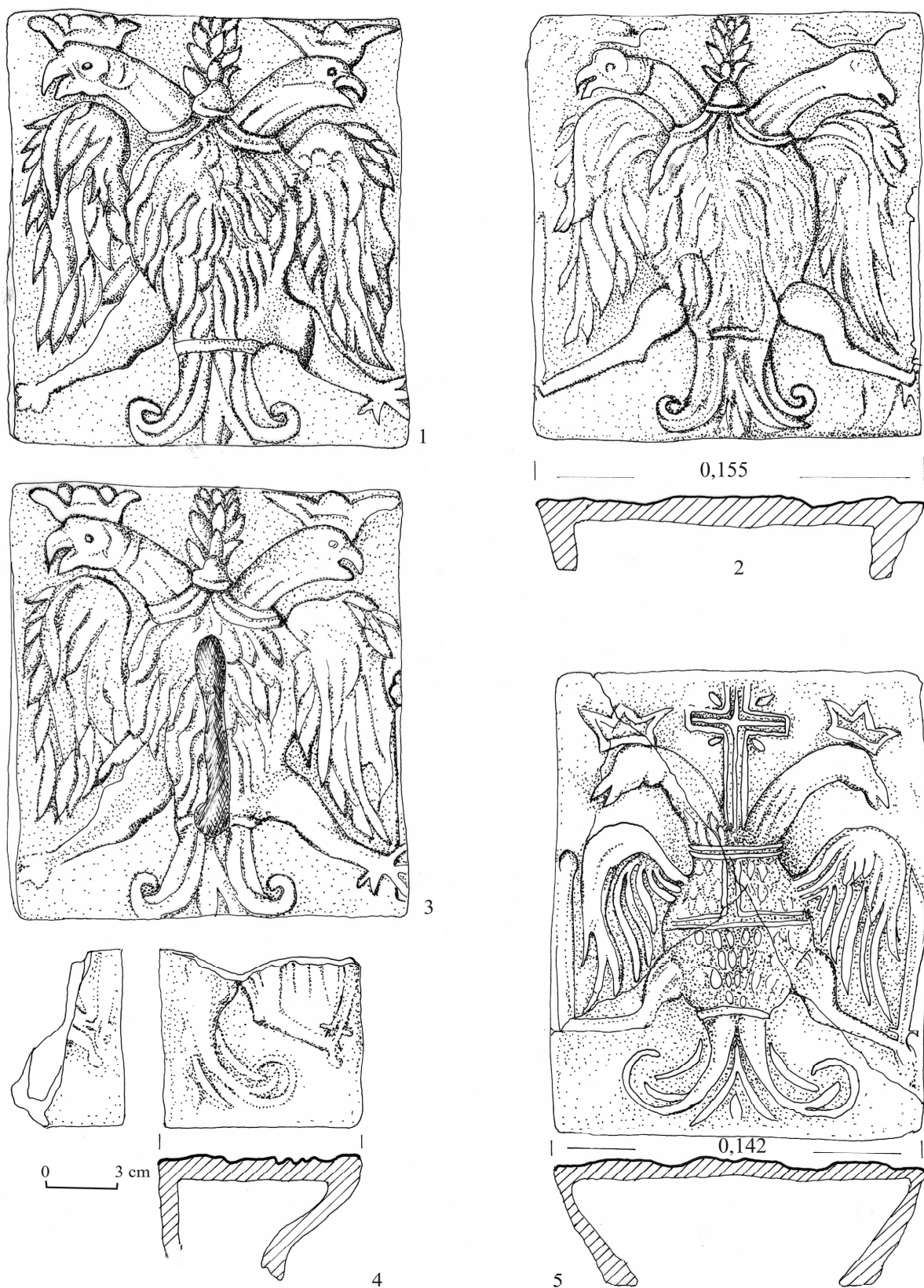

Fig. 6. Cahle descoperite la Iași: 1, 3 (după Al. Andronic), 2 și Căușeni: 4-5 (după I. Tentiuc).

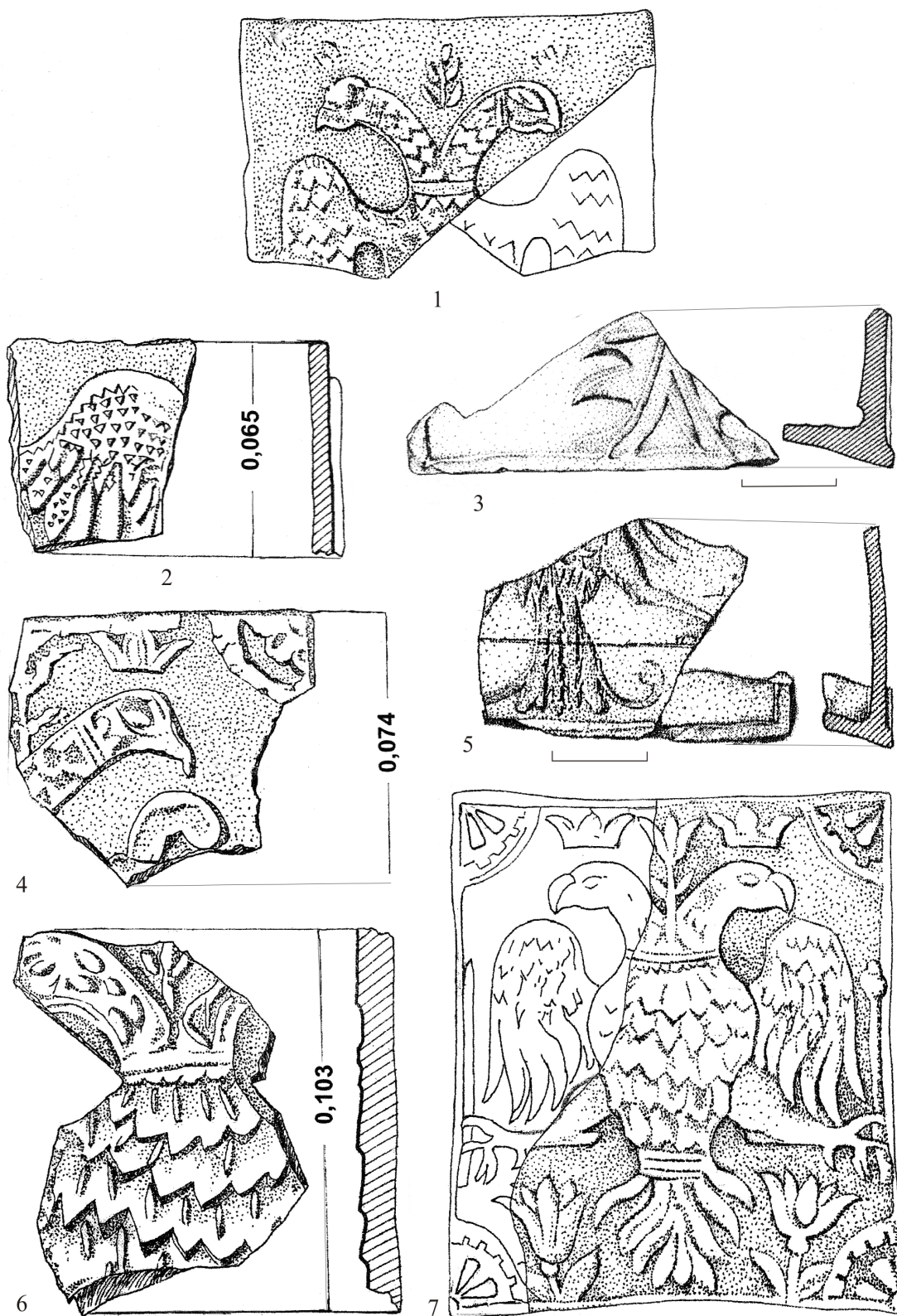

Fig. 7. Cahle descoperite la Iași: 1, 4, 6 (după Al. Andronic, Eug. Neamțu), 7 (reconstituire grafică după N. N. Pușcașu, M. V. Pușcașu), Ionășeni: 2 (după N. Zaharia) și Roman: 3, 5 (după V. Ursachi).

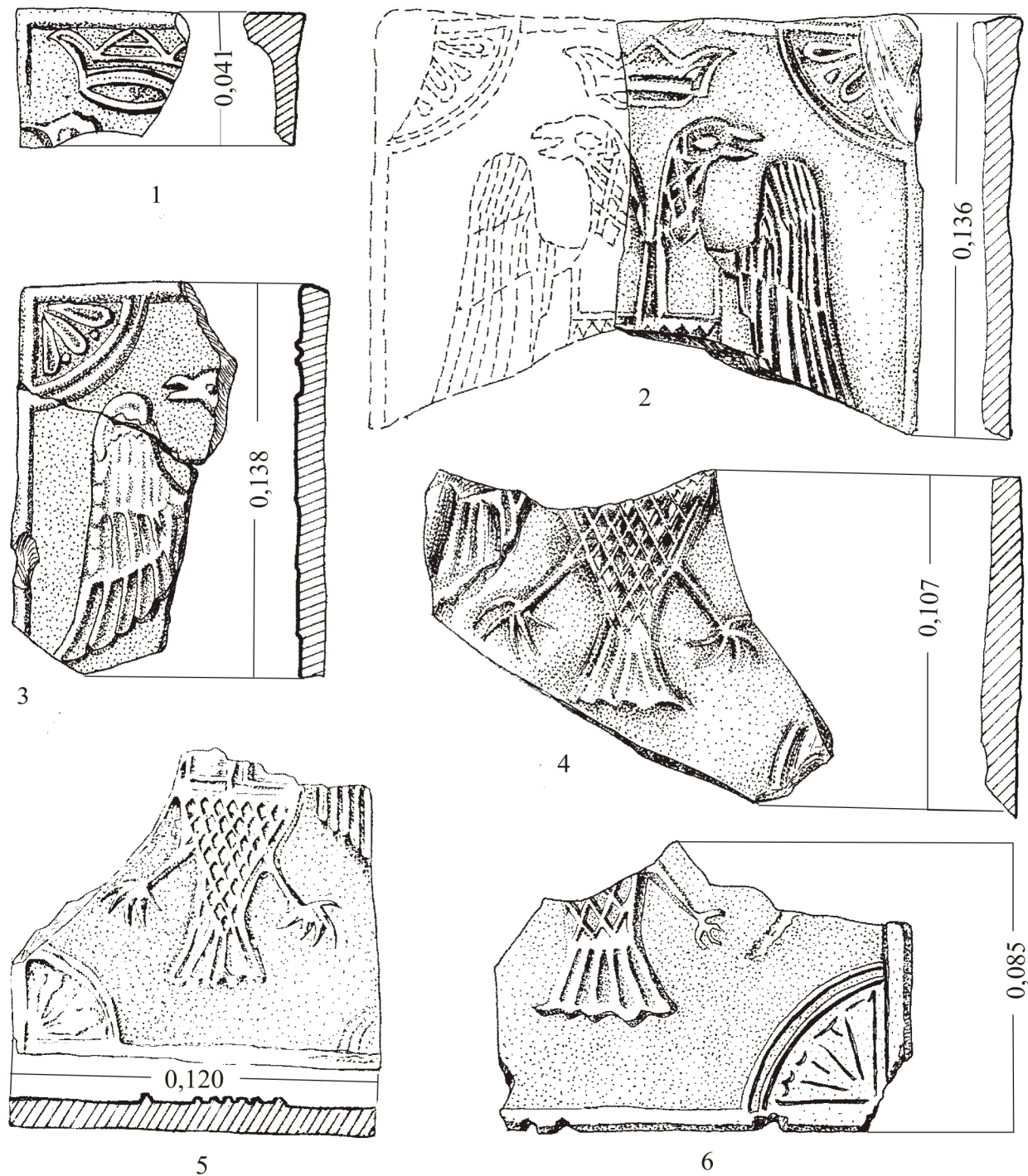

Fig. 8. Cahle descoperite la Iași – Curtea Domnească (1–6).

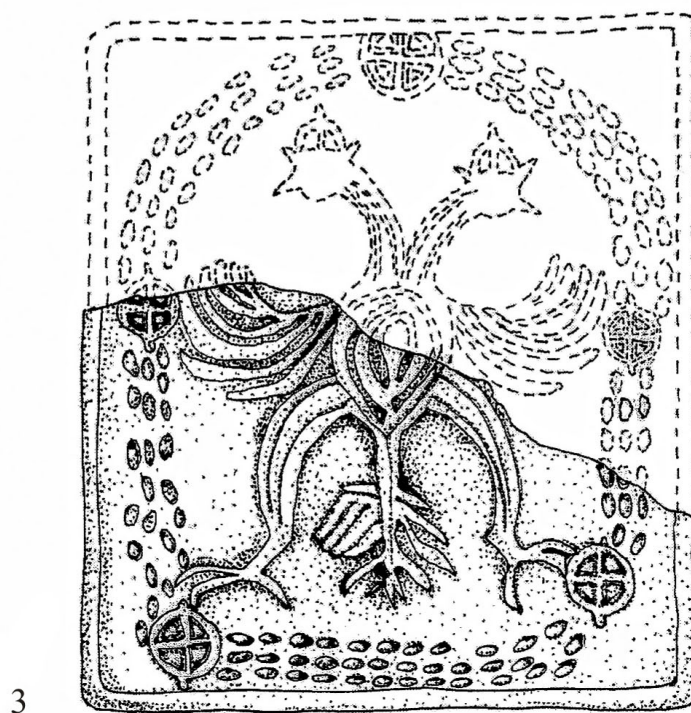
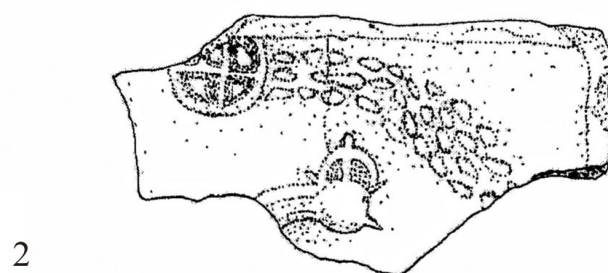
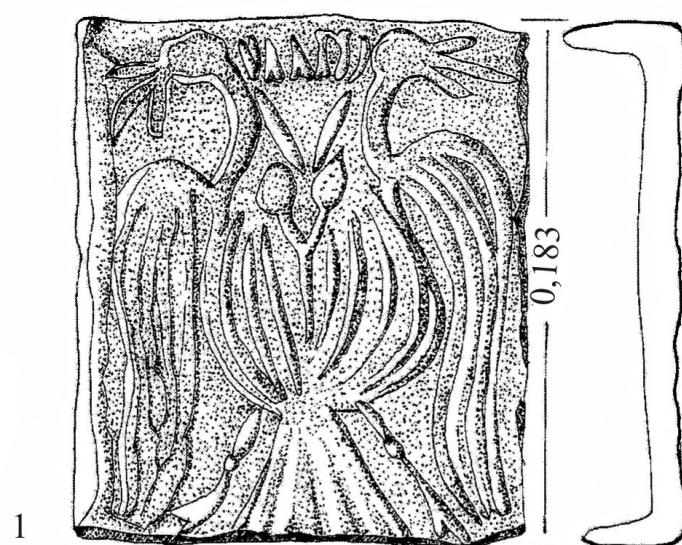

Fig. 9. Cahle descoperite la mănăstirea Tazlău (1) și Botoșani (2-3).

CARREAUX DE POÊLE À AIGLES BICÉPHALES DANS LA MOLDAVIE MÉDIÉVALE (XVe–XVIIe SIÈCLES)

RÉSUMÉ

Du répertoire riche et varié des thèmes et des motifs décoratifs se trouvant sur les carreaux de poêle de la Moldavie médiévale se détache un nombre important d'éléments héraldiques auxquels on a accordé une attention particulière et qui sont restés, dans le temps, au centre de préoccupations constantes.

Parmi les éléments héraldiques qu'on y rencontre plus rarement, surtout aux XVe –XVIe siècles, on a considéré la représentation de l'aigle bicéphale sur les carreaux de poêle moldaves avec la prudence naturelle qu'implique la présence de ce symbole. Le nombre extrêmement réduit d'images qu'on pourrait ou que l'on peut attribuer à l'aigle bicéphale, la réalisation plastique, qui n'est pas toujours convaincante, a suscité des controverses autour de ce sujet.

L'aigle à deux têtes apparaît à cette époque-là en deux hypostases distinctes: seul, comme représentation centrale dans la surface du carreau (fig. 1/1), ou avec d'autres éléments de source héraldique, en scènes qui se laissent difficilement décrypter (fig. 1/2).

Les carreaux de poêle les plus anciens ayant l'image de l'aigle bicéphale sont connus des découvertes de la Cour Princièră de Vaslui, datés du temps des descendants d'Alexandre le Bon, au milieu du XVe siècle (fig. 2/2–11). D'autres images appartiennent à la fin du XVe, par les découvertes du quartier des artisans de Suceava (fig. 1/1) et à la première moitié du XVIe siècle, par celles de la Cour Princièră de Vaslui (fig. 1/1).

Durant presque un siècle et demi, on ne rencontre plus de carreaux de poêle à aigle bicéphale dans les découvertes de Moldavie. Ils réapparaissent pendant le règne de Vasile Lupu, surtout à la fin de celui-ci, ceux qu'on a découverts dans la proximité du monastère Barnovschi, bien datés, en témoignent pleinement (fig. 5/1–2).

On rencontre les images les plus nombreuses vers la fin du XVIIe – milieu du siècle suivant et elles se font remarquer par plusieurs variantes, ce qui suppose non seulement un départ chronologique, mais une certaine préférence vis-à-vis du sujet (fig. 6, 7, 9).

On a trouvé des carreaux ornés d'aigles bicéphales tant dans le périmètre de la Cour Princièră de Iași (Fig. 8/1–6), que dans les habitations de citadins, qui auraient appartenu à des boyards ou à des gens ayant une aisance matérielle – marchands, artisans etc (fig. 6/1–3). Ils n'y manquent, non plus, des milieux monastiques (fig. 6/4–5; 9/1). On a trouvé aussi peu de témoignages dans la Cité Nouvelle de Roman (fig. 7/3, 5).

Ainsi que dans d'autres cas de découvertes de carreaux de poêle d'inspiration héraldique, on peut supposer qu'à cette époque-là aussi la présence des images d'aigles bicéphales de la Cour Princièră de Iași peut s'expliquer par le caractère aulique des constructions. C'est le blason des Cantacuzènes s'enorgueillissant de leur descendance byzantine qui ont toujours porté l'aigle bicéphale, l'utilisant sur les sceaux, les tombeaux, les inscriptions votives des églises qu'ils ont fait construire et même sur certains bijoux. Il n'en est pas de même pour les découvertes de villes, des monastères de Dobrovăț et de Tazlău ou de la Cité Nouvelle de Roman, où les motifs décoratifs sont exempts de tout message emblématique. L'aigle bicéphale fut si bien connu des Moldaves, si familier, qu'il a dépassé le cadre héraldique proprement dit décorant aussi des intérieurs de maisons, comme en témoignent les carreaux découverts à la suite de recherches archéologiques.

Traduit par N. Hârțan

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. Carreaux de poêle découverts à Suceava: 1 (d'après P. V. Batariuc) et à Vaslui «Curțile domnești»: 2 (d'après R. Popescu).

Fig. 2. Images à aigle bicéphale de Tsarevets, Bulgarie: 1 (d'après S. Atanasova) et de Crimée: 2 (d'après A. L. Jacobson).

Fig. 3. Carreaux de poêle découverts aux environs de Cotnari (1) et à Vaslui „Curțile domnești” (2–11).

Fig. 4. Carreaux de poêle découverts à Vaslui «Curțile domnești»: 1 (d'après M. V. Rădulescu) et à Dejuțiu: 2 (d'après Benkő, E., Ughy, I).

Fig. 5. Carreaux de poêle découverts dans la proximité environs du monastère Barnovschi (1–2).

Fig. 6. Carreaux de poêle découverts à Iași: 1, 3 (d'après Al. Andronic), 2 et Căușeni: 4–5 (d'après I. Tentiuc).

Fig. 7. Carreaux de poêle découverts à Iași: 1, 4, 6 (d'après Al. Andronic, Eug. Neamțu), 7 (reconstitution graphique d'après N. N. Pușcașu, M. V. Pușcașu), Ionășeni: 2 (d'après N. Zaharia) et à Roman: 3, 5 (d'après V. Ursachi).

Fig. 8. Carreaux de poêle découverts à Iași – Cour Princièră (1–6).

Fig. 9. Carreaux de poêle découverts au monastère de Tazlău (1) et Botoșani (2–3).

DESCOPERIRI DIN PERIOADA TÂRZIE A EPOCII BRONZULUI DE LA POIENEȘTI, JUD. VASLUI ȘI DIN HALLSTATTUL TIMPURIU DE LA SCÂNTEIA, JUD. IAȘI¹

DE

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI, NIKOLAUS BOROFFKA

Keywords: *Late Bronze Age, Early Hallstatt, bone/antler artefacts, bronze artefacts*

Cu ocazia săpăturilor de la Poienești, jud. Vaslui (fig. 1/1), au apărut o serie de materiale care fac obiectul prezentării de față. Este vorba de materiale aparținând culturii Noua (fig. 2; 4/1–2) ce urmează a fi prezentate și discutate pe scurt, la care adăugăm semnalarea câtorva materiale hallstattiene timpurii descoperite la Scânteia, jud. Iași (fig. 1/2; 4/3–8).

Materialul de la Poienești, aparținând culturii Noua, provine în exclusivitate din stratul de cultură. Ceramica, redusă cantitativ, nu este foarte tipică și constă, printre altele, din fragmente provenind de la străchini (fig. 2/7, 11) – o formă extrem de frecventă în așezările² culturii Noua. Decorul striat (fig. 2/8–10) este des întâlnit în mediul acestei culturi³. Fragmentele de oale cu gura evazată (fig. 2/13), precum și cele două fusaiole de formă bitronconică (fig. 2/1–2) sunt tipuri atât de larg răspândite în epoca bronzului, încât nu este nevoie de enumerarea de analogii. Caracteristice culturii Noua sunt două fragmente de cuțite curbe din silex (fig. 2/3–4) pentru care găsim paralele⁴ în așezările de la Probota⁵, Ghireni⁶, Bărboasa⁷, Trușești⁸ și Corlăteni⁹.

¹ Înregistrarea materialului a fost realizată de către N. Boroffka în timpul stagiului de documentare din cadrul bursei Feodor-Lynen a fundației Alexander von Humboldt, căruia îi mulțumim și cu această ocazie. Articolul reprezintă o parte din prezentarea făcută de autori la congresul “The Thracian World at the Crossroads of Civilisations, May 20–26, 1996, Constanța – Mangalia – Tulcea” (C.-M. Mantu, N. Boroffka, *Funde der Bronze- und Hallstattzeit aus Poienești und Scânteia*, în *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations. The 7th International Congress of Thracology, May 20–26, 1996, Constanța – Mangalia – Tulcea Romania. Reports and Summaries*, Bucharest, 1996, p. 289–299). Mulțumim de asemenea d-lui Prof. M. Babeș, conducătorul șantierului Poienești, pentru permisiunea de a publica materialul preistoric.

² A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua – Coslogeni din România. Așezări și necropole*, în *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, IX, *Bibliotheca Thracologica*, I, Călărași, 1991, fig. 13/3 (Sebeș); 18/1 (Nicoleni); 25/18 (Corlăteni); 30/16, 18; 34/49–50; 35/59 (Trușești); 37/4–5 (Andrieșeni); 39/8 (Larga Jijia); 44/7 (Itești); 49/1 (Bârlad – Prodana); 51/1; 55/33 (Lichitișeni); 55/1 (Bărboasa); 60/3–4, 6, 8 (Tăvădărăști); 69/55– și cu proeminențe; 71/67 (Gârbovăț); 75/18–19; 76/27 (Cavadinești).

³ *Ibidem*, pl. 207/3–4, 6 (Holboca, Glăvăneștii Vechi și Iacobenii).

⁴ Acest tip, de obicei din gresie, este cunoscut începând din perioada timpurie a epocii bronzului, dar piesele din silex aparțin unei faze mai evolute a epocii bronzului. Vezi și B. Kull, *Mittelbronzezeitliche Plattensilexgeräte aus der Türkei und ihre Beziehungen zu mittel- und südosteuropäischen Formen*, în *Germania*, 64, 1986, p. 363–390.

⁵ A. C. Florescu, *op. cit.*, fig. 163/8.

⁶ *Ibidem*, fig. 163/9.

⁷ *Ibidem*, fig. 164/6.

⁸ *Ibidem*, fig. 164/8.

Tipic inventarului material al culturii Noua este și omoplatul crestat (fig. 2/6)¹⁰, ale cărui posibilități de utilizare sunt încă controversate. Piesa cea mai interesantă rămâne un fragment de psalie de os ce poate fi atribuită tipului Spiš¹¹, care este caracterizat printr-un capăt în formă de „cep” sau cu tijă, prevăzută, la rândul ei, cu proeminente (fig. 2/5). Corpul are două perforații mari și una transversală. Cel de-al doilea capăt are formă rotunjită și umflată. Această ultimă caracteristică nu se limitează doar la tipul Spiš, ci se întâlnește și la alte tipuri de psalii¹². Piesa de la Poienesti poartă lângă tijă și pe proeminente un decor incizat ce poate fi asociat, parțial, așa-zisului decor danubiano-miceni. O limbă rotunjită, prezentă pe o parte a tijei, trimite la exemplarul nefinisat de la Mende¹³, atribuit de asemenea, tipului Spiš. O limbă asemănătoare decorează psalia în formă de disc de la Vatin, care prezintă elemente comune cu piese din Kazachstan¹⁴. Analizând psaliile de tip Spiš sau forme apropiate, precum și pe cele descoperite la Sălacea¹⁵, Gârbovăț¹⁶, Pecica¹⁷, București-Tei¹⁸ și Horoiata¹⁹, H. – G. Hüttel a datat cele mai multe dintre ele în fazele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului (FD III/MD I/II) și a stabilit răspândirea lor în Bazinul Carpatic de vest și nord-vest²⁰. Doar piesele de la Gârbovăț și Horoiata au fost datate la începutul bronzului târziu, plasându-se la est de zona de concentrare a acestui tip²¹. Descoperirea și publicarea ulterioară a mai multor piese au permis reluarea discuției asupra tipologiei și cronologiei psaliilor cu tijă (Zapfenknebel). Menționăm, spre exemplu, descoperirile de la Calafindești, Coroteni și Floreni, în România, Cobâlnea și Cocoara, în Republica Moldova, Russovo, în Ucraina, Battonya, în Ungaria și Kiertz și Jakuszowice în Polonia²². Analizând întregul lot de materiale, N. Boroffka a precizat mai multe variante ale psaliilor cu tijă, care la el alcătuiesc tipul IV²³: **a**, fără proeminență pe tijă (tipul Vatin după Hüttel), **b**, cu două proeminente (tipurile Borjas, Spiš și Skel'ki după Hüttel). A doua variantă permite împărțirea în: **b1**, cu o singură proeminență pe tijă; **b2**, piese cu două proeminente perforate (varianta Tei după Hüttel); **b3**, piese cu două proeminente și două găuri mari. Varianta **b4** este caracterizată de prezența a trei proeminente, iar în varianta **b5** se pot încadra piese cu mai mult de trei proeminente. Exemplarul de la Poienesti aparține variantei **b4**. Din punct de vedere cronologic se poate remarca prezența psaliilor cu tijă aparținând variantei **a**, doar în perioada mijlocie a epocii bronzului²⁴. Toate variantele tipului **b**, se plasează cu predilecție în perioada târzie a epocii bronzului, îndeosebi în Noua-Sabatinovka sau în contexte culturale înrudite (București – Tei, Calafindești, Cobâlnea, Cocoara/Kokoara, Coroteni, Floreni, Gârbovăț, Kirovo, Russovo, Skel'ki, Voianskaja Greblia, Vološskoe); aceleași perioade îi aparțin și piese descoperite în afara acestei arii culturale (Obřany, Suskan I)²⁵. Mai vechi sunt exemplarele de la Jakuszowice, Nitrianský Hrádok, Nižná Myšľa, Sălacea, Spišsky Štvrtok, Waldi și probabil unele psalii

⁹ *Ibidem*, fig. 164/10.

¹⁰ *Idem*, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, în *ArhMold*, II–III, 1964, p.159–160, fig. 11/3–6, 10–11; *idem*, *Repertoriul culturii Noua – Coslogeni...*, fig. 10/15; 15/6; 18/4; 23/8; 29/1; 37/3; 39/6; 42/13; 44/5; 45/7; 51/3; 56/12; 78/5; 115/1–7.

¹¹ Tipul Spiš a fost tratat exhaustiv de H.-G. Hüttel, *Bronzezeitliche Tensen in Mittel- und Osteuropa. Grundzüge ihrer Entwicklung*, în *Prähistorische Bronzefunde*, XVI.2, München, 1981, p. 82.

¹² *Ibidem*, p. 83.

¹³ *Ibidem*, p. 91, nr. 80, pl. 8/80.

¹⁴ *Ibidem*, p. 64, nr. 34, pl. 4/34.

¹⁵ *Ibidem*, p. 84, nr. 73A.

¹⁶ *Ibidem*, p. 84, nr. 74, pl. 8/74.

¹⁷ *Ibidem*, p. 84, nr. 75, menționează doar piesa după A. Mozsolics. Fragmentul a fost ilustrat prima dată de T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur. Mit Beiträgen von V. V. Morariu, M. Bogdan, I. Ardelean und D. Săbădeanu und Mitarbeit von Ortansa Radu*, în *Internationale Archäologie*, 7, Buch am Erlbach, 1991, p. 92, 93, fig. 23/7.

¹⁸ H.-G. Hüttel, *op. cit.*, p. 85, nr. 76A, pl. 8/76A.

¹⁹ *Ibidem*, p. 92, nr. 89, pl. 9/89.

²⁰ *Ibidem*, p. 88, pl. 26B.

²¹ Și fragmentul de la Obřany a fost datat târziu (Ha A) de H.-G. Hüttel, *op. cit.*, p. 91, nr. 81.

²² N. Boroffka, *Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen. Alte Funde aus dem Museum für Geschichte Aiud, Teil II*, în *Eurasia Antiqua*, 4, 1998 (1999), p. 100–101 (tip IV) și p. 120–121, listele 8–13 cu bibliografia.

²³ *Ibidem*, p. 100–101 (tip IV) și p. 120–121, listele 8–13.

²⁴ *Ibidem*, p. 105, p. 120, lista 8.

²⁵ *Ibidem*, p. 121, lista 11.

asemănătoare din Italia, care se datează în perioada timpurie și mijlocie a epocii bronzului²⁶. Cele mai târzii piese aparțin perioadei Hallstatt-ului timpuriu (depozitul de la Borjas)²⁷.

Decorul cu spirale de stil așa-zis danubiano-micenian nu poate fi un contraargument la datarea propusă, dat fiind faptul că asemenea ornamente au o durată de utilizare foarte lungă²⁸. Psaliile cu tijă (Zapfenknebel) mai sus discutate se concentrează în Bazinul Carpatic, ultimele descoperiri marcând un punct de greutate către est față de cartarea propusă de H. –G. Hüttel (fig. 3)²⁹.

Cele două seceri de la Poienеști (fig. 4/1–2; 5) nu provin din complexe închise. Este foarte probabil ca piesele să fi aparținut unui depozit distrus care poate fi pus în legătură cu așezarea culturii Noua. Amândouă au corpul puternic curbat, marcat de două caneluri puțin profilate și un cârlig scurt la capătul mânerului. Cele două piese au mai fost menționate, au fost ilustrate și în catalogul expoziției organizate la Muzeul Județean „Ștefan cel Mare” de la Vaslui în 1999, iar ulterior au fost discutate de către Dergačev și V. Bočkarев³⁰. Aceștia din urmă atribuie secerile tipului Ibrakaevo, variantele Volga-Don și Niprul Mijlociu. Acest tip se concentrează în zona vestică preurală și pe Niprul mijlociu³¹. Tipul căruia îi aparțin (denumit uneori tip Srubnaja) poate fi datat începând cu fazele timpurii ale culturii Srubnaja sau la începuturile culturii Sabatinovka³². Din România mai este cunoscut un singur exemplar de la Odăile – Podari³³ (depozit atribuit culturii Coslogeni). Cele două seceri de la Poienеști, împreună cu piesa de la Odăile – Podari sunt exemplarele cele mai vestice, pot fi atribuite culturii Noua și subliniază influențele estice, deja remarcate pentru această cultură³⁴.

Din așezarea cucuteniană de la Scânteia, jud. Iași (fig. 1), au fost recuperate câteva fragmente ceramice și un ac din os aparținând perioadei târzii a epocii bronzului sau Hallstatt-ului timpuriu, cărora le facem o scurtă prezentare. Au fost reconstituite trei forme ceramice: strachina cu buza întoarsă către interior (fig. 4/6), prezintă pe un spațiu larg și caracteristică mai multor aspecte culturale dintre care menționăm grupurile Grănicești³⁵ (cultura Gáva – Holihady) și Corlăteni³⁶ (cultura Chișinău – Corlăteni), unde forma poate fi prevăzută și cu proeminente perforate; oală cu gât înalt și corp rotunjit, canelat (fig. 4/8) pentru care există analogii în repertoriul ceramic al grupurilor Grănicești³⁷ și Corlăteni³⁸. De la un vas asemănător poate proveni

²⁶ *Ibidem*, p. 103–105. Un exemplar nou aparținând variantei **b5** a fost descoperit la Cârломănești, în context Monteoru (comunicare amabilă I. Motzoi-Chicideanu).

²⁷ *Ibidem*, p. 121, lista 12a, nr. 3.

²⁸ Vezi B. Kull, *Untersuchungen zur Mittelbronzezeit in der Türkei und ihre Bedeutung für die absolute Datierung der europäischen Bronzezeit*, în *Prähistorische Zeitschrift*, 64, 1989, p. 48–73; N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, în *Universitätsforschung zur Prähistorischen Archäologie*, 19, Bonn, 1994, p. 229–230; W. David, *Altbronzezeitliche Beinobjekte des Karpatenbeckens mit Spiralwirbel- oder Wellenbandornament und ihre Parallelen auf der Peloponnes und in Anatolien in frühmykenischer Zeit*, în *Petre Roman (ed.), The Thracian World at the Crossroads of Civilizations I. Proceedings of the seventh international congress of Thracology, Constanța-Mangalia-Tulcea, 20–26 May 1996*, Bucharest, 1996, p. 247–305, fiecare cu bibliografia.

²⁹ H.-G. Hüttel, *op. cit.*, pl. 26B; N. Boroffka, *Bronze- und früheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien....*, p. 110–111, fig. 14–15.

³⁰ C.-M. Mantu, N. Boroffka, *op. cit.*; *Poienеști. Arheologia reînvie un trecut multimilenar. Catalogul expoziției Vaslui, mai–iunie 1999*, Vaslui 1999; V. Dergačev, V. Bočkarев, *Secerile de metal din epoca bronzului din Europa de est*, în *Bibliotheca Archaeologica Moldaviae*, V, Iași, 2006, p. 92, nr. 275; p. 95, nr. 296; p. 446, pl. 20,275; p. 447, pl. 21,296.

³¹ V. Dergačev, V. Bočkarев, *op. cit.*, p. 79–105, cu bibliografia.

³² *Ibidem*, p. 104–105.

³³ D. Șerbănescu, G. Trohani, *Obiecte de cupru și bronz descoperite în județul Ilfov*, în *SCIVA*, 26, 1975, p. 536, fig. 4/3; p. 537–538. Nici depozitul, nici seceră nu sunt menționate la M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien. Ein Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, în *Prähistorische Bronzefunde*, XVIII.1, München, 1978. V. Dergačev, V. Bočkarев, *op. cit.*, p. 127, nr. 493 încadrează seceră de la Odăile într-un alt tip – Pereljub (variantea Garbuzovka), care este considerat mai vechi decât tipul Ibrakaevo.

³⁴ Vezi A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, 1964.

³⁵ A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva – Holihady și Corlăteni – Chișinău pe teritoriul Moldovei*, în *Bibliotheca Thracologica*, VI, București, 1994, p. 72, pl. I (Tip 2D). Pentru proeminente perforate vezi A. László, *op. cit.*, p. 74.

³⁶ *Ibidem*, p. 114, pl. X/37–62. Proeminente găurite, A. László, *op. cit.*, p. 117.

³⁷ *Ibidem*, p. 75, pl. II (Tip 3A). Pentru decor vezi A. László, *op. cit.*, p. 76.

³⁸ *Ibidem*, p. 117, pl. XI/2–4 (Tip 3A). Pentru ornament vezi A. László, *op. cit.*, p. 118. O analogie bună este ilustrată de O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, în *Bibliotheca Thracologica*, VII, București, 1994, fig. 63/3.

fragmentul decorat cu striuri și împunsături (fig. 4/4). Un detaliu mai puțin frecvent este gâtul cu pereți arcuiți, ce caracterizează vasul de la Scânteia (fig. 4/8) și pentru care putem menționa ca paralelă doar un exemplar de la Prăjești, atribuit grupului Corlăteni, dar de fapt mai probabil aparținând culturii Monteoru³⁹. Elementul se regăsește frecvent în repertoriul ceramic al fazelor târzii ale culturii Monteoru și, mai rar, în cultura Noua⁴⁰. Un fragment provenind de la un vas mai mic, decorat cu caneluri înguste dispuse pe verticală și pe orizontală (fig. 4/7) amintește, de asemenea, de forme caracteristice culturii Noua⁴¹. Începuturile grupurilor Grănicești și Corlăteni sunt date în faza Hallstatt A1⁴², iar discuțiile privind un contact sau o suprapunere cronologică a acestor grupuri cu cultura Noua sunt încă controversate⁴³. Un alt fragment ceramic cu caneluri orizontale (fig. 4/5) poate fi datat în prima vârstă a epocii fierului, fără alte precizări. Materialul mai sus citat prezintă elemente tipice atât grupului Grănicești, cât și grupului Corlăteni. Poziția sitului în aria de răspândire a grupului Corlăteni⁴⁴, sprijină atribuirea lui acestui aspect. De un interes deosebit între materialele de la Scânteia este acul de os (fig. 4/3) care aparține grupului acelor cu capătul în formă de vas (Vasenkopfnadel). Această formă caracterizează o perioadă foarte lungă (Bronz D – Hallstatt C)⁴⁵ și deși nu facilitează încadrarea cronologică a ceramicii de la Scânteia, prezintă, însă, importanță culturală. Materialul ceramic poate fi datat în Hallstatt A1, deși păstrează încă unele elemente Noua, uneori acestea fiind împreună cu cele hallstattiene pe același vas. Acul de os, datat cel mai timpuriu în Bronz D, reprezintă un element de influență vestică⁴⁶, deși nu neapărat de import, și marchează limita estică a răspândirii acestui tip de ac. Astfel, materialul de la Scânteia indică atât o posibilă durată a culturii Noua (sau măcar a elementelor ceramice) până la începutul epocii fierului, cât și contribuția influențelor vestice la formarea Hallstatt-ului timpuriu din Moldova.

³⁹ Vasul a fost atribuit culturii Monteoru de către autorul săpăturii, C. Buzdugan, *Descoperirile arheologice de la Prăjești (jud. Bacău)*, în *Carpica*, 2, 1969, p. 81–85. B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau, Beiträge zur Ur-und Frühgeschichtlichen Arch. des Mittelmeer-Kulturraumes*, 16–17, Bonn, 1976, p. 107–108, nr. 12/110, pl. 41/9, a legat vasul, din cauza formei („der Urnenform wegen”) de ceramica canelată din același sit, încadrare care a fost preluată și de A. László, *op. cit.*, p. 178, nr. 187, pl. 68 și O. Levițki, *op. cit.*, p. 65, fig. 31/9.

⁴⁰ Vase cu gât cu pereții arcuiți, asemănătoare celui de la Scânteia, se găsesc frecvent în fazele târzii ale culturii Monteoru (E. Zaharia, *Das Gräberfeld von Balintești-Cioinagi und einige Fragen der Bronzezeit in der Moldau*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 147, fig. 5/5; 153/11; cimitirul de la Balintești este însă atribuit primei faze a culturii Noua de către A. Florescu; I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *Ein bronzezeitliches Grab aus Năeni-Zănoaga*, în *Dacia*, N.S., XXVIII–XXIX, 1994–1995, p. 19–40, fig. 10/6, 10; 11/5, 7–8; 13/11 – aici găsim și cea mai întemeiată discuție privind problema sfârșitului culturii Monteoru) și, mai rar, în cultura Noua (faza timpurie) (A. Florescu, *Repertoriul culturii Noua – Coslogeni din România...*, fig. 56/7; 61/16; 64/1; 67/36; 192/3; 202/29, Balintești). O arcuire a pereților gâtului se poate observa și la vasele de ofrandă („Spendegefaßen”) ale culturii Monteoru (spre exemplu S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii, I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*, în *Biblioteca de Arheologie*, 34, București, 1978, fig. 55/4). Vasul din mormântul de la Prăjești aparține probabil tipului askos din repertoriul culturii Monteoru (S. Morintz, *op. cit.*, fig. 55/1). Ținând cont de lipsa analogiilor hallstattiene, încadrarea inițială a mormântului de la Prăjești în cultura Monteoru este cea mai probabilă.

⁴¹ Ne referim, în primul rând, la kantharoi cu un decor asemănător: A. Florescu, *op. cit.*, fig. 13/5; 53/17; 65/18; 169/5; 171/7, 9; 172/1, 4; 174/6; 176/6; 177/4; 199/4; 200/15.

⁴² A. László, *op. cit.*, p. 92–94, 127, 129. Vezi și O. Levițki, *op. cit.*, p. 140.

⁴³ K. Horedt, *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz – Ugra și Teiuș*, în *Materiale*, 1953, p. 805; A. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, p. 191; B. Hänsel, *op. cit.*, p. 70; O. Levițki, *op. cit.*, p. 140, 159, tab. 2–3; D. Popa, N. Boroffka, *Considerații privind cultura Noua. Așezarea de la Țichindeal, jud. Sibiu*, în *Studii și Comunicări de Istorie Veche și Arheologie*, 47, 1996, p. 51–61. O altă părere la A. László, *op. cit.*, p. 126.

⁴⁴ A. László, *op. cit.*, harta 3.

⁴⁵ Din România sunt ilustrate analogii numai de la Teleac (V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: Așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca, 1991, p. 64, fig. 18/5–7; 24/2), unde apar în toate cele trei nivele; în această publicație s-a și demonstrat datarea lor mai lungă. Din bibliografia citată acolo (V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *op. cit.*, p. 64, nota 232) se poate afla, însă, că exemplarele cu capul mic, ca cel de la Scânteia, aparțin unui stadiu mai evoluat.

⁴⁶ Pentru influențe vestice vezi A. László, *op. cit.*, p. 91, p. 125 cu bibliografia.

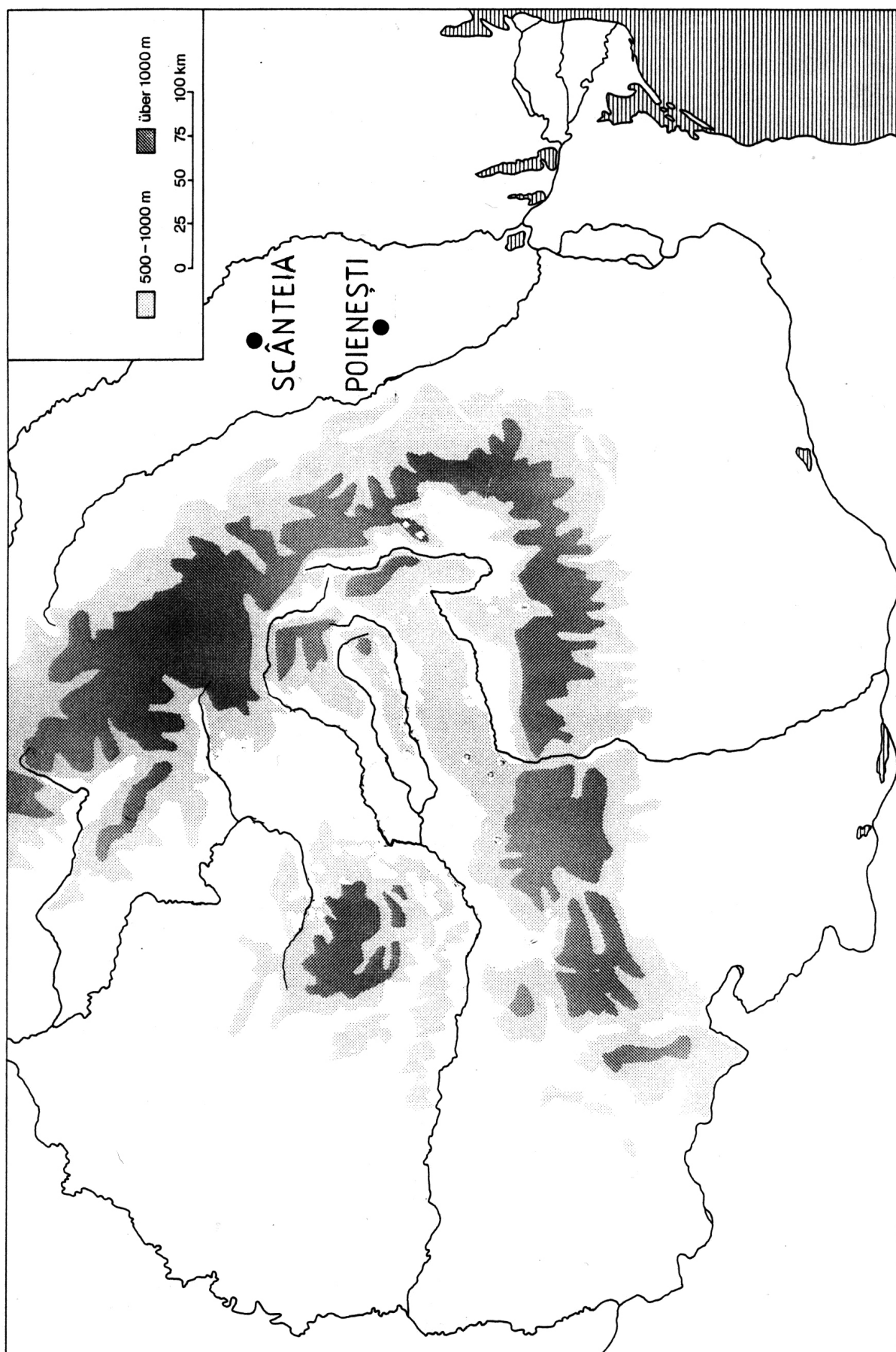

Fig. 1. Poziția geografică a localităților Poienesti (1) și Scanteia (2).

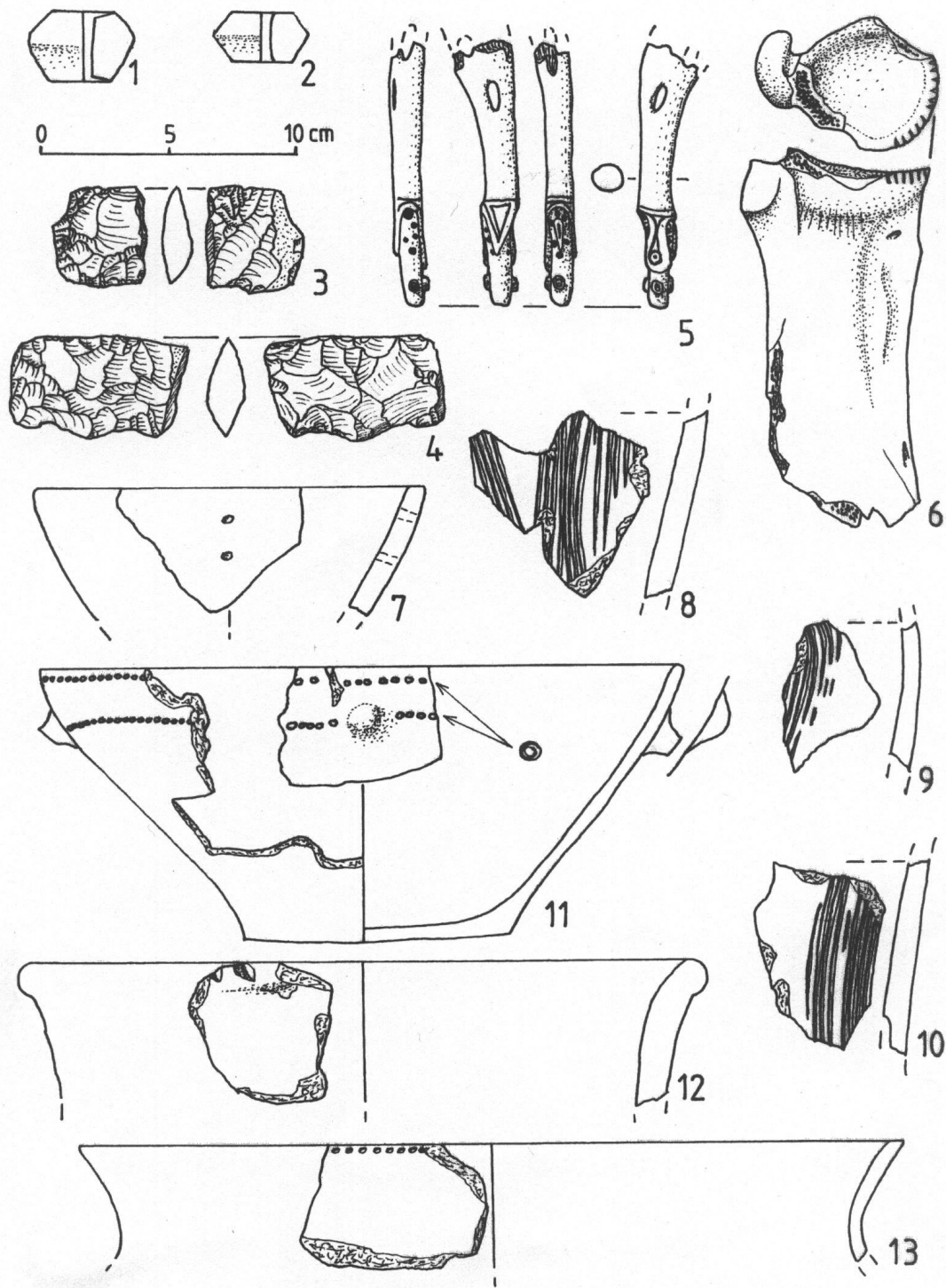

Fig. 2. 1-13 Poieniști: 1-2, 7-13 ceramică; 3-4 silex; 5 corn; 6 os.

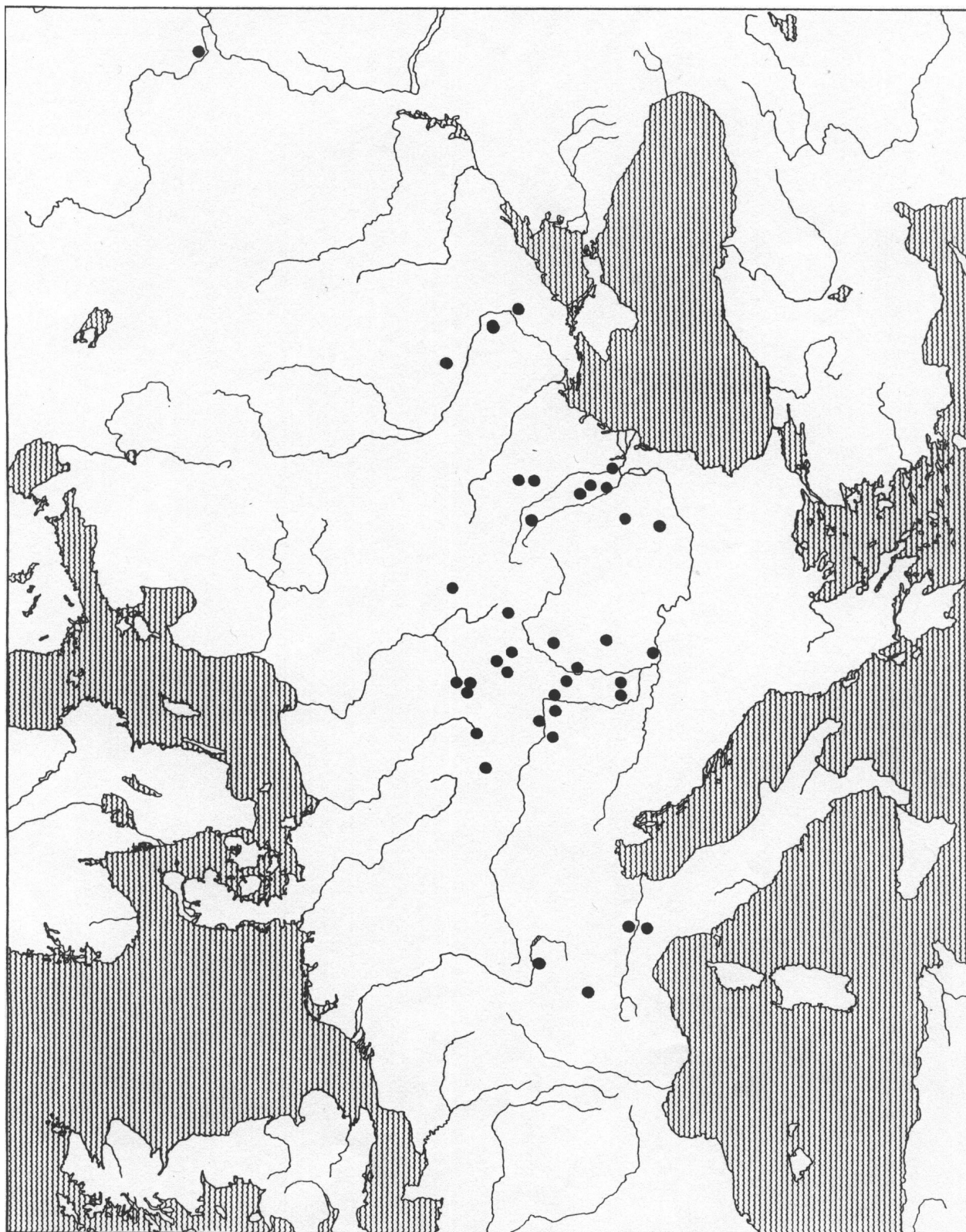

Fig. 3. Răspândirea psaliilor cu tijă (Zapfenkebel) (după H.-G. Hüttel 1981, cu adăugiri).

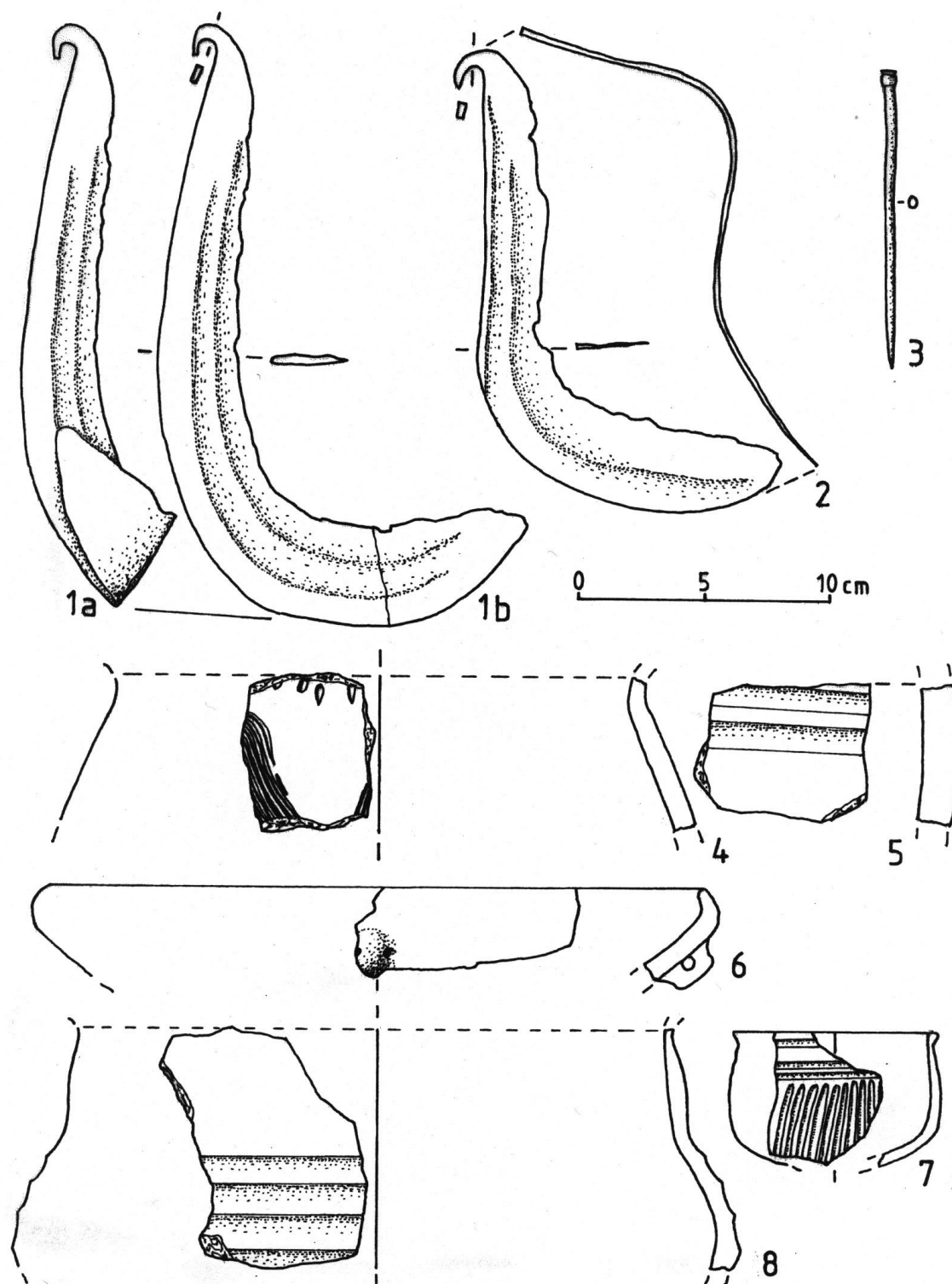

Fig. 4. 1–2 Poieniști; 3–8 Scânteia. 1–2 bronz; 3 os; 4–8 ceramică.

Fig. 5. Poieniști, secerile, față – verso.

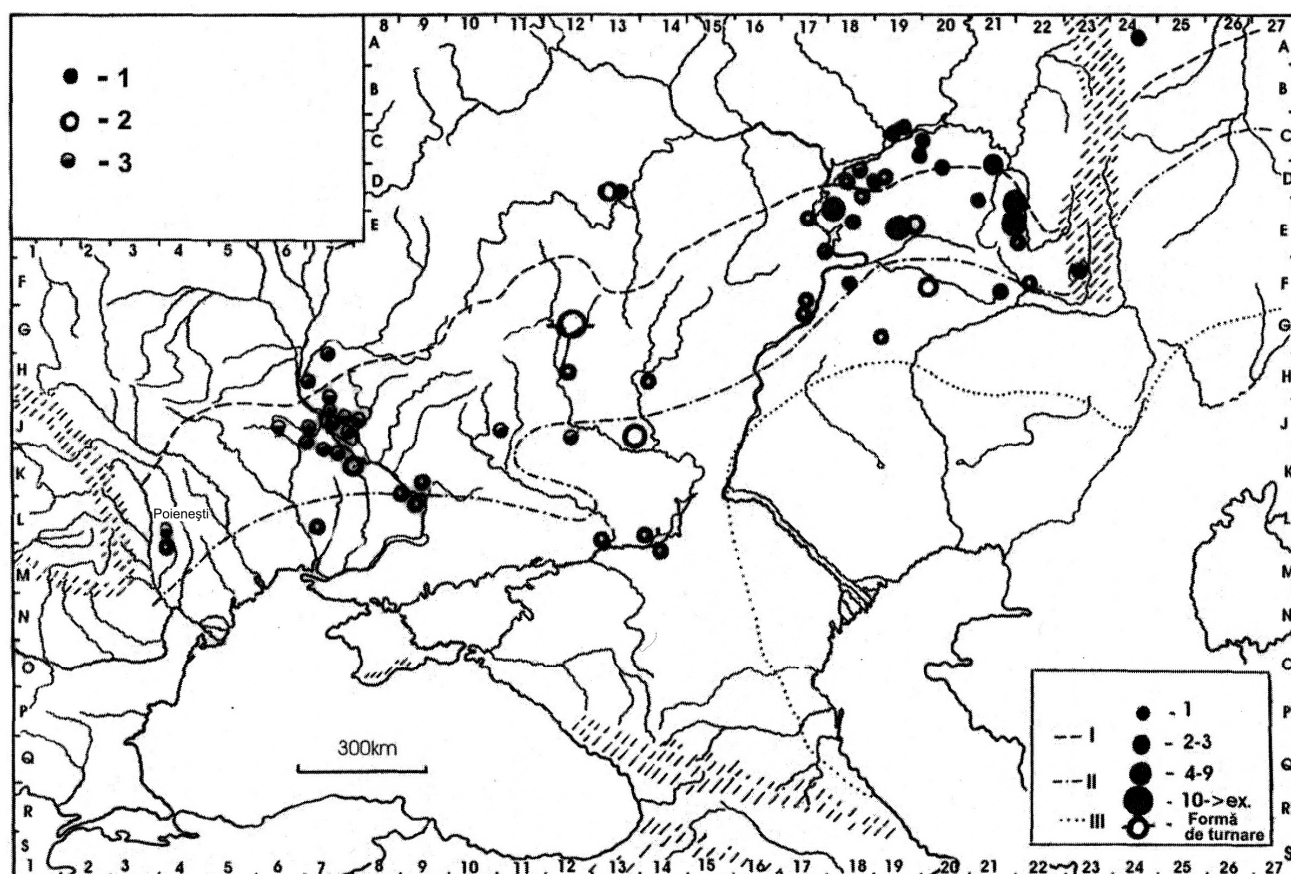

Fig. 6. Răspândirea secerilor de tip Ibrakaevo (după Dergačev și Bočkarev 2006).

LATE BRONZE AGE FINDS FROM POIENEȘTI (VASLUI COUNTY)
AND EARLY HALLSTATT FINDS FROM SCÂNTEIA (IAȘI COUNTY)

ABSTRACT

Some Late Bronze Age finds (Noua culture) from Poieniști, Vaslui County are discussed in the present article. A few finds of an Early Hallstatt type from the Cucuteni settlement at Scânteia, Iași County, are also briefly discussed. The finds from Poieniști come exclusively from the cultural layer. The scarce pottery bowls and pots that can be reconstructed have analogies in other settlements of the Noua culture. Other pieces typical of this group are flint sickles (*Krummesser*) and notched shoulder blades of bovids. The most interesting find is an antler side-piece of a bridle, showing a markedly narrowed end with small knobs and with so-called Danubian-Mycenaean incised decoration. It may be included in the Spiš type. That type was latest treated by H.-G. Hüttel, who dated most of the examples from the Carpathian Basin to the end of the Early Bronze Age/beginning of the Middle Bronze Age (FD III/MD I). A review of the old and new material by N. Boroffka allowed a distinction among several variants, of which variant **b** may be divided into 5 subvariants. The distribution now shows a new concentration east of the Carpathian Mountains and the chronology for the whole group has been revised. Most pieces belong to the Late Bronze Age and may be connected to the last stages of the Otomani culture and the Noua – Sabatinovka cultural complex. The bronze sickles found at Poieniști may have been part of a destroyed hoard. They belong to an eastern type (Ibrakaevo, according to Dergačev and Bočkarov), which may be connected to the Noua settlement and which indicate the known eastern influence on that culture. Some sherds from Scânteia, Iași County, probably belong to the Early Hallstatt Corlăteni group, although they preserve features of the Noua culture. Also from Scânteia is a bone pine with a pot-like head. It may be the most easterly example of this type of pin; it is widely datable to the period Bz. D – Ha. C, and it clearly shows western influence.

LEGEND OF FIGURES

Fig. 1. Geographic positions of Poieniști (1) and Scânteia (2).

Fig. 2. 1–13 Poieniști: 1–2, 7–13 pottery; 3–4 flint; 5 antler; 6 bone.

Fig. 3. Distribution of side-pieces with markedly narrowed end (*Zapfenknebel*) (after H.-G. Hüttel 1981 with additions).

Fig. 4. 1–2 Poieniști; 3–8 Scânteia. 1–2 bronze; 3 bone; 4–8 pottery.

Fig. 5. Poieniști, sickles, face-verso images.

Fig. 6. Distribution of the sickles of the Ibrakaevo type (after Dergačev and Bočkarov 2006).

CONSIDERAȚII PRIVIND CÂTEVA PIESE ANTICE DIN BRONZ DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

DE

GEORGE NUȚU, COSTEL CHIRIAC

Keywords: *Dobroudja, bronze objects, fibulas, clasps-brackets*

În nota de față prezentăm patru artefacte din bronz, descoperite întâmplător pe teritoriul Dobrogei, în zona localităților Izvoarele – Pîrjoaia și Pecineaga (jud. Constanța) (fig. 1/1). Acestea au aparținut unei bogate colecții particulare ale cărei piese au ajuns în ultimii ani, prin achiziții și donații, în colecțiile muzeelor din Constanța, Tulcea și Brăila. Am ales aceste piese datorită faptului că sunt extrem de rare în cadrul descoperirilor din zona amintită.

Toate obiectele se încadrează în categoria accesoriilor vestimentare – două sunt fibule, iar două aplice. Am datat una dintre piese în perioada Principatului, două în epoca romană târzie, în timp ce una este dificil de încadrat cronologic, deși are numeroase analogii; absența informațiilor privind contextul arheologic al pieselor a constituit un impediment în clarificarea unor aspecte privind apariția și circulația acestora în zona istro-pontică.

1. Fibulă de formă triunghiulară (Arm / Elbow *fibula*) (fig. 1/2).

Descriere: corpul prezintă două segmente perpendiculare care formează un braț cu cotul ușor reliefat. Mecanismul de prindere (resortul) și acul nu se păstrează. Fiecare din cele două segmente este ornamentat cu discuri în relief, de diametre variabile. Portagrafa este formată din palma strânsă. Piesa prezintă o patină verde-mat.

Tehnică: turnare în tipar și finisare ulterioară.

Dimensiuni: lungimea – 3 cm; lățimea – 2,2 cm; grosimea medie – 0.8 cm; greutatea: 8,10 gr.

Locul descoperirii: Pecineaga – (jud. Constanța).

Piesa aparține unui grup de fibule care își au originea în zona Orientului Apropiat – *triangular fibulae with ribbed and beaded mouldings* (tipul *Stronach III.7*). Fibulele de acest tip au apărut în zona siro-palestiniană în secolul al VIII-lea a.Chr., răspândindu-se, începând cu secolul următor, pe spații largi – în Egipt, sudul Mesopotamiei, vestul Persiei și Grecia insulară, unul dintre cele mai nordice puncte cu astfel de descoperiri fiind Lindos, în Rhodos¹. Portagrafa în formă de mână apare, de asemenea, în secolul al VIII-lea a.Chr.².

Deși cotul nu este atât de accentuat precum în cazul fibulelor din tipul *Stronach IV*, forma generală o apropie și de acesta, caracterizat prin unghiul de 90° și reliefarea cotului. Această variantă reprezintă ultima fază din evoluția fibulei cu arc triunghiular³. Cea mai apropiată analogie cu piesa noastră o reprezintă fibula descoperită în mormântul 36 de la Marlik Tepe (Iran)⁴. La Lindos a fost descoperită o fibulă asemănătoare (tip *Sapouna-Sakellarakis XII Bd = Stronach IV*), datată în secolul al VII-lea a.Chr.⁵.

¹ D. Stronach, *The Development of the Fibula in the Near East*, în *Iraq*, 21, 1959, 2, p. 197–200, fig. 9.

² O. White Muscarella, *Fibulae and Chronology, Marlik and Assur*, în *Journal of Field Archaeology*, 11, 1984, 4, p. 414.

³ D. Stronach, *op. cit.*, p. 202–203, fig. 11.

⁴ O. White Muscarella, *op. cit.*, p. 416, fig. 2.

⁵ E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, în *PBF*, XIV, Bd. 4, München, 1978, p. 132–133, nr. 173, pl. 54/173.

Deși cronologia acestui tip de fibulă – numite uzual *Elbow* sau chiar *Knee fibulae* – este asigurată de numeroasele descoperiri din Orientul Apropiat, datate din secolul al VIII-lea până în secolul VI a. Chr., există două mențiuni care ar prelungi, mai mult, perioada de circulație a tipului. Astfel, pentru descoperirile de la Dura Europos, N. P. Toll consideră că tipul *Elbow* a circulat până spre secolul I p.Chr.⁶. Trebuie remarcat însă faptul că, din cele 168 de fibule publicate la Dura Europos, doar un singur exemplar a fost descoperit într-un context sigur; acesta se încadrează în tipul în discuție, însă editorul nu datează contextul(!)⁷.

Mai tranșant se arată M. J. Ponting care, deși îl citează pe D. Stronach⁸, înclină să atribuie tipului *Elbow*, atestat pe două importante situri din Israel – Gamala și Masada – o cronologie mult extinsă, din secolul al VIII-lea a. Chr. până în epoca romană⁹. Argumentele în acest sens sunt puțin convingătoare, iar ipoteza conform căreia aceste *Elbow fibulae* au fost luate ca pradă de către auxiliarii romani de la populația locală¹⁰, rămâne de verificat.

2. Fibulă zoomorfa (Tierfibel / Zoomorphic fibula) (fig. 2/3).

Descriere: fibula face parte din categoria celor cu balama (*hinged brooches*). Corpul este în formă de panteră, reprezentată în mișcare, cu capul spre dreapta, redat realist, cu detaliile evidențiate și ornamentat cu pastile umplute cu email de culoare verde-albastră și roșie. Pe partea opusă se află dispuse, prin sudare, două proeminențe care formau punctele de prindere ale fibulei: acul și portagrafa. Piesa prezintă patină de culoare albastră deschisă și ușoare urme de coroziune.

Tehnică: turnare în tipar și emailată ulterior.

Dimensiuni: lungimea – 3,6 cm; lățime – 1,8 cm; grosime – 0,4 cm.

Locul descoperirii: Pârjoaia – (Izvoarele, jud. Constanța) – *Sucidava (moesica)*.

Printre numeroasele fibule de epocă romană descoperite *intra* și *extra Imperium* au fost repertoriate doar aproximativ 30 de exemplare în formă de panteră¹¹. Raritatea pieselor a determinat puține comentarii asupra lor, iar aria de răspândire, extrem de vastă, face dificilă stabilirea genezei și evoluției acestora. Unicitatea fibulei în repertoriul provinciei Moesia Inferior reprezintă un motiv întemeiat pentru a relua, pe scurt, discuțiile privind acest tip în contextul descoperirilor din celelalte provincii romane.

Deși fibulele din nordul provinciei au constituit obiectul unor studii¹², nu este cunoscută nici o piesă în formă de panteră. În această parte a Imperiului, fibulele zoomorfe sunt atestate prin puține exemplare, precum

⁶ N. P. Toll, *Fibulae*, în T. G. Frisch, N. P. Toll, *The Excavations at Dura-Europos. Final Report IV. Part IV. The Bronze Objects. 1. Pierced Bronzes, Enameled Bronzes, and Fibulae*, New Haven, 1949, p. 47.

⁷ *Ibidem*, p. 47, nr. 4 (neilustrată).

⁸ D. Stronach, *op. cit.*, p. 198 și planșa LI/9. Tipul de fibulă la care se referă autorul, datat în perioada elenistică, este diferit de cel discutat în articolul de față deși, aparține cu siguranță grupului de fibule „Elbow”.

⁹ M. J. Ponting, *Roman Military Copper-Alloy Artefacts from Israel: Questions of Organization and Ethnicity*, în *Archaeometry*, 44, 2002, 4, p. 561.

¹⁰ Trebuie remarcată similaritatea de formă dintre fibula din tipul „Elbow” ilustrată de autorul citat (vezi M. J. Ponting, *op. cit.*, p. 561, fig. 3/b) și o fibulă descoperită la Mersin care a fost datată în secolele VIII–VII a.Chr., fără a fi exclusă o ușoară prelungire a perioadei de folosire a tipului, cf. E. Lafli, M. Buora, *Fibule antiche dalla Cilicia costiera*, în *Rivista di archeologia*, XXX, 2006, p. 42, nr. 7, pl. XIII/d.

¹¹ M. Feugère, *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Revue Archéologique de Narbonnaise. Supplément 12, Paris, 1985, p. 401; I. Fauduet, *Fibules préromaines, romaines et mérovingiennes du Musée du Louvre*, Études d'Histoire et d'Archéologie 5, Paris, 1999, p. 85, harta 2.

¹² Fibulele romane descoperite în Dobrogea au fost prezentate în cadrul unor monografii de sit sau într-o serie de articole, vezi: G. Severeanu, *Fibules appartenant aux collections du Musée Municipal de Bucarest et du dr. Severeanu*, în *Bucureștii*, 2, 1935, p. 202–203, nr. 30, p. 205–206, nr. 37, p. 213–215, nr. 52, 54, 55–57, p. 217, nr. 62; D. Popescu, *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in București*, în *Dacia*, IX–X, 1941–1944, p. 490, nr. 43; C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980, p. 34–37, pl. 14; A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (IIe–VIIe siècles de notre ère)*. Recherches archéologiques, în *Bulletin AIESEE*, 17–18, 1987–1988, *passim*; Fl. Curta, *Die Fibeln der Sammlung „V. Culică”*, în *Dacia*, N.S., XXXVI, 1992, p. 37–97; L. Arsenie, *Fibule puternic profilate din colecția Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța*, în *Pontica*, 32, 1999, p. 243–251; M. Irimia, *Fibulă cu inscripție din zona Izvoarele (com. Lipnița, jud. Constanța)*, în *Peuce*, S.N., 3–4, 2005–2006, p. 251–258; C. Paraschiv-Talmățchi, *Câteva date privind două fibule zoomorfe descoperite în Dobrogea*, în *Peuce*, S. N., 7, 2009, p. 323–336; G. Nuțu, *A Group of Strongly Profiled Brooches from Halmyris (Moesia Inferior)*, în *SAA*, XV, 2009, p. 173–190; idem, *Roman Brooches from Halmyris (Moesia Inferior). I.*, în V. Atanasov (ed.), *Rekata i vremeto. Sbornik izsledvanija*, Tutrakan, 2010, p. 64–85.

piesele de perioadă romană timpurie și târzie în formă de păsări, cai, câini și iepuri descoperite la Almus, Novae, Nicopolis ad Istrum¹³, Dragoevo (Shumen)¹⁴, Dunăreni și Valu lui Traian (jud. Constanța)¹⁵.

Majoritatea fibulelor zoomorfe descoperite în provinciile romane sunt cu șarnieră, animalul fiind reprezentat, de cele mai multe ori, ușor schematizat. Tehnica în care au fost realizate este aceea a turnării în tipar, iar finisările sunt, în unele cazuri, indiferent de materialul folosit, spectaculoase. Sunt încrustate cu diferite pietre semiprețioase sau cu pastile din sticlă, iar emailarea este o tehnică curentă¹⁶.

La începutul celui de al doilea deceniu al secolului al XX-lea, O. Almgren a inventariat un număr restrâns de astfel de exemplare¹⁷. Mai târziu, încep să fie publicate o serie de noi fibule zoomorfe; repertoriul bronzurilor emailate din Pannonia cuprinde și numeroase fibule de acest tip¹⁸, în timp ce pe teritoriul Galliei acestea sunt adunate de colecționari nu pentru valoarea lor ca fibule, ci datorită atenției acordată bronzurilor figurate în general¹⁹. Apariția de *corpora* cu fibulele descoperite în siturile de la Siscia, Salona, Saalburg, Zugmantel, Lauriacum, Virunum, Mannaricum²⁰ sau a celor care adunau materialul dintr-o regiune precum Gallia meridională, stepa nord-pontică, regiunile nordice ale Africii și Italiei²¹ și, mai recent, din Dacia, Thracia și sudul Moesiei Inferior²², au condus la înmulțirea considerabilă a fibulelor zoomorfe în literatura de specialitate (*Tierfibeln*).

Aria de răspândire a pieselor de acest tip este mare, din zona nord-pontică până în nordul Africii și din Britannia până pe Eufrat. Atelierele sunt necunoscute, iar reperele metodologice care se pot aplica în urmărirea provenienței fibulelor sunt reduse la două aspecte: tehnica de fabricație și concentrările de material.

Considerate produse de „lux”²³, fibulele zoomorfe, în special cele lucrate în tehnica *à niello* și, în general, piesele emailate, sunt mai complexe, deci dificil de realizat. În aceste condiții, nu putem exclude ipoteza realizării lor „la comandă”, de către artizani specializați. Clientul le va fi ales datorită simbolisticii deși, poate, M. Buora are dreptate atunci când afirmă că există posibilitatea ca animalele reprezentate să corespundă, în unele cazuri, cu numele proprietarilor²⁴. Repertoriul animalelor reprezentate este divers și corespunde bestiarului epocii, de la animale de „casă” până la animale sălbatice sau fantastice, iar modul de

¹³ E. Genčeva, *Rimskite fibuli ot Bălgarija ot kraja na I v. na n. e. do kraja na VI v. na n. e.*, Veliko Tărnovo, 2004, p. 118–120, tip 29 a–b, pl. XXVI/9–16, XXVII/1–4.

¹⁴ A. Haralambieva, G. Atanasov, *Novopostăpili fibuli ot III–VII v. v Šumenskiya Muzej*, în *Izvestiya Varna*, 28 (43), 1992, p. 96, pl. X/1, XIII/6.

¹⁵ C. Paraschiv-Talmațchi, *op. cit.*, p. 323–336.

¹⁶ Vezi B. Niemeyer, *Provinzialrömische Emailfibeln in der Antikensammlung Berlin*, în E. Formigli (ed.), *Fibulae. Dall' età del bronzo all' alto Medioevo. Tecnica e tipologia*, Sistema Musei Senesi Quaderni archeologici 4, Firenze, 2003, p. 188–192.

¹⁷ O. Almgren, *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig 1923 (Nachdruck Bonn, 1973), p. 99, pl. 10/222, 229, 232.

¹⁸ I. Sellye, *Császárkori emailmunkák Pannoniából / Les bronzes émaillés de la Pannonie romaine*, Diss. Pannonicae, II, 8, Budapest, 1939, pl. XIII/1–30; E. von Patek, *A Pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete / Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen in Pannonien*, Diss. Pannonicae, II, 19, Budapest, 1942, pl. XIX–XXI.

¹⁹ I. Fauduet, *op. cit.*, p. 59.

²⁰ R. Košcević, *Antičke fibule s područja Siska*, Zagreb, 1980, p. 31, type 20, pl. XIX/141–143; Z. Vinski, *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, în *VAHD*, LXIX, 1967, p. 16–21, pl. IX–XIII; A. Böhme, *Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel*, în *SJ*, XXIX, 1972, p. 40–41, tip 43, pl. 27; W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, *Forschungen in Lauriacum*, Bd. 10, Linz, 1975, p. 113–115, tip 29, pl. 45/318–319, pl. 46/320–323; C. Gugl, *Die römischen Fibeln aus Virunum*, Klagenfurt, 1995, p. 45–49, tip 18, pl. 19/143–150, pl. 20; J. K. Haalebos, *Fibulae uit Maurik*, OMRO, Suppl. 65, 1984–1985, p. 98, nr. 157–158.

²¹ M. Feugère, *op. cit.*, p. 382–416, tip 29; A. K. Ambroz, *Fibuly juga Evropejskoj časti SSSR II v. do n.e. – IV v. n.e.*, *Svod archeologičeskikh istočnikov*, D1/30, Moskva, 1966, tip 8.5, p. 34–35, pl. 15/9–25; R. R. Gerhaarz, *Fibeln aus Afrika*, în *SJ*, 43, 1987, p. 96, fig. 14/96, 100; M. Buora, *Fibule a forma di animali*, în M. Buora, S. Seidel, (eds.), *Fibule antiche del Friuli*, Cataloghi e Monografie Archeologiche dei Civici Musei di Udine 9, Roma, 2008, p. 51–53, p. 205, nr. 853–859; E. Ettlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, *Handbuch der Schweiz zur Römer- und Merowingerzeit*, Bern, 1973, p. 126–128, tip 48, pl. 14/17–22, pl. 28/6–10.

²² S. Cociș, *Fibulele din Dacia romană / The Brooches from Roman Dacia*, Bibliotheca Ephemeris Napocensis, 3, Cluj-Napoca, 2004, p. 115–119, tip 22, pl. C–CIII/1450–1455; E. Genčeva, *op. cit.*, p. 118–120, tip 29, pl. XXVI/9–16, pl. XXVII/1–4.

²³ M. Feugère, *op. cit.*, p. 385.

²⁴ M. Buora, *op. cit.*, p. 51.

expunere diferă, de la piese lucrate sumar care prezintă animalul singur, până la ansambluri mai complexe incluzând animale în luptă sau scene de *venatio*.

Emailul este tehnica „standard” în metoda de execuție a numeroase fibule zoomorfe, iar acest fapt constituie un argument în favoarea ipotezei conform căreia tipul în discuție a fost produs în zonele în care această tehnică avea tradiție²⁵. Astfel, pot fi diferențiate, în mod evident, două arii de producție distincte: vestul Imperiului pentru piesele emailate și zona danubiană în care exemplarele fără email predomină²⁶. Afirmația nu exclude, desigur, numeroase excepții, cum ar fi exemplarele emailate descoperite atât în aria danubiană cât și în zona pontică sau pe coasta microasiatică.

Cea mai sigură cale de identificare a atelierelor o reprezintă descoperirile de tipare; în acest sens, menționăm două astfel de piese pentru realizarea fibulelor în formă de iepure la Napoca²⁷ și Novae²⁸. Totuși, acest lucru poate fi înșelător, deoarece piesele circulă pe spații largi, fiind vehiculate mai ales în contexte militare. O demonstrează tiparul din plumb de la Novae, care era folosit la fabricare modelelor din argilă pentru fibulele realizate în mediul militar de pe *limes*-ul danubian²⁹.

Concentrările de material pot fi totuși relevante, în unele cazuri, atunci când analizăm predilecția unei zone pentru un anumit animal. R. Košcević a arătat predilecția zonei panonice pentru fibulele în formă de cal³⁰, I. Fauduet a stabilit concentrări de fibulele în formă de hipocampi și pești în Gallia și în zona rhenană³¹ în timp ce unele fibule în formă de dragoni sunt specifice Britanniei³².

Din punct de vedere morfologic, fibulele în formă de panteră, la fel ca numeroase *Tierfibeln*, sunt fibule plate, cu animalul reprezentat în relief pe o singură parte. Această caracteristică este generalizată în cadrul descoperirilor, cu o singură excepție – o piesă aflată în colecțiile Metropolitan Museum. Realizată din bronz și argint cu încrustații *à niello*, fibula în discuție prezintă animalul în relief și a fost datată în secolul II p.Chr.³³.

În aria ponto-danubiană, piesele de acest gen sunt rare; semnalăm cele două fibule descoperite la Pantikapaum³⁴ și în zona Kyustendil³⁵, prima cu email verde și roșu, în timp ce a doua este ornamentată *à niello*. Alte piese sunt atestate, în special, în partea occidentală ale Imperiului – la Salona³⁶, Győr-Homok³⁷, Vindonissa³⁸ și în Gallia³⁹; de asemenea, trebuie amintite exemplarele din colecțiile Hattatt⁴⁰ și Louvre⁴¹.

Tipologic, schema flexibilă realizată de M. Feugère rămâne valabilă și astăzi, datorită posibilității de a adăuga noi modele la cele inițiale. Fibula din Dobrogea corespunde tipului *Feugère 29a6b*, în care animalul este reprezentat în mișcare, cu capul spre dreapta⁴². Atelierele ar trebui căutate în Europa centrală, iar larga difuziune a tipului a fost atribuită răspândirii cultului dionisiac, piesele fiind vehiculate, mai ales, în mediul militar⁴³. Pantera, animal asociat *thiasos*-ului⁴⁴, a fost reprezentată în sculptură încă din perioada greacă

²⁵ Analizele spectrografice demonstrează variații chimice reduse (deci, un număr redus de ateliere) în compoziția bronzurilor emailate, vezi M. Y. Treister, *Essays on the Bronzeworking and Teneutics of the Pontus*, în G. R. Tsetschladze (ed.), *New Studies on the Black Sea Littoral*, Colloquia Pontica 1, Oxford, 1996, p. 79.

²⁶ S. Cociș, *op. cit.*, p. 118.

²⁷ *Ibidem*, p. 118, pl. CLXXI/3.

²⁸ E. Genčeva, *op. cit.*, p. 119–120, pl. XXVII/2.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ R. Košcević, *op. cit.*, p. 31.

³¹ I. Fauduet, *op. cit.*, p. 59.

³² S. Cociș, *op. cit.*, p. 119.

³³ J.-P. Caillet, *Provincial Roman Objects in the Metropolitan Museum of Art*, în *Metropolitan Museum Journal*, 32, 1997, p. 54, fig. 9.

³⁴ A. K. Ambroz, *op. cit.*, p. 34–35, pl. 15/15.

³⁵ E. Genčeva, *op. cit.*, p. 120, pl. XXVII/3.

³⁶ Z. Vinski, *op. cit.*, p. 19, pl. XI/6–9; S. Ivčević, *Fibule*, în E. Marin (ed.), *Salona Christiana*, Split, 1994, p. 218, 224, nr. 31.

³⁷ I. Sellye, *op. cit.*, p. 79, pl. XIII/21; E. von Patek, *op. cit.*, p. 126, pl. XX/11.

³⁸ E. Ettlinger, *op. cit.*, p. 126, pl. 14/22.

³⁹ M. Feugère, *op. cit.*, p. 383; I. Fauduet, *op. cit.*, p. 60, pl. 18/137–138.

⁴⁰ R. Hattatt, *Ancient Brooches and Other Artefacts. A fourth selection of brooches together with some other antiquities from the author's collection*, Oxford, 1989, p. 363, fig. 222/1196.

⁴¹ I. Fauduet, *op. cit.*, p. 60–61.

⁴² M. Feugère, *op. cit.*, p. 386, fig. 58.

⁴³ I. Fauduet, *op. cit.*, p. 60.

⁴⁴ C. Johns, *The Tombstone of Laetus' Daughter: Cats in Gallo-Roman Sculpture*, în *Britannia*, 34, 2003, p. 54;

clasică, pentru ca în epoca elenistică să existe numeroase mozaicuri, reliefuri, statui în bronz și marmură sau grupuri statuare în care animalul este ilustrat⁴⁵.

Cronologia fibulelor este dificil de stabilit deoarece majoritatea au fost descoperite în condiții necunoscute; unul dintre exemplarele bine datate este cel de la Győr-Homok, descoperit împreună cu o monedă emisă de Antoninus Pius⁴⁶, însă, în general, fibulele în formă de panteră sunt atestate pe tot parcursul secolelor II–III p.Chr.⁴⁷. Originea reprezentării trebuie căutată în perioada elenistică, modelul fiind preluat și adaptat în perioada Principatului acesta dispărând, cel mai probabil, spre sfârșitul secolului al III-lea p. Chr. După un hiatus de trei secole⁴⁸, va reapare, în secolele VI–VII p.Chr., o nouă serie de astfel de piese, reprezentative fiind cele de la Salona⁴⁹.

3–4. Aplice-închizători cu cârlig în formă de S – Beschlage mit S-förmig Haken (fig. 2/4–5).

Descriere: ambele piese sunt compuse din două elemente, unite printr-un cârlig de formă circulară. Placa de susținere este traforată și are formă dreptunghiulară, cu frontul exterior crestă și colțurile inferioare reliefate. Inelul, aflat în partea inferioară a plăcii, susține un cârlig în formă de S, cu mijlocul și capetele rotunjite și ornamentate. Piesa numărul 3 (fig. 2/4) are cârligul lipsă.

Tehnică: turnare în tipar, traforare ulterioară.

Dimensiuni (aplica nr. 3, fig. 2/4):

Lungimea – 3,2 cm; lățimea – 4,2 cm; diametrul inel – 1–1,2 cm.

Dimensiuni (aplica nr. 4, fig. 2/5):

Lungimea – 7 cm; Lungimea inel – 3,7 cm; diametrul inel – 1–1,5 cm; lățimea – 3,8 cm.

Locul descoperirii: Pîrjoaia – (Izvoarele, jud. Constanța) – *Sucidava (moesica)*.

Din punct de vedere tipologic, aceste aplice aparțin unui grup redus de piese, răspândite în vestul Europei dar, mai ales, în zona Dunării Mijlocii și pe coasta Mării Adriatice⁵⁰. În zona Dunării Inferioare, merită semnalat un exemplar descoperit la Durostorum – Silistra, în anul 1940⁵¹.

Modul de utilizare a constituit unul dintre aspectele dificil de stabilit, alături de proveniența acestor piese de echipament. Au fost considerate, pe rând, aplice de cataramă (*Gürtelbeschläge*) sau, mai simplu, doar pandantive (*Anhänger*), datorită plăcii de prindere și au fost atribuite atelierelor provinciale romane, incluse grupului de accesorii vestimentare⁵². Un exemplar descoperit în *vicus*-ul de la Albertfalva a fost considerat piesă de harnașament (de la o scară de călărie) și datat în perioada romană timpurie⁵³.

Printre exemplarele publicate de A. Kokowski nu există piese identice cu cele două descoperite în Dobrogea. Pentru placă, modelul poate fi ușor recunoscut în cazul a trei piese descoperite la Niš și Ravno (Knjaževac, în zona Banatului sârbesc)⁵⁴, dar terminațiile rotunjite constituie un unicat în stadiul actual al cunoștințelor noastre. Atribuirile etnice ale pieselor au oscilat între ideea apariției acestora în atelierile provinciale romane sau în zonele de influență hunică sau germanică⁵⁵. În general, este acceptată ipoteza originii germanice, mai precis ostrogotă, a cârligelor în formă de S⁵⁶. Totuși, geneza lor în zonele circumpontice nu este întrutotul acceptabilă, deoarece nu explică concentrarea descoperirilor de acest fel în zona Dunării

⁴⁵ Pentru exemplare din bronz vezi: G. M. A. Richter, *New Accessions in the Classical Department: III. The Bronze Panther*, în *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 3, 1908, 3, p. 58–59; Al. Dimitrova-Milčeva, *Die Bronzefunde aus Novae, Moesia Inferior*, Warszawa, 2006, p. 44, nr. 38.

⁴⁶ I. Sellye, *op. cit.*, p. 79; E. von Patek, *op. cit.*, p. 126.

⁴⁷ M. Feugère, *op. cit.*, p. 393–394.

⁴⁸ Z. Vinski, *op. cit.*, p. 19.

⁴⁹ *Ibidem*, pl. XI/10–14; S. Ivčević, *op. cit.*, p. 218, 223, nr. 25–27.

⁵⁰ A. Kokowski, *Zu einem Fund aus Lindtorf, Ldkr. Stendal*, în *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 86, 2003, p. 194, fig. 2.

⁵¹ D. Elefterescu, D. Șerbănescu, *Piese de epocă romană aflate în colecțiile Muzeului Civilizației Gumelnița Oltenița*, în *Peuce*, S.N., 7, 2009, p. 182, nr. 22, pl. VI/8a–b.

⁵² A. Kokowski, *op. cit.*, p. 191–193.

⁵³ M. Ilkić, I. Čurković, *Prilog poznavanju spona s korpusom u obliku slova S / A contribution to understanding S-shaped clasps*, în *Vjesnik*, 101, 2008, 1, p. 225.

⁵⁴ A. Kokowski, *op. cit.*, p. 192, fig. 1/d, g–h.

⁵⁵ E. Višić-Ljubić, *Pojasne kopče i okovi*, în E. Marin (ed.), *op. cit.*, p. 228–229, 234, nr. 22.

⁵⁶ M. Ilkić, I. Čurković, *op. cit.*, p. 226.

Mijlocii. În ceea ce privește originea germanică – ostrogotă – a pieselor, una dintre obiecțiile care poate fi adusă acestei ipoteze, o constituie faptul că în Italia este atestat un singur exemplar, descoperit în zona orașului Udine⁵⁷. În aceste condiții nu poate fi exclusă, total, ipoteza atribuirii pieselor de acest tip zonelor cu populație romană aflate sub controlul ostrogoților, sau chiar direct, acestor comunități romane, după cum demonstrează descoperirile de la Sotin (*Cornacum*), unde nivelurile de locuire sunt întrerupte în secolul al IV-lea p.Chr., iar descoperirile ulterioare sunt rare⁵⁸.

În opinia noastră, piesele de acest tip sunt germanice, F. Buškariol, A. Jovanović sau A. Kokowski oferind suficiente dovezi în acest sens. Cronologic, cele două piese discutate se datează în prima jumătate a secolului al V-lea p.Chr.⁵⁹ și aparțin grupului germanic al ostrogoților⁶⁰.

*

Subliniam la începutul acestei note lipsa contextului arheologic al descoperirilor prezentate. O consecință, firească, am putea spune, o constituie dificultatea încadrării pieselor în contextul istoric al Dobrogei.

Această dificultate este evidentă în cazul primei fibule, din tipul *Elbow*, descoperită mult în afara ariei de răspândire a variantei *Stronach III.7*. Recent, regretatul Petre Alexandrescu a publicat o granitură de harnașament achemenidă descoperită în groapa α din zona așezării civile a Istros-ului aducând cu această ocazie și o serie de precizări în legătură cu descoperirile din Tumulul XII din necropola orașului⁶¹. Deși nu este sigură legătura cu expediția lui Darius din 513 a.Chr., acest eveniment poate constitui un punct de plecare în explicarea prezenței fibulei în discuție în această zonă. Nu există o contradicție temporală deoarece tipul este în uz până spre sfârșitul secolului al VI-lea a.Chr. În ceea ce privește continuitatea tipului de fibulă în perioada romană, putem exclude această ipoteză pe baza cracteristicilor morfologice ale piesei⁶² și argumentelor discutabile care susțin această idee.

Fibula în formă de panteră a fost descoperită în zona Izvoarele – Pîrjoaia, regiune care a furnizat numeroase obiecte arheologice, în special din metal⁶³, dintre care unele deosebite⁶⁴. În aceste condiții, alături de fibulele publicate deja, de Fl. Curta, adăugăm acest exemplar unic în cadrul repertoriului Moesiei cu mențiunea că, din aceeași zonă, deși descoperirile de epocă romană târzie predomină, au fost recuperate și alte fibule din perioada Principatului⁶⁵.

Ultimele două piese în discuție, având același loc de descoperire cu fibula menționată mai sus, constituie, după cum am văzut, o dovadă interesantă privind prezența ostrogotă în zona Dunării de Jos. Fără a insista asupra acestei idei care, deși coroborată cu informațiile din izvoarele antice, poate fi totuși, dificil de argumentat pe baza doar a două obiecte descoperite în condiții necunoscute, încheiem cu un citat sugestiv scris acum mai bine de trei decenii de P. Diaconu care susținea că [...] *unul dintre cele două orașe de lângă Dunăre, prin care le era permis ostrogoților să facă negoț cu lumea romană în a doua jumătate a secolului al IV-lea se afla aici, la Pîrjoaia*⁶⁶.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 226; A. Kokowski, *op. cit.*, p. 193.

⁵⁸ M. Ilkić, I. Ćurković, *op. cit.*, p. 226.

⁵⁹ Un exemplar de la Pirotski este totuși datat în secolul IV p.Chr., vezi M. Ilkić, *Nalazi seobe naroda i ranog srednjeg vijeka iz Sotina / Funde der Völkerwanderung und des Frühmittelalters aus Sotin*, în *Prilozi Zagreb*, 24, 2007, p. 278.

⁶⁰ A. Kokowski, *op. cit.*, p. 196.

⁶¹ P. Alexandrescu, *Însemnări arheologice histriene. Ornamente de căpăstru achemenide la Istros. Perși, sciți și saci*, în *Pontica*, 41, 2008, p. 119–143.

⁶² Pentru informațiile bibliografice mulțumim dr. M. Buora (Civici Musei, Udine), dr. O. White Muscarella (Metropolitan Museum, NY) și dr. D. Stronach (University of California at Berkeley).

⁶³ Fl. Curta, *op. cit.*, p. 37, cu bibliografia.

⁶⁴ A. Rădulescu, T. Cliante, *Tezaurul de la Sucidava – Izvoarele (jud. Constanța)*, în *Pontica*, XIX, 1986, p. 127–158.

⁶⁵ Fl. Curta, *op. cit.*, p. 38–46.

⁶⁶ P. Diaconu, *Obiecte romane târzii de la Pîrjoaia*, în *SCIVA*, 25, 1974, 2, p. 293.

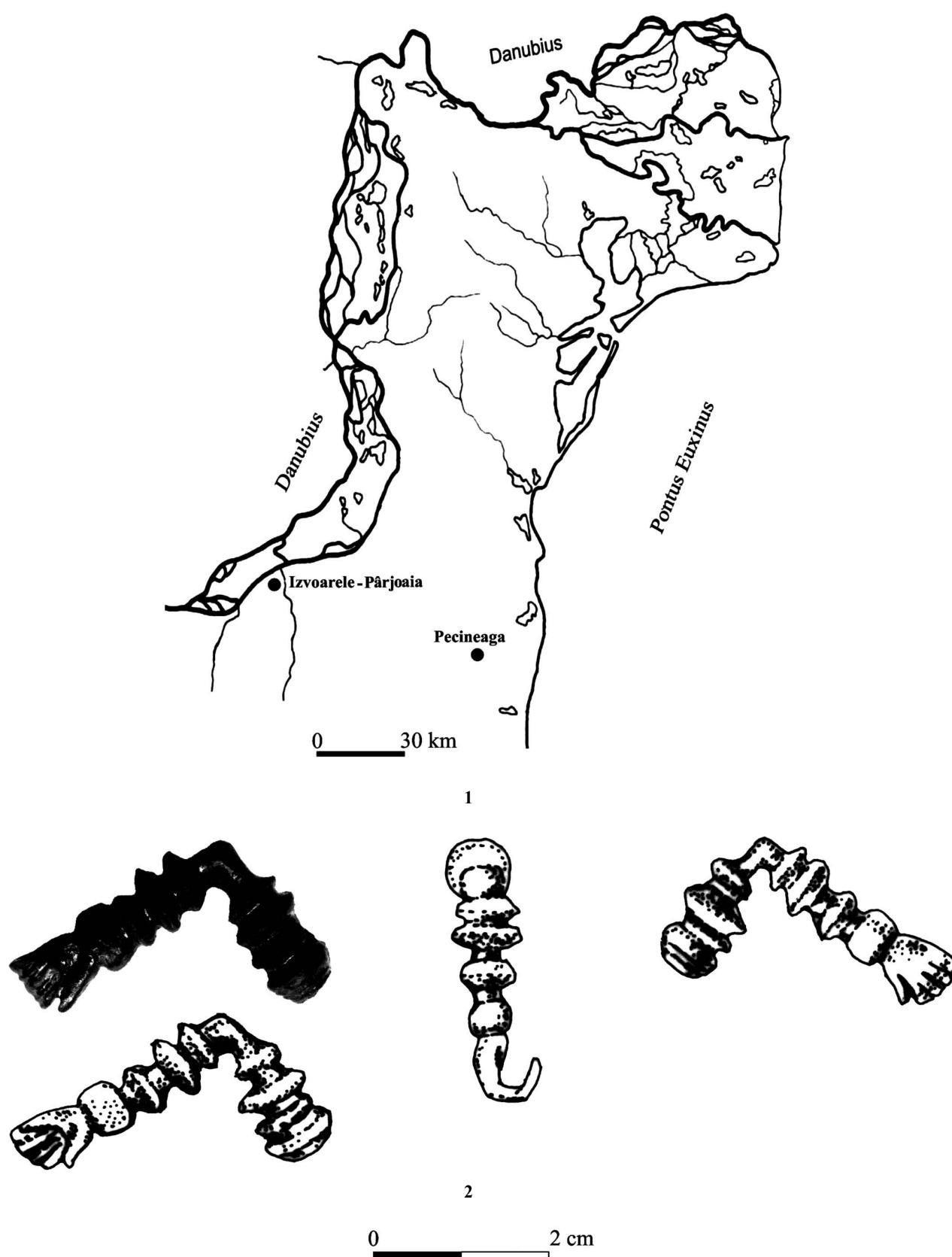

Fig. 1. – 1. Harta Dobrogei cu localitățile unde au fost descoperite piesele; 2. Fibulă din tipul *Elbow*.

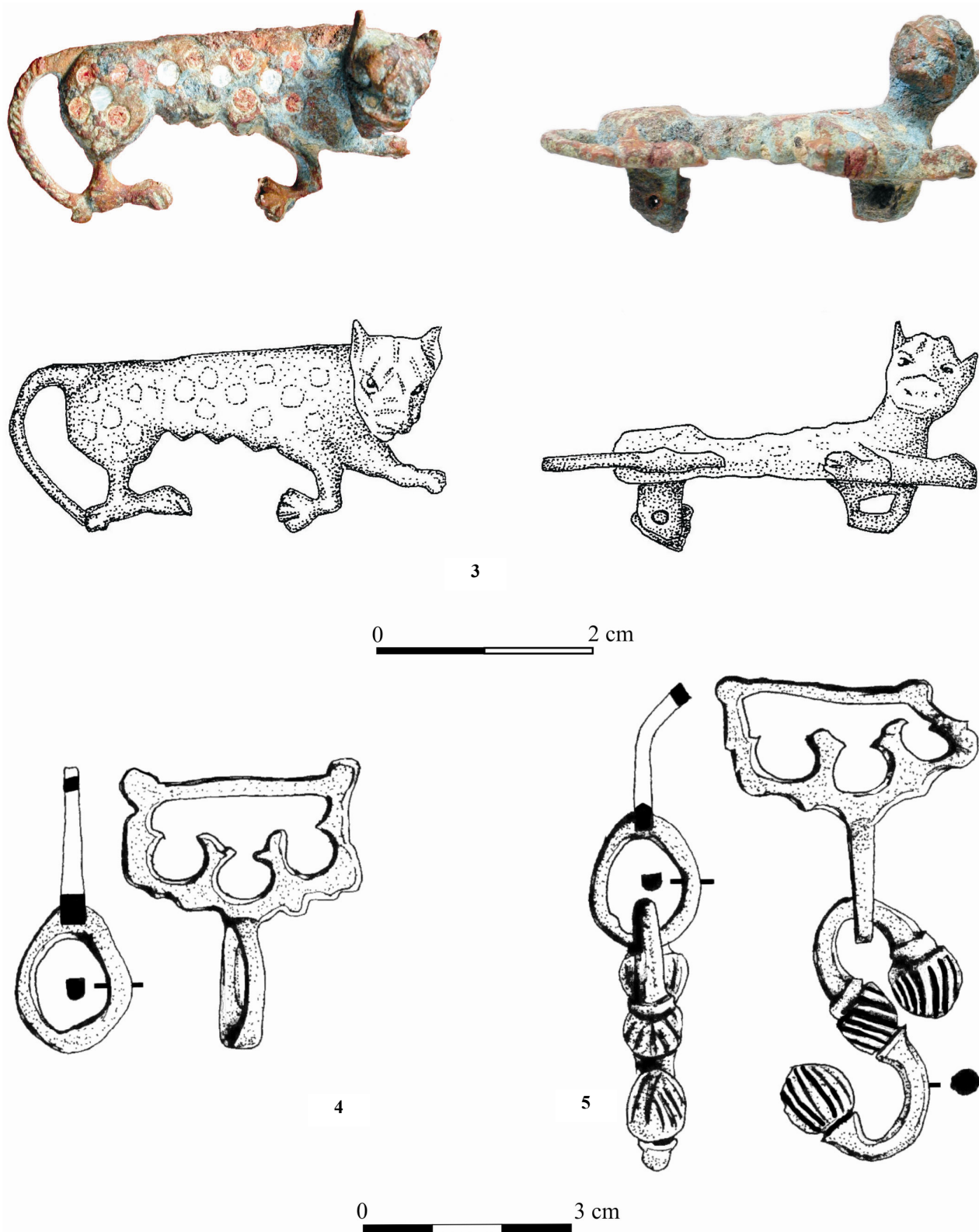

Fig. 2. – 3. Fibulă în formă de panteră; 4.–5. Aplice-închizători cu cârlig în formă de S.

CONSIDERATIONS ON SEVERAL BRONZE OBJECTS DISCOVERED IN DOBROUDJA

ABSTRACT

It is widely known that bronze and, generally, metal artifacts contribute much to the clarification of lesser known aspects in the evolution of human communities. The authors of this note present four bronze objects, namely two safety pins (*fibulae*) and two garment accessories; pieces of those kinds are rare not only in Dobrudja (the northeastern side of the Roman province Moesia Inferior), but also in other areas, their rarity being the reason why we have chosen to publish them together. Their archaeological context is unknown, but their discovery place lies in south of Dobrudja, in the area of the villages Pecineaga and Izvoarele- Pîrjoaia, Constanța County. They belonged to a private collection, but at present they are exhibited at the Archaeological Museum of Constanța. Of the two pins, one belongs to a Near East (Neo-Assyrian) type dated to the 8th –6th centuries BCE – the *Elbow* type (No. 1); the other is a well-known type of *fibula* belonging to the Roman provincial zoomorphic class – the *Panther* type (No. 2). The last artifacts (Nos. 3 and 4) discussed in the note are clasp-brackets with S-shaped hooks dated to the first half of the 5th century CE; they are considered, on the basis of analogies, to be products of Ostrogothic workshops.

LIST OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1. – 1. Map of Dobroudja with the objects discovery place; 2. Triangular fibula of Near Eastern class – the *Elbow* type.
Fig. 2. – 3. *Panther* bronze fibula with enamel decoration.
4. – 5. Clasp-brackets with S-shaped hooks.

O AMPULLA MEDIEVALĂ DIN COLECȚIILE MUZEULUI DE ISTORIE A MOLDOVEI, IAȘI

DE

IOAN IAȚCU

Keywords: *ampulla, XII–XIII centuries, Iași*

În anul 1982, pe frontul estic al bulevardului Ștefan cel Mare, s-a descoperit o superbă amforetă de mici dimensiuni ce se încadrează în categoria așa numitelor „ampoules à eulogie”. Lucrată din pastă fină, de culoare gălbuie și acoperită cu smalt mat de culoare brună¹, aceasta se află într-o stare bună de conservare². La partea inferioară, în stânga, piesa este deteriorată. Dimensiunile amforetei sunt următoarele: înălțimea 6,8 cm; diametrul corpului 4 cm; diametrul gurii 1,8 cm; diametrul interior al gurii 0,7 cm; adâncimea 3,6 cm. Este lucrată din două forme, toartele de mici dimensiuni fiind adăugate. Corpul este bombat în partea inferioară, și se termină cu un gât cilindric ce prezintă, în relief, un decor dințat.

Pe una dintre fețele amforetei, în partea superioară, este reprezentată, într-un registru de forma unei nișe, scena Bunei Vestiri³. Cele două personaje redată în relief, au capetele încadrate de nimburi. Personajul din stânga, arhanghelul Gabriel, este înfățișat în postură de mesager⁴, ținând în mâna stângă tija cruciformă (?)⁵, iar cel aflat în dreapta, Fecioara Maria Theotokos (Născătoare de Dumnezeu) este reprezentată în picioare⁶. Sub această scenă, într-un cartuș, se păstrează o inscripție fragmentară – ... 3APETБ – din care s-a putut restitui, cu certitudine⁷, numele orașului [HA]3APETБ (Nazaret). Analizând „inscripția și reprezentările marcate pe corpul piesei”, autorii descoperirii considerau proveniența amforetei ca fiind „de la un lăcaș al Sfintei Varvara, a cărei existență – în mijlocul civilizației bizantine – este atestată pentru prima oară”⁸. Pe cealaltă față a amforetei a fost realizată, prin incizie, o cruce latină (*crux latina*) (fig. 1, 2).

Nu se cunosc analogii directe, însă forma vasului își are originile în Palestina, fiind asemănătoare cu *ampullae*-le din secolele VI–VII⁹. Din zona syro-palestiniană provin și o serie de ploscuțe din ceramică

¹ N. N. Pușcașu, V.-M. Pușcașu, *Mărturii de civilizație și urbanizare medievală descoperite în vatra istorică a Iașilor*, în *RMMIA*, XIV, 1983, 2, p. 37, fig. 4 a, b.

² Amforeta este înregistrată cu numărul de inventar: 17745.

³ Luca, 1, 26–31: „Iar în a șasea lună a fost trimis îngerul Gavriil de la Dumnezeu, într-o cetate din Galileea, al cărui nume era Nazaret, Către o fecioară logodită cu un bărbat care se chema Iosif, din casa lui David; iar numele fecioarei era Maria. Și intrând îngerul la ea, a zis: Bucură-te, ceea ce ești plină de har, Domnul este cu tine. Binecuvântată ești tu între femei. Iar ea, văzându-l, s-a tulburat de cuvântul lui și cugeta în sine: ce fel de închinăciune poate fi aceasta? Și îngerul i-a zis: Nu te teme, Marie, căci ai aflat har de la Dumnezeu. Și iată vei lua în pântece și vei naște fiu și vei chema numele lui Iisus.”

⁴ A. Kazhdan, N. P. Ševčenko, *Gabriel*, în *ODB*, 2, p. 812.

⁵ H. Leclercq, *Gabriel*, în *DACL*, VI/1, col. 21.

⁶ R. F. Taft, A. W. Carr, *Annunciation*, în *ODB*, 1, p. 107: Reprezentările Bunei Vestiri îl arată pe Gabriel apropiindu-se de Fecioara Maria care este redată în picioare sau șezând.

⁷ Pentru descifrarea inscripției s-a luat în calcul și posibilitatea ca acesta să fie scrisă retrograd, ceea ce presupunea, ca literele să fie grecești, așa cum apare pe ploscuțele palestinene din secolele VI–VII, însă caracterele chirilice sunt evidente.

⁸ N. N. Pușcașu, V.-M. Pușcașu, *loc. cit.*

⁹ J. W. Hayes, *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum. A Catalogue*, Toronto, 1976, p. 64, cat. 353, pl. 38/353.

descoperite în sudul Dunării la Capidava (jud. Constanța)¹⁰ și Odessos (Varna)¹¹, ce sunt dateate în aceeași perioadă de timp.

Majoritatea reprezentărilor artistice ce redau Buna Vestire (εὐαγγελισμός της Θεοτόκου)¹² și care se apropie, ca manieră de realizare, cu scena de pe *ampulla* noastră, datează din secolele XII–XIV, întâlnindu-se pe icoanele și frescele de la mănăstirea Sf. Ecaterina (Sinai) și Vatoped (Muntele Athos)¹³. De asemenea, din cadrul artei minore bizantine, se remarcă o icoană de steatită descoperită la Chersones (Ucraina)¹⁴, la care se adaugă și o ștanță de bronz provenind de la Stara Zagora (Bulgaria)¹⁵ (fig. 3/d). Ambele au o schemă iconografică asemănătoare, cu excepția faptului că, în piesa de la Chersones, Maria este reprezentată tronând. Tipul cel mai rar întâlnit, cel în care îngerul îi apare Fecioarei care aduce apă de la fântână, se bazează pe textul din *Protoevanghelia lui Iacob*, fiind mai puțin preferat de artiștii din perioada bizantină târzie, aceștia abordând tipul în care Maria apare tronând, subiect preluat din iconografia secolelor V–VI și asociat spațiului syro-palestinian¹⁶. Totuși, această apocrifă a influențat în mod fundamental, începând cu secolul al V-lea, reprezentarea Fecioarei Maria în artă, iar pentru secolele XII–XIV a oferit o serie de teme cu caracter uman și emoțional¹⁷.

Această tematică este mult mai timpurie, fiind atestată pe două medalioane din ceramică, de mici dimensiuni, aflate în tezaurul bisericii San Giovanni din Monza (Italia) și care sunt dateate în secolul al VIII-lea¹⁸; pe fildeşuri din secolele V–VI¹⁹; pe o amuletă realizată într-un centru neidentificat din estul Mediteranei²⁰; precum și pe un inel din Palestina (secolele VI–VII)²¹. Aceeași scenă este redată și pe un relicvariu (*ampulla*) din argint aflat la Monza²², dar realizat în Palestina. Pe una dintre fețe sunt reprezentate o serie de șapte medalioane cu scene din viața lui Hristos, dintre care ne reține atenția cel cu reprezentarea Bunei Vestiri²³ (fig. 3/a). Aceeși temă se regăsește și pe o *ampulla* din ceramică, din secolul al VI-lea, aflată la Muzeul Israel din Ierusalim, dar a cărei loc de proveniență nu este cunoscut²⁴ (fig. 3/b). Ca analogie iconografică, ceva mai apropiată, este reprezentarea Bunei Vestiri însoțită de inscripția ΕΥΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΑ, de pe un disc de aramă datând din secolul al VI-lea și provenind, după câte se pare, din nordul Mesopotamiei²⁵ (fig. 3/c).

Buna Vestire este cea mai populară imagine reprezentată pe obiectele devoționale din secolele VII–XII (inele, camee, medalioane, engolpioane) ce aparțineau femeilor din spațiul bizantin, în acest sens Fecioara Maria

¹⁰ I. C. Opreș, *Ceramica romană târzie și paleobizantină de la Capidava în contextul descoperirilor de la Dunărea de Jos (sec. IV–VI p. Chr.)*, București, 2003, p. 159–162, cat. 391. pl. LVIII/389–389a, 389b–389c.

¹¹ Al. Minčev, *Rannovizantijski glineni ampuli ot Odesos*, în *Izvestija-Varna*, 28 (43), 1992, p. 127–136.

¹² R. F. Taft, A. W. Carr, *op. cit.*, în *ODB*, 1, p. 106.

¹³ *Ibidem*; K. Loverdou-Tsagarida, *Thessalonique, centre de production d'objets d'arts au XIV siècle*, în *DOP*, 57, 2003, fig. 8, 16, 20.

¹⁴ *Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum, and Environs*, G. R. Mack, J. C. Carter (eds.), Austin, 2003, fig. 11.19. Icoana este datată în secolul al XII-lea și a fost produsă într-un atelier constantinopolitan.

¹⁵ I. Shtereva et alii, *Bulgarskijat srednovekoven grad. Tehnologii/Bulgarian Medieval Town. Technologies*, Sofia, 1995, p. 31.

¹⁶ O. Dalton, *Byzantine art and Archaeology*, Oxford, 1911, p. 652–653.

¹⁷ A. W. Carr, A. Kazhdan, *Protoevangelion of James*, în *ODB*, 3, p. 1744–1745.

¹⁸ H. Leclercq, *Annonciation (Fête de l')*, în *DACL*, I/2, col. 2260–2262, fig. 765.

¹⁹ *Ibidem*, col. 2262–2266, fig. 766, 769, 770.

²⁰ G. Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, Washington, D.C., 1982, p. 41, fig. 33.

²¹ C. Schmidt, *Typologisch Gleichartige Fingerringe des 6. und 7. aus Palästina*, în *Die Welt von Byzanz – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*, L. Wamser (Hrsg.), München, 2004, p. 330, nr. 655.

²² H. Leclercq, *Ampoules*, în *DACL*, I/2, col. 1722.

²³ Idem, *Monza*, în *DACL*, XI/2, col. 2759, fig. 8434; A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, II, *Iconographie*, London, 1972, p. 180–181, pl. LXII/2, 3; D. V. Ainalov, *The Hellenistic Origins of Byzantine Art*, Translated from the Russian by E. Sobolevitch and S. Sobolevitch, C. Mango (ed.), New Brunswick-New Jersey, 1961, p. 237, fig. 107; N. P. Kondakov, *Ikonografija bogomateri*, I, S.-Petersburg, 1914, p. 206–208, fig. 127.

²⁴ <http://www.imj.org.il/imagine/collections/viewDataE5.asp?case=Hellenistic,%20Roman%20and%20Byzantine%20Periods&cat=Departments>; Piesa a fost publicată în I. Yael, M. David, *Cradle of Christianity. The Israel Museum*, Jerusalem, 2000.

²⁵ C. Schmidt, *Patene (?) – Marie Verkündigung*, în *Byzanz das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn, Chr. Stiegemann (Hrsg.), Mainz, 2001, p. 142–144, nr. I. 45.

fiind protectoarea maternității²⁶. Pe baza numeroaselor analogii, se poate spune că „scena Bunei Vestiri face parte din seria de reprezentări Hristologice elaborate în spațiul palestinian”²⁷.

În ceea ce privește Nazaretul ca loc de pelerinaj, la începutul secolului secolul al V-lea, aici a fost ridicată, deasupra unei grote, bazilica Bunei Vestiri²⁸, ce cuprindea o mică cameră (*cella*), care aparținuse Fecioarei Maria și unde a avut loc întâlnirea cu îngerul Gabriel²⁹. Tot în această grotă se afla și mormântul Sfântului Iosif, iar la sud a fost amenajată o capelă închinată Arhanghelului Gabriel³⁰. Investigațiile arheologice au stabilit că edificiul bazilical era situat în cadrul unui complex monahal³¹.

La începutul secolului al XII-lea, egumenul Daniel³², un pelerin de origine rusă, pornind din Constantinopol, întreprinde o călătorie către Locurile Sfinte, în urma căreia ne lasă, în al său jurnal de călătorie redactat către 1110, o descriere a Nazaretului și a sanctuarelor existente aici. După ce trece prin numeroase centre religioase ce jalonează itinerarul său, dintre care se disting Ierusalimul și Bethleemul, egumenul ajunge în „micul oraș Nazaret” unde „o mare și frumoasă biserică se ridică în mijlocul orașului; biserică cu trei altare; înăuntru, se observă pe partea stângă o grotă adâncă care are două uși; se coboară înăuntru pe trepte; acolo se vede în partea dreaptă chilia Prea Sfintei Fecioare, unde Ea a locuit cu pruncul Isus, Domnul nostru, și unde Ea l-a alăptat; se indică de asemenea și patul pruncului Isus, făcut pe pavaj. În aceeași grotă, intrând pe ușa din vest, se vede în partea stângă, mormântul Sfântului Iosif, logodnicul Mariei; el a fost îngropat de mâinile sacre ale lui Isus Cristos. *O apă albicioasă asemănătoare uleiului, picură din zidurile acestui loc având proprietatea de a vindeca bolile*”³³. Conform mărturiilor Papei Urban al IV-lea (c. 1195–1264), în 1263 această biserică a fost distrusă în totalitate de sarazini, pentru ca peste trei secole, în 1620, cu permisiunea emirului Fakr-ed-Din, franciscanii să restabilească aici activitatea religioasă³⁴.

Tot în Nazaret se afla o biserică dedicată Sfântului Gabriel ce a fost ridicată din antichitate pe locul unei fântâni cunoscută în toponimia locală sub numele de „fântâna Maicii Domnului” (aîn silli Mariam) sau „fântâna Sfântului Gabriel” (denumire preferată de greci) și care, la începutul secolului al XX-lea, era încă folosită de localnici, fiind totodată singura sursă de apă din zonă. Același pelerin rus, menționat anterior, preciza că „la mică distanță de latura estică” a orașului „se află o fântână foarte adâncă, a cărei apă este foarte rece”, iar „o biserică închinată arhanghelului Gabriel, acoperă această fântână”. „Aproape de această fântână Prea-Sfânta Fecioară a primit prima Bună Vestire de la arhanghelul Gabriel, atunci când Ea a venit să ia apă de la fântână.”³⁵, așa cum reiese din apocrifa de la sfârșitul secolului al II-lea, *Protoevanghelia lui Iacob*³⁶, scriere cunoscută egumenului Daniel. În jurul anului 1400, arhimandritul rus Parthenie observa, deasupra fântânii, existența unui baldachin de formă pătrată susținut de patru coloane, fiind vorba probabil de un mic monument aflat la o anumită distanță de vechea biserică și amplasat la vărsarea canalului ce venea de la sursa

²⁶ B. Pitarakis, *Female Piety in Context: Understanding Developments in Private Devotional Practices*, în *Images of God: Perceptions of the Theotokos in Byzantium*, M. Vassilaki (ed.), Aldershot, 2005, p. 158–159.

²⁷ G. Vikan, *op. cit.*, p. 41, fig. 33; idem, *Ampullae, Pilgrimage*, în *ODB*, 1, p. 81–82.

²⁸ În prima jumătate a secolului al XII-lea, Petru Diaconul, bibliotecar al mănăstirii Monte Cassino, în compilația *De locis sanctis*, menționează biserica cu acest hram: «La grotte dans laquelle a vécu (Marie) est grande et très belle; on y a placé un autel.», în *Égérie, Journal de voyage (Itinéraire)*, Introduction, texte critique, traduction, notes et cartes par P. Maraval (Surces Chrétiennes, 296), Paris, 2002, 94; G. Vikan, A. Kazhdan, *Nazareth*, în *ODB*, 2, p. 1445.

²⁹ H. Leclercq, *Nazareth*, în *DACL*, XX/1, col. 1040.

³⁰ *Ibidem.*, în *DACL*, I/2, col. 2245–2246, fig. 760.

³¹ A. Ovadia, *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn, 1970, p. 144–145, pl. 58/147.

³² *Pèlerinage en Terre Sainte de l'igoumène russe Daniel, au commencement du XIIe siècle (1113–1115)*, Traduit par A. de Noroff, St.-Petersbourg, 1864, p. 3–4, 127; S. Franklin, *Daniil igumen*, în *ODB*, 1, p. 585–586. În acest pelerinaj ce a durat 16 luni, egumenul a fost însoțit de numeroși compatrioți din Novgorod și Kiev, timp în care, acesta a locuit în lavra Sfântul Sava, printre călugări de origine greacă, care de altfel i-au și fost ghizi.

³³ *Ibidem.*, p. 113.

³⁴ H. Leclercq, *op. cit.*, în *DACL*, XX/1, col. 1044.

³⁵ *Pèlerinage...*, p. 114–115.

³⁶ *Protoevanghelia lui Iacob*, XI, 1–2, în *Evangheliile apocrife*, Traducere, studiu introductiv, note și prezentări de C. Bădiliță, ediția a IV-a adăugită, Iași, 2007, p. 49: „Într-o zi a luat ulciorul și s-a dus la apă. Când, iată, o voce îi spune: „Bucură-te cea plină de har, Domnul este cu tine, binecuvântată ești tu între femei”. Ea se tot uita în dreapta și-n stânga să vadă oare de unde vine glasul acela. Apoi, tremurând de spaimă, se întoarse acasă. Puse ulciorul jos, luă porfirul, se așeză pe scaun și începu să coasă. Când, iată, un înger al Domnului apără în fața ei și-i zise: „Nu te teme, Maria, căci ai găsit har la Atotstăpânitorul și vei rămâne grea de la Cuvântul Lui”.

de apă³⁷. Conform mărturiilor egumenului Daniel, Nazaretul a constituit un punct de atracție pentru pelerinii veniți din lumea slavă, îndeosebi din spațiul rusesc, așa cum a fost arhimandritul Varlaam, primul pelerin rus ce a vizitat Ierusalimul, în anul 1062³⁸.

Afluxul de pelerini în marile centre de pelerinaj a dus la o creștere a cererilor de *eulogia* („relicve secundare” intrate în contact cu „relicvele autentice”) dintre care cele mai frecvente erau recipientele conținând ulei (έλαιο)³⁹ sau apă dintr-o fântână miraculoasă⁴⁰ ori bazine aflate în apropierea unor *martyria*. Astfel, preoții și călugării ce deserveau sanctuarele s-au ocupat în mod deosebit de fabricarea și punerea în circulație a acestora⁴¹. Probabil că și la Nazaret, în secolele XII–XIII, se afla un astfel de centru specializat în producerea de *eulogia* destinate pelerinilor din lumea slavă.

Amforeta descoperită la Iași completează galeria de ipostaze iconografice ale Fecioarei Maria care au circulat la nord de Dunăre, cum ar fi: Panagia Hodigitria⁴², Theotokos (Bogoroditza)⁴³ etc., ce sunt redată pe crucile engolpion identificate într-un număr foarte mare.

În zona veche a orașului Iași, în anul 1968, s-a descoperit o *ampulla* de plumb, cu reprezentarea, pe una dintre fețe, a crucii patriarhale și datată inițial în secolele X–XI⁴⁴, pentru ca apoi să fie atribuită unei perioade mai timpurii (secolele V–VI)⁴⁵. O *ampulla* aflată la Muzeul Național din Berlin, provenind de la Sfântul Mormânt – așa cum arată inscripția O ΑΓΙΟC ΤΑΦΟC – din Ierusalim, având ca reprezentare crucea patriarhală, este datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea⁴⁶. Pe baza analogiilor iconografice⁴⁷, putem să considerăm că și *ampulla* de plumb identificată la Iași poate să provină din spațiul palestinian; astfel, ambele vase de cult constituiau suveniruri de la *loca sancta* palestinienă, unul probabil de la Ierusalim, iar celălalt de la Nazaret.

Ținându-se cont de contextul descoperirii („în depunerile datorate locuirii de la finele secolului al XIII-lea și începutul secolului următor”)⁴⁸, precum și de analogiile iconografice apropiate (îndeosebi, piesele de la Chersones și Stara Zagora), *ampulla* poate fi încadrată cronologic în secolele XII–XIII, nefiind însă exclusă și o datare mai târzie. Atât scena iconografică, cât și inscripția, nu mai lasă nici o urmă de îndoială cu privire la proveniența acestei piese din mediul bizantin, probabil de la sanctuarul dedicat misterului întrupării din Nazaret sau dintr-un locaș monahal de la Athos⁴⁹ ori Constantinopol frecventat de pelerini veniți din mediul slav⁵⁰.

Luând în considerare și *ampulla* de plumb, putem spune că cele două vase identificate la Iași, pe lângă rolul profilactic și apotropaic ce-l aveau, au fost utilizate de către preoți sau episcopi la ritualurile de creștinare⁵¹, precum și la oficierea unor slujbe religioase în diferite locașuri de cult⁵². Prezența celor două ploscuțe în vatra orașului Iași⁵³, unice prin maniera de execuție, ne determină să considerăm că aici exista o importantă comunitate creștină ortodoxă ce întreținea strânse legături cu centrele religioase ale Imperiului

³⁷ H. Leclercq, *op. cit.*, în *DACL*, XX/1, col. 1032.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ F. X. Kraus, *Geschichte der Christlichen Kunst*, I, Freiburg, 1896, p. 524.

⁴⁰ I. C. Opriș, *op. cit.*, p. 157.

⁴¹ P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Paris, 1985, p. 237–239.

⁴² V. Spinei, *Circulația unor piese de cult în regiunile românești nord-dunărene în secolele X–XVII*, în *ArhMold*, XV, 1992, p. 161.

⁴³ Em. Popescu, *Christianitas daco-romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 451.

⁴⁴ V. Macarie, *Un vas bizantin de cult descoperit la Iași*, în *SCIVA*, 32, 1981, 2, p. 299, fig. 1; D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați. De la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 93–94.

⁴⁵ D. Gh. Teodor, *Importuri creștine romano-bizantine la nordul Dunării de Jos*, în *Carpica*, XXIX, 2000, p. 13.

⁴⁶ J. Witt, *Pilgerampulle*, în *Die Welt...*, p. 200.

⁴⁷ Crux gemina este frecvent întâlnită pe monedele bizantine, începând cu secolul al VIII-lea, precum și în sculptura arhitecturală, vezi J. Durand, *Byzantine Art*, Paris, 1999, p. 62–63; O. Dalton, *op. cit.*, p. 170, fig. 98.

⁴⁸ N. N. Pușcașu, V.-M. Pușcașu, *loc. cit.*

⁴⁹ Numeroase reprezentări iconografice ale Bunei Vestiri realizate în mănăstirile athonite, datează din secolele XII–XIV, vezi O. Dalton, *op. cit.*, p. 242, fig. 150; N. P. Kondakov, *op. cit.*, II, Petrograd, 1915, p. 370, fig. 216.

⁵⁰ G. Majeska, *Russian pilgrims in Constantinople*, în *DOP*, 56, 2002, p. 93–108.

⁵¹ D. Gh. Teodor, *Creștinismul...*, p. 94.

⁵² N. Zugravu, *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997, p. 487.

⁵³ Pentru stabilirea limitelor locuirii urbane din secolele XIV–XV, vezi S. Cheptea, *Șase veacuri de istorie, în Catedrala romano-catolică Iași*, D. Doboș (coord.), Iași, 2005, p. 10–11; Al. Andronic, *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986, p. 27–29.

Bizantin⁵⁴, precum și cu cele din Rusia Kieveană și Halici-Volânia⁵⁵. Totodată, putem să avansăm ideea că prin Iași trecea un drum comercial tranzitat îndeosebi de negustori, artizani și nu în ultimul rând de clerici misionari și pelerini ce veneau de la Kiev și Halici-Volânia și se îndreptau, străbătând Dobrogea⁵⁶, spre Constantinopol, iar de aici, mai departe, spre Locurile Sfinte din Palestina sau spre alte centre de pelerinaj din spațiul balcanic (Thessalonic, Muntele Athos etc.).

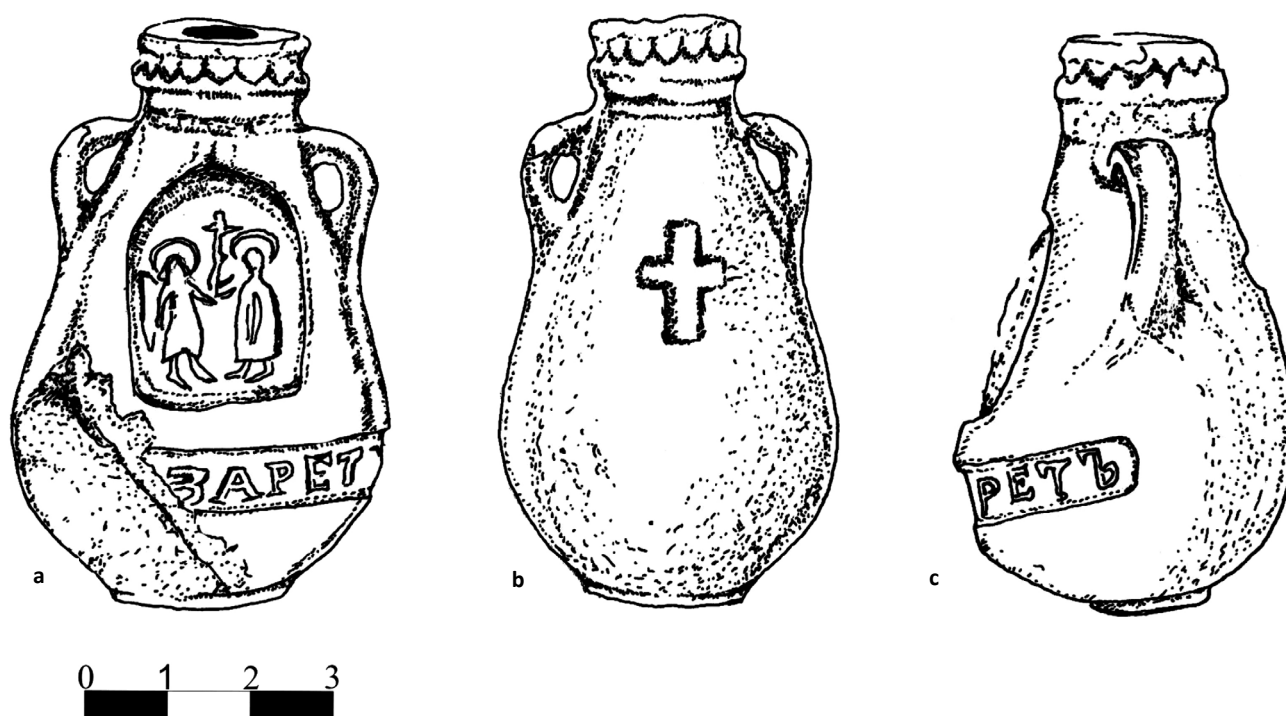

Fig. 1. a, b, c – Ampulla din ceramică descoperită la Iași (desen).

⁵⁴ D. Gh. Teodor, *Creștinismul...*, p. 94.

⁵⁵ Episcopii din sudul Moldovei întrețineau legături cu centrele religioase dobrogene, îndeosebi cu Vicina, în timp ce episcopii din nordul Moldovei cu Kiev și Halici, cf. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 453.

⁵⁶ Pe malul drept al Dunării, la Noviodunum (Isaccea) s-au identificat cruci-relicvar kievene de tip B, cf. *Ibidem*, p. 450. La Dinogetia (Garvăn), s-a descoperit sigiliul fostului mitropolit al Kievului între 1130–1145, Mihail, de origine greacă: (Σφραγίς) Μιχα(αἰλ) π(ο)μενάρχου Ρωσίας („Mihail, arhiepiscopul Rosiei), cf. I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle*, în *Nouvelles études d'histoire*, I, București, 1955, p. 7; Idem, în *Din Istoria Dobrogei. Bizantini, români, bulgari la Dunărea de Jos*, III, București, 1971, p. 324–325.

Fig. 2. a, b, c, d – *Ampulla* din ceramică descoperită la Iași (foto).

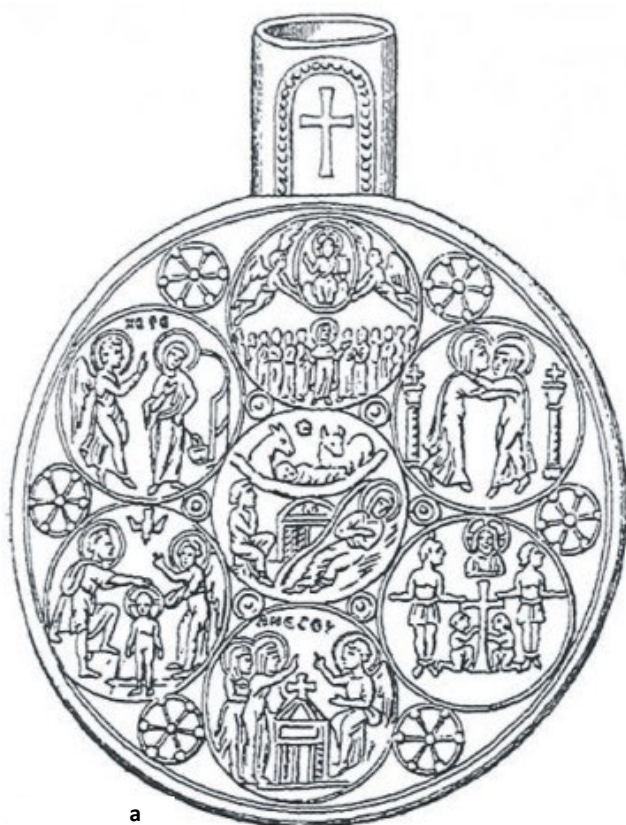

Fig. 3. a – *Ampulla*, Monza (după Kondakov, I, Fig. 127); b – *Ampulla*, Muzeul Israel, Ierusalim (după www.imj.org.il); c – Disc, Nordul Mesopotamiei (?) (după Schmidt, 2001, Fig. I.45); d – Ștanță, Stara Zagora (după Shtereva, 1995, p. 31).

UNE *AMPULLA* MÉDIÉVALE DANS LES COLLECTIONS
DU MUSÉE D'HISTOIRE DE LA MOLDAVIE DE IASI

RÉSUMÉ

En 1980, sur le territoire de la ville de Iași on a découvert une amphorette en céramique qui se fait remarquer par une technique supérieure d'exécution. Initialement, les auteurs de la découverte, en analysant l'image et l'inscription, l'attribuaient à un édifice célébrant Sainte Barbara, mais l'image (la scène de l'Annonciation) et l'inscription (Nazareth) visible sur l'une faces du récipient, démontre qu'il s'agit d'une *ampulla* (ampoule) qui a appartenu à un pèlerin qui a visité les Lieux Saints de Palestine, ou un autre centre religieux byzantin (Constantinople, Athos etc.). Ce récipient et celui en plomb découvert en 1968 instituent une série d'*ampullae* identifiées dans le foyer historique de la ville de Iași.

Traduit par Coralia Costăș

LISTE DES ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. a, b, c – *Ampulla* en céramique découverte à Iași (dessin)

Fig. 2. a, b, c, d – *Ampulla* en céramique découverte à Iași (photo)

Fig. 3. a – *Ampulla*, Monza (d'après Kondakov, I, fig. 127); b – *Ampulla*, Musée d'Israël, Jérusalem (după www.imj.org.il); c – Disc, nord de la Mésopotamie (?) (d'après Schmidt, 2001, fig. I.45); d – Matrice, Stara Zagora (d'après Shtereva, 1995, p. 31).

STRÂMTORILE BOSFOR ȘI DARDANELE: DIMENSIUNEA ECONOMICĂ-FISCALĂ ÎN PERIOADA BIZANTINĂ¹

DE

ALEXANDER RUBEL

Schlagworte/Keywords: *Hellespont, Bosporos, Dardanellen, Zoll, Passagenzoll, byzantinische Zeit /Hellespont, Bosphorus, Dardanelles, Turkish Straits, toll, taxes, Byzantine Empire*

Bosforul și Dardanelele au jucat întotdeauna un rol foarte important, îndeosebi de natură strategică, pentru navigație. Pentru supremația asupra acestor strâmtori s-au purtat războaie cumplete, ultimul în 1915, soldat cu foarte multe pierderi în strâmtoarea Dardanele. Abia în urma acordurilor internaționale de la conferințele de la Lausanne și Montreux, din 1922 și 1936, a fost rezolvată definitiv „problema” controversată a strâmtorilor². Până atunci navigația și comerțul prin Dardanele și Bosfor erau reglementate în totalitate de raporturile locale de putere. Încă din Antichitate controlul asupra strâmtorilor era extrem de important din punct de vedere militar, dar și economic și de aceea reprezenta permanent „mărul discordiei” între locuitorii din vecinătate, puterile imperiale și comercianți³. Importanța strategică a strâmtorilor a plasat într-un plan secund perspectiva asupra implicațiilor economice, și mai ales fiscale, așa cum s-au manifestat încă din Antichitate în lupta pentru hegemonie asupra strâmtorilor. Rareori această problemă a fost analizată dintr-o perspectivă integratoare, așa încât s-a creat impresia că perceperea taxelor vamale amintite sporadic în izvoare ar fi fost o măsură neobișnuită, impusă de circumstanțe speciale. Ne vom limita în cele ce urmează la perioada bizantină, mai exact perioada bizantină timpurie. Ideea generală de la care pornim este că exploatarea fiscală a strâmtorilor pe toată perioada Antichității – dar, cum vom vedea în cele ce urmează, și în perioada bizantină (și otomană) – era un fenomen constant, constituind mai degrabă o regulă decât o excepție⁴. Aceste taxe de traversare a strâmtorilor s-au perceput aproape întotdeauna, când a fost posibil din punct de vedere politic, atenienii fiind primii în acest sens în perioada Ligei de la Delos⁵.

Pentru configurarea cadrului istoric, sunt necesare câteva succinte observații introductive asupra perioadei Imperiului Roman, întrucât atunci apare menționată pentru prima oară o flotă proprie, destinată strâmtorilor. În perioada imperială situația din Hellespont și Bosfor pare să fi fost foarte stabilă, încât perceperea unei taxe de tranzit stabilită pentru perioada imperială prin *Monumentum Ephesenum*, a funcționat

¹ Acest studiu a fost prezentat la simpozionul internațional „In Poseidons Realm XV: Byzantium at Sea. Innovation and Tradition”, Viena, februarie 2010. O variantă extinsă va fi publicată în limba germană împreună cu celelalte acte ale simpozionului în revista *Skyllis* 2011. Mulțumesc calduros Gianinei Bistrișan pentru traducerea din limba germană. De asemenea mulțumesc și colegilor Marius Alexianu și Roxana Curcă pentru revizuirea stilistică.

² Condițiile de traversare a strâmtorilor, valabile pentru tranzitul maritim internațional, au fost stabilite definitiv în cadrul conferințelor de la Lausanne (1922) și Montreux (1936). Vezi pe larg N. Ünü, *The Legal Regime of the Turkish Straits*, Den Haag, London, New York, 2002.

³ F. Miltner, *Die Meerengenfrage in der griechischen Geschichte*, Klio 28, 1935, 1–15.

⁴ A. Rubel, *Die ökonomische und politische Bedeutung von Bosporos und Hellespont in der Antike*, Historia 58, 2009, 336–355.

⁵ A. Rubel, *Hellespontophylakes – Zöllner am Bosporos? Überlegungen zur Fiskalpolitik des attischen Seebundes*, Klio 83, 2001, 39–51.

fără probleme⁶. Romanii erau conștienți de importanța strategică a strâmtorilor încă din perioada imperială, de vreme ce, cel puțin periodic, rezervau o flotă specială pentru strâmtori, respectiv *classis Perinthia*. Din păcate, nu deținem informații exacte despre această flotă⁷, cu excepția unei inscripții din perioada lui Domitian (datată în 88–90), descoperită la Heraclea Pontica. De asemenea, nu putem emite ipoteze nici în legătură cu tipul de ambarcațiuni, nici în legătură cu capacitatea flotei. Faptul că romanii mențineau un contingent de flote în strâmtori arată totuși cât de importante erau pentru îndepărtata Roma siguranța și controlul asupra strâmtorilor. După cât se pare, în timpul năvălirii goților, la mijlocul secolului al III-lea, romanii nu mai dețineau controlul asupra strâmtorilor⁸.

Următoarele informații despre taxele de tranzit prin Bosfor apar abia în perioada bizantină timpurie. Relatări detaliate despre stabilirea taxelor la Hellespont și în Bosfor⁹ sunt inserate în două izvoare: o inscripție descoperită la Abydos, pe malul asiatic al Helespontului, datând din timpul lui Anastasios I (în jurul anului 500 d. Chr.) și o relatare din *Istoria secretă* a lui Procopius ce poate fi corelată cu inscripția.

Inscripția conține detalii prețioase, dar interpretarea acestora constituie subiect de controverse¹⁰. Aspectul cel mai important este faptul că inscripția menționează un post înființat special pentru strâmtori, numit κόμης τῶν στενῶν (rândul 14), responsabil de supravegherea strâmtorilor în punctul Abydos, de verificarea plăților și de încasarea taxelor de traversare a strâmtorilor.

În esență, inscripția conține două părți. A doua parte cuprinde tarife, „taxe” pentru diferite mărfuri (vom reveni asupra semnificației termenului συνθήσια), în timp ce prima parte, care ne interesează mai mult (până la rândul 16), descrie situația generală și atribuțiile acestui *comes*. Sesizabil este un anumit ton amenințător. Funcționarul este amenințat cu pedepse aspre și cu pierderea funcției, în cazul în care nu respectă decretul. În plus, i se cere să-și îndeplinească atribuțiile cu simț de răspundere. La cererea autorităților, inscripția trebuia publicată și expusă la vedere pe mal în mai multe exemplare (fapt indicat de pluralul στήλαις λιθίναις, rândurile 9–11) și avea drept scop principal protecția celor obligați să plătească taxele. Se preciza foarte clar faptul că funcționarii sunt îndreptățiți să încaseze aceste taxe, valabile deja de 20 de ani. Aceste instrucțiuni severe către *comes*, de a nu-și neglija obligațiile (rândul 16) și de a nu cere taxe mărite (despre lăcomia – ὀπλήστια – funcționarilor, rândul 13f) sugerează existența unor precedente de acțiuni abuzive din partea funcționarilor.

A doua parte a inscripției conține informații precise despre valoarea încasărilor pe diferite produse, evident pentru mărfurile cele mai importante transportate prin strâmtori (precum vin, ulei, legume, cereale și pastramă). Discutabilă rămâne încadrarea istorică a acestor taxe¹¹. În orice caz plățile se realizau fie în bani, fie în natură și erau alocate soldaților din flota strâmtorii (κλαστικοὶ τῶν στενῶν).

⁶ Textul din *Monumentum Ephesenum* în H. Engelmann, D. Knibbe, *Das Zollgesetz der Provinz Asia*, Bonn, 1989 (=Epigraphica Anatolica 14, 1989). Această analiză prezintă în continuare o valoare exemplară. Toată discuția în jurul acestei legi este prezentată în stadiul ei actual de cercetare de către un volumul Conferinței de la Oxford, unde alături de contribuțiile tematiche se află și textul cu comentarii detaliate: M. Cottier, M. H. Crawford, C. V. Crowther, J.-L. Ferrary, B. M. Levick, O. Salomies, O. Wörrle (ed.), *The Custom Law of Asia*, Oxford, 2008. Vezi și Rubel (Nota 4).

⁷ IGR I 781. Pe această temă: C. G. Starr, *The Roman Imperial Navy 31 BC–AD 324*, Ithaca, 1941, 125–128.

⁸ Pe această temă: F. Meijer, *A History of Seafaring in the Classical World*, London and Sydney 1986, 232. O analiză detaliată: M. Reddé, *Mare Nostrum. Les infrastructures, le dispositif, et l'histoire de la marine militaire sous l'empire Romain*, Paris și Roma, 1986, 605–623. Vezi și Starr (Nota 7), 193–198.

⁹ În ce privește sistemul de impozit bizantin, de referință este lucrarea semnată de H. Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les duanes à Byzance. L'octava, le kommerkion et les commerciales*, Paris 1963 (Cahiers des Annales 20). O nouă perspectivă cuprinzătoare ne oferă însă Wolfram Brandes într-o nouă lucrare de referință: *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 25)*, Frankfurt am Main, 2002. Despre funcționari și atribuțiile acestora în raport cu navigația și porturile, cf. H. Ahrweiler, *Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance*, în: *Revue des études Byzantines* 19, 1961, 239–252.

¹⁰ Dittenberger (OGIS), nr. 521; un text îmbunătățit în IMT NoerdITroas 75, cf. SEG 34, 1984, 1243. Cea mai detaliată analiză a inscripției: J. Durliat, A. Guillou, *Le tarif d'Abydos (vers 492)*, în: *Bulletin de Correspondance Hellénique* 108, 1984, 581–598, inclusiv probleme de datare (autorii propun 492 d. Chr.). Lucrările recente despre Edictul de la Abydos sunt sintetizate în F. K. Haarer, *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, (ARCA 46), Cambridge, 2006, 217–220.

¹¹ Durliat și Guillou (Nota 10), *passim*, datorită în însemnărilor limitate doar la câteva „alimente de bază” și la taxele vamale reduse (considerate de către aceștia drept o formă de taxă de control) consideră că Edictul se referă doar la marinarii cărora li se furniza doar *Annona*, alimente importante. În cazul acesta trebuie să presupunem că pentru vasele comerciale „normale” existau tarife mai mari (cel mai probabil *ad valorem*), așa cum propune Antoniadis-Bibicou (Nota 9), 80–88.

Revenind la *sunhvqeia*, se pune întrebarea despre ce taxe „obișnuite” sau „în condiții normale”, cerute de *naukleroi* este vorba? Pe această temă circulă mai multe păreri. Helene Antoniadis-Bibicou consideră că în acest caz este vorba de taxe normale calculate *ad valorem*, iar sumele mici exprimate în *folleis* (și *keratia*) erau raportate la unitatea standard *nomisma*. Dimpotrivă, Jean Durliat și Andre Guillou, valorizând bibliografia mai veche, consideră că taxele, în realitate mai mici, erau de fapt sportule, taxe de administrare ale marinarilor implicați în supraveghere și ale superiorului acestora, *comes*-ul. În opinia celor doi specialiști, care se deosebesc în acest punct de lucrările mai vechi, edictul era un privilegiu al acelor *naukleroi*, care se ocupau de *Annona* și de aceea erau scutiți de vămi și plăteau doar aceste taxe mai mici. Un contraargument este faptul că fructele uscate, respectiv legumele aflate în aceeași categorie cu vinul și cerealele, nu apar în nici un izvor cunoscut, ca parte componentă a aprovizionărilor gratuite. Prin urmare această variantă de interpretare nu se confirmă. Din fericire, acest aspect nu ne interesează mai departe. Pentru raționamentul nostru joacă un rol secundar, dacă *κόμης τῶν στενῶν* însuși percepea o taxă de tranzit sau dacă inscripția face referire doar la o taxă administrativă, iar taxa de traversare a strâmtorilor se plătea, ca și înainte, la punctele vamale din Constantinopol sau în alte puncte în strâmtori, funcționarul fiind astfel responsabil de controlul acestora. În favoarea primei variante de interpretare poate fi invocat faptul că percepătorii de taxe erau numiți mai târziu în general drept „Abydikoi”, după cum rezultă din mai multe atestări din Tesalonic¹².

Există, așadar, câteva aspecte certe, importante, prezentate în inscripție: la Abydos exista un funcționar special, responsabil de strâmtori, și anume de supravegherea traficului. Această instituție exista deja de mult timp, cel puțin de 20 de ani înainte de emiterea edictului. *Comes*-ul trebuia să prevină încălcarea legilor referitoare la circulația ambarcațiunilor și să perceapă anumite taxe. Mai mult, acestuia îi erau subordonate flota și echipajele (așa-numitele *κλασσικοὶ τῶν στενῶν*) care supravegheau Hellespontul. Despre atribuțiile individuale, despre modul și gradul în care *comes*-ul sprijinea flota există mai multe informații în alte izvoare.

Procopius¹³ relatează despre faptul că *κόμης τῶν στενῶν* îndeplineau, pe lângă perceperea taxelor, și alte funcții importante. Autorul atrage atenția asupra măsurilor de impozitare ale lui Iustinian, care erau, după părerea lui, tiranice și incorecte. Despotul ar fi instalat noi puncte vamale în Abydos și lângă Hieron în Bosfor pentru a-i exploata pe comercianți. Pasajul în care este criticat comportamentul nedrept al lui Iustinian față de comercianți (datorită acestei intenții a autorului deținem, de altfel, informații despre situația taxelor în perioada lui Iustinian), conține câteva detalii importante în acest context. Informațiile confirmă în mare parte informațiile din inscripție. Aflăm astfel că funcționarul, denumit de Procopius *archon*, avea în special obligația de a controla dacă ambarcațiunile care treceau pe la Abydos nu transportau mărfuri interzise, în special arme și de a verifica documentele pasagerilor (25,3). În atribuțiile sale intrau bineînțelese declarațiile vamale și documentele legate de transport și mărfuri.

După un excurs geografic, în care descrie cele două strâmtori, Procopius insistă asupra faptului că în Abydos, până la începutul domniei lui Iustinian, nu existau puncte vamale. Acest *archon* și-a exercitat totuși acolo funcția și a perceput doar câteva taxe de la ambarcațiunile care treceau pe acolo, de fapt mai mult un soi de comision, întrucât acest funcționar, spre deosebire de colegul său staționat în Bosfor la Hieron, nu era plătit de către stat, ci trebuia să trăiască din sportule primite de la căpitaniii vaselor (25,3)¹⁴. Aceste informații pot fi corelate cu interpretarea inscripției menționate datorată lui Durliat și Guillou, unde plățile erau considerate drept sportule. Funcționarul staționat la Hieron trebuia să controleze dacă vasele care plecau din Pont nu transportau mărfuri interzise pentru barbarii din zona Pontului. Acesta nu avea însă dreptul să perceapă nici un fel de taxă de la cei care traversau strâmtoarea (25,4). După venirea la putere a lui Iustinian a fost instituit în ambele locații un punct vamal și au fost numiți permanent doi funcționari plătiți, care trebuiau să încaseze în strâmtori cât mai mult profit pentru împărat, ceea ce și făceau cu mult zel (25, 5–6).

Din relatările oarecum neclare ale lui Procopius rezultă, așadar, că înainte de Iustinian existau doi funcționari care controlau în mod obișnuit strâmtorile. Cel din Abydos nu era remunerat, dar percepea comisioane moderate (numite totuși *telos*, taxă); cel din Hieron îndeplinea aceeași funcție, însă era plătit de

¹² N. Oikonomides, *Le kommerkion d'Abydos, Thessalonique et le commerce bulgare au IXe siècle*, în: V. Kravari, J. Lefort, C. Morrison (eds.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, 2 vols. Paris, 1989–91, Vol. 2, 241–48.

¹³ Prok. Anek. 25 (în special 1–6),

¹⁴ Despre Hieron, locul antic de cult la intrarea nordică în Bosfor pe partea asiatică, despre istoria și geografia acestui loc a se vedea articolul cuprinzător și bogat în informații istorico-arheologice semnat de A. Moreno, *Hieron: The Ancient Sanctuary at the Mouth of the Black Sea*, în: *Hesperia* 77, 2008, 655–709.

către împărat și nu putea percepe nici un fel de taxe. Confuză este însă informația ce apare la Procopius imediat după descrierea Hellespontului și Bosforului, referitoare la faptul că nu ar fi existat până în acel moment nici un punct vamal în *Hellespont*¹⁵. Modul de exprimare sugerează, totuși, că exista în Bosfor un astfel de oficiu vamal, dar undeva mai jos în relatările sale subliniază că funcționarul de la Hieron nu avea voie să perceapă plăți, cel puțin nu în interes personal¹⁶. Neconcordanțele din relatările lui Procopius vizează și taxele pe care le percepea *archon*-ul din Abydos. O taxă plătită de toate ambarcațiunile trebuia considerată taxă de traversare, chiar dacă era vorba de o sumă moderată destinată „doar” aprovizionării flotei responsabile de supravegherea strâmtorilor¹⁷. Intenția lui Procopius era de a înfiera măsurile lui Iustinian drept „jaf” oficial abuziv și de aceea marginalizează în mod corespunzător taxele de tranzit deja existente, care totuși – așa cum arată și inscripția – erau percepute la Abydos de multă vreme (cu cel puțin de 20 de ani înainte de emiterea edictului lui Anastasios). De fapt, Procopius ne oferă informații – chiar dacă în mod neclar – despre faptul că Iustinian a crescut nivelul taxei de tranzit, care au fost ridicate la strâmtori deja înainte de domnia sa.

Alte informații legate de funcționarii de la Hellespont, datate înainte de Procopius și de edictul de la Abydos, sunt conținute în rapoartele privind descoperirea și mutarea relicvelor Sfântului Ștefan. Analizate doar de către puțini cercetători în acest context, aceste relicve au fost descoperite de presbiterul Lukianos în anul 415 d. Chr. în apropiere de Ierusalim și aduse în circumstanțe aventuroase câțiva ani mai târziu la Constantinopol¹⁸. Cu ocazia trecerii „contrabandiștilor”, care vroiau să ducă relicvele Sfântului prin Hellespont în capitala Imperiului, este amintit un ἄρχων τῶν στενῶν și încercarea de a se evita controlarea acestuia. În continuare se relatează cum creștinii evlavioși au vrut să treacă neobservați cu relicvele și să evite controlul la strâmtori. Se pare că un cutremur trimis de Dumnezeu i-a ajutat să treacă cu succes de punctul de control. Totuși *archon*-ul a trimis în urmărire fugarilor cinci ambarcațiuni rapide de tipul δρόμων¹⁹. Din fericire, în acel moment a intervenit un înger, așa încât relicvele Sfântului au ajuns cu bine la Constantinopol.

Din toate acestea putem trage următoarele concluzii, urmând astfel studiul d-nei Ahrweiler²⁰: deja la începutul secolului al IV-lea (probabil și mai devreme) a existat un supraveghetor la Abydos; obligația sa era să controleze ambarcațiunile și pasagerii care tranzitau strâmtorile; pentru a fi eficient, acesta dispunea de cel puțin cinci ambarcațiuni rapide pentru supravegherea efectivă a strâmtorilor²¹; cu siguranță, pe lângă

¹⁵ Prok. 25, 2–3: προθμῶ δύο ἐκατέρωθεν Βυζαντίου ἐστὸν, ἄτερος μὲν ἐφ’ Ἑλλησπόντου ἀμφὶ Σηστόν τε καὶ Ἀβυδὸν, ὁ δὲ δὴ ἕτερος ἐπὶ τοῦ στόματος τοῦ Εὐξείνου καλουμένου Πόντου, οὗ τὸ ἱερὸν ὀνομάζεται. ἐν μὲν οὖν τῷ Ἑλλησπόντῳ πορθμῷ τελωνεῖον μὲν ἐν δημοσίῳ ὡς ἤκιστα ἦν [...].

¹⁶ Prok. 25, 4: : οὐδὲν μέντοι ἐξῆν τῷ ἀνδρὶ τούτῳ πρὸς τῶν τῶδε ναυτιλλομένων προσίσθαι.

¹⁷ Taxele amintite în inscripție nu erau foarte mari, în cazul în care, contrar opiniei lui Antoniadis-Bibicou (Nota 9), 85–87, depindeau într-adevăr de valoarea în sine a mărfurilor. Comercianții de vin plăteau, de exemplu, șase *Folles* la traversarea strâmtorii.

¹⁸ Textul despre „inventio” și relatările legate de transmiterea acestuia se regăsesc în următoarea ediție: A. Papadopoulos Kerameos, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμικῆς σταχυολογίας, tom. e, St. Petersburg, 1898, 28–53. Din păcate, nu am avut acces la această ediție și am citat conform extraselor din Ahrweiler (Nota 9), 240. Alte atestări despre transmiterea textului în lucrarea editată de către F. Halkin, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, tome II, ediția a treia, Bruxelles, 1957, nr. 1649 (248). O traducere în latină a acestei relatări, în care *archon*-ul este intitulat „princeps Augusti”, este mai ușor accesibilă la Migne (PL) 41, Sp. 817–822.

¹⁹ Despre acest tip de ambarcațiuni: L. Casson, *Ships and Seamanship in the Ancient World*, ediția a doua, Princeton, 1986, 148–154. Recenta lucrare exemplară: J. H. Pryor, E. M. Jeffreys, *The Age of the ΔΡΟΜΩΝ. The Byzantine Navy, ca. 500–1204 (The Medieval Mediterranean, 62)*, Leiden/Boston, 2006. Și inscripția (IMT NoerdITroas 75, aproximativ rândul 23) indică existența vaselor, pentru cu plățile se realizau la κλασσικοὶ τῶν στενῶν. Dacă vasele sunt cu adevărat de tip *dromon* rămâne neclar, având în vedere faptul că acest tip de vase este documentat abia ulterior sec. IV–V; menționarea în legenda Sfântului poate fi un reflex al perioadei în care textul a fost redactat.

²⁰ Ahrweiler (Nota 9), 240.

²¹ Dacă luăm în considerare aceste informații, ajungem la concluzia că controlul asupra strâmtorilor era costisitor pentru împărat, dacă ne gândim la cheltuielile de aprovizionare a vaselor și echipajelor, indiferent ce tip de vase a fost folosit. Oricum cifrele în ceea ce privește *dromones* rămân discutabile. Casson (Nota 19), 149 ia în considerare o sută de oameni pentru fiecare *dromon* (pentru cele mai mici unități). Lucrarea cea mai cuprinzătoare și detaliată pe această temă (Pryor, Jeffreys [Nota 19], 133) indică drept cifră orientativă aproximativ 50 de marinari. Recent S. Cosentino, *Constans II and the Byzantine Navy, Byzantinische Zeitschrift* 100 (2008), 577–603 susține că *dromones* din perioada bizantină timpurie dispuneau totuși de un echipaj de peste 20–30 de oameni. Faptul că acest post de funcționar avea în același timp și un profil militar rezultă din exprimarea lui Ioannes Malalas (432, 14–17), care atribuie funcționarului denumirea de κόμης τῶν στενῶν.

echipajele vaselor, acesta mai avea în subordine și alte persoane, pentru a putea asigura circulația fără probleme a vaselor prin strâmtori. Într-o legendă hagiografică despre minunile săvârșite de Demetrios este amintit un bărbat care era supusul ilustrului *comes* de la Abydos²².

Dacă privim această constatare în contextul informațiilor din inscripție și a relatărilor lui Procopius despre mărirea taxelor de către Iustinian, ajungem la concluzia că κόμης sau ὄρχων τῶν στενῶν era în primul rând responsabil de siguranța Hellespontului și a Bosforului, iar în plus percepea o taxă de la vasele comerciale aflate în tranzit, a cărei valoare a crescut probabil sub Iustinian și care poate fi considerată drept o taxă vamală de tranzit²³. Baza operațiunilor era Abydos în Hellespont, iar un alt punct de control era Hieron în Bosfor, unde începând cel târziu cu domnia lui Iustinian a fost instalat un punct vamal. Această constatare este confirmată și de către alți autori. De pildă, Ioannes Malalas vorbește despre un κόμης τῶν στενῶν ποντικῆς θαλάσσης numit de către Iustinian în Hieron²⁴. Autorul anonim al *Anekdotia Bruxellensia* relatează, de asemenea, că Iustinian a introdus un punct vamal (τὸ κομμέρκιον) și a numit un παραθαλασσίτης²⁵, acesta fiind numele sub care era cunoscut supraveghetorul strâmtoarelor în secolul al X-lea²⁶.

Detalii despre funcționarea ulterioară a punctului vamal pentru tranzitul în strâmtori în perioada bizantină și despre reduceri, modificări, terminologie etc. există în izvoarele de mai târziu. Sub împărăteasa Irina taxa de traversare a strâmtoarelor a fost redusă în anul 800 sau chiar desființată (ἐκούφισεν are aici un sens ambivalent, cf. Lidell/ Scott s.v.)²⁷. Aceasta a fost, bineînțeles, o măsură populistă, cum am spune astăzi, a regentei. Succesorul acesteia, Nikephoros I a revocat această măsură nouă ani mai târziu, fapt care scoate în evidență importanța acestui punct vamal pentru întreaga circulație de mărfuri prin strâmtori²⁸. Este posibil ca aceste posturi de control vamal să fi fost reunite din punct de vedere administrativ. În secolul VIII este atestat printr-un sigiliu din plumb un anume Georgios care era *comes* la Abydos și la Hieron²⁹.

Taxele par să fi fost percepute ulterior în mod regulat. Astfel, apar din nou informații despre punctul vamal existent în Bula de Aur din 992, prin care venețienii erau privilegiați prin anumite tarife speciale în ceea ce privește taxa de traversare a strâmtoarelor³⁰. După 1204, se pare că Constantinopolul a pierdut controlul asupra acestor taxe. Probabil că Hieron se afla sub controlul genovezilor încă de la începutul secolului al XIV-lea. În 1345 Megas Doux Apokaukos a încercat să reintroducă taxa de traversare, întrucât acesta a ordonat să se ancoreze un vas cu echipaj militar, un soi de stație vamală plutitoare, în mijlocul Bosforului. Inițiativa nu a avut însă succes, deoarece nu existau vase de război care să-i oblige să oprească pe comercianții aflați în tranzit³¹. În 1352 genovezii preiau, în urma încheierii unui contract oficial, controlul asupra Bosforului și ocupă Hieronul, pentru a percepe la rândul lor lucrativele taxe de tranzit³².

²² Relatările despre minunile săvârșite de Sfântul Demetrios amintesc de o persoană subordonată „ilustrului *comes* de la Abydos: Ἀνὴρ γὰρ πιστός τῷ κατὰ τὴν Ἀβυδὸν μεγαλοπρεπεῖ ἔξυπηρετούμενος κόμητι... Migne (PG) 115, Sp. 1257b.

²³ Ideea poate fi aprofundată. Există posibilitatea ca termenul de *comes* (inscripție) și cel de *archon* (Procopius și *Inventio reliquorum*) să definească totuși oficii diferite. În acest caz *comes*-ul putea fi cel care percepea taxele, în timp ce *archon*-ul era însărcinat cu controlul armelor și persoanelor.

²⁴ Malalas, 461.

²⁵ *Anekdotia Bruxellensia* (ed. F. Cumont), 27.

²⁶ Ahrweiler (Nota 9), 247f. Autoarea îl consideră pe Parathallasites drept succesorul *comes*-ului, respectiv al *archon*-ului de la strâmtori, care nu mai poate fi identificat în izvoare începând cu secolul al IX-lea.

²⁷ Theophanes, A. M. 6293 (De Boor, 475, 15–18).

²⁸ Theophanes, A. M. 6302 (De Boor, 486), 28. Despre istoria ulterioară a sistemului vamal bizantin a se vedea Antoniadis-Bibicou (Nota 9). Despre punctele vamale din strâmtori a se vedea în indice s.v. Abydos, Bosphoros, Hellespont, Hieron.

²⁹ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*, Bd. 1,1, s.v. Georgios (2150), 662. Sigiliile de plumb constituie o categorie de izvoare care ar furniza cu siguranță mai multe informații referitoare la această temă în cadrul unui studiu mult mai larg.

³⁰ J. und P. Zepos, *Jus graecoromanum*, Athen 1931, Bd. I, 260f; cf. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I., München, Berlin 1924, Nr. 781. Vezi pe această temă: D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1988, 35–43; O. Tuoma, *Some notes on the significance of the imperial chrysobull to the Venetians of 992*, in: *Byzantion* 54 (1984) p. 358–366. Textul susține ideea că existau taxe fixe pentru fiecare ambarcațiune, indiferent de valoarea mărfurilor. Exprimarea nu este însă clară, deoarece ideea contextuală era că, înainte de obținerea privilegiilor, venețienii plăteau pentru fiecare vas *mai mult de 30 solidi* (inventum est magis, quae ut plus de 30 solidis dabant unusquisque navigio).

³¹ Ioannes Kantakuzinos, 3, 85.

³² Detaliat și cu bibliografie detaliată Moreno (Nota 14), 671.

*

În 1453, înainte de cucerirea definitivă a Constantinopolului, Mehmet II a trimis pe supusul său fidel, Ferouz Aga, în fortăreața Rumeli (Rumeli Hisari), ridicată în 1452 în cel mai îngust loc al Bosforului, pe coasta europeană. Mehmet îi cere lui Ferouz Aga să nu permită trecerea nici unei corăbii prin strâmtori, indiferent că era vorba de genovezi, venețieni, comercianți din Constantinopol, Trapezunt, Amisos, Sinope sau chiar de căpitani turci, fără a-i opri și a percepe de la toți aceeași taxă vamală de tranzit, numită „kommerkion”³³. Este interesant de remarcat că termenul „kommerkion”, un latinism din greaca bizantină, a fost preluat în turcă sub forma „gümrü”, care înseamnă și astăzi taxă vamală.

ZUR ÖKONOMISCHEN UND FISKALISCHEN BEDEUTUNG DER MEERENGEN IN BYZANTINISCHER ZEIT

ZUSAMMENFASSUNG

Die strategische Bedeutung der Meerengen verdeckt manchmal den Blick auf ökonomische und vor allem auf die fiskalischen Implikationen, die sich seit dem Altertum mit der Beherrschung der Meerengen ergeben. Selten wird die Thematik ganzheitlich betrachtet, so dass mithin in der Forschung der Eindruck entstanden ist, die Erhebung eines Durchgangszolls, der hin und wieder in den Quellen erwähnt wird, sei eine jeweils besonderen Umständen geschuldete eher ungewöhnliche Maßnahme. Die vorliegende Betrachtung beschränkt sich auf eine Periode, nämlich auf die byzantinische, genauer auf die frühbyzantinische Zeit. Die vorliegende Untersuchung untermauert die vom Verfasser bereits früher vorgetragene These (Klio 83, 2001; Historia 58, 2009), dass die fiskalische Ausbeutung der Meerengen in der gesamten Antike – und wie hier argumentiert wird auch in byzantinischer (und osmanischer) Zeit – die Regel und nicht die Ausnahme gewesen ist. Ein Sundzoll wurde, sofern es machtpolitisch irgendwie möglich war, fast immer eingezogen, wobei die Athener zu Seebundszeiten den Anfang machten. Im Mittelpunkt der Betrachtungen steht ein inschriftlich überliefertes Dekret des Anastasios und eine Passage aus den Anekdoten des Prokop, die über die Erhebung eines Durchgangszolls im 5. und 6. Jahrhundert berichten. Kursorisch wird die Erhebung des Sundzolls an Hellespont und Bosporos anhand von Quellenbeispielen bis zur Eroberung Konstantinopels durch die Türken weiter verfolgt.

³³ Michael Dukas, *Historia byzantina*, Migne (PG), 157, Sp. 1049. În legătură cu termenul *kommerkion*, utilizat în izvoare, care trebuie însă analizat în context, dar care de cele mai multe ori are sensul de „taxă vamală”, vezi Antoniadis-Bibicou (Nota 9), S. 97–155 și 197f. Pentru sistemul de taxe vamale în Imperiul Otoman, cf. H. Inalcık, *An economic and social history of the Ottoman Empire*, vol. 1, Cambridge 1994, 195–200.

MENȚIONAREA DACIEI ÎNTR-UN SCURT TRATAT DE GEOGRAFIE DIN PERIOADA BIZANTINĂ TÂRZIE

DE

VICTOR SPINEI

Keywords: *Byzantine geographical treatise, Ancient and Byzantine geography, Medieval cartography, Europe, Dacia, Tanais.*

În urmă cu peste o jumătate de veac, într-o recenzie de mare acribie cărturărească făcută primului volum al celei de-a doua ediții a *opus*-ului fundamental al lui Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvolker*, Berlin, 1958, inserată în periodicul *Византийский временник*, XVI, 1959, p. 271–287, Alexander Kazhdan a inclus textul original al unui scurt tratat de geografie întocmit de un autor bizantin anonim, fără să-i asocieze însă un comentariu corespunzător. Manuscrisul său se păstrează în fondurile Muzeului de Istorie de Stat din Moscova (Nr. 415 / 509, filele 76–77 verso). Ilustrul bizantinist rus mărturisește că textul respectiv îi fusese semnalat de o altă somitate a istoriografiei postbelice, medievistul bulgar Ivan Dujčev.

Tratatul anonim oglindește cunoștințele geografice acumulate la un moment dat asupra spațiului terestru, menționând și numele Daciei, sub forma coruptă Δακεία, în loc de Δακία. Dat fiind că textul prezenta un interes mai larg și că, din câte suntem informați, nu atrăsese atenția specialiștilor români, am considerat necesar să-l semnalăm într-o *Addenda*, atașată la un studiu mai vechi, retipărit la inițiativa unor colegi basarabeni într-un volum apărut la Editura Cartdidact din Chișinău¹. Cu prilejul respectiv am formulat anumite considerații asupra descrierii geografice bizantine, precizând că aceasta reflecta prioritar nivelul cunoștințelor privind structurarea mapamondului în antichitate, autorul permițându-și adaosuri minime cu date aferente unei perioade ulterioare, între altele menționându-i pe unguri (Ούγγροι). De asemenea, am rezumat conținutul pasajelor din tratat referitoare la continentul european, pasaje care au fost reproduse și în forma lor originală.

Cu puțin înainte de apariția volumului de la Chișinău, Sergey A. Ivanov a republicat textul descrierii geografice într-un prestigios periodic consacrat civilizației bizantine din capitala Franței, însoțind-o de o traducere în limba engleză și de anumite comentarii², studiu care, din păcate, ne-a rămas necunoscut atunci când am întocmit *Addenda* la articolul amintit. De aceea, ne propunem ca în acest cadru – utilizând lucrarea mai sus-menționată – să prezentăm traducerea românească a conținutului tratatului anonim și să formulăm succinte considerații asupra sa.

În partea introductivă a studiului său, Sergey A. Ivanov ne oferă câteva detalii asupra tratatului bizantin, care lipsesc din recenzia lui Alexander Kazhdan din *Византийский временник*.

Tratatul, transcris de diferite mâini, făcea parte dintr-un codex – manuscrisul 509 (Vladimir 415) din patrimoniul Muzeului de Istorie de Stat din capitala Rusiei, Colecția sinodală greacă –, copiat în secolul al XV-lea, care aparținuse umanistului Maximos Margounios. Codexul mai conținea câteva poeme ale lui Theocritos, Parmenio Macedoneanul, Ioannes Pediasimos și Maximos Margounios însuși, precum și câteva texte aferente astrologiei³. Aceștia din urmă M. Shanguin le-a dedicat o ediție specială, apărută la Bruxelles în

¹ V. Spinei, *Addenda 2, la Semnificația etnonimelor arhaizante daci și geți în izvoarele bizantine din secolele X–XV*, în idem, *Universa Valachica. Românii în contextul politic internațional de la începutul mileniului al II-lea*, Chișinău, 2006, p. 89–90.

² S. A. Ivanov, *An anonymous Byzantine geographical treatise*, în *Revue des Études Byzantines*, 60, 2002, p. 167–177.

³ *Ibidem*, p. 167.

1936, pentru ca doi ani mai târziu să se preocupe mai îndeaproape și de descrierea geografică anonimă, pe care a examinat-o și a publicat-o în traducere rusă⁴. În analiza manuscrisului, cercetătorul rus a manifestat o surprinzătoare superficialitate, postulând o datare inacceptabilă. Pornind de la premise eronate privind momentul creării unor provincii romane târzii, acesta a exprimat opinia că descrierea ar fi fost întocmită între 360 și 386 și doar menționarea gepizilor s-ar fi datorat adaosului unui copist din secolul al VI-lea⁵. Pe de altă parte, a ignorat atestarea unor orașe, ale căror nume din Antichitate nu mai corespundeau cu acelea din Evul Mediu, după cum nu a remarcat nominalizarea unguirilor, afirmați pe scena politică europeană în secolul al IX-lea.

În schimb, S. A. Ivanov a adus mai multe argumente în favoarea ideii că minitratatul ar fi fost întocmit în perioada bizantină târzie, deci cu circa un mileniu mai târziu decât admitea conaționalul său la sfârșitul epocii interbelice. Între altele, a relevat faptul că numele unor localități din descrierea anonimă nu au intrat în uz curent decât în secolele X–XII, precum Ragusa de pe coasta Dalmației, Arta din despotatul Epirului și Jaffa de la Locurile Sfinte. Atestarea orașului Nesacton ar releva preluări din *Geografia* lui Ptolemeu, a cărei recuperare în mediul bizantin ar corespunde ultimilor ani ai secolului al XIII-lea. În schimb, orașul Laranda (în turcește Karaman), cu o existență modestă în Antichitate și în zorii Evului Mediu, a devenit centrul de reședință a emiratului qaramanizilor din Anatolia Centrală și Meridională. O evoluție ascendentă, întrucâtva mai timpurie ca aceea a Larandei, s-a înregistrat în cazul localității Akroterion (în turcește Eğridiz), care, după 1300, ajunge capitala unui emirat⁶.

Autorul sugerează că menționarea Caffei și a Symbolonului, unde, la mijlocul secolului al XIV-lea, se ridică fortificații puternice, s-ar datora acestor măsuri care le-au asigurat protecția și prosperitatea⁷. În ceea ce privește Caffa, considerăm că această așezare portuară deținea un rol de frunte în comerțul pontic genovez încă în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, astfel că avea de pe atunci suficientă notorietate pentru a fi nominalizată într-o descriere geografică a mapamondului. De asemenea, nu întrevădem neapărat o legătură între prezența cu rosturi diplomatice la Buda a împăratului Ioan V Paleologul în 1365/1366 și menționarea unguirilor în tratatul anonim⁸, întrucât respectivul etnonim dobândise o reală reputație încă de la stabilirea triburilor lui Arpad în Câmpia Pannonică, amplificată în veacurile următoare.

Sergey A. Ivanov a observat că, spre deosebire de Europa Occidentală, unde informațiile din minitratat sunt pe alocuri eronate (ex. localizarea unor provincii din Galia în Iberia) și sumare (ex. ignorarea unor centre urbane faimoase, precum Roma, Veneția etc.), datele asupra rețelei urbane din Asia Mică sunt mai abundente și mai corecte. Remarca privește atât orașele bizantine, cât și pe acelea deținute de turcii selgiucizi, ceea ce a sugerat ipoteza originii anatoliene a autorului lucrării⁹, aserțiune împărtășită înaintea sa de M. Shangin¹⁰. Mergând mai departe cu fluxul deducțiilor, S. A. Ivanov a opinat că cel care a întocmit tratatul ar fi putut să aibă locul de obârșie fie la Trapezunt, fie la Philadelphia. Pe de altă parte, el a propus drept moment de elaborare a descrierii geografice perioada cuprinsă între anii 1366 și 1390¹¹. Personal considerăm că acest diapazon cronologic este mult prea restrâns și, de aceea, ar trebui lărgit cel puțin la întreaga a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Redăm mai jos traducerea minitratatului, folosindu-ne de forma engleză realizată de bizantinistul Sergey A. Ivanov¹² și, parțial, de cea rusă datorată lui M. Shangin¹³:

„Cei vechi împărțeau Pământul în trei părți: Asia, Libya și Europa. Hotarul dintre Asia și Europa este râul Tanais, care curge din regiuni scitice necunoscute. Locul de unde izvorăște nu este cunoscut. Asia și Libya sunt mărginite de Nil, iar Libya și Europa de strâmtoarea de lângă coloanele herculiene.

Provinciile Asiei din regiunile nordice sunt Sarmatia din Asia, apoi Lacul Maeotis, după acesta Bosporul Cimmerian. Apoi Colchida și Iberia, [apoi] Polemoniakos Pontic, unde este Trapezuntul. Apoi Cappadocia Pontică, unde este [situat] Aminsos. Apoi Cappadocia, după aceasta Galatia, unde este [situat] Sinope. Apoi Paphlagonia, unde sunt [situate] Heracleia Pontica și Amastris. Apoi Bithynia, de unde începe strâmtoarea Constantinopolului. Apoi Hellespontos până la Troia, apoi Phrygia Mare, apoi Phrygia propriu-zisă, unde este

⁴ M. Shangin, *Новый географический текст*, în *Вестник древней истории*, 1938, 4, p. 252–255.

⁵ *Ibidem*, p. 253–254.

⁶ S. A. Ivanov, *op.cit.*, p. 168–170.

⁷ *Ibidem*, p. 168.

⁸ *Ibidem*, p. 169.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ M. Shangin, *op. cit.*, p. 254.

¹¹ S. A. Ivanov, *op.cit.*, p. 169.

¹² *Ibidem*, p. 171–177.

¹³ M. Shangin, *op. cit.*, p. 252–253.

[situat] Ephesos, apoi Lykia, apoi Pamphylia, apoi Cilicia Tracheia, unde este [situat] Korykos, apoi Cilicia, unde este Tarsos, apoi Syria Koile, unde sunt Laodikea și Tripolis, apoi Syria Fenicia, unde sunt [situate] Berytos, Tyros și Sidon, apoi Iudea Palestina, unde este Caesarea Philippi, unde este de asemenea Joppa, numită îndeobște Jaffa. Apoi Egiptul până la prima gură a Nilului, așa-numita gură Pelousiote. Iar aceasta este ceea ce cunoaștem.

În partea de nord care este învecinată cu Marea Roșie [prima] este Arabia Petraia, apoi Arabia Deserta, după aceea Arabia Felix, apoi Persis, iar acestea sunt provinciile de pe coasta Asiei. Iar în interior sunt următoarele provincii; după Phrygia urmează Lydia, în care este [situată] Philadelphia, Sardis și Magresia, apoi Phrygia Salutară și Phrygia Kapatiana, unde [este situat] așa-numitul Akroterion, apoi Lycaonia, unde [sunt situate] Ikonion și Larandes. Apoi Armenia, Minor și Maior, apoi Mesopotamia, apoi Assyria, Media, Parthia, Gedrosia, Arachosia, Babylonia, Areia, Parapanisades, Karamania, Syrice, Scythia, care este pe o parte a Muntelui Imaos, Scythia care este dincolo de Muntele Imaos, [țara] Indiană, care este dincolo de râul Gange, și China. Iar toate acestea sunt provincii ale Asiei.

[Provinciile] europene sunt următoarele: Sarmatia din Europa, apoi Lacul Maeotis, după aceasta Chersonesul Tauric, unde sunt [situate] Caffa și Symbolon, apoi Dacia, apoi Mysia, în care este [situat] Byzantion, apoi Macedonia, în care este [situat] Thessalonikul, apoi Boetia, apoi Peloponezul, apoi Akarnania, după aceasta Epiros, în care este [situată] Arta. Apoi partea Macedoniei, unde este Aulon, apoi Illyricum, unde este Epidaurus sau Dyrrachion, apoi Dalmația, în care se află Epidamnus sau Ragusa. Munții care o încercuiesc pe aceasta sunt numiți Keraunia. Apoi [se găsește] Italia, care începe de la Nesacton (acesta este numit Nesacton – capătul Italiei) și se întind toate drumurile spre Genua. Apoi începe Iberia, care se împarte în trei provincii: Taraconesia, Narbonensia și Lugdunesia. Dincolo de aceasta începe Galia: aici sunt Galia Aquitania și Galia Celtica. Apoi se găsește Germania Secunda, care este aproape de Rin, iar după aceasta Germania Mare. După [aceasta locuiesc] gepizii sau ungurii.”

Cu toate că a fost întocmit în plină epocă medievală, minitratatul poartă amprenta preceptelor geografiei antice, de unde a preluat numeroase elemente, pe care le întâlnim proliferate în lucrări de factură diversă. Astfel, o largă audiență comporta sistemul împărțirii tripartite a mapamondului. În conformitate cu nivelul cunoștințelor epocilor precolumbiene, lumea terestră era compusă din trei continente: Asia, Lybia (sau Africa) și Europa. Această structurare o întâlnim notificată explicit în secolul al V-lea înainte de era creștină la Herodot¹⁴, a cărui operă s-a bucurat de o prețuire deosebită nu numai printre contemporani, ci și la generațiile ulterioare de cărturari. Totodată, „părintele Istoriei” fixează hotarele Asiei și Lybiei pe cursul Nilului, iar ale Asiei și Europei pe fluviul Tanais (Don), de la Maeotis și Porțile Cimmeriene¹⁵.

În decursul timpului s-a conturat tendința de substituie a numelui de Lybia cu acela de Asia, procesul de înlocuire derulându-se pe durata multor secole, până în Evul Mediu. În schimb, delimitarea dintre continentul asiatic și cel european pe cursul Tanaisului a fost acceptată în mod cvasigeneralizat până în epoca modernă, când traiecul hotarului convențional s-a deplasat de-a lungul Munților Ural, al cursului inferior al fluviului Ural, al Mării Caspice și al culmilor Caucazului. De la geografii greci din Antichitate¹⁶, demarcarea dintre cele două continente pe traseul de curgere a Tanaisului a fost preluată de autorii latini din Imperiul roman și din perioada postromană, între care unii faimoși, precum Ammianus Marcellinus¹⁷, Orosius¹⁸,

¹⁴ Herodotus, II, *Books III and IV*, ed. A. D. Godley, Cambridge, Mass.-Londra, 1982, p. 238–239.

¹⁵ *Ibidem*, p. 244–245.

¹⁶ Scylacis Caryandensis *Periplus*, în *Geographi Graeci minores. E codicibus recognovit prolegomenis annotatione indicibus instruxit tabulis aeri incisis illustravit*, I, ed. Carolus Müllerus, Paris, 1855 (reimprimat Hildesheim, 1965), p. 58; Anonymi [Scymni Chii, ut fertur] *Orbis descriptio*, în *ibidem*, p. 233; Anonymi [Arriani, ut fertur] *Periplus Ponti Euxini*, în *ibidem*, p. 412; Dionysii *Orbis descriptio*, în *Geographi Graeci minores...*, II, Paris, 1861 (reimprimat Hildesheim, 1965), p. 144; Rufi Festi Avieni *Descriptio Orbis Terrae*, în *ibidem*, p. 177; Eustathii *Commentarii*, în *ibidem*, p. 336; Agathemerii *Orthonis filii Geographiae informatio*, în *ibidem*, p. 474; [Anonymi] *Geographiae exposito compendiarium*, în *ibidem*, p. 507; *Le Périple de Skylax de Caryande*, în A. Baschmakoff, *La synthèse des périple pontiques*, Paris, 1948, p. 66–67; *Périple du Pont-Euxin d'un auteur inconnu (que l'on avait attribué à Arrien)*, în *ibidem*, p. 140–141; *Continuation du périple anonyme*, în *ibidem*, p. 142–143; *Géographes Grecs*, I, Ps.-Scymnos, *Circuit de la Terre*, ed. D. Marcotte, Paris, 2000, p. 141; Pseudo-Skylax, *Le Périple du Pont-Euxin*, ed. P. Counillon, Bordeaux, 2004, p. 14–15; Strabo, *The Geography*, III, ed. H. L. Jones, Cambridge, Mass.-Londra, 1967, p. 238–239.

¹⁷ Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, în *Fontes historiae Dacoromanae / Izvoarele istoriei României*, II, ed. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, V. Iliescu, V. C. Popescu, București, 1970, p. 130–131; idem, *Istorie romană*, ed. D. Popescu, [București,] 1982, p. 301 și 561.

¹⁸ Orose, *Histoires (Contre les Païens)*, I, *Livres I–III*, ed. M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 1990, p. 13. Pentru impactul notificărilor lui Orosius despre teritoriile est-europene în scrierile ulterioare, cf. M. Eggers, *Der geographische Einschub in der altenglischen Bearbeitung der „Kosmographie” des Orosius und der europäische Osten*, în *Eurasian Studies Yearbook*, 79, 2007, p. 5–35.

Iordanes¹⁹, Isidor din Sevilla²⁰ și Geograful din Ravenna²¹, ulterior gășind audiență la geografii și cartografi din Occident în primele veacuri ale mileniului al II-lea²², mai cu seamă la cei care au realizat așa-numitele hărți T-O²³.

Enumerarea etniilor de la sfârșitul textului de geografie, din care ar rezulta identitatea dintre gepizi și unguri, ar părea la prima vedere surprinzătoare, dat fiind originea deosebită a celor două popoare și propulsarea lor pe scena politică în momente diferite. Dacă se are în vedere propensiunea pentru redarea arhaizantă a etnonimelor și toponimelor din literatura beletristică și cronicărească bizantină, cazul semnalat nu se abate totuși prea mult de tiparele cunoscute, având și o anumită logică. Autorul anonim al succintei descrieri geografice avusese desigur la dispoziție texte ale unor conaționali care aveau cunoștință că teritoriile locuite de gepizi din Pannonia și Dacia au intrat ulterior în stăpânirea ungarilor. De altfel, la mijlocul secolului al VI-lea Iordanes precizase *expressis verbis* că Gothia s-a numit anterior Dacia, iar în vremea sa a preluat numele de Gepidia (*Haec Gotia, quam Daciam appellavere maiores, quae nunc, ut diximus, Gepidia dicitur*)²⁴, pentru ca, un veac mai târziu, Geograful din Ravenna să specifice că *Dacia prima et secunda* erau denumite și *Gipidia*.²⁵ Cucerirea Pannoniei de către unguri și extinderea hegemoniei lor în fostele teritorii ale dacilor și gepizilor constituiau, de asemenea, lucruri cunoscute în Bizanț, ceea ce explică de ce, în mai multe lucrări elaborate în secolele XII–XIII, pentru desemnarea ungarilor s-a folosit și etnonimul *gepizi* (Γήπαιδες), având bineînțelese un sens arhaizant²⁶. Asocierea anterioară a numelui dacilor cu acela al pecenegilor²⁷, descinși în Câmpia Dunării în secolul al X-lea, avusese rațiuni similare.

În ceea ce privește numele *Daciei*, pe lângă utilizarea sa în legătură cu realitățile lumii antice de la nordul și sudul Dunării de Jos²⁸, acesta a fost folosit în Evul Mediu pentru desemnarea Daniei / Danemarcei (confuzie uneori deliberată, alteori inconștientă)²⁹, dar și pentru nominalizarea anacronică a unor entități statale din spațiul carpato-dunărean dispărute de pe scena geopolitică continentală sau a unor teritorii care dobândiseră alte denumiri (*Gothia, Gepidia, Avaria, Sclavonia, Patzinakia, Cumania* etc.) după retragerea administrației romane și după derularea marilor migrații germanice și slave³⁰. Paralel cu numele de Dacia, în

¹⁹ Iordanis *Getica* / Iordanes, *Getica (Izvoarele istoriei românilor)*, XIV, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1939, p. 28, 90; Iordanes, *De origine actibusque Getarum / Despre originea și faptele geților*, trad. D. Popescu, ed. G. Gheorghe, București, 2001, p. 16.

²⁰ Isidori, *Hispalensis episcopi, Etymologiarum sive originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay, II, *Libros XI–XX continens*, Oxonii, 1911, Lib. XIV, 46.

²¹ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, în *Itineraria Romana*, II, *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, ed. J. Schnez, Lipsiae, 1940, p. 32, 83, 139.

²² *Indecvlym quod maria vel venti synt e codice Albigensi 29*, în *Itineraria et alia geographica*, în *Corpus Christianorum Series Latina*, CLXXV, Turnholdi, 1965, p. 473; P. G. Dalché, *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei (Pise, circa 1200)*, Roma, 1995, p. 140; idem, *Décrire le monde et situer les lieux au XIIe siècle. L'Expositio Mappe Mundi et la généalogie de la mappemonde de Hereford*, în *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Âge*, 113, 2001, 1, p. 389.

²³ Vicomte de Santarem, *Atlas, composé de mappemondes, de portulans, et de cartes hydrographiques et historiques, depuis le VIe jusqu'au XVIIe siècle pour la plupart inédites, devant servir de preuves à l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant le Moyen Âge et à celle des progrès de la géographie*, Paris, 1842–53, pl. 3, 4 etc.; K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, III, *Die kleineren Weltkarten*, Stuttgart, 1895, p. 116 și urm.; L. S. Chekin, *Картография христианского средневековья VIII–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий*, Moscova, 1999, *passim*; idem, *Northern Eurasia in Medieval Cartography. Inventory, Text, Translation, and Commentary*, Turnhout, 2006, *passim*; B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*, Berlin, 2002, p. 38, 568 etc.

²⁴ Iordanis *Getica* / Iordanes, *Getica*, p. 34, 98; Iordanes, *De origine actibusque Getarum...*, p. 29.

²⁵ *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, p. 53. Cf. și p. 10.

²⁶ G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, *Sprachreste der Türkvolker in den byzantinischen Quellen*, ed. a 2-a, Berlin, 1958, p. 112.

²⁷ *Suidae Lexicon*, II, ed. A. Adler, Lipsiae, 1931, p. 2; Ioannis Zonarae *Lexicon*, I, ed. I. A. Tittmann, Lipsiae, 1808, p. 464.

²⁸ A. Armbruster, *Evoluția sensului denumirii de „Dacia”. Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică și realitatea și gândirea politică*, în *Studii. Revista de Istorie*, 22, 1969, 3, p. 423 și urm.; idem, *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.–16. Jahrhunderts. Eine historiographische Imagologie*, Köln-Viena, 1990, p. 1 și urm.

²⁹ Al. Bărcăcilă, „Dacia de la Dunăre” a anelelor france din secolul al IX-lea. Evenimente și probleme, în *Arhivele Olteniei*, XXIII–XXV, 1944–1946, p. 131–148; idem, *Dacia și Dania în istoriografia și cartografia medievală*, în *Studii și materiale de istorie medie*, III, 1959, p. 341–357.

³⁰ A. Armbruster, *Der Donau-Karpatenraum...*, p. 5–22.

diferite scrieri elaborate de cronicarii și literații bizantini de la sfârșitul mileniului I și din prima jumătate a mileniului următor se înregistrează folosirea cu sens arhaizant a etnonimului *daci*, desemnându-i pe sârbi, unguri, pecenegi, români etc.³¹

Pe lângă izvoarele narrative, Dacia de la Dunărea Inferioară figurează în mai multe hărți datând dintr-o perioadă apropiată întocmirii minitratatului bizantin³². Dintre aceste izvoare cartografice, sunt notorii în special hărțile de la Ebstorf³³ și Hereford³⁴, întocmite spre mijlocul secolului al XIII-lea și, respectiv, în jurul anului 1300, precum și atlasul catalan realizat în anii 1374–1376 la Mallorca, atribuit lui Abraham Cresques, care, datorită calităților sale artistice elevate, a fost considerat demn de a fi dăruit de dinastul de la Aragon, Pedro IV el Ceremonioso, regelui Franței, Charles V. Redactat în catalană, pasajul care ne interesează în acest context, are următorul conținut: *En aquestas son aquestes prouvincies, ço es: Alania, Dacia, Gothia* („În această parte [a Europei] se găsesc provinciile Alania, Dacia și Gothia”)³⁵.

Într-un moment în care se profila tendința ca numele Daciei să cadă într-o parțială desuetudine, datorită impunerii unei terminologii consonante cu noile înjghebări statale medievale est-europene, răspândirea dinamică a manuscriselor și incunabilelor conținând *Geografia* lui Ptolemeu, ilustru cartograf din secolul al II-lea al erei creștine, a avut darul de a repropulsa termenul în centrul atenției lumii savante renaștentiste din Occident. Manuscrisul operei cărturarului originar din Alexandria fusese adus la Florența, în primii ani ai secolului al XV-lea, de către învățatul bizantin Manuel Chrysoloras, iar discipolul său toscan Jacopo Angiolo s-a îngrijit de traducerea sa latină, care în 1409 a fost oferită papei Alexandru VI. Ajunsă în patrimoniul Curiei, lucrarea a captat curând atenția erudiților, mai cu seamă a celor florentini. În 1410 Pierre d'Ailly i-a desăvârșit *Imago mundi*, iar în anii următori i s-au făcut mai multe copii. După apariția tiparului, *Geografia* a fost imprimată într-o cadență ce reflectă prețuirea de care se bucura: mai întâi în Italia, la Vicența în 1475, la Bologna și Roma în 1478, la Florența în 1482, apoi la nord de Alpi, la Ulm în 1482 și ulterior la Strasbourg și Basel, pentru ca în 1535 să apară prima sa traducere franceză, tipărită la Lyon, rod al eforturilor lui Michel Servet³⁶.

³¹ V. Spinei, *Semnificația etnonimelor arhaizante daci și geți în izvoarele bizantine din secolele X–XV*, în *România în istoria universală*, III, 1, coord. I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu, V. Cristian, Iași, 1988, p. 107–127, retipărit în V. Spinei, *Universa Valachica...*, Chișinău, 2006, p. 57–83; idem, *Il significato degli etnonimi di Daci e Geti nelle fonti bizantine dei secoli X–XV*, în *V Symposium Internazionale di Tracologia*, Spoleto 26–28 novembre 1987, Roma, 1989, p. 90–93; idem, *La signification des ethnonymes des Daces et des Gètes dans les sources byzantines des Xe–XVe siècles*, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, ed. E. Popescu, O. Iliescu și T. Teoteoi, București, 1991, p. 115–131; E. Malamut, *Concepts et réalités: recherches sur les termes désignant les Serbes et les pays serbes dans les sources byzantines des Xe–XIIe siècles*, în *Ερμηνεία. Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, II, Paris, 1998, p. 439–457; P. Rokai, *Дачани као име Мађара у византијским изворима*, în *Зборник радова Византолошког института / Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines*, XXXVIII, 1999 / 2000, p. 229–237.

³² L. S. Chekin, *Картография...*, *passim*; idem, *Northern Eurasia...*, *passim*.

³³ K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, V, *Die Ebstorkarte*, Stuttgart, 1896, p. 24; *Die Ebstorfer Weltkarte*, ed. E. Sommerbrodt, Hannover, 1891, p. 45 (*Dacia regio quae et Gotia orientalis*). Despre conținutul, sursele, paralelisme și datarea hărții de la Ebstorf, cf. și W. Rosien, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Hannover, 1952; G. R. C[rone], *Anonyme d'Ebstorf, c. 1240*, în *Mappemondes A.D. 1200–1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, red. M. Destombes, Amsterdam, p. 194–196; *Ein Weltbild vor Columbus. Die Ebstorfer Weltkarte*, ed. H. Kugler, în colab. cu E. Michael, Weinheim, 1991; A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hannover, 1992, p. 91–93; B. Hahn-Woernle, *Die Ebstorfer Weltkarte*, ed. a 2-a, Ostfildern bei Stuttgart, 1993; J. Wilke, *Die Ebstorfer Weltkarte*, 1, *Textband*; 2, *Tafelband*, Bielefeld, 2001.

³⁴ K. Miller, *Mappaemundi. Die ältesten Weltkarten*, IV, *Die Herefordkarte*, Stuttgart, 1896, p. 16; S. D. Westrem, *The Hereford Map. A Transcription and Translation of the Legends with Commentary*, Turnhout, 2001, p. 199 (*Dacia, hec et Rusia*). Despre conținutul, sursele, paralelisme și datarea hărții de la Hereford, cf. și M. A. P. D'Avezac, *Note sur la mappemonde historique de la cathédrale de Héréford*, în *Bulletin de la Société de Géographie de Paris*, 1861, p. 321–334, retipărit în *Acta Cartographica*, Amsterdam, I, 1967, p. 1–14; A.-D. von den Brincken, *op.cit.*, p. 93–95; P. D. A. Harvey, *Mappa Mundi. The Hereford World Map*, Londra, 1996; E. Edson, *Mapping Time and Space. How Medieval Mapmakers Viewed Their World*, Londra, 1997, p. 139–142; *The Hereford World Map. Medieval World Map and their Context*, Londra, 2006.

³⁵ J. A. C. Buchon și J. Tastu, *Notice d'un atlas en langue catalane*, în *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi et autres bibliothèques*, XIV, 1841, p. 10, retipărit în *Acta Cartographica*, Amsterdam, XI, 1971. Cf. și Visconde de Santarem, *Estudos de cartografia antiga*, I, Lisabona, 1919, p. 70–73; *Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375 nach dem in der Bibliothèque Nationale, Paris, verwahrten Original farbig wiedergegeben*, ed. H.-Ch. Freiesleben, Stuttgart, 1977, p. 1–33.

³⁶ M. de la Roncière și M. Mollat du Jourdin, *Le portulans. Cartes marines du XIIIe au XVIIe siècle*, Fribourg, 1984, p. 20–21.

Cu toate curențele sale de localizare, textul și hărțile lui Ptolemeu ofereau o imagine relevantă asupra rețelei de așezări diseminate de-a lungul teritoriului dacic³⁷.

Menționarea Daciei în mai multe categorii de izvoare din epoca medievală, atât din Occident, cât și din Bizanț, dovedește faptul că ecourile rolului ei pe eșichierul politic al lumii antice s-au perpetuat viabil de-a lungul secolelor.

LA MENTION DE LA DACIE DANS UN COURT TRAITÉ DE GÉOGRAPHIE DE L'ÉPOQUE BYZANTINE TARDIVE

RÉSUMÉ

Il y a plus d'un demi-siècle, dans un compte-rendu d'une grande acribie savante, fait pour le premier volume de la seconde édition de l'opus fondamental de Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, I, *Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvölker*, Berlin, 1958, inséré dans le périodique *Византийский временник*, XVI, 1959, p. 271–287, Alexander Kazhdan a inclus le texte original d'un court traité de géographie réalisé par un auteur byzantin anonyme, mais sans y annexer cependant quelque commentaire. Son manuscrit est gardé dans les fonds du Musée d'Histoire de l'Etat, à Moscou (No. 415/509, pages 76–77 verso).

Ce traité anonyme reflète les connaissances géographiques accumulées à un moment donné à propos de l'espace terrestre, tout en faisant aussi mention du nom de la Dacie, sous sa forme corrompue Δακεία, à la place de Δακία. Vu que le texte présentait un intérêt plus large et que, à ce que nous sachions, il n'avait pas encore attiré l'attention des spécialistes roumains, nous avons considéré nécessaire de le signaler dans une *Addenda*, jointe à une étude plus ancienne, réimprimée sur l'initiative des collègues de Bessarabie dans un volume paru aux Editions Cartdidact de Chișinău. A cette occasion-là j'ai formulé quelques considérations sur la description géographique byzantine, tout en précisant que celle-ci reflétait de façon prioritaire la structure de la mappemonde pendant l'Antiquité, l'auteur se permettant des rajouts infimes, avec des données afférentes à une période ultérieure, entre autres mentionnant les Hongrois (Ούγγροι).

Peu avant l'apparition du volume de Chișinău, Sergey A. Ivanov a republié le texte de la description géographique dans un prestigieux périodique consacré à la civilisation byzantine de la capitale de la France, l'accompagnant d'une traduction en anglais et de certains commentaires, étude qui, par malheur, nous était inconnue à l'époque où nous avions rédigé l'*Addenda* à l'article dont on a fait mention. C'est pourquoi nous nous proposons, en l'occurrence – nous servant de l'ouvrage susmentionné –, de présenter la traduction roumaine pour le contenu du traité anonyme et de formuler quelques succinctes considérations en marge de celui-ci.

Sergey A. Ivanov a observé que, à la différence de l'Europe Occidentale, où les informations du microtraité sont parfois erronées (par exemple la localisation de certaines provinces de la Gaule en Ibérie) et sommaires (ex.: on ignore des centres urbains fameux, comme Rome, Venise etc.), les données sur le réseau urbain de l'Asie Mineure sont plus abondantes et plus correctes. Cette remarque concerne autant les villes byzantines, que celles détenues par les Turcs Seldjûqides, ce qui a permis l'hypothèse de l'origine anatolienne de l'auteur de cet ouvrage. D'autre part, il a avancé comme moment d'élaboration pour la description géographique la période comprise entre les années 1366–1390. Personnellement, on considère que ce diapason chronologique est de beaucoup trop restreint, c'est pourquoi il devrait être élargi pour le moins à la seconde moitié du XIVe siècle tout entière.

Quant au nom de la *Dacie*, hormis son utilisation en connexion avec les réalités du monde antique au nord et au sud du Bas Danube, il a été employé au Moyen Age pour désigner la Danie / le Danemark (confusion parfois délibérée, d'autres fois inconsciente), mais aussi pour la nominalisation anachronique de certaines entités d'Etats de l'espace carpatodanubien disparues de la scène géopolitique continentale ou de certains territoires qui avaient acquis d'autres dénominations (*Gothia*, *Gepidia*, *Avaria*, *Sclavonia*, *Patzinakia*, *Cumania*, etc) après le recul de l'administration romaine et après le déferlement des grandes migrations germaniques et slaves. Parallèlement au nom de la Dacie, en différents écrits élaborés par les chroniqueurs et les lettrés byzantins à la fin du premier millénaire et à la première moitié du millénaire suivant on enregistre l'emploi à sens archaïsant de l'ethnonyme *Daces*, désignant les Serbes, les Hongrois, les Petchénègues, les Roumains etc. Outre les sources narratives, la Dacie du Bas Danube figure en plusieurs cartes datant d'une période proche de la date d'élaboration du minitraité byzantin. Parmi ces sources cartographiques, de notoriété restent notamment les cartes d'Ebstorf et d'Hereford, faites vers le milieu du XIIIe siècle et, respectivement, autour de l'année 1300, de même que l'atlas catalan réalisé entre les années 1374–1376 à Mallorca, attribué à Abraham Cresques.

La mention de la Dacie en plusieurs catégories de sources à l'époque médiévale, autant à l'Occident, qu'au Byzance, fait preuve que les échos de son rôle sur l'échiquier politique du monde antique s'est perpétué de façon viable le long des siècles.

Traduit par MICHAELA SPINEI

³⁷ Ptolémée, *La Géographie*, Paris, 1998; Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, în *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes / Izvoare privind istoria României*, I, ed. V. Iliescu, V. C. Popescu, Gh. Ștefan, București, 1964, p. 534–557. Cf. și M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei până la 1600*, I, București, 1938, p. 25–46; idem, *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru*, București, 1978, p. 38–45.

CONSIDERAȚII ASUPRA UNEI POSIBILE TIPOLOGII FUNCȚIONALE A FORMELOR CERAMICE CUCUTENIENE SPECIFICE FAZEI A

DE

GEORGE BODI, LOREDANA SOLCAN

Keywords: *Cucuteni A, pottery, functional typology, ethnographic analogies*

În ceea ce privește prelucrarea datelor oferite de ansamblul ceramic recuperat cu ajutorul săpăturilor arheologice, considerăm că potențialul informativ al acestuia este, în prezent, puternic subestimat. În afară de utilizarea formelor și decorurilor specifice ca elemente esențiale în definirea unor tradiții culturale și în stabilirea unei cronologii relative, deplina valorificare a potențialului informațional înmagazinat de ansamblul ceramic poate fi realizată numai depășind referințele seriative și difuzioniste ale acestuia. Astfel, de exemplu, analizând atributele specifice complexelor ceramice aparținând unor civilizații preistorice se poate încerca stabilirea unei conexiuni între acestea și funcționalitatea primară a diferitelor forme de vase. Acest gen de informații, utilizat într-un câmp contextual de date provenind din investigarea unui sit arheologic poate indica anumite tipuri de comportamente ale vechilor civilizații.

Studiul nostru pornește de la o lucrare de sinteză dedicată investigării legăturii dintre formele și funcțiile ceramice, bazată pe analogii etnografice.

În ceea ce privește utilizarea datelor etnografice de către arheologi, au fost identificate trei posibilități majore de utilizare a acestora constând în construirea de analogii etnografice, generarea de ipoteze sau modele și testarea ipotezelor. Aceste metode pot fi utilizate atât independent una de alta cât și în mod complementar.

În cazul analogiilor etnografice, care constituie abordarea noastră din această lucrare, un set specific de date etnografice este comparat cu un set analog de date arheologice. Pentru a determina care anume sunt datele etnografice aplicabile într-o situație specifică, trebuie, în primul rând, descrise în mod formal caracteristicile materialului arheologic luat în discuție. Se recunoaște apoi un potențial set de date etnografice pentru construirea unei analogii, realizându-se o analiză a proprietăților fizice ale acestuia. Gradul în care proprietățile celor două seturi de date coincid, determină probabilitatea în care datele obținute pe cale arheologică coincid cu cele atestate etnografic. Gradul de probabilitate variază, de asemenea, în funcție de posibilitatea de a corela, în spațiu și timp, cele două seturi de date. Posibilitatea de a corela, în spațiu și timp, cele două seturi de date, a condus la definirea a două tipuri de analogii etnografice. Primul operează în condițiile în care cele două seturi de date sunt dispartate în timp și /sau spațiu. În acest caz nu se poate stabili existența unei conexiuni între urmele arheologice și cultura care furnizează datele etnografice. Amplitudinea limitelor spațio-temporale este invers proporțională cu probabilitatea ca analogia construită să fie validă. Acest tip de abordare cunoscut și ca „general comparativ” sau „model discontinuu” și este utilizat în cazul studiului de față¹.

Pentru construirea unui model general comparativ se utilizează analogii generale pentru a genera ipoteze deductive și concluzii cu un caracter generalizator². Tipul de raționament logic care stă la baza acestei metode îl constituie deducția analogică. Aceasta are, prin definiție, un caracter generalizator conducând la construirea

¹ Daniel Stiles, *Ethnoarchaeology: A Discussion of Methods and Applications*, in *Man*, N.S., 12, 1977, 1, p. 94–95.

² Nicholas David, Karol Kramer, *Ethnoarchaeology in Action*, 2001, Cambridge, p. 43.

unor concluzii care stabilesc existența unor similarități extinse față de cele existente în premisele raționamentului logic, fiind astfel supuse erorii³.

Aceste considerații conduc către o serie de principii generale privind argumentația analogică în arheologie⁴. Astfel, atât culturile subiect, cât și cele sursă trebuie să fie similare în ceea ce privește variabilele care pot afecta sau influența materialele, comportamentele, stările sau procesele comparate. Sublinierea principiilor de legătură între variabile și stabilirea similarităților și diferențelor sunt de o importanță vitală.

Deoarece, în general, culturile prezintă un caracter conservator, în cazul în care cultura sursă reprezintă descendentul istoric al culturii subiect, există o probabilitate intrinsecă mai mare pentru existența unor similarități, decât în cazul în care nu există o astfel de legătură de antecedentă/descendentă. Seria de surse potențiale care să creeze modele de comparație cu setul de date subiect, trebuie să fie cât mai extinsă posibil pentru a obține un set de date cât mai reprezentativ posibil. Astfel, nu doar una, ci cât mai multe analogii posibile trebuie căutate în rândul datelor sursă.

Ipotezele dezvoltate prin construcția de modele pe baza analogiilor trebuie testate prin diverse metode. Totuși, datorită elementelor inevitabile raționamentelor inductive și datorită subiectivității implicate în procesul de testare, deplina siguranță a adevărului deducțiilor rămâne un deziderat.

Evaluarea credibilității relative a construcțiilor argumentative analogice poate fi în mod semnificativ rafinată, prin îmbunătățirea metodologiei și îmbogățirea datelor de bază.

Studiul nostru pornește de la o lucrare de sinteză dedicată investigării legăturii dintre formele și funcțiile ceramice, bazată pe analogii etnografice.

Deși mostra etnografică este mult prea mică pentru a permite teste statistice, validitatea teoriilor care s-au aflat la baza acestui studiu este atestată de parametrii analitici de design identificați și utilizați, care sunt suportați de observații trans-culturale. Vasele ceramice sunt concepute și manufacturate pentru a îndeplini o anume funcție, parametrii morfologici caracteristici fiind determinabili prin analiza practică a stabilității, durabilității și eficienței funcționale a vasului. Deși acest tip de analiză nu poate stabili cu precizie utilitatea unui vas provenit dintr-un context arheologic, totuși poate permite determinarea unor clase funcționale generale, acestea constituind un set independent de date ce pot fi coroborate cu alte dovezi privind cotidianul populațiilor preistorice⁵.

Pentru diferențierea unor grupe specifice în cadrul categoriilor identificate se utilizează două dimensiuni de bază ale vaselor (înălțimea și diametrul maxim) ca și raportul dintre diametrul maxim și înălțimea vasului. Acesta din urmă este util pentru a exprima, în cifre comparabile, variația în forma vasului.

Pentru a putea corobora datele oferite de studiile etnografice utilizate cu morfologia specifică diferitelor forme ale ceramicii Cucuteni A am fost nevoiți, de asemenea, să realizăm o tipologie formală unitară din punct de vedere terminologic și morfologic a ceramicii fazei A. Pentru a realiza acest lucru am apelat la lucrări monografice care prezintă rezultatele cercetării arheologice a așezărilor de la Hăbășești⁶, Trușești⁷, Târpești⁸, Drăgușeni⁹, Preutești¹⁰ și Frumușica¹¹. Pentru completarea datelor am folosit, de asemenea, lucrarea monografică prezentând rezultatele investigațiilor de la Cucuteni-Cetățuia, elaborată de arheologul german Hubert Schmidt¹², care ne oferă o prezentare destul de amănunțită a formelor ceramice aparținând perioadei în discuție, ca și monografia lui Radu Vulpe referitoare la rezultatele investigațiilor de la Izvoare¹³. Trebuie

³ *Ibidem*, p. 45.

⁴ *Ibidem*, p. 47–48.

⁵ Elizabeth Henrickson, Mary M. A. McDonald, *Ceramic form and Function: An Ethnographic Search and an archaeological Application*, în *American Anthropologist*, N.S., 85, 1983, 3, p. 640

⁶ Vladimir Dumitrescu et alii, *Hăbășești. Monografie arheologică*, 1954, București.

⁷ Mircea Petrescu-Dîmbovița, Marilena Florescu, Adrian C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, 1999, București-Iași.

⁸ Silvia Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series 107, 1981, Oxford.

⁹ Silvia Marinescu-Bîlcu, Alexandra Bolomey, *Drăgușeni. A Cucutenian Community*, 2000, București-Tübingen.

¹⁰ Nicolae Ursulescu, Sorin Ignătescu, *Preutești – „Haltă”. O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare*, 2003, Iași.

¹¹ Constantin Matasă, *Frumușica, village préhistorique à céramique peinte, dans la Moldavie du nord, Roumanie*, 1946, București.

¹² Hubert Schmidt, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalte Keramik von der Steinkupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit*, 1932, Berlin-Leipzig.

¹³ Radu Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936–1948*, 1957, București.

menționat faptul că, fie datorită condițiilor de publicare, fie datorită absenței în bibliografie a unui număr suficient de exemplare care să permită alcătuirea unui eșantion reprezentativ, o serie de forme ceramice au fost excluse din studiul nostru.

În cele ce urmează, ne vom referi doar la acele forme ale ceramicii cucuteniene care ne-au permis, prin coroborarea cu datele etnografice, atribuirea unei posibile funcționalități (Tabel 1). O privire sintetică asupra legăturii existente între formele ceramice și funcționalitatea acestora este oferită de Tabelul nr. 2.

Vase de gătit

Marea majoritate a grupurilor umane manufacturează vase de gătit scunde și bondoace, cu o suprafață bazală mare, pentru a permite transferul eficient al căldurii, dar, de obicei, cu gura restrânsă, pentru a preveni evaporarea rapidă în cazul mâncărilor care necesită fierbere. Nu există informații asupra densității sau durtății vaselor de gătit dar, puținele date existente asupra grosimii pereților confirmă faptul că aceștia sunt relativ groși¹⁴. Majoritatea vaselor de acest tip sunt nepictate.

Deși dimensiunile acestor vase sunt variabile, proporțiile generale sunt relativ constante. Înălțimea de la buză la bază variază între 6 și 41,5 cm (media 17,8 cm). Diametrul maxim variază între 12,7 și 56 cm (media 24,1 cm). Pentru vasele de gătit raportul dintre diametrul maxim și înălțime variază între 0,8 și 3,4, cu media de 1,4. Astfel, vasul de gătit tipic este cu aproximație cu o treime mai larg decât înalt și aproape toate sunt scunde și bondoace.

Absența formelor specifice fazei Cucuteni A care să corespundă acestei funcționalități credem că poate fi explicată prin apartenența acestora, conform datelor etnografice, la specia ceramicii nedecorate. Astfel, considerăm că este posibil ca acest tip de vas să se regăsească în cadrul formelor ceramicii cucuteniene aparținând fazei A, dar să nu se fi bucurat de atenție în cadrul procesului de prelucrare – restaurare – publicare a materialului arheologic.

Vase pentru servirea și consumarea hranei

Puține surse conțin date asupra acestui tip de vas, iar informația disponibilă este destul de discutabilă. Forma care predomină este castronul cu fund plat¹⁵. Astfel de vase sunt adesea decorate, datorită probabil utilizării frecvente și a vizibilității lor sporite în cadrul activităților cotidiene. Durata scurtă de viață¹⁶ a acestora poate descuraja, în unele cazuri, decorarea.

Vasele pentru servirea și consumarea hranei sunt, de obicei, manufacturate în mod specific, fie pentru utilizare individuală sau familială.

Vasele individuale variază în înălțime între 6 și 8 cm (media 7 cm), și în diametru maxim între 10 și 23 cm (media 14 cm). Raportul dintre diametrul maxim și înălțime variază între 1,3 și 3,1 (media 2)¹⁷.

Vasele familiale variază între 4,4 și 23,4 cm în înălțime (media 10 cm) și 8,4 și 95 cm în diametrul maxim (media 24,6 cm). Raportul dintre diametrul maxim și înălțime variază între 1,7 și 5,8 (media 2,5)¹⁸.

Se observă astfel faptul că ambele mărimi de vase par să aibă, de obicei, diametrul de două sau trei ori mai mare decât înălțimea. De asemenea, de obicei, diametrul maxim este echivalent cu diametrul buzei, rezultând astfel vase deschise. În general, vasele familiale sunt de trei ori mai mari în volum decât cele individuale.

Acestei funcționalități îi corespund străchinile, de formă tronconică sau semisferică, cu fundul îngust și diametrul gurii mai mare decât înălțimea vasului. Pe baze bibliografice am identificat și măsurat 72 de astfel de vase. De asemenea, în cadrul formelor cucuteniene, din punct de vedere al valorilor parametrilor luați în

¹⁴ G. M. Culwick, *Pottery among the Wabena of Ulunga, Tanganyika Territory*, Man, 35, 1935, p. 167, fig. I/1,4–5, fig. II/2; Deboer Warren R., *Ceramic longevity and Archaeological Interpretation: An Example from the Upper Ucayali, Peru*, American Antiquity, 39, 1974, 2, p. 336; M. H. Dorman, *Pottery among the Wagoni and Wandenhule, Southern Tanganyika*, Man, 38, 1938, p. 99, fig. 5; M. R. Harrington, *Catawaba Potters and their Work*, American Anthropologist, N.S., 10, 1904, 3, p. 401; Ralph Linton, *North American Cooking Pots*, American Antiquity, 9, 1944, p. 369–380; W. E. Nicholson, *The Potters of Sokoto, N. Nigeria*, Man, 29, 1929, p. 48, fig. 1/2b; Idem, *The Potters of Sokoto: – B. Zorumawa: – C. Rumbukawa*, Man, 31, 1931, p. 189, fig. 4.

¹⁵ Warren R. Deboer, *op. cit.*, p. 336; Dorman, *op. cit.*, p. 100, fig. 7–8; G. M. Culwick, *op. cit.*, p. 167, fig. I/3.

¹⁶ George M. Foster, *Life Expectancy of Utilitarian Pottery in Tzintzuntzan, Mexico*, American Antiquity, 25, 1960, p. 608.

¹⁷ Elizabeth Henrickson, Mary M. A. McDonald, *op. cit.*, p. 632.

¹⁸ *Ibidem*, loc. cit.

discuție, se poate observa o separare în două grupe specifice corespunzătoare celor două utilizări practice. În prima grupă, căreia îi atribuim funcția de vase individuale, au fost încadrate 43 de piese, valoarea mediei raportului dintre diametrul maxim și înălțime fiind de 1,93.

În cea de a doua grupă, a vaselor familiale, au fost încadrate 30 de străchini, valoarea mediei raportului dintre diametrul maxim și înălțime fiind de 2,57.

Vase pentru servirea și consumarea hranei. Valori comparative.

	Trușești	Drăgușeni	Hăbășești	Preutești	Târpești	Media generală	Date etnografice
Vase individuale	1,98	1,96	1,89	1,82	2,14	1,96	2,00
Vase familiale	2,85	2,51	2,49			2,61	2,50

Vasele pentru păstrarea bunurilor solide

Vasele pentru păstrarea bunurilor solide – atât cele pe termen lung (săptămâni sau luni), cât și cele pe termen scurt (ore sau zile) – tind să fie construite cu o deschidere suficient de largă pentru a permite utilizarea unui căuș, dar cazurile în care este atestată utilizarea unui capac sunt puține. În absența unui capac poate fi utilizat un castron pentru protejarea conținutului vasului. Alternativ, vasele de depozitare pe termen lung au buza răsfrântă sau orientată spre exterior, posibil pentru a facilita legarea unei acoperitoare flexibile pentru a proteja conținutul.

Vasele pentru păstrarea pe termen lung sunt de obicei înalte și mai degrabă zvelte (diametrul maxim mai mic decât înălțimea). De asemenea, în cazul acestora, se întâlnesc frecvent mânere. În unele cazuri mânerul nu sunt suficient de puternice pentru a permite ridicarea vasului ci mai degrabă servesc la înclinarea acestuia sau la legarea unor capace sau acoperitori. La acest tip de vase diametrul maxim variază între 17,8 și 100 cm (media 49,3 cm), iar înălțimea între 11 și 150 cm (media 52 cm). Raportul dintre diametrul maxim și înălțime este totuși mai puțin variabil și tinde spre vase oarecum scunde, relativ bondoace, variind între 0,5 și 2 (media 1,2)¹⁹.

Caracteristicile specifice acestei funcționalități sunt întrunite de două tipuri de forme cucuteniene. O primă formă o constituie vasele cu corp bombat, caracterizate prin gura larg deschisă, marginea, mai mult sau mai puțin înaltă, înclinată spre interior, și cu trecerea lină, sau uneori accentuată la corpul puternic bombat, cu fundul drept, mai îngust decât gura. Au fost analizate, din punct de vedere metric 30 de astfel de vase, valoarea medie a raportului între diametrul maxim și înălțime fiind de 1,18. Cea de a doua formă este dată de vasele piriforme, caracterizate prin forma de pară răsturnată, buza scurtă, dreaptă sau înclinată spre interior, cu trecere directă spre umărul puternic bombat și cu partea inferioară de formă tronconică, cu sau fără picioruș inelar. Au fost analizate, din punct de vedere metric 12 de astfel de vase, valoarea medie a raportului între diametrul maxim și înălțime fiind de 1,20.

Vasele pentru păstrarea pe termen scurt sunt mai joase și mai bondoace, deoarece conținutul acestora nu trebuie turnat; de asemenea, un centru de greutate jos sporește siguranța în momentul umplerii vasului. Pentru aceste vase diametrul maxim variază între 19 și 22 cm (media 20 cm), iar înălțimea între 19 și 25 cm (media 22 cm). Raportul între diametrul maxim și înălțime variază între 0,8 și 1,6 (media 0,92)²⁰.

Acestor caracteristici le corespunde o formă specifică ceramicii Cucuteni A. Vasele cu corp bombat și gâtul slab reliefat sunt caracterizate prin gura îngustă sau mai lată, gâtul mai mult sau mai puțin înalt, cu trecere lină sau accentuată la corpul bombat al vasului, prevăzut uneori cu două apucătoare pe diametrul maxim, precum și prin fundul aproximativ egal, ca mărime, cu gura, la exemplarele cu gât îngust, sau mai mic, la acelea cu gura larg deschisă. Au fost identificate și analizate 15 astfel de vase, valoarea medie a raportului între diametrul maxim și înălțime fiind de 0,93.

Vase pentru păstrarea bunurilor solide. Valori comparative.

	Trușești	Drăgușeni	Hăbășești	Media generală	Date etnografice
Vase cu corp bombat	1,16	1,16	1,23	1,18	1,20
Vase piriforme	1,21	1,18		1,20	1,20

¹⁹ *Ibidem, loc. cit.*

²⁰ *Ibidem, loc. cit.*

Vase pentru păstrarea lichidelor

Acest tip funcțional prezintă o mare variabilitate morfologică. Majoritatea vaselor utilizate pentru păstrarea lichidelor de bază (apă, lapte, ulei, etc.) pentru perioade lungi de timp sunt de obicei atât de mari încât sunt imobile atunci când sunt pline. Diametrul maxim variază între 14 și 55 cm (media 39,6 cm) și înălțimea între 10 și 125 de cm (media 54,9 cm). Raportul dintre diametrul maxim și înălțime variază de la 0,5 până la 2 (media 0,82). Acest tip de vas pare a fi construit cât mai mare posibil și relativ înalt și îngust, pentru a se putea turna ușor din el²¹.

Acestei funcționalități îi corespund caracteristicile specifice vaselor cu gâtul înalt și corpul bombat, caracterizate prin gâtul mai mult sau mai puțin înalt, reprezentând totuși cel puțin jumătate din înălțimea totală a vasului, continuând cu corpul bombat. Au fost identificate și analizate 35 de astfel de vase, valoarea medie a raportului între diametrul maxim și înălțime fiind de 0,77.

Vase pentru păstrarea lichidelor pe termen lung. Privire comparativă.

	Trușești	Drăgușeni	Hăbășești	Media generală	Date etnografice
Vase cu gât înalt și corp bombat	0,79	0,76	0,8	0,77	0,82

Vasele pentru păstrarea lichidelor pe termen scurt sunt de dimensiuni mai mici, cu diametrul maxim variind între 8,5 și 75 cm (media 28,4) și înălțimea variind între 8,6 și 70 cm (media 28,1). Raportul dintre diametrul maxim și înălțime variază de la 0,47 până la 2,1 (media 1,06), indicând astfel gama largă de forme posibile pe care o poate lua acest tip de vas²².

Această funcție e posibil să fi fost îndeplinită de pahare care, din punct de vedere morfologic, se caracterizează prin dimensiunile de obicei reduse și profilul bombat, tronconic sau bitronconic. Au fost identificate și analizate 228 de astfel de vase, valoarea medie a raportului între diametrul maxim și înălțime fiind de 1,08.

Vase pentru păstrarea lichidelor pe termen scurt. Valori comparative.

	Trușești	Drăgușeni	Hăbășești	Preutești	Târpești	Media generală	Date etnografice
Pahare	1,08	1,00	1,1	1,07	1,09	1,08	1,06

Ambele tipuri de vase pentru păstrarea lichidelor tind a avea o formă generală mai degrabă înaltă și subțire, cu buza rotunjită sau răsfrântă spre exterior, probabil pentru a facilita transferul de lichid din vas.

Deschiderea largă a gurii pare a fi în general preferată probabil pentru că permite umplerea ușoară a vasului și accesul la conținutul vasului prin utilizarea unui polonic, aceasta fiind o metodă mai simplă și mai sigură de transfer a lichidelor, în special când vasul este plin.

Vase pentru transportul lichidelor

Datele relative la morfologia acestui tip de vas sunt relativ puține. Forma universal identificată o constituie vasele relativ sferice²³, probabil pentru a oferi capacitate maximă raportată la dimensiunile vasului, cu deschiderea gurii de mici dimensiuni. Deși prezența mânerelor este rară la vasele de mici dimensiuni, pentru căratul lichidelor pe distanțe lungi, vasele de dimensiuni mai mari, pentru transportul lichidelor pe distanțe scurte, sunt adesea prevăzute cu două sau chiar trei mânere.

²¹ Warren R.Deboer, *op. cit.*, p. 336; George M.Foster, *Archaeological Implications of the Modern Pottery of Acatlan, Puebla, Mexico*, American Antiquity, 26, 1960, 2, p. 207, fig. 4a; Olivier P.Gosselain, *Technology and Styles: Potters and Pottery among Bafia of Cameroon*, Man, N.S., 27, 1992, 3, p. 578, fig. 6/8–9; Elizabeth Henrickson, Mary M. A.McDonald, *op. cit.*, p. 633.

²² G. M.Culwick, *op. cit.*, p. 168, fig. I/2, II/1, 3; Warren R.Deboer, *op. cit.*, loc. cit.; Harrington, *op. cit.*, p. 402–403; Elizabeth Henrickson, Mary M. A.McDonald, *op. cit.*, p. 633; W.E.Nicholson, *The Potters of Sokoto, N. Nigeria*, Man, 29, 1929, p. 48, fig. 1/3, 4; Idem, *Bida (Nupe) Pottery*, Man, 34, 1934, p. 71–73; Idem, *Brief Notes on Pottery at Abuja and Kuta, Niger Province*, Man, 34, 1934, p. 70–71.

²³ Beatrice M.Annis, *Resistance and change: Pottery Manufacture in Sardinia*, World Archaeology, 17, 1985, 2, p. 251, fig. 10; M. H.Dorman, *op. cit.*, p. 101, fig. 3; George M.Foster, *op. cit.*, p. 107, fig. 4b; Jerome S.Handler, *Notes on Pottery-Making in Antigua*, Man, 1964, 64, p. 151; W.E.Nicholson, *The Potters of Sokoto, N. Nigeria*, Man, 29, 1929, p. 46, fig. 1/1.

O distribuție bimodală, pe dimensiuni, a acestui tip de vase pare a indica faptul că recipientele de mici dimensiuni (diametru maxim 10–20 cm și înălțimea mai mică de 20 cm.) reprezintă vase pentru transportul lichidelor pe distanțe lungi, în timp ce vasele mai mari (25–40 cm diametru maxim și 20–50 cm înălțime) sunt destinate transportului de lichide pe distanțe scurte. Raportul dintre diametrul maxim și înălțime variază între 0,56 și 1,42, cu media de 0,86²⁴.

Absența formelor cucuteniene care să corespundă acestei funcționalități credem că poate fi atribuită ambiguității datelor etnografice. Se observă că vasele destinate depozitării lichidelor pe termen lung au parametrii apropiați de cei ai vaselor utilizate pentru transportul lichidelor. Credem astfel că este posibil ca vasele cu gâtul înalt și corpul bombat să fi avut o dublă utilizare, atât de transport a lichidelor cât și de stocare a acestora.

Vase pentru păstrarea și/sau transportul lichidelor. Privire comparativă.

	Trușești	Drăgușeni	Hăbășești	Media generală	Date etnografice
Vase pentru păstrarea lichidelor	0,79	0,76	0,8	0,78	0,82
Vase pentru transportul lichidelor					0,86

Deși numărul așezărilor avute în vedere pentru realizarea acestui studiu a fost mai mare, în formularea concluziilor ne vom referi doar la acele situri cercetate într-o manieră cvasi-exhaustivă. De asemenea, ținem să precizăm, dat fiind caracterul strict bibliografic al demersului nostru, faptul că partea conclusivă a studiului nostru are mai mult un caracter demonstrativ, menit a sublinia posibila importanță a acestui tip de abordare. Accentuarea valențelor explicative ale unui astfel de demers este posibilă doar prin reevaluarea colecțiilor deja existente precum și prin valorificarea integrală, din punct de vedere al publicării, a rezultatelor viitoarelor cercetări.

*

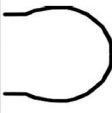

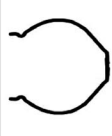

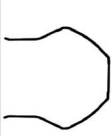

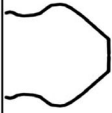

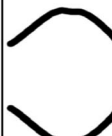
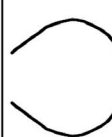

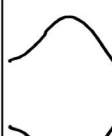
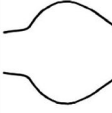

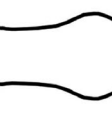

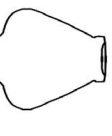

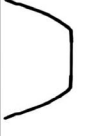
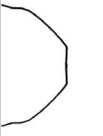

Pentru exemplificarea unei posibile aplicații a acestui mod de abordare a studiului ceramicii am ales așezările de la Hăbășești, Drăgușeni, Trușești și Târpești. Printr-o privire comparativă asupra ansamblului ceramic specific fiecărei așezări, se observă faptul că primele trei așezări menționate sunt caracterizate de un număr mare de vase, care acoperă întreaga gamă de funcționalități. Așezarea de la Târpești, în schimb, pare a fi caracterizată de o relativă sărăcie a inventarului ceramic. De asemenea ținem să constatăm lipsa vaselor familiale pentru servirea și consumarea hranei, ca și numărul redus de recipiente pentru păstrarea pe termen lung a lichidelor și solidelor. Din acest punct de vedere, credem că putem să argumentăm divizarea așezărilor în două tipuri funcționale. Primele trei așezări ar putea astfel constitui așezări primare, locuite permanent de comunități omogene. În cazul așezărilor de la Hăbășești și Trușești (investigate exhaustiv) acest fapt pare a fi susținut de modul de organizare și grupare a locuințelor, ca și de numărul acestora. În cazul așezării de la Drăgușeni, caracterul permanent și complex al locuirii de la Ostrov este indicat de locuințele al căror inventar trădează activități variate, care acoperă întreaga gamă de necesități specifice existenței unei comunități. De asemenea, situarea geografică (în cazul tuturor celor trei) și lucrările de fortificație (Hăbășești și Trușești) indică prezența unor comunități stabile. În cazul așezării de la Târpești, relativa sărăcie a inventarului ceramic, numărul redus de locuințe, caracterul mai degrabă risipit al distribuției acestora, precum și faptul că din 17 locuințe identificate, patru se află în afara perimetrului delimitat de lucrările de fortificație, ne trimit cu gândul la ocuparea acestei așezări de către o comunitate eterogenă, locuirea de aici având un caracter mai degrabă secundar²⁵. Aceste date, coroborate cu absența vaselor familiale pentru servirea și consumarea hranei ne fac să credem că este posibil ca așezarea de la Trușești să fi fost ocupată de grupuri de specialiști îndeplinind sarcini specifice.

În încheiere ținem să amintim gradul ridicat de speculație implicat de concluziile noastre, rolul primar al acestora constând în demonstrarea modului în care, abordarea funcțională a inventarului ceramic, coroborată cu o serie de alte date specifice, poate conduce la creionarea unei imagini mai exacte a unor aspecte comportamentale ale comunităților cucuteniene.

²⁴ Warren R. Deboer, *op. cit.*, *loc. cit.*; Henrickson Elizabeth, Mary M. A. McDonald, *op. cit.*, p. 633–634.

²⁵ Pentru observații asupra modului în care organizarea internă a așezărilor rurale tradiționale este influențată de aspecte de ordin social, se pot vedea: McIntire Elliot G., *Changing patterns of Hopi Indian settlements*, în *Annals of the Association of American Geographers*, 61, 1971, 3, p. 510–521; Lee Yun Kuen, *Centripetal settlement and segmentary social formation of the Banpo tradition*, în *Journal of Anthropological Archaeology*, 26, 2007, p. 630–675; Shelach Gideon, *Economic adaptation, community structure, and sharing strategies of households at early sedentary communities in northeast China*, în *Journal of Anthropological Archaeology*, 25, 2006, p. 318–345.

Tabelul 1
Formele analizate ale ceramicii cucuteniene specifice fazei A.

Pahare									
Vase cu corp bombat									
Vase cu corpul bombat și gât slab reliefat									
Vase cu gâtul înalt și corpul bombat									
Vase piriforme									
Străchini									

Tabelul 2
Tabel sintetic asupra formelor de vase tipice Cucuteni A și posibila funcție a acestora.

Funcția Forma	Gătit	Vase pentru servirea hranei		Stocare bunuri solide		Stocare bunuri lichide		Transport lichide
		Familiale	Individuale	Termen scurt	Termen lung	Termen scurt	Termen lung	
Pahare						•		
Vase cu corp bombat					•			
Vase cu corp bombat și gât slab reliefat				•				
Vase cu gât înalt și corp bombat							•	•
Vase piriforme					•			
Străchini		•	•					

CONSIDERATIONS ON A POSSIBLE FUNCTIONAL TYPOLOGY OF POTTERY SHAPES SPECIFIC TO CUCUTENI A

ABSTRACT

The present article is dedicated to the investigation of the possible link between forms and functions of ceramic pots, on the basis of ethnographic analogies. Although the ethnographic material is too limited to allow statistical tests, the validity of the theories this study is based on is certified through identified and used analytical-design parameters, which are supported by cross-cultural observations. Ceramic vessels are designed and manufactured for a particular function, the characteristic morphological parameters being determined by a practical analysis of stability, durability and operational efficiency of the pot. Although this type of analysis cannot accurately determine the utility of a pot originating from an archaeological context, it may allow the establishment of general functional classes, which may constitute an independent set of data to be combined with other evidence of everyday practices of prehistoric populations. By starting from ethnographic data, we examined published inventories of pottery shapes from a series of Cucuteni A settlements; and we were able to identify the possible functions for six specific forms. We thus established, within the group bowls/pots for serving food, two categories: individual and family-size vessels. The function of long-term storage of solid goods can be achieved by two forms of pots: bellied pots and pear-shaped pots, whereas for short-term storage, pots with bellied body and low relief neck are likely to have been used. Cups served to store liquids for a short term, whereas pots with high neck and bellied body could be used both for long-term storage of liquids, as well as for their transportation.

For an illustration of the possible applications of this approach to the study of pottery, we chose the settlements of Hăbășești, Drăgușeni, Trușești and Târpești. After the comparison of the entire ceramic inventory specific to each settlement, we consider that the first three settlements are characterized by a large number of vessels, covering the full range of functionality. The settlement of Târpești, however, seems to be characterized by a relative poverty of the ceramic inventory, and we can point out the lack of family-size vessels for serving and eating food, as well as the scarcity of long-term storage containers for liquids and solids. By corroborating these data with those derived from the planimetry of the settlements, we believe that we can argue their division into two functional types. The first three settlements could thus be primary settlements, permanently inhabited by homogeneous communities. The settlement at Târpești, however, due to the relative poverty of the ceramic inventory, the small number of dwellings and the location of four of them outside the precincts marked by fortification, allow us to advance the idea that the settlement under discussion was inhabited by a heterogeneous community; the Târpești kind of habitation thus shows a rather secondary character. Our concluding remarks imply a high degree of speculation, but their main purpose is to show how the realization of a functional typology for ceramic shapes, in conjunction with a number of other specific data, can lead to a more accurate outlining of some aspects of the behavior of prehistoric communities.

LIST OF TABLES

Table 1. The examined specific forms of phase-A Cucuteni pottery.

Table 2. Synoptic table of the typical shapes of Cucuteni A pots and their possible function.

OBSERVAȚII ASUPRA ELEMENTULUI *-PORIS* DIN ONOMASTICA TRACICĂ

DE

ADRIAN PORUCIUC

Keywords: *Thracian onomastics, Latin, Egyptoid, Indo-European, substratal survivals*

Există o importantă serie de antroponime tracice atestate (precum *Eptaper*, *Moukaporis*, *Mucapor*, *Mucapora*, *Raiskouporis*, *Reciper*, *Zipar*, *Ziparus*, *Zioporos* etc.)¹, care reflectă un model tipic indo-european de compuși ditematici². O pertinentă analiză etimologică a elementului secund *-por* (cu variante precum *-poris*, *-pora*, *-per* etc.) a făcut Dečev în al său corpus tracic. Potrivit viziunii etimologice a lui Dečev (1957, s. v. *-poris*), elementul secund din antroponimele tracice de tipul celor enumerate mai sus ar avea la bază o rădăcină proto-indoeuropeană **per-/por-*, cu sensurile de bază ‘a produce, a procrea’. Tot acolo, savantul bulgar enumeră corespondente etimologice precum lat. *pariō*, *parere* ‘a da naștere’ (> *parens*, *-tis* ‘părinte’), lat. *Propertius* (interpretabil ca *Pro-pertius* ‘întâi-născutul’), sau grec. *poris*, *portax* ‘juncă’. Dečev a considerat că, în limba tracă, un substantiv comun *poris* putea avea sensul de ‘om, bărbat’. Sunt totuși de părere că elementul onomastic trac. *-poris* poate fi mai credibil interpretat chiar printr-o simplă luare în considerație a unei întregi categorii de patronimice germanice ditematice (tipic indoeuropene) al căror element secund provine dintr-un termen germanic cu sensul de ‘fiu’ (precum în eng. *Nicholson*, germ. *Mendelsohn*, respectiv dan. *Andersen*). Argumente precum cele puse în discuție mai jos sprijină ideea că un compus antroponimic precum trac. *Raiskouporis* poate fi interpretat ca având, la origini, sensul de ‘fiul lui Raiskos’, așa cum eng. *Johnson* nu reprezintă decât o formă contrasă a construcției genitivale care poate fi redată în engleza de azi ca *John’s son*.

Este surprinzător că, deși în plan general Dečev face numeroase trimiteri la corespondente onomastice latine (așa cum face, în particular, în interpretarea lui *-poris*), el nu menționează existența unei serii de nume latine arhaice care conțin elementul secund *-por* (ca un fel de sufix onomastic). În dicționarul etimologic Ernout/ Meillet al limbii latine a fost inclus un articol separat pentru *-por*, prezentat ca « second élément de composés que les grammairiens citent dans *Gāipor*, *Lūcipor*, *Mārcipor*, qu’ils expliquent par *Gai puer*, etc. ». Așadar, dacă acceptăm explicația autorilor romani la care se referă Ernout și Meillet, un compus antroponimic precum *Gāipor* ar reflecta un model identic celui vizibil în trac. *Raiskouporis*, ca și în eng. *Johnson*. Ernout și Meillet manifestă mai multă prudență în articolul referitor la *Mārs*, teonim în legătură cu care este menționat prenumele roman *Marcipor* (alături de *Quintipor* și *Gaipor*, toate trei atestate la Festus, 306). În cazul respectiv, cei doi etimologi francezi sunt de părere că, deși s-a interpretat *Marcipor* ca *Marcī puer*, « le second élément est obscur ». Totuși, oricât de obscur ar părea acel *-por* (în terenul limbii latine), există destule argumente etimologice în sprijinul următoarelor două enunțuri: (a) trac. *-poris* și lat. *-por* arată asemănări clare nu doar în ce privește elementul lexical pe care se bazează (anume un substantiv cu sensul de ‘copil’ sau

¹ Pentru simplificare, am dat doar transliterări în alfabet latin. Antroponimele tracice în discuție au fost atestate unele în inscripții, în alfabet grecesc (de obicei fără marcarea accentelor), altele în texte grecești (cu accente care reprezentau de fapt modele grecești de pronunție), iar altele în inscripții și documente în limba latină.

² Pentru comparație, pot da următoarele exemple: ind. *Kali-dasa*, grec. *Dio-medes*, germ. *Hilde-brand*, rus. *Sviato-slav* (în care am separat elementele componente).

‘fiu’), cât și în capacitatea de transfer onomastic a acelui element; (b) este greu de negat existența unei legături (oricât de complicate) între, pe de o parte, lat. *-por* și lat. *puer* ‘copil’, iar pe de altă parte între acelea și verbul lat. *pario*, *parere* ‘a da naștere, a aduce pe lume’³. Toți termenii pe care tocmai i-am menționat aparțin unei foarte bogate familii de corespondenți etimologici indoeuropeni care, foarte probabil, au ca bază tocmai acea rădăcină menționată mai sus, **per-* (cu varianta **por-*). În ce măsură acea rădăcină poate fi etichetată ca *exclusiv* indoeuropeană este o chestiune pe care o voi discuta mai jos.

Dečev a trimis elementul onomastic trac. *-poris*, ca și antroponimul trac. *Paris* (cu derivatul, probabil diminutiv, *Parios*) la numele celebrului erou troian Paris din *Iliada*. O asemenea legătură îndreaptă deja discuția înspre Asia Mică și înspre Semiluna Fertilă, deci spre o zonă pe care, cu altă ocazie (Poruciuc 1997: 218–220), am prezentat-o ca pe o foarte probabilă sursă a celui mai arhaic fond de antroponime sud-est europene. Am etichetat acea sursă ca „egiptoidă”⁴, nu doar pentru că egipteană veche este cea mai veche limbă atestată în zona în discuție, ci și pentru că limba respectivă conține foarte mult material lexical care reflectă civilizația celor mai timpurii agricultori ai Semilunii Fertile.

Presupun că troian-grecescul *Paris*⁵ se baza pe un apelativ care a funcționat și ca „termen de dezmiardare” (ceva de tipul *sonny* din engleză). Mai presupun și că antroponimul *Paris* poate fi luat în considerație ca un corespondent etimologic al trac. *Poris*, ca și al altor termeni indoeuropeni (precum lat. *pario* și *puer*) care se bazează pe rădăcina **per-* ‘a produce, a procrea’. Totuși, această perspectivă indoeuropeană se poate dovedi a fi insuficientă în cazul în discuție, având în vedere existența unei surprinzătoare (dar indubitabile) corespondențe între familia indoeuropeană cu baza *per-* și o importantă familie lexicală din egipteană veche, familie al cărei cuvânt-bază este termenul polisemantic transcris *per* în dicționarul Wallis Budge⁶. Printre sensurile acelui *per*, respectivul dicționar dă și ‘a se naște’ (‘to be born’). Iar în cadrul repertoriului de rădăcini proto-indoeuropene reconstruite, exact ca în cadrul fondului lexical atestat în vechea egipteană, iese în evidență o legătură între familia termenilor cu baza **per-* ‘a procrea’ și cea a termenilor bazați pe o (aparent) altă rădăcină **per-*, cu sensuri precum ‘a trece, a transporta’ (cf. grec *peiro*, lat. *porto*, v. germ. s. *faran* ‘a călători’). În egipteană se poate observa că termenul *per* amintit mai sus (din care se trage *peire* din limba coptă actuală) are, pe lângă sensul de ‘a se naște’, și sensuri precum: ‘a ieși, a pleca, a se îndepărta, a purcede, a porni, a se ridica, a izvorî, a apărea, a trece un hotar, a răposa’⁷. Având toate acestea în vedere, putem trage concluzia că în proto-egipteană, ca și în proto-indoeuropeană, sensul ‘a procrea’ reprezenta o extensiune a sferei semantice a rădăcinii **per-*, ale cărei sensuri de bază aveau un caracter mai general. Sunt însă mult mai multe de spus cu privire la acea corespondență egipteano-indoeuropeană, ca reflectare a unui fond „nostratic”, de foarte mare vechime.

În primul rând, în ce privește formele unor derivate din familia *per*, iese în evidență corespondența între cele (tipic hamito-semitice) sufixate cu *-t* și unele similare din limbi indoeuropene. De exemplu, egipt. *pert* (sau *prt*, în transcrierea consonantică adoptată în Gardiner 1988), cu sensuri precum ‘ieșire, ceea ce iese, progenitură, posteritate, descendență, produs, înfățișare, sărbătoare’ (vezi și egipt. *Pert* ‘o sărbătoare ținută în

³ În dicționarul Ernout/ Meillet nu se indică nici o posibilă legătură etimologică între lat. *pario* și lat. *puer*. Acesta din urmă (prezentat ca „popular” și „familiar”) este considerat („cu prudență”) a fi posibil înrudit cu elementul secund *-por* din antroponime latine precum *Marcipor* și *Gaipor*, după care se adaugă, tot acolo: „Însă *Naepor* arată a fi etrusc: *Neipur*, *Naeipurs*”. Consider că acea legătură cu etrusca (o limbă ne-indoeuropeană) adaugă la importanța relației *pario-puer-por-poris* pentru această discuție, ca și pentru viziunea generală asupra elementelor egiptoide și asupra substratului pre-indoeuropean al Europei.

⁴ Cu privire la elementele lexicale egiptoide și la semnificația lor etno- și glotogenetică, vezi mai ales articolele Poruciuc 1998, 2005, 2009.

⁵ Numele *Paris* poate fi considerat nu doar ca „troian” (sau „microasiatic”), ci și ca grecesc, deoarece a fost atestat din abundență ca antroponim în lumea greacă (vezi articolul *Paris* în dicționarul onomastic Fraser/ Matthews).

⁶ În foarte multe transcrieri ale sale, Wallis Budge a folosit un *e* convențional, în poziții în care (mai ales prin comparație cu dezvoltările din coptă) poate fi bănuită existența unor vocale în egipteană veche, vocale pe care egiptenii nu le indicau însă în scrierea hieroglică. Specialiștii mai recentii fie au marcat prin liniuțe acele vocale nescrise, așa cum a făcut Lahovary (1963) în reprezentarea bazei *per* ca *p-r*, fie au transcris doar scheletul consonantic al cuvintelor (vezi transcrierea egipt. *prt* în glosarul anexat la Gardiner 1988).

⁷ În dicționarul Wallis Budge, numeroasele sensuri ale termenului egipt. *per* apar în engleză ca: ‘to go out, to go forth, to go away, to depart, to proceed from, to arise from, to flow out, to appear, to pass a limit, to perish’. O bogăție semantică asemănătoare este, de fapt, vizibilă și în familia latină de termeni cu baza *per-*, familie care include, printre altele, atât *pario* ‘a procrea’ și *parens* ‘părinte’, cât și *pars* ‘parte’ și, foarte probabil, *portio* ‘porțiune, parte’.

cea de-a douăzecișisasea zi a lunii', după dicționarul Wallis Budge) se poate compara cu lat. *partus* 'naștere, progenitură, copil', cu *Partula* (denumire a unei puteri divine protectoare a nașterii) și cu deja menționatul antroponim lat. *Propertius* (vezi mai sus), ca și cu grec. *portis* 'femelă suficient de matură pentru a face pui', termen pe care unii filologi l-au trimis și la „enigmaticul” grec. *parthenos* 'fecioară' (după cum se menționează în dicționarul Chantaine, s.v. *parthenos*)

Termenii din familia *per* obținuți prin sufixare cu *-t* nu reprezintă însă singurul tip de derivate de găsit atât în limbi hamito-semitice, cât și în limbi indoeuropene. În hamito-semitică există și un foarte productiv prefix cauzativ *s-*, care corespunde obscurului prefix(oid) cunoscut ca „*s-mobile*” în limbile indoeuropene (vezi Poruciuc 1987: 28–29). Un asemenea *s-* apare și în combinații cu baza *per*, la nivel nostratic (cu precădere în idiomuri ale Semilunii Fertile și în cele circum-mediterane). Pentru exemple ilustrative, putem începe cu egipt. *sper* 'a ieși, a porni' și egipt. *sperr* 'a face să iasă', pe care egiptologii le pot analiza cu ușurință, ca derivate de la deja menționatul egipt. *per*, cu prefixul cauzativ *s-*. Cât despre indoeuropeniști, se pare că ei au trecut cu vederea (sau au interpretat greșit) legătura destul de evidentă între rădăcina **per-* 'a produce, a procrea' și o rădăcină aparent separată, **sper-* 'a împrăștia, a răspândi, a stropi'⁸, pe care s-ar baza, printre altele, termeni europeni (sufixați cu *-t*) precum v. scand. *sproti* 'ramură', sau eng. *sprout* 'a răsări, a da muguri sau lăstari'.

În articolul privitor la grec. *speiro* 'a semăna' (legat de termeni derivați, precum *sperma* 'semănat, sămânță, origine', *sporos* 'activitatea sau sezonul de semănat' și *spartos* 'semănat, progenitură'), dicționarul etimologic Chantaine face trimitere la o rădăcină **se-* 'a semăna'⁹, ca bază a unei cuprinzătoare isoglose europene (nu și indo-europene). Totuși, conform materialului din același dicționar (*loc. cit.*) „greaca este unică în folosirea unei alte rădăcini, **sper-*, al cărei cel mai vechi sens trebuie să fi fost 'a împrăștia'”. Consider însă că nu ar fi nevoie să invocăm rădăcina **se-* (și nici să imaginăm o alunecare semantică 'a împrăștia' > 'a semăna') pentru a-l explica pe grec. *speiro*. Am în vedere că există o mult mai vizibilă legătură între deja discutata rădăcină **per-* și aparent separată rădăcină **sper-*, aceasta din urmă dovedindu-se de fapt a fi doar o extensiune (cu prefix cauzativ *s-*) a celei dintâi. Printre altele, putem lua în considerație unele exemple din limbi slave: dicționarul Vasmer al limbii ruse (cu adaosurile lui Trubačov la ediția 1986) dă rus./ucr. *sporyj* 'rapid, iute, spornic' ca direct înrudit cu bulg. *spor*, care înseamnă nu doar 'reușită, folos', ci și 'recoltă'¹⁰. Pentru rus. *sporyj* Vasmer indică, justificat, o legătură tocmai cu grec. *poris* (ca bazat pe rădăcina **per-*). Este însă de mers și mai departe, în propunerea și a unei legături între rus. *sporyj* și rus. *porit* 'a se îngrășa, a spori', la care se adaugă derivate (cu prefix) precum *napor* și *otpor*.

Termenii din seria *sper-/spor-* au și importante reprezentări în onomastică. De exemplu, Vasmer (*loc. cit.*) propune o credibilă legătură între rus. *sporyj* și etnonimul *Sporoi* menționat de Procopius. Să mai observăm și că, pe lângă *Paris* și *Raiskouporis*, a fost atestat și un antroponim trac. *Spor* (a cărui destul de evidentă legătură cu „rădăcina **sper-* din grec. *speiro*” a fost respinsă, pe nedrept, de Dečev), precum și un trac. *Sporakes*¹¹. Se mai poate adăuga că la iliri, vecini ai tracilor, a fost atestat *Partinus*¹², ca epitet al lui Jupiter (ca părinte divin?). Pe baza unor asemenea date, putem considera că serii întregi de supranume (în prezent netransparente) cu bazele *par-/per-/por-*, sau *sper-/spor-*, de găsit mai ales în română și bulgară, sunt interpretabile ca substratismes paleobalcanice. În primul rând, ambele limbi menționate îl au pe *Paris* ca nume de familie încă în uz. Respectabila vârstă a celui nume în teren românesc este indicată, printre altele, de existența unui oiconim *Parisești* (menționat în dicționarul onomastic Iordan 1983 tocmai în legătură cu

⁸ În repertoriul de rădăcini indoeuropene anexat la *American Heritage Dictionary* (AHD), ed. 1973, se dă **sper-* 'to strew' ca rădăcină separată, fără nici o trimitere la extrem de productiva rădăcină **per-*. Acel **per-* corespunde cu ceea ce dicționarul Pokorny 1959 dă ca „(s)p(h)er-”.

⁹ Intenționez să abordez, într-un articol separat, rădăcina **se-*, bine reprezentată în sectorul european al familiei indoeuropene (cf. lat. *sero*, *semen*, sau eng. *to sow* 'a semăna' și *seed* 'sămânță'). Aici voi mai menționa doar că și **se-* (ca și **per-*) are o întregă serie de corespondente în egipteană veche (cf. egipt. *saa* 'sămânță', *sem* 'ierburi, legume', *shasu* 'spice de cereale', *sat* 'pământ' etc.). Asemenea corespondențe sunt de luat în considerație în explicarea modului în care terminologia agriculturii celei mai timpurii din Semiluna Fertilă a ajuns să intre și în idiomuri indoeuropene, prin contacte, suprapuneri și amestecuri între agricultori mediteranoizi (pre-indoeuropeni) și vorbitori de idiomuri proto-indoeuropene precum cei pătrunși în sud-estul Europei în eneolitic și în bronzul timpuriu.

¹⁰ Rom. *spor* a fost considerat a fi un împrumut din „vechea slavă” (cf. *MDA*, vol. IV).

¹¹ Numele bărbătesc *Sporakes* conține același productiv sufix paleobalcanic *-ak* pe care îl găsim și în deja menționatul grec. *portax* (analizabil ca *por-t-ak-s*).

¹² Vezi materialul onomastic ilir, aranjat alfabetic, în Russu 1969.

antroponimul *Paris*). Acel nume de sat românesc a derivat indubitabil de la un vechi **Parisesci*, de fapt o formă de plural al unui patronimic **Parisescu* (cf. *Bucur* > *Bucurescu* > *Bucuresci*, *București*)¹³. Româna conține și nume de familie precum *Pora* (cf. bulg. *Por*) și *Sporea*¹⁴, și ele interpretabile ca elemente de substrat, nu ca simple împrumuturi din slava sudică. Desigur, apelative precum *pora* ‘generație’ și *sporii* ‘semințe prăjite’ din slava macedoneană (cf. dicționarul Tomić 1986) trebuie și ele luate în considerație în această discuție, mai ales în legătură cu materialul dicționarului Vasmer menționat mai sus. De asemenea, deoarece am sugerat proveniență din substrat în cazul mai multor nume și apelative care dovedesc legături cu rădăcinile **per-* și **sper-*, putem pune și o întrebare retorică: date fiind evidentele corespondențe dintre egipteană și indoeuropeană, precum și deja doveditele contribuții demice și culturale ale Semilunii Fertile orientale la facerea neoliticului sud-est european, nu ar trebui cumva să luăm în considerație posibilitatea unor origini pre-indoeuropene pentru trac. *-poris*, lat. *-por* (și *puer*), precum și pentru grec. *poris*, *portis*, *portax*, *speiro*, *sperma*, *spartos*? Elementele lexicale enumerate nu numai că sunt dintre cele care pun numeroase probleme indoeuropeniștilor care încearcă să le explice, ci reprezintă și o sferă semantică legată de noțiunile de „fertilitate” și de „agricultură”, noțiuni reprezentative pentru însăși „revoluția neolitică”.

Prezentarea unei rădăcini precum **per-* ‘a produce, a procrea’ ca element provenit dintr-o sursă mai „adâncă” decât cea indoeuropeană nu ar reprezenta o viziune cu totul nouă. Un ilustru predecesor român, Nicolae Lahovary (care a fost fie uitat, fie ignorat pe nedrept), s-a străduit să reconstituie glotogeneza nostratică preistorică.¹⁵ În particular, Lahovary s-a arătat preocupat de originile dravidienilor și de legăturile lor cu „vestul”, legături pe care el le vedea explicabile prin chiar procesul de răspândire a agriculturii primitive din Semiluna Fertilă în India, în nordul Africii, ca și în sud-estul Europei. În acel context, Lahovary (1963: 253–254) discută și câmpul semantic reprezentat de noțiuni precum „înflorire”, „concepere”, sau „fruct”, exprimate prin „tema generală *p-r*, *b-r*, *f-r*” în dravidiană, egipteană și semitică, dar și în latină. Exemplele lui Lahovary (*loc. cit.*) includ dravid. *per* ‘a procrea’, *paru* ‘a crește, a se coace’, egipt. *p-r-y* ‘a da rod, a se coace’, ebr. *pari* ‘fruct’, ca și lat. *pario* ‘a da naștere’. Cu privire la cel din urmă, Lahovary observă că Ernout și Meillet (în dicționarul lor etimologic) „nu au găsit, cum era și de așteptat, nicio etimologie indoeuropeană satisfăcătoare”. Este totuși de observat că mai multe dintre exemplele ilustrative pe care le-am dat mai sus demonstrează că, pe de o parte, lat. *pario* nu este un element izolat în latină, iar pe de altă parte că acel termen are corespondenți destul de clari în idiomuri ce nu aparțin familiei indoeuropene. Oricum, existența unei foarte abundente familii lexicale cu baza *per-* în idiomuri ne-indoeuropene legate de Semiluna Fertilă este greu de negat, iar printre acele idiomuri egipteană veche deține un loc de frunte, prin bogăția de atestări. Iar cea mai veche fază atestată a egiptenei poate fi considerată (cronologic vorbind) a fi fost contemporană cu proto-indoeuropeana târzie (faza care a precedat cu aproximativ două milenii primele atestări în limbi indoeuropene istorice, precum hitita și greaca miceniană).

După toate aceste argumente, pot face presupunerea că anumite idiomuri egeo-balcanice preistorice (cu ecouri în limbile sud-est europene de azi) au perpetuat un stoc lexical ne-indoeuropean, provenit mai ales din Semiluna Fertilă, comparabil cu cel moștenit de egipteană veche din aceeași sursă (vezi Poruciuc 2005 și 2009). Idiomurile preistorice puse în discuție în articolul de față trebuie să fi conținut, printre altele, apelative și nume proprii care reprezentau baza *per-* (cu variatele *par-* și *por-* datorate unei arhaice gradații vocalice de tip *Ablaut*). Acele idiomuri trebuie să fi fost vorbite în sud-estul Europei cu mult înaintea pătrunderii vorbitorilor de proto-indoeuropeană în acea zonă (pătrundere discutată, de exemplu, în Gimbutas 1980). În concluzie, voi considera că trac. *poris* reprezintă, foarte probabil, un element de origine autohtonă pre-

¹³ Este vorba de o derivare cu un sufix paleobalcanic *-esk* (pe care se bazează atât sufixul diminutival *-isk* din greaca veche, cât și patronimicul *-escu* din nenumărate supranume românești).

¹⁴ Rom. *Sporea* nu sugerează o origine de substrat doar prin tema sa (*spor-*), ci și prin sufixul *-ea* (pronunțat /ja/). Respectivul sufix poate fi considerat ca element pan- și paleo-balcanic, precum și ca o adevărată marcă a unei „uniuni onomastice” (*Namenbund*) egeo-balcanice cu rădăcini străvechi. Am în vedere, printre altele, că albanezii au moștenit nume de familie precum *Bejtja*, *Mandija*, *Misja*, *Levonja*, *Lulja* (pe care le-am înregistrat la Tirana, în 1996), dar și că sufixul din asemenea nume are corespondente antice în Asia Mică, precum și în idiomuri paleobalcanice și balcanice actuale. A se vedea de exemplu următoarea serie onomastică, care nu poate să reprezinte doar simple coincidențe (și în temă și în sufix): microas. *Man(n)ea*, *Man(n)ia*, trac. *Mania*, grec. *Mania*, alb. *Manja*, bulg. *Manja*, rom. *Manea*, *Mânea* (date ca exemple în Poruciuc 1997: 235).

¹⁵ În cartea lui Lahovary (1963), pe care o am în vedere aici, sunt de găsit destule erori de detaliu. Dar, în aceeași carte, Lahovary arată o viziune de ansamblu mai credibilă decât cele ale multor savanți „nostratici” de după el.

indoeuropeană, așa cum corespondentele sale italice, lat. *puer* și *-por*, pot și ele să fi provenit dintr-un substrat autohton italic. Iar în ce privește posibilitățile de explicare a foarte numeroaselor corespondențe între limbile hamitice, semitice, dravidiene și indoeuropene (mai ales în domeniul terminologiei agriculturii primitive), acele posibilități ar constitui problematica unei (sau unor) lucrări mult mai cuprinzătoare.

BIBLIOGRAFIE

- AHD – *The American Heritage Dictionary of the English Language*, 1973, ed. W. Morris.
- Chantraine, P., 1984, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris: Klincksieck.
- Dečev (Detschew), D., 1957, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien: Rohrer.
- Ernout, A./ A. Meillet, 1985, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris: Klincksieck.
- Fraser, P.M./ A. Matthews, 1987, *A Lexicon of Greek Personal Names*, I, Oxford: Clarendon.
- Gardiner, A., 1988 (1927), *Egyptian Grammar*, Oxford: Griffith.
- Gimbutas, M., 1980, “The Kurgan Wave 2 (c. 3400–3200 B.C.) into Europe and the Following Transformation of Culture”, *Journal of Indo-European Studies*, 8, 273–315.
- Iordan, I., 1983, *Dicționar al numelor de familie românești*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Lahovary, N., 1963, *Dravidian Origins and the West*, Bombay: Orient Longmans.
- MDA – *Micul dicționar academic*, 2001–2003, ed. M. Sala et al., București: Univers Enciclopedic.
- Pokorny, J., 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern: Francke.
- Poruciuc, A., 1987, “The ‘Japhetic Connection’ as Suggested by Etymologic-Mythologic Correspondences like Hittite *Istanus* – Hungarian *Isten* and Old Norse *Thunarr* – Turkish *Tanrı*”, *Analele Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, XXXIII, Lingvistică (pp. 27–32).
- Poruciuc, A., 1997, „Aegeo-Balkan onomastics and Fertile-Crescent roots”. În vol. *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, I (pp. 218–234), București: Institutul Român de Tracologie.
- Poruciuc, A., 1998, „Scurtă introducere în domeniul elementelor moștenite de limbi europene din idiomuri preistorice egiptoide avându-și originea în Semiluna Fertilă”. *Thraco-Dacica*, Tom XIX, No. 1–2 (pp. 7–14).
- Poruciuc, A., 1999, „On Indo-European and Egyptoid (Fertile-Crescent) Correspondents of Thracian *-poris*”. *Thraco-Dacica*, Tom XX, Nr. 1–2 (pp. 13–16).
- Poruciuc, A., 2005, “The ‘Cucutenian Language’ and the Euxine-Levantine-Egyptian Connection”. În vol. *Cucuteni – 120 Years of Research* (pp. 377–382), ed. G. Dumitroaia et al. Piatra Neamț: Cucuteni Culture Research Centre/ Institute of Archaeology Iași.
- Poruciuc, A., 2009, “‘Egyptoid’ and ‘Semitic’ Elements as Relics from Prehistoric Substrata of European Languages”. În vol. *Itinera in praehistoria – Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno* (pp. 295–302), ed. V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Russu, I. I., 1969, *Illirii*, București: Editura Academiei.
- Tomić, M., 1986, *Makedonsko-romanski rečnik*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Vasmer, M., 1986, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka* (ed. O. N. Trubačov), Moskva: Progress.
- Wallis Budge, E. A., 1978 (1920), *An Egyptian Hieroglyphic Dictionary*, New York: Dover.

OBSERVATIONS ON THE ELEMENT *-PORIS* IN THRACIAN ONOMASTICS

ABSTRACT

The author of this article resumes, with certain additions and reformulations, the statements expressed in an earlier paper (Poruciuc 1999, in English). The main idea of the article is that, by a minute analysis of the most probable etymological correspondents of the appellative on which Thracian *-poris* was based, one may discover correspondences not only in languages of the Indo-European family, but also in some that represent an “Egyptoid” connection, which may have something to do with the prehistoric macro-family of languages that many linguists now designate as “Nostratic”.

CORNELIU BELDIMAN, *Industria materiilor dure animale în Preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din Paleoliticul superior până în Neoliticul timpuriu*, Asociația Română de Arheologie. Studii de Preistorie. SUPPLEMENTUM 2 / 2007, Editura Pro Universitaria, București, 2007, 370 p., 42 fig.

Corneliu Beldiman este, fără îndoială, unicul și cel mai bun specialist al țării în domeniul atât de puțin cunoscut, dar extrem de vast, al industriilor pe materii dure animale. Afirmatia trebuie explicată: dl. Beldiman este unicul specialist în domeniu, prin faptul că mai toți arheologii preistoricieni din România (și nu numai) au luat în considerație prezența artefactelor din os-corn-ivoriu-dentitie, dar numai în linii foarte generale, fără elemente de specializare, de detalii tehnice asupra suporturilor și artefactelor; dl. Beldiman este și cel mai bun specialist în domeniu, deoarece este autor al numeroaselor studii de referință, a efectuat stagii de perfecționare-documentare-specializare, iar contribuțiile sale științifice se bazează pe profesionalism și antrenarea, absolut obligatorie, a elementelor de interdisciplinaritate. În ceea ce privește stagiile sale în domeniu, ținem să precizăm că, încă din 1990, dl. Beldiman a profitat de participarea sa la Școala Internațională de Traseologie de la Chișinău, sub coordonarea unor reputați specialiști: dr. Galina F. Korobkova și dr. Vadim M. Mason, de la Institutul de Arheologie din Sankt Petersburg și la Institutul de Arheologie și Istorie Veche al Academiei de Științe a R. Moldova, sub îndrumarea dr. Ilie Borzic (iulie–august 1991); la Université Paris I, Panthéon – Sorbonne, Centre de Recherches Préhistoriques, incluzând și șantierul de săpături în domeniul Paleoliticului, de la Etolles, sub conducerea dr. Yvette Taborin (iunie–iulie 1992); University of Illinois, Dept. Of Anthropology, Urbana, Illinois, sub îndrumarea dr. Olga Soffer (august–septembrie 1992); Université de Liège, Service de Préhistoire, Belgia, în cadrul unei burse oferite de colegul și prietenul nostru Prof. Marcel Otte (unde am avut și noi o oarecare contribuție), în perioada decembrie 1993 – iulie 1994. În acest sens, *atu-ul* dlui Beldiman este că a știut să fructifice exemplar informațiile, cunoștințele primite în cadrul colaborării cu acești prestigioși specialiști ai Preistoriei mondiale.

Volumul *Industria materiilor dure animale în Preistoria României* este, cu certitudine, o lucrare monumentală, ca volum de informații științifice, ca arie geografică și temporară, ca mod de realizare, ca valoare științifică. Realizat mai întâi sub forma tezei de doctorat, sub excelenta îndrumare de specialitate a kolegei dr. Silvia Marinescu-Bîlcu, volumul pe care avem cinstea să-l prezentăm în aceste pagini a beneficiat, sub forma publicării, de considerațiile altor prestigioși specialiști ai arheologiei preistorice românești: prof. univ. dr. Marin Cărciumaru și prof. univ. dr. Iuliu Paul.

Precizăm de la început că, prin activitatea neîntreruptă a colegului dr. C. Beldiman, s-a schimbat însăși denumirea domeniului de cercetare specială, conexă arheologiei preistorice, de la *industria osului*, cum era denumit până în anii '90, la *industria pe materii dure animale* (IMDA).

Dacă vom preciza că, numai sumarul acestui impresionant volum de date, informații, analize, sinteze, concluzii, bibliografie, ilustrații etc., însumează nu mai puțin de 9 p. (p. 5–13), vom înțelege, implicit, excepționala muncă pe care a desfășurat-o autorul volumului, pentru a reuși să ajungă, pentru prima dată în cercetarea preistorică de pe teritoriul României, la o sistematizare absolut necesară, a tuturor descoperirilor de artefacte din categoria IMDA, începând cu Paleoliticul superior (Aurignacian) și până în Neoliticul timpuriu (cultura Vinča, faza A). Pentru a ajunge la această competență în studiul complex al unei deosebit de importante categorii de materiale arheologice (așa cum au fost ele identificate și păstrate de către descoperitori), Corneliu Beldiman a început, cum am precizat mai sus, prin stagii de specializare, cel mai important fiind, după opinia noastră, cel din Belgia, sub îndrumarea lui M. Otte, „materialul” de studiu reprezentându-l pandantivul din os, descoperit la Mitoc-Malu Galben, în contextul unui nivel de locuire gravettiană. Acestui prim studiu, tipărit în publicația Universității din Liège, *Préhistoire Européenne*, 7, 1995, i-au urmat, până la apariția volumului care îi încununează munca de aproape două decenii, peste 80 de contribuții științifice, în țară și peste hotare, marcând, fiecare, pași importanți în devenirea și, în final, notorietatea științifică a autorului, de către ansamblul arheologilor și a specialiștilor în IMDA de pe întregul Continent.

Așa cum precizează și dl. Beldiman, acest impresionant volum publicat cuprinde o gamă foarte variată de piese prelucrate de către acei membri specializați ai comunităților umane preistorice de pe teritoriul actual al României, din materii dure animale (MDA), unele trecute, deja de mai mult timp, în lipsa de interes a arheologilor perioadelor istorice și culturilor arheologice: cel mai vechi pandantiv din Paleoliticul superior de pe teritoriul României – un canin de lup, perforat, din nivelul aurignacian din peștera Bordu Mare de la Ohaba Ponor, sau cel mai vechi recipient, realizat pe un coxal de bovid, dintr-un nivel gravettian de la Stânca-Ripiceni, alte pandantive din dinți perforați, de mamifere, descoperite în condiții stratigrafice certe, ori piesele de la Țibrin, Dobrogea, descoperite în poziție incertă, de către un arheolog amator, dar considerate de vârstă gravettiană, seturile de piese cu decor

geometric, din os și corn, descoperite în stațiunile din Clisura Dunării, ori acelea aparținând Mezoliticului de tip Schela Cladovei, considerate, până la analiza lor detaliată, de către C. Beldiman, ca reprezentând primele „unelte agricole” din Mezoliticul zonei Porților de Fier, ori piesele din MDA, aparținând primelor comunități de agricultori și crescători de vite de pe teritoriul actual al României (p. 20–21).

Întregul material arheologic al IMDA este structurat cronologic și încadrat în culturile arheologice ale spațiului temporar, ales de autor pentru demersul său științific: Paleoliticul superior (Aurignacian și Gravettian), Epipaleoliticul „acceptat ca un ansamblu al faciesurilor culturale care s-au dezvoltat în perioada de început a postglaciarului (cca 13 000 – 9 500/9.000 B.P. ... manifestări culturale ale populațiilor care au evoluat odată cu începuturile oscilației Alleröd (cca 13 000 B.P.) și care au continuat să viețuiască până spre sfârșitul Preborealului (p. 32). Autorul se referă la comunitățile Epigravettianului final și la acelea aparținând „complexului cultural cu vârfuri pedunculate, de tip swiderian sau pludyan (în Moldova și, parțial, în Dobrogea), în timp ce în zona Porților de Fier ale Dunării au evoluat alte comunități considerate ca aparținând Tardigravettianului de aspect mediteranean, urmate, cronologic, de comunitățile de tip Cuina Turcului-Dubova (date între 12 600 ± 200 B.P. și 10 125 ± 200 B.P.), și de acelea care au locuit la Veterani-Terasă, Ogradena-Icoana și Ogradena-Răzvrata, date pe la 10 000 – 9 500 B.P.; urmează, în ordinea cultural-cronologică a autorului (și a realităților arheologice de pe teritoriul României), Mezoliticul, încadrat, din punct de vedere cronologic, între 9 500/9 000 și 7 500/7 000 B.P., iar din punct de vedere cultural, reprezentând Tardenoisianul (care a ocupat mai multe zone geografice ale țării) și descoperirile de tip Schela Cladovei (cu locuri numai în zona Porților de Fier); ultima mare componentă cultural-cronologică investigată pe baza descoperirilor de IMDA o constituie Neoliticul timpuriu, cu orizonturile culturale și culturile Gura Baciului-Cârcea, Criș și Vinča, faza A.

Nu avem intenția să operăm o analiză a consistentului volum realizat de Corneliu Beldiman, prin observații și detalieri asupra fiecărui capitol, ci ne vom referi doar la ceea ce noi considerăm ca reprezentând o reală contribuție a autorului la dezvoltarea cercetărilor arheologice preistorice, direcții și modele de cercetare, stabilite și impuse pentru prima dată în cercetarea științifică românească a domeniului. Ne referim mai întâi, dar tot fără a intra în detalii (rol care revine cititorului avizat și, mai ales, interesat de realizările „tehnice” ale demersului științific pe care Dl. Beldiman și l-a asumat): tipologia detaliată a tuturor categoriilor de artefacte realizate de comunitățile preistorice din Paleoliticul superior și până în Neoliticul timpuriu, din materii dure animale (p. 71–158), cu detaliile necesare pentru a completa înțelegerea tipologiei sale, pe categorii și subdiviziuni de ordinul I (unelte, arme, podoabe, elemente receptoare, diverse, piese tehnice I–V din tipologia lucrării: I A–I H; II A–II E; III A–III I; IV A–IV E; V A) și de ordinul II (tipologia, cu tipurile și subtipurile artefactelor, realizată în funcție de categoriile

principale – ordinul I, pe baza posibilelor întrebări: I A1–I A 20; I B1–I B 11; I C 1–I C 3 ... până la I H 1; II A 1–II A 6 ... până la II E; III A 1... până la III I 1; IV A 1 ... până la IV E.2; încheind cu V A 1–V a 3 – piesele tehnice: eboșe, materii prime, deșeuri, în cadrul unui volum impresionant din economia lucrării.

Un alt capitol extrem de interesant îl considerăm a fi acela în care autorul își demonstrează deplina capacitate de sinteză a datelor arheologice analizate și prezentate anterior, încadrând toate tipurile și subtipurile de artefacte în perimetrul culturilor și faciesurilor arheologice, stabilind grupe tipologice specifice acestora, dar în deplină corelație cu tipologia de bază, esențială, din capitolul IV. Aici, pe parcursul a nu mai puțin de 47 de pagini, specialistul Corneliu Beldiman ne propune, am putea spune, esența muncii sale, adică o tipologie cultural-cronologică, tehnică, a speciilor de animale care au dat „suporturile” pieselor realizate din MDA, cu număr de exemplare aparținând grupelor tipologice, oferind, în cadrul investigațiilor sale, o cantitate foarte mare de informații referitoare la speciile de animale domestice/vânat, modalitățile de transformare a piesei – debitajul și natura acestuia, gradul de afectare a intervenției umane asupra suportului, fasonarea, amenajările specifice, tehnicile folosite, urmele de utilizare pe obiectul nou creat, rolul funcțional al uneltei/arme/obiectului de podoabă etc., inserând, acolo unde a fost posibil, contextul descoperirii arheologice respective.

Din sinteza ultimului capitol, VII, putem reține, din punct de vedere statistic, faptul că în volumul realizat de dl. C. Beldiman putem găsi informații esențiale, dar și detalii tehnico-tipologice și cultural-cronologice asupra IMDA din Preistoria României, pe care ne face plăcere să le evidențiem în cele ce urmează:

- Paleolitic superior – Aurignacian: 15 piese repartizate în 5 grupe tipologice, cu 10 tipuri;

- Paleolitic superior – Gravettian: 75 piese repartizate în 15 grupe tipologice, cu 17 tipuri;

- Epipaleolitic – Tardigravettian de aspect mediteranean: 138 piese repartizate în 12 grupe tipologice și 20 tipuri;

- Mezolitic – Cultura Schela Cladovei: 394 piese repartizate în 8 grupe tipologice și 21 tipuri;

- Neolitic timpuriu – Grupul cultural Gura Baciului-Cârcea: 53 piese repartizate în 12 grupe tipologice și 24 tipuri;

- Neolitic timpuriu – Cultura Starcevo-Criș: 431 piese repartizate în 22 grupe tipologice și 67 tipuri;

- Neolitic timpuriu – Cultura Vinča, faza A: 188 piese repartizate în 13 grupe tipologice și 33 tipuri;

Numeroase alte informații deosebit de importante sunt oferite spre finalul acestui capitol, pe care le lăsăm interesului specialiștilor preistoricieni români și din alte țări, cum ar fi: analiza distribuției regionale a IMDA, elemente de paleoeconomie, folosind informațiile furnizate de IMDA, posibilele ocupații ale comunităților umane, ce pot fi stabilite pe baza analizelor specifice IMDA, uneltele folosite de realizatorii IMDA, pentru crearea tipurilor și variantelor de artefacte etc.

Lăsăm cititorului avizat lectura *Concluziilor* volumului de față, noi rezumându-ne, în final, să mai adăugăm, la valoarea cărții, bogata listă bibliografică (încheiată, din

păcate, în 1999, când a fost finalizată și susținută teza de doctorat); sigur că era de preferat completarea informațiilor și, implicit, a listei bibliografice, la anul apariției (sau măcar al trimiterii la tipar); la înserarea neajunsurilor mai adăugăm introducerea unor figuri (Fig. 1–3, 14), în limba franceză (chiar dacă explicarea figurii respective este dată în românește).

Menționăm încă faptul că lucrarea tipărită este însoțită de un CD, în care au fost inserate informațiile, extrem de bogate, care, din rațiuni editoriale, nu au fost cuprinse în volumul tipărit: 228 planșe, scheme, diagrame, ilustrații

asupra materialului arheologic al întregii industrii pe materii dure animale.

Nu ne mai rămâne decât speranța că primul specialist al României în analiza a tot ce cuprinde această adevărată nouă disciplină din peisajul cercetărilor preistorice românești, își va extinde aria preocupărilor și spre celelalte culturi și faciesuri arheologice, cultural-cronologice din Preistoria spațiului carpato-dunărean, ba chiar și nistrean, pentru a reuși o cercetare exhaustivă a problematicii în perimetrul cultural-cronologic al întregului spațiu românesc de origine.

VASILE CHIRICA

SENICA ȚURCANU, *Industria litică cioplită din neoliticul României*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009, 283 p., 45 de figuri, 38 planșe, 39 tabele, (colecția *Bibliotheca Archaeologica Iassiensis* XXI, ediderunt VICTOR SPINEI et VASILE CHIRICA)

Salutăm apariția unei noi lucrări de sinteză ce tratează un aspect deosebit de important al vieții comunităților preistorice, neolitice mai exact, anume acela al industriei litice cioplite. Lucrarea menționată reprezintă valorificarea tezei de doctorat cu același titlu a autoarei, susținută în 2005 și coordonată de prof. Dr. N. Ursulescu.

Așa cum am afirmat și în introducerea cărții menționate, după un anume număr de ani este absolut necesară reevaluarea datelor cu privire la anumite civilizații sau perioade istorice. D-na Țurcanu a realizat o nouă sinteză cu privire la utilajul litic cioplit din neoliticul Moldovei, reanalizând, revalorificând, descoperirile arheologice atribuite culturilor Starčevo-Criș, liniar ceramice și cele Precucuteni I, provenind din mai multe situri, ceea ce i-a permis și stabilirea caracteristicilor pe ansamblu a civilizațiilor investigate.

Structurată în opt capitole, cuprinzând în plus abrevieri și o vastă bibliografie (peste 470 titluri), lucrarea reprezintă o contribuție importantă la studierea industriei litice a comunităților preistorice dintre Carpați și Prut, analiză care îi oferă autoarei posibilitatea unei incursiuni istorice documentate, prezentând tendințele cele mai noi ale investigației actuale. Lucrarea de față are și un profund caracter interdisciplinar, autoarea prezentând într-o manieră accesibilă rezultatele cercetărilor din mai multe domenii de activitate, care întregesc în mod semnificativ perspectiva asupra industriilor litice cioplite.

După introducerea și etalarea cadrului fizico-geografic a teritoriului investigat (Capitolul II), urmează un capitol dedicat elementelor de tehnologie litică (Capitolul III), în care se observă faptul că autoarea cunoaște și folosește cu multă pricepere limbajul de specialitate. D-na Țurcanu a prezentat în același capitol și caracteristicile utilajului care au permis stabilirea lanțului operator și analiza produselor de debitaj. În Capitolul IV sunt punctate cele mai noi ipoteze cu privire la apariția neoliticului în zonă, din datele actuale fiind clar că astăzi o parte din teoriile mai vechi nu își mai găsesc justificarea, și mă refer aici la neoliticul aceramic din zonă. Evident că pentru susținerea ipotezei cu privire la absorbția fondului anterior, epipaleolitic, la dezvoltarea industriilor litice neolitice, susținut de mai mulți cercetători (Vl. Dumitrescu,

Al. Păunescu, S. Marinescu-Bîlcu, N. Ursulescu) autoarea a făcut o incursiune și în cultura tardenoisiană, manevrând cu competență puținele date (arheologice și interdisciplinare) existente cu privire la reconstituirea vieții comunităților de acest tip.

Capitolele V și VI tratează tocmai structura și caracteristicile utilajului litic cioplit al neoliticului timpuriu și dezvoltat, conținând analize pertinente, numeroase tabele, statistici, care pun în valoare genul acesta de descoperiri, care relevă o adevărată industrie, numeroase cunoștințe legate de mediu, dar reflectă și amploarea relațiilor dintre diferite comunități.

Comparând caracteristicile industriei litice cioplite Starčevo-Criș (lamelară, cu un utilaj mai puțin diversificat), cu cea anterioară tardenoisiană (microlitizare și o industrie litică cioplită realizată pe așchii, cu multe tipuri), Senica Țurcanu ajunge la concluzia că unele tipuri de unelte pot constitui o persistență a perioadei anterioare, fără a se putea stabili zona, locul sau momentul în care a avut loc acest transfer de tehnologie.

Pe baza analizei directe a materialului litic de la Traian – *Dealul Fântânilor* și Târpești sau reinterpretarea datelor publicate pentru alte așezări (Glăvănești Vechi, Perieni, Dănești, Mihoveni) D-na Senica Țurcanu a stabilit structura industriei litice cioplite a culturii ceramicii liniare: este vorba de dominarea gratoarelor (caracteristică tipică utilajului preneolitic) și a lamelor retușate, un procentaj ridicat de piese geometrice, exploatarea nucleelor fusiforme (tipice și pentru tardenoisianul nord-vest pontic). Pe baza acestor caracteristici autoarea a avansat unele ipoteze cu privire la locul unde a avut loc asimilarea elementelor preneolitice (în arealul de formare al culturii sau preluarea lor din spațiul pruto-nistrian), stabilind și unele influențe din alte culturi (piesele geometrice, nucleele fusiforme preluate din cultura Bugului sudic; aceste piese reflectând și drumul parcurs de comunitățile liniar ceramice spre zona Moldovei dintre Prut și Carpați). Pe baza analizei efectuate, Senica Țurcanu încadrează așezările liniar ceramice investigate în grupa periferică a acestei culturi, unde predomină gratoarele.

Reinvestigarea industriei litice cioplite din așezarea Precucuteni I de la Traian *Dealul Viei*, i-a permis

autoarei constatarea caracteristicilor tehnolo- tipologice ale utilajului litic cioplit (predominarea gratoarelor, creșterea numărului celor realizate pe lamă; procentaj relativ ridicat al pieselor pigmee), dar și a particularităților în ceea ce privește materia primă folosită: alături de silicolite apar numeroase piese realizate din gresie silicioasă.

Un alt capitol, al VIII-lea a fost dedicat materiilor prime și locurilor de aprovizionare cu acestea. Prezentarea diferitor categorii de materiale și clasificarea lor este însoțită și de analize petrografice cu spectrograful Raman, pe secțiuni subțiri, realizate de conf. Dr. Nicolae Buzgar. Interpretarea acestor analize a adus date noi cu privire la sortimentele de materiale folosite de comunitățile tardenoisene și cele neolitice, ducând chiar la identificarea unor surse necunoscute (de exemplu zona Târgu Ocna pentru tardenoisian).

Analiza artefactelor din culturile investigate i-au permis autoarei să stabilească preferințelor diferitelor comunități pentru anumite materii prime (în Starčevo-Criș și liniar pentru silicolite și obsidian, iar în Precucuteni I silicolite și gresia silicioasă), precum și să încerce chiar să localizeze și sursele de aprovizionare, ca și accesul la resurse.

Analiza comparativă, pe culturi, stațiuni și între acestea, analogiile la care a apelat, au ajutat-o pe Senica Țurcanu să creioneze un tablou elocvent al acestui aspect al activității umane. În opinia autoarei, noul set de artefacte analizat demonstrează în primul rând legătura dintre comunitățile mezolitice și cele neolitice, suplinind pentru moment lipsa dovezilor stratigrafice și cercetarea inegală a celor două tipuri de așezări. Senica Țurcanu consideră de asemenea că analiza materialului litic din

arealul pruto-nistrian ar putea contribui și la elucidarea procesului de aculturație al vânătorilor-culegătorilor de către comunitățile neolitice. Ea admite totodată și coexistența, contemporaneitatea parțială dintre aceste comunități, situație presupusă și pentru alte zone geografice la acest palier temporal.

Cercetările mai ample legate de neolitic oferă prin prisma acestei analize un repertoriu mai bogat și mai divers de forme, atestă buna cunoaștere și exploatarea surselor de materii prime, ca și relațiile cu alte comunități. Autoarea sesizează că industria lamelară neolitică este caracterizată și printr-o anume standardizare a pieselor, ce constituie un rezultat al exploatării eficiente a materiei prime și controlul etapelor de lucru. Baza de date pe care a alcătuit-o pentru industria litică cioplită a culturilor investigate, litoteca care a înțiat-o pentru tardenoisian (Erbiceni) și o parte a neoliticului (Starčevo-Criș: Trestiana, Suceava, Probota, Poieniști), constituie credem noi instrumente necesare, alături de cele deja în uz, pentru o cercetare complexă, interdisciplinară.

În concluzie, considerăm că lucrarea elaborată de dna Senica Tudose Țurcanu reprezintă o reală contribuție la studierea mezoliticului și neoliticului de pe teritoriul Moldovei. Autoarea, folosind date din diferite domenii de cercetare, a oferit un tablou complex al apariției și dezvoltării culturilor arheologice investigate, în care studierea utilajului litic cioplit și-a găsit locul și importanța binemeritată.

CORNELIA MAGDA LAZAROVICI

L'art néolithique en Roumanie, texts de Florin Drașovean et Dragomir Nicolae Popovici, photographies : Sergiu Odenie, Milan Șepețean, Marius Amariei, préface de Laurent Chrzanovski, contributions de Alexandru Almoreanu, Dorin Alicu, Mircea Angelescu, Irina Cios, Lazar Comanescu, Ruxandra Donose, Yvette Fulicea, Mircea Goga, Klaus Werner Johannis, Daniela Miheș, Cristian Mungiu, Crișan Mușățeanu, Virgil Nițulescu, Zoe Petre, Ioana Popescu, Sandra Pralong, Carmen Sandulescu, Catalin Stegorean, traduction française : George Trohani, Carmen Sandulescu, direction éditoriale : Manuela Wullschleger avec Jacques Chamaz et Frederike van der Wielen-van Ommeren, Arte'm, 2008, 229 p.

Culturile neolitice de pe teritoriul României și, într-un sens mai larg din sud-estul Europei, merită o atenție deosebită atât din partea cercetătorilor, cât și din partea unui public mai larg, deoarece constituie primul neolitic european și stau la baza civilizației Europei actuale. O civilizație care s-a născut în urmă cu aproximativ zece milenii în Orientul Apropiat și a iradiat, apoi, pe continentul nostru, străbătând Peninsula Balcanică și Mediterana pentru a cuprinde întregul continent. Este momentul în care omul – așa cum spune Jacques Cauvin – a început primele manipulări asupra mediului natural care i-au conferit puterea sa prezentă. Nașterea agriculturii a determinat o schimbare profundă, numită îndreptățit Revoluția Neolitică, care a marcat destinul umanității. Excepționalele descoperiri neolitice din sud-estul Europei au făcut subiectul unui număr important de expoziții în Occident, unele cu succese notabile. Vom aminti doar șirul de expoziții despre Necropola de aur de la Varna.

România, alături de alte țări din Peninsula Balcanică, a avut un rol important în adoptarea pe teritoriul european a

economiei agrare și în difuzarea acesteia spre alte azimuthuri. În mileniiile VI–IV î. H. societățile agrare din Europa sud-estică, au cunoscut o dezvoltare spectaculoasă creând religii structurate, mitologii extrem de interesante și perene și nu puține capodopere. Cu mult timp în urmă Mircea Eliade atrăgea atenția că România poate intra în conștiința europeană datorită originalei și bogatei sale preistorii. În deceniile scurse de atunci s-au acumulat numeroase descoperiri arheologice deosebit de interesante, unele chiar senzaționale (tabletele de la Tărtăria, Gânditorul de la Cernavoda, ceramica pictată Cucuteni etc.) care au suscitat interesul specialiștilor din străinătate. Din păcate, excepționala zestre neolitică descoperită în România este încă necunoscută publicului interesat de arheologia preistorică europeană. O singură expoziție Cucuteni la Salonik în 1997 și câteva expoziții în străinătate au cuprins unele dintre capodoperele artei neolitice din țara noastră. Organizarea unei mari expoziții care să prezinte în străinătate interesantul și incitantul patrimoniu neolitic de pe teritoriul României se impunea.

Expoziția

În 2004, membrii Asociației *Hellas et Roma* din Geneva au fost profund impresionați de bogăția culturilor neolitice de la noi și au avut inițiativa de a demara un proiect pentru o expoziție care urma să fie itinerată prin mai multe orașe elvețiene și europene (cf. L. Chrzanowski, *Avant-propos*, p. 6). Demersurile în România au fost începute în 2006 obținându-se colaborarea Ministerului Culturii și Cultelor și a nu mai puțin de 39 muzee. A fost constituit un comitet științific din 14 directori de muzee, muzeografi și cercetători români, precum și un amplu comitet de onoare din personalități politice, științifice și din administrație sau cultură, respectându-se, astfel, rețetele expozițiilor internaționale cu pretenții. Din rațiuni de spațiu nu voi menționa patronajul și nici lista destul de impozantă a sponsorilor care cuprinde instituții și personalități importante.

Conform unei broșuri (*Nașterea unei mari expoziții : A l'aube de l'Europe. Les grandes cultures néolithique de Roumanie*), publicată la București, scopul expoziției era „... de a face cunoscută bogăția culturilor epocii neolitice din România ...”, înscriindu-se ca „...una dintre cele 5 expoziții majore în 2008 la nivel mondial”. Nimic mai lăudabil și patrimoniul neolitic din muzeele românești justifică ambiția enunțată. Expoziția a fost vernisată în micul oraș elvețian Olten, urmând, însă, să fie itinerată la Bruxelles și să urmeze un amplu traseu internațional. 1200 de piese au fost selecționate pentru a înfățișa publicului neoliticul din România. Din broșura menționată dar și din informații colaterale am înțeles că expoziția se dorea să fie o prezentare de amploare a neoliticului din România. Proiectul, deosebit de ambițios, își propunea și un nou mod de a prezenta arheologia și să explice cum trebuie înțeleși oamenii și societățile (sic !) neoliticului de pe teritoriul țării noastre.

Din informații intermediare și zvonuri am aflat că organizatorii vizau câteva mari orașe europene și chiar îndepărtata Americă. O procedură mai puțin obișnuită prevedea publicarea a două cataloage, un catalog pentru marele public și, o inovație, un catalog științific care să prezinte, probabil specialiștilor, întreaga problematică a neoliticului din România. Formula era mai puțin obișnuită, dar părea interesantă deși ieșea din tiparele consacrate. Am apreciat, în mod deosebit, managementul, „vânzarea” expoziției care părea inteligentă, destul de agresivă și modernă. Mai greu de înțeles era alegerea modestului muzeu din orașul Olten pentru o expoziție cu mari pretenții. Explicații, bineînțeles, se pot găsi. Din nefericire, nu am văzut expoziția care nu a mai fost itinerată la Geneva, Bruxelles sau alt oraș european dar am văzut un film făcut la vernisaj și numeroase fotografii. Insuficient pentru a judeca expoziția, dar suficient pentru câteva observații. Din film și fotografii, expoziția a prezentat, așa cum promitea, câteva capodopere din România, mai multe piese cu valoarea artistică, în special ceramică, dar și unelte și descoperiri legate de religiile neolitice. O singură machetă prezenta o așezare neolitică.

Expoziția de la Olten, care s-a bucurat de prezența președintelui Confederației elvețiene nu a fost onorată, în egală măsură, de autoritățile române, nici președintele și

nici primul ministru nu au participat la vernisaj, deși a fost organizată sub egida Guvernului României și a ministerelor de externe și culturii. Nu voi intra în detalii privind patronajul și chestiunea jocurilor politice deoarece acestea nu au influențat succesul de public al expoziției.

Am căutat în filmul vizionat și numeroase fotografii urmele „noului mod de a prezenta arheologia” dar nu am remarcat așa ceva. Piese au fost cuminte și tradițional expuse în vitrine și mici casete, în cazul unor obiecte cu valoare deosebită, fiind puse în valoare de spoturi de lumină. Singura inovație, pe care am remarcat-o, a fost îngrămădirea unui număr de vase Cucuteni pe centrul unei săli, piesele fiind expuse liber pe socluri, de înălțimi diferite, dar lipite între ele. Majoritatea vaselor Cucuteni expuse au o valoare artistică extrem de ridicată, unele fiind adevărate capodopere. Această manieră de expunere poate fi utilizată pentru a emoționa vizitatorul sugerându-i, prin cantitate, existența unui patrimoniu extrem de bogat, dar este total nepotrivită într-o expoziție de artă unde piesele cu valoare artistică trebuie valorificate printr-o expunere specială.

Materialul arheologic selecționat sugera că s-a dorit o prezentare generală a neoliticului de pe teritoriul României, a rolului său de placă turnantă în difuzarea, în special spre vest și est, a modului de viață agricol, într-un cuvânt a neolitizării continentului nostru. Se pare că organizatorii nu au reușit să transmită vizitatorului această importantă idee, care ar fi trebuit să se reflecte și să fie explicată în catalogul expoziției. O ciudată metamorfoză a transformat expoziția de prezentare a neoliticului din România într-o expoziție a artei neolitice. Din păcate, catalogul expoziției nu ne oferă nicio explicație. Se ajunge, astfel, la situația bizară și ușor ridicolă să ni se promită, prin proiect o expoziție despre neolitic și să ni se ofere ... o expoziție asupra artei neolitice din România.

Catalogul

Volumul publicat, în limbile franceză, engleză și germană, este de format mare (30×24 cm) și face impresia unui album de artă. Un text introductiv (*À propos de l'identité nationale*), semnat de Laurent Chrzanowski, eminența cenușie a expoziției, încercă să traseze din perspectivă arheologică principalele momente ale formării conștiinței naționale românești. Textul, destul de prolix, acordă un rol mult prea important descoperirilor preistorice, în special a celor neolitice, care, trebuie să recunoaștem, nu au avut și nu au o contribuție importantă la identitatea românească. Reproducerea „Gânditorului” pe bancnote și prezența sa obsesivă pe copertele unor cărți și ziare nu constituie un semn de acceptare a lui ca simbol național. Mai degrabă, mitologia dacică, cu puternice accente stângiste, a rezistenței împotriva cuceritorilor romani s-a bucurat de oarecare succes în perioada Ceaușescu, deși a fost contracarată de mult mai vechea și persistenta identificare a românilor ca urmași ai romanilor, ca popor latin. Nu are rost să insistăm asupra acestui text care, pentru cititorul străin, poate constitui o introducere imperfectă pentru orice expoziție din România.

Textul catalogului este surprinzător de sumar. Doar 23 de pagini, cu ilustrație inclusă, pretind să inițieze cititorul în meandrele destul de complicate ale neoliticului românesc. Este greu de înțeles de ce textul catalogului este atât de sumar, practic 10–12 pagini normale de calculator. Mai ales că pe destul de multe pagini sunt înserate doar succinte explicații asupra fotografiei de pe pagina următoare.

Citind textul, semnat de Florin Drașovean și Dragomir Popovici, ajungi să nu mai înțelegi nimic. Titlul catalogului este *L'art néolithique en Roumanie* în timp ce în catalog titlul textului este *À l'aube de l'Europe*, fiind o prezentare, destul de ternă și cu destule imperfecțiuni, a neolitizării teritoriului românesc și a unor trăsături ale neoliticului și calcoliticului din același spațiu. Despre arta neolitică nu se spune nimic, chiar cuvântul artă nu apare decât o singură dată în textul catalogului despre ... *Arta neolitică din România*. Bizară rețetă balcanică de a promite una și a oferi alta. Dar, să ne mulțumim cu ceea ce ni se oferă.

Primul subcapitol, intitulat *Le processus de néolithisation de l'espace carpatho-danubien*, are două subtitluri retorice *Fin ou commencement d'une histoire ?* și *Un nouveau chapitre ?* Bizarre întrebări. Autorii, deși neoliticieni, par să nu fie convinși că Neoliticul cu a sa revoluționară transformare a oamenilor în producători ar deschide un nou capitol în istoria omenirii. Trăsăturile neoliticului de pe teritoriul României sunt corect prezentate și un alt subtitlu ne anunță că a început nu un nou capitol ci chiar o nouă epocă. Mai ciudat este că se insistă asupra sedentarizării deși comunitățile neolitice timpurii aveau o mobilitate destul de ridicată și aproape nu se amintește de profunde schimbări în alimentație datorită plantelor cultivate și a siguranței alimentare datorate animalelor domestice. Progresiunea noului mod de viață este urmărită exclusiv pe teritoriul României, nefiind relevantă importanța acestuia în difuziunea agriculturii spre Europa Centrală, spre nord sau spre est. Niciun cuvânt despre Curentul danubian definit de Gordon Childe în urmă cu peste opt decenii, curent care, după celebrul arheolog britanic, ar fi contribuit la neolitizarea nu numai a centrului Europei, ci și a unei părți din ceea ce numim Europa occidentală. În fața modestiei, ca să nu spunem altfel, a autorilor te întrebi de ce era necesară o mare expoziție asupra neoliticului de pe teritoriul României dacă acesta nu a fost important pentru răspândirea civilizației neolitice pe o mare parte din teritoriul continentului nostru.

De la prezentare generală a procesului de neolitizare a teritoriului României, lipsită de episodul extrem de important, al eneoliticului se trece la o abordare tematică, fiind prezentate așezările, locuințele și fortificațiile, modele de organizare, amenajarea și utilizarea spațiului, morminte și necropole pentru a se ajunge, abrupt, la indoeuropenizare. Ni se promite din titlul succintei secțiuni o analiză lingvistică, antropologică, arheologică și istorie. Din toate acestea, în cele câteva rânduri, produse de autori, avem parte doar de câteva informații cu tentă arheologică și vagi aprecieri asupra tipului fizic al populațiilor Amforelor sferice, Boian și Gumelnița. Titlurile secțiunilor

la cohabitation, un modèle culturel și *l'exclusion: un autre type de relation* păcătuiesc prin prețiozitate fără ca cititorului să i se explice de ce în două areale apropiate au funcționat modele atât de diferite. Autorii, prezintă apoi, o interpretare proprie, care merită să fie discutată, a coabitării și a excluziunii. După părerea colegilor noștri, arealul Cucuteni ar oferi un exemplu de coabitare între grupuri de alogeni, veniți din est și nord-est identificați pe baza ceramicii Cucuteni C, și autohtonii cucutenieni. În schimb, în arealul Gumelnița, noii veniți, cernavodenii, dacă le putem spune așa, îi expulzează pe autohtoni deși nu ni se spune unde. Iată o bună temă pentru un colocvii între specialiști dar mai puțin potrivită pentru un catalog de expoziție.

Din nou se renunță la ceea ce ar putea fi considerată o prezentare istorică pentru a fi înserate secțiuni intitulate, tot prețios, *le langage des ossements* și *le miracle de l'eau*. Mai ales în ultima secțiune nu aflăm care este miracolul apei ci doar că oamenii neoliticului pescuiau și mâncau scoici și melci. Cât despre cei 18 000 de melci, care nu sunt animale acvatice, de la Foeni îi asigurăm pe autori că nu ar fi ajuns pentru o singură masă a comitetului științific al catalogului și nu pot constitui „Imaginea elocventă a rolului resurselor acvatice în alimentația omului neolitic!...”

În cele câteva rânduri despre creșterea animalelor domestice, autorii reușesc să pună la îndoială, neîndemânat, originea orientală a principalelor specii de animale domestice folosite de comunitățile neolitice de pe teritoriul României și să nu spună nimic despre importanța acestora. Este ciudat că dl. Popovici, sub al cărui patronaj s-au efectuat analize ADN care confirmă originea anatoliană a unor specii de animale domestice crescute de comunitățile calcolitice din România, mai are astfel de îndoieli.

În buna tradiție a limbii de lemn subcapitolul care prezintă credințele religioase este intitulat pudic ... „*la vie spirituelle*”. Autorii semnaleză faptul că cercetările din România au făcut cunoscute credințele religioase ale comunităților din nordul Dunării și acestea compun un tablou bogat unde fiecare ocupă un loc bine determinat. Care este acel loc bine determinat nu ni se spune, dar «... *c'est le corp humain qui est représentatif des croyances*». Să înțeleagă fiecare ce vrea! Presupunem, în lipsa unor explicații mai clare, că autorii consideră statuetele neolitice ca reprezentări ale unor ființe supranaturale, într-un cuvânt idoli. Se pare, însă, ca nu aceasta este credința autorilor pentru că ni se spune că «*On suppose d'ailleurs que beaucoup de personnages importants connaissaient une matérialisation anthropomorphe*». Chiar și în franceză tot limbă de lemn rămâne. Este evident că autorii încearcă să împace capra cu varza, adică interpretarea tradițională a statuetelor și figurinelor ca idoli și cea care-și face loc în Occident, împotriva a numeroase evidențe, că ar fi vorba de materializarea (*une matérialisation* sic!) antropomorfă a multor personaje. Ca argumente sunt invocate elemente care le individualizează (este vorba de statuete n.a.), „dând astfel impresia că este vorba de personaje care au trăit cu adevărat” (Drașovean,

Popovici, 2008, 39). Care sunt aceste elemente nu ni se spune dar «*De petites séries typologiques peuvent être constituées, où l'on croit déceler l'intervention de maines différentes*» (Ibidem). Logica după care intervenția mai multor artizani ar constitui o dovadă de portretizare a unor personaje reale ne scapă.

Dar, pista occidentală de interpretare ateist științifică a statuetelor și figurinelor neolitice este părăsită rapid pentru ca în continuare să fie prezentată interpretarea tradițională. Mai mult, acum ni se vorbește de «*mère des dieux et du monde*» cu numeroase ipostaze asupra cărora nu se insistă, secțiunea, minusculă, încheindu-se cu câteva notații banale asupra vaselor antropomorfe din cultura Gumelnița. În continuare este prezentat «*le personnage masculin: parèdre ou symbole de la force régénératrice*» (Ibidem). Sunt amintite și reprezentările androgine «*... riche aussi en signification, même si elles ne sont pas toujours claires ...*», iar statuetele și vasele zoomorfe, fără să ni se explice de ce, reprezintă divinități deși când a fost vorba de statuete și vase antropomorfe o astfel de interpretare a fost pusă la îndoială. Ezitățile privind viața religioasă neolitică/calcolitică sunt abandonate atunci când sunt prezentate sanctuarele, considerate comunitare, de la Parța, Căscioarele, Trușești și Mărgineni, iar cele de la Poduri și Isaiia sunt considerate sanctuare familiale.

După incursiunea în viața religioasă, autorii fac o extrem de succintă prezentare a tehnologiei ceramicii pentru a insista mai mult asupra decorului ca suport material de comunicare. Prima propoziție este uluitoare: «*Dans son ensemble, le décor de la céramique néolithique et énéolithique est figuratif.*» Sic! Am început să mă îndoiesc de cunoștințele mele de franceză și chiar de română. Am alergat la dicționare atât franțuzești, cât și românești și m-am liniștit, nimic nu s-a schimbat (*Artă figurativă = pictură sau sculptură care are la bază reprezentarea plastică și ușor identificabilă a ființelor și obiectelor din realitate*. DEXI. *Art figuratif, qui s'attache à représenter les formes du monde visible, ou prend ces formes, nettement identifiables, comme matériau*. Le petit Larousse illustré, 2006). Cât despre decorul ceramicii neolitice și eneolitice din România rămâne, așa cum știam, non-figurativ. Reprezentările de oameni sau animale, ca să nu mai vorbim de alte obiecte, rămân excepționale. De fapt chiar și autorii, în fraza următoare spun cu multă candoare «*... le décor étant incisé ou polychrome, avec des motifs décoratifs foncièrement géométriques : bandes, lignes, triangles, rhombes, cercles ou rectangles, sans oublier la spirale, d'habitude peinte*» (p. 43). Ce s-a întâmplat cu figurativul doar Bunul Dumnezeu și autorii o știu. Același mister persistă și în felul în care decorul a funcționat ca suport material de comunicare, sintagmă folosită, probabil, doar ca să impresioneze nu știm pe cine. Banalitățile și platitudinile prețioase abundă în cele două pagini consacrate decorului ceramicii care se încheie cu un aliniat ce merită să fie reprodus. «*Toutes ces créations, sans équivalent pour l'élégance des formes et la force expressive, nous renvoient à un monde passé, fascinant. On ne peut que s'étonner devant le niveau de développement atteint par*

les cultures ayant vécu sur le sol de la Roumanie. Elles se sont données un cadre spirituel, qui transcende la réalité immédiate, biologique, conférant à l'existence une autre dimension.» (p. 45) Splendidă limbă de lemn.

Textul oferit cititorilor occidentali, deși în linii mari este corect, se remarcă printr-o lipsă totală de atractivitate, nimic specific, nimic despre descoperirile deosebite, unele celebre precum tabletele de la Tărtăria și controversata chestiune a așa zisei „scrieri” neolitice nord-dunărene. Cât despre artă aceasta lipsește cu desăvârșire din text, autorii făcând impresia că nu îndrăznesc să abordeze această temă prezentă doar în titlul catalogului.

În ultimele decenii, pentru neoliticul nord-dunăre au fost obținute numeroase serii de date radiocarbon și acestea au fost calibrate, oferind astfel posibilitatea raportării regiunii noastre atât la neoliticul oriental, balcanic sau din Europa Centrală și de Vest. Vizitatorii occidentali s-au obișnuit să se ghideze după datele C¹⁴. Autorii menționează arareori date radiocarbon (p. 19 pentru sfârșitul paleoliticului, p. 22 începutul neoliticului) folosind, incorect, sigla *avant notre ère*, fără să explice cititorului nespecialist diferențele dintre datele calendaristice și cele obținute prin analize radiocarbon și prin calibrarea acestora. Cititorului nu i se oferă un cadru cronologic (începutul neoliticului și sfârșitul eneoliticului) bazat pe datări radiocarbon care, fără îndoială, l-ar fi interesat. Datele radiocarbon ar fi oferit suportul pentru a releva importanța neoliticului românesc în difuzarea noii civilizații în teritoriile învecinate. Din păcate, autorii au ratat și această perspectivă. Nici un cuvânt despre interesantele rezultate ale cercetărilor arheobotanice obținute în România, iar cele arheozoologice sunt sumar amintite și distorsionate. Cât despre excepționalele descoperiri privind complexa viața religioasă a comunităților neolitice de pe teritoriul României acestea sunt expediate rapid în câteva rânduri, cititorul neavând posibilitatea de a afla cu ce a contribuit cercetarea românească din ultimii ani la conturarea unor noi interpretări. Citind cele 23 de pagini te întrebi de ce era necesară organizarea unei mari expoziții și tipărirea unui costisitor catalog pentru un neolitic banal și care nu a exercitat nicio influență dincolo de hotarele patriei. Realizatorii catalogului nu au nici măcar scuza lipsei de spațiu, numeroasele pagini albe semnalează acest lucru.

În criză de text și riscând să producă un ... fotomontaj, coordonatorii au apelat la o soluție facilă și cu iz balcanic. Până și punerea în pagină este inestetică și cu iz de șmecherie. Primele rânduri sunt culese cu un corp de literă mare pentru ca apoi să urmeze un soi de degradeu greu de înțeles. Au fost solicitate unui număr de personalități românești mici texte cu pretenția de eseuri asupra neoliticului din România. Cea mai mare parte a invitațiilor sunt personalități românești onorabile, dar, puși să scrie despre un fenomen pe care nu îl cunosc decât superficial, după „ureche”, nu reușesc decât niște texte de complezență, poate cu o singură excepție, textul semnat de Zoe Petre. Nefericită idee de a încerca și a spera să impresionezi vizitatorii unei expoziții neolitice cu improvizările unor personalități total necunoscute de

aceștia. Sunt sigur că numele lui Cristian Mungiu, celebrul regizor, nu spune nimic unui vizitator interesat de preistoria europeană și neolitic. Din respect față de personalitățile puse involuntar într-o situație inconfortabilă mă abțin de la analiza textelor.

Pentru catalogul unei expoziții ilustrația este extrem de importantă, ea trebuie să amintească cititorului expoziția pe care a văzut-o și să-i permită, prin fotografii de calitate, să revadă piesele care l-au impresionat. În cazul catalogului expoziției de la Olten fotografiile sunt bune deși fără virtuți artistice, ciudată este, însă, paginarea. Multe fotografii, de mici dimensiuni, au fost plasate pe o pagină întreagă, astfel 70–75% din pagină este albă, succintele și uneori inexactele explicații fiind înserate pe o altă pagină albă. Multe fotografii au un fond gri deschis sau alb. Deși nu suntem adeptul fondurilor colorate remarcăm că în cazul de față albul este supărător. Deși în textul introductiv s-a făcut mereu diferența între neolitic și eneolitic, fotografiile sunt amestecate ca la un joc de cărți. Dacă primele fotografii sunt ordonate cronologic, apoi un vas Cucuteni stil ζ este plasat după exemplare Cucuteni A–B, fiind urmat de piese Cucuteni A, apoi se revine cu câteva vase Cucuteni B pentru a se reveni la Cucuteni A și, probabil, pentru a restabili haosul primordial se trece la cultura Boian și apoi la Gumelnița. Amestecul pieselor provenind din culturi și perioade cronologice diferite continuă până la sfârșitul catalogului. Uneori se pare că a fost folosit criteriul tematic, dar și acesta este rapid părăsit, deși poate acesta ar fi fost cel mai potrivit. După o logică greu de înțeles, din când în când statuete antropomorfe sunt intercalate printre vase și doar vasele antropomorfe sau zoomorfe sunt grupate spre sfârșitul catalogului. În organizarea ilustrației nu acționează niciun criteriu: cronologic, tematic sau estetic, rezultatul fiind un amalgam din care cititorul nu poate înțelege nimic. Neprofesionalismul și lipsa ideilor celor care au realizat catalogul este evidentă.

Existența unor inadvertențe mărunte nu este surprinzătoare. Încă de la început aflăm că doamna

Magda Mantu-Lazarovici lucrează la Universitatea din Iași, iar stațiunea Mărgineni-Cețățuia, unde domnul Dragomir Popovici a lucrat ca student trei campanii, s-ar afla în județul Neamț și exemplele pot continua. Gravă este falsificarea fotografiei machetei de sanctuar de la Ghelăiești, căreia îi sunt atribuite cinci statuete care au fost găsite în altă campanie și în alt loc decât resturile machetei. Complexul de cult a fost detaliat publicat de Șt. Cucos și este binecunoscut neoliticienilor români fiind discutat în mai multe publicații. Culmea este că în fișa tehnică (p. 211, nr. 82) este citată o lucrare a noastră în care am discutat cele două complexe de cult făcând și o serie de precizări asupra lor. Din păcate, cel care a redactat fișa nu a citit lucrarea. Firesc era să fie citată lucrarea lui Cucos, publicația primară. Substituirea statuetelor care i-au fost atribuite de Cucos machetei nu are nicio scuză, iar domnul Dragomir Popovici, proaspăt doctor cu o teză în domeniul culturii Cucuteni, era obligat să cunoască publicația și să nu permită astfel de fantezii. Catalogul va circula, în special, în străinătate și unii cercetători, de bună credință, vor prelua montajul falsificat, ceea ce va necesita penibile explicații ce vor arunca serioase umbre de neprofesionalism asupra arheologiei românești în general.

Păcat că un astfel de proiect, important pentru arheologia românească, a fost ratat datorită neprofesionalismului diriguitorilor săi. Ratarea proiectului este mai puțin evidentă prin numărul de vizitatori (se vorbește de aproximativ 42 000), o cifră onorabilă pentru micuțul Olten și mai evidentă prin faptul că expoziția, care a fost însoțită și de două colocvii internaționale, nu a fost preluată de niciun mare muzeu din Occident. Mai mult, promisiul volum științific care ar fi elucidat toate misterele neoliticului românesc nu a mai fost publicat și nu pentru că ar fi lipsit banii care au fost cheltuiți cu larghețe pentru scopuri știute doar de coordonatorii proiectului.

DAN MONAH

NICOLAE URSULESCU, *Cucuteni. Ecouri în epocă ale monografiei lui Hubert Schmidt*, în colecția *Scripta archaeologica et historica Dacoromaniae* (redigit VICTOR SPINEI), Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2009, 166 p.

După cum se precizează, încă din primele rânduri ale lucrării, „este un lucru mai puțin obișnuit în literatura științifică să se analizeze ecoul pe care opera unui autor l-a avut în momentul apariției sale” (p. 11). Însă, dacă autorul este savantul german Hubert Schmidt, iar opera este prima monografie a unei așezări (chiar cea eponimă) a culturii Cucuteni de pe teritoriul României (H. Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Steinkupferzeit bis in die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin und Leipzig, 1932), demersul lui N. Ursulescu apare nu numai perfect îndreptățit, ci chiar necesar și laudabil. La aceasta se adaugă interesul tot mai mare de care se bucură civilizația Cucuteni, atât în rândul specialiștilor, cât și al publicului

larg, interes care trebuie direcționat într-o mai mare măsură și asupra „înainte-mergătorilor” cercetării Cucuteniului, ale căror eforturi și realizări sunt, uneori, nedrept date uitării. Dintre acestea, cercetările întreprinse de arheologul german la Cucuteni și încununate de publicarea în condiții exemplare a monografiei susmenționate sunt un reper important al arheologiei europene; impactul produs în epocă, în rândul specialiștilor, de apariția sa, este bine surprins în prezenta lucrare, prin republicarea și traducerea în limba română (acolo unde este cazul), a celor mai importante luări de poziție ale unor renumiți arheologi români și străini.

Lucrarea este împărțită în două părți distincte: I. *Percepția personalității lui Hubert Schmidt și a*

descoperirilor lui de la Cucuteni în arheologia timpului său și II. *Materiale publicate în anii '30 despre monografia Cucuteni și autorul ei*. În prima parte a lucrării, N. Ursulescu punctează, pentru început, principalele repere ale activității științifice a savantului german, insistând asupra cercetărilor desfășurate în România; autorul distinge trei etape în evoluția concepțiilor lui Hubert Schmidt despre fenomenul ceramicii pictate est și sud-est europene, strâns legate de cercetările arheologice desfășurate la Troia și în Asia Centrală (1902–1908), și cele de la Cucuteni (1909–1911). Ultima etapă, care culminează cu publicarea, în 1932, a monografiei, este o perioadă în care Hubert Schmidt prelucrează materialele arheologice de la Cucuteni și întreprinde alte săpături pe teritoriul României (Sărata Monteoru – 1917–1918). Publicarea monografiei la peste 20 de ani de la încheierea săpăturilor demonstrează atenția cu care Schmidt a prelucrat materialele și perioadele de îndelungate reflecții auto-impuse înainte de a-și așterne pe hârtie concluziile.

N. Ursulescu demonstrează, trecând în revistă recenziile de care a beneficiat lucrarea lui Hubert Schmidt, atât interesul real trezit în lumea „bună” a specialiștilor vremii de cercetările din Moldova, cât și valoarea științifică a monografiei. Recenziile sunt semnate de nume sonore, precum Paul Reinecke, Oswald Menghin, Herbert Kühn, Vere Gordon Childe și Hetty Goldman (din spațiul german și anglo-saxon), și Ion Nestor, Paul Nicorescu și Vladimir Dumitrescu, dintre români. De asemenea, revistele în care au fost publicate sunt dintre cele mai prestigioase de gen (unele fiind și azi în fruntea literaturii arheologice): *Praehistorische Zeitschrift*, *Germania*, *Jahrbuch für prähistorische & ethnographische Kunst*, *Wiener Praehistorische Zeitschrift*, *Man*, *American Journal of Archaeology*, *Revista Istorică Română* și *Cercetări Istorice*. În continuare, autorul prezintă, pe scurt, date despre fiecare recenzent și aprecieri privind

conținutul recenziilor. Luările de poziție sunt, în general, apreciative, unele chiar elogioase, existând, însă, și accente critice, în parte îndreptățite. Cea mai minuțioasă, consistentă, dar și critică, în același timp, este recenzia publicată în *Praehistorische Zeitschrift* de (atunci) tânărul doctor Ion Nestor, în limba germană. Vladimir Dumitrescu realizează numai o simplă notiță bibliografică, cu promisiunea unei reveniri mai ample, neapărută, însă, niciodată. Seria semnalărilor din literatura de specialitate din România este încheiată de Paul Nicorescu, care, nefiind specialist în preistorie, tratează lucrarea de o manieră relativ generală. Recenziile arheologilor străini sunt, în general, elogioase, mai ales cu privire la noutatea materialelor și observațiile stilistice, stratigrafice și cronologice. Sunt aduse și obiecții, în legătură cu teoriile lui Hubert Schmidt despre originea ceramicii pictate europene (Oswald Menghin, Vere Gordon Childe, Hettz Goldman), anumite aprecieri de cronologie relativă (Paul Reinecke).

Partea a doua a lucrării cuprinde textele propriu-zise ale recenziilor, în original și, unde era cazul, în traducere. De remarcat faptul că autorul indică paginația originală, ceea ce facilitează citarea, în condițiile în care nu toate revistele din care au fost extrase recenziile sunt la îndemâna specialiștilor din țară. Foarte utile sunt și notele explicative ale autorului, clar delimitate de cele originale.

La aniversarea unui secol de la data săpăturilor lui Hubert Schmidt de la Cucuteni, și aproape 80 de ani de la apariția monografiei, apariția unei lucrări despre impactul lor în epocă, sub semnătura unui cunoscut specialist al civilizației și istoriografiei civilizației Cucuteni, este un omagiu bine-meritat adus marelui savant german și, în același timp, o noutate în peisajul publicațiilor de specialitate din România. Cu același interes așteptăm și o traducere adecvată a monografiei, aflată în lucru sub coordonarea aceluiași autor.

ANDREI ASĂNDULESEI

ITINERA IN PRAEHISTORIA. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno, Editerunt VASILE COTIUGĂ, FELIX ADRIAN TENCARIU et GEORGE BODI, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 356 p.

Volumul omagial dorește să aducă un prinos de recunoștință Profesorului nostru NICOLAE URSULESCU, într-un moment de bilanț – la împlinirea vârstei de 65 de ani și a fost gândit ca o surpriză plăcută din partea discipolilor. Culegerea de studii apare într-o ținută grafică elegantă datorită eforturilor editorilor, iar publicarea acesteia a fost suportată financiar de Fundația „Cucuteni pentru mileniul III” (președinte dr. Romeo Dumitrescu).

Deși activitatea Profesorului Nicolae Ursulescu este bine cunoscută, ne facem datoria de a reaminti câteva dintre detaliile biografiei sale. Nicolae Ursulescu s-a născut în primăvara anului 1943, pe 2 aprilie, la Iași. Studiile preuniversitare le-a efectuat la Brăila (1949–1960), fiind absolvent al secției umaniste a Liceului „Nicolae Bălcescu”. În 1965 a absolvit Facultatea de Istorie a Universității „Al. I. Cuza” Iași, specializarea Arheologie. Înscris la doctorat în 1970, sub conducerea prof. univ. dr.

docent Mircea Petrescu-Dîmbovița, a devenit doctor în istorie în 1983 la Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, cu lucrarea „Primele culturi neolitice pe teritoriul Moldovei”, referenți în comisie fiind: Dumitru Berciu, Hadrian Daicoviciu și Sebastian Morintz.

Între anii 1965 și 1984 a activat la Facultatea de Istorie-Geografie a Institutului Pedagogic din Suceava (din 1977 transformat în Institutul de Învățământ Superior Suceava). A pus bazele unui Seminar de Arheologie, cu o colecție arheologică, formată prin săpăturile din timpul practicii de specialitate cu studenții, desfășurată pe șantierele de la Suceava, Mihoveni, Preutești ș.a.

A efectuat numeroase stagii de documentare și specializare, din care le menționăm doar pe unele din țară (București, Iași, Cluj) și din străinătate (Liège, Bari, Berlin, Thessalonik, Chișinău).

Între 1984 și 1989, în urma desființării Institutului din Suceava, a fost transferat la Institutul Politehnic

„Gh. Asachi” din Iași – Catedra de științe socio-umane, la disciplina *Probleme fundamentale ale Istoriei României*. Transferat ulterior (septembrie 1989) la Facultatea de Istorie din cadrul Universității „Al. I. Cuza” din Iași, a devenit titularul disciplinei *Istoria veche a românilor*, a ocupat, prin concurs, postul de conferențiar (februarie 1993) și cel de profesor (septembrie 1999).

De la 1 octombrie 2008 a ieșit la pensie, în prezent fiind profesor consultant. La 24 octombrie 2008, Senatul Universității i-a acordat titlul de *Profesor Emeritus*.

Revenit la Suceava, ca profesor asociat la secțiile Istorie-Geografie și Muzeologie, în anii universitari 1991–1992 și 1994–1996, după înființarea Universității „Ștefan cel Mare” (prin transformarea Institutului de Învățământ Superior Suceava), a susținut cursurile de *Istorie antică universală* și *Introducere în arheologie*. Pentru contribuțiile deosebite la dezvoltarea învățământului arheologic în partea de nord a Moldovei și la cunoașterea dezvoltării istorice a zonei, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava i-a acordat titlul de *Doctor Honoris Causa* (2009).

În calitate de conducător doctorate (din 2002), în domeniul *Istoria veche a României (Preistorie și Protoistorie)*, a îndrumat și călăuzește, cu deosebită generozitate, activitatea doctoranzilor și cea a mai tinerilor săi colaboratori, dintre care unii au ajuns specialiști serioși, pe cale de afirmare în domeniile lor de competență.

Ca fondator și director al Centrului Interdisciplinar de Studii Arheoistorice (CISA) din Iași, profesorul Nicolae Ursulescu s-a preocupat de introducerea în circuitul național a colecției Seminarului de Arheologie al Universității din Iași, realizând înscrierea codificată a celor mai valoroase piese în lista patrimoniului cultural național. În acest fel, a participat sau a sprijinit organizarea unor importante expoziții internaționale, dedicate neoliticului și eneoliticului din România, îndeosebi culturii Cucuteni: Vatican, Olten (Elveția) și Bytom (Polonia), ultima coordonată de Muzeul Bucovinei din Suceava. A coordonat redactarea catalogului expoziției de la Vatican, unde, pentru prima oară, s-a reușit prezentarea în comun (împreună cu Ucraina și Republica Moldova) a vestigiilor de pe întreg cuprinsul ariei de răspândire a civilizației Cucuteni-Tripolie.

A fost redactor-șef al revistei *Studia Antiqua et Archaeologica*, în perioada 1994–2007, editată de Catedra de Istorie Veche și Arheologie și CISA, timp în care au apărut 12 numere, toate cu materiale în limbi de largă circulație. În același timp, este membru în colegiul de redacție al revistelor *Acta Terrae Septemcastrensis* (Sibiu) și *Acta Musei Tutovens* (Bârlad).

Reputatul arheolog s-a ocupat de-a lungul prodigioasei cariere științifice cu predilecție de: Istoria veche a României, Arheologia preistorică, Neoliticul și eneoliticul din Orient, Anatolia și Europa, Neolitizarea spațiului nord-balcanic, Exploatarea sării în preistorie, Viața spirituală a comunităților neo-eneolitice, Istoria tracilor și geto-dacilor.

Cercetările sale s-au concretizat printr-un număr impresionant de publicații, peste 280 de materiale științifice: 20 cărți de specialitate și cursuri universitare (dintre care

12 singur și opt în colaborare)¹, precum și studii, articole, note, cronici și recenzii în reviste de specialitate prestigioase din țară și străinătate. Este editor sau co-editor la șase volume de studii, dintre care cinci dedicate culturii Cucuteni²; a prezentat peste 200 de comunicări la sesiuni științifice din țară și peste hotare. A fost secretarul de redacție și coautor la primul volum al noului tratat de „Istoria Românilor”, apărut sub egida Academiei Române (2001).

Începând din 1961 (ca student practicant la Cucuteni) până în prezent a participat la activitatea a 24 de șantiere arheologice, în țară și peste hotare (Franța, Italia, Belgia, Republica Moldova), fiind responsabil la 15 șantiere din județele Suceava, Iași și Botoșani (Suceava-*Parcul Cetății*, Mihoveni, Preutești-*Cetate*, Preutești-*Haltă*, Prăjeni, Târgu Frumos, Isaiia, Movileni ș.a.).

În 1994 a inițiat o colaborare fructuoasă cu Departamentul de Arheologie și cu cel de Studii Clasice și Creștine al Universității din Bari, care continuă și astăzi, finalizându-se prin numeroase schimburi de profesori și studenți, organizarea a șapte colocvii italo-române, publicate în tot atâtea volume, cuprinzând lucrările prezentate la aceste colocvii. De asemenea, a pus bazele colocviilor comune *Moldavia Antiqua* ale departamentelor de arheologie ale Universităților din Iași și Chișinău. A participat la acțiuni de colaborare

¹ *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, Muzeul Județean Suceava, 1984, 136 p.; *Dacia în cadrul lumii antice*, Ed. Unirea, Iași, 1992, 60 p.; *Începuturile istoriei pe teritoriul României*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 1998, 200 p.; ediție revăzută, 1999; ediția a II-a revizuită și adăugită, 2002, 202 p.; *Contribuții privind neoliticul și eneoliticul din regiunile est-carpătice ale României*, vol. I, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 2000, 388 p.; *Preutești-“Haltă”*, O așezare cucuteniană pe valea Șomuzului Mare, Casa Editorială „Demiurg”, Iași, 2003, 158 p. (în colaborare cu S. Ignătescu); *Neo-eneoliticul*, în: *Academia Română, Istoria României*, vol. I (coord.: M. Petrescu-Dîmbovița, Al. Vulpe), Ed. Enciclopedică, București, 2001, p. 111–209. (în colaborare cu M. Petrescu-Dîmbovița și D. Monah); *Religie și magie la est de Carpați acum 7000 de ani. Tezaurul cu obiecte de cult de la Isaiia*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2006, 156 p. + X pl. color. (în colaborare cu F. A. Tencariu); *Cucuteni. Ecouri în epocă ale monografiei lui Hubert Schmidt*, Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, 152 p.

² M. Petrescu-Dîmbovița, N. Ursulescu, D. Monah, V. Chirica (editori), *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI I, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 1987; N. Ursulescu, C. –M. Lazarovici (coordonatori), *Cucuteni 120 – Valori universale*, BAI XVII, Ed. Sedcom Libris, Iași, 2006, 224 p.; N. Ursulescu (editor coordonator), *Dimensiunea europeană a civilizației neolitice est-carpătice*, Ed. Univ. „Al. I. Cuza” Iași, 2007, 258 p.; N. Ursulescu (coordonator), *Cucuteni-Trypillia. A Great Civilization of Old Europe*, catalogul expoziției de la Vatican (Palazzo della Cancelleria), sept.-oct. 2008, București, 2008. (Varianta italiană: *Cucuteni-Trypillia. Una grande civiltà dell'antica Europa*, Iași, 2008); N. Ursulescu, R. Kogălniceanu, C. Crețu (a cura di), *Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi. Atti del convegno italo-romeno, Roma, 18 ottobre 2007*, Accademia di Romania – Ed. Univ. „Al. I. Cuza”, Roma – Iași, 2008, 320 p.; N. Ursulescu (redactor șef), revista *Studia Antiqua et Archaeologica*: vol. II (1995); III–IV (1996–1997); V (1998); VI (1999); VII (2000); VIII (2002); IX (2003); X–XI (2004–2005); XII (2006).

științifică și cu universitățile din Liège, Berlin (*Freie Universität*) și Thessaloniki.

A participat la congresele internaționale ale Uniunii de Științe Preistorice și Protoistorice (organism științific afiliat UNESCO) de la Belgrad (1971), Bratislava (1991), Liège (2001) și Lisabona (2006), precum și la cel de al VI-lea *World Archaeological Congress* (Dublin, 2008); la Congresul de la Liège a condus lucrările unui colocviu, tipărite în colecția BAR (*British Archaeological Reports*) de la Oxford.

Membru al Uniunii Internaționale de Științe Preistorice și Protoistorice (din 1971), al Institutului Român de Tracologie (din 1986), al Societății de Științe Istorice din România (din 1966), al Centrului Internațional de studiere a culturii Cucuteni (din 1997). Între 1991 și 1995 a fost membru al Comisiei Naționale de Arheologie, iar între 2002 și 2006 în Comisia regională Moldova a monumentelor istorice (sub patronajul Ministerului Culturii și Cultelor).

Pentru activitatea depusă a primit câteva distincții: Medalia „Tudor Vladimirescu”, cl. I, acordată de Consiliul de Stat (1971); Diploma de onoare a municipiului Suceava (1988); Diploma de onoare a municipiului Călărași și Diploma de onoare a Muzeului Dunării de Jos din Călărași (octombrie 2001); Diploma de Merit a Ministerului Culturii și Cultelor, pentru rezultatele obținute în cercetarea arheologică (14 mai 2005).

Revenind la volumul omagial, conform uzanțelor, acesta începe cu *Tabula gratulatoria* (p. 7–9) în care semnează 233 de specialiști, dovadă a deosebitei prețurii de care se bucură Magistrul, iar cuvântul introductiv (*Réflexions sur un anniversaire*, p. 11–13) este semnat de Victor Spinei. Lista lucrărilor scrise de omagiat a fost întocmită de către Diana-Măriuca Vornicu (p. 15–24).

Volumul conține 25 de studii și articole semnate de arheologi și cercetători renumiți din țară și străinătate (p. 25–350), iar textele sunt circumscrise domeniilor de interes ale omagiatului.

Considerăm că nu este locul unor discuții critice aici, pe marginea fiecărei contribuții și, de aceea, ne limităm la a le enumera. Valoarea materialelor este sensibil inegală ținând cont de gradul de originalitate, de elementele de noutate, precum și de complexitatea analizei întreprinse de fiecare autor.

Mircea Petrescu-Dîmbovița în *Quelques données concernant les habitats du complexe énéolithique d'Ariuşd-Cucuteni-Tripolye* (p. 25–30) trece în revistă datele cunoscute până în prezent privitoare la modul de organizare internă a așezărilor.

Attila László, *A la recherche du temps perdu. The First Decades of Search for Cultural and Chronological Connections of the Ariuşd-Cucuteni-Tripolye Civilization* (p. 31–43), prezintă, pe scurt, în prima parte, descoperirea în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, a principalelor situri neolitice (eneolitice) cu ceramică pictată din Galiția, Bucovina, Transilvania, Moldova, Basarabia și Bucovina care au fost reunite, treptat, în complexul cultural Ariuşd-Cucuteni-Tripolie, apoi se urmărește modul în care aceste descoperiri au fost interpretate în contextul preistoriei europene. Ultima

parte a lucrării se referă la interesul lui Hubert Schmidt pentru ceramicile pictate est și sud-est europene.

Octavian Bounegru, *Carl Schuchhardt: notes sur les débuts de la recherche archéologique à Cucuteni* (p. 45–49) – autorul amintește contribuția esențială pe care marele arheolog german a avut-o la începerea primelor cercetări arheologice în așezarea de la Cucuteni.

Sándor-József Sztáncsu, *Interdisciplinary Archaeological Research in South-East Transylvania during the First Half of the 20th Century* (p. 51–59) prezintă cercetările interdisciplinare promovate de custodele Muzeului Național Secuiesc, Ferenc László.

Dumitru Boghian, *Gestualité et sémantique dans la plastique anthropomorphe de la Culture Précucuteni. Entre tradition et innovation* (p. 61–80) – autorul efectuează o incursiune teoretică în problematica gesticii și a arhetipurilor care sunt reflectate în plastica antropomorfă a neoliticului și eneoliticului, în mod particular în cadrul statuetelor culturii Precucuteni.

Diana-Măriuca Vornicu, *New Data on the Pre-Cucuteni Culture's Relations with the Cultures South of its Territory* (p. 81–90) – autoarea vorbește despre relațiile dintre culturile Precucuteni, Hamangia și Sava, prin prisma descoperirii unui capac străin mediului cucutenian de la Isaiia.

Ion Mareș, Constantin-Emil Ursu, Bogdan-Petru Niculică, *Un complexe archéologique de l'habitat de la culture Précucuteni III de Ițcani-Ferma 2 (Suceava, dép. de Suceava)* (p. 91–106) prezintă complexele descoperite și diferite categorii de artefacte din situl Precucuteni III de la Ițcani-Ferma 2.

Paraschiva-Victoria Batariuc, Constantin-Emil Ursu, *Small Finds Dating from the Pre-Cucuteni Culture, from Mihoveni-Cahla Morii* (p. 107–114) prezintă mai multe obiecte mărunte: cozi de polonic, fragmente de capace, fragmente de vase-altar, fragmente de vase de tip horă, fragmente de vase cu protome zoomorfe.

Marin Dinu, *Towards a New Systematization of the Cucuteni Culture* (p. 115–135) propune o nouă periodizare pentru cultura Cucuteni: I – perioada de formare, corespunzătoare culturii Precucuteni, II – perioada clasică, cu ceramică pictată tricrom corespunzătoare fazelor Cucuteni A, A–B și B din clasificarea lui H. Schmidt, III – perioada finală și de tranziție la epoca bronzului.

Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs, *Matière, artefact, symbole. Dents percées et imitations dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni* (p. 137–153) analizează artefacte din materii dure animale provenind din inventarul a șase depozite cu obiecte de prestigiu aparținând culturii Cucuteni (Ariuşd, Brad, Hăbășești, Izvoare, Cărbuna, Chetroșica).

Luminița Bejenaru, Romeo Cavaleriu, *Animal Husbandry in the Cucuteni A Settlements* (p. 155–159) – analizează resturile de animale domestice descoperite în așezările fazei A a culturii Cucuteni din România. Speciile studiate sunt bovine domestică, oaia, capra, porcul și câinele; studiul se axează pe caracteristici de subzistență rezultate din analizele arheozoologice.

Sergiu Haimovici, *The Ariuşd and the Cucuteni Cultures. A Comparative Evaluation of the Archaeozoology*

Characteristics (p. 161–166) – autorul realizează o analiză comparativă între descoperirile arheozoologice din mediile culturale Cucuteni și Ariușd, ajungând la concluzia că speciile de mamifere descoperite au avut aceleași caracteristici morfologice.

Ovidiu Cotoi, *Observations on the Source Areas of Raw Materials Used for Stone Tools within the Contexte of Exchanges among the Cucuteni Communities* (p. 167–177) – se încearcă în acest text să se identifice sursele primare ale principalelor roci utilizate de comunitățile cucuteniene pentru producerea uneltelor de piatră, dar în același timp se subliniază importanța surselor secundare, mai accesibile și mai frecvent utilizate pentru aprovizionarea cu materiile prime necesare.

Bogdan-Petru Niculică, *Sceptres cruciformes en pierre de l'Énéolithique découverts sur le territoire de la Moldavie* (p. 179–191) – autorul analizează sceptrele cruciforme aparținând eneoliticului dezvoltat, clarifică locul și data descoperirii piesei de la Bădeuți și realizează prima analiză complexă mineralogică și petrografică din țara pe un astfel de artefact.

Ruxandra Alaiba, *Quelques remarques sur la céramique peinte du groupe culturel Horodiștea/Erbiceni – Gordinești* (p. 193–197) – analizează ceramica descoperită în așezarea de la Trinca-Izvorul lui Luca.

Sabin-Adrian Luca, *Issues in Defining the Foeni-Mintia Cultural Group in Transylvania* (p. 199–210) – discută mai multe probleme ale definirii grupului cultural Foeni-Mintia și prezintă date despre cronologia relativă și absolută a siturilor aparținând acestui grup.

Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici, *Cheile Turzii – Peștera Ungurească/Peștera Caprelor: Scheibenhöhlen – Bodrogheresztűr Horizon. Archaeological Excavations 2003–2004* (p. 211–226) – autorii descriu cel mai important complex arheologic descoperit – un atelier de prelucrare a aurului.

Marius Ciută, *A Chalcolithic Cultural Pit (Bothroy) Discovered at Șeușa-Gorgan (Alba County)* (p. 227–234) – prezintă un complex arheologic inedit, mai precis o groapă, care prin depunerile conținute, prin destinația sa (fântână), prin poziția geo-morfologică și în cadrul așezării, poate fi interpretată ca având destinație cultică.

Mihai Gligor, *Contributions to the Absolute Chronology of the Neolithic and Chalcolithic of Transylvania* (p. 235–244) introduce în circuitul științific rezultatele analizelor radiocarbon de la Alba Iulia-Lumea Nouă.

Dragoș Diaconescu, *Considerations Concerning the Habitat of the Tiszapolgár Culture in Romania* (p. 245–268) realizează un repertoriu cuprinzător al așezărilor

culturii Tiszapolgár din România, cu scurte considerații asupra habitatului.

Florin Drașovean, *Aspecte regionale în procesul de neolitizare a Banatului. Locuirea Starčevo-Criș de la Foeni-Sălaș* (p. 269–280) – discută principalele caracteristici ale procesului de neolitizare a Banatului, iar în partea a doua a articolului rezumă principalele caracteristici ale așezării de la Foeni-Sălaș.

Pavel Mirea, *On Vădastra Habitation in Southern Romania: Context and Results from the Teleorman Valley* (p. 281–293) autorul prezintă date recente legate de prezența culturii Vădastra la est de Olt, într-o zonă în care erau cunoscute puține descoperiri de acest fel.

Adrian Poruciuc, „Egyptoid” and „Semitic” Elements as Relics from Prehistoric Substrata of European Languages (p. 295–301) aduce argumente în favoarea ideii că multe limbi europene conțin elemente substratice (pre-indoeuropene) de tip „egiptoid”, care au corespondente în limbile hamito-semitice, cu precădere în egipteană veche.

Vasile Cotiugă, *Experimental Archaeology: the Burning of the Chalcolithic Dwellings* (p. 303–342) autorul aduce în discuție problema cauzelor incendiilor locuințelor eneolitice, iar în partea a doua sunt prezentate rezultatele obținute de autor în cadrul experimentelor de ardere a mai multor tipuri de locuințe cucuteniene. Experimentele au permis autorului să considere că în eneolitic locuințele erau incendiate intenționat, cu aport de combustibil lemnos, arderea având probabil un caracter ritual.

Olivier Weller, *Exemples ethnographiques d'organisation du travail: les différentes exploitations de sel dans les Hautes Terres de Nouvelle-Guinée* (p. 343–350) – plecând de la trei exemple actuale de organizare a producției de sare din zonele înalte din Noua Guinee, se arată în ce fel grupurile culturale de aici, definite de un același tip general de organizare socio-politică, organizează exploatarea sării în modalități radical diferite în cazuri distincte. Se urmărește cauzalitatea unei asemenea variabilități a organizării muncii prin studierea modului de circulație, a funcțiilor socio-economice ale sării și, pe plan mai larg, a organizării sociale a acestor societăți egalitare.

Volumul se încheie cu Abrevieri (p. 351–355).

Considerăm, în final, că volumul contribuie din plin la dezvoltarea arheologiei preistorice, iar omagiul poate fi mândru de această apariție editorială.

SERGIU CONSTANTIN ENEA

MIHAI GLIGOR *Așezarea neo- și eneolitică de la Alba Iulia – Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, 264 p., cu 217 planșe alb-negru și color.

Lucrarea elaborată de dl. M. Gligor sub forma Tezei de doctorat, foarte bine structurată și ca plan de elaborare științifică, are șapte capitole, la care se adaugă *Anexele*, conținând Bibliografia, Ilustrația cu lista planșelor, distribuția pe complexe arheologice a materialelor descoperite în campaniile de săpături arheologice, în cea mai mare parte

efectuate de însuși autorul acestei excelente lucrări științifice, inclusiv Rezumatul.

Nu vom analiza lucrarea în funcție de capitolele stabilite de acord cu conducătorul științific, binecunoscutul profesor și om de știință, dr. Iuliu Paul. Constatăm îndeosebi utilizarea metodelor moderne de analiză,

studiu, elaborare, sinteză a imensului material documentar (arheologic) recoltat cu prilejul campaniilor de săpături arheologice (2002–2008), la care a participat ca membru în colectivul de specialiști sau ca șef al Șantierului arheologic de la *Lumea Nouă* – Alba Iulia.

Cercetarea arheologică a unei stațiuni ca cea supusă demersului (asumat de dl. Gligor), cu o stratigrafie atât de complexă, cu nivele de locuire ce se succed stratigrafic, dar nu și pe „orizontală” enormei întinderi, de peste 40 ha, a necesitat (și propria noastră experiență o dovedește) cunoașterea deplină a tehnicilor de săpătură, pentru a fi corect evidențiate și chiar individualizate complexele de locuire, inclusiv tehnocomplexele litice, ceramice sau de altă natură. Identificarea, îndeosebi în *Zona A/sectorul I*, a acelor resturi de locuire, unele întrerupte, dar suprapuse de altele, aparținând unor comunități umane locale sau alogene, demonstrează capacitățile șefului de șantier de cunoaștere aprofundată a caracteristicilor tuturor entităților umane care au locuit aici, și-au lăsat „amprenta” campamentelor în întreaga lor diversitate. dl. Gligor s-a dovedit a fi un fin stratigraf, dar asta se datorează cunoașterii detaliate a caracteristicilor fiecărei tip de locuire neo- eneolitică, până în epocile dacică și romană dintr-un larg spațiu geografic. Stabilirea „cronologiei”, mai întâi a ordinii locuirilor, de la cele mai vechi până la cele mai târzii (ne referim la perioadele pre- și protoistorice) demonstrează nu numai capacitatea de ordonare a descoperirilor arheologice, dar și o cultură arheologică generală, elemente care au stat la baza formării profesionale a lui Mihai Gligor, în calitate de doctorand al Universității din Alba Iulia și al Institutului de Arheologie Sistemică din același centru universitar și academic.

O atenție deosebită a acordat autorul lucrării structurilor de locuire, inclusiv sistemului de apărare (fortificații) (unde parcă am fi tentați să constatăm acribia profesionalismului, impus de conducătorul științific, dar acceptat și aplicat de autorul lucrării de față. Este evident că tratarea exhaustivă a caracteristicilor grupurilor culturale și a culturilor arheologice, identificate la *Lumea Nouă* prin nivele reale de locuire (stratigrafia arheologică) sau prin tehnocomplexe (inventarul litic, ceramic, complexe de cult, înmormântări etc.) se impunea ca o necesitate obiectivă într-un demers științific valoros, de care autorul lucrării de față s-a achitat, credem noi, într-o manieră deosebită, contribuind nu numai la cunoașterea aspectelor arheologice evidențiate corect într-o stațiune pluristratificată, dar și la posibila generalizare a metodologiei de lucru, de analiză, chiar de sinteză pentru alți arheologi și pentru alte stațiuni cu stratigrafie identică sau deosebită (în ceea ce privește amploarea locuirilor umane pre- și protoistorice). În acest sens, suntem convinși că o reeditare a Tratatului de Istoria Românilor sau redactarea oricărei sinteze a istoriei naționale va trebui, în mod obiectiv, să ia în considerație concluziile științifice atât de valoroase ale acestei lucrări.

Vom trece peste analiza atât de detaliată a tehnicilor de ornamentare, a stilurilor decorative, pe care autorul lucrării le-a prezentat pe criterii extrem de bine stabilite, și pe baza cărora au fost stabilite fazele de evoluție a

grupului cultural *Lumea Nouă*, ca și încheierile sale privind evidențierea aspectelor proprii acestei civilizații a neoliticului dezvoltat, ca și peste evidențierea caracteristicilor arheologice (a *achizițiilor* culturale și tehnologice) ale celorlalte culturi și grupuri culturale identificate în stațiunea arheologică de la *Lumea Nouă*, și ne vom opri asupra elementelor de viață spirituală a comunităților preistorice prezente în stațiunea arheologică menționată. Ne referim nu numai la prezentarea (poate puțin prea sumară) a prezenței obiectelor de podoabă, confecționate din cochilii de *Spondylus gaederopus* și *Glycymeris* (vehiculate din spații geografice îndepărtate) și folosite, credem noi, nu numai ca bunuri de prestigiu, dar mai ales pentru posibilele lor semnificații de spiritualitate. Autorul a prezentat un adevărat parcurs al prezenței podoabelor realizate din specia *Spondylus* în numeroase necropole aparținând culturii ceramicii liniare, unde depunerea lor în cadrul inventarului funerar a fost considerată ca reprezentând bunuri de prestigiu. Credem că este de apreciat faptul că autorul nu-și asumă rezultate ale cercetărilor și interpretărilor interdisciplinare, ci face apel la specialiștii în domeniu. Ne referim la monumentală lucrare a colegului Corneliu Beldiman, *Industria materiilor dure animale din preistoria României*, Pro Universitaria, București, 2007. Dar M. Gligor a preluat, în cadrul unor determinări specifice propriului demers științific informațiile la care facem apel, pe culturi arheologice și stațiuni sau nivele de locuire, căci spune autorul volumului supus prezentării noastre: „se constată expresivitatea scăzută a industriei pe materii dure animale, această caracteristică pare să marcheze specificul culturilor Vinča, Petrești și al grupului cultural Foeni, și se datorează aplicării unor scheme de confecționare standardizate, în general simple, „recurgând la procedee elementare, cu grad mic de combinare” (p. 101).

În același context arheologic și de natură culturală încadrăm și descoperirile din domeniul riturilor și ritualurilor funerare, care, prin prezentarea lor atât de bine realizată, de mare valoare științifică, aduc contribuții de o importanță istorică deosebită cu privire la viața spirituală a comunităților umane readuse la viață prin excelența lucrare elaborată de Mihai Gligor. Sugerăm autorului o analiză mult mai detaliată a acestor aspecte, pentru care îi putem acorda un spațiu tipografic substanțial într-un volum special, pe care îl pregătim în vara acestui an.

Un capitol important este rezervat plasticiei din lut ars, pe care autorul volumului prezentat o analizează în cadrul culturilor arheologice ale spațiului geografic luat în considerație, dar și pe criterii tipologice, cu necesara luare în considerație a unor posibile relații interculturale.

În aceeași categorie de elemente de profundă spiritualitate sunt incluse ruterile și ritualurile funerare, « evenimente controlate și conduse, de obicei, de un număr limitat de indivizi și interpretate pentru o audiență prezentă la eveniment ... formă de acțiune publică, o dramă socială proiectată și condusă de cei vii » (p. 117).

Într-un succint, dar foarte cuprinzător capitol (VII) de *Considerații generale și Concluzii*, autorul acestui

volum de mare interes pentru Preistoria României se referă la elementele esențiale ale locuirilor de la Alba Iulia-*Lumea Nouă*, cu întreaga încărcătură de informații reieșite din stratigrafia verticală și orizontală, cu identificarea nu numai a succesiunii nivelelor și complexelor de locuire, ci și a dinamicii acestora, tipurile de locuințe, amplasarea lor inclusiv în funcție de palierele cronologice și de caracteristicile terasei a doua a Mureșului. Sunt foarte importante, după opinia noastră, elementele unor posibile fortificații, inclusiv cu scopuri ritualice (săpăturile din 2003 și 2005). Un foarte bogat și diversificat material arheologic, cu complexe de locuire sau ritualice (de cult, înmormântări etc.) clasează acest obiectiv arheologic printre cele mai importante din această parte a Țării, iar legăturile pe care autorul volumului le-a stabilit cu alte culturi sau grupuri culturale (inclusiv prezența pieselor de podoabă din scoica *Spondylus gaederopus*) demonstrează existența unor intense contacte inter-comunitare sau de

schimb. Apelul la cercetările interdisciplinare a adus contribuții deosebit de importante privind tehnologia preistorică în domeniul ceramicii, dar și cu privire la cultivarea plantelor, cu referire la *Triticum aestivum* din specia *Cerealia*. Folosirea datelor de cronologie absolută (C14 și Termoluminiscentă) este de natură să stabilească cu și mai multă pregnanță rolul și importanța studiilor interdisciplinare în cercetarea exhaustivă a unei stațiuni preistorice, cu rezultate deosebit de importante. În sfârșit, demersul științific al dlui Mihai Gligor, finalizat prin acest prestigios volum, îl reprezintă introducerea tuturor descoperirilor de factură pluridisciplinară în circuitul științific, spre beneficiul tuturor specialiștilor din România și din alte țări, căci consistentul rezumat (p. 215–253, inclusiv lista ilustrației, p. 253–263) face lucrarea accesibilă specialiștilor cunoscători ai limbii engleze.

VASILE CHIRICA

Salz – Reich. 7000 Jahre Hallstatt, Hrsg. ANTON KERN, KERSTIN KOWARIK, ANDREAS W. RAUSCH, HANS RESCHREITER (*Veröffentlichungen der Prähistorischen Abteilung*, 2), Verlag des Naturhistorischen Museums Wien, Viena, 2008, 239 p.

Investigațiile legate de exploatarea, valorificarea și comercializarea sării de-a lungul preistoriei și antichității, pentru care se constată un interes special în ultimele decenii la nivel european (cf., între altele, studiul dens la reputatului bizantinist vienez Johannes Koder, *Salz – Anmerkungen zu Wortbedeutung und Realie*, în *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von Günther S. Henrich und Klaus-Peter Matschke*, ed. S. Kolditz și R. C. Müller, Leipzig, 2005, p. 39–49), inclusiv la cercetătorii români (cf. D. Ciobanu, *Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I–XIII e.n.) în spațiul carpato-dunărean*, Buzău, 2002; *Sarea, timpul și omul*, edit. V. Căvruc și A. Chiricescu, Sfântu Gheorghe, 2006; *L'exploitation du sel à travers le temps*, edit. D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller și J. Chapman, Piatra-Neamț, 2007; M. Alexianu, O. Weller, R. Brigand, *Izvoarele de apă sărată din Moldova subcarpatică. Cercetări etnoarheologice*, Iași, 2007; *Sarea de la prezent la trecut*, edit. D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn, Piatra-Neamț, 2008), și-au găsit concretizarea într-un recent volum inserat în noua serie de publicații cu profil arheologic, inițiată de una din cele mai prestigioase unități muzeale de pe plan mondial: Naturhistorisches Museum din capitala Austriei. Volumul îi are drept editori pe Anton Kern, directorul Secției de Preistorie a muzeului, pe Kerstin Kowarik și Hans Reschreiter, angajați ai aceleiași instituții, și pe Andreas W. Rausch, vechi colaborator al muzeului vienez, toți patru implicați în săpăturile cu caracter sistematic din celebra așezare și necropolă.

Autorii lucrării și-au propus să evidențieze sintetic anvergura cercetărilor de la Hallstatt, de la cele mai vechi, inițiate spre mijlocul secolului al XIX-lea, și până la cele în curs de derulare. Cu toate că este redactată după norme strict științifice, aceasta prezintă atractivitate și pentru un public mai larg, întrucât conține un material ilustrativ extrem de expresiv și variat, de o excelentă

calitate, dar și pentru că oferă reconstituiri de ansambluri de locuire, saline, obiecte, țesături, succedate de un tabel cronologic (p. 226–227) și un glosar (p. 228–229). Volumul reunește un număr mare de studii de mică întindere ce dezbat concluziv o problemă diversă, aferentă cercetărilor cu caracter interdisciplinar efectuate în localitatea de pe malul lacului Eben, în cadrul căreia s-a apelat la arheozoologie, analize ADN, studii de polen, parazitologie, textile etc.

În cuvântul său introductiv, directorul general de la Naturhistorisches Museum, prof. dr. Bernd Löttsch (*Der Geschichte Leben einhauchen...*, p. 6–8), a subliniat importanța deosebită a reluării investigațiilor complexe, potrivit unor norme metodologice ultramoderne, de la Hallstatt și salută eforturile colaboratorilor săi de a întocmi un volum dedicat rezultatelor obținute până în prezent (p. 6–8). La materializarea acestor demersuri a contribuit conducerea Salinelor Austria prin consistentul sprijin financiar acordat muzeului vienez, cu atât mai mult cu cât întreprinderea menționată continuă de mult timp exploatarea depunerilor salifere din zonă, de pe urma căreia obține venituri substanțiale (S. Maix, P. Duval, E. Gaisbauer, *7000 Jahre Salz aus Hallstatt*, p. 9). Prezența bogatelor saline la Hallstatt explică prosperitatea comunităților umane locale, care au avut mult de câștigat de pe urma comercializării sării, substanță indispensabilă pentru alimentația omului și hrana animalelor, ceea ce au notificat lapidar editorii volumului chiar în titlul textului lor introductiv: „bogați în sare și bogați datorită sării (A. Kern, K. Kowarik, H. Reschreiter, A. W. Rausch, *Reich an Salz und reich durch Salz*, p. 10).

Cea mai veche consemnare scrisă asupra exploatării sării de la Hallstatt datează din anul 1311, aceasta fiind atestată într-un privilegiu acordat comunității locale de către regina Elisabeta. Lucrările pentru valorificarea zăcămintelor salifere au dus la identificarea unor vestigii

arheologice, ajunse în 1607 în colecția privată a împăratului Rudolf II (K. Kowarik și H. Reschreiter, „*Der Tradition verpflichtet, dem Fortschritt zugetan*”, p. 26; A. Kern, *Die Entdeckung des Gräberfeldes*, p. 116).

Informații asupra unor descoperiri provenind din localitatea de pe malul lacului Eben au fost înregistrate într-o cronică asupra masivului local de sare datorată lui Johann B. Riezinger, care, între 1687 și 1707, avusese responsabilități aferente explorării depunerilor salifere. Între aceste descoperiri s-a numărat un schelet și un vârf de lance. În deceniile următoare, la Hallstatt au fost recuperate și alte piese arheologice, ceea ce a stimulat interesul pentru vestigiile din localitate, astfel că, între 1846 și 1863, un specialist în mine, Johann Georg Ramsauer, a întreprins săpături cu caracter sistematic, dezvelind 980 de morminte, pentru ca materialele recuperate să fie trimise în mare parte la Cabinetul Imperial de Monede și Antichități de la Viena. Ecoul marcant stârnit de această epatantă descoperire a determinat și pe alte persoane interesate în cunoașterea trecutului să se implice în continuarea săpăturilor de la Hallstatt în conformitate cu o metodologie mai evoluată de excavare: Gustav Schubert și Eduard von Sacken în 1864, Bartholomeus Hutter între 1868 și 1874, Gustav Schubert și Josef Stapf între 1871 și 1876, Josef Stapf și Ferdinand von Hochstetter în 1877–1878, Franz von Hauer, Josef Szombathy și Bartholomeus Hutter în 1866, Isidor Engl în 1884, Maria von Windischgrätz, ducesă de Mecklenburg, în 1907, Josef Bayer în 1928 și Friedrich Morton în 1937–1938 (A. Kern, *Die Entdeckung des Gräberfeldes*, p. 116–119).

Cercetătorilor care au obținut rezultatele cele mai semnificative în cadrul săpăturilor li s-au dedicat succinte medalioane biografice: Johann Georg Ramsauer (1795–1874), Isidor Franz Engl (1832–1918), ducesa de Mecklenburg (1856–1929) și Friedrich Morton (1890–1969) (A. Kern, *Die wichtigsten Ausgräber*, p. 148–155). Prima lucrare în care s-au valorificat descoperirile de la Hallstatt a fost publicată de Josef Gaisberger în 1848, fiind prezentate 58 de morminte. În anii următori s-a continuat punerea în valoare a rezultatelor cercetărilor, un moment de referință în acest sens reprezentând monografia *Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthümer* a lui Eduard von Sacken, apărută la Viena în 1868, care s-a bucurat de o bună primire în lumea savantă. Relevanța complexelor funerare descoperite l-a determinat în 1874 pe arheologul suedez Hans Hildebrand să introducă noțiunea de *Cultură Hallstatt*, desemnând prima epocă a fierului, conceptul impunându-se în mod peren în literatura de specialitate.

Reluarea cercetărilor din necropola din preajma Alpilor din perioada postbelică s-a datorat, cum se întâmplă adesea în domeniul arheologiei, unor săpături cu alte rosturi decât cele de natură științifică: excavarea unui canal destinat amplasării de conducte în zona cimitirului din epoca fierului a impus în 1993 și 1994 supravegherea lucrărilor asumată de un colectiv de la Secția de Preistorie de la Naturhistorisches Museum. De la săpăturile de salvare s-a ajuns în mod firesc la săpături cu caracter sistematic, astfel că până în 2007 au fost dezvelite alte 98 de morminte preistorice, ceea ce ridică

numărul total al complexelor funerare identificate la Hallstatt până în prezent la circa 1500.

Potrivit unor estimări prealabile, necropola ar putea cuprinde circa 5 000–6 000 de morminte, ceea ce este cu adevărat impresionant (A. Kern, *Die neuen Ausgrabungen des Naturhistorisches Museum Wien*, p. 120–121). Marea majoritate a mormintelor cercetate erau de înhumăție, proporția celor de incinerăție fiind redusă. Cele mai multe dintre acestea se încadrează din punct de vedere cronologic pe parcursul a circa patru secole, care corespund culturii hallstattiene, datată în linii generale între 800 și 400 î. n. e. Creștinismul. Cele mai timpurii morminte aparțin sfârșitului epocii bronzului (circa 800 î. n. e.), iar cele mai noi sunt aferente celei de-a doua epoci a fierului, adică perioadei celtice. Necropola se remarcă nu numai prin extensie, ci și prin bogăția deosebită a inventarului funerar, cuprinzând piese lucrate în mediul local, dar și numeroase importuri, desigur rod al comerțului fructuos cu regiunile înconjurătoare (A. Kern, *Die Archäologie des Gräberfeldes*, p. 124–135).

Din totalul scheletelor descoperite, numai 215 au parvenit specialiștilor pentru a fi examinate din punct de vedere antropologic. Dintre acestea, 81% au aparținut unor adulți, în vreme ce 19% nu atinseseră vârsta adultă (D. Pany, *Die Bevölkerung des Hallstätter Hochtales in der Älteren Eisenzeit*, p. 136–138). În ceea ce ne privește, avem suspiciuni că respectivele procente ar reflecta situația reală, întrucât presupunem că multe schelete de copii, având oasele mai friabile, nu s-au păstrat pentru a putea fi examinate. După cum indică investigațiile antropologice, făcute pe subiecți recuperați din niveluri corespunzătoare preistoriei, antichității și evului mediu din continentul european, mortalitatea infantilă producea grave perturbații în echilibrul demografic, astfel că procentajul copiilor și adolescenților decedați depășea de regulă cel puțin o treime din totalul membrilor colectivităților.

Echipa de specialiști vienezi care colaborează la săpăturile sistematice de la Hallstatt s-a preocupat să găsească o explicație plauzibilă pentru cauzele ce au condus la încetarea cvasitotală a locuirii la sfârșitul primei epoci a fierului, care a întrerupt și utilizarea necropolei corespunzătoare. Potrivit opiniilor exprimate, în momentul respectiv s-ar fi produs masive alunecări de teren, cu consecințe catastrofale pentru locuitorii din zonă, grohotișul prăvălit de pe pantele munților acoperindu-le casele și salinele (D. Ehret, *Das Ende des hallstattzeitlichen Berghaus*, p. 158–159).

În perioadele ulterioare, locuirea de pe malul lacului Eben s-a reînfripat, fără să aibă însă nici pe departe amploarea din prima epocă a fierului. Odată cu extinderea hegemoniei Romei la nord de Alpi și cu constituirea provinciei Noricum, în zonă a apărut o mică așezare, al cărei nume nu ne-a parvenit. Cercetările din anii interbelici și postbelici au surprins urme sugestive pentru stăpânirea romană, constând din locuințe din piatră, cu olane pentru încălzire sub podea și cu pereții pictați, având drept inventar ceramică (*terra sigillata*) și vase din sticlă din secolele II–III (R. Igl, *Römische Spuren in Hallstatt*, p. 176–179).

Pentru secolele V–XIII nu există izvoare arheologice și istorice care să ateste exploatarea zăcămintelor salifere

de la Hallstatt, cu toate că din zonă nu lipsesc resturi de locuire din epoca marilor migrații și din evul mediu timpuriu (D. Russ, *Das Frühmittelalter im Salzkammergut*, p. 186–189). După cum am mai notificat, de-abia în 1311 apar informații despre preocupările privind extragerea sării, continuate neîntrerupt până astăzi (H. J. Urstöger, *Von 1311 bis heute*, p. 190–195).

Pe lângă investigarea în continuare a necropolei, echipa de specialiști de la Naturhistorisches Museum și-a propus să se ocupe în mod special și de cercetarea modului de exploatare a sării în vechime, urmărind traseele forajelor în depunerile salifere și dispunerea salinelor, prin utilizarea unor metodologii moderne de cercetare de

factură pluridisciplinară, având în multe privințe caracter de pionierat (H. Reschreiter și K. Kowarik, *Forschungen unter Tage*, p. 202; K. Löcker, *Dokumentation der Funde*, p. 204–205). Prin aceasta relevanța cercetărilor în renumita așezare și necropolă de la Hallstatt a sporit considerabil, astfel că volumul care li s-a dedicat este mai mult decât binevenit. Nu ne rămâne decât să subscriem la precizarea pe care Berndt Lötsch o face chiar la începutul cuvântului său introductiv: „Această carte trebuia să fi fost scrisă” (p. 6).

VICTOR SPINEI

ION NICULIȚĂ, AUREL ZANOCI, TUDOR ARNĂUT, *Habitatul din mileniul I a. Ch. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*, Biblioteca Tyrageția, XVIII, Chișinău, 2008, 408 p.

Deși renumit de mult timp, pentru importanța sa în cunoașterea evoluției societății omenești din ultimul mileniu î. Hr., complexul de așezări fortificate din zona Nistrului Mijlociu nu a beneficiat de cercetări de mai mare amploare decât în ultimii ani. Până la această dată, datorită cercetărilor de teren și a unor descoperiri sporadice efectuate la Saharna-Revechin, a intrat în literatura de specialitate conceptul de cultură *Saharna-Soloncenii*. În decursul anilor, mai multe obiective din această zonă au fost menționate sporadic în rapoartele întocmite asupra cercetărilor de suprafață sau a unor mici sondaje, efectuate în mai multe etape de un neobosit căutător al unor vechi situri preistorice în spațiul pruto-nistean, G. D. Smimov. Mai multe date s-au obținut prin investigațiile de teren ale arheologului Ion Hâncu, pasionat de trecutul plaiurilor natale, și mai târziu, prin săpăturile arheologice sistematice ale unor tineri arheologi, care au înțeles și apreciat importanța deosebită a cercetărilor în această zonă. Ca urmare a acestor ultime investigații a apărut și primul volum, cu caracter monografic, referitor la săpăturile arheologice din anii 2001–2008.

Volumul, cu numărul XVIII din seria Biblioteca „Tyrageția”, este dedicat celor mai importante obiective din regiunea Nistrului Mijlociu, anume din zona satului Saharna, raionul Rezina. Acesta cuprinde patru capitole distincte referitoare la tot atâtea situri arheologice investigate de cei trei autori, distinși profesori la Universitatea de Stat din Chișinău, Republica Moldova.

Cercetările de amploare efectuate într-o perioadă de timp record, ținând cont de întinderea zonei investigate, materializate prin acest volum, au menirea să pună la dispoziția specialiștilor și a tuturor celor interesați, un bogat și variat material arheologic, care să contribuie la o mai bună încadrare cronologică și culturală a vestigiilor din marele complex de așezări de la Saharna.

Cele patru obiective, Saharna Mică, Saharna Mare, Saharna-Dealul Mănăstirii și Saharna „La Șanț”, aflate pe promontorii stâncoase de pe malul stâng al Nistrului, sunt așezări întărite, separate între ele de văi adânci și mici pârâiașe, posibile căi de acces la cursul Nistrului din imediata apropiere. Amplasarea lor în plan este sugestiv

ilustrată la foto.1, cu vederea de ansamblu și ridicarea topografică a regiunii respective.

Capitolul I cuprinde un raport amplu asupra săpăturilor arheologice din anii 2003–2007 de la Saharna Mică, prin care s-a cercetat o așezare hallstattiană timpurie, suprapusă parțial de resturi sporadice aparținând unei așezări tracogetice. Din prima așezare au fost cercetate trei complexe de locuire, cu material specific hallstattului timpuriu și șase gropi. Inventarul arheologic format din ceramică lucrată cu mâna, cu forme și decor caracteristice secolelor XII–X/IX î.Hr., are numeroase analogii în obiective din regiunile est-carpătice aparținând grupului de monumente cu ceramică incizată Noua–Coslogeni–Tămăoani–Babadag I.

Așezarea tracogetică de la Saharna Mică, cu fortificațiile sale specifice, a făcut obiectul și a unor cercetări mai vechi, care nu au fost încă integral publicate. Reluarea săpăturilor a avut ca scop cercetarea atentă a sistemului defensiv, format din val și șanț adiacent, care delimitează o suprafață din promontoriu reprezentând incinta centrală, sistem amplificat prin amplasarea la exterior a unui „bastion” de formă oval-alungită. Valul format din mai multe straturi succesive de nisip, cernoziom, bârne de lemn și pietre, avea în partea exterioară o bermă lată pe care a fost construit un perete din lut și piatră, lipit de exteriorul valului, pentru a-l proteja. Pe baza materialului ceramic aflat în diferite straturi ale valului și mai ales din nivelul de călcare de la baza sa, se consideră că acesta a fost realizat în perioada secolelor VII–V î. Hr. Un interes deosebit prezintă cercetarea unor complexe din incinta cetății, a celor patru locuințe de suprafață, 19 gropi, un complex ceramic și un cuptor. Locuințele, din care s-au păstrat fragmente de lut ars, pietre, lemn carbonizat și cenușă, aveau forme rectangulare și adâncimi de circa 0,25m. Aglomerațiile de fragmente de lut ars cu o crustă arsă și foarte dură, indică resturile unui cuptor de formă relativ ovală. Din locuințe și din gropi s-au recuperat diferite obiecte din lut ars, piatră și metal, podoabe și piese vestimentare, precum și ceramică lucrată la mână și la roată. Din punct de vedere cronologic, se remarcă faptul că incinta cetății

a fost populată mai mult în perioada secolelor V–IV precum și în vremea secolului al III-lea î. Hr.

Capitolul al II-lea descrie așezarea Saharna-Dealul Mănăstirii aflată pe un promontoriu din microzona din estul satului Saharna, unde G. Smirnov identificase un sit din perioada timpurie a epocii fierului.

Între anii 2005–2007 s-au efectuat aici trei secțiuni prin care s-au cercetat 13 gropi și un șanț care conțineau un material arheologic variat, reprezentând unelte, arme, piese de podoabă precum și fragmente de vase ceramice. S-a putut preciza un singur strat cultural care, conform tipologiei vaselor lucrate din pastă fină sau din pastă poroasă și pe bază de analogii culturale, aparține perioadei dintre secolele XI–VIII/VII î. Hr.

Capitolul al III-lea cuprinde raportul detaliat al săpăturilor de la punctul Saharna Mare, promontoriu stâncos de formă triunghiulară, delimitat din terasa înaltă a malului drept al Nistrului. Trei laturi ale acestuia sunt apărate natural de două defileuri ce se unesc în partea de vest a satului Saharna. Segmentul vulnerabil, de pe latura din sud a cetății, este puternic fortificat cu mai multe elemente cu caracter defensiv. Mai întâi a existat un șanț care se presupune că ar fi fost baza unei palisade mai vechi, abandonată la un moment dat, peste care s-a construit un mare val, cu lățimea, la bază între 20–23 m și înălțimea de 2,5–3,5 m, ce a putut fi observat pe o lungime de 385 m., el fiind dublat de un șanț exterior adânc de 3,2 m, de la nivelul antic de călcare, cu lățimea în partea de sus de circa 15 m. Eficacitatea acestui sistem a fost sporită cu ajutorul a trei bastioane amplasate în fața liniei defensive, unul în zona centrală iar celelalte în cele două capete ale valului, cu menirea de a întări flancurile de est și vest ale cetății. În dreptul celor trei bastioane au fost sesizate întreruperi în val, ceea ce presupune că scopul lor era tocmai apărarea suplimentară a intrărilor în cetate. Configurația straturilor, stabilită prin secționarea valului, a arătat un mod destul de elaborat în alcătuirea, mai ales a bazei sale, unde s-au folosit două paramente din bârne dispuse longitudinal și transversal, ce formau un fel de carcasa rectangulară, în care s-a tasat emplectonul format din nisip, bârne arse, cenușă, pietre și lut. Anumite resturi de pe berma exterioară au presupus existența unei construcții, constituită dintr-o suprastructură din pământ și lemn, care proteja alunecările spre șanț sau chiar împotriva unui eventual incendiu. Cât privește construcția celor trei bastioane, relativ asemănătoare, s-a constatat că ele constau dintr-un val în formă de potcoavă, care a fost construit pe un pavaj din lemn în care s-au fixat bârne verticale sau înclinate, pentru o mai bună fixare a umpluturii de pământ. La fel ca și la valul principal, bastionul central și cel din sud-est aveau o bermă pe care s-au descoperit bârne carbonizate și arsură de la o construcție de protejare a pantei exterioare a valului. Spre deosebire de bastionul central, care se află separat de valul cetății, apărând o eventuală intrare în cetate (prin șanț ?, după cum se poate înțelege din schița de la Fig. 91/2), bastionul de sud-est este prins cu un capăt de valul principal, lăsând accesul spre intrare doar printr-un șanț a cărui capăt se oprește brusc. Este neclar în ce scop este

întrerupt în acest loc șanțul cetății, și modul în care apărătorii din bastion aveau acces în cetate, întrucât în cele trei locuri de acces, nu s-au descoperit eventuale resturi ale unui pod.

În ceea ce privește inventarul arheologic, aflat în umplutura valurilor și a șanțurilor, s-a constatat că el este relativ asemănător, putând fi datat după tipologia ceramicii (caracteristică culturii hallstattiene timpurii de tip Cozia-Saharna), în secolele IX–VIII î. Hr. Aceeași categorie ceramică s-a descoperit și în incinta cetății, într-un strat relativ superficial, peste care s-a documentat un nivel aparținând civilizației traco-getice. Acest ultim nivel este bine ilustrat prin descoperirea a 63 de complexe, care din punct de vedere cronologic pot fi atribuite unei perioade îndelungate, anume secolele VII–II î. Hr. S-au cercetat două locuințe, un cuptor, nouă vetre și 51 de gropi. Locuințele de suprafață, aflate la circa 0,40 m adâncime, prezintă resturi puține constând din arsură cu urme de nuiel sau bârne carbonizate și fragmente de vatră. Materialele cuprinse în aceste complexe, se încadrează în secolele IV–III î. Hr. deși unele au și caracteristici mai vechi. Cuptorul, descoperit izolat, avea formă ovală, vatră formată din pietre lipite cu lut și boltă păstrată parțial. Cele nouă vetre exterioare au fost construite simplu pe o bază de pietriș, având un strat netezit și ars, de formă rotundă sau ovală, vatra numărul nouă având și un rest de gardină, iar vatra numărul trei, un cerc incizat (decor ?). În preajma lor se aflau fragmente de vase de factură getică.

Ca și în alte așezări din aceeași perioadă, la Saharna Mare s-a descoperit un număr mare de gropi, care în cea mai mare parte conțineau resturi ceramice diverse, predominând cele din secolele IV–III î. Hr. perioadă de maximă funcționare a locuirii de pe cetate. Inventarul arheologic, în general, constă din unelte din fier (lamă de cuțit, daltă), os (plăsele) și corn, cute și rășnițe din piatră, fusaiole și lingură de turnat metale, din lut. S-au mai descoperit arme (vârfuri de săgeți și de lance), piese de harnașament și podoabe vestimentare. Se remarcă un sceptor de cuarțit negru, considerat a fi o piesă cu semnificație cultică, precum și două statuete antropomorfe și una zoomorfă. Inventarul ceramic este reprezentat de mai multe tipuri de vase lucrate cu mâna sau la roată, autohtone și de import (amfore din Chios, Mende, Thasos, Heracleia Pontică, Peparethos, Sinope, Chersonesos, Cnidos, Soloha I și Cos), care se datează între secolele V–II î. Hr. Din prezentarea materialelor descoperite, prin analogii cu multe alte așezări fortificate sau deschise, la Saharna Mare s-au identificat cronologic două straturi distincte, unul din perioada secolelor XI–VII/VI și altul din secolele V–III î. Hr.

Un alt obiectiv cercetat parțial în anii 2006–2008, cel de la locul numit „La Șanț” aflat la sud de Saharna Mare, este prezentat în capitolul al IV-lea. Aici s-a observat existența a două incinte fortificate, una de formă poligonală, fortificată atât natural cât și artificial, și o alta, semiovală aflată în extremitatea de nord-est a primei incinte, ambele considerate drept spații de refugiu (nu se menționează prin ce sunt delimitate). Sistemul lor de apărare constă dintr-un șanț și un val mult aplatizat, din

care s-a păstrat un șir de gropi, pietre, sol ars și fragmente de bârne carbonizate, precum și urme ale unei palisade umplută cu pietre și pământ. În zona centrală au fost atestate urme de construcții din lemn, pământ și piatră, resturile unui cuptor, gropi și diferite resturi, în special ceramică autohtonă și de import. Prin săpăturile respective s-au mai recuperat o lamă de cuțit, o spatulă din os, fusaiole, săgeți din bronz și o mărgică. Intregul inventar se datează în secolele IV–III î. Hr.

În capitolul rezervat concluziilor, autorii comentează probleme de periodizare și încadrare cultural-cronologică, a tuturor monumentelor din preajma satului Saharna (raionul Rezina). Astfel, prin prezentarea în ansamblu a tuturor siturilor cercetate, într-un areal relativ bine delimitat, s-a putut constata evoluția civilizației omenesti, într-o perioadă de timp îndelungată, începând din ultima fază a civilizației bronzului și până la deplina cristalizare a civilizației traco-geice. Timp de peste 1 000 de ani, aproape pe același loc, s-au perindat diferite culturi și aspecte culturale, Noua–Coslogeni–Tămăoani–Babadag I, urmate de aspecte Cozia-Saharna și Basarabi–Șoldănești, care se prelungesc până în secolul VII î. Hr. După această perioadă, pe același loc la Saharna Mică, Saharna Mare și Saharna „La Șanț” apar primele cetăți fortificate, aproximativ în același mod cu cele precedente, prevăzute cu valuri mari de pământ și șanțuri adiacente, având și unele aspecte particulare, observate și la alte obiective contemporane,

amplasate în general pe promontorii înalte, ca cele de la Butuceni, Potârca, Măscăuți, Cotnari, Stăncești, Beidaud și altele. În toate aceste obiective, cu unele excepții, menționate de autori în concluzii, spre sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al II-lea î. Hr., lipsa urmelor materiale indică abandonarea fortificațiilor și apariția unui alt tip de așezare, civilă, în care se dezvoltă noi aspecte ale aceleiași civilizații, având relații și legături cu alte culturi din vecinătate.

Importantele descoperiri din cele patru obiective sunt prezentate într-un catalog special în care s-au menționat datele tehnice pentru fiecare piesă și unde a fost cazul, unele referiri bibliografice.

Bibliografia generală, lista abrevierilor, rezumatul și lista figurilor în limba engleză, încheie 218 pagini de text urmat de 191 planșe cu fotografii și desene de bună calitate, 30 planșe foto cu aspecte de șantier și nouă planuri de săpături.

Apariția acestui volum constituie un eveniment important în activitatea de cercetare a marilor obiective arheologice existente de-a lungul marilor drumuri ale antichității de pe văile râurilor Nistru, Prut și Siret. Cartea va fi de mare interes pentru cei ce studiază această întinsă perioadă a istoriei, analizată atent cu multă competență și pasiune, de cei trei autori, eminenți cercetători și profesori la Universitatea de Stat din Chișinău.

SILVIA TEODOR

VASILE URSACHI, *Săbăoani. Monografie arheologică*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007, 585 p.

Recent, în literatura de specialitate și-a făcut apariția o nouă monografie arheologică privind cercetările arheologice de la Săbăoani, județul Neamț. Cartea valorifică rezultatele săpăturilor din anii 1965–2007, dintr-o zonă intens populată, de la confluența râurilor Siret și Moldova, unde autorul a întreprins mai bine de patru decenii o migăloasă activitate științifică. Interesul aparte de care trebuie să se bucure această lucrare este alimentat de gama largă de obiective descoperite în situl menționat, precum vestigii din eneolitic – cultura *Cucuteni*, epoca bronzului – cultura *Noua*, prima și a doua epocă a fierului (*Hallstatt* și *La Tène*), epoca romană (secolele II–IV d. Hr.), evul mediu timpuriu, dezvoltat și târziu. Gama vastă, diversă și impresionantă de materiale arheologice (obiecte din os, lut, piatră, metal), aparținând epocilor amintite, a necesitat o împărțire strictă a descoperirilor arheologice, astfel că primul volum al seriei cuprinde toate așezările de la Săbăoani, ulterior, volumul doi va trata cele patru necropole din epoca bronzului și din secolele II–IV, iar cel de-al treilea cimitirul și biserica din secolele XIV–XVII.

Cunoscute de către specialiști, prin intermediul sesiunilor științifice, articolelor, cataloagelor sau expozițiilor itinerante, rezultatele de la Săbăoani erau așteptate sub o formă încheagată, unitară și finală. Editat cu sprijinul Agenției Naționale pentru Cercetare Științifică, primul volum este monumental, din cele 585 de pagini, 234 sunt text, iar restul planșe (desene și fotografii).

Experiența acumulată în timp de autor se observă în modul riguros și simetric de structurare a monografiei, care permite urmărirea și înțelegerea cu ușurință a tematicii, descrierea așezărilor și a inventarelor acestora păstrând același format. Astfel, în cazul stațiunilor, din cele trei puncte *La Izlaz*, *La Izvoare Nord* și *La Bisericuță II*, subcapitolele descriu metodele de lucru (secțiuni, casete), nivelele stratigrafice, tipurile de locuințe, gropile, cuptoarele și inventarele, precum unelte și arme, obiecte de podoabă, port, cult, uz casnic, iar la final ceramica (la mână, la roată și de import).

Cele șase capitole ale lucrării sunt precedate de o prefață (semnată Ion Ioniță) și un cuvânt înainte al autorului, despre realizări și intenții, prezente și viitoare, iar la final este situat indicele geografic și de persoane (întocmit de Alexandrina Ioniță), urmat de anexe (figuri, 1–33 și planșe, 1–316).

Prefațate de o descoperire întâmplătoare, din 1963 (o garnitură romană din piese de harnașament, de paradă, din bronz, placate cu foițe de argint – un unicat pentru secolele II–III d.Hr.), săpăturile arheologice de la Săbăoani, desfășurate potrivit autorului între 1965–2007 (însă, cercetările s-au finalizat mai devreme, în 2003, iar perioada respectivă include și prelucrarea-interpretarea materialului, deoarece monografia are anul publicării 2007), au vizat trei puncte diferite, dar aflate la distanțe mici, unele de altele. De altfel, **situația geografică** a localității în cauză, descrisă în primul capitol, explică

condițiile propice care au permis popularea, aproape neîntreruptă a zonei, din preistorie și până în prezent (chiar dacă astăzi, vatra satului se află la circa 1,5–2 km spre vest de vechiul amplasament), fapt demonstrat prin succesiunea așezărilor arheologice, din perimetrul fostei vetre, numită de localnici *La Berindești*.

Capitolul II dezvăluie intențiile autorului, prin intermediul titlului, istoricul cercetărilor, nelipsit din orice monografie arheologică, util specialiștilor prin menționarea etapizată a cercetării regiunii de pe terasa superioară a Siretului. Din cei 42 de ani (1965–2007), cercetătorul V. Ursachi a săpat cu intermitențe, determinate de lipsa fondurilor și nu din propria voință, însă campaniile din anii 1965–1968, 1987–1992, 1994–1997, 2001 și 2003 au fost îndeajuns pentru conturarea unei imagini de ansamblu și reconstituirii modului în care a fost locuită în trecut această regiune. Lucrările de ordin administrativ au distrus o mare parte din suprafața sitului și implicit din vestigiile acestuia, împiedicând efectuarea unei cercetări exhaustive. Totuși, în perimetrul neatins, rezultatele nu au întârziat să apară, autorul descoperind în tot acest timp așezări și necropole, din eneolitic, epoca bronzului, Hallstatt, La Tène, secolele II–IV, VI–VII, VIII–X, un sat, o biserică din piatră, precum și cel mai mare cimitir medieval din țară, cu peste 1500 de morminte, din secolele XIV–XVII. Multitudinea obiectivelor arheologice și cercetarea lor, de regulă în paralel, denotă volumul major de muncă și implicit dificultatea lucrărilor. Materialele acestui sit au contribuit la îmbogățirea patrimoniului cultural local, fiind capitole semnificative din expoziția permanentă a Muzeului de Istorie Roman. Valorificarea lor a permis cunoașterea unei părți însemnate din istoria locală a româșcanilor.

Conținutul capitolului III, descrierea săpăturilor, înlesnește accesul la stațiunile arheologice prin amănuntele oferite de autor. Așezările sunt descrise pe fiecare punct în parte (*La Izlaz*, *La Izvoare Nord* și *La Bisericuță II*), iar subcapitolele au în vedere metoda de lucru (secțiuni, case), informațiile stratigrafice și datele furnizate de complexe închise (locuințe, gropi, cuptoare).

Din punct de vedere stratigrafic, *La Izlaz* au fost găsite fragmente ceramice din mai multe epoci (eneolitic, bronz, prima epocă a fierului, secolele II–III și XIV–XVII), nivele culturale confirmate ulterior prin complexe închise, însă fără vestigii notabile pentru epoca bronzului și perioadă hallstattiană.

În consecință, cele 27 de secțiuni au permis descoperirea a două tipuri de locuințe, unele de suprafață – 7 (patru eneolitice și trei din secolele II–III) și altele adâncite – 24 (bordeie fiind termenul preferat de autor, chiar dacă recunoaște că adâncite s-ar apropia „mai mult de adevăr”), specifice secolelor II–III (6), VI–VII (12) și XIV–XVI (6), principalul element de datare fiind ceramica. Cele 60 de gropi, cu diverse scopuri (provizii, menajere, cult), aparțin îndeosebi dacilor liberi (36), apoi secolelor VI–VII (1), XIV–XVI (19) și cu mici excepții perioadei hallstattiene (numai trei gropi-Gr. 22, 35, 44) și secolului IV (o singură groapă – Gr.55). De remarcă, pentru acest punct, sunt conductele de apă care aveau o importanță majoră (în preajmă fiind izvoare cu debit

mare), alimentând, potrivit autorului, așezarea medievală, biserica și posibil morile din zonă.

Al doilea punct, *La Izvoare Nord*, amplasat la 150–200 m nord de cel anterior, a fost preferat datorită sursei bogate de apă. Stratigrafic s-au depistat mai multe nivele culturale, din eneolitic, bronz, prima epocă a fierului, secolele II–III, IV, VI–VII și XIV–XVII. Ca metodă de lucru au fost utilizate secțiunile (4 la număr) și o casetă, descoperindu-se tot două tipuri de locuințe, de suprafață și adâncite (bordeie). Ambele tipuri sunt argumente pentru o parte din straturile culturale, precum locuințele de suprafață din eneolitic, secolele II–III, XV–XVII (câte una pentru fiecare perioadă) și locuințele adâncite din secolele II–III (2), IV (2), XIV–XVII (1). Restul nivelelor menționate se bazează doar pe confirmări ceramice.

Cele 13 gropi, cu destinații diverse (menajere, pentru scos lut, de cult), aparțin secolelor II–III (8) și IV (4), una singură fiind din intervalul XV–XVI (Gr. 2). La categoria alte amenajări sunt trecute cuptoarele, vetrele deschise și o conductă de apă, ultima servind în aceleași scopuri ca cea din punctul *La Izlaz*, cu diferența că era mai mare. Cercetătorul V. Ursachi lansează ipoteza că pentru evul mediu, în preajma izvoarelor era o moară care folosea forța apei.

Ultimul punct, *La Bisericuță II* situat la 800 m sud de celelalte două descrise, a permis descoperirea unui complex medieval deosebit, compus dintr-o biserică de piatră și un cimitir de peste 1 500 de morminte. Responsabilul de șantier, V. Ursachi, a coordonat toate aceste lucrări, fiind susținut financiar și moral de reprezentanții în teritoriu ai Bisericii Romano-Catolice. De altfel, spectaculoasele rezultate obținute între 1988–2002 vor constitui subiectul celui de-al treilea volum al seriei arheologice, dedicată Săbăoanilor.

În apropierea complexului medieval a fost identificată o așezare din perioada secolelor II–III. Trasarea secțiunilor (6) a condus la găsirea sitului amintit, dar și la prezența unor materiale din eneolitic, epoca bronzului, secolele VI–VII și XV–XVII. Locuințele sunt puține pentru acest punct, doar una de suprafață (secolele II–III) și cinci adâncite (una specifică secolelor II–III și patru din perioada VI–VII). Pe lângă locuințe s-au depistat și 19 gropi, de provizii, cult, menajere sau pentru scos lut. Dintre acestea, doar trei sunt din epoca bronzului (Gr. 9, 16, 17), restul aparținând dacilor liberi. Vetrele și cuptoarele completează numărul complexelor de *La Bisericuță II*.

Conform monografiei, stațiunile din cele trei puncte descrise au nivele culturale similare, demonstrate prin intermediul materialelor arheologice (îndeosebi ceramică) sau prin complexe închise (locuințe, gropi, vetre, cuptoare, conducte de apă). Diferența este dată de consistența stratului de cultură, dintr-un punct în altul, ori de numărul diferit de locuințe și gropi. Spre exemplu, situația stratului eneolitic, care diferă în consistență, are în primul punct 1–1,10 m, în al doilea 0,10–0,30 m iar în ultimul 0,70–0,80 m grosime, fapt confirmat *La Izlaz* (primul punct) prin existența unei intense locuiri, specifice culturii Cucuteni, dovedită și prin cele patru locuințe de suprafață. În cazul epocii bronzului și a hallstattului, nivelul cultural este susținut prin obiecte arheologice,

care atestă existența unor așezări, însă fără locuințe păstrate, dar cu câteva gropi menajere (trei pentru fiecare perioadă). Necropola epocii bronzului, subiectul volumului următor, va oferi mai multe informații utile specialiștilor.

Dintre toate așezările, cea caracteristică dacilor liberi este bine reprezentată în interfluviul Moldova – Siret: cinci locuințe de suprafață și nouă adâncite prezente în toate punctele, precum și un număr impresionant de 60 gropi. Al doilea volum va contura imaginea de ansamblu a perioadei secolelor II–III, prin cele două cimitire din preajma stațiunii. Cultura *Sântana de Mureș* este ilustrată prin două locuințe și cinci gropi, majoritatea din punctul *La Izvoare Nord*, dar accentuată prin piesele de excepție ale necropolei. Urmează perioada secolelor VI–VII, cu un total de 16 locuințe, dintre care 12 de tipul adâncit și o groapă menajeră (*La Izlaz*), iar patru de suprafață (*La Bisericuță II*). Totuși, complexul arheologic care le depășește pe celelalte, este specific perioadei medievale, un sat compus din șapte locuințe adâncite și 20 de gropi (majoritatea *La Izlaz*), o bisericuță din piatră și un cimitir (*La Bisericuță II*).

Un caz aparte, unicat pentru o așezare a dacilor liberi, este mormântul din groapa 6, punctul *La Izlaz*. Potrivit autorului, detaliile legate de poziționarea nefirească a defunctului și inventarul gropii (o jumătate de râșniță, din tuf vulcanic, două mărgel de sticlă mată și fragmente ceramice) indică folosirea accidentală a spațiului respectiv ca loc de înmormântare. De altfel, în alte stațiuni nu s-au găsit cazuri similare pentru intervalul de timp amintit.

Cel de-al patrulea capitol, dedicat materialelor descoperite în așezări, menține aceeași structură de prezentare, pe puncte, iar subcapitolele vizează materia primă, tipurile de obiecte și destinația lor. Toți acești factori sunt respectați în ordonarea inventarului arheologic, cu repere tipologice clar definite: unelte și arme, monedă și obiecte de cult, obiecte de podoabă și de harnașament, obiecte de port și de uz casnic, ceramică, ultima împărțită conform datării (de la eneolitic la medieval), modulului de fabricare (la mână, la roată) și provenienței (locală, de import). Totodată, ceramica poate fi urmărită, cu ușurință și eficacitate, în tabelele ce însoțesc descrierea ei, care indică principalele tipuri de vase prezente în inventarele așezărilor. Statistica permite observarea unor comparații, nu doar cantitative, precum prezența și dispariția unor vase din aceeași perioadă, între stațiunile celor trei puncte.

Concluziile sunt exprimate în penultimul capitol (cinci), ultimul (șase) fiind o transpunere a aceluiași idei în limba franceză. În linii mari, conținutul concluziilor se

referă la ocupațiile membrilor comunităților de la Săbăoani (agricultura, creșterea animalelor, vânătoarea, pescuitul, olăritul, torsul, țesutul ș.a.), reflectate prin poziționarea geografică a sitului și prin numeroasele dovezi arheologice (îndeosebi unelte și arme). De asemenea, importante și concludente sunt datele despre viața spirituală a locuitorilor acestor meleaguri, precum existența unei înmormântări într-o groapă menajeră, care atestă păstrarea unor ritualuri mai vechi, semnalate și în dăva de la Brad – Bacău ori prin însemnele cruciforme de pe vase, care par să indice influențe ale lumii creștine în zona din interfluviul Moldova-Siret.

Anexele conțin o ilustrație foarte bine realizată și care ocupă mai bine de jumătate din totalul paginilor cărții. Harta, planurile și detaliile stratigrafice sunt situate în prima parte (p. 237–269), la mijloc desenele, care redau cu mîlgă caracteristicile obiectelor, precum forma și decorurile (p. 270–496), iar finalul este reprezentat de fotografii sugestive, ce indică amplasarea geografică a sitului, aspecte de șantier și diverse piese (p. 497–585).

Îndelung așteptată, monografia arheologică a Săbăoanilor este foarte bine structurată, în pofida unui amalgam de informații și materiale, adunate în decursul a patru decenii. Importanța acestui sit este semnalată de succesiunea nivelelor stratigrafice, care a permis identificarea mai multor așezări, din eneolitic și până în evul mediu. Această complexitate stratigrafică, evidențiată prin vestigii arheologice, a impus un mod eficient de cercetare sistematică, dublat de o exemplară dăruire de muncă din partea arheologului V. Ursachi. De asemenea, explicațiile autorului, pe baza rezultatelor săpăturilor, sunt cât se poate de complete, iar ipotezele emise se caracterizează prin obiectivitate, chiar dacă în unele momente sunt marcate de subiectivism. Cu mici scăpări de tehnoredactare, ușoare dezacorduri ori nesincronizări la indice (nume/pagini), iminente în cazul unei lucrări monumentale, rezultatul este lăudabil și de referință pentru literatura de specialitate.

Acestei monografii i se vor alătura curând alte două, ce vor defini complet ansamblul arheologic de la Săbăoani și vor atrage permanent interesul multor generații de cercetători, dornici să cunoască trecutul comunităților din arealul geografic aflat la confluența râurilor Moldova și Siret.

GEORGE DAN HÂNCEANU

MUGUR ANDRONIC, *Istoria Bucovinei, I, De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*. Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Suceava, 2008, 344 p., 19 fig. în text, 23 planșe, patru hărți.

Lucrarea arheologului dr. Mugur Andronic, apariție cu nr. VII în cadrul colecției „Pagini din istoria și cultura Bucovinei”, publicată și finanțată de către Societatea Culturală „Ștefan cel Mare” – Bucovina din Suceava, al cărei președinte este, lansată la sugestia Consulatului General al României de la Cernăuți la 1 Decembrie 2008, cu ocazia aniversării a 600 de ani de la prima atestare

documentară a cunoscutului oraș vechi românesc de pe Prut, reprezintă, cu siguranță, o operă necesară care s-a lăsat mult timp așteptată.

Desigur, încă de la început titlul frappează, deoarece – cum bine se cunoaște – Bucovina este o entitate geopolitică născută în urma cuceririi austriece din 1774, dar așa cum autorul ține în mod special să sublinieze încă din

primele rânduri, orice teritoriu în cele din urmă bine definit istoric, are dreptul la propria sa sinteză istorică, indiferent cum ar fi intitulată.

Alături de *Introducere*, unde printre altele se aduc mulțumiri unor personalități ale arheologiei preistoriei din România, Rep. Moldova și Ucraina (Cernăuți), și de un firesc *Cadru geografic*, volumul este structurat în trei părți distincte: I. *Paleoliticul, mezoliticul, neoliticul și eneoliticul meleagurilor bucovinene*; II. *Perioada de tranziție, epoca bronzului și epoca fierului*; III. *Primele secole creștine și cucerirea romană a Daciei*. Alături de ilustrații și lista abrevierilor menționăm și rezumatele în limbile engleză și ucraineană.

Sistemul general de prezentare se axează pe analiza paralelă a principalelor descoperiri atât din județul Suceava, cât și din regiunea Cernăuți, numeroase alte conexiuni fiind făcute cu unitățile administrative vecine, în ambele țări.

Firește, o prezentare și analiză aici a lucrării pe atât de multe epoci și culturi arheologice ar necesita un spațiu tipografic deosebit, de aceea ne rezumăm doar la unele considerații pe care le considerăm necesare. În primul rând se constată diferențieri în privința gradului de cercetare pe diverse perioade istorice între cele două zone bucovinene. În general nivelul actual de cunoaștere este încă departe de-a fi satisfăcător, cu implicații directe și asupra problematicii cronologiei diferitelor aspecte și culturi arheologice implicate, care, în mod firesc, poate menține în continuare numeroase polemici de specialitate.

Remarcăm contribuția autorului prin cercetări proprii, în diverse epoci, între care amintim, în primul rând, paleoliticul din Carpații Bucovinei, pentru care sunt semnalate noi situri arheologice. La acestea se adaugă și situl de la Cârlibaba (județul Suceava) aparținând civilizației cucuteniene, implicat în activități de exploatare/

recoltare în zona montană a unor minereuri utile. Piese deosebite, publicate tot acum, sunt topoarele din aramă de la Oniceni-Forăști (județul Suceava) și cel de la Solca (județul Suceava), ultimul care beneficiază de analiză spectrografică (99,800% Cu, 0,040% Sn, 0,006% Fe, 0,018% Ni, 0,023% Si, 0,001% Mn, 0,005% Cr, 0,0500 Pb, 0,000% S, 0,000% Zn, 0,000% Al), precum și unele piese litice din colecția Universității de Stat „Jurij Fedkovici”. Sunt, de asemenea, publicate și o serie de informații inedite rezultate din cercetările de teren ale autorului întreprinse în regiunea Cernăuți.

În privința bibliografiei, fără să-și fi propus din start o epuizare totală a acesteia, așa cum a și afirmat-o, autorul folosește o listă bogată, de la cea de epocă austriacă până la cea de ultimă oră, în mare parte de limbă rusă și ucraineană, facilitând astfel în mod deosebit accesul la numeroase informații pentru specialiștii români cantonați ceva mai departe – la propriu și la figurat – de lumea și opera arheologică sovietică și post-sovietică, mai greu accesibilă cititorului.

Prin prezentare și stil, cartea se poate adresa nu numai specialiștilor, dar și (cu unele excepții informaționale strict arheologice) publicului larg, iubitor de istorie.

În fine, dincolo de lipsa pretenției autorului, exprimată chiar în *Introducere*, de-a fi reușit o operă perfectă, conștient în primul rând de complexitatea și dificultatea încercării sale, complet inedită în istoriografia românească cu referire la Bucovina, lucrarea d-lui dr. Mugur Andronic impresionează nu numai prin bogăția informației și tenacitate, dar și prin curajul abordării unor judecăți personale. Așteptăm cu mult interes, următorul volum.

BOGDAN NICULICĂ

CONSTANTIN PREDA, *Enciclopedie de numismatică antică în România*, Ed. Enciclopedică, București, 2008, 351 p.

Această ultimă carte a regretatului Constantin Preda, din păcate, a apărut după decesul său. Ea nu a mai apucat să-i bucure privirea și să-i aducă satisfacția unui alt proiect dus la bun sfârșit.

Inițiativa elaborării unei asemenea lucrări, după cum se menționează (*Cuvânt înainte*), s-a ivit la finele anilor '80 și s-a datorat mai multor specialiști de la Institutul de Arheologie din București. Se pornea de la considerentul că publicarea unui astfel de instrument de lucru era necesară nu numai numismaților, ci și tuturor arheologilor și istoricilor, în general. Dar, spre regretul meu, ca și al altor interesați – așa cum se specifică în același cuvânt introductiv – această lăudabilă intenție editorială nu s-a mai realizat.

Am făcut parte dintre cei invitați să participe la întocmirea *Enciclopediei*, iar Gheorghe Poenaru Bordea, care-l secunda pe Constantin Preda în munca editorială, mi-a propus să întocmesc câteva zeci de „voci”, care îmbrățișau o gamă amplă și diversificată de termeni (tezaure descoperite pe teritoriul țării noastre, probleme

de tehnică monetară, personificări reproduse pe monede etc.). În paranteză fie spus, multe dintre aceste fișe mi-au fost de un real folos de-a lungul timpului.

A fost un proiect impresionant și, mai mult ca probabil, realizarea sa ar fi avut un impact benefic pentru numismatică românească. Însă, după cum ni se destănuie iarăși autorul, acest plan nu a fost dus până la capăt; mai mult, chiar recenta intenție de reluare a inițiativei inițiale nu a avut mai mulți sorți de izbândă. Așa încât, renunțând la includerea chestiunilor legate de numismatică bizantină, de cea medievală sau modernă și contemporană, Constantin Preda și-a asumat doar elaborarea *Enciclopediei pentru numismatică antică*.

Nu voi zăbovi prea mult asupra organizării și tratării materialului folosit. După cum era și firesc, acesta a fost sistematizat alfabetic și a fost completat cu patru „anexe”: *lista împăraților și cezarilor romani*, *lista instituțiilor implicate în activitatea numismatică*, *lista publicațiilor și revistelor de specialitate* și *lista unor colecții numismatice din țară* (publice).

Bineînțeles, nucleul propriu-zis al cărții a revenit „vociilor”, în care autorul a încercat să cuprindă cea mai mare parte din termenii necesari. De exemplu, litera **A** începe cu *Abrud* (tezaur), *Abundentia* (personificare), *Adamclisi* (tezaur), *Adânca* și *Adâncata* (tezaure), *Adrianopolis* (monetărie), *Aequitas* (personificare) etc.; pentru ca, la sfârșitul fiecărui termen tratat să fie reproduse respectivele informații bibliografice mai însemnate.

Așa cum de altfel specifica și Constantin Preda în aceleași pagini de introducere, s-ar putea să ne surprindă omiterea unor termeni și, de asemenea, este posibil ca nu toate „vociile” să fie complete. Însă, nu acesta este lucrul cel mai însemnat în cazul de față, ci faptul că s-a reușit edificarea unei construcții – căreia chiar dacă, ulterior, îi pot fi adăugate noi valențe – ea rămâne solidă și deosebit de utilă. Cei interesați și, după cum intuiesc aceștia vor fi destul de numeroși, vor avea de acum înainte un instrument de lucru, pe care-l putem socoti indispensabil

și care nu trebuie să lipsească dintr-o bibliografie numismatică de tradiție.

În mod deliberat, din paginile cărții lipsesc bibliografiile celor care au trudit în domeniul numismatiei și acest fapt este justificat prin „greutățile” și „riscurile” care ar fi putut împieta acribia discursului.

Înainte de a încheia scurta mea prezentare a ultimei cărți a lui Constantin Preda, trebuie să remarc calitatea conceptului editorial și condițiile grafice satisfăcătoare (o ilustrație edificatoare și destul de clară).

Anii viitori vor aduce, probabil, și mult doritul volum dedicat celorlalte secvențe istorice ale numismatiei (bizantină, medievală, modernă și contemporană) – stimulați fiind colegii noștri și de această lucrare, încheiată de către Constantin Preda cu mult profesionalism și, poate, cu o sporită cheltuială de energie.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

DAN APARASCHIVEI, *Orașele romane de la Dunărea Inferioară (secolele I–III p. Chr.)* (Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, XII, Ediderunt VICTOR SPINEI et VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA), Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2010, Iași, 390 p., cu XXVII tabele și 31 fig. incluse în text

Prin apariția acestei cărți, istoriografia românească își întregeste literatura privitoare la viața orășenească romană de la Dunărea de Jos, căci, după solida analiză întreprinsă – cu aceeași temă –, nu de mult, asupra Daciei Romane (R. Ardevan, *Viața municipală în Dacia romană*, Timișoara, 1998), de această dată a fost abordat și spațiul sud-dunărean.

Însă, înainte de a trece la examinarea conținutului tomului pe care-l prezentăm, voi încerca, măcar fugitiv, să înfățișez drumul urmat de către autor până la a ajunge să trateze subiectul de față.

Absolvent strălucit al Facultății de Istorie (secția de istorie – *limbă și literatură latină*, s. n.) a Universității „Al. I. Cuza” (1994–1998), ca și al cursurilor de studii aprofundate (1998–1999) ale aceleiași facultăți, domnul Dan Aparaschivei (mai departe **D. A.**) a rămas credincios chemării și preocupărilor sale și de-a lungul anilor care au urmat, vădite mai cu seamă prin cercetările efectuate, îndeosebi în timpul stagiului de pregătire și de susținere a tezei sale de doctorat (*Geneza și evoluția așezărilor urbane romane de la Dunărea de Jos (secolele I–III d. Hr.)*, 2007, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, conducător fiind domnul prof. dr. Dan Gh. Teodor), care, de altfel, în cea mai mare parte se identifică cu lucrarea prezentată acum.

O primă observație personală ar fi că, de la început, în mod temeinic și cu multă stăruință, **D. A.** și-a clădit fundamentul unei cariere științifice, care, și, în continuare, se anunță a fi deosebit de prielnică. În sprijinul aserțiunii mele, voi dezvălui căile prin care domnia sa a înțeles să atingă anumiți parametri ai cercetării: participarea la săpăturile arheologice din centrele urbane din sudul Dunării, de la Oescus (Ghigen – Bulgaria, cu eforturi financiare proprii), Histria, Oltina și, îndeosebi, de la Noviodunum (Isaccea) și Ibida (Slava Rusă); documentarea și contactul cu cercetarea europeană de profil (facilitate prin strădaniile sale de aprofundare a mai multor limbi străine), prin

obținerea unei burse naționale „Vasile Pârvan” la Academia di Romania (2004–2006, Roma) sau în cadrul unor stagii petrecute în Marea Britanie sau în Ungaria; în fine, prin participarea frecventă și susținerea de comunicări la manifestările științifice din țară sau de peste hotare (Roma – 2005, al XVII Congres Internațional de Arheologie Clasică – Roma, Simferopol, Ucraina – 2008 etc.), ca și prin publicarea unui număr impresionant de studii, rapoarte de săpături, note și recenzii, care sunt în cea mai mare parte circumscrise cunoașterii vieții urbane romane de la sudul Dunării, accentul fiind pus îndeosebi asupra instituțiilor municipale (*duumviratul, quaestores, aediles, flaminii municipali, cultul imperial* etc.) și elitelor.

Acestea fiind spuse, vom înțelege acum, mult mai limpede, cum în momentul elaborării tezei de doctorat, **D. A.** s-a arătat îndeajuns de pregătit pentru atacarea unei asemenea întreprinderi, „premeditare”, care nu a putut fi decât benefică pentru obținerea unui rezultat științific valid.

Revenind la cartea pe care o prezentăm, de la bun început trebuie subliniată impresia generală oferită, care este cea a unui discurs bine sistematizat (de văzut *Cuprinsul*), produs al unei minți, de asemenea, bine organizate. Și acest lucru reiese foarte clar încă din capitolul introductiv, unde **D. A.** expune sintetic limitele obiective și subiective între care se desfășoară investigația sa: *Problema, Obiectivul, Mijloacele și Metoda*. Drept rezultat, studioșii aplecați asupra lucrării vor întâlni un cadru bine delimitat în timp și spațiu, unde și etapele cunoașterii de specialitate și-au găsit locul potrivit.

În istoria Romei se pot distinge câțiva factori majori, care, pe de-o parte, au contribuit la crearea unui sistem de civilizație omogen și bine articulat, iar, pe de alta, au asigurat structura necesară edificării, administrării și, în ultimă instanță, exploatării imperiului. Și, prin prisma

celor înfățișate mai sus, urbanizarea s-a dovedit a fi esențială. Mai mult, fără a glosa la nesfârșit asupra acestui concept, putem conchide – fără teamă de a fi în eroare –, că și urbanismul actual nu poate fi pe deplin înțeles și acceptat fără a parcurge și etapa romană a istoriei sale.

După cum, pe bună dreptate, în mod deliberat subliniază autorul, centrele anterioare, preluate de către Roma sau cele edificate *ab initio*, nu se încadrează în scheme prestabilite, rigide. Specificul local va fi adaptat și remodelat, dar aceasta nu semnifică și diluarea autorității, ci, dimpotrivă, va conduce la consolidarea acesteia. Ba, chiar am putea face observația că anumite nuanțe ale moștenirii locale pot străbate și în canavaua noii urbanități.

În sfârșit, drept încheiere, se poate afirma, că și în acest domeniu geniul administrativ roman a înțeles că îi este util să păstreze avantajele diversității, dar, în același timp, să le dobândească și pe cele ale unității – în ambele planuri beneficiile tuturor părților fiind mai mult decât evidente. Poate, toate cele de mai sus reies în chipul cel mai elocvent în urma trecerii rezumative în revistă a situației juridico-administrative din siturile urbane și rurale din vremea Principatului, prin care **D. A.** analizează tipurile reprezentative de așezări: *oppida, civitates/foederatae/liberae et immunes/stipendiariae, prefecturae, municipia, coloniae, vici, canabae* și *pagi*. Este un exercițiu deosebit de util, care are menirea să încadreze urbanizarea de la Dunărea de Jos în procesul general desfășurat în Imperiu, fără a fi neglijate totuși specificitatea condițiilor locale.

Aspectul relevat mai sus rămâne constant în centrul atenției cercetătorului și de-a lungul capitolului dedicat genezei și evoluției orașelor de la Dunărea Inferioară, în secolele I–III p. Chr. Și de această dată, consecvența metodologică este și mai pregnant vizibilă, fiecare oraș fiind prezentat potrivit unei scheme monografice: *Dispunerea geografică; Izvoarele istorice – Istoricul cercetărilor arheologice – Așezarea preromană; Trupele staționate; Castrul și canabele; Evoluția administrativă; Evoluția economică și culturală*.

În acest stadiu al cercetării, mai puțin concludente sunt încheierile privitoare la teritoriile orașelor examinate (capitolul III). Situația este explicată, în primul rând, prin informațiile epigrafice lacunare, cu toate că în ultimele decenii, în această direcție, cercetările arheologice au oferit numeroase detalii suplimentare, iar viitorul se anunță a fi deosebit de promițător.

O secvență amplă este rezervată studierii instituțiilor și elitelor din perioada și spațiul investigate (capitolul IV). Aproape obsedantă se vedește și în acest caz grija pentru structurarea clară a textului, – ceea nu face decât să ne bucure – însoțită de un evantai larg de explicații metodologice, solicitate nu numai de nevoia de clarificare a demonstrației, cât mai cu seamă de evoluția judecării istoricului pe măsură ce adâncea subiectul. Și de această dată, relativitatea datelor și concluziilor sunt relevate în mod justificat de către autor, iar aducerea în discuție a exemplului recente identificări posibile a legii municipale la Troesmis nu face decât să întărească această aserțiune.

Cel mai întins capitol din lucrare este dedicat instituțiilor și elitelor din spațiul și timpul cercetat. Materialul documentar este destul de bogat, deși, poate, nu atât cât ar fi dorit autorul. Se mai poate spune, că izvoarele nu par să se fi epuizat și, atât cele inedite, cât și reevaluarea celor comunicate, prin perfecționarea, rafinarea și progresul altor discipline, se dovedesc capabile să impună periodic noi interpretări și chiar revizuii ale tabloului de ansamblu.

Cucerirea romană a însemnat, în primul rând, o atragere mai dinamică și mai consistentă în istorie a unor teritorii vaste, cu populații și resurse pe măsură, iar procesul în sine nu a fost deloc lin și fără dislocarea, adesea, din temelii a structurilor cultural-religioase, economice, sociale și politice, ba chiar și a celor etnice, dacă ținem seama de continua migrație intra-imperială. Și așa cum am mai văzut cu alt prilej, chiar dacă în esență organizarea administrativă romană se vedește a sta sub semnul unității, ea nu poate fi considerată deloc ca fiind uniformizatoare.

Cu aceeași multă aplecare spre sistematică, **D. A.**, deschide capitolul anunțat prin prezentarea instituțiilor municipale romane în genere, ceea ce îi oferă ocazia de a le discuta prin prisma unei bibliografii organice, pentru ca în a doua sa parte să analizeze exercitarea lor practică în centrele urbane din arealul studiat: Viminacium, Ratiaria, Oescus, Novae, Durostorum, Troesmis, Noviodunum și Tropaeum Traiani, la care s-au adăugat și fundațiile grecești, Marcianopolis și Nicopolis ad Istrum.

Ne vom opri doar asupra uneia din observațiile lui **D. A.**, care constată că numărul membrilor senatelor locale din orașele Moesiei Superior este mai ridicat decât al celor similari din Moesia Inferior. În opinia mea, această situație este aparentă întrucât zona examinată se rezumă la orașele dunărene, ceea ce în cazul Moesiei Inferior indică o reprezentativitate mult diminuată prin neincluderea vechilor colonii grecești.

În sfârșit, una din ultimele chestiuni dezbătute în cartea de față se referă la statutul juridic, roman sau latin, aplicat în orașele Dunării Inferioare. Fără a se cantona în discuții sau speculații inutile, în stadiul actual al cercetării, asupra distincției reale dintre cele două categorii jurisprudențiale amintite, autorul înclină spre admiterea existenței unor caracteristici deosebite între acestea.

Atât dreptul latin, cât și cel roman, asigurau promovarea elitelor locale, cu toate că aceasta nu a avut loc în cadrul acelorasi paradigme istorice. Și această situație se vedește de fapt în cazul orașelor dunărene, unde absența dreptului latin este argumentată prin lipsa de așezări oppidane, ca și prin inexistența elitei locale în administrație. Ambele considerente sunt mai mult decât discutabile, așa cum reiese chiar din analiza întreprinsă.

O binevenită anexă cu o concisă explorare a instituțiilor din comunitățile rurale ale Moesiei Inferior ne atrage atenția asupra faptului că unele așezări – adevărat, al căror statut juridic nu este pe deplin clarificat – situate la nord de marele fluviu, au scăpat vigilenței cercetătorului. De altfel, tribulațiile limesului moesic, respectiv, mai târziu, al Moesiei Superior și Inferior, au rămas în mare măsură, încă greu precizabile. Oricum, datele puse în

valoare prin această anexă completează în profunzime imaginea de ansamblu creată de către autor asupra orașelor romane studiate.

În mod firesc, în final, concluziile la care ajunge **D. A.** sunt cele conturate în mare parte de-a lungul încheierilor parțiale de la sfârșitul capitolelor. Însă, unele dintre trăsăturile caracteristice relevate necesită accentuări complementare. Dintre acestea, printre altele, am aminti rolul activ deținut de armată în procesul de urbanizare, tipic și pentru alte regiuni ale imperiului, cum a fost, de pildă, și Dacia. De asemenea, este evidențiată, pe bună dreptate, amploarea cunoscută de către acest proces în perioada Traian–Hadrian, ca și etapele superioare întâlnite în dezvoltarea acestor orașe în timpul lui Marcus Aurelius sau al Severilor, ori, pe de altă parte, relația dintre cele două rețele paralele de așezări – urbane și rurale –, ca și dintre cele două specii corespunzătoare de elite, dacă ținem seama de proveniența lor.

Deși vast ca întindere, studiul de față nu poate fi considerat ca un punct final al cercetării, de fapt, el

reprezentând un start spre noi căi de investigații și de adâncire a studiului. Sunt foarte numeroase datele și interpretările care impun confirmări adiționale, aprofundări mai laborioase sau reveniri consistente. Toate acestea sunt cerute de implicațiile istorice majore care derivă din demersul inițiat și care privesc transformările cunoscute de către romanitatea dunăreană în perioada selectată.

Și dacă, în același timp, eforturile și rezultatele obținute de către **D. A.** pot fi considerate ca fiind lăudabile și în avantajul istoriografiei – așa după cum în mod justificat remarca și autorul *Cuvântului înainte* (Radu Ardevan) – nu pot fi omise, mai cu seamă în condițiile actuale și meritosul suport financiar al Primăriei Municipiului Iași, care a acoperit costurile legate de tipărirea acestui volum și către care se îndreaptă acum nu numai gratitudinea autorului, ci și a noastră, a tuturor celor interesați.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2007, 681 p. (cu 12 tabele, 30 diagrame, 20 figuri și două planșe în text și șapte figuri și 112 planșe la sfârșitul acestuia)

De mai bine de trei decenii, principala lucrare la care se raportează specialiștii preocupați de ceramica romană din Dacia este cea care-i aparține „patriarhului” acestei categorii de artefacte, Gheorghe Popilian (*Ceramica romană din Oltenia*, Craiova 1976). Acestea i se va adăuga, cu siguranță, cea pe care-o prezentăm în rândurile ce urmează. Apărută sub egida Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei și a Centrului de studii romane din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, în condiții grafice de excepție, cartea Vioricăi Rusu-Bolindeț, concepută inițial ca teză de doctorat, reprezintă al XXV-lea volum din cadrul consacratei serii *Bibliotheca Musei Napocensis* și cuprinde *Prolegomena* (semnată de prof. univ. dr. Ioan Piso, coordonatorul științific al tezei) (p. 9–10), *Cuvânt înainte* (p. 11–14), *I. Introducere* (p. 15–67), *II. Napoca romană* (p. 68–100), *III. Repertoriul formelor ceramice* (p. 101–433), *IV. Caracteristici mineralogice și petrografice ale ceramicii romane din Napoca* (autori Corina Ionescu și Lucreția Ghergari) (p. 434–462), *V. Concluzii finale* (p. 463–470) și *VI. Anexe* (p. 471–681).

Este cunoscut faptul că, în cadrul descoperirilor din orice sit arheologic, ceramica reprezintă, de departe, principala categorie de artefacte. În *Cuvânt înainte*, autoarea recunoaște, cu modestie, că, în studiul acesteia, „este foarte dificil, dacă nu imposibil, de atins idealul – adică de a cunoaște, în egală măsură, fiecare categorie ceramică în parte, pentru a oferi o imagine de ansamblu, cât mai obiectivă, asupra acestui aspect al vieții economice”. Acesta este și motivul pentru care Viorica Rusu-Bolindeț s-a oprit, cu precădere, asupra veselei ceramice, opaițele, amforele, teracotele și materialele de construcție fiind considerate, în stadiul actual al cercetării, ca domenii aparte ale ceramicii romane.

Introducerea este structurată pe trei părți.

Stadiul cercetărilor în domeniul ceramicii romane din Dacia cuprinde sinteze (în care sunt amintite contribuțiile lui Gheorghe Popilian, Nicolae Gudea, Ion Stânga și ale Doinei Benea), probleme de metodologie (unde autoarea deplânge faptul că, publicarea într-o manieră unitară a ceramicii romane din țara noastră, lucru propus de Ioana Bogdan-Cătănciu încă din 1980, a rămas un deziderat), izvoare (constituite din reprezentări de vase pe monumente și instrumente pentru decorarea ceramicii), categoriile speciale ale ceramicii romane (*terra sigillata*, ceramica ștampilată, ceramica glazurată, ceramica de cult, ceramica decorată în tehnica barbotinei, *mortaria*, amforele și *lucernae*-le), ceramica de uz comun, ceramica de tradiție La Tène târzie (dacică de epocă romană și cea de tradiție celtică), centre de producție ceramică (fiind amintite aici cele de la Porolissum, Napoca, Potaissa, Apulum, Micăsasa, Ampelum, Cristești, Tibiscum, Enoșești – Acidava, Cioroiul Nou, Romula, Gârla Mare, Drobeta etc.), studii interdisciplinare – analize asupra pastei recipientelor și concluzii.

În a doua parte, *Izvoare*, Viorica Rusu-Bolindeț analizează, la început, 153 de monumente sculpturale, provenite din 35 de localități ale Daciei romane, referindu-se în special la cele de la Napoca – opt monumente, pe patru apărând cupă, pe trei *cantharos*, iar pe unul cupă, *patera* și cană; pentru acestea, imaginea artistică a recipientelor este comparată cu realitatea oferită de vasele descoperite în urma cercetărilor arheologice. Urmează prezentarea dovezilor directe legate de producerea ceramicii romane la Napoca: tipare – pentru *terra sigillata*, *paterae*, lămpi, medalioane în relief și *crustulae* –, ștampile – un *sigillum* pentru decorarea tiparelor de *terra sigillata*, o ștampilă ceramică cu nume de meșter

(AELIVS), pentru *mortaria* sau materiale de construcție și una din metal pentru materiale de construcție (considerată însă de autorul descoperirii fals modern) –, nume de meșteri locali pe produse ceramice – lămpi (RVSTIK[VS], AC[CE]PTVS și CAI), farfurii (...NV sau AN...), materiale de construcție (EI...C și HORMVS) –, mai multe cuptoare ceramice și o groapă cu rebuturi.

În ultima parte, *Probleme de metodologie și terminologie în studiul ceramicii romane din Dacia*, sunt trecute în revistă criteriile de clasificare a ceramicii romane (stilistic, cronologic, tipologic, al funcționalității și al pastelor) și sunt prezentate codurile principalelor categorii ceramice, motive decorative și forme analizate, precum și ale unor tipuri de paste stabilite pe baze mineralogice și petrografice și prin observații macroscopice.

În *Napoca romană*, Viorica Rusu-Bolindeț urmărește sintetizarea datelor referitoare la apariția și evoluția orașului, insistând asupra contextelor din care provine ceramica luată în discuție. Demersul nu este ușor, știut fiind faptul că așezarea romană este suprapusă în totalitate de orașul modern, o cercetare arheologică de amploare fiind practic imposibilă. Capitolul cuprinde trei aspecte.

În *Evoluția generală a așezării* sunt tratate întemeierea și rolul locuirii preromane (problemă ce a născut controverse în rândul specialiștilor în legătură cu posibilitatea suprapunerii Napocăi romane peste o așezare dacică), dezvoltarea așezării (de la stabilirea primilor coloniști după anul 106 p. Chr. și dobândirea statutului de *municipium* în timpul lui Hadrian, apoi a celui de *colonia* în timpul lui Marcus Aurelius și până la retragerea aureliană), populația – originea locuitorilor (din datele epigrafice rezultă că predominau numele romane, în proporție de 58%, urmate de cele celto-romane sau pur celtice, tracice, grecești și orientale) și numărul acestora (se estimează 2–3 000 la începuturile așezării și între 10 000 și 20 000 în timpul Severilor) și rolul armatei (Napoca fiind considerat un oraș civil, „singurul oraș din Dacia care nu este situat în imediata vecinătate a unui castru și în care elementul militar nu a constituit o componentă majoră a populației”).

În *Situația cercetărilor arheologice*, autoarea se referă la incintă (în lipsa unei stratigrafii concludente, informațiile referitoare la cronologia fazelor sunt lacunare), la forma acesteia (considerată dreptunghiulară) și suprafața așezării (estimările specialiștilor sunt diferite – între 22 și 32,5 ha) și la rezultatele cercetărilor din ultimele trei decenii în diverse puncte din oraș.

În ceea ce privește *Proveniența materialului ceramic* tratat în lucrarea de față, acesta este rezultatul cercetărilor din ultimele șase decenii. Pentru trei din punctele cercetate în ultimii ani, Viorica Rusu-Bolindeț prezintă și o stratigrafie detaliată, în legătură cu etapele fazei de lemn (106–161 p. Chr.) și a celei de piatră (161–271/275 p. Chr.) ale așezării.

Partea cea mai consistentă a lucrării o reprezintă, evident, al treilea capitol, *Repertoriul formelor ceramice*. Pentru fiecare categorie ceramică sunt tratate probleme de terminologie, stadiul cercetării acesteia în Imperiu și în Dacia, prezența acesteia la Napoca, urmate de

concluzii însoțite de tabele și diagrame foarte utile și de catalogul pieselor.

În *Ceramica de tradiție La Tène târzie* sunt incluse 80 de vase getice (77 de oale, în cazul acestora autoarea insistând și asupra ornamentelor – în relief, adâncite sau incizate și trei cești) și 11 de tradiție celtică (în exclusivitate oale). Din întregul lot prezentat, 77 % reprezintă ceramica dacică lucrată cu mâna, 10 % cea dacică lucrată la roată și 13 % cea celtică lucrată la roata înceată.

Ceramica romană este împărțită în fină – zece categorii (*terra sigillata* de import, *terra sigillata* locală, ceramică șampilată, cu pereții fini, glazurată, cu decor aplicat în relief, cu decor în tehnica barbotinei, pictată, cu înveliș roșu pompeian și vase cu destinație cultuală) și comună – patru categorii (*vasa escaria*, *po(ta)toria*, *conquina(to)ria* și vase pentru turnat, păstrat și depozitat alimente).

Terra sigillata de import (cu decor în relief sau lisă, cu sau fără marcă de meșter) este atestată la Napoca prin 58 de piese – 10 % dintre acestea aparțin unor ateliere tarco-italice (padane), 7 % provin din Gallia sudică (La Graufesenque și Banassac), 40 % din cea centrală (Lezoux), 33 % din cea estică (Rheinzabern și Lavoye), iar pentru 10 % dintre vase nu a putut fi determinat centrul de producție.

Terra sigillata locală (imitație a celei de import) este reprezentată, în lotul studiat de Viorica Rusu-Bolindeț prin 74 de piese. Atât în cazul acesteia, cât și în al celei de import se remarcă o mare varietate de forme; principala lucrare utilizată în identificarea acestora (ca și a vaselor din categoriile următoare) este cea a lui Hans Dragendorf (*Terra Sigillata, ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik*, BJ 96, 1895, p. 18–155 și 97, 1896, p. 54–163), atât de valabilă și astăzi, la mai bine de un secol de la apariție.

Ceramica șampilată, produsă în atelierele de la Napoca, este atestată prin 140 de piese (11 farfurii și 129 de boluri), ce prezintă unele trăsături general valabile pentru producția acestei categorii din Dacia Porolissensis. Autoarea realizează și un repertoriu al celor 318 motive decorative întâlnite (geometrice, vegetale, inspirate de *terra sigillata*, în formă de litere sau cifre, ștampile anepigrafe).

Ceramica cu pereții fini este atestată la Napoca printr-un număr mic de exemplare – 12 cupe locale (ce se raportează la repertoriul formelor produse în situri din Dacia și Moesia Inferior) și trei de import (una central-galică – Lezoux și două nord-italice sau panonice).

În ceea ce privește ceramica glazurată, aceasta este prezentă printr-o singură piesă, de import – un *cantharos*, realizat, probabil, în unul din atelierele Galliei centrale.

Ceramica cu decor aplicat în relief este atestată tot printr-o piesă – o cană produsă pe plan local.

Ceramica cu decor în tehnica barbotinei este reprezentată la Napoca de trei vase ce nu-și găsesc analogii în clasificările consacrate. Două dintre acestea (o cupă și o cană) sunt considerate importuri, iar unul (oală) produs local.

Ceramica pictată, produsă în exclusivitate local, este prezentă prin opt piese, dintre care doar două pot fi atribuite unor forme bine definite – o strachină și o amforetă.

Cele șase platouri incluse în ceramica cu înveliș roșu pompeian sunt atribuite de Viorica Rusu-Bolindeț, cu rezerve (în absența unor analize asupra pastei vaselor), atelierelor italice și celor locale.

Relativ numeroase sunt la Napoca vasele cu destinație culturală – opt *paterae*, două *cratere* decorate cu șerpi aplicați în relief și zece *turibula*, considerate produse locale.

În ansamblu, în cadrul ceramicii fine de la Napoca, 81% o reprezintă producția locală și 19% importurile. Pe categorii, pe primul loc se situează ceramica șampilată cu 43%, urmată de *terra sigillata* locală cu 23%, *terra sigillata* de import cu 18% și ceramica cu pereții fini cu 8%; celelalte nu depășesc 3%.

Spre deosebire de ceramica fină, cea comună a fost clasificată după criteriul funcționalității.

Ceramica pentru servitul mâncării (*vasa escaria*) este atestată la Napoca prin 85 de piese. În cadrul acesteia, pe primul loc se situează bolurile (67 de exemplare – 78%), fiind urmate de străchini, farfurii și platouri.

Ceramica pentru servitul lichidelor (*vasa po(ta)toria*) cuprinde șase boluri/cupe, șapte cupe și două pahare.

Mai numeroasă este ceramica de bucătărie (*vasa conquina(to)ria*), reprezentată prin 66 de piese. Firesc, pe primul loc se situează oalele (29 de exemplare, deținând o pondere de 44 % în cadrul categoriei funcționale în discuție), acestea fiind urmate de platouri, castroane, capace, *mortaria* și strecurători.

În ceramica pentru turnat, păstrat și transportat alimente, Viorica Rusu-Bolindeț include 17 ulcioare, șapte căni, cinci amforete și nouă *dolia*. Trebuie remarcat faptul că majoritatea specialiștilor includ aceste vase în alte categorii – ulcioarele în *vasa po(ta)toria*, amforetele în rândul recipientelor pentru transport (împreună cu amforele), iar *dolia* în al celor pentru depozitare.

Pe ansamblu, în cadrul ceramicii comune de la Napoca, *vasa escaria* reprezintă 41 %, *vasa po(ta)toria* 7 %, *vasa conquina(to)ria* 33 %, iar vasele pentru turnat, păstrat și transportat alimente 19 %.

Al patrulea capitol, *Caracteristici mineralogice și petrografice ale ceramicii romane din Napoca*, datorat Corinei Ionescu și Lucreției Ghergari de la Catedra de Mineralogie din cadrul Universității „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, cuprinde o serie de informații legate de probele și metodele de analiză, mineralogia și petrografia ceramicii, difracția de raze X și estimarea tehnicilor de modelare, a temperaturii și a atmosferei de ardere. Lucrarea Vioricăi Rusu-Bolindeț este prima sinteză asupra ceramicii romane apărută în România care beneficiază de astfel de analize de laborator.

În *Concluziile finale*, pe lângă reluarea unora de la capitolele anterioare, autoarea afirmă că „studiul ceramicii romane de la Napoca a pus în evidență existența unor legături comerciale ale locuitorilor sitului cu centre de producție vestice și orientale”; totodată, „producția locală este bine documentată, dovedită și pe baza analizelor de paste”. De altfel, în cadrul lotului total studiat de Viorica Rusu-Bolindeț, 88 % dintre piese sunt produse locale iar 12 % de import. Pe categorii, ceramica de tradiție La Tène târzie reprezintă 13 %, cea fină 53 % iar cea comună 34 %.

Anexele cuprind abrevieri, o impresionantă bibliografie generală (cca. 800 de titluri), rezumate consistente în limbile engleză și germană și ilustrație de o calitate excepțională (fotografii alb-negru și color, planuri, profile, desene ale vaselor și ale motivelor decorative).

Lucrarea *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană* se va impune, cu siguranță, foarte repede, în rândul specialiștilor preocupați de ceramica din întregul Imperiu Roman.

DOREL PARASCHIV

OLTEA DUDĂU, *Circulația monetară în castrale de trupe auxiliare din provincia Dacia*, Editura Graphite, Timișoara, 2006, 276 p. (cu 4 planșe și 4 hărți)

Publicată în anul 2006, la editura Graphite din Timișoara, lucrarea regretatei O. Dudău, *Circulația monetară în castrale de trupe auxiliare din provincia Dacia*, reprezintă o apariție binevenită și necesară, credem, pentru cercetarea numismatică din România. Chiar dacă lucrarea în sine constituie doar o parte a tezei de doctorat a cărei redactare autoarea a finalizat-o în primăvara anului 2004, trebuie precizat că tocmai curajul de a prezenta spre publicare o astfel de cercetare constituie un lucru demn nu doar de menționat, ci și de apreciat.

Încă de la început ne simțim obligați să precizăm că documentarea serioasă (o bibliografie ce cuprinde un număr de 288 de lucrări științifice apărute în perioada 1865–2003/2004) caracterizează și definește cercetarea întreprinsă de autoare. Practic, lucrarea, al cărei titlu deja l-am menționat, este structurată pe șapte capitole precedate, cum era și firesc, de un cuprins, o prefață (întocmită de prof. univ. dr. Dumitru Protase, membru de onoare al

Academiei Române) și câteva cuvinte ale autoarei. În succesiunea lor, cele șapte capitole se prezintă astfel: cap. I, *Politica monetară a Imperiului roman în timpul provinciei Dacia* (p. 1–10); cap. II, *Sistemul de retribuire a militarilor din legiuni și trupe auxiliare* (p. 11–20); cap. III, *Prețurile mărfurilor, lucrătorilor și sclavilor din provincia Dacia romană reflectate în tăblițele cerate și în alte documente* (p. 21–28); cap. IV, *Constatări privind descoperirile monetare izolate în castrale trupelor auxiliare din Dacia romană* (p. 29–54); cap. V, *Tezaure monetare descoperite în interiorul și apropierea castralelor auxiliare din Dacia* (p. 55–76); cap. VI, *Considerații generale* (p. 77–94); cap. VII, *Anexe* (p. 95–276).

În primul capitol, *Politica monetară a Imperiului roman în timpul provinciei Dacia* ne sunt prezentate date referitoare atât la politica monetară promovată în timpul unor împărați precum Augustus, Traian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Commodus și Caracalla, cât și

aspecte legate de evoluția sistemului monetar roman până la încheierea stăpânirii imperiale în Dacia. Cu această ocazie se precizează că și provincia Dacia a fost afectată, cum era și normal, de efectele marii crize care a zguduit Imperiul roman în secolul III d. Chr., fapt argumentat de autoare prin reducerea circulației monetare, fenomen constatat în provincia Dacia, după anul 250 d. Chr., atât în mediul civil cât și în cel militar.

Al doilea capitol, *Sistemul de retribuire a militarilor din legiuni și trupe auxiliare*, oferă informații necesare pentru o mai bună înțelegere a modalităților de plată pentru militarii romani încadrați atât în legiuni cât și în trupe auxiliare. De asemenea, este prezentat cu această ocazie sistemul de recompensare al soldaților, constatat ca fiind unul diferențiat, dar și alte modalități prin care se asigura rotunjirea veniturilor militarilor (solda, *donativa*, *honesta missio*). Tot cu acest prilej este analizat și sistemul prin care erau colectate și distribuite sumele de bani necesare întreținerii armatei romane.

Capitolul III, *Prețurile mărfurilor, lucrătorilor și sclavilor din provincia Dacia romană reflectate în tăblițele cerate și în alte documente*, este dedicat analizei importanței prin prisma valorii economice a cantității de monedă folosită de soldații romani pe teritoriul provinciei Dacia. În acest caz autoarea lucrării s-a aplecat cu multă atenție asupra studierii acelor factori care permit evaluarea obiectivă a valorii numerarului întrebuințat în provincia Dacia de către militarii romani: prețurile practice la nord de Dunăre în timpul administrației imperiale; analiza comparativă a prețurilor din provincie cu cele din imperiu; rolul jucat de elementul militar în economia monetară a provinciei; importanța soldei în cadrul aceluiași tip de economie.

În capitolele IV și V, *Constatări privind descoperirile monetare izolate în castele trupelor auxiliare din Dacia romană*, respectiv *Tezaure monetare descoperite în interiorul și apropierea castrelor auxiliare din Dacia*, sunt expuse chestiuni privitoare la: metodologia folosită de autoare în realizarea cercetării; un scurt istoric al problemei referitoare la circulația monetară în castele auxiliare din Dacia romană precum și informații referitoare la bibliografia consultată; structura numerarului izolat descoperit în castele auxiliare și rolul jucat de acesta în cadrul circulației monetare din cadrul aceluiași unități militare; structura numerarului din cadrul tezaurelor

descoperite în caste sau în imediata lor apropiere (este vorba de 25 acumulări dintr-un total de 30, cu precizarea că în cazul celor de la Feldioara, Gostăvățu I, Ighiu, Mehadia II și Vețel II unele sunt nepublicate sau pierdute, iar structura lor este din acest motiv necunoscută).

În capitolul VI, *Considerații generale*, sunt expuse concluziile la care autoarea a ajuns în urma efectuării cercetării. Din nou ne surprind plăcut judecățile de valoare cu care s-a operat pe parcursul acestui demers științific, faptul că încheierile sunt în strânsă legătură cu informațiile istorice coroborate la rândul lor cu datele numismatice. De precizat este faptul că autoarea a utilizat și interpretat în vederea consemnării concluziilor un material numismatic bogat și divers: din cele 20 586 monede, 16 269 provin din tezaure, iar 4 317 din descoperiri izolate. Din întregul numerar descoperit în cele 102 caste auxiliare avute în vedere, procentajul cel mai ridicat îl au exemplarele din metal prețios: 90 sunt din aur, iar 16 269 din argint (cu mențiunea că piesele provin atât din tezaure cât și din descoperiri izolate). De asemenea, în cadrul aceluiași capitol sunt oferite și date despre sfârșitul circulației monetare în cadrul castrelor auxiliare din Dacia, fapt pus de autoare pe seama stagnării definitive a intrărilor de monedă izolată în cadrul aceluiași tip de așezări.

Lucrarea mai cuprinde un capitol separat (VII), în care sunt prinse anexele cercetării: un bogat catalog al descoperirilor monetare ce constituie de fapt baza documentară a lucrării (p. 95–148), un rezumat în limba engleză, *Monetary Circulation in The Auxiliary Forts from Roman Dacia* (p. 149–158), o listă a abrevierilor bibliografice și tehnice (p. 159–174), 63 de tabele sinoptice (p. 175–246), grafice (p. 247–264), 4 planșe (p. 265–269) și patru hărți ale Daciei romane (p. 270–276), toate instrumente de lucru care facilitează accesul la informațiile din textul lucrării.

Metodologia sigură, bibliografia de actualitate și exprimarea clară reprezintă argumente certe pentru a considera că apariția lucrării *Circulația monetară în castele de trupe auxiliare din provincia Dacia* a regretatei O. Dudău este una de bun augur și că ea va completa în chip fericit tabloul cercetării numismatice din România. Din acest motiv suntem convinși că ea va stârni nu numai interesul istoricilor români, ci și pe al celor pasionați de numismatică.

TIBERIUS D. PĂRPĂUȚĂ

ENRICO MONTANARI, *Fumosae Imagines. Identità e Memoria nell'Aristocrazia Repubblicana*, Roma, Bulzoni Editore, Mos Maiorum Studi Sulla Tradizione Romana-2, 2009.

Cartea profesorului Enrico Montanari de la Universitatea Sapienza din Roma, despre *ius imaginum* și *persona* în cultura aristocrației romane din perioada Republicii și de la începutul Imperiului, reprezintă o contribuție interesantă pentru oricine este realmente pasionat de importanța socio-culturală a simbolurilor și de *mos maiorum* în cadrul culturii vechii Rome.

Perioada tratată este foarte lungă: de la începuturile Romei republicane la epoca imperială și în final ajungând până la metamorfoza conceptului originar de *persona*

(care semnifică inițial mască și rol, teatral și social) în înțelesul său actual, de individ sau persoană, spre sfârșitul Antichității și începutul Evului Mediu. Atunci, în latina târzie populară occidentală, pe cale de a se transforma în *lingua romana rustica* (dialectele italiene, nord-franceze, occitane, reto-romane și ibero-romane), cuvântul vechi germanic *masca* (de origine longobardă, gotică și/sau francă, atestat din secolul VII p.Chr. în textele tardo-latine, *vide* germ. die Maske, eng. the Mask și din care derivă direct italianul la maschera și francezul

la masque), va înlocui vechiul termen latin *persona* pentru a desemna masca folosită în teatru și în cadrul Carnavalului, moștenitor al tradițiilor vechilor *Saturnalia* și *Lupercalia* romane. Anticul cuvânt latin *persona*, cu o profundă semnificație nu doar teatrală (spre a nu aminti decât expresia latină consacrată *dramatis personae*) ci și socială în cadrul culturii romano-latine, are, potrivit explicațiilor profesorului Montanari (care la rândul său îl citează pe marele lingvist indo-europenist italian Giacomo Devoto), o istorie interesantă în cadrul culturilor italice: el derivă din termenul etrusc *phersu-/fersu-*, la rândul său împrumutat din grecul *πρόσωπον* (chip, față, figură).

Etruscul *Phersu*, prin adăugarea sufixului latino-etrusc *-na-*, devine *phersuna*, care va da latinescul *persona* (pentru derivări similare ale unor termeni grecești în etruscă, latină și în idiomurile indo-europene italice, Giacomo Devoto, G. Radke și Enrico Montanari dau un alt exemplu celebru: teonimul grec *Περσεφόνη*, etrusc *Phersipnai/Phersipnei* [înrușit lingvist și poate și semantic-mitologic cu *phersu*], din care va deriva teonimul latin *Proserpina*).

Cartea profesorului Montanari este însă interesantă mai mult prin considerațiile istorice și de antropologie culturală asupra civilizației romane decât prin conotațiile lingvistice ale termenilor latini. Pentru a nu plictisi cititorul și a nu-i răpi plăcerea lecturii, ne vom mulțumi să menționăm câțiva *topoi* analizați de profesorul Montanari în cartea sa: importanța măștilor de ceară și ale busturilor strămoșilor (*imagines maiorum*) în cadrul manifestărilor romane tip *triumph(h)us*, *pompa funebris*, etc.; semnificația unor concepte cheie romane precum *mos maiorum*, *ius imaginum*, *nobilitas*, *patres*, *gens*, *stirps*, *populus*, *plebs*, *tria nomina*. În special secțiunea dedicată unor *cognomina ex virtute*, precum *Corvinus*, *Torquatus*, *Capitolinus*, *Scaevola*, *Cunctator*, etc., aplicate unor eroi romani ai Romei republicane timpurii și medii, cum sunt Marcus Valerius Corvinus, Marcus Manlius Capitolinus, Mucius Scaevola, Quintus Fabius Maximus Cunctator, este deosebit de interesantă pentru oricine este pasionat de mito-istoria romană și de mitologia comparată indo-europeană: italice-latină, celtică, germanică, greacă și indo-iraniană. Astfel, se pot face paralele între Horatius Cocles și Mucius Scaevola, pe de o parte, și respectiv zeii germanici Odin-Wodan și Tyr/Tiw-Ziu, pe de cealaltă parte; sau lupta dintre cei trei Horatii și cei trei Curiatii (respectiv a ultimului Horatius, supraviețuitor, cu cei trei Curiatii răniți) este mitologic comparabilă luptei lui Heracles contra monstrului tricefal Geryones, poate fi

echivalată cu un episod din gesta eroului irlandez Cú Chulainn sau a eroului iranian Θraetaona. Marcus Valerius, eroul roman devenit *Corvinus* (*cognomen ex virtute*) după ce învinge într-o luptă singulară un campion celt (romanul beneficiind în acest duel de ajutorul unui corb, latin *corvus*, de unde supranumele *Corvinus*) repetă *more romano* o paradigmă eroică celtică, pe care o regăsim în gesta războinică a eroului gael Cú Chulainn. Primii patru regi ai Romei, Romulus, Numa Pompilius, Tullus Hostilius și respectiv Ancus Marcius apar ca personificări ale unor eroi paradigmatici pentru cele trei funcții sociale indo-europene consacrate mitologic: suveranitate magică și respectiv religios-juridică, forță războinică și fertilitate. În plină epocă istorică, alegerea patronilor divini de către Octavianus (Apollo) și respectiv Marcus Antonius (Bacchus-Dionysos) trădează atât opțiuni politice (Occident romano-italic versus Orient elenistic și *imitatio Alexandri*) cât și afinități profunde psihologice justificate mitologic ale personajelor în speță (*vide et* alegerea ca protectoare de către C. Iulius Caesar a zeiței Venus Victrix/Genitrix, respectiv a eroului-zeu Hercules Invictus/Victor de către Cn. Pompeius Magnus). Privind astfel lucrurile, cartea profesorului Enrico Montanari ar trebui citită și prin filtrul sau grila interpretărilor mitologice din operele lui Jean Markale (celtolog), Georges Dumézil, Paul Zanker ca și prin prisma istoriei religiilor (Raffaele Pettazzoni, Ugo Bianchi, Angelo Brelich, Mircea Eliade).

Aspectul esențial al cărții profesorului E. Montanari este însă, în opinia noastră, următorul: prin analiza conceptelor de *imago* și respectiv *persona* (ilustrate concret și prin fotografiile unor statui și reliefuri romane), autorul realizează o istorie culturală și socială a Republicii Romane și a Imperiului Roman, a formării patriciatului, aristocrației și plebei romane. Prin influența modelului constituit de *imagines maiorum* ca paradigme comportamentale, prin utilizarea de *cognomina* ca mărci sau semne distinctive ale unor *gentes* romane sau ale unor ramuri familiale ale acestor *gentes* (care le preiau de la câte un strămoș ilustru), profesorul Montanari urmărește modul prin care, în evoluția bimilenară a Romei (*ab Urbe condita usque ad Medium Aevum*), „chemarea străbunilor”, destinată la origine ca să sporească coeziunea socială, gloria și puterea politică a fiecărei *gens* aristocratice romane, va conduce în final la nașterea individului (*persona* înțelesă ca persoană, nu ca rol, mască sau funcție ori poziție socială) în istoria civilizației europene occidentale.

DAN-TUDOR IONESCU

ION IONIȚĂ, MIRCEA MAMALAUĂ, VLADIMIR VORNIC (coordonatori), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului: catalog*, Editura Sfera, Bârlad, 2009, XX + 132 p. (cu 670 fig. incluse în text)

Oraș ale cărui origini se pierd în zorii de început ai istoriei medievale, Bârladul s-a făcut remarcat în timpurile moderne și ca un însemnat centru de cultură al Țării de Jos a Moldovei. Continuând această tradiție, muzeul bârlădean, cu toate vicisitudinile vremurilor, a stăruit în îndeplinirea menirii sale, adăugând mereu alte și alte lespezi la fundamentul pe care s-a edificat străvechea urbe.

În deplina înțelegere a devenirii istorice, muzeului i-a revenit misiunea de a dezvălui trecutul locurilor și, totodată, de a sublinia amploarea și vechimea așezărilor umane, care, cu mult timp înainte, au precedat afirmarea medievală a ținutului. De aceea, plecând de la astfel de considerente, vom percepe mai complet și cu mai multă acuitate sinuosul drum istoric al zonei, în care, către

orașul medieval și, mai târziu, modern, a trebuit neapărat parcursă etapa Antichității târzii.

Fără a intra în analizarea conceptului de *Antichitate târzie*, cu întreaga sa gamă de semnificații, mă rezum să relev doar rolul său în trecerea de la Antichitate la Evul Mediu, într-o secvență temporală determinată: secolele II–VII (VIII) p. Chr.

Cunoașterea acestei perioade se află sub semnul contradicției între penuria izvoarelor istorice, pe de o parte, cu multitudinea și varietatea monumentelor arheologice, pe de alta. Din acest punct de vedere, rolul cercetării arheologice a fost acela de a întregi informațiile scrise și, chiar mai mult, de a ridica o parte consistentă din vălul trecutului așternut peste ținutul și locuitorii din perioada investigată.

În cazul de față nu este întâmplător faptul că arealul asupra căruia s-a stăruit în cea mai mare măsură este alcătuit din bazinul inferior al Prutului, vestigiile datând din intervalul pomenit fiind extrem de numeroase și bogate. De aceea, aproape în chip firesc, inițiativa și rolul principal în cadrul vastului proiect transfrontalier Phare, l-a avut Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, care, pentru concretizarea cu succes a tramei propuse, a reușit să antreneze și alte instituții, situate de-o parte și de alta a Prutului.

În același timp nu trebuie omis faptul că, investițiile financiare – susținute în proporție de peste 90% de către Uniunea Europeană – urmăresc nu numai cunoașterea realităților și relațiilor de vecinătate din trecut, ci și crearea, astăzi, a unei atmosfere pașnice și de colaborare în zonele de contact cu alte entități statale, așa după cum, cu multă relevanță, au fost reliefate și în cele două cuvinte introductive datorate lui Mircea Mamalaucă (*Argument*) și Ion Ioniță (*Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Un proiect transfrontalier Phare*).

După cum aminteam, alături de muzeul din Bârlad au mai fost și alte instituții angrenate în ducerea la bun sfârșit a proiectului: Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei din Chișinău, Institutul de Arheologie Iași și Consiliul Județean Vaslui – în calitate de parteneri, iar, în calitate de asociați, Muzeul Județean Botoșani și Muzeul Mixt Tecuci. În același timp, ar fi totuși nedreaptă omiterea altor entități instituționale, ca de exemplu, Primăria Municipiului Bârlad, Ministerul Dezvoltării Regionale și Locuinței și Biroul Reginal pentru Cooperare Transfrontalieră Iași, al căror sprijin binevoitor a fost acordat în permanență.

Atingerea obiectivelor generale preconizate spre a fi realizate s-a făcut prin intermediul unor numeroase și variate manifestări. În primul rând, trebuie menționată organizarea unei campanii de cercetări arheologice în necropola din secolul al IV-lea, situată în locul numit Islaz (satul Polocin, com. Pogonești, jud. Vaslui), în cadrul căreia au participat și erudiți din Republica Moldova.

De asemenea, în programul activităților prin care s-a derulat proiectul, un loc memorabil l-a avut și organizarea unei sesiuni de comunicări (consacrată secolelor II–VI), susținută de către învățații de pe ambele maluri ale Prutului.

Însă, de departe, cea mai vastă și laborioasă acțiune a constituit-o organizarea unei expoziții itinerante, cuprinzând antichități de excepție din secolele II–V p. Chr., provenind

de la muzeele din Chișinău, Botoșani, Bârlad și Tecuci. Efortul depus pentru selectarea, sistematizarea și expunerea adecvată a vestigiilor pomenite a fost cu totul deosebit și, de aceea, socot oportună consemnarea integrală a numelor specialiștilor implicați: Ion Ioniță (Institutul de Arheologie Iași), Eugen Sava și Valeriu Bubulici (Muzeul de Arheologie și Istorie a Moldovei din Chișinău), Vlad Vornic și Larisa Ciobanu (Institutul Patrimoniului Cultural din Chișinău), Lucica Pârvan, Maria Diaconescu și Octavian-Liviu Șovan (Muzeul Județean Botoșani), Cotinel Munteanu, Stela Țau, Nicu Mircea și Paul Ciubotaru (Muzeul Mixt Tecuci) și, nu în ultimul rând, cei de la Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, în frunte cu energicul sau director, Mircea Mamalaucă, asistat de neobosita Eugenia Popușoi.

În sfârșit, cea mai concludentă mărturie a strădaniilor depuse pentru organizarea și valorificarea expoziției amintite o reprezintă elaborarea și frumoasa tipărire a *Catalogului*. Însă, înainte de a stăruii mai mult asupra acestuia, considerăm folositor să-i amintim pe toți cei care au contribuit la această reușită redacțională și să-i asigurăm și pe aceștia de recunoștința noastră, a tuturor beneficiarilor volumului: în primul rând este vorba de amintiții coordonatori/editori ai tomului: Ion Ioniță, Mircea Mamalaucă și Vlad Vornic; apoi, trebuie consemnate numele autorilor textelor (vocilor) care însoțesc imaginile pieselor expuse, M. Mamalaucă, Eugenia Popușoi, V. Vornic, O.–L. Șovan, Maria Diaconescu, Stela Țau, N. Mircea și P. Ciubotaru; sunt de menționat, de asemenea, și alte contribuții fără de care lucrarea nu ar fi fost completă și nu ar fi atins standardul dorit și, ne gândim, în primul rând, la fotografiile lui Viorel Buliga și Iurie Foca, la traduceri Mihaelei Moraru și Ioanei Ionițescu, precum și la tehnoredactarea datorată lui Bogdan Artene. Am insistat asupra înregistrării tuturor numelor celor implicați în realizarea acestui *Catalog*, întrucât, după cum am observat, adesea, nu relevăm îndestulător și integral truda acestora.

Așa cum am amintit, *Catalogul descoperirilor* acoperă secvența temporală care se întinde între secolul al doilea și începutul celui de-al cincilea, fiind marcată prin monumente aparținând *dacilor liberi* (A), *sarmaților* (B) și *culturii Sântana de Mureș – Černjachov* (C). În fiecare din cele trei mari compartimente, descoperirile sunt prezentate sintetic (cuprinzând istoricul cercetării, conținutul și datarea ei), de altfel, ca și succinta descrierea a obiectelor ilustrate, din care nu lipsește totuși referirea bibliografică.

În cea mai mare parte, catalogul înglobează piese arheologice de excepție, provenind din timpul unor cercetări de mare anvergură, cum au fost cele de la Mihălășeni (săpături O.–L. Șovan) și Hănești (săpături Emilia și Nicolae Zaharia), din județul Botoșani, de la Lețcani (săpături Cătălina Bloșiu), Miorcani și Iași – Fabrica de cărămizi (săpături I. Ioniță), din județul Iași, din complexul Bârlad – Valea Seacă, de la Banca și Zorleni (săpături Vasile Palade), Polocin, cu punctele „Movilă” și „Islaz” (săpături M. Mamalaucă), din județul Vaslui, de la Barcea (săpături Stela Țau, M. Nicu) și Lunca (săpături I. T. Dragomir), din județul Galați, din așezarea și necropola de la Budești și cimitirele de la Mălăiești,

Dănceni, Hansca, Brăviceni etc. (săpături E. Rikman, Gh. Cebotarenco, T. Șcerbakova și V. Vornic), din Republica Moldova.

Nu voi mai descrie încă odată piesele expuse și reproduse, subliniind doar faptul că extraordinara gamă de obiecte prezentate ascunde nu numai o estetică aparte, ci, încă, și mai multe explicații savante, dar și persistente interogații.

VIOREL M. BUTNARIU (ed.), *Monnaies et parues du Musée Départemental „Ștefan cel Mare” de Vaslui*, Editura Panfilus, Iași 2007, 168 p. (cu ilustrații incluse în text)

Apărută sub egida Institutului de Arheologie Iași și a Muzeului Județean „Ștefan cel Mare” Vaslui, lucrarea reprezintă al treilea volum din seria *Corpus Numorum Moldaviae*. Aceasta este realizată de un colectiv de specialiști de la Iași, București, Vaslui, Chișinău și Constanța (Ruxandra Alaiba, Costică Asavaoie, Ana Boldureanu, Viorel M. Butnariu, Laurențiu Chiriac, Lucian Munteanu, Gabriel Talmațchi, Adriana Țibulcă și Aurel Vâlcu) și structurată pe mai multe părți.

În *Tezaure monetare* (p. 1–91) sunt incluse șase descoperiri, date în diverse perioade: Fedești – a doua jumătate a sec. IV – prima jumătate a sec. III sau prima jumătate a sec. II a. Chr. (34 piese histriene din bronz de tip „Apollon”), Schineta – ultimele decade ale sec. XIV–1470 (12 monede din aur – patru perperi și doi ducăți din Chios, doi florini ungurești și patru imitații după ducăți venețieni, 59 din argint – 58 de accii și o imitație după astfel de monede și una din bronz aurit – imitație după un ducat venețian, la care se adaugă numeroase bijuterii și accesorii vestimentare din argint – engolpioane, diademe, inele, cercei, garnituri de centură, bumbi, aplici, toate fiind descoperite într-un vas-borcan), Vetrișoia – a doua jumătate a sec. XV – sec. XVI (59 monede de argint emise de Imperiul romano-german, Polonia și Ungaria), Bălțați – a doua jumătate a sec. XV – începutul sec. XVII (o monedă otomană din aur, 811 otomane și occidentale din argint, precum și numeroase bijuterii din argint – cercei, inele, bumbi, aplici) și Vaslui –

În ansamblu, *Catalogul* constituie o frumoasă realizare – utilă atât specialiștilor, cât și publicului avid de cultură – și răspunde exemplar proiectului demarat inițial, în care, de asemenea, trebuie remarcat, nu a fost deloc neglijată și realizarea corespunzătoare a ținutelor politice propuse.

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

două tezaure moderne (12, respectiv 11 monede din bronz de la Carol I al României).

Descoperirile izolate (p. 93–108) cuprind 39 de monede din argint și 84 din bronz egiptene, dacice, romane, bizantine, medievale și moderne (moldovenești, poloneze, ungurești, otomane și românești).

În *Alte descoperiri* (p. 109–112) sunt incluse câteva bijuterii și accesorii vestimentare rezultate în urma cercetărilor arheologice din perioada 1998–2002 dintr-o necropolă de la Vaslui, datată în sec. XVI–XVIII.

În *Addenda* (p. 113–122) sunt tratate patru monede bizantine izolate (folles), un tezaur de 264 piese histriene din bronz de tip „Apollon” descoperit la Fedești (tezaur publicat pe trei loturi, în 1989, 1996 și 2003 de către C. Buzdugan, C. M. Petolescu, respectiv C. Preda) și un cerceș și un lanț de perioadă medievală de la Vaslui – Curtea Domnească. Aceste piese ar fi trebuit incluse în capitolele anterioare.

În *Donatii* sunt prezentate 25 de monede din bronz și argint antice și medievale, al căror loc de descoperire nu este cunoscut.

Abrevierile bibliografice, cele utilizate în descrierea pieselor numismatice, lista nominalurilor, și a monetărilor (p. VII–XIII), indicii (p. 127–144), bibliografia (p. 145–154) și ilustrația (desene și fotografii color) întregesc această lucrare, utilă oricărui numismat român.

DOREL PARASCHIV

Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata, edidit DAN APARASCHIVEI (colecția „Honoraria” 5, Redigit Victor Spinei), Editura Academiei Române, București, 2009, 486 p.

Studiile referitoare la primul mileniu creștin în România a cunoscut o puternică vitalizare prin implicarea deplină în cercetarea academică a istoricului și arheologului ieșean Dan Gh. Teodor. Într-o manieră exclusivistă s-au organizat și derulat investigațiile științifice, practice ori experimentale, pe care le-a coordonat și în urma cărora dr. Dan Gh. Teodor a obținut rezultate fundamentale pentru cunoașterea genezei și evoluției limbii și a poporului român. Prețuirea de care se bucură specialistul ieșean și activitatea sa s-a concretizat și prin apariția editorială de față. Semnatarii studiilor din volumul îngrijit de tânărul specialist dr. Dan Aparaschivei

(apropiat colaborator al profesorului Dan Gh. Teodor) au adus astfel prinosul lor științific celor 75 de ani de viață și celor peste 50 de ani de efervescență și tenacitate creatoare în domeniul arheologiei și istoriei evului mediu.

Volumul de față cuprinde articole ce tratează teme de arheologie și istorie specifice primului mileniu creștin. Autorii provin de la instituții academice și universitare din România, Republica Moldova, Ucraina, Rusia, Republica Belarus, Slovacia, Polonia și Franța, confirmând încă o dată considerația față de întreaga activitate a specialistului român. Varietatea chestiunilor discutate în volumele de autor ori colective, articolele sau studiile

parțiale indică plurivalența abordărilor tematice ale profesorului Dan Gh. Teodor.

Dintr-un început ținem să menționăm că, contrar uzanțelor metodologice consacrate, coordonatorul lucrării de față a preferat din considerente *sui-generis* o ordonare alfabetică a studiilor în funcție de numele autorilor acestora.

Studiile sunt redactate în limbi de circulație internațională (engleză, franceză, germană, rusă) ceea ce sporește considerabil accesul la informații, adresându-se în mod particular celor interesați în problemele discutate aici.

Chiar în startul tomului sunt precizate „Sumarul”, *Tabula Gratulatoria* și o „Listă a abrevierilor” consacrate și folosite în cele 27 de contribuții. În debutul volumului, dr. Dan Aparaschivei reușește ca în al său *laudatio* să surprindă trăsăturile morale și profesionale ale profesorului ieșean.

Primul articol le aparține reputaților specialiști de la Simferopol, Aleksander I. Aibabin și Elzara A. Khairidinova. În *Chronology of complexes dating back to the 6th–7th centuries from the cemetery near the village of Luchistoye* (p. 27–68) autorii prezintă rezultatele cercetărilor arheologice și analizele efectuate pe diverse categorii de materiale provenite din necropola identificată în apropierea satului ucrainean Luchistoye, localizat în sud-vestul Crimeei. În imediata apropiere și în congruență cu dinamica locuirii arhaice din acest perimetru a fost identificată fortăreața Funa, care servea drept punct de apărare pentru autohtoni și post de control asupra întregii regiuni. Cei doi arheologi și-au axat eforturile pe studiul exhaustiv și comparativ al inventarelor mormintelor, realizând o analiză eficientă a tuturor categoriilor de artefacte prelevate. Deosebit de interesante sunt mențiunile, descrierile și elementele ce au condus la încadrarea diacronică a unor obiecte de podoabă cum ar fi diferitele tipuri de fibule, cataramă, cercei, inele etc. Datările pentru variate forme de fibule au adus un considerabil aport teoretic pentru stabilirea cronologiei unor situri, necropole ori descoperiri fortuite din Europa centrală și sud-estică. Gama variată și aria întinsă de circulație a fibulelor (mai ales a „fibulelor digitate”) au provocat numeroase discuții și contradicții între specialiști. Stabilirea certă a centrelor de difuziune, a arealelor de răspândire și determinarea diacronică pentru anumite tipuri au constituit elemente definitorii pentru cunoașterea evoluției stilurilor de execuție, a mentalităților artistice, a tehnicilor și tendințelor inovatoare în domeniul cultural și economic. Pe baza unor categorii de podoabe cum ar fi fibulele, cataramele de factură slavă și bizantină, cercei, inele ori monedele bizantine și ceramica (amfore, străchini), autorii au datat cu exactitate complexe funerare. Varietatea și cantitatea remarcabilă a obiectelor de podoabă (majoritatea lor se circumscriu orfevrăriei bizantine) prezente în gropile sepulcrale probează legăturile interculturale strânse dintre sud-vestul spațiului crimeean și zonele sud-dunărene. Mormintele provin din a doua jumătate a veacului al VII-lea și prima parte a secolului următor, indicând astfel o locuire permanentă și intensă în zonă.

La toate aceste contribuții menționăm și bibliografia exhaustivă a problemei, anexată la finalul studiului.

Următoarea contribuție le aparține dr. Dan Aparaschivei și dr. Costel Chiriac, ce continuă publicarea unor accesorii și obiecte de vestimentație provenite din descoperiri fortuite, din spațiul dunăreano-pontic. Cercetătorii ieșeni analizează câteva piese inedite provenite dintr-o colecție privată, în acest volum consumându-se un nou episod al prezentării unor artefacte de proveniență romano-bizantină. În *Objets vestimentaires de Dobroudja romaine-byzantine* (p. 69–78), autorii au sistematizat debaterile referitoare la originea, cronologia și gradul de difuziune a cataramelor de centură ori a unor tipuri de aplice din secolele VI–VII, revăzând totodată bibliografia problemei. Pentru anumite tipuri de cataramă s-a stabilit cu precizie proveniența bizantină și filiera de pătrundere în spațiile nord-dunărene, în timp ce categorii aparte de accesorii pentru vestimentație au fost prelucrate în atelierele meșterilor locali, imitând forma, tehnica execuției și ornamentația pieselor inițiale. Contactele interculturale dintre sedentari și nomazi au înlesnit pătrunderea unor piese până dincolo de fruntariile nistrene, până în inima stepelor euro-asiatice. Astfel încât, doar analogiile și analizele metalografice realizate pe serii de podoabe și accesorii vestimentare pot disocia și stabili cu exactitate proveniența, originalitatea și apartenența etnică a acestora.

Cu mai bine de două decenii în urmă au debutat săpăturile sistematice din așezarea rurală romană de la Telița, județul Tulcea. Lucrările au fost inițiate și s-au derulat în următorii ani sub directă îndrumare a dr. Victor Heinrich Baumann. Rezultatele cercetărilor au fost publicate în diverse tomuri, monografii, reviste etc. autohtone sau din străinătate, discuțiile fiind reluate și în paginile prezentei lucrări¹. De această dată, în *Les édifices publics appartenant à l'établissement rural romain Telița-Amza, département de Tulcea* (p. 79–98) sunt prezentate concluziile referitoare la forma și tehnica executării edificiilor publice, la chestiunile social-economice, confesionale și culturale, precum și la organizarea administrativ-teritorială a teritoriului rural roman, din veacurile III–IV d. Chr.

Investigațiile rămășițelor arhitecturale cu destinație publică și poziția acestora într-un plan urbanistic general l-au determinat pe V. H. Baumann să emită câteva concluzii interesante în privința modificărilor survenite în veacul al IV-lea în viața social-economică, administrativ-teritorială, confesională și culturală în Imperiul Roman. Chiar dacă unele aprecieri suscită încă largi discuții și o atentă revizuire a interpretărilor de ordin arhitectonic și arheologic, datele cercetărilor (bogăția materialului arheologic, diversitatea, structura și planimetria construcțiilor civile și religioase ș. a.) reflectă o locuire intensă și continuă a zonei vreme de câteva secole.

Studierea Evului Mediu timpuriu din zona de sud-vest a României a înregistrat numeric o nouă contribuție, cea a dr. Adrian Bejan, profesor universitar al Facultății de Litere, Istorie și Teologie, secția Istorie, din cadrul Universității de Vest din Timișoara. Dificultățile legate de lipsa și echivocul informațional al surselor scrise sunt

¹ Vezi bibliografia de la p. 97.

covârșitor suplinite de intensificarea cercetărilor arheologice referitoare la istoria secolelor VIII–XIV.

Studiul intitulat *Considerations in regard to the development of feudalism on the territory of Banat* (p. 99–111) a fost structurat pe mai multe segmente tematice, prezentate cronologic, debutând cu precizări generale privind chestiuni de ordin etnico-demografic, social-economic, teritorial-administrativ, politic și militar din spațiul bănățean, în secolele VIII–X. Celelalte două părți ale lucrării tratează schematic realitățile social-politice din interiorul societăților omenești autohtone, aflate sub incidența bulversărilor militare ce au afectat deopotrivă, regiunea precum și cadrul teritorial-administrativ și politic-instituțional al organizațiilor arhaice românești premergătoare constituirii statale (secolele IX–XIV). Autorul a realizat o evocare succintă a unor descoperiri din sud-vestul României, o recapitulare rezumativă a evenimentelor politice și militare ce au imprimat decisiv evoluția istorică a comunităților arhaice românești și, totodată, o „frescă” inconsistentă a relațiilor interculturale derulate în acest teritoriu, de-a lungul unui segment temporal întins (secolele VIII–XIV), ce ar fi prilejuit o prezentare substanțială. Tratarea unui singur aspect din largul palier al dezbaterilor prezentate ori a unor probleme specifice unui interval temporal scurt ar fi produs un rezultat mult mai eficient, în cadrul restrâns generat de momentul aniversar de față. Însăși sintagma folosită în titlul lucrării pentru a desemna intervalul diacronic suspus dezbaterilor prezente ni se pare distonantă și perimată în raport cu realitățile istorice românești.

Un studiu bine structurat este cel al reputatei specialiste timșorene dr. Doina Benea. Generic intitulat *Betrachtungen über die Südwestgrenze der Römischen Provinz Dakien. Der Stand der rumänischen Forschungen* (p. 113–131), autoarea a realizat o retrospectivă a cercetărilor arheologice, istorice și filologice din spațiul sud-vest românesc (zona Banatului de astăzi). Depart de a fi epuizat materialul informativ și problematica supusă dezbaterilor curente, Doina Benea prezintă succint demersurile științifice desfășurate pe parcursul unei mai bine jumătăți de veac. Comentariile teoretice sunt susținute de ilustrația sugestivă și de o bibliografie selectivă care cuprinde însă cele mai importante contribuții istoriografice.

Arheologia slovacă s-a bucurat în ultimele decenii de o revigorare excepțională a cercetărilor arheologice, cunoscând totodată și o afirmare europeană a sistemului academic din această țară, ce a generat o diriguire plurivalentă a activităților științifice pe calea aprofundării și diversificării studiilor interdisciplinare în domeniu. Un exponent de seamă al istoriografiei slovace este și dr. Darina Bialeková, reputat specialist medievist și reprezentant al vechii școli de arheologie din această țară. Studiul intitulat *Zur Frage von Kontakten des Mitteldonaubeiets zum Orient in der zweiten Hälfte des 8. Jhs. bis in die erste Hälfte des 9. Jhs. auf Grund des Vorkommens von Abbasidenmünzen* (p. 133–143) prezintă situația geo-politică din ultima jumătate a veacului al VIII-lea și prima parte a secolului următor, din perspectiva surselor istorice scrise și arheologice, sub impactul extraordinar asupra Europei, în general, și

asupra lumii slave, în particular, al ultimelor valuri ale triburilor avare. Totodată, așa cum reiese din descrierile autorilor arabi și persani, sistemul politic bizantin și carolingian au suferit în urma derulării expedițiilor militare repetate ale elementelor militare tribale ale Imperiului Abbasid. Traseele incursiunilor combatanților arabi au fost jalonate odată cu descoperirile monetare din spațiul european. Alături de piesele numismatice, obiectele de podoabă și accesorii de vestimentație ori echipament ecvestru au determinat atribuirea etnică justă și segmentul temporal corect pentru campaniile militare ale acestora.

Un demers aparte este scurta digresiune a istoricului brăilean Ionel Căndea, care în *Old archaeological and historical researches in the Teleorman County and the fortress of Turnu (Măgurele)* (p. 145–152) prezintă o succesiune de evenimente premergătoare și auxiliare investigațiilor de specialitate din teritoriile riverane râului Olt și din cuprinsul cetății medievale Turnu, coroborând datele arheologice cu informațiile istorice disponibile în cronografia vremii.

Din mediul academic moscovit provine dr. Igor Olegovič Gavritukhin, care în studiul *Elementy «Justinianovskogo» voinskogo stilja u Severnykh Varvarov (Prjažki tipa Sučidava)* (p. 153–183) ne oferă rezultatele unei temeinice investigații asupra accesoriilor echipamentului militar romano-bizantin provenit din fostele provincii imperiale din Europa. În cazul de față, specialistul rus realizează o analiză succintă și obiectivă a cataramelor și limbilor de curea de pe echipamentul militar al vremii. Se diferențiază, nu fără a suscita la discuții suplimentare, câteva tipuri cu formele și variantele specifice fiecărei etnii. Se observă astfel (așa cum reiese din harta schițată în Pl. 4) o circulație dinamică a pieselor, analizând deopotrivă centrele de producție, forța de difuziune și punctele în care au fost identificate de către arheologi.

Tipologia, comentariile sugestive pentru fiecare categorie de piese, ilustrația concludentă și bibliografia selectivă, care cuprinde exponențial cele mai avizate contribuții în domeniu, consacră lucrării o importanță deosebită pentru istoria culturală a primului mileniu creștin.

Prezența preocupărilor inter-disciplinare în cadrul cercetărilor arheologice sistematice a fost susținută și de activitatea persuasivă a regretatului arheozoolog ieșean dr. Sergiu Haimovici. *The study of the fauna remains from the lodgings in Borșeni „Bulgărie” (Războieni, Neamț County), Vth–VIth centuries* (p. 185–195) prefigurează analiza materialului paleo-faunistic din așezarea rurală Borșeni (comuna Războieni, județul Neamț). Tabele sinoptice și aprecierile descriptive ne oferă o imagine sugestivă asupra economiei agrare și pastorale a comunităților rurale arhaice autohtone din spațiul est-carpatic. Resturile osteologice animaliere ocupă un rol însemnat în ansamblul artefactelor și vestigiilor arheologice, prelevarea acestora necesitând o metodologie aparte pentru ca rezultatele analizelor să nu fie contaminate prin vicierea metodelor de extragere a materialului paleo-faunistic aflat *in situ*.

Următoarea lucrare îi aparține istoricului bucureștean dr. Radu Harhoiu. Specializarea în perioada pre-medievală și medievală timpurie l-a consacrat ca o autoritate în

domeniu. Proiectele finalizate, calificarea obținută în reputele centre academice din Europa și cooptarea sa în diverse colective de cercetare internaționale, determină racordarea și raportarea studiilor referitoare la Evul Mediu timpuriu, din România și străinătate, la contribuțiile Domniei sale. În *Nach-Römisches Töpferhandwerk in Sighișoara (Schäßburg)*, „Dealul Viilor” (p. 197–225) autorul realizează nu numai o prezentare sterilă a datelor arheologice, ci și un veritabil expozeu analitic și comparativ a vieții social-economice și culturale al comunităților locale transilvănene din veacurile III–VIII, în contrast cu evoluția zonelor învecinate. Stabilirea raporturilor inter-culturale dintre diverse comunități arhaice din acest spațiu a relevat un dinamism continuu al schimburilor comerciale și, implicit, al unor categorii de artefacte. Între aceste mărfuri de serie un rol istoric l-a avut vasele din ceramică, ca produse finite ale atelierelor meșteșugărești consacrate. În varietatea complexă a tipurilor și variantelor, Radu Harhoiu are meritul incontestabil de fi decantat opiniile și teoriile avizate aflate deja în circulație și de a fi structurat coerent și practic categoriile ceramicii veacurilor IV–VI. Studiul de față și, mai ales, întreaga activitate științifică definesc profilul profesional al specialistului bucureștean, marcându-i totodată prestanța europeană.

Tot ca o preocupare pentru istoria pre-medievală din spațiul est-carpatic se înscriu și recente demersuri ale mai tânărului coleg de la Muzeul de Istorie din Roman, George Hânceanu. Rodul unor susținute activități de teren întreprinse în anii 2004–2006, în așezarea rurală de la Roșiori, comuna Dulcești, județul Neamț, lucrarea de față oferă date sintetice referitoare la câteva tipuri de vase datate relativ în secolele VI–VII. Sugestiv intitulat *La céramique des VIe–VIIe siècles dans l'établissement de Roșiori – Dulcești (dép. de Neamț)* (p. 227–235) studiul are meritul de a introduce în literatura de specialitate un material arheologic inedit.

Specialist de talie europeană, exponent al prestigioasei școli slave de istorie orientală și bizantină de la Kiev și Sankt Petersburg, absolvent al celebrei Université de Paris I – Panthéon Sorbonne și reputat cercetător la Centre de Recherches d'Histoire et de Civilisation de Byzance din Paris, dr. Michel Kazanski s-a remarcat în întreaga sa activitate ca un infatigabil specialist în istoria relațiilor inter-culturale în Europa epocii marilor migrații (secolele IV–VII), precum și în geneza și evoluția civilizației europene, în perioada evului mediu timpuriu. *Les huns et les slaves* (p. 237–256) reprezintă un excurs compozit în istoria evoluției spațiului european sub impactul derulării campaniilor militare ale hunilor și a migrațiilor succesive ale neamurilor slave din veacurile IV–VI. Caducitatea sursele literare ale vremii sunt completate de numeroasele descoperiri arheologice din a doua jumătate a veacului trecut și primii ani ai secolului al XXI-lea. Identificarea artefactelor specifice autohtonilor, alături de produsele finite ale migratorilor, reflectă dinamismul contactelor inter-etnice și culturale. Devansând aspectele negative ale mișcărilor ample ale populațiilor stepei euro-asiatice, melanjul cultural complex suplinește elementul civilizator alterat inițial de componenta violentă și

distructivă a conflictului armat. Cu alte cuvinte, am analizat un text compact, coerent și captivant, care confirmă încă o dată concepția istorică polyvalentă a specialistului francez de sorginte letonă.

Un studiu despre evoluția realităților social-economice în spațiul ucrainean sub influența directă a statului Rusia kieveană este și cel al specialistului de la Kiev, Denis Nikodimovič Kozak. *Poselenie Venedov na Volyni (Zubrițkaja kul'tura)* (p. 257–285) cuprinde rezultatele investigațiilor arheologice din regiunile istorice Podnestrovyie (Velyka Sloboda, Sokil'nyky, Zudra, Davydiv) și Volynii (Boratyn, Girka Polonka II, Zagaji, Lyniv, Chrinnyky). Materialul arheologic datează cu exactitate nivelele de locuire din perioada de revigorare politică și economică a statelor rusești (secolele X–XII). Descrierea artefactelor (ceramică, obiecte de uz casnic confecționate din metal, piatră ori os ș. a.) și conexarea cu piese similare din regiunile învecinate ne oferă informații suficiente asupra nivelului de trai a comunităților slave din spațiul menționat, ce au gravitat vreme de câteva secole spre orbita economică și politică a statului kievean. Ilustrațiile sugestive sunt inserate în textul rusesc, ceea ce-i conferă compoziției o flexibilitate practică și pozitivă pentru specialiști.

Studiul Zofiei Kurnatowska intitulat *Archaeological indicators of Early Slavonic states formation in the Southern and Northern areas* (p. 287–296) reprezintă o scurtă digresiune la geneza statelor slave, la cumpăna primelor două milenii creștine. În cele doar câteva pagini de text și referințe bibliografice specialista poloneză a evocat sintetic premisele constituirii statelor slave din Europa și dinamica relațiilor inter-culturale cu mai vechile și, totodată, influentele puteri din zonă (Imperiul Carolingian, Imperiul Bizantin, khaganatele avar și bulgar).

O prezentare bazată pe rediscutarea unor izvoare și opinii ale specialiștilor în istorie și civilizație bizantină, referitoare la importanța economică, politică și militară a constituirii themei Likostomo, o constituie contribuția reputatului istoric dr. Alexandru Madgearu – *The Lykostomion Theme on the Lower Danube (9th century)* (p. 297–304).

În *First millennium settlements along middle course of the Timiș river* (p. 305–310), Mircea Mare ne oferă un scurt repertoriu al descoperirilor arheologice în urma periegezelor și cercetărilor de suprafață efectuate în regiunile riverane râului Timiș. Materialul arheologic datat cu precădere în primul mileniu d. Chr. este reprezentativ pentru cunoașterea evoluției social-economice, culturale și confesionale a comunităților arhaice din acest spațiu.

O contribuție de istoriografie este cea a profesorului dr. Ioan Mitrea. Lucrarea reprezintă o evocare sugestivă a operei și profilului enciclopedic al ilustrului istoric Vasile Pârvan. *Dacian-Romanity and the Romanians in V. Pârvan's works* (p. 311–318) reprezintă un comentariu succint asupra aportului științific organic la cunoașterea etnogenezei românești și continuității tradiției daco-romane în civilizația arhaică românească, enunțate și puternic argumentate de ilustrul istoric.

În ordinea alfabetică consacrată ca metodologie de structurare internă a volumului de față, următorul studiu îi aparține cercetătorului de la Kiev, Aleksandr Petrovič Moțja. În *Region Dnestra i Dunaja v konțe I – načale II tysjačeljetij našej Zry: vzgljad sosterony Kievskoj Rusii* (p. 319–329) sunt prezentate o serie de descoperiri din spațiul cuprins între Nistru, Prut și Dunăre, provenite din sălașele vechilor slavi. Istoriografia românească de până la 1990, exacerbata de un spirit ultra-naționalist, a prezentat toate descoperirile arheologice din teritoriul geografic românesc ca fiind produse exclusiv ale populației arhaice românești din secolele VI–XII. Cercetările ulterioare reflectă realitățile istorice incontestabile și anume, ale conviețuirii autohtonilor cu neamurile slave și influența reciprocă la nivelul vieții cotidiene.

Autorul lucrării aduce în prim planul atenției specialiștilor medievști date consistente de natură istorică și arheologică care reflectă impactul economic, politic și cultural al statului Rusia Kieveană asupra teritoriilor învecinate locuite de comunitățile vechilor slavi. Descoperirile arheologice relevă difuziunea remarcabilă într-un teritoriu relativ extins a unor artefacte, produse în atelierile meșterilor kieveeni.

Tot un studiu de retrospecție a istoriografiei românești din ultimele decenii, referitoare la cercetarea arheologică din nordul Dunării de Jos, a fost întocmit de istoricul basarabean dr. Sergiu Musteață. *Contributions to the history of Romanian archaeology. The history of the research of 8th – 9th C. Archaeological sites in the North of the Lower Danube* (p. 331–346) constituie o trecere în revistă sintetică a preocupărilor naționale pentru ultimul segment al primului mileniu creștin, acestea fiind ordonate cronologic și tematic. Cuantificând cele mai avizate lucrări ale istoricilor și arheologilor din centrele de cercetare din România, specialistul de la Chișinău realizează totodată o recenzie obiectivă a acestora.

Unul dintre cei mai avizați arheologi medievști din mediul academic din Ucraina este dr. Viktor Leonidovič Myț. Domnia sa are o vastă pregătire în arheologie medievală urbană dar și în cea a fortificațiilor bizantine, îndeajuns de bine reprezentate și conservate în spațiul crimeean. În studiul *Rannevizantijskaja krepost' Aluston v VI–VII vv. istorija, arheologija i proiskhoždenie toponimiki pamjatnika* (p. 347–367) autorul ne prezintă varietatea informațională și metodele multiple de analiză a fortificației romano-bizantine Aluston, așa cum este prefigurat încă din titlu. Orizonturile culturale romano-bizantine sunt bine marcate de un bogat și variat material arheologic. Aprecierile referitoare la arhitectură edifică considerabil asupra tehnicilor de zidire a unei fortificații menite să susțină strategic controlul asupra unei vaste regiuni și, deopotrivă, să adăpostească în vremuri tulburi un număr consistent de oameni.

The early medieval spirituality in the Prut-Dniestr space (p. 369–400) reprezintă valorificarea cercetărilor prof. univ. dr. Gheorghe Postică derulate pe durata a mai bine de 20 de ani de activitate de teren. Totodată, studiul referitor la aspecte ale spiritualității (comunități de credincioși creștini ori păgâni, complexe de cult, practici

funerare, mobilier funerar etc.) în secolele V–XIII, într-un spațiu caracterizat printr-un mozaic de etnii și culte, este parte componentă a tezei pentru conferirea titlului de doctor habilitat în istorie și care a văzut lumina tiparului în 2007 (Gh. Postică, *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean – secolele V–XIII*, Ed. Academiei Române, București, 314 p. + 31 tabele, 75 diagrame, 48 hărți și 4 anexe).

O altă contribuție din spațiul rusesc îi aparține dr. Vlasta Evghen'evna Rodinkova de la Moscova, care în *Novye nahodki pal'čatykh fibul v Podneprov'e* (p. 401–409) realizează o succintă analiză și clasificare a fibulelor digitate din secolele VII–VIII, descoperite în estul și centrul Europei.

În aceeași categorie tematică se înscrie și lucrarea regretatului specialist tulcean Gavrilă Simion. *Un nouveau groupe des fibules digitales découvertes dans la region du Dobroudja* (p. 411–419) conține date sintetice referitoare la evoluția și răspândirea teritorială a unui tip de fibule digitate, pe baza unor recente descoperiri din teritoriul dobrogean.

Situl de la Hârșova (județul Constanța) deține valori arheologice și istorice extraordinare, drept pentru care a atras interesul susținut al specialiștilor români și străini. Dr. Cristina Paraschiv-Talmațchi este unul dintre cercetătorii care s-au aplecat cu precădere în investigarea anticului *Carsium* și a *Hinterlandului* cetății. *Early middle ages in Dobrudja. Different Data concerning the State of the Research at Hârșova (Constanța County)* (p. 421–438) constituie o re-evaluare a cercetărilor arheologice din teritoriul cetății Hârșova. Rediscutarea unor aspecte de planimetrie, referitoare la tehnica și etapele de edificare a fortificațiilor, cu privire la atribuirea etnică a unor categorii de artefacte, stabilind centrele de producție și aria teritorială în care s-au răspândit, validează și garantează caracterul complex al demersului specialistei constănțene.

Nu mai puțin importante sunt și datele introduse în circuitul științific de către dr. Ion Tentiuc, care în *Des considérations sur la présence de quelques groupes des alans à l'ouest des Carpates Orientaux pendant le Haut Moyen Âge* (p. 439–453) efectuează o analiză lucidă a unor tipuri de artefacte atipice obiectelor produse în atelierile autohtonilor din spațiul est-carpatic, din secolele V–VI d. Chr. Contrar opiniilor formulate în deceniile 6–8 ale veacului trecut și a unor teorii susținute încă cu o fervoare inexplicabilă, nefiind sustenabile în practică, în ultimii ani o serie de specialiști români și străini au revenit cu argumente obiective și solide pentru a reaseza chestiunile echivoce în cadrul științific, conform cu realitățile istorice inițiale.

Un studiu care transpune rezultatele cercetărilor interdisciplinare în arheologie este cel realizat de dr. Eugen Silviu Teodor, cercetător la Muzeul Național din București. În *Pottery shape evidence and the formation of the avaric Khaganat* (p. 455–475) arheologul și istoricul bucureștean a realizat pe baza studiului matematic, folosind metoda *sistemul compas*, o structurare eficientă a tipurilor ceramicii de uz comun, identificând totodată centrele de producție și varietatea formelor specifice

utilității acestora. Conturarea categoriilor principale și a variantelor inerente a contribuit deplin la cunoașterea originii etnice a comunităților ce au generat astfel de artefacte, a tehnicii de producție precum și a ariilor geografice de răspândire. În consecință, elementele abstracte ale metodei matematice de calcul și clasificare a olăriei sunt inserate într-o interpretare obiectivă a materialului informațional al surselor scrise, istorice și arheologice.

Ultima contribuție inclusă în volumul de față este cea a dr. Valentina Sergheevna Verghej, fiind intitulată *Žilišče pražskogo perioda na Mnogoslojnom poselenii Snjadin z na Reke Pripjatj* (p. 477–486). Autoarea prezintă rezultatele investigațiilor arheologice din așezarea de la Snjadin Petrikovskogo, raionul Gomel'skoj, Republica Belarus, în care au fost cercetate nivelele de locuire specifice secolelor XI–XII.

Varietatea tematică, prezentarea rezultatelor unor investigații interdisciplinare, calitatea temelor abordate și numele specialiștilor ce au contribuit la întocmirea acestei culegeri de studii, consfințește volumului un destin aparte. Va fi cu siguranță un instrument de lucru important și util prin prisma subiectelor dezbătute, a bibliografiei selective, anexate fiecărui studiu în parte și care cuprinde

toate contribuțiile istoriografice până în prezent, precum și a editării textelor în limbile internaționale consacrate, ce va înlesni accesul la informație.

Tomul de față este prezentabil și prin grafica copertilor, însă este în parte deficitar în ceea ce privește calitatea tehnică de tipărire a unor hărți, imagini, tabele, grafice, fotografii etc. În ciuda problemelor semnalate, volumul va avea parte de evaluări pozitive, acestea datorându-se în mare măsură acribiei, obiectivității și calificării profesionale a celui care a realizat întregul proces de editare (uniformizarea textelor și a aparatului critic, supervizarea traducerilor, semnalarea și corectarea unor erori intervenite la tehnoredactarea și conceperea studiilor etc.).

Nu ne rămâne altceva decât să salutăm inițiativa specialiștilor de la Institutul de Arheologie din Iași și să-i urăm profesorului Dan Gh. Teodor sănătate, putere de muncă și multe alte momente aniversare ce-ar prilejui întocmirea unor volume asemănătoare celui prezentat în paginile de mai sus.

GEORGE A. BILAVSCHI

MICHEL KAZANSKI, *Archéologie des peuples barbares (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, V, curatores seriei Victor Spinei et Ionel Cîndea), Editura Academiei Române – Editura Istros, București–Brăila, 2009, 491 p.

Seria *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* inițiată de profesor dr. Victor Spinei, sub tutela Institutului de Arheologie din Iași, al Academiei Române – Filiala Iași, și-a propus să evoce contribuțiile excepționale ale unor nume răsunătoare de pe firmamentul cercetării arheologice și istorice mondiale. Volumul de față, al cincilea al seriei, este dedicat remarcabilului cercetător și profesor ruso-francez, Michel Kazanski.

Născut la Riga (Letonia), cu o educație aleasă căpătată în Universitatea din Leningrad (Sankt-Peterburg), Kazanski s-a remarcat încă de la absolvirea studiilor ca un foarte bun arheolog al epocii Marilor Migrații.

Din 1981 imigrează în Franța, unde începe o altă etapă în cariera de cercetător științific, pentru un domeniu care presupune, pe lângă cunoștințe, voință și capacitate de muncă impresionantă. Trece prin diverse etape de recunoaștere a studiilor efectuate în URSS, obține o diplomă de Studii Aprofundate la Sorbona, iar în 1986 susține doctoratul cu tema *Les Goths en Europe orientale à l'époque hunnique (375–454). Documentation archéologique: la phase finale de la culture de Tcherniakov*, la aceeași Universitate. La acel moment avea o carte de vizită deja impresionantă, ceea ce a antrenat cooptarea sa în diverse organisme de cercetare naționale sau internaționale, precum și ca membru în comitetele editoriale ale unor publicații de profil. De asemenea, în mediul universitar a ținut numeroase cursuri și, din 2008, a fost numit Director de cercetare, clasa a II-a, al Centrului Național de Cercetare Științifică.

Publicarea unor monografii de certă valoare, alături de numeroase contribuții științifice în revistele de specialitate de prestigiu din întreaga lume, l-au făcut cunoscut și apreciat printre cercetători ca un foarte avizat specialist al epocii migrațiilor din Europa. Îmbinarea și fructificarea informațiilor arheologice cu istoria, capacitatea de analiză a materialelor publicate dintr-un spațiu geografic imens, cuprins între Volga și Caucaz, către est, și Oceanul Atlantic spre vest, sunt elemente care au transformat în cercetări exponențiale lucrările lui Michel Kazanski.

Prezentul volum reunește trei dintre aceste lucrări de referință, sub genericul *Barbarii și Marea Neagră (Les Barbares et la mer Noir)* și textele a două comunicări susținute la colocvii internaționale în San Marino, inedite, compilate sub titulatura de *Barbarii și Occidentul în epoca Marilor Migrații (Les Barbares et l'Occident à l'époque des Grandes Migrations)*.

Primul studiu se intitulează *Les antiquités germaniques de l'époque romaine tardive en Crimée et dans la région de la mer d'Azov* și a fost publicat în revista *Ancient West & East*. I, 2002, n°2, p. 393–411. Scopul mărturisit al autorului este utilizarea materialului arheologic în sprijinul inițiativei de a identifica originea germanicilor din Crimeea și de la Marea Azov în epoca romană târzie și la începutul epocii Marilor Migrații (sfârșitul secolului al III-lea – începutul secolului al V-lea). Sunt prezentate și descrise amănunțit obiectele de factură germanică identificate în situri din regiunea vizată, cu încadrarea cronologică aferentă și cu trimiteri bibliografice avizate. Autorul se ocupă, în special, de tipurile de fibule

care circulau în această perioadă, dar și de diverse pandantive, piepteni, arme, obiecte de podoabă și chiar ceramică aparținând, în cea mai mare parte, culturii Cernjahov. În 18 planșe sunt reprezentate sute de obiecte descrise în cele șapte anexe de la finalul articolului, în cea mai mare parte descoperite la Kertch, Chersones, Tanaïs, Sovhoz, Lučistoe sau Družnoe. Informațiile provenite din analiza acestor materiale sunt confruntate cu izvoarele literare referitoare la populația din zonă în perioada studiată. Rezultă întrebări veridice și cu interes sporit, la care însuși autorul încearcă să ofere răspunsuri adecvate: când au putut accede goții în această zonă? – nu cumva au deținut controlul parțial al noilor teritorii? – cum se poate explica prezența unui regat got alături de hunii care s-au stabilit în regatul Bosporan la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui de-al V-lea? – cum se poate justifica un habitat „multinațional” în stepa dominată de huni?

Unele dintre răspunsurile găsite sunt de o importanță absolută. Vorbim, spre exemplu, de identificarea unor așa-zise așezări eterogene în mediul nomad, temporare inițial, devenite apoi permanente, de tip *zimnik*, în locații precum Tanaïs. Apoi, sunt prezentate trei componente germanice în Crimeea de sud-est: una de tip Cernjahov-Wielbark, alta scandinavă și a treia dunăreană, în ciuda faptului că nici o sursă literară nu vorbește despre prezența germanică în zonă înainte de secolul al VI-lea.

Al doilea material inclus în volumul de față constituie o parte dintr-o monografie colectivă, publicată de autor împreună cu Marc Shchukin și Oleg Sharov, *Des Goths aux Huns : Le Nord de la mer Noir au Bas-Empire et à l'époque des Grandes Migrations*, Oxford (BAR-S 1535), 2006. Cercetarea *L'époque hunnique au Nord de la mer Noir* a reprezentat lucrarea prezentată de M. Kazanski pentru obținerea titlului de doctor habilitat la Universitatea Paris I-Sorbona. Este un studiu foarte complex, cu o componentă descriptiv-istorică importantă în introducere, urmată de partea consistentă bazată pe analiza materialelor arheologice și reflecții de natură istorică izvorâte din concluziile trase de pe urma acestei cercetări de factură arheologică, îmbinată cu dovezi provenite din sursele scrise ale epocii.

După o scurtă punere în temă cu obiectivele principale propuse și după detalierea cronologiei utilizate pe parcursul cercetării, Michel Kazanski inițiază demersul său cu primele mențiuni ale hunilor în istoriografia antică. Proveniența lor asiatică nu pare a fi pusă la îndoială de foarte mulți, însă originea exactă este disputată încă de mediile științifice. Nici analizele lingvistice și nici cele demografice nu au fost în măsură să arate cu precizie dacă este vorba de o populație de origine altaică sau ugrică.

Migrația hunilor către Europa din Asia Centrală la sfârșitul secolului al III-lea a fost cauzată de modificări importante de natură politică, militară și cu puternice implicații demografice.

În privința ritualurilor de înmormântare, practica incinerăției este legată, indubitabil, de venirea în stepele Europei de Est a hunilor. Un consens de opinii întâlnim

în ceea ce privește data la care hunii pătrund în Europa: în a doua parte a secolului al IV-lea. Ammianus Marcellinus este izvorul istoric cel mai credibil și complet în ceea ce privește invazia hunilor, cu toate că numeroase pasaje sunt subiective sau chiar eronate. Cu toate acestea, multe alte surse târzii s-au inspirat din opera lui Marcellinus.

Astfel, la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui următor, hunii reprezentau o populație în plină migrație, care practica prima din cele trei forme de nomadism, cea mai primitivă, bazată pe deplasarea în devălmășie a populației, războinicilor și animalelor care îi însoțeau (celelalte două modalități de nomadism sunt mai organizate, iar arheologii pot urmări, mai ales în cazul ultimei, evoluția și modificările din cultura și civilizația respectivului popor).

Se fac referiri, în această primă parte, la structura de conducere a hoardelor și apoi a confederației hunice, se consemnează evoluția atât militară, dar și ca organizare internă a hunilor, până la descrierea amănunțită a curții cu adevărat regale a lui Attila, din câmpia panonică, pe baza spuselor lui Priscus. De altfel, acest excurs istoric este realizat, în cea mai mare parte, pe baza izvoarelor literare, și aici am numi, după Ammianus Marcellinus (330–395), pe Eunapius (347–?), Ieronimus (cca. 347 – 30 septembrie 420), Philostorgius (368–439), Olympiodorus (380–425), Sozomenos (400–450?), Priscus (secolul al V-lea), Zosimus (490–510–?), Procopius din Caesarea (500–565), Agathias (536–582/594), Menander Protector (secolul al VI-lea), Iordanes (mijlocul secolului al VI-lea), Teophylact Simocatta (prima parte a secolului al VII-lea.), Paul Diaconul (720–799), Teophanes Confessor (758/760–817/818).

Urmează un subcapitol, *La civilisation de la steppe*, în care predomină utilizarea descoperirilor arheologice. Fie că este vorba de obiectele identificate în teritoriile ocupate de huni sau de practicile funerare constatate pe baza săpăturilor arheologice sau inventarul descoperit în mormintele cercetate, autorul reușește să clarifice câteva necunoscute înregistrate în istoriografie, în ceea ce privește ritualurile funerare, interferențele culturale cu alte civilizații contemporane, delimitarea unor zone de influență hunică, tipurile de costumație, masculină și feminină, caracteristicile artistice ale culturii materiale.

Următoarele două subcapitole, *Le Goths sous la domination hunnique. La phase finale de la civilisation de Cernjahov* și *Après Cernjahov* sunt consacrate discuțiilor legate de finalul culturii Cernjahov, amplasat undeva în jurul anului 400 și, apoi, civilizației care a înlocuit-o. Pe baza materialului arheologic, amănunțit descris de autor în anexele de final și prezentate în planșe, se fac mai multe trimeri la siturile care sunt reprezentative pentru cultura Cernjahov, cu diversele sale aspecte regionale și cronologice. De asemenea, se insistă pe unele morminte cu inventar bogat identificate pe teritoriile Ucrainei, României sau Basarabiei.

Beneficiind de o cantitate impresionantă de informații de ordin arheologic, în următoarele subcapitole se face referire la raporturile hunilor cu diferitele populații cu care au intrat în contact sau pe care le-au inclus în

structura incipient-statală creată, respectiv slavii-veneți, alani de pe Nipru sau populațiile din Caucazul de Nord.

Un foarte important rol îl joacă în acest studiu amplu și complex descoperirile materialelor arheologice caracteristice epocii hunice din așezări de referință precum Tanais, Bosporul cimerian, Chersonesul tauric și alte așezări din Crimeea de sud-est.

În încheierea prezentării epocii hunice de la nordul Mării Negre sunt prezentate consecințele apariției populației venite din Asia Centrală asupra popoarelor Europei, contemporane sau celor care au rezultat, cu referiri speciale la interferențele de la nivelul culturii materiale, dar și în privința obiceiurilor funerare, al organizării administrativ-politice, militare etc. Bibliografia folosită de autor stă mărturie a seriozității cu care a dat acestei cercetări consistența și cantitatea de informații necesară pentru o lucrare de anvergură.

Al treilea studiu redat în volumul de față este *Les relations de la Crimée avec l'Europe centrale et occidentale durant les Ve-VIe siècles*, apărut în *Bulletin de Liaison de l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne*, 22, 1998, p. 78-95.

Sunt analizate materialele arheologice descoperite în situri de la Dunărea mijlocie cu caracteristici asemănătoare civilizației culturii Cernjahov din Ucraina și de la Dunărea de Jos, dar și populației alano-sarmatice desfășurate pe teritoriul de astăzi al Ucrainei.

Se constată că în prima parte a secolului al V-lea, Crimeea și regiunea Dunării făceau parte din aceeași zonă culturală, formând așa-zisa civilizație „princiară” a aristocrației barbare, caracterizată prin elemente de origini diverse: germanice orientale, alano-sarmate, greco-sarmate.

De la mijlocul secolului al V-lea influențele germanice orientale, venite din zona Dunării, din Balcani și din Italia se manifestă în civilizația populației barbare din Crimeea, proces care continuă și în deceniile următoare, până în secolul al VI-lea inclusiv.

A doua parte a volumului de față înglobează textele a două comunicări susținute în cadrul *Center for Interdisciplinary Research on Social Stress*, din San Marino, în 2002, respectiv 2003. Prima dintre acestea, *Les traces archéologiques de la migration des Vandales et de leurs alliés suèves : état des recherches*, redă dificultatea cu care se pot scoate în evidență particularitățile culturale ale diverselor populații eterogene și aflate în permanentă mișcare. Cazurile vandalilor, suevilor sau alaniilor din secolul al V-lea sunt relevante în acest sens. M. Kazanski face o aproximare a teritoriilor

unde sunt consemnați arheologic vandalii și suevii în jurul anului 400, pe teritoriul Ungariei orientale, a Slovaciei meridionale, a Moraviei și a Austriei de nord-est. Pe baza inventarelor arheologice descoperite se prezintă stadiul actual de cunoaștere a caracteristicilor acestor popoare la începutul secolului al V-lea.

În cea de-a doua comunicare, *Les burgondes et l'apport ponto-danubien de l'époque hunnique*, apare comentată, pentru început, teza cu privire la influențele asiatice asupra burgunzilor, cu susținătorii și adversarii săi. Pe baza elementelor materiale și a practicilor rituale, autorul încearcă rediscutarea problemei. Este combătută ipoteza preluării de către burgunzi de la huni a deformării artificiale a craniului. Pe baza informațiilor de ordin arheologic, se face o prezentare a popoarelor care practicau acest obicei. Astfel, se concluzionează că deformarea craniană a fost difuzată în Europa orientală de sarmați și alani înainte de apariția hunilor în aceste zone. Se creează, și prin apariția hunilor, mai târziu, o adevărată modă în regiunea Dunării de Jos și în zona Mării Negre. Această practică în rândul burgunzilor se explică prin influența ponto-danubiană, care se regăsește după 450 și în Gallia, în afara Burgundiei. Și în ceea ce privește moda vestimentară, sunt evidente caracteristici ale germanicilor orientali, la fel cum se întâmplă cu unele fibule, cu origini în zona pontică și danubiană. Sunt prezentate, în plus, numeroase alte materiale arheologice care sunt argumente suplimentare pentru dovedirea prezenței elementelor din Europa orientală și centrală, care au intrat în Occident, inclusiv în Burgundia, ca urmare a presiunii hunilor asupra populațiilor germanice, dar nu sunt caracteristice doar hunilor, așa cum se afirma.

În concluzie, volumul de față înglobează o cantitate impresionantă de informații extrem de utile cercetătorilor epocii migrațiilor, cu preocupări atât pentru populațiile aflate în migrațiune, cât și pentru autohtoni sau Imperiul Roman de Apus sau de Răsărit. Prin lucrările selectate, s-a dorit surprinderea consecințelor de moment sau posterioare, pentru cei din zonă sau din alte colțuri ale Europei, a contactelor dintre populațiile autohtone din zona isto-pontică cu diferiți alogeni sau migratori. Cu toate că se poate constata o destul de importantă distonanță de formă a volumului (de exemplu nu s-a procedat la o uniformizare a sistemului de note, apoi am mai identificat unele erori de gramatică a limbii franceze), totuși, unitatea de conținut este destul de evidentă, iar instrumentul de lucru este cu atât mai valoros.

DAN APARASCHIVEI

FLORIN CURTA, *Text, Context, History, and Archaeology. Studies in Late Antiquity and the Middle Ages*. Edited by Victor Spinei (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei Victor Spinei et Ionel Căndea, VI), Editura Academiei Române, Muzeul Brăilei – Editura Istros, București – Brăila, 2009, 476 p.

După cum aprecia reputatul specialist Patrick J. Geary în cuvântul introductiv al volumului de față, cercetătorii istoriei medievale din America de Nord și-au concentrat atenția prea mult timp aproape exclusiv asupra Europei de nord-vest, în special asupra istoriei Angliei și Franței.

Arheologia medievală a fost neglijată, în bună parte aceasta lipsind, până relativ recent, din programele de cercetare, curricula sau publicațiile de specialitate din universitățile americane. Activitatea lui Florin Curta, profesor de istorie medievală și arheologie la University

of Florida, reprezintă o ruptură față de această veche tradiție, ba chiar merge mai departe și își îndreaptă atenția spre o regiune mai puțin „frecventată” de istorici, sud-estul Europei. Într-o anumită măsură, această opțiune se explică prin formarea ca cercetător a lui Florin Curta. Născut în România, cu studii la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității din București, acesta a fost atras de timpuriu de arheologia antică și a Evului Mediu Timpuriu, participând la șantierele arheologice deschise la Vadu-Karaharman, Histria sau Târgșor; mai târziu, s-a adăugat participarea la șantierele de la Sighișoara și Pietroasele. Cu toate că a devenit cercetător la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, Florin Curta a ales să își continue studiile masterale și doctorale în Statele Unite, la Western Michigan University (Kalamazoo, master și doctorat în istorie) și Cornell University (Ithaca, master în studii medievale). Mediul academic american i-a oferit ocazia de a-și extinde orizontul cercetării, principala direcție de investigație fiind în prima fază istoria slavilor. În 2001, îi apare lucrarea *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700 AD*, Cambridge University Press (ediția în limba română, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI–VII* a fost publicată la Târgoviște în 2006), care a devenit în scurt timp o lucrare de referință, într-un domeniu nu lipsit de controverse. Cunoașterea foarte bună a regiunii balcanice i-a permis lui Florin Curta să abordeze într-o sinteză recentă istoria acestui teritoriu de o mare complexitate etnică, lingvistică și confesională. Volumul *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500–1250* (Cambridge, 2006) reprezintă o sinteză remarcabilă, ce depășește puținele lucrări scrise pe această temă prin faptul că include critic vasta literatură locală, scrisă în limbi puțin accesibile istoricului occidental. Abordarea este deci mai apropiată de realităților balcanice și cuprinde interpretări mai puțin luate în considerare până acum, în condițiile în care specialiștii au fost mai degrabă interesați de Bizanț decât de neamurile vecine acestuia, a căror istorie ocupă un loc marginal în istoriografie. Înainte de a încheia această scurtă prezentare, adăugăm că Florin Curta se ocupă la editura Brill de o serie dedicată evului mediu (*East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*), a coordonat mai multe volume de studii dedicate perioadei migrațiilor, volume la care au colaborat renumiți specialiști din domeniu, și a publicat numeroase studii în reviste de specialitate din diverse țări.

Volumul de față face parte din seria *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, îngrijită de Victor Spinei și Ionel Căndea, reprezentând apariția cu numărul VI (sub egida Institutului de Arheologie din Iași). Primul grup de studii din volum a fost încadrat în seria *Language, philosophy, and religion* și cuprinde trei texte care se ocupă de un discurs al lui Iulius Caesar și programul politic al acestuia (p. 21–40), conceptul de elenism la împăratul Iulian (p. 41–57), precum și terminologia privind culoarea și percepții prezente în literatura franceză din secolul al XII-lea (p. 59–83). Al doilea set de articole, *Medievalisms and*

nationalisms, este deschis cu o abordare critică a clasificării ceramicii de tip Praga. De altfel, cercetările privitoare la originea slavilor întreprinse de Florin Curta au urmărit schimbarea percepțiilor privitoare la acest important subiect, percepții care până recent datorau mult concepțiilor ce veneau din direcția comparatismului lingvistic impuse în sec. al XIX-lea. În ceea ce privește ceramica de tip Praga, autorul susține, pe bună dreptate, că lipsa unei definiri sistematice a acesteia a contribuit la o folosire lipsită de consistență a conceptului în literatura arheologică. Folosirea profilelor ceramice pentru a detecta granițele etnice și pentru a identifica *regiunea-mamă* a slavilor reprezintă o abordare la fel de greșită precum cea pe care o încercau lingviștii în același scop pe harta Europei de Est (p. 87–130). Un alt articol interesant privește istoriografia și literatura arheologică românească și urmărește o amplă (p. 131–215, inclusiv anexe) trecere critică în revistă a felului în care aceasta reflectă imaginea slavilor timpurii. În acest caz, schimbările ideologice și politice din deceniile de după al doilea război mondial au lăsat o profundă amprentă. Cu toate că în această perioadă literatura cu privire la slavi a crescut semnificativ din punct de vedere cantitativ, arheologii din România au ignorat în general descoperirile similare din Bulgaria, Ucraina sau Polonia. Ei au păstrat o anumită rigiditate în interpretări și au rămas tributari atât ideologiei epocii, cât și concepțiilor privind cultura din sec. al XIX-lea, văzută în continuare ca un corp de idei, valori și credințe împărtășite în comun și ale căror produse finale erau reprezentate de artefactele descoperite în ziua de azi. Schimbările la nivel de cultură aveau loc doar prin migrație, astfel că modificările de orice fel identificate în scurte perioade de timp la nivelul siturilor deveneau cruciale pentru obținerea răspunsurilor la întrebări de natură istorică. Cercetătorii perioadei au rămas astfel credincioși paradigmei cultural-istorice ce opune în mod fundamental pe autohtoni și migratori, încercarea de a explica modul în care populațiile slave timpurii au influențat populația autohtonă fiind lăsată într-un plan secundar; mai importantă a fost identificarea modului și momentului în care slavii au trecut prin spațiul nord-dunărean spre Balcani. Acest grupaj se încheie cu un studiu, pe o temă aparent diferită, ce privește imaginea unor personaje istorice, Pavel Chinezul și Negru Vodă, în muzica rock din România anilor '70–'80. Florin Curta consideră că muzica produsă de cunoscuta trupă Phoenix reprezintă o bună ilustrare a conceptului de națiune, pe care Benedict Anderson o vedea ca o „imagined community” (națiunea = o comunitate construită social, imaginată de oamenii care se consideră ca parte a aceluiași grup). Alături de limbă, literatură, istoriografie și artă, muzica a făcut și face parte din procesul cultural prin care ideea de națiune este în permanentă refacere, iar muzica trupei Phoenix se remarcă tocmai prin manipularea în acest sens a unor teme medievale (p. 217–235).

Următorul grup de texte este intitulat *Economy and society, East and West* și cuprinde două articole pe teme de istorie medievală timpurie. Primul tratează circulația ambrei, precum și „succesul” pe care aceasta l-a avut în

sec. VI–VII în zona Dunării mijlocii (p. 239–255), în timp ce al doilea text se referă la practica acordării de daruri în epoca merovingiană și carolingiană, ce trebuie privită mai mult din perspectivă politică și nu economică, nici socială. Regii franci au încurajat acordarea (primirea) de daruri, pentru că acestea reprezentau o manifestare simbolică a loialității susținătorilor lor, ajungând ca sub Carolingieni această practică să fie „legiferată” (p. 257–289). Sub titlul *Ethnicity, language, and material culture*, sunt grupate patru studii. Primul text cuprinde observații pertinente cu privire la etnicitate în arheologia medievală, în condițiile în care acest concept încă ridică semne de întrebare, percepția sa în literatura de specialitate fiind încă foarte diferită (p. 293–319). În următorul, Florin Curta analizează felul în care sunt prezenți *venethi* la Iordanes, precum și modul în care istoricii moderni au manevrat această „prezență etnică”, dorind să obțină răspunsuri pentru unele probleme controversate contemporane (precum originea slavilor). Menționarea *venethilor* de către Iordanes a anticipat stereotipuri medievale târzii și moderne, precum cele legate de venzi (p. 321–347). Stereotipurile fac obiectul următorului studiu, ce tratează felul în care acest subiect apare în *Vita Ludovici Grossi regis*, scrisă de Suger. Curta analizează modul în care se reflectă în opera lui Suger episodul plănuirii atac al împăratului Henric al V-lea împotriva orașului Reims, precum și reacția regelui francez (1124), ce ar fi reușit să mobilizeze o „imensă” oaste, adunând nobilii regatului în jurul său. Acest fapt a oferit unor autori de mai târziu prilejul de a trage concluzia că în Franța se manifesta deja o solidaritate ce trecea peste simplele legături de fidelitate specifice epocii, o solidaritate „patriotică”, „națională”, în sens medieval. Toate acestea țin însă mai degrabă de mentalități specifice unor vremuri ulterioare, căci autorul cronicii își exprima propria perspectivă în privința regalității, fiind totodată interesat să crească rolul abăției de la Saint Denis, ce de altfel a devenit după 1124 centrul religios – dar și politic, într-o anumită măsură – al Franței. Viziunea lui Suger nu era una patriotică, ci una mai potrivită epocii, căci pentru el Franța nu era țara, ci coroana, iar idealul său era un rege creștin, protejat de Dumnezeu și protector al Bisericii. Episodul din 1124 și folosirea unor stereotipuri etnice cu privire la germani au servit doar unor scopuri – să le

numim folosind un termen modern – „propagandistice” (p. 349–365). Ultimul text din acest grupaj cercetează subiectul limbii slave ca *lingua franca* în interiorul kaganat-ului avar (p. 367–390).

În fine, *Power in the early Middle Ages* reprezintă ultimul grup de articole, deschis de un studiu de istorie a puterii politice în Bulgaria secolelor VII–IX. Pentru a defini statutul politic al conducătorilor statului bulgar din acea perioadă, în istoriografie s-au folosit mai mulți termeni, predominând formele „han”, „khagan”, mai puțin cea de „țar”, titlu adoptat de Simeon (893–927). Florin Curta investighează atât literatura secundară, cât mai ales pe cea primară, concluzia sa fiind că Bulgaria primului țarat nu trebuie „discriminată” în raport cu Franția Merovingiană sau chiar Carolingiană. Și împărații bulgari erau preocupați – precum „omologii” lor franci – de o delimitare cât mai precisă a teritoriilor lor, în timp ce puterea pe care ei o exercitau era mai puțin o chestiune de titluri, cât una de acțiune politică (p. 393–431). Al doilea și ultimul studiu se ocupă de tezaurele de arme și unelte din Europa evului mediu timpuriu. Curta consideră că prezența (și îngroparea) tezaurelor de acest fel din Moravia nu trebuie în mod obligatoriu pusă în legătură cu raidurile unor neamuri sau cu anumite ocupații meșteșugărești (prelucrarea metalului), ci cu practicarea unor ritualuri, prilejuite probabil de gesturi de putere (asumarea unui titlu, poziții, rituri de trecere, construcții noi) (p. 433–475).

Cu toate că studiile reunite în acest volum par să cuprindă domenii de cercetare destul de diferite, mergând de la antichitatea romană la originea slavilor, de la istoria sud-estului Europei la cea a apusului continentului, incluzând controversate probleme istoriografice contemporane, lectura lor trimite spre o singură concluzie, aceea că autorul, Florin Curta, „navighează” cu mare ușurință în cercetarea medievală, unde lasă o amprentă din ce în ce mai vizibilă. Spiritul critic de care dă dovadă și argumentele bazate întotdeauna pe surse permit luarea în considerare sau chiar impunerea unor noi ipoteze, schimbând astfel percepții ce păreau demult împământenite și de nezdruccinat.

LAURENȚIU RĂDVAN

WALTER POHL, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages – Conflicts, Migrations and Ethnic Processes (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Redigat Victor Spinei), București: Editura Academiei Române/ Brăila: Editura Istros – Muzeul Brăilei, 2008, 414 pp.

The volume with the title indicated above is included in a prestigious collection, *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, coordinated by Victor Spinei, who also signs the foreword (“Erudition and Sagacity: Walther Pohl”). The editors of the volume, Cristina Spinei and Cătălin Hriban, made a selection of the most significant articles (in German, English and Italian) published by the Austrian historian Walter Pohl during the last two

decades. The historian under discussion is an outstanding representative of the Vienna School, within which he appears as a disciple and continuator of Herwig Wolfram. Pohl’s main academic preoccupation is with the complicated political and ethnogenetic processes that marked the passage of East-Central Europe from antiquity to the Early Middle Ages. (Among other things, Pohl is known as author of a remarkable monograph on the Avars: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa*,

567–822 n. Chr., München, 1988, with a second edition published in 2002.)

The editors of the volume made a distribution of Pohl's articles into three parts: I. *Studying the Barbarians: Approaches and Methods*; II. *From Attila to Alboin*; III. *The Avar Period*. The articles of the first part that are more manifestly theoretical center on conceptual elements such as "ethnicity," "construction of communities," "acculturation," and the "*Germanenbegriff*" (some of the most interesting articles of part I being "Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies", "The Empire and the Integration of the Barbarians", and "Vom Nutzen des Germanenbegriffes zwischen Antike und Mittelalter: eine forschungsgeschichtliche Perspektive"). It is quite obvious that Pohl (in following the example of immediate predecessors like Wenskus and Wolfram) aims to get away from the traditional views on "people" and "tribe", that is, the views shared by forerunners like Hoops and Kossinna. He also totally gets away from the popular (rather than scholarly) vision of *Völkerwanderung* and of *Kampf um Rom*, according to which valiant Germanic tribesmen were imagined as invading a rotten Roman Empire in order to replace it by their own (much healthier) social structures. A principal idea in several of Pohl's articles is "integration of barbarians," which refers to a process that basically meant *imitatio imperii*; in that context, the following statement (Patrick Geary's) is presented as both paradoxical and brilliant: "The Germanic world was perhaps the greatest and most enduring creation of Roman political and military genius" (p. 20). Much of what Pohl writes on "the post-Roman kingdoms" directly reflects his activity as a member of the European project entitled *The Transformation of the Roman World* (TRW). Worth mentioning is that, far from focusing exclusively on the historical behavior and the mentality of Avars, Franks and Langobards, Pohl repeatedly refers to harmful ideological manifestations of recent times, such as the "bizarre revival of the fair and reckless Germanic hero" by the German Nazis, or the rediscovery of "the nineteenth-century ideal of the homogenous nation-state" by today's East European nationalists (see p. 17).

Part II includes articles such as "Die Völkerwanderung: Wandlungen und Wahrnehmungen," "Invasori e invasi", and "The Empire and the Lombards: Treaties and Negotiations in the Sixth Century," to name only a few. Most of those articles, like the ones of part I, refer mainly to the complex relationship between barbarians (be they Huns, Avars, Langobards, or Slavs) and the Empire, as well as to what Pohl calls "successor states" (p. 143). Especially well pointed out are the differences between, on the one hand, barbarian "military peoples" (*Heer-Völker*) that often established relationships of a *foedus* type with the Romans (pp. 139–140), and, on the other hand, the "peripheral" Slavs, whose *Kulturmodell* (showing very few signs of social stratification) eventually proved to be "amazingly successful" (*erstaunlich erfolgreich* –

p. 141). Pohl pays special attention to the mechanisms of power, mainly the ones of the Empire as opposed to the *potere barbaro* (see the article on *la sfida attiliana* – pp. 173–190); but he also deals with a major religious-ideological issue, namely the adoption of Christianity by barbarian populations. In the latter respect, worthy of attention is the article on the "deliberate ambiguity" of the religious options of the Langobards (pp. 253–264), as well as an article of part III (pp. 393–412), namely the one on "the mild yoke of Christ" (*das sanfte Joch Christi*).

Part III mainly reflects Pohl's remarkable knowledge of the *Awarenzeit*, his theoretical vision of that period being visible especially in the first three articles of that part of the volume: the first on ethnogenetic problems (in regard to both Avars and Bulgars); the second on most significant achievements in the field of *Awarenforschung*; and the third on methodological issues in approaches to the field under discussion. Speaking of Pohl's own scope and methodology, most representative are his statements on p. 396 of the article on the "mild yoke" of Christianity, where he synthetically refers to the most significant *Gesellschaftsmodelle* specific to the East-Central European passage from antiquity to the Middle Ages: the North European heathen-Germanic communities (*Gemeinschaften*), the East European "way of life" (*Lebensweise*) represented by the Slavs, and, last but not least, the steppic rule-systems (*Steppenreiche*) of the Avars and the Bulgars. It is on the same page that one may detect a certain (probably unavoidable) bias in Pohl's vision of early mediaeval East-Central Europe. He refers, for instance, to the "imposition of a Western-Christian model," although (for East-Central European areas temporarily dominated by Old Germanic *Heer-Völker*, then by Avars and Bulgars) the Byzantine Christian model played a quite significant part too. Also, one should observe that the low-profile (eventually successful) *Lebensweise* was a survival method adopted not only by the Slavs, but also by the East Romance population. In that respect, what Pohl says on the *Romani tributarii* (under Langobard rule) can certainly be applied, for instance, to the East Romance population of *Gepidia*. (Among other things, the situation of Alpine-Italian *Romani tributarii* may actually provide a clue to the semantic shift by which *rumân* came to mean 'serf' in regions that later became part of the Romanian ethnic space.) We can only hope that, in his future books and articles, Walter Pohl will make use (however critically) of more Romanian bibliography, taking into consideration that an important number of works by Romanian historians (from Iorga and Diclescu to Pascu and Spinei) have been published in French, German and English, and many of those works refer exactly to the historical fortune of East-Central Europe during the early Middle Ages.

ADRIAN PORUCIUC

VICTOR SPINEI, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Editura Brill, Leiden-Boston, 2009, p. 545.

Avându-l ca editor general pe Florin Curta, tomul, la a cărui traducere în limba engleză au colaborat Florin Curta, Maria Mihailescu-Bîrliaba și Adrian Poruciuc, a fost tipărit sub patronajul editurii olandeze Brill, reprezentând cel de-al șaselea volum al colecției intitulate *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*. Demonstrând un constant interes pentru o perioadă istorică încă insuficient explorată și o preocupare permanentă față de reînnoirea investigațiilor, autorul și-a îndreptat din nou atenția asupra relațiilor dintre comunitățile autohtone și grupurile nomade turcice, urmărind evoluția și impactul acestora asupra Moldovei medievale, cu precădere asupra părții sale sudice, pe parcursul a două secole și jumătate, din secolul al X-lea până la jumătatea secolului al XIII-lea.

Lucrarea se deschide cu menționarea *Listei de ilustrații* și a *Abrevierilor*, acestea fiind urmate de o *Introducere* în care autorul oferă explicații asupra demersului său. Admițând prezența traiectoriilor generale similare unui volum anterior, intitulat *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, publicat în anul 1985, în cadrul editurii Junimea, Profesorul Victor Spinei propune rediscutarea și reinterpretarea unor probleme insuficient tratate, axându-se, în procesul de reactualizare a informațiilor istorice, pe utilizarea unor surse documentare insuficient exploatate și a unor materiale arheologice în parte inedite, apelând, de asemenea, la informații interdisciplinare în redarea unei imagini cât mai complete a realităților autohtone.

Subiectul propus este tratat pe durata a patru capitole ce poartă titluri concludente. Astfel, destinat descrierii cadrului geografic supus studiului, capitolul I (p. 7–46) prezintă o serie de factori care au contribuit la individualizarea spațiului carpato-nistriean, în surprinderea acestei evoluții autorul recurgând la o gamă largă de izvoare antice, medievale, dar și moderne. Supusă acțiunilor convergente ale reliefului, climei, rețelei hidrologice, solurilor, elementelor vegetale și animale, această regiune, aflată la „confluența” dintre lanțul munților Carpați, regiunea Halici-Volhynia, fluviul Nistru și cursul inferior al Dunării, a facilitat integrarea comunităților umane, care la rândul lor au valorificat prezența frontierelor naturale, punând astfel bazele viitoarei organizări politice, voievodatul Moldovei.

Capitolul II (p. 47–176), de o mai mare amploare, expune istoria politică a regiunii carpato-nistriene, datele cronologice prevalând în acest context. Structurând conținutul informațional pe criteriul cronologic, autorul urmărește, pe un larg areal, firul faptelor istorice declanșate de la începutul secolului al X-lea până la marea invazie mongolă de la mijlocul secolului al XIII-lea, fără a omite impactul implicit al acestora asupra regiunii sudice a Moldovei.

Comparativ cu perioadele următoare, secolul al X-lea a fost tulburat de evenimente notabile în planul istoriei politice. Pe de o parte formarea Cnezatului Kievean și

migrarea nomazilor turci spre vestul Asiei, pe de altă parte ambițiile politice manifestate de către conducătorii Imperiului Bizantin și ai Țaratului Bulgar de a controla regiunea de la Dunărea de Jos au fost factorii ce au contribuit la distrugerea echilibrului politic în estul Europei, afectând, de asemenea, spațiul extracarpatic. În acest context, jocurile politice au fost adesea sprijinite de forța militară pecenegă, a cărei influență s-a resimțit în Balcani timp de un secol și jumătate. Odată cu secolul al XI-lea, procesul de creștinare a popoarelor est-europene a luat amploare, fără însă a afecta populațiile turcice din zona nord-pontică. Spațiul nord-dunărean s-a confruntat cu noi valuri de migrații, la mijlocul aceluiași secol uzii/oghuzii urmărind traiectoria descrisă de pecenegi în drumul lor spre Bizanț și fiind succedați la două decenii de către cumani/qipchaqi. În secolul al XII-lea posesiunile bizantine aflate în Balcani și Crimeea s-au confruntat cu amenințările multiple venite din partea prinților ruși, ungarilor și a cumanilor. Pe fondul luptelor de succesiune la tronurile Haliciului și ale Imperiului Bizantin, la mijlocul secolului al XII-lea regiunea extracarpatică a fost scena unor noi mișcări migratoare cumane. Declinul bizantin, conturat la începutul secolului al XIII-lea, prin cucerirea Constantinopolului de către cruciați, a influențat radical evoluția spațiului est-european, în care regatul ungar devine principala forță politică și o amenințare tot mai serioasă pentru comunitățile locale de români. Promovarea cultului catolic a căpătat amploare odată cu crearea Episcopiei cumanilor, în fapt o proiectare în plan spiritual a tendințelor expansioniste ale regelui ungar, care își revendica titlul de rege al Cumaniei în 1233. În ceea ce privește spațiul balcanic, vechile dispute au fost reluate între noile forțe politice – Imperiul Latin și al doilea Țarat Bulgar, în timp ce, martoră a dezintegrării vechilor puteri nomade (o dată cu inițierea invaziilor mongole), spațiul nord-dunărean a cunoscut geneza unor entități politice autohtone (voievodatele lui Litovoi și Seneslau, cnezatele lui Ioan și Farcaș).

Pe marginea acestor evenimente istorice autorul face incursiuni repetate în rândul surselor documentare, urmărind cele mai vechi atestări ale prezenței locuitorilor autohtoni – vlahii – în acest spațiu. În același timp, sunt contracarate, cu argumente, o serie de teorii nefondate privind prezența ungarilor în teritoriile aflate la est de Carpați, a largii stăpâniri bulgare în Câmpia Tisei, a migrației elementului românesc la nord de Dunăre, începând cu secolul XI. De asemenea, autorul deschide numeroase discuții, printre care presupusa cucerire temporară kieveană din anul 1116 a unor orașe dunărene, veridicitatea diplomei din 1134 a lui Ivanco Rostislavici, prin care acesta pretindea controlul halician asupra Moldovei, însemnătatea revoltei declanșate de frații Petru și Asan pentru regiunile românești aflate la nord de Dunăre. Oferite într-o manieră limpede, bogăția și diversitatea informațiilor prezentate au la origine utilizarea a numeroase repere bibliografice.

Discutând, comparativ, cele mai relevante aspecte ce au contribuit la definirea celor două tipuri de societăți, autohtonă și nomadă, autorul recurge pe parcursul capitolului III (p. 177–306) la conturarea unor tablouri paralele, dar bine individualizate, totodată, facilitând astfel percepția asupra originii relaționării în timp a celor două moduri de viață.

Un prim pas în acest proces îl constituie abordarea aspectului lingvistic. Profesorul Spinei subliniază uniformitatea remarcabilă în evoluția limbii daco-române în spațiul carpato-danubian, în ciuda separării politico-teritoriale pe care acesta o va cunoaște în timp. Totodată, amintirea primelor izvoare referitoare la români reprezintă un important punct de pornire în studierea elementului etnic autohton. Prin comparație, evoluția popoarelor nomade de origine turcică, care au pătruns în acest spațiu, s-a dovedit a avea un caracter eterogen, atât din punct de vedere etnic, cât și lingvistic, fapt deplin dovedit prin bogatele documentări realizate de autor în acest sens.

În privința aspectului demografic, o analiză obiectivă, concludentă, reprezintă o provocare, coroborarea rezultatelor arheologice cu sursele narrative fiind îngreunată, după cum se atrage atenția, de exagerările în care cele din urmă abundă cu privire la numărul nomazilor invadatori. Astfel, încercările de a evalua raportul dintre elementul autohton și nomazi sunt dintre cele mai variate, acesta reflectând o proporție estimativă de 10 la 1 pentru perioada secolelor X–XII, în timp ce populația autohtonă în Moldova medievală scade pe parcursul secolului al XIII-lea, cunoscând un nou avânt în următorul secol.

Prezentarea comparativă a celor două moduri de viață reprezintă o ocazie propice de a aduce în discuție unele probleme precum relația dintre spațiu și arhitectura așezărilor autohtone, sedentarismul locuitorilor, lipsa așezărilor fortificate în acest spațiu, urbanizarea tardivă a regiunii est-carpătice. Prin contrast, particularitatea prezenței elementului turcic în această zonă se explică prin caracterul pastoral al societăților din stepă, prin tradiționalismul unui nomadism de tip ecvestru, sezonier (corelat orientării nord-sud, specifică mișcărilor de transhumanță), ceea ce a pus amprenta asupra formei și funcționalității construcțiilor, conferindu-le un caracter defensiv.

Urmărind o ierarhizare bine definită a principalelor îndeletniciri, ca părți componente ale cadrului economic, autorul stăruie, în subcapitole distincte, asupra fiecărui aspect, suplinind explicațiile cu o serie de mărturii arheologice și reprezentările lor grafice. Prin comparație, predilecția membrilor comunităților autohtone pentru agricultură și creșterea animalelor de-a lungul secolelor X–XIII reprezintă, în fapt, manifestarea puternică a unui tradiționalism specific acestei zone, prin supraviețuirea și completarea reciprocă a celor două îndeletniciri formându-se bazele unei economii rurale mixte cu pronunțate tendințe autarhice. În același timp, caracterul exclusivist, pastoral al economiei nomade a conferit acestor popoare predispoziția pentru un anumit gen de alimentație, generând dispute asupra pământului.

Din punct de vedere al meșteșugurilor autohtone, autorul atribuie o importanță primară prelucrării metalelor, susținând ideea continuității acesteia și a atingerii unui nou grad de dezvoltare tehnologică. Acest fapt este confirmat prin descoperirea a numeroase tezaure de unelte și arme, cu precădere în aria Carpaților de Curbură. De asemenea, este atestată folosirea roții olarului, precum și un nou mod de preparare a compoziției ceramice în realizarea unui număr încă limitat de forme de vase (oalele specifice culturii Dridu, cu decor incizat, dar și castroanele și căldările prezente în cultura Răducăneni). Nu în ultimul rând se poate vorbi de o producție, la nivel casnic, a textilelor. În schimb, o analiză obiectivă, fundamentată într-o mare măsură pe investigațiile arheologice, a dovedit că nomazii au manifestat o preocupare aparte pentru prelucrarea metalului în scopul realizării armelor (a fierului de calitate inferioară datorat resurselor miniere scăzute), dar și pentru prelucrarea osului și a cornului (în special a vârfurilor de săgeată din corn) și a pieilor de animal.

Continuând evidențierea aspectelor definitorii unei societăți umane, autorul explică apariția relațiilor comerciale în cadrul comunităților autohtone ca reprezentând materializarea nevoii de a suplimenta necesitățile vieții cotidiene, constatând în acest context preponderența animalelor în rândul produselor destinate comerțului extern (fiind vizate în egală măsură comunitățile din spațiul nord-balcanic și regiunile slave). Totodată, în contextul geografic și politic dat, autorul apelează la izvoarele numismatice pentru a argumenta intensitatea acestor relații. Astfel, este evidențiată o circulație înconstantă a monedei bizantine, frecvența în regiunea carpato-nistriană a așa-numiților *folles* anonimi din bronz la începutul secolului XI, iar, ulterior, a (*hy*)*perperilor* nickenieni, fiind determinată de alternanța perioadelor de decădere și revigorare ale Imperiului Bizantin. În același timp, prezența dirhemilor reflectă schimburile comerciale între piețele scandinave și cele sudice, musulmane. Descoperirea, în Maramureș, a unui tezaur de dirhemi este semnificativă în acest sens, acesta fiind considerat drept cel mai reprezentativ din estul Europei, conținând 400 de monede bătute între sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea în diferite orașe din centrul Asiei.

Deși populațiile nomade turcice nu au o tradiție în realizarea comerțului la distanță, ele profită de pe urma traficului de bunuri exercitat cu precădere pe râurile Volga, Don, Nipru și Dunăre, de altfel cele mai sigure căi în perioada migrațiilor din secolele X–XIII, folosind, pe scară largă, trocul. Astfel, sursele narrative amintesc comerțul durabil cu prizonierii de război, alături de alte bunuri revenite din prăzi, precum vite, oi, blănuri sau ceară, în schimbul unor produse exotice, chiar de lux, în cazul elitelor. În același timp, descoperirile arheologice analizate indică, în cadrul acestor societăți, o prezență crescândă a monedei din argint, încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea.

Atenția este îndreptată într-un subcapitol separat asupra cadrului social și politic. Pornind de la evidențele arheologice, singurele în măsură să ofere obiectivitate în

lipsa izvoarelor scrise, autorul subliniază o serie de aspecte definitorii pentru comunitățile autohtone, sedentare ale evului mediu timpuriu, precum promovarea *obștii* ca organ social și politic autonom, de tradiție bizantină, accesul comun la pământ și redistribuirea sa periodică între membrii comunității, apariția târzie a stratificării sociale (indicată prin descoperirea tezaurilor monetare și a accesoriilor vestimentare în cadrul inventarului funerar), lipsa indiciilor unei poziții privilegiate a preoților locali, de asemenea, exclusivitatea comunităților rurale în spațiul aflat la est de Carpați în perioada premergătoare secolelor XIII–XIV.

În ceea ce privește nomazii, asistăm la evoluția unei societăți cu un pronunțat caracter militar, la baza căreia se află clanul patriarhal (*oboq/oboh*) și puterea nominală a hanului, ales de către consiliul bătrânilor. Diferențierea socială este resimțită la nivelul inventarului funerar, artefactele din aur, elemente ale bunăstării, diminuându-se odată cu exercitarea controlului mongol în spațiul euroasiatic. În același timp, atestarea numeroaselor triburi în acest spațiu accentuează lipsa unei unități politice în rândul popoarelor nomade care va întârzia organizarea statală.

În plan religios autorul evidențiază preponderența ritului creștin în rândul populației locale de la nord de Dunăre, urmărind în egală măsură atât terminologia religioasă, ale cărei origini latine au primit influențele cruciale ale limbii slavone, în timpul secolului al X-lea, cât și descoperirile cu caracter funerar. De asemenea, pledează în favoarea preexistenței unei ierarhii ecleziastice în spațiul est-carpatic (prezența așa-numiților pseudo-episcopi ortodocși semnalată în scrisoarea papală din 1234) în contextul disputării jurisdicției de către biserica kieveană și cea bulgară.

Un spațiu aparte este alocat studierii complexelor funerare, în societatea autohtonă, în perioada secolelor al IX-lea și al X-lea, remarcându-se ca rituri funerare prezența simultană a incinerăției și a inhumăției. Un exemplu elocvent al tranziției, în circumstanțele indicate, îl reprezintă cimitirul biritual de la Brănești, județul Orhei (Republica Moldova), datat în secolele X–XI, având o proporție de 96% a mormintelor de inhumăție (în acest caz rezervele autorului se opresc asupra originii etnice slave a defuncțiilor). Alte două mari cimitire atribuite populației locale sunt cele de la Hansca (județul Ialoveni, Republica Moldova), din punctele Căprăria și Limbari, dateate între secolele X–XII, respectiv XI–XIII. Însă, prezența diferitelor ritualuri de înmormântare (în poziție dorsală, chircită sau cu lipsa scheletului), orientări ale defuncțiilor și forme ale gropilor funerare în arealul celor două cimitire sugerează existența unei minorități în sânul populației locale, acceptată de către comunitate în decursul vieții.

O privire retrospectivă sub raport religios asupra evoluției elementului nomad în spațiul dintre Nistru și Carpați demonstrează un grad scăzut de receptivitate la

creștinism, descoperirile arheologice cu caracter funerar fiind edificatoare în acest sens. Exceptând mormintele descoperite în Câmpia Română și Dobrogea (de la Dinogetia-Garvăn, județul Tulcea și Histria, județul Constanța), autorul menționează ca fiind identificate un număr de 478 de morminte. Observațiile esențiale asupra acestor ansambluri funerare nomade, dateate între secolele X–XIV, reflectă practicarea inhumăției. Însă investigarea acestora este una precară, datorată atât lipsei unei metodologii de cercetare, cât și a unor publicații anterioare incomplete sau a distrugerii artefactelor funerare.

Ultima parte a capitolului III este destinată manifestărilor artistice. Autorul remarcă, atât în rândul localnicilor, cât și al nomazilor, gradul scăzut al calității realizărilor artistice, datorat, pe de o parte, numeroaselor raiduri străine, pe de altă parte stilului de viață nomad. În timp ce numărul redus al accesoriilor vestimentare și ornamentelor (de regulă geometrice, păstrate pe obiectele de uz casnic) dovedește o oarecare preocupare a comunităților autohtone pentru artele minore, produsele artistice nomade descoperite sunt și ele limitate, provenind din complexele funerare (între acestea sunt reprezentative așa-numitele *kamennye baby* sau *balbal*, statuile antropomorfe, un exemplu elocvent constituindu-o cea de la Nădușita, actuala Gribova, jud. Drochia, Republica Moldova).

Capitolul IV (p. 307–360) concentrează atenția asupra diverselor consecințe ale contactului dintre cele două comunități etnice. Autorul tratează în mod sistematic natura acestora, fie ele de ordin politic, economic, demografic, lingvistic, subliniind inexistența unei adevărate simbioze între popoarele nomade și locuitorii autohtoni ai spațiului est-carpatic.

Volumul este însoțit de o serie de reprezentări cartografice și ilustrații ale inventarului (p. 435–498) descoperit în diversele situri arheologice menționate pe parcursul textului. Lucrarea beneficiază de o bibliografie impresionantă (p. 361–433), fiind remarcabilă diversitatea surselor, datorată utilizării a numeroase studii istorice, numismatice, filologice, geografice și a cercetărilor arheologice, cartografice etc. Acestea sunt riguros clasificate în surse primare, scrise și arheologice, precum și surse secundare. Spațiul de încheiere al volumului este alocat *Indicelui* (p. 499–545), întocmit de către Cătălin Hriban.

Demonstrând o complexă activitate de cercetare, volumul oferă o tratare amplă, pe mai multe planuri disciplinare și în același timp un model de analiză, înlesnind receptarea ideilor în mediile științifice internaționale prin publicarea sa în limba engleză. Fără a urmări să realizeze o expunere integrală, autorul oferă un punct de pornire divergent în cercetarea unor multiple aspecte, încurajând diversitatea opiniilor în măsura în care sunt însoțite de un suport argumentativ.

NATALIA MIDVICH

LAURENȚIU CHIRIAC, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*, Iași, Editura Kolos, 2007, 362 p. + 48 planșe

Plămădite de o multimilenară istorie, ținuturile Bârladului și Tutovei constituie – arată autorul în lucrarea sa de doctorat – străvechi vetre de cultură și civilizație, trădând locuri de ancestralitate creștină și vie tradiție populară, intens și permanent locuite, în care se păstrează și azi aceste inestimabile „comori de frumusețe și spiritualitate creștină”. Emulații de valori materiale și cultural-artistice, *bisericele, schiturile și mănăstirile* acestor două zone constituie adevărate monumente istorice, de o frumusețe simplă, dar necesare unei autentice trăiri creștine, probând totodată capacitatea creatoare a oamenilor locului și specificitatea spiritului și modului lor de a gândi. În fond, Bârladul – ca *important centru de emergență creștină* – a radiat sub raport confesional pe o arie mult mai extinsă, lucru sesizabil din exercitarea unei anumite autorități jurisdicționale religioase a orașului Bârlad (prin protopopii târgului) asupra satelor din jur, dar și printr-o anumită unitate arhitecturală surprinsă la bisericile și mănăstirile studiate.

Autorul lucrării arată – pe bună dreptate – că Evul Mediu românesc, ca orice civilizație care are un sistem dominant de valori, a avut și el propriile sale structuri definitorii, dintre care un rol important l-a avut *religia (credința)* oamenilor. În acest sens, iată ce spunea autorul: „*Religiozitatea omului medieval apărea, inevitabil, ca mod de a exista, de a-și deschide ferestrele sufletului către lume și viață, era forma sa specifică de identitate. Tocmai de aceea, el s-a perceput și s-a introdus pe sine într-o lume dependentă de o ordine superioară celei pământești, o lume care «ființa» sub «privirile» tălmăduitoare ale Judecătorului suprem. Această percepție venea din orizontul său christic și, ca atare, constituia modelul său de viață, căci se știa drept «ființă a lui Dumnezeu» și coborâtor din El. Dumnezeu – ca forță care-i călăuzea viața – era omniprezența din interiorul firescului său existențial. Pentru omul medieval, descifrarea misterului existenței sale, descoperirea miracolului și a frumuseții acestuia erau considerate drept semne ale primirii Părintelui Ceresc, revelat în istorie, pe deplin, în persoana lui Iisus Christos, întru care locuia trupește plinătatea Dumnezeirii și care era conceput teologic ca Sfânta Treime de Persoane divine. Așadar, mentalul colectiv medieval se înfățișa sub forma sa creștină, primordială, ca o încreere a divinului mântuitor și ca un spațiu spiritual conceput ca o «casă a omului», situată eschatologic în «brațele Părintelui divin». Tocmai acest mod de a privi și înțelege lumea reprezenta dimensiunea centrală a spiritualității omului medieval, axată, deci, pe comunicarea spirituală între un Dumnezeu care «vorbește» și un credincios care «ascultă»*.”

Din acest punct de vedere, lucrarea lui Laurențiu Chiriac nu numai că are meritul de a contura extrem de sugestiv tot acest climat mental medieval românesc, dar analizează cu minuțiozitate sensul și importanța actului de ctitorie religioasă, pentru că nu s-a înțeles

întotdeauna că aceste edificii religioase erau, pentru cei de atunci, ca niște oaze de liniște sufletească și adevărate refugii în fața inamicilor, dar și adevărate «catedrale ale sufletului neamului românesc», incluse unor anumite stări de spirit ale acelor vremuri. Astfel de construcții – arată autorul acestei cărți – nu numai că au știut atât de bine să îmbine înțelepciunea cuvântului Divin cu frumusețea imaginii hristice, ci au constituit și o formă populară de instituționalizare a credinței, privite ca niște candelă aprinse și lumini de veghe și tărie sufletească, în momente grele în care alții ar fi vrut să le transforme ținuturile într-un dezolant pustiu, fără credință, fără speranță și fără luminile cunoașterii.

Patrimoniul arhitectural religios medieval al unei zone – ca reprezentare materială a memoriei colective – devine astfel un caz de conștiință a moralei publice și se constituie într-un reper definitoriu pentru evoluția acelei comunități, în interiorul căreia fiecare individ în parte a fost (mai mult sau mai puțin) angrenat. Din acest punct de vedere, dr. Laurențiu Chiriac – bărlădean la origine, dar actual muzeograf la Muzeul Județean Vaslui – a considerat că cei care au avut ocazia să vadă astfel de edificii aveau datoria morală și sfântă de a le proteja și de a le scoate din anonimat, studiindu-le și oferind semenilor un bun și necesar prilej de cunoaștere a acestor „comori arhitecturale”, adesea ignorate – fie datorită vitregiei timpurilor și a istoriei, mereu controversată, fie nepăsării sau izolării lor de principalele căi de comunicație și de așezările omenești.

Scopul acestei lucrări de doctorat a lui Laurențiu Chiriac a fost acela de a analiza sintetic și detaliat istoricul și evoluția arhitecturală a edificiilor religioase medievale din zona Bârladului, pentru a fi mai bine cunoscute și pentru a reliefa asemănările și deosebirile dintre aceste monumente și cele din alte arii cultural-artistice românești. Structurată în trei capitole mari și distincte, această complexă analiză a edificiilor religioase medievale din zona Bârladului a adus în prim-plan nevoia de a evidenția lăcașele de cult din arealul bărlădean, nu numai pentru că era stringent un astfel de demers, dar – mai ales – pentru că multe dintre ele sunt deosebite din punct de vedere istoric și arhitectural. Nu-i mai puțin adevărat că aria cultural-artistică în care ele au fost construite își are importanța sa, dat fiind faptul că – alături de alte ținuturi din Moldova sudică (ca Tecuciul, Vrancea sau Putna) – s-a creat o zonă puternică de interferențe artistice moldo-muntene, vizibile în arhitectura acestor locuri și în dese transformări de ordin structural ale lăcașelor de cult de aici.

Totodată, autorul acestei cărți a reușit o repertoriere a tuturor bisericilor, schiturilor și mănăstirilor din arealul amintit și care au fost ctitorite până la finele veacului al XVII-lea, în paralel cu evidențierea activității unor clerici care apar consemnați în timpul și spațiul precizat. Nu a fost uitată nici ingerința unor cercetări interdisciplinare ale lăcașelor de cult din acest colț de țară, pentru că s-a constatat

că numai astfel monumentele în cauză puteau fi cunoscute cel mai bine. De aceea, dr. Laurențiu Chiriac a coroborat izvoarele diplomatice despre aceste edificii și cu alte surse istorice (arheologice, monumentele religioase în sine, inscripțiile și lespezile funerare, pomelnicele, pisaniile, sursele iconografice etc.), fapt pentru care s-a constatat că nu toate lăcașele de cult ctitorite într-un anumit timp erau menționate documentar exact atunci (cazul multor biserici din Bârlad, al mănăstirii Grăjdieni și al mănăstirii Bujoreni). În același timp, cercetările arheologice pe care le-a întreprins autorul au condus la depistarea unor vestigii ale lăcașurilor de cult din zona amintită și a căror elevație nu s-a mai păstrat până astăzi, determinând astfel o reevaluare a monumentelor în cauză, studiile sale de arheologie medievală aducând importante contribuții la cunoașterea inedită a cronologiei și planimetriei unora dintre ele, ținând cont și de insuficiența izvoarelor scrise. La fel, datorită cercetărilor arheologice din zonă au putut fi scoase la iveală și acele obiecte creștine care consfințesc o viață religioasă de veche tradiție, pe baza căreia a putut fi posibilă evoluția firească a actului de ctitorire a sfintelor lăcașuri.

O specificitate a zonei Bârladului o constituie – arată dr. Laurențiu Chiriac – numărul mare al bisericilor din lemn și ponderea lor însemnată în viața creștină. Ele aparțineau domeniului creației populare și reprezentau o sinteză dintre credința oamenilor și arta lemnului, transpusă ulterior și prin construcțiile religioase din piatră. Unele elemente artistice ale stilurilor (neo)bizantin, romanic, gotic, renescentist și chiar baroc au fost prelucrate armonios de către constructorii bisericilor medievale din

lemn de aici, acestea fiind adaptate la planul arhitectural al casei țărănești și la nevoile de cult tipic ortodoxe. Incluse într-o civilizație unitară constructivă a lemnului, aceste edificii religioase erau opere colective și anonime, reflectând condițiile politice, sociale, economice, spirituale și cultural-artistice ale timpului căruia le aparțineau, dar și marea deschidere la noutățile arhitecturii spațiilor limitrofe.

În final, ca o concluzie generală, putem spune că această analiză sistematică a arhitecturii religioase medievale din arealul ținuturilor Bârlad și Tutova constituie un pas esențial în identificarea unei bogate vieți creștine populare în acest spațiu, fără scopul de a întocmi un „dosar” complet al problemei, ci – mai degrabă – de a predispuce totul către o reflecție organizată și o stimulare a cercetării pentru generațiile ce vor veni. În fond, demersul lui Laurențiu Chiriac se bazează pe observațiile științifice și pe credința că acestea pot fi utile tuturor celor dornici de cunoaștere a istoriei zonei Bârladului și a minunatelor sale monumente religioase medievale. La urma urmei, frumusețea acestei arte calme și luminoase, în cadrul căreia credința ortodoxă și viața specifică oamenilor locurilor s-au îngemănat armonios, se reprezintă și astăzi în sine, simplu și măreț, tronând misterios peste timp. Iar autorul a contribuit din plin la valorificarea științifică a artei și arhitecturii ecleziastice medievale din acest colț de țară, fapt pentru care merită toate felicitările noastre!

GHEORGHE CLAPA

LAURENȚIU RĂDVAN, *At Europe's Borders. Medieval Towns in the Romanian Principalities* (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, General Editor Florin Curta, 7), Brill, Leiden-Boston, 2010, 613 p.

Istoria urbană constituie una dintre sferile de cercetare care, deși solicită o strictă specializare din partea cercetătorilor, rămâne un domeniu de interes destinat să suscite un larg și viu interes în lumea contemporană. Transformările accelerate pe care timpurile prezente le înregistrează în toate domeniile sunt resimțite acut în mediul citadin, știut fiind că acest spațiu se definește printr-o apetență structurală spre schimbare. Aglomerarea progresivă a habitatelor orășenești, precum și mobilitatea socială specifică acestui proces, suscită dezbateri intense concepute pentru a genera soluții menite să asigure o dezvoltare echilibrată și durabilă. De asemenea, structura compozită a populației orășenești, precum și potențialele tensiuni subsecvente acestei realități metisate, reclamă o reflecție sistematică asupra dinamicii demografice, din care să se degajeze soluții privind căile de ameliorare a relațiilor dintre diverse comunități. Fiecare dintre temele de dezbatere privind direcțiile de evoluție ale metropolelor actuale reclamă o reflecție sistematică asupra trecutului. Spațiul urban românesc nu face excepție de la paradigma menită să conducă la cunoașterea articulațiilor intime ale vieții citadine. Dincolo de aceste regularități în ceea ce privește maniera de analiză, orașul românesc poate fi caracterizat,

în evoluția sa istorică, prin câteva trăsături specifice, între care pot fi enumerate cele referitoare la preluarea unor modele de organizare din zona Europei centrale, ponderea redusă din punct de vedere demografic în raport cu zona rurală și expansiunea impusă de politicile impuse de comunism. Dezvoltarea urbană forțată din perioada totalitară a traumatizat profund textura citadină, înlocuind armonia în diversitate cu grotescul formelor și standardizarea. Firesc ar fi fost ca în ultimii douăzeci de ani să se nască un adevărat program de recuperare a istoriei urbane românești, în paralel cu restaurarea și valorificarea monumentelor de artă laică și ecleziastică. În totală contradicție cu ceea ce se cerea a fi înfăptuit, conservarea monumentelor și ansamblurilor arhitectonice se află în afara ariei de preocupări a autorităților. Dacă zestrea noastră urbană se risipește, rămâne consolarea apariției unor lucrări privitoare la istoria orașului românesc, deși explorarea acestei dimensiuni a trecutului tinde și ea să constituie subiect de preocupare pentru un număr tot mai restrâns de inițiați.

Lucrarea prezentată aici aparține unui istoric specializat în istoria vieții urbane, recunoscut în cadrul breslei ca autor al singurei monografii dedicate orașelor de la sud de Carpați (*Orașele din Țara Românească până la*

sfârșitul secolului al XVI-lea, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2004, 594). Volumul care face obiectul acestei discuții se situează în continuarea contribuțiilor lui Laurențiu Rădvan, care de această dată a ales să își valorifice efortul în limba engleză, la una dintre editurile internaționale prestigioase, în cadrul colecției *East Central and Eastern Europe in Middle Ages, 450–1450*, coordonată de istoricul Florin Curta.

Arhitectura lucrării este suplă și logică, autorul fiind preocupat să faciliteze înțelegerea fenomenului urban în contextul realităților românești medievale. Acesta este motivul pentru care a plasat în segmentul de început al lucrării, după *Acknowledgments* și *Abbreviations*, secvențele intitulate *List of rulers until c. 1550*, *List of illustrations and maps*.

În prima parte a lucrării, care poartă denumirea de *Medieval Towns in Central and Eastern Europe*, autorul propune trei capitole, sugestiv intitulate *Towns in the Kingdom of Poland*, *Towns in the Kingdom of Hungary*, *Towns South of the Danube*. Având la dispoziție un solid suport bibliografic, Laurențiu Rădvan a adus o serie de contribuții privind cronologia și specificul dezvoltării spațiilor citadine din regiunile învecinate cu lumea românească extracarpatică. Această abordare are menirea de a elucida modul în care orașul nostru a importat principalele elemente de organizare.

A doua și a treia parte a lucrării sunt structurate simetric, în cadrul a câte trei capitole consacrate genezei vieții urbane (*Urbanization*), structurilor instituționale,

palierelor sociale, componentelor etnice și realităților economice (*Institutional, social, ethnic and economic structures*), precum și cercetării monografice a orașelor din cele două principate românești (*Case studies*). Aceste ultime secvențe, în realizarea cărora autorul a investit un volum imens de muncă, prezintă o importanță deosebită din perspectiva istoriei locale, întrucât sunt aduse o serie de clarificări privind trecutul multor așezări urbane din Țările Române.

Dacă civilizația urbană din Țara Românească a beneficiat de o abordare monografică, realizată tot prin strădaniile lui Laurențiu Rădvan, spațiului citadin moldovenesc nu i s-a mai dedicat o asemenea cercetare de la lucrarea lui Constantin C. Giurescu, realizată în urmă cu aproape jumătate de veac. Pornind de la aceste realizări, autorul volumului prezentat aici a utilizat cu simț critic sursele (documentare, narative, arheologice, numismatice, sfragistice etc.) și bibliografia imensă a problemei, reușind să realizeze o selecție riguroasă a materialelor de care a dispus.

Lucrarea propusă de universitarul ieșean constituie încununarea unor eforturi de cercetare desfășurate de-a lungul mai multor ani. Pe lângă utilitatea sa istoriografică certă, contribuția lui Laurențiu Rădvan face o bună propagandă în lume scrisului istoric românesc și școlii superioare ieșene.

BOGDAN-PETRU MALEON

ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI ÎN ANUL 2009

Activitatea Institutului de Arheologie din Iași în anul 2009 a stat sub semnul responsabilității și a susținerii tendinței de protejare și valorificare controlată a patrimoniului național, tot mai accentuate în ultimii ani. Chiar dacă efectele crizei financiare s-au resimțit din plin, mai ales în a doua parte a anului, rezultatele cercetării științifice pe care le putem raporta sunt, ca de obicei, la un standard înalt.

Astfel, au fost încheiate cu succes cinci teme de cercetare, prevăzute în Planul de cercetare al Institutului, două dintre ele concretizându-se în volume publicate sau în curs de publicare, în țară și străinătate, iar restul, în studii de valoare. Alte 14 teme sunt în derulare, cu termene de încheiere diferite, iar din 2010 au fost propuse încă patru astfel de teme.

Institutul de Arheologie din Iași a fost organizator sau co-organizator a șapte manifestări științifice internaționale în anul 2009, dintre care remarcăm a XII-a ședință anuală a Comisiilor mixte ucraineano-române și româno-ucrainene de istorie, arheologie, etnografie și folclor a Academiei Române și a Academiei Naționale de Științe a Ucrainei, din 21–25 octombrie 2009, de la Buzău. Cercetătorii noștri au prezentat 30 de comunicări științifice la simpozioane și congrese internaționale organizate în Germania, Italia, Turcia, Spania, România, Republica Moldova, Grecia.

În plan intern, au fost organizate patru manifestări științifice cu caracter național, iar cercetătorii din cadrul Institutului au prezentat 51 de comunicări și conferințe în diferite centre științifice din țară.

În afară de deplasarea pentru participarea la sesiuni științifice internaționale și susținerea unor conferințe (nouă deplasări pentru cinci cercetători), patru cercetători au călătorit peste hotare, pe cont propriu sau în cadrul schimburilor interacademice, pentru documentarea în biblioteci și arhive.

Doi cercetători ai Institutului de Arheologie din Iași au fost răsplătiți în cursul anului 2009 cu premiul „Cucuteni 2009” acordat de Fundația „Cucuteni pentru Mileniul III”, București, pentru merite deosebite în cercetarea culturii Cucuteni.

În următoarele secțiuni vom detalia informațiile oferite în această scurtă introducere.

I. SITUAȚIA PERSONALULUI DE CERCETARE

În anul 2009, în contextul crizei economice înregistrate, nu s-au mai înregistrat promovări sau angajări.

II. PROGRAME ȘI TEME DE CERCETARE:

În anul 2009, conform Planului de cercetare al Institutului de Arheologie Iași, au fost încheiate, în cele mai bune condiții, cinci teme de cercetare¹, după cum urmează:

- *Contribuții arheologice la geneza și evoluția traco-geto-dacilor. Rituri și ritualuri funerare în prima epocă a fierului în Moldova*, în cadrul programului *Evoluția societății traco-geto-dacice din spațiul carpato-danubiano-pontic până la începutul secolului al II-lea d. Hr.* (responsabil de temă: dr. C. Iconomu);

¹ Tema de plan *Enciclopedia culturii Cucuteni*, din cadrul programului *Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean*, coordonată de dr. Dan Monah și la care participă și dr. George Bodi, a primit aviz favorabil din partea Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, pentru a fi amânată timp de un an din cauza complexității temei și a importanței cu care trebuie tratată ultima parte a acestei lucrări de anvergură pentru arheologia românească.

- *Populațiile autohtone și migratoare din regiunile extracarpate în secolele II–V d. Hr (Studiu asupra așezării din sec. IV d. Hr. de la Ionășeni (jud. Botoșani)), în cadrul programului **Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d. Hr.** (responsabil de temă: dr. I. Ioniță (1/2 de normă));*
- *Urbanizarea Dobrogei romane, în cadrul programului **Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d. Hr.** (responsabil de temă: dr. D. Aparaschivei);*
- *Cumanii în spațiul est-european, în cadrul programului **Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII** (responsabil de temă: dr. V. Spinei);*
- *Topografia orașului medieval Iași, în cadrul programului **Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII** (responsabil de temă: C. Hriban).*

Noile teme propuse și aprobate pentru următoarea perioadă sunt:

- *Rezultatele cercetărilor arheologice în așezarea Cucuteni A4 de la Pocreaca, jud. Iași, în cadrul programului **Civilizații preistorice în spațiul carpato-dunărean** (responsabil de temă: dr. C. Ionomu, termen: 2010–2011);*
- *Medicina greco-romană pe litoralul vest-pontic și în provincia Moesia Inferior, în cadrul programului **Romanizare, migratori și culturi în mileniul I d. Hr.** (responsabil de temă: dr. D. Aparaschivei, termen: 2010–2012);*
- *Colaborare la *Tratatul de istorie a României*, vol. III, în cadrul programului **Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII** (responsabil de temă: prof. dr. V. Spinei, m.c., termen: 2010–);*
- *Morfologia locuirii urbane medievale la Est de Carpați. Materiale, construcție, topografie, în cadrul programului **Civilizația medievală rurală și urbană românească la est de Carpați în secolele XII–XVII** (responsabil de temă: C. Hriban, termen: 2010–2012).*

III. CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN (CAMPANIA 2009)

Cercetările arheologice din cursul anului 2009 au stat sub semnul insuficienței fondurilor. Ca și în anii trecuți, în afară de descărcarea de sarcină arheologică ce se efectuează pe cuprinsul municipiului Iași și în zonele limitrofe (dr. V. Chirica, dr. G. Bodi, drd. C. Asăvoaie, drd. B. Minea), cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași, în colaborare cu muzeele județene și cu fonduri din sponsorizări și de la Ministerul Culturii au participat ca membri activi și la săpături sistematice, după cum urmează:

Ruginoasa – Dealul Drăghici (jud. Iași) – perioada neolitică (dr. Cornelia-Magda Lazarovici);

Scânteia – Dealul Bodești (jud. Iași) – perioada neolitică (dr. Cornelia-Magda Lazarovici);

Slava Rusă – *Ibida* (jud. Tulcea) – perioada romano-bizantină (dr. C. Chiriac; dr. D. Aparaschivei, dr. Alexander Rubel, drd. L. Munteanu);

Oltina – *Altinum* (jud. Constanța) – perioada romano-bizantină (dr. C. Chiriac; dr. D. Aparaschivei);

Isaccea – *Noviodunum* (jud. Tulcea) – perioada romano-bizantină, perioada medievală (dr. D. Aparaschivei, drd. G. Bilavschî);

IV. MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE ORGANIZATE DE INSTITUT

A. Internaționale

- *Populations and Cultures North and West of the Black Sea During Antiquity and the Middle Ages. A XII-a ședință anuală a Comisiilor mixte ucraineano-române și româno-ucrainene de istorie, arheologie, etnografie și folclor a Academiei Române și a Academiei Naționale de Științe a Ucrainei, 21–25 octombrie 2009, Buzău, România;*
- *Colocviu internațional de epigrafie la Trier, Germania, 16–17 februarie 2009 organizatori: prof. dr. Heinz Heinen, prof. dr. Christof Schäfer, dr. V. Cojocaru;*
- *Ziua porților deschise la Cetatea Noviodunum, manifestare organizată de Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, Institutul de Arheologie din Iași, al Academiei Române – Filiala Iași, University of*

- Cambridge, University College of London, University of Southampton, Muzeul Brăilei, Muzeul de Arheologie „Callatis” Mangalia, Muzeul Național de Istorie a României – 21 august 2009;
- Simpozionul internațional „*Cucuteni 125 de ani de cercetări*” organizat în colaborare cu Complexul Muzeal Județean Neamț, Piatra Neamț, 22–24 octombrie 2009;
 - Congresul internațional *Romanisierung. Theorie und Praxis eines Forschungskonzepts* (4–7 octombrie 2009, Iași, cu participanți din România, Germania, Anglia, Italia), organizatori: Institutul de Arheologie, Iași, Centrul Cultural German–Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași;
 - Expoziția *The Lost World of Old Europe*, New York, 11 noiembrie 2009 – 25 aprilie 2010; organizatori: Institute for the Study of the Ancient World al New York University (ISAW), Muzeul Național de Istorie a României (MNIR) – cu sprijinul Ministerului Culturii, Cultelor, Institutul de Arheologie Iași-coorganizator.
 - Proiectul internațional transfrontalier *Phare Antichitatea târzie în bazinul Prutului*, inițiat de Muzeul „Vasile Pârvan” din Bârlad, la care Institutul de arheologie din Iași a fost *Participantul 1*.

B. Naționale

- Simpozionul național: *Rezultatele cercetărilor arheologice din anul 2008*, 21 mai 2009;
- (*L*)*Ibida-Slava Rusă. Un destin, o istorie, un sit*. Expoziție și vizite ghidate în cadrul manifestării *Ziua Porților deschise la (L)Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea)*, manifestare organizată de ICEM Tulcea, Institutul de Arheologie Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași;
- Masa Rotundă cu participare națională *Evoluția etnolingvistică și culturală la nordul Dunării de Jos în secolele IV–VII d. Hr.*, în cadrul *Subcomisiei pentru studiul formării limbii și a poporului român*, Institutul de Arheologie, Iași, 22 iulie 2009;
- Program de comunicări bilunare în cadrul Institutului.

V. PARTICIPĂRI LA MANIFESTĂRI ȘTIINȚIFICE

A. Internaționale

- **D. Aparaschivei**, 7–8 aprilie 2009, Colocviul româno-ucrainean *Istoria și cultura populațiilor de la Dunărea de Jos*, Galați, comunicarea *Săpăturile arheologice de la Ibida. Slava Rusă (jud. Tulcea)*;
- **D. Aparaschivei**, 6–9 octombrie 2009, Sesiunea internațională a Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, *Pontica*, comunicarea *Medicii și activitatea lor în Moesia Inferior*;
- **D. Aparaschivei**, 21–25 octombrie 2009, *Populations and Cultures North and West of the Black Sea During Antiquity and the Middle Ages*. Symposium organized under the patronage of the Join Romanian-Ukrainian / Ukrainian-Romanian Commission for History, Archaeology, Ethnography and Folklore, Buzău, comunicarea *Statutul juridic al orașelor romane de la Dunărea de Jos. Probleme și ipoteze* / Юридический статус римских городов на Нижнем Дунае. Проблемы и гипотезы;
- **D. Aparaschivei, G. Bilavski**, 21 august 2009, *Ziua porților deschise la Cetatea Noviodunum*, manifestare organizată de: Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea, Institutul de Arheologie din Iași al Academiei Române – Filiala Iași, University of Cambridge, University College of London, University of Southampton, Muzeul Brăilei, Muzeul de Arheologie „Callatis” Mangalia, Muzeul Național de Istorie a României (ghidaje de specialitate);
- **C. Asăvoaie**, 28 octombrie 2009, Sesiunea științifică internațională organizată de către Asociația Istoricilor din Republica Moldova, Chișinău, comunicarea *Învățământul istoric în sistemul educațional din Republica Moldova*;
- **C. Chiriac**, Sever Boțan, 21–25 Septembrie 2009, 18th Congress of the Association Internationale pour l'Histoire du Verre, Thessaloniki, comunicarea *Roman glass vessel from Ibida (Slava Rusă)*;
- **C. Chiriac**, octombrie 2009, Sesiunea Internațională Pontica, Constanța, comunicarea *Roman glass vessel from Ibida (Slava Rusă), Noutăți sigilografice dobrogene (sec. IV–XI)*;

- **V. Cojocaru**, 17 februarie 2009, Colocviu internațional de epigrafie, Trier, Germania, comunicarea *Von Byzantion nach Olbia: Zur Proxenie und zu den Außenbeziehungen auf der Grundlage einer Ehreninschrift*;
- **V. Cojocaru**, 27 mai 2009, Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des DAI, München, Germania, comunicarea *Pierres errantes: Der Ehrenbeschluss für Epikrates, Sohn des Nikobulos, aus Byzantion*;
- **V. Cojocaru**, 21–25 octombrie 2009, *Populations and Cultures North and West of the Black Sea During Antiquity and the Middle Ages*. Symposium organized under the patronage of the Join Romanian-Ukrainian / Ukrainian-Romanian Commission for History, Archaeology, Ethnography and Folklore, Buzău, comunicarea „*Vozvrashchenie*” *Ėpikrata* / „*Întoarcerea*” lui *Epikrates*;
- **V. Cojocaru**, 6 noiembrie 2009, Plenara SFB *Nomadismus und Repräsentativität*, Halle (Saale), Germania, comunicarea *Von Pfeilspitzen zu «skythischen» Münzen: Zum Geldumlauf am Steppenrand im Wandel der Zeit*;
- **C.-M. Lazarovici**, 15–19 mai 2009, Simpozionul internațional *The Danube script in the Light of the Turdaș and Tărtăria discoveries*, organizat de Muzeul Național de Istorie al Transilvaniei și Institute of Archaeomythology, Sebastopol – U.S.A., Cluj-Napoca, comunicarea *Chronology of the Romanian Neolithic – Copper Age and the Danube script*;
- **C.-M. Lazarovici**, 15–20 septembrie 2009, A 15-a întâlnire anuală a EAA (Asociația europeană a arheologilor), Riva del Garda/Trento, Italia, comunicarea *Plan for a didactic virtual Museum of the Cucuteni spiritual life*;
- **C.-M. Lazarovici**, 3–4 decembrie 2009, Simpozionul *Virtual museum of European roots*, organizat de primăria orașului Roma, Italia, comunicarea *A virtual Museum of the Cucuteni spiritual life in the light of discoveries*;
- **A. Opaiț**, 7–9 mai 2009, Congresul de la *Sinope: the Results of Fifteen Years of Research*, comunicarea *Sinopean, Heracleian, and Chersonesan "Carrot" Amphorae*;
- **A. Poruciuc**, 15–17 aprilie 2009, International Symposium *The Danube Script in Light of the Turdaș and Tărtăria Discoveries*, Cluj-Napoca, National Museum of Transylvania (Cluj-Napoca)/ Institute of Archaeomythology (Sebastopol, CA), comunicarea *A Possibility: Old European Signs among Germanic Runes*;
- **A. Poruciuc**, 24–26 septembrie 2009, International Conference *Expressions of the Self: Autobiography and Its Avatars*, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Catedra de Engleză, comunicarea *Indo-European self-pronouns*;
- **A. Poruciuc**, 4–7 octombrie 2009, Internationale Tagung, *Romanisierung – Theorie und Praxis eines Forschungskonzepts*, Iași, comunicarea *The Early Romania–Germania Relationship as Reflected in Old Germanic Terms Preserved in Romanian*;
- **A. Poruciuc**, 10–20 octombrie 2009, comunicarea *Observations on Alejandro Cioranescu's Romanian Etymologies*, prelegere la Universidad de La Laguna, Tenerife;
- **A. Poruciuc**, 10–20 octombrie 2009, *The Danube Script – A New View on the History of Writing*, prelegere la Universidad de La Laguna, Tenerife;
- **A. Poruciuc**, 10–20 octombrie 2009, *Pre-Homeric Elements in Romanian Folklore*, prelegere la Universidad de La Laguna, Tenerife;
- **A. Poruciuc**, 10–20 octombrie 2009, *Old Germanisms in Spanish and Romanian*, prelegere la Universidad de La Laguna, Tenerife;
- **A. Poruciuc**, 10–20 octombrie 2009, *Two Romanian Exiles: Alejandro Cioranescu and Herta Mueller*, prelegere la Universidad de La Laguna, Tenerife;
- **Al. Rubel**, 19 mai 2009, Universitatea din Konstanz, Germania, comunicarea *Römische Militärpräsenz. Bericht zu den Ausgrabungen in Slava Rusä*;
- **Al. Rubel**, 3 iunie 2009, Römisch Germanische Kommission des DAI, Frankfurt, Germania, comunicarea *Eine Besitzermarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida (Slava Rusä)*;

- **Al. Rubel**, 5 octombrie 2009, Simpozionul internațional *Romanisierung. Theorie und Praxis eines Forschungskonzepts*, Iași, comunicarea *Romanisierung als Forschungsproblem im rumänischen Kontext. Kritische Bestandsaufnahme und neue Perspektiven*;
- **Al. Rubel**, 10 noiembrie 2009, Simpozion internațional „Friedrich Schiller”, Iași, comunicarea *Friedrich Schiller als (Alt-)Historiker. Bemerkungen zum Spartabild in seinem Aufsatz Die Gestegebung des Lycurgus und Solon*;
- **V. Spinei**, 21–25 octombrie 2009, *Populations and Cultures North and West of the Black Sea During Antiquity and the Middle Ages*. Symposium organized under the patronage of the Joint Romanian-Ukrainian / Ukrainian-Romanian Commission for History, Archaeology, Ethnography and Folklore, Buzău, comunicarea *Les petites croix encolpion à l'image des princes Boris et Gleb*;
- **V. Spinei**, 4 octombrie 2009, Colocviul internațional *Romanisierung. Theorie und Praxis eines Forschungskonzepts*, Universitatea „Al.I.Cuza”, Iași, *Einführungsrede*.

B. Naționale

- **D. Aparaschivei**, 6 februarie 2009, Institutul de Arheologie din Iași, comunicarea *Prezentarea celei de-a 11 reuniuni a Comisiei mixte româno-ucrainene aflată sub tutela Academiei Române și a Academiei de științe a Ucrainei, Simferopol. 22–27 septembrie 2008*;
- **D. Aparaschivei, G. Bilavski**, 21 mai 2009, Institutul de Arheologie din Iași, *Șantierele arheologice ale Institutului de Arheologie din Iași*, comunicarea *Săpăturile arheologice de la Isaccea (Noviodunum), Curtina I (SCI), Campania 2008*;
- **D. Aparaschivei**, 21 mai 2009, Institutul de Arheologie din Iași, comunicarea *Șantierele arheologice ale Institutului de Arheologie din Iași*, comunicarea *Săpăturile arheologice de la Slava Rusă (Ibida), Sector X, Campania 2008*;
- **D. Aparaschivei, G. Bilavski**, 27–30 mai 2009, Târgoviște, Sesiunea Națională de rapoarte arheologice, comunicarea *Isaccea (Noviodunum), Curtina I (SCI), Campania 2008*;
- **D. Aparaschivei**, 27–30 mai 2009, Târgoviște, Sesiunea Națională de rapoarte arheologice, comunicarea *Slava Rusă (Ibida), Sector X, Campania 2008*;
- **D. Aparaschivei**, 20–22 august 2009, Ploiești, Sesiunea națională de comunicări *Arheologia mileniului I p. Chr.*, ediția a VIII-a, comunicarea *Câteva elemente arhitectonice ale complexului de fortificații romano-bizantine Ibida-Slava Rusă (jud. Tulcea)*;
- **C. Asăvoaie**, 6 februarie 2009, Institutul de Arheologie Iași, comunicarea *Bacăul medieval. Curte domnească sau curte „princiară”*;
- **C. Asăvoaie, D. Botezatu**, noiembrie 2009, Vaslui, comunicarea *Noi descoperiri de cahle din secolul al XVII-lea în vatra istorică a Iașilor*;
- **C. Asăvoaie**, 29 august 2009, Ciortești-Iași, comunicarea *Problemele întocmirii Monografiei locale Ciortești*;
- **G. Bilavski**, 6 martie 2009, Institutul de Arheologie Iași, comunicarea *Stagiu de documentare în Danemarca (01.11–30.12.2007)*;
- **G. Bodi**, 18 mai 2009, Bacău, colocviului național *Civilizația Cucuteni în actualitate*, comunicarea *Programul Cadru 7. Fonduri europene de finanțare a cercetării*;
- **G. Bodi**, 2–3 octombrie 2009, Bacău, simpozionului național „Vasile Pârvan”, comunicarea *Utilajul din materii dure animale din așezarea cucuteniană de la Hoisești – La Pod*;
- **G. Bodi, N. Buzgar, D. Aștefanei**, 22–24 octombrie 2009, Piatra Neamț, sesiunea științifică națională *75 de ani de muzeografie nemțeană*, comunicarea *Studiul Raman al pigmentilor de pe ceramica de tip Cucuteni A*;
- **C. Chiriac, D. Paraschiv, M. Mocanu, S. Boțan**, 17–19 aprilie 2009, Institutului de Arheologie, București, Simpozionul *Arhitectură. Restaurare. Arheologie*;
- **C. Chiriac**, septembrie, 2009, Simpozionul organizat de Facultatea de Teologie, București și Muzeul Brăilei, comunicarea *Mărturii creștine inedite din Dobrogea bizantină*;
- **C. Chiriac**, noiembrie 2009, Centrul de Studii Clasice și Creștine, al Facultății de Istorie de la Universitatea „Al. I. Cuza”, comunicarea *Obiecte inedite cu caracter creștin din Dobrogea bizantină*;

- **C. Chiriac** ș.a., 21 mai 2009, Institutul de Arheologie Iași, comunicarea *Săpăturile de la Ibida (Slava Rusă, jud. Tulcea), sector Curtină G și Turnul 8*;
- **L. Dascălu**, noiembrie 2009, Vaslui, comunicarea *Unelte de os și corn descoperite în așezările culturii Noua din Câmpia Moldovei*;
- **L. Dascălu**, noiembrie 2009, Suceava, comunicarea *Elemente ale ritului funerar ale comunităților Noua. Analiza poziției scheletelor*;
- **I. Ioniță**, O. Șovan, mai 2009, Bârlad, comunicarea *Câteva rarități printre importurile romane din Câmpia Moldovei*;
- **I. Ioniță**, mai 2009, Bârlad, comunicarea *Reflecții asupra descoperirilor arheologice din prima jumătate a mileniului I d. Hr., din bazinul Prutului*;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, 24–27 septembrie 2009, *Lucrările Seminarului „Tiberiu Popoviciu” de Ecuații Funcționale, Aproximare și Convexitate. Cercetări interdisciplinare*, Facultatea de Matematică și Informatică, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, comunicarea *Some problems regarding the “sacred house”*;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, 20 august–5 septembrie 2009, *Universitatea de vară, Pe drumurile romane în Țara Moșilor, Turda-Roșia Montană*, comunicarea *Cheile Turzii – atelierul pentru podoabe de aur și exploatarea sării din zonă în epoca romană*;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, 22–24 octombrie 2009, simpozionul *75 de ani de muzeografie nemțeană*, Piatra Neamț, comunicarea *Modele de machete de căsuțe din lut*;
- **C.-M. Lazarovici**, noiembrie 2009, Sesiunea anuală a Muzeului „Ștefan cel Mare”, Vaslui, comunicarea *Câteva reprezentări antropomorfe masculine din cultura Cucuteni*;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, noiembrie 2009, Sesiunea anuală a Muzeului „Ștefan cel Mare”, Vaslui, comunicarea *Despre bordeiele din cultura Cucuteni*;
- **C.-M. Lazarovici**, 11 noiembrie 2009, simpozionul *Scrierea dunăreană*, Muzeul de istorie, Mangalia, comunicarea *Semne și simboluri în Cucuteni-Tripolie*;
- Gh. Lazarovici, **C.-M. Lazarovici**, 25–26 noiembrie 2009, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, comunicarea *Analiza statistică a ceramicii din situl Cucuteni A de la Ruginoasa – Dealul Drăghici*;
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, mai 2009, Bârlad, comunicarea *Câteva date noi privitoare la prezența culturii tumulilor carpatici în aria subcarpatică a Moldovei (sec. IV p. Ch.)*;
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, Masă rotundă *Evoluția etno-lingvistică-demografică și culturală în sec. IV–VI la nordul Dunării de Jos*, Institutul de Arheologie – Iași, iunie 2009);
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, *Cimitirul de la Târzia (Cultura Tumulilor Carpatici, secolul IV p. Chr.)*, susținută la „Sesiunea Națională de Comunicări Științifice Arheologia Mileniului I p. Chr.”, Ploiești, 20–22 august 2009.
- **V. Mihailescu-Bîrliba**, *Trei cimitire din secolul IV. Cercetările de la Târzia, Braniște și Gura Secului – Nemțisor (1974–1992)*, susținută la „Sesiunea Națională de Comunicări Științifice a Complexului Muzeal Neamț”, Piatra Neamț, 22–24 octombrie 2009.
- **B. Minea**, 19 februarie 2009, Institutul de Arheologie Iași, comunicarea *Reprezentări antropomorfe în arta mobilă a Paleoliticului superior din Eurasia*;
- **B. Minea**, 19 martie 2009, Institutul de Arheologie Iași, comunicarea *Reprezentări zoomorfe în arta mobilă a Paleoliticului superior din Eurasia*;
- **B. Minea**, 27 martie 2009, Institutul de Arheologie Iași, prezentarea volumului Dan Semenescu, *Apparitions des formes urbaines. Institutions symboliques et structures matérielles au sud-est de l'Europe*, Ed. Zeta Books, Paris, 2008, 522 p.;
- **B. Minea**, noiembrie 2009, Vaslui, comunicarea *Rural și urban în Preistorie*;
- **D. Monah**, 18 mai, 2009, Colocviul *Civilizația Cucuteni în actualitate*, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău, comunicarea *Transporturile în vremea culturii Cucuteni*;
- **D. Monah**, 2–3 octombrie 2009, Simpozionul Național *Vasile Pârvan*, Bacău, comunicarea *Bunurile de prestigiu și schimburile în calcoliticul din Europa de sud-est*;
- **D. Monah**, 22–24 octombrie 2009, Simpozionul *Cucuteni 125 de ani de cercetări*, Piatra Neamț, comunicarea *În legătură cu problema proto-orașelor Tripolie*;

- **A. Opaiț**, 22–23 mai 2009, *Sesiunea a V-a de comunicări științifice*, Bârlad, comunicarea *Amfore sinopeene de epoca romana la nord si nord-vest de Pont*;
- **A. Opaiț**, 20–22 august 2009, Simpozionul *Arheologia mileniului I p. Chr.*, ediția a VIII-a, Ploiești, comunicarea *Imitații ale amforelor Heracleei pontice produse la Chersones (secolele II–III p. Chr.)*;
- **A. Opaiț**, 11 iunie 2009, Institutul de Arheologie Iași, comunicarea *Înflorirea industriei uleiului de măsline egean și conexiile acesteia cu zona Pontică în perioada secolelor II a. Ch – II p. Ch*;
- **Al. Rubel**, 15 iunie 2009, Galați-colocviu la Școala doctorală, comunicarea *Roma și provinciile*, Universitatea „Dunărea de Jos”;
- **Al. Rubel**, 5 august 2009, Slava Rusă, comunicarea *Un însemn de proprietate și prezența militară la Ibida*;
- **Al. Rubel**, 7 decembrie 2009, Clubul Rotary „Curtea Domnească” Iași, comunicarea *Evanghelia lui Luca ca izvor istoric pentru Isus și tradiția Crăciunului*;
- **V. Spinei**, 6 mai 2009, Târgul național de carte, Iași, comunicarea *Valori etnografice românești*;
- **V. Spinei**, 19 mai 2009, Cercul studențesc, Facultatea de Istorie, Iași, comunicarea *Orașele medievale din spațiul românesc*;
- **V. Spinei**, 30 mai 2009, Academia Română, Filiala Iași, „Prelegerile Academiei”, comunicarea *Sedentari și nomazi la începutul evului mediu românesc*;
- **V. Spinei**, 4 iunie 2009, Universitatea „Dunărea de Jos” Galați, comunicarea *Laudatio profesorului Peter Schreiner*;
- **V. Spinei**, 1 octombrie 2010, Muzeul Unirii Iași, Simpozionul național *Monumentul – Tradiție și viitor*, prezentarea volumului *Monumentul*;
- **V. Spinei**, 1 octombrie 2009, Muzeul Unirii Iași, Simpozionul național *Monumentul – Tradiție și viitor*, comunicarea *Sărbătorirea prof. dr. Mircea D. Matei*;
- **V. Spinei**, 20 octombrie 2009, Academia Română, Filiala Iași, *Laudatio academicianului Al. Zub*;
- **V. Spinei**, 20 octombrie 2009, Academia Română, Filiala Iași, lansarea și prezentarea volumului *Historia sub specie aeternitatis*;
- **V. Spinei**, 23 octombrie 2009, Facultatea de Istorie, *Zilele Universității*, Iași, prezentarea volumului N. Ursulescu, *Cucuteni. Ecouri în epocă ale monografiei lui Hubert Schmidt*;
- **V. Spinei**, 3 noiembrie 2009, Facultatea de Istorie, Casa Catargi, Iași, comunicarea *Piese de cult cu imaginea sfinților Boris și Gleb și unele probleme privind canonizarea lor*;

VI. STAGII DE DOCUMENTARE-CERCETARE/BURSE

- **V. Cojocaru**, bursă Humboldt la Universitatea din Trier-Germania, 1 ianuarie – 30 mai 2009;
- **L. Munteanu**, bursă de studii „V. Pârvan” la Accademia di Romania in Roma, Italia (2008–2010).
- **A. Poruciuc**, deplasare pentru documentare la Universitatea Freiburg, 22 noiembrie – 6 decembrie 2009;
- **Al. Rubel**, documentare la Universitatea din Konstanz, Germania, mai 2009;
- **Al. Rubel**, documentare la Römisch-Germanische Kommission des DAI, Frankfurt, Germania, iunie 2009.
- **V. Spinei**, Viena, invitat de Naturhistorisches Museum, Praehistorische Abteilung, 6–25 aprilie 2009;
- **V. Spinei**, Mainz, invitat de Roemisch-Germanisches Zentralmuseum, 2–26 iulie și 6–9 august, 2009;
- **V. Spinei**, documentare la Paris, 27 iulie – 6 august 2009;

VII. PROGRAME DE CERCETARE ȘTIINȚIFICĂ (GRANTURI) ÎN ANUL 2009

În decursul anului 2009 competiția de granturi naționale nu a mai fost lansată nici în cadrul Academiei Române și nici de către CNSIS. Totuși, am beneficiat de două granturi de la organizații științifice internaționale (unul de la *Deutscher Akademischer Austauschdienst* și *Universitatea din Konstanz*, Germania, iar al doilea de la *Römisch-Germanische Kommission*, Frankfurt, Germania), pentru organizarea de manifestări științifice internaționale, dar și pentru șantierele la care participă cercetători din cadrul Institutului. În plus, din descărcările

de sarcină arheologică și consultațiile de specialitate oferite cu prilejul diferitelor lucrări din arealul municipiului Iași sau a județului, au mai fost obținute patru contracte extrabugetare.

VIII. ACTIVITATEA EDITORIALĂ

Cât privește tipăriturile, atât la editurile de prestigiu din țară, cât și în cele din străinătate, am înregistrat un număr de patru cărți de autor și 12 cărți editate în cele cinci colecții coordonate de Institutul nostru. Dintre acestea, șase cărți au fost publicate la Editura Academiei, incluzând și nr. XXXI din *Arheologia Moldovei*. Volumul pentru 2009 (nr. XXXII) a fost predat la editura Academiei Române încă de la jumătatea anului.

Relativ la studiile, articolele, notele și recenziile științifice, cercetătorii din cadrul instituției noastre au publicat în reviste de prestigiu din străinătate (12 studii, articole și note) sau din țară (65 studii, articole, note și recenzii), dintre care 29 în publicații ale Academiei Române. Șase studii, în special rapoartele de săpături arheologice, au fost publicate pe internet, în format electronic.

IX. BIBLIOTECA

În anul 2009 s-a continuat înregistrarea computerizată a publicațiilor din biblioteca Institutului nostru, numărul fișelor de carte înregistrate ajungând la 9801. Reamintim că publicațiile din biblioteca Institutului de Arheologie pot fi căutate la adresa <http://www.arheo.ro/text/biblio.php>.

Fondul de carte s-a îmbogățit cu aproximativ 600 volume, în special prin schimburile cu instituțiile similare din străinătate și din țară. Pentru echilibrarea acestor schimburi s-au expediat 243 de colete cu *Arheologia Moldovei* și alte 317 colete cu cărți diverse la partenerii de schimb din circa 27 de țări. Numărul cititorilor înscriși în acest an s-a mărit cu 83.

X. DISTINCȚII

În anul 2009 s-a acordat premiul **Cucuteni 2009** oferit de Fundația **Cucuteni pentru Mileniul III**, pentru activitatea remarcabilă în cercetare, arheologilor din cadrul Institutului de Arheologie din Iași, dr. Dan Monah, cercetător științific I și dr. George Bodi, asistent-cercetare.

XI. LISTA PUBLICAȚIILOR MEMBRILOR INSTITUTULUI ÎN ANUL 2009

Aparaschivei, Dan

- (ed.) *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Ed. Academiei Române, București, 2009, 486 p;
- *Objets vestimentaires de Dobroudja romaine-byzantine*, în *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, edidit Dan Aparaschivei, Ed. Academiei Române, București, 2009, p. 69–78 (în colab.);
- *Aspetti dell'evoluzione delle città romane del Danubio Inferiore nella situazione della crisi della seconda metà del III secolo p. Chr.*, în *Studia Clasica et Christiana*, 4/1, 2009, p. 15–23;
- *About the Early Medieval Ceramics from Oltina „Capul Dealului” (Constanța county)* (în colab. cu Cristina Paraschiv-Talmațchi), în *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, Călărași, nr. XXIV, 2008, p. 283–299 (în colab.);
- *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina I (SC1)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2008, (Valahica, 21–22)*, Târgoviște, 2009, p. 122–123 (în colab.);
- *Raport arheologic. Slava Rusă (Ibida), Sector X*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2008, (Valahica, 21–22)*, Târgoviște, 2009, p. 197–198;
- *Instituții și elite în orașele romane ale provinciei Moesia Inferior. Studiu statistic*, în *Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos (sec. I–VII)*, coordonator Lucrețiu Mihailescu-Bîrliaba, ed. Universității Iași, 2009, p. 161–194;

- *Le professeur Dan Gh. Teodor à 75 ans*, în *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, edidit Dan Aparaschivei, Editura Academiei Române, București, 2009, p. 23–26;
- *Activitatea științifică a Institutului de Arheologie din Iași în anul 2007*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 287–298.
- (rec.) Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus*, editio bilinguis, *Carte despre împărați*, traducere Mihaela Paraschiv, ediție îngrijită, studiu introductiv, note și comentarii, apendice și indice de Nelu Zugravu, Editura Universității Al. I. Cuza, Iași, 2006, 504 p., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 275–277.

Asăvoaie, Costică

- (rec.) Sergiu Musteață, *Protecția patrimoniului arheologic. Studiu comparativ: Legislația Republicii Moldova și Statele Unite Americii*, Ed. Pontos, Chișinău, 2008, 215p., în *Buletinul Ion Neculce*, Iași, 2009;
- (rec.), Ludmila Coadă, *Zemstva Basarabiei. Aspecte istorico-juridice*, Ed. Pontos, Chișinău, 2009, 348 p., în *Buletinul Ion Neculce*, Iași, 2009;
- *Paraschiva-Victoria Batariuc – în an de împliniri*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 333–336.

Bilavschi, George Aurelian

- *Nomenclatura românească referitoare la uneltele și utilajul agricol tradițional*, în *Arheologia medievală*, VII (2008), 2009, p. 9–36;
- *Terminologia românească referitoare la practicile agricole și pastorale tradiționale*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, VIII (2008), 2009, p. 33–68;
- *Raport arheologic. Isaccea (Noviodunum), Curtina I (SC1)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2008, (Valahica, 21–22)*, Târgoviște, 2009, p. 122–123 (în colab.);
- *Stagiu de documentare în Danemarca (01.11–30.12.2007)*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 307–310.
- (rec.) D. Monah, Gh. Dumitroaia, O. Weller, J. Chapman (Eds.), *L'exploitation du sel à travers le temps*, Ed. Constantin Matasă, în colecția *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, XVIII, Piatra Neamț, 2007, 328 p., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 264–270.

Bodi, George

- (ed.) *In media res Praehistorie. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009;
- (ed.) *Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno* (în colab.), Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009;
- (rec.) F. Monah, D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru*, Ed. „Constantin Matasă”, seria BMA, XIX, Piatra Neamț, 2008, 212 p. (cu 56 figuri și 2 tabele), în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 262–263.
- *Colocviul internațional „Cucuteni. Tesori di una civiltà preistorica dei Carpazi”*, Roma, 10 octombrie 2007, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 313–314.

Chiriac, Costel

- *Observații privind migrația protobulgarilor la Dunărea de Jos pe baza unor aspecte arheologice și numismatice*, în vol. *Structuri etno-demografice la Dunărea de Jos sec I–VII* (coord. L. Mihailescu-Bîrliba), Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 2009, p. 267–278;
- *Defixiones d'Istros*, în *Bulletin de Correspondance Hellenique*, Ecole Française d' Athenes, 131, 2007, p. 383–420 (apărut 2009) (în colab.);
- *Objets vestimentaires de Dobroudja romaine-byzantine*, în *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, edidit Dan Aparaschivei, Ed. Academiei Române, București, 2009, p. 69–78 (în colab.);

- *Sigiliul bisericii „Sfânta Varvara” din satul Ocea, ținutul Neamțului (1843)*, în volumul *Românii în Europa Medievală (Între Orientul Bizantin și Occidentul Latin)* Studii în onoarea profesorului Victor Spinei, Ed. Istros, Brăila, 2009 p. 837–842 (în colab.);
- *Ponduri inedite dobrogene dintr-o colecție particulară*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 105–118 (în colab.).

Chirica, Vasile

- *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, XXII, Ed. PIM, Iași, 2009, 323 p (în colab.);
- *De la religiile preistorice la creștinismul românesc. Zona Neamțului – Athosul românesc*, Ed. PIM, Iași, 2009, 257 p. (în colab.).

Cojocaru, Victor

- *‘Fremde’ in griechischen Städten Skythiens und Kleinskythiens auf Grundlage der epigraphischen Quellen bis zum 3. Jh. n.Chr. Forschungsstand und Perspektive*, în: A. Coșkun [et al.] (Hgg.), *Zwischen Freundschaft und kultischer Verehrung. Formen und Wandel grenzüberschreitender Zugehörigkeit in der Antike*, Frankfurt am Main 2009, p. 143–172;
- *Bemerkungen zur Trier Tagung “Zwischen Freundschaft und Kultischer Verehrung”*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 315–318;
- *Kotys VIII.*, pentru banca de date în cadrul proiectului internațional „*Roms auswärtige Freunde*” (SFB 600–A2) (2 p., în variantă electronică) (în colab);
- *Orontas, Sohn des Ababos*, pentru banca de date în cadrul proiectului internațional „*Roms auswärtige Freunde*” (SFB 600–A2) (2 p., în variantă electronică);
- *Eine Bibliographie der Antiken Stadt Tyras*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 217–240;
- (rec.) Alexandr Falileyev, *Vostočnye Balkany na Karte Ptolemeja Kritikibibliografičeskie izyskanija*, München, Biblion Verlag, 2006, 167 p., în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 271–274;
- (rec.), Alexander Falileyev, *Celtic Dacia. Personal names, place-names and ethnic names of Celtic origin in Dacia and Scythia Minor*, Aberystwyth, 2007, 182 p., 4 hărți în text, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 274–275;
- *Sklavereiforschung in Rumänien*, în: H. Heinen (Hg.), *Handwörterbuch der antiken Sklaverei*, Mainz 2009, (CD-ROM-Version, 4 Sp.).

Dascălu, Lidia

- –

Hriban, Cătălin Iulian

- (ed.) W. Pohl, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, (*Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, III, Redigit V. Spinei), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2008, 414 p (în colab.);
- *General Index și Authors’ Index* în V. Spinei, *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the 10th to the Mid-13th Century*, Brill Academic Publishers, Leiden, Boston, 2009.

Iconomu, Constantin

- *Ponduri inedite dobrogene dintr-o colecție particulară*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 105–118 (în colab.);
- (rec.) Hubert Schmidt, *Cucuteni in der oberen Moldau, Rumänien*, Iași, 2006 și Hubert Schmidt, *Cucuteni din Moldova*, Iași, 2007, reeditare de Mădălin-Cornel Văleanu, traducere de Gianina Bistrițan în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 263–264.

Ioniță, Ion

- *Antichitatea târzie în bazinul Prutului* – Catalog de expoziție realizat în cadrul unui proiect transfrontalier Phare, Ed. Sfera, Bârlad 2009 (în colab.);

- *Antichitatea târzie în bazinul Prutului. Un proiect transfrontalier Phare*, în I. Ioniță, M. Mamalaucă, Vl. Vornic (coord.), *Antichitatea târzie în bazinul Prutului*, Ed. Sfera, Bârlad 2009, p. XIII–XX;
- *Prefață* la V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică* (vol. I), Ed. Demiurg, Iași 2007 (apărut 2009), p. 9–13.

Lazarovici, Cornelia-Magda

- *Cucuteni Ceramics: Technology, Typology, Evolution, and Aesthetics*, în *The Lost Worlds of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC*, Eds. David W. Anthony with Jennifer Y. Chi, The Institute for the Study of the Ancient World at New York, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2009, p. 128–161;
- *The Chronological and Cultural Place of the Vinča and Turdaș Cultures in the Context of European Civilizations*, în *The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria discoveries. Exhibition catalogue*, Ed. Mega Cluj-Napoca 2009, eds. Z. Maxim, J. Marler, V. Crișan, p. 93–108 (în colab.);
- *Ritualuri de fundare, ritualuri de abandonare din cultura Cucuteni*, în *In media res praehistoria. Miscellanea in honorem anos LXV per agentis professoris Dan Monah oblata, Honoraria VII*, ed. George Bodi, Institutul de Arheologie, Iași, 2009, p. 229–244;
- *The architecture of temples/sanctuaries in Banat and Transylvania during Neolithic and Copper Age periods*, în *Arheologia spiritualității preistorice în ținuturile carpato-ponto-danubiene*, Fundația „Rădăcinile Europei”, București 2009, p. 65–76 (în colab.);
- *Nicolae Vlăssă în The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria discoveries. Exhibition catalogue*, Ed. Mega Cluj-Napoca 2009, eds. Z. Maxim, J. Marler, V. Crișan, p. 3–19 (în colab.);
- *Călătorie de studii în Austria*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, 311–312;
- *Catalogue of signs*, în *The Danube script in the light of Turdaș and Tărtăria discoveries. Exhibition catalogue*, Ed. Mega Cluj-Napoca 2009, eds. Z. Maxim, J. Marler, V. Crișan, p. 132–210 (în colab.);
- *Ruginoasa, com. Ruginoasa, Jud. Iași. Punct Dealul Drăghici*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2008, (Valahica, 21–22)*, Târgoviște, 2009, p. 188–189 (în colab.);
- *Scânteia, com. Scânteia, jud. Iași. Punct: Dealul Bodești/La nuci*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România, Campania 2008, (Valahica, 21–22)*, Târgoviște, 2009, p. 193–194 (în colab.);
- *Clay breads and tablets with signs and symbols*, în *Signs and symbols from Danube Neolithic and Eneolithic, Bibliotheca Brukenthal XXXV*, Sibiu 2009, p. 125–135.

Mihailescu-Bîrliba, Virgil

- (rec.) *Liampi, Katerini, Argilos. A Historical and Numismatic Study*, Kerma, Athens, 2005, în *Dacia*, N.S., LII, 2008, p. 265–267.

Monah, Dan

- (ed.) *Sarea, de la prezent la trecut*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 160 p., 2008, 212 p. (în colab.);
- *Noi investigații etnoarheologice asupra izvoarelor sărate de pe Valea Muntelui*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (Ed.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2008, p. 81–106 (în colab.);
- *O confirmare etnografică a versetului Iezechiel 16/4. Sărarea noilor născuți*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (Ed.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2008, p. 117–132;
- *Prefață*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (Ed.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2008, p. 7–12 (în colab.);
- *Arheologia preistorică a sării în România. Scurt istoric*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (Ed.), *Sarea, de la prezent la trecut*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2008, p. 13–40;
- *Gheorghe Buzatu, altruistul perfect*, în Stela Cheptea (ed), *Paradigmele istoriei. Discurs. Metodă. Permanențe. Omagiu Profesorului Gh. Buzatu*, vol. I, Iași, Ed. Demiurg, p. 20–21;
- *Cuvânt înainte*, în Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Garvăn, *Poduri-Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din caseta C 2005–2009, BMA XXII*, Ed. Constantin Matasă, Piatra Neamț, 2009, p. 7–9.

Opaiț, Andrei

- –

Poruciuc, Adrian

- *The Old Fairy, Pen in Hand in the Netherworld*, în *Signs of Civilization – Neolithic Symbol System of Southeast Europe* (p. 213–219), ed. Joan Marler, Miriam Robbins Dexter. Serbian Academy of Sciences and Arts, Novi Sad Branch/ Institute of Archaeomythology, Sebastopol, CA. 2009;
- *An Opening to Remember: Meyer-Lübke's Outlook on Old Germanisms in Romanian*, în vol. *Das Rumänische und seine Nachbarn* (p. 217–231), ed. Thede Kahl. Berlin: Frank & Timme. 2009;
- *Termenul regional românesc huscă (sare obținută prin evaporarea apei sărate) explicat ca vechi germanism*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 253–257;
- (rec.) Thede Kahl, *Hirten in Kontakt – Sprach- und Kulturwandel ehemaliger Wanderhirten (Albanisch, Aromunisch, Griechisch)*, LIT Verlag GmbH & Co., Wien/ LIT Verlag Dr. W. Hopf, Berlin, 2007, 379 pp., în *The Makind Quarterly*, vol. XLIX, nrs. 3&4, 2009, pp. 405–408.

Popovici, Rodica

- –

Rubel, Alexander

- *Eine Besitzermarke aus Moesia Inferior und die römische Militärpräsenz in Ibida (Slava Rusă)*, în *Archäologischer Anzeiger*, Heft 2, 2008, p. 1–8 ;
- *Die ökonomische und politische Bedeutung von Bosporos und Hellespont in der Antike*, în *Historia* 58, 2009, p. 336–355;
- *Democracy, Myth and the Monumentalization of Memory – Memorialization ancient and modern. The “Tyrant Slayers” in Athens (514 B.C.) and Military Resistance to Hitler in Germany (1944)*, în *Studia Classica et Christiana* 4/1, 2009, p. 331–346;
- *Die untere Donau in der Antike. Schifffahrt, Wirtschaft und materielle Kultur*, în D.Țeicu, I. Căndea (eds.), *Românii în Europa Medievală (între orientul Bizantin și occidentul Latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila 2008, p. 63–80;
- *Slava Rusă, com. Slava Cerceză, jud. Tulcea [(L)Ibida], Sectorul Turnul 10*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2008 – Valahica, XXI–XXII, Târgoviște*, 2009, p. 197 (în colab.);
- (rec.) Alexander Binstener, *Der Fall Ötzi. Raubmord am Similaun Dokumentation*, Linz, 2007 (Linzer Archäologische Forschungen, Sonderheft XXXVIII), în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 270–271;
- (rec.) *Varia Castrensis. Haltern, Oberaden Areppen, mit Beiträgen von Katrin Roth-Rubi; Bernhard Rudnik, Gerwulf Schneider, Christian Elinghauss, Bettina Tremmel, Martin Müller (Bodenaltertümer Westfalens 42)*, Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 2006, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 277–278.

Sanie, Silviu

- *Evocare – Academician profesor C. Daicoviciu*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 323–327.

Spinei, Victor

- *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*, Ed. Brill, Leiden – Boston, 2009, XVII+545 p;
- (ed.) S. Klyashtornyj, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe, (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi*, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, IV), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2008, 489 p (în colab.);
- (ed.) *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, , (Honoraria, 6, Redigit V. Spinei), Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2009, 472 p (în colab.);

- (ed.) M. Kazanski, *Archéologie des peuples barbares (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi, Curatores seriei V. Spinei et I. Căndea, V)*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2009, 491 p;
- *Document emis de Alexandru cel Bun păstrat în arhivele din Barcelona*, în *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Căndea*, ed. V. Sîrbu, C. Luca, Brăila, 2009, p. 179–208;
- *Erudition and Sagacity: Walter Pohl*, în vol. W. Pohl, *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages. Conflicts, Migrations and Ethnic Processes*, Ed. Academiei Române – Edit. Istros, București-Brăila, 2008, p. 11–13;
- *Între ridicol, incompetență și lipsă de etică profesională*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVI, 2008, p. 349–354;
- *Errata la ediția lucrării The Great Migrations apărută la Amsterdam*, în *Studii și materiale de istorie medie*, XXVI, 2008, p. 354–356;
- *Sergei Klyashtornyj – From Interpretations of Turkic Runic Inscriptions to Great Synthetic Writings on Eurasian Peoples*, în vol. S. Klyashtornyj, *Old Turkic Runic Texts and History of the Eurasian Steppe*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2008, p. 11–13;
- *Stagiu de documentare în Israel (2007)*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 299–303;
- *Popas documentar vienez în primăvara lui 2008*, în *ArhMold*, XXXI, 2008, p. 304–306;
- *Michel Kazanski – un investigateur avisé de l'époque des Grandes Migrations*, în vol. M. Kazanski, *Archéologie des peuples barbares*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2009, p. 9–13;
- *Ad lectorem*, în vol. *Historia sub specie aeternitatis. In honorem magistri Alexandru Zub*, Ed. Academiei Române – Ed. Istros, București-Brăila, 2009, p. 9–10;
- *Cuvânt înainte*, în vol. F. Mureșan, *Biserica și viața religioasă în vremea lui Manuel I Comnenul (1143–1180)*, Ed. Trinitas, Iași, 2008, p. I–II;
- *Dobrogea medievală – via gentium*, în vol. *Dobrogea 1878–2008. Orizonturi deschise de mandatul european*, coord. V. Ciorbea, Constanța, 2008, p. 62–63;
- *O nouă contribuție privind reședințele boierești medievale*, în vol. C. N. Apetrei, *Reședințele boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV–XVI*, Ed. Istros, Brăila, 2009, p. 7–9;
- (rec.) L. Chiriac, *Monumentele religioase medievale din zona Bârladului*, Iași, 2007, în *Arheologia medievală*, VII, 2008, p. 352–355.

DAN APARASCHIVEI

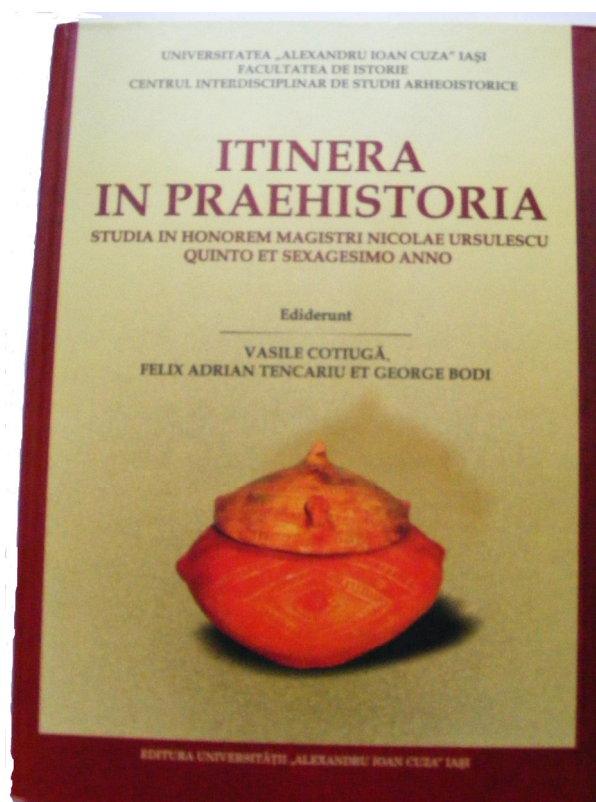
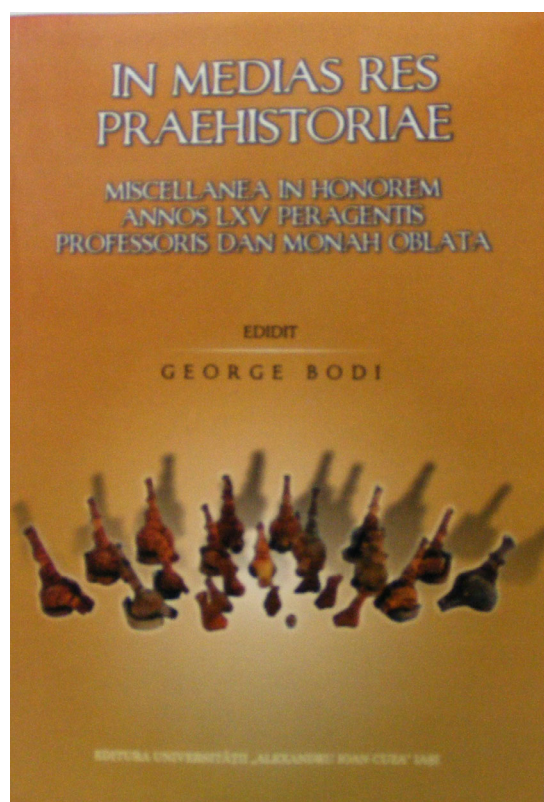
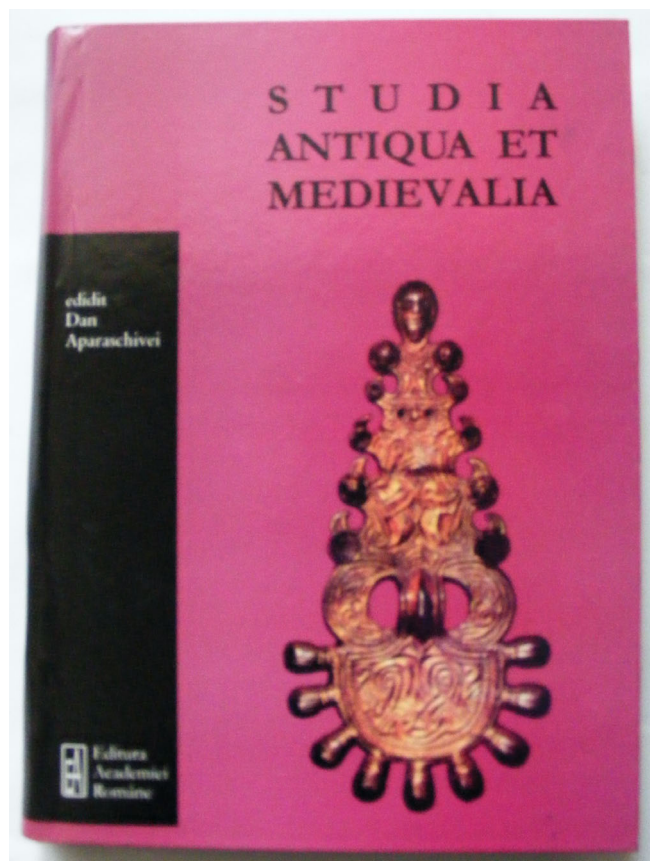

Fig. 1. Volume omagiale dedicate arheologilor ieșeni.

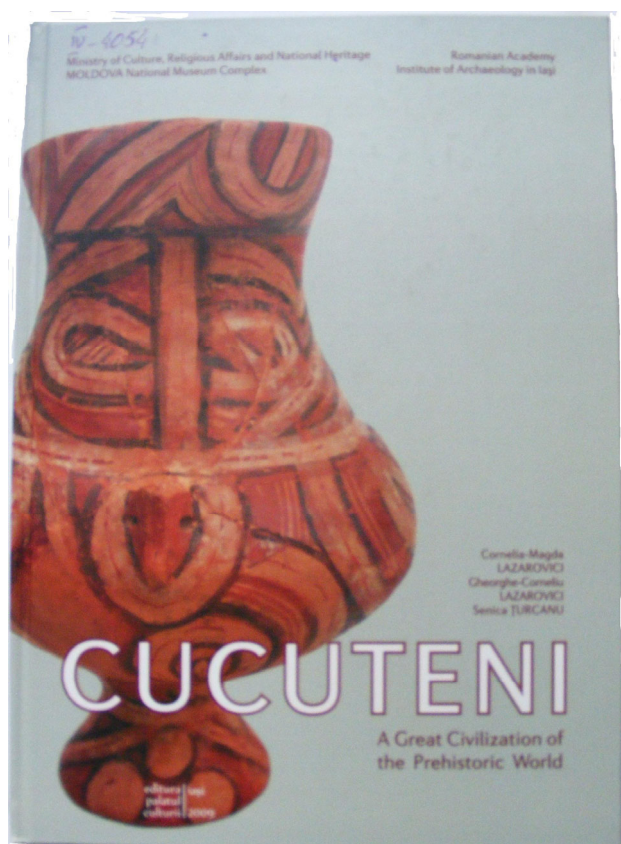
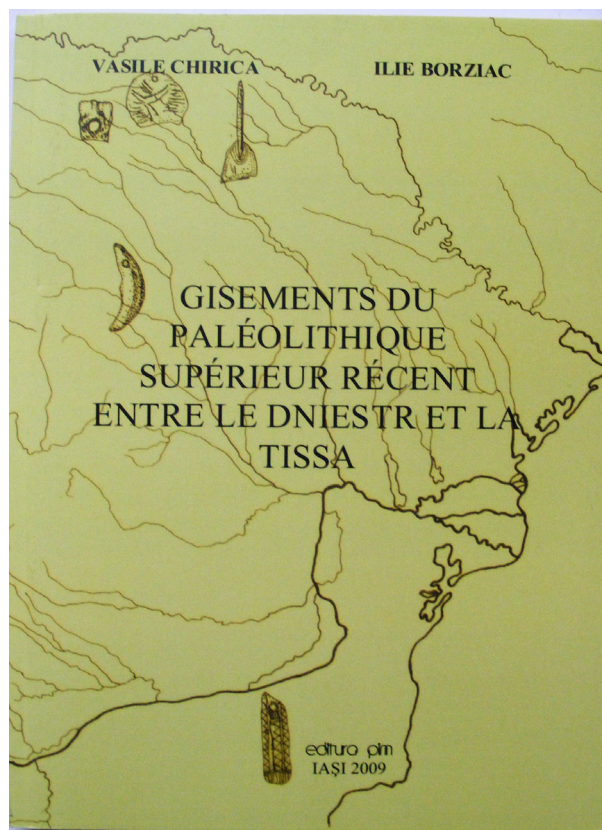
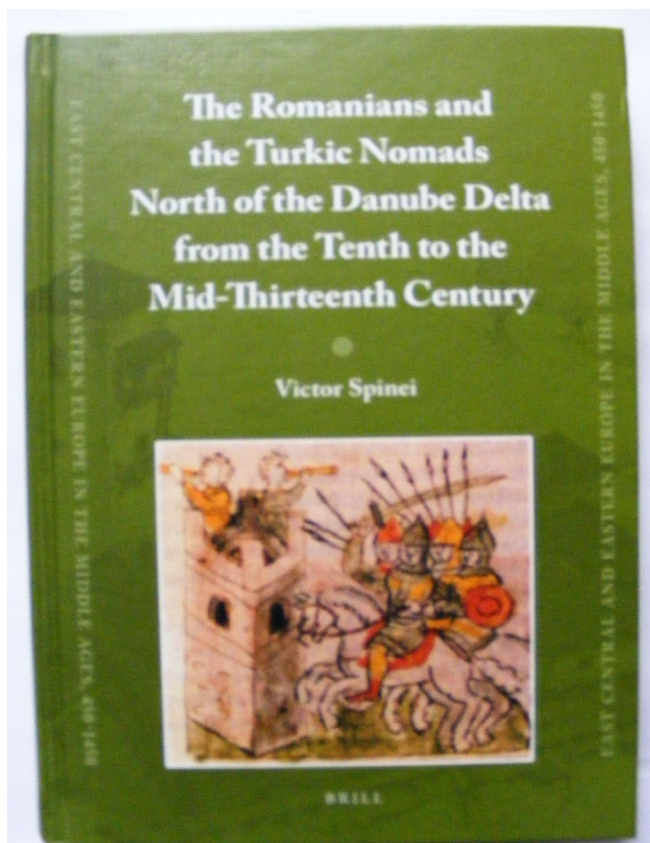

Fig. 2. Volume publicate de cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași.

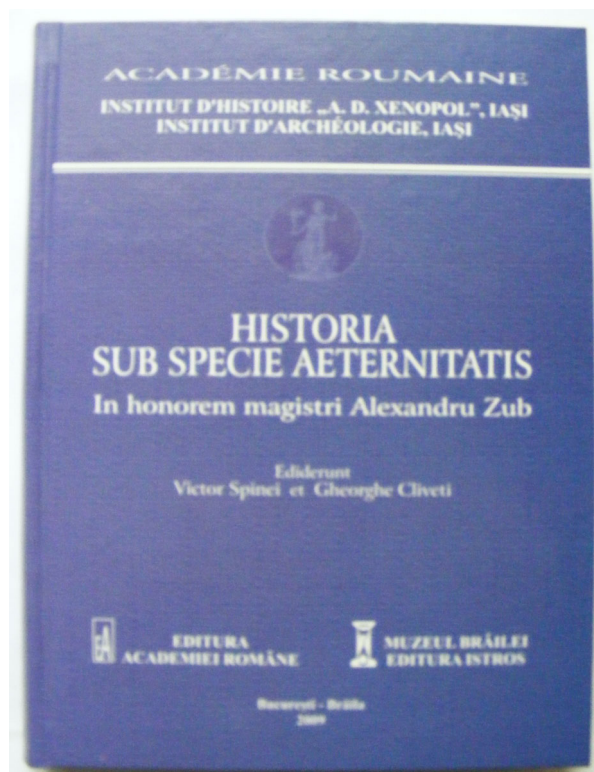
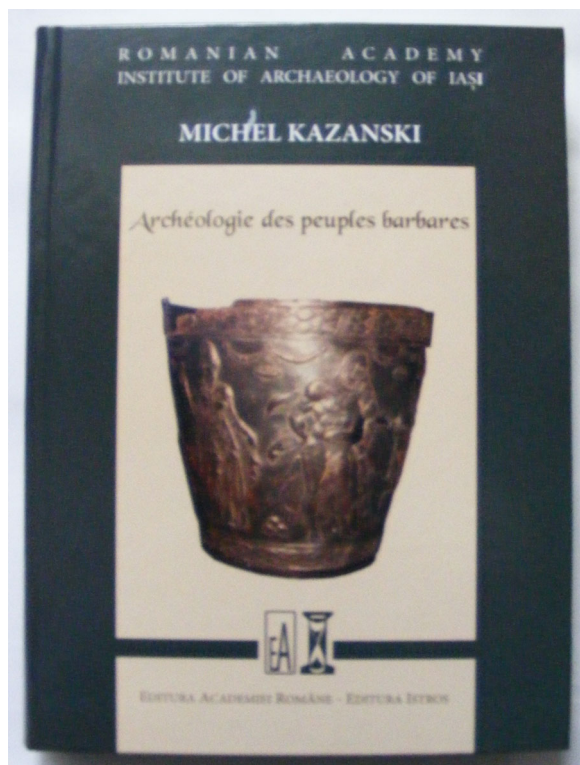
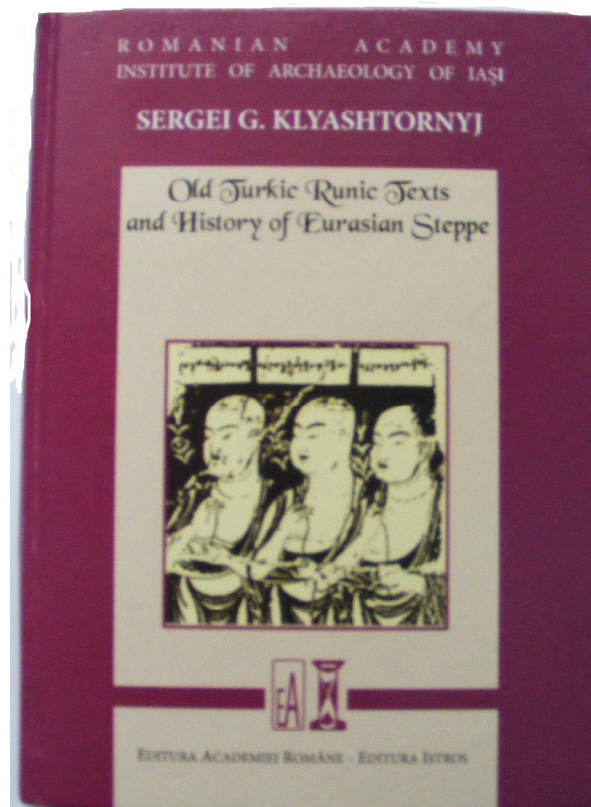
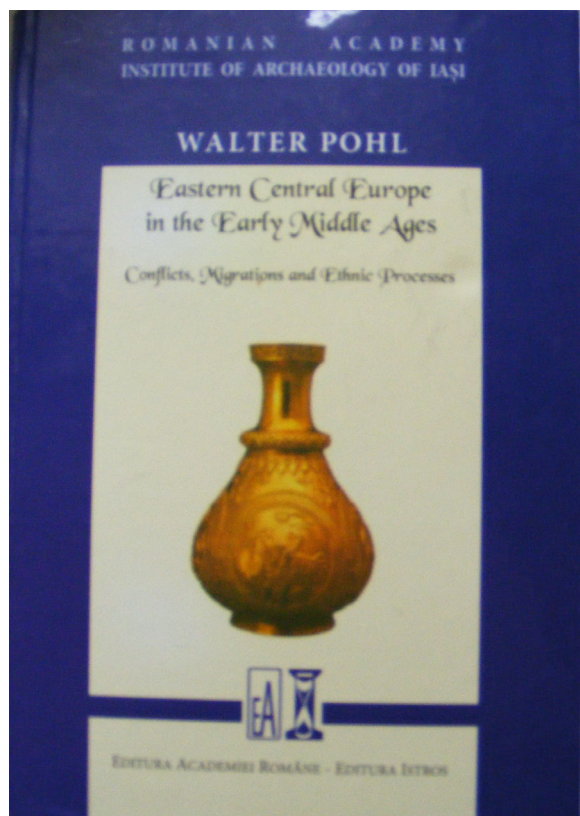

Fig. 3. Volume editate de cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași.

SEMINARUL DE ETNORELIGIE „IDEI, CREDINȚE, SIMBOLURI” CU TEMA „SANCTUARE NATURALE. RITUALURI ÎN SANCTUARE”, IAȘI, 22 APRILIE 2010

Institutul de Arheologie din Iași, în colaborare cu Complexul Muzeal Național Moldova Iași, Muzeul de Istorie a Moldovei, în parteneriat cu Centrul Cultural German, a organizat, în ziua de 22 aprilie 2010, la Muzeul Unirii din Iași, Seminarul de etnoreligie „*Idei, credințe, simboluri*” ce a avut drept temă „*Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare*”.

Inițierea acestui seminar la Iași a avut ca scop abordarea interdisciplinară a unor probleme generale sau particulare legate de religie, istoria religiilor, din perspectivă pre- și protoistorică, istorică, dogmatică, simbolică și de cult, orașul nostru fiind un centru academic și universitar recunoscut, în care studiile interdisciplinare ocupă un rol important.

Prin alegerea temei seminarului „*Sanctuare naturale. Ritualuri în sanctuare*”, organizatorii (dr. Cornelia-Magda Lazarovici, prof. dr. Gheorghe Lazarovici și dr. Alexander Rubel) au dorit abordarea problematicii legate de sanctuarele naturale / din natură, respectiv amplasarea lor, semnificație, mărturii / dovezi, ca și cea referitoare la ritualurile care au loc în astfel de locuri.

La simpozion au participat colegi din cadrul mai multor centre universitare, Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Universitatea „Eftimie Murgu” din Reșița, Institutul de arheologie „V. Pârvan” București, Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Observatorul astronomic al Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. Cu această ocazie au fost prezentate 16 comunicări, ce au abordat o parte din problematica propusă.

Două comunicări au prezentat aspecte legate de folosirea peșterilor în preistorie, reprezentări parietale, primele semne și simboluri, semnificația unor depuneri (prof. dr. Vasile Chirica, *Elemente de artă religioasă în sanctuarele Paleoliticului superior*; dr. Cornelia-Magda Lazarovici, *Bilcze Złote, Peștera Werteba*), iar în alta a fost analizată legătura arhitectonic-semantică dintre peșterile sacre (cu spații lobulare naturale), sanctuarele penta- și tri-lobulare din ne-eneolitic, mormintele megalitice, templul orfic de la Littlecote și bisericile creștine (neo-bizantine) în plan triconc (prof. dr. Adrian Poruciu, *De la peșteri sacre la sanctuarele lobulare și la biserici în plan triconc*). Unele izvoare antice conțin și referiri la peșterile sacre, iar una din comunicări a prezentat tocmai acest aspect, ilustrat în una din scrierile lui Filostrate Atenianul (sec. I p. Chr.), care aduce informații interesante mai ales cu privire la peștera cu oracol de la Lebadea, închinată fiului lui Apollo, Trophonios (dr. Marius Alexianu, *Peșteri sacre la Filostrate: Parametrii percepției*).

Manifestările de cult din lumea germanică (dr. Alexander Rubel, *Sanctuare în lumea germanică în epoca fierului*), legate de sanctuarele în aer liber, izvoare sacre, crânguri, lacuri, mlaștini, ofrande, sacrificii, expresie caracteristică a acestor comunități ne-au introdus în alt spațiu geografic. Ca un pandant, calculele astronomice (realizate în limbaj Matlab) aplicate fortărețelor dacice din Munții Orăștiei (dr. Iharka Szuecs-Cillik, dr. Alexandra Comșa, *Orientarea astronomică a unor cetăți dacice*), atestă predilecția pentru o anumită orientare a acestor monumente, ca și tehnica înaltă de construire de care au dat dovadă meșterii daci, eroarea de măsurare fiind sub 1°.

Au atras atenția și comunicările referitoare la descoperirile din zona montană, unde de-a lungul timpului au fost consemnate semne și simboluri, unele chiar de tradiție preistorică, marcate pe pietre de mari dimensiuni. Ne referim la cele din Carpații Răsăriteni, de la Ditrău și Borsec (prof. dr. Gheorghe Lazarovici, dr. Cornelia-Magda Lazarovici, *Ditrău. Despre sanctuarele în natură*; prof. dr. Gheorghe Lazarovici, Iuliu Cristian Popa, *Monumente megalitice în Carpații Răsăriteni. Căi spre sanctuare în natură*; dr. Silvia Iosif, drd. Ioan Cojocaru, *Date etno-arheologice de pe Dealul Teasc-Borsec / Ditrău / Gălățuș*) care atestă folosirea îndelungată a unor semne și simboluri de către comunitățile păstorești din zonă. Unele monumente de acest tip sunt în pericol din cauza mutării și pierderii informațiilor privind amplasarea și semnificația lor. Tot legat de

acest aspect remarcăm și o altă comunicare ce a tratat un complex extrem de interesant din Munții Călimani (Victor Munteanu, *Complexul megalitic 12 Apostoli, Munții Călimani. Practici rituale*), loc de întâlnire al păstorilor pe 29 iunie, unde scenariul ritualic împletea elemente ale nedeilor păstorești și practici legate de sărbătorirea Moșilor de vară. Semnificația crucii amplasate la răscruci, pe înălțimi, pe locurile unor tragedii (Eva Giosan, *Crucea amplasată în afara bisericii*), ca și diferite alte aspecte legate de încălcarea regulilor tabuizante referitoare la cruce au constituit subiectul altei comunicări, rezultat al cercetărilor etnografice din Moldova.

Alte două comunicări au vizat analiza și interpretarea unor forme de vase cucuteniene, folosite în practici de cult, descoperite uneori în sanctuare, gropi ce atestă ofrande sau în alte contexte arheologice (dr. Ruxandra Alaiba, *Forma, decorul și conținutul cupelor descoperite în sanctuare*; dr. Dumitru Boghian, *Unele considerații asupra vaselor cucuteniene antropomorfe și antropomorfizate*).

Focul purificator, ca aspect complex al vieții spirituale, aflat în strânsă legătură atât cu cei vii, cât și cu cei morți a constituit subiectul altei prezentări (dr. Alexandra Comșa, *Focul purificator în mormintele preistorice din România*).

Colegii din cadrul Facultății de Teologie ortodoxă a Universității „Al. I. Cuza” Iași au prezentat comunicări ce s-au referit la munții sacri din Biblie, semnificația lor cultică, ca și relațiile cu sanctuarele și altarele naturale (pr. drd. Marcel Cojocaru, *Muntele și isihasmul românesc*) sau la coordonata mistică și legendară a lui Orfeu, „religiile de mistere”, ca și la alte aspecte legate de orfism (pr. Lucian-Mihail Moisei, *Orfismul*).

Lucrările Seminarului s-au bucurat de interesul participanților, astfel încât s-a decis ca pentru anul viitor să fie abordată tema „*Sanctuare. Tip și funcționalitate*”.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI

SIMPOZIONUL INTERNAȚIONAL „ROMANISIERUNG. THEORIE UND PRAXIS EINES FORSCHUNGSKONZEPTS” (ROMANIZARE. TEORIE ȘI PRACTICĂ A UNUI CONCEPT DE CERCETARE) DE LA IAȘI DIN PERIOADA 4–7 OCTOMBRIE 2009

Printr-un grant internațional câștigat prin competiție la Universitatea Konstanz și DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst), în valoare de 13.700 Euro am reușit să organizăm în Iași o conferință cu participanți de rang internațional. Premisa acestei conferințe cu titlul „Romanisierung. Theorie und Praxis eines Forschungskonzepts” a fost ideea că această temă este foarte puțin tratată în România și nu la nivelul cercetărilor actuale de pe plan internațional¹. Obiectivul principal a fost invitarea la Iași a unor specialiști din Germania, Anglia și Italia, cu o experiență practică în toate zonele „Imperiului Roman” și ocazia de a crea un schimb de idei cu colegii români. Printre aceștia au fost invitați nu doar cercetători din Iași, ci și specialiști de la Institutele de profil ale Academiei Române și de la Universitățile din București, Cluj-Napoca și Galați. Dintre cele 20 de contribuții științifice prezentate în cele două zile de program nu pot aminti decât câteva exemple. În anul 2010 urmează să apară un volum al conferinței, în care vor fi publicate în traducere română cele mai multe prelegeri dintre cele prezentate în limbile germană și engleză². Prin traducerea articolelor în limba română, realizată cu mult efort și cu implicații financiare considerabile (Universitatea din Konstanz a preluat costurile de traducere și tipărire), dorim ca publicul larg interesat de această temă să aibă acces la noile teorii în jurul acestui concept complex, și din acest motiv nu am ales varianta unei publicații în care să

¹ Argumentarea acestei idei: A. Rubel, *Romanisierung als theoretisches Forschungsproblem. Vorüberlegungen zu einer rumänischen Romanisierungsdebatte*, în „Arheologia Moldovei”, 32, 2009, p. 57-71.

² A. Rubel (ed.), *Romanizarea. Impunere și adeziune*, Iași 2010 (sub tipar).

predomine textele în limba germană. Va urma, eventual, un volum cu lucrările conferinței în limbi străine (germană, engleză, franceză) în 2011–2012 (încă nu s-au luat hotărâri definitive în această privință).

Michael Meyer din Berlin, care s-a implicat în mod deosebit în „DFG-Schwerpunktprogramm” pe tema romanizării, un proiect finanțat de Fundația Germană pentru Știință, (DFG), a prezentat, în prima zi, într-o prelegere de deschidere, perspectiva „germanică”. Titlul prelegerii a fost *Tradition und Adaption. Überlegungen zum römischen Einfluss auf die Germania Magna*. Lorand Deszpa (Heidelberg) a ținut o prelegere pe tema ideologiei imperiale și a comunicării în Imperiul Roman cu titlul *Die Gestaltung der Welt. Imperiale Diskurse und die Integration des Reiches im 1. Jh. n. Chr.* Christian Seebacher din Konstanz a analizat domnia lui Hadrian ca perioadă de restructurare a imperiului: „Pax Augusta”. Despre noua structură a Imperiului Roman sub Hadrian a conferențiat Johannes Gautsch, tot din Konstanz, centrându-se pe tema elitei militare a imperiului și supunând unei reevaluări critice teza lui Syme despre *casta viri militares: Eine militärische Reichselite? Nochmals die viri militares*. Sebastian Schmidt-Hofner a abordat în lucrarea sa istoria dreptului, o temă adesea neglijată în contextul romanizării, dar foarte importantă. Titlul lucrării sale este: *Integration von unten. Zur Ausbreitung des römischen Rechtswesens in der Kaiserzeit*. Michael Sommer (Liverpool) a prezentat o perspectivă orientală (*Zenobias Kinder – Wie römisch war der römische Orient*, după care a urmat comunicarea susținută de Ulrich Gotter (Konstanz) despre fenomenul de urbanizare în Asia Mică (*Urbanisierung und Romanisierung in der östlichen Peripherie: Der Fall Olba/Diokaiseraia im Rauhen Kilikien*). În continuare, Federico Santangelo din Newcastle a prezentat o contribuție extrem de interesantă și cuprinzătoare despre dezbaterile recente în jurul fenomenului de romanizare în Italia, care au drept consecință reevaluări ale structurilor și desfășurării procesului de romanizare în Peninsula. Titlul lucrării sale este: *The Romanisation of Italy: New Work and New Problems*. Felix Teichner din Frankfurt a vorbit despre cercetările sale din Spania, în urma cărora a tras concluzia că, în una și aceeași provincie puteau coexista grade total diferite de romanizare. Cele mai rudimentare structuri rurale, aflate în afara influenței stilului de viață roman, existau simultan și paralel cu comunități complet romanizate: *Aktuelle archäologische Forschungen zur ‚Romanisierung‘ des fernen Westens (Hispania)*”.

În a doua zi a conferinței au fost prezentate lucrări cu privire la romanizarea în provincia Dacia (Radu Ardevan, Cluj), despre soldații daci din armata romană (Florian Matei-Popescu) și despre romanizarea în zona rurală din jurul Histriei (Octavian Bounegru, Iași). Alexandru Popa din Frankfurt ne-a oferit o perspectivă critică asupra importurilor descoperite și a semnificației acestora în contextul romanizării. O secțiune deosebit de importantă, care a deschis noi perspective în cadrul conferinței, a fost secțiunea lingvistică, cu prelegeri despre evoluția limbii și despre plurilingvism, prelegeri susținute de colegi de la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” și cercetători de la Institutul de lingvistică „Alexandru Philippide”: Adrian Poruciuc, Ana-Maria Minuț und Luminița Botoșineanu și Marius Alexianu.

Volumul, care urmează să apară, va include și celelalte contribuții, care nu au fost nominalizate individual în acest raport. Discuțiile care au urmat prezentărilor și au încheiat partea științifică a conferinței, în ziua de 6 octombrie, au fost intense și îndelungate. În cadrul acestora au fost aduse argumente în favoarea ideii ca pe viitor, în cadrul dezbaterilor pe tema romanizării, să punem mai mult accent pe variantele și diferențele regionale ce converg la definirea procesului de romanizare. De aceea, ar fi, poate, mai adecvat să vorbim de „romanizări” în loc de „romanizare”, despre „Roman cultures” în loc de „Roman culture”. Aspectele mediale ale comunicării în cadrul imperiului se vor afla, probabil, în centrul analizelor viitoare ale acestui complex tematic. Divergențele numeroase și faptul că nu a existat de fapt o „rețetă” romană în politica de integrare sau o strategie romană generalizată, în vederea aplicării romanizării în provincii, a condus la concluzia finală că romanii au acționat foarte flexibil în contactul lor cu provinciile și locuitorii acestora, deoarece nu erau ideologi, ci în primul rând pragmaticieni ai puterii. Conceptele de bază propuse cu scopul unor dezbateri viitoare pe această temă au fost: ‘hegemonie’, ‘integrare’, ‘putere’.

ALEXANDER RUBEL

CONFERIREA TITLULUI DE *DOCTOR HONORIS CAUSA* PROFESORULUI PETER SCHREINER

Nume de referință în bizantinistica mondială, profesorul Peter Schreiner se bucură de un învederat prestigiu în lumea specialiștilor de pretutindeni, grație unei opere vaste și variate de reală consistență. Munchenez de obârșie, a beneficiat din plin de oportunitățile educaționale oferite de lăcașurile de învățământ de nivel gimnazial și universitar din metropola bavareză, manifestând receptivitate pentru mai multe domenii ale științelor umaniste, aferente prioritar bizantinisticii, istoriei medievale, filologiei clasice și slavisticii, astfel că a dobândit un solid suport informativ pentru pretențioase demersuri științifice. Între dascălii care i-au îndrumat primii pași în sfera bizantinisticii s-a numărat și ilustrul cărturar Hans-Georg Beck, ale cărui preocupări avea să le continue în anumite paliere. Pasiunea, harul și obstinția de a-și însuși cunoștințe cât mai utile și mai ramificate tematic i-au atras aprecierea factorilor decizionali din cercetarea germană, care i-au mijlocit obținerea unor generoase stipendii de studii. Folosind aceste disponibilități, a demarat ambițiosul proiect de editare a așa-numitelor „cronici mici bizantine”, pe care l-a finalizat în mod exemplar.

Peter Schreiner a adunat și colaționat o categorie de izvoare care atrăseseră în mai mică măsură atenția specialiștilor, cu toate că înmagazinau mărturii informative de mare valoare pentru reconstituirea diverselor aspecte din istoria politică, culturală și ecleziastică a Bizanțului și a statelor din vecinătatea fruntariilor sale. Nu numai editarea și traducerea parțială a cronicilor mici s-a dovedit remarcabilă, ci și comentariile făcute la un înalt nivel științific. Monumentala ediție în trei volume a textelor amintite, pregătite cu acribie, i-a adus editorului și comentatorului o îndreptățită prețuire din partea lumii savante.

La această operă s-au adăugat în decursul anilor numeroase lucrări ce vădesc un larg orizont științific și o netăgăduită profunzime a analizei, performanțe cărturărești care i-au asigurat o firească ascensiune în *cursus honorum*. După ce a deținut un timp postul de asistent la Freie Universität din Berlin, unde a susținut și doctoratul în anul 1974, a obținut prin concurs titlul de profesor de bizantinologie la Universitatea din Köln în 1979, devenind totodată director la Institut für Altertumskunde, funcții deținute până la pensionare, survenită în 2005.

În toți acești ani s-a manifestat activ în viața științifică și universitară, implicându-se în pregătirea mai multor reuniuni internaționale de anvergură și în coordonarea câtorva voluminoase lucrări de sinteză, precum binecunoscutul *Lexikon des Mittelalters*.

Din luxurianta listă de *opus*-uri ale savantului german, însumând sute de titluri, vom menționa aici doar tomul succint, dar foarte dens în idei și interpretări, dedicat Imperiului bizantin – *Byzanz* –, ajuns deja la a

treia ediție, ce abordează doct toate componentele esențiale ale evoluției sale milenare de natură politică și militară, fără a ignora pe cele aferente vieții sociale, bisericești și artistice.

Stăpânind excelent limbile clasice, pe acelea de largă circulație internațională, dar și idiomurile vorbite în Evul Mediu în provinciile balcanice ale Imperiului Bizantin, profesorul Peter Schreiner își fascinează interlocutorii la sesiunile științifice prin dezinvoltura sa de autentic poliglot, pusă în valoare și printr-un inconfundabil talent oratoric, prin spontaneitate și concizie. Disponibilitățile poliglote i-au permis să fie la curent nu numai cu literatura redactată în limbile de largă audiență mondială, ci și cu cea datorată culturilor „minore”, îndeobște pe nedrept ignorate, dar care cuprind adesea limpeziri și verdicte de mare profunzime asupra unor probleme zonale cu reverberații mai mult sau mai puțin extinse.

Incontestabila sa reputație internațională este reliefată, între altele, de acordarea titlului de *doctor honoris causa* al universităților din Târnovo, Sofia și Belgrad, ca și în cooptarea în organisme de notorietate din Germania, Austria, Bulgaria, Italia și Rusia.

Eminentul bizantinist a vizitat România în mai multe rânduri, cunoscând îndreapropie institutele de cercetare din țară, dar mai ales monumentele laice și ecleziastice reprezentative pentru Antichitatea târzie, Evul Mediu și pentru epoca ce ar putea fi definită prin sintagma *Byzance après Byzance*. Domnia sa întreține apropiate raporturi colegiale cu pușinii cercetători cu preocupări în sfera bizantinisticii și este la curent cu literatura de specialitate românească. Poate de aceea are îndreptățirea să deplângă cu toată sinceritatea impardonabilul dezinteres al diriguitorilor științei românești față de viitorul acestui domeniu, altădată reprezentat de savanți de anvergură continentală.

Dintre unitățile românești de învățământ superior, profesorul Peter Schreiner a cultivat relații speciale cu Universitatea „Dunării de Jos” din Galați, pe care înainte de pensionare a vizitat-o în două rânduri – în 1995 și 2001 –, susținând mai multe prelegeri în fața studenților și cadrelor didactice. Domnia sa a fost cooptat drept membru în Consiliul științific al seriei *Historia a Analelor* de la Alma mater, la care a și colaborat. Pe de altă parte, a mijlocit remiterea generoasă către biblioteca Seminarului de Istorie Antică și Epigrafie „Nicolae Gostar” a periodicului *Byzantinische Zeitschrift* și a altor publicații.

Aceste contacte preferențiale explică în mare parte propunerea pe care un vechi prieten și devotat admirator al istoricului german, prof. dr. Vasile Lica, a făcut-o Consiliului Facultății de Istorie, Filosofie și Teologie și Senatului Universității „Dunării de Jos” pentru atribuirea titlului de *doctor honoris causa* profesorului *emeritus* al Universității din Köln, Peter Schreiner.

În ceea ce mă privește, am fost implicat în demersul universității gălățene, făcându-mi-se cinstea de a mă număra între cei cărora li s-a solicitat să alcătuiască *laudationes* profesorului omagiat, alături de distinse personalități ale lumii științifice românești și internaționale: prof. dr. Claudia Sode (Universităt Köln), prof. dr. Albrecht Berger (Universităt München), prof. dr. Vasile Lica (Universitatea „Dunării de Jos”, Galați), prof. dr. Ljubomir Maksimovič (Academia Sârbă de Științe și Arte), prof. dr. Nicolae-Șerban Tanașoca (Institutul de Studii Sud-Est Europene, București) și prof. dr. Gerhard Wirth (Universităt Bonn).

Ședința festivă de acordare a prestigioasei distincții universitare a avut loc la 4 iunie 2009 în Sala Senatului Universității din Galați, sub președinția rectorului, prof. dr. ing. Viorel Mînză, care a dat citire la *laudatio* întocmită pe baza referatelor comisiei alcătuită din persoanele mai sus-menționate. Au urmat alocuțiunile rostite de Vasile Lica și Victor Spinei, precum și comunicarea omagiatului, cu titlul *Karl Krumbacher et Nikolaos Dossios: Les études byzantines et néogrecques à Galați à la fin du 19ème siècle à la base des documents inédits*.

Conferirea titlului de *doctor honoris causa* al Universității „Dunării de Jos” din Galați reprezintă o justificată recunoaștere oficială a potențialului cărturăresc al magistrului Peter Schreiner din partea cercurilor savante românești, oportună cu atât mai mult cu cât în opera sa întâlnim frecvente referiri la istoria medievală a spațiului carpato-dunărean, ce contribuie la deslușirea unor probleme litigioase sau rămase nesoluționate.

VICTOR SPINEI

INVESTIGAȚII ȘTIINȚIFICE ÎN BIBLIOTECILE, MUZEELE ȘI CATEDRALELE BRITANICE (2009)

Grație invitației primite de la British Academy, drept urmare a recomandării profesorului Martyn Rady de la School of Slavonic and East European Studies de la University College London, între 23 noiembrie și 7 decembrie 2009 am întreprins o călătorie de studii în Marea Britanie, vizând probleme conexe contactelor dintre occidentul și sud-estul Europei de-a lungul Evului Mediu. Am conceput acest stagiul de documentare drept un pendant al unui demers științific anterior, consumat între 7 și 27 noiembrie 2005, prilej cu care am avut ocazia să lucrez în biblioteci și muzee din Londra, Edinburgh, York și Cambridge și să vizitez catedrale din aceste orașe și din Durham, Lincoln, Dundee și Canterbury, precum și muzee din Glasgow și Newcastle upon Tyne.

Sejurul britanic de la sfârșitul lunii noiembrie și începutul lui decembrie 2009 a cuprins două segmente distincte, aproximativ egale ca extensie temporală: cel dintâi s-a derulat la Londra, iar celălalt a implicat o călătorie pe un traseu sinuos din sudul și centrul Angliei, cu staționări scurte, dar eficiente, în orașe cu vechi tradiții culturale, găzduind monumente eclesiastice și laice de inestimabilă valoare.

În capitala Marii Britanii am lucrat în remarcabila bibliotecă de la School of Slavonic and East European Studies, colectând literatură științifică aferentă realităților demografice, politice și confesionale din Europa Centrală, Răsăriteană și de Sud-Est în Evul Mediu, fiind interesat nu numai de rarități bibliografice editate în secolele XIX și XX, ci și de lucrări apărute în ultimii ani, inexistente în bibliotecile publice românești.

Asupra unor probleme privind raporturile dintre estul și vestul continentului am purtat discuții productive cu prof. Rebecca Haynes, șefa Departamentului de Istorie de la School of Slavonic and East European Studies, care, în urmă cu câțiva ani, și-a probat competența în istoria românească printr-o sinteză condensată asupra Moldovei, din cele mai vechi timpuri până în epoca contemporană, prilej de a evoca și chestiunile controversate asupra destinului Basarabiei (cf. *Historical Introduction*, în *Occasional Papers in Romanian Studies*, No. 3, *Moldova, Bessarabia, Transnistria*, Edited by Rebecca Haynes, Londra, 2003, p. 1–142). De asemenea, am avut un constructiv schimb de opinii despre trecutul medieval al regiunilor central-europene cu prof. Martyn Rady, care de curând a publicat cea dintâi traducere engleză a celebrei cronici a Notarului anonim al regelui Bela, însoțind-o și de o succintă introducere. Cf. *The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation*, în *The Slavonic and East European Review*, 87, 2009, 4, p. 681–727.

Prezența la Londra a fost folosită și pentru scurte întâlniri cu tineri cercetători de la Institute of Archaeology și cu dr. George Lane de la Department of History de la School of Oriental and African Studies, reputat specialist în istoria mongolilor, precum și pentru a vizita câteva așezăminte muzeale renumite: British Museum, Victoria and Albert Museum, National Gallery, National Portrait Gallery etc. S-a adăugat la acestea Westminster Abbey, de mai multe veacuri panteon al personalităților culturale, științifice și politice cele mai ilustre ale Marii Britanii, a cărei piatră de temelie a fost pusă încă înainte de cucerirea normandă, de către Edward Confessorul (1042–1066), la mijlocul secolului al XI-lea. La Victoria and Albert Museum, pe lângă exponatele din colecția sa permanentă, a fost posibilă vizionarea expoziției cu caracter itinerant intitulată „Maharaja: The Splendor of India's Royal Court”, o sugestivă reflectare a vieții opulente de la reședințele dinastilor indieni din secolele XVIII–XIX. Dacă National Portrait Gallery oferă o perspectivă penetrantă asupra civilizației engleze începând de la dinastia Tudorilor și până la contemporanii formației Beatles și ai reginei Elizabeth II, British Museum (fig. 1/1) și Victoria and Albert Museum configurează excrescențele culturii mondiale din vremurile preistorice și până în epoca modernă.

Călătoria de studii din afara perimetrului capitalei britanice, cu o cadență poate exagerat de alertă, s-a desfășurat pe itinerarul Windsor, Stonehenge, Winchester, Southampton, Salisbury, Exeter, Bristol, Gloucester, Cardiff, Hereford, Worcester, Liverpool, York, Peterborough, Ely, Cambridge, St Alban, urmând apoi revenirea la Londra.

La Windsor, una din reședințele regale oficiale, amplasată pe o înălțime ce captase încă atenția companionilor lui William Cuceritorul, am reușit să vizitez numai o aripă a castelului și fortificațiile exterioare ale acestuia, aflate într-o admirabilă stare de conservare. Un ansamblu unic în preistoria europeană îl reprezintă sanctuarul de la Stonehenge, de la vest de orașelul Amesbury, de pe valea râului Avon, a cărui datare exactă și funcționalitate continuă să rămână controversată în pofida cercetărilor complexe întreprinse în ultimele decenii.

Principala atracție turistică din Winchester o reprezintă indubitabil faimoasa sa catedrală, cu un nucleu central de factură romanică – ale cărui începuturi se plasează la scurt timp după debarcarea victorioasă a normanzilor – și cu adaosuri gotice, turla rămânându-i neterminată. Observații similare sunt valabile în mare parte și în cazul catedralei mult mai celebre de la Salisbury, cu deosebire că aceasta dispune de o turlă canelată – suplă și maiestuoasă –, măsurând 123 m, ceea ce o face cea mai înaltă din întregul Albion, după cum și cloașterul adiacent este cel mai mare din regat, în vreme ce orologiul său mecanic, asamblat în anul 1386, este cel mai vechi instrument de măsurare a timpului din lume, aflat în stare funcțională.

Pentru a nu părăsi sfera superlativelor, vom adăuga că, potrivit aprecierilor multor istorici de artă, catedrala St Mary de la Salisbury – faimoasă și datorită reprezentării ei în tablourile peisagistului John Constable – ar fi cea mai izbutită realizare arhitecturală britanică din secolul al XIII-lea. Într-una din capelele sale, adăugată în 1260, se află frize înfățișând scene din *Vechiul Testament*, tot acolo fiind expus unul din cele patru originale păstrate din *Magna Carta*, cel mai bine conservat dintre toate, transcris mărunț, cu caligrafie îngrijită, dar lipsit de sigiliu. După ce, la presiunea baronilor, regele Ioan fără Țară l-a promulgat în anul 1215, actul a fost multiplicat și trimis, spre luare de cunoștință, în toate districtele țării, astfel explicându-se existența mai multor exemplare.

În oraș – prin care șerpuiește fluviul Avon – se mai află numeroase muzee și colecții de stat și particulare, o tematică cuprinzătoare acoperind Salisbury and South Wiltshire Museum, înfățișând secvențial istoria întregului ținut începând din preistorie și terminând cu istoria contemporană, dar cu o prezentare muzeistică a pieselor având o tentă parțial vetustă. Între exponate, atrag atenția obiectele litice de la Stonehenge, fierăria medievală locală, dar și corpul unui șobolan descoperit în craniul fratelui vitreg al regelui Ioan, William Longespée – prima persoană înmormântată în incinta catedralei St Mary, în 1226 –, atunci când i s-a deschis mormântul în anul 1791. La fel ca și la Winchester, în cartierul central din Salisbury subzistă un număr apreciabil de construcții laice din secolele XVI-XVIII, care îi conferă identitate și atractivitate.

Mult mai puțin cunoscută publicului larg, dar totuși admirabilă prin grandoare, proporționalitate și iscusința redării detaliilor, este catedrala St Peter din Exeter, a cărei construcție, în stil normand (romanica), a început în 1112, din această etapă incipientă păstrându-se două turnuri, integrate în nava gotică, ridicată între 1270 și 1350. În biblioteca bisericii se păstrează, între altele, două manuscrise notorii, *Exeter Book* și *Exon Domesday*.

Pe țărmul vestic al canalului Bristol, în orașul omonim, mi-am început vizita cu The Temple Church, fondată de Robert de Gloucester, fiul regelui Henry I, puțin după 1147, având acoperișul distrus în timpul bombardamentelor germane din 1942 și lăsat nerefăcut, spre a rememora evenimente dureroase din vremea celei de-a doua conflagrații mondiale. Bristolul se poate mândri și cu alte lăcașuri remarcabile, precum Saint Mark's Lord Mayor's Chapel, construită în stil gotic, și, mai cu seamă, Bristol Cathedral, ridicată în 1542 pe ruinele abației St Augustine, de la mijlocul secolului al XII-lea, datorată lui Robert Fitzharding.

O minunată catedrală gotică, datând de pe la 1320, ce încorporează o construcție anterioară, de factură normandă, am putut prospecta la Gloucester. Mai nouă, dar mai modestă ca execuție decât aceasta, cu elemente de decor ce alunecă spre manierism, este biserica St John de la Cardiff, care a suferit deteriorări la începutul secolului al XV-lea, în vremea revoltei lui Owain Glyndwr, fiind reconstruită în anul 1443, pentru ca turnul să-i fie adosat în 1473. Una dintre atracțiile capitalei Țării Galilor (Wales) este așa-numitul Cardiff Castle (Castell Caerdydd în galeză), din care s-a păstrat vechea fortificație circulară normandă, înconjurată de un șanț cu apă și de o cetate rectangulară, adăugată ulterior. La National Museum Cardiff materialul arheologic este reprezentat, între altele, de silexuri preistorice și de piese medievale din metal, mult mai opulente și variate fiind colecțiile aferente geologiei, științelor naturii și istoriei artei.

Escala la Hereford a avut drept mobil descinderea la catedrala dedicată regelui martir Ethelbert, din care se păstrează nava cu coloane normande din secolul al XII-lea, peste aceasta suprapunându-se adaosuri gotice din secolul al XIV-lea. În interiorul bisericii se găsește somptuosul sarcofag adăpostind moaștele Sfântului Thomas de Hereford.

Faima catedralei din oraș este amplificată de celebra *Mappa mundi*, care se păstrează în incinta sa, fiind protejată de sticlă incasabilă și prin interdicții draconice de a fi fotografiată. Cotată drept capodoperă a cartografiei europene, harta are formă circulară, fiind realizată pe pergament, ce măsoară 1,58 m de sus în jos și 1,33 m în zona transversală mediană. Anumiți specialiști o atribuie unui anume Richard of Holdingham sau Seaford și presupun că ar fi fost concepută la Lincoln în ultimii ani ai secolului al XIII-lea. Aceasta înfățișează cele trei continente cunoscute în epocă: deasupra Asia, iar dedesubt Europa în stânga și Africa în dreapta, în centru fiind figurat Ierusalimul, locul martirajului Mântuitorului și al Înălțării la Cer. În jumătatea din stânga a fost redat conturul Mării Negre, în care se varsă *Hister, qui et Danubius*, în apropiere găsim *Fluvius Danaper* și *Alanus fluvius*, iar ceva mai departe *Fluvius Tize*, precum și *Dacia hec et Rusia* (cf. P. D. A. Harvey, *Mappa Mundi. The Hereford World Map*, Londra, 1996; S. D. Westrem, *The Hereford Map*, Turnhout, 2001; M. B. Parkes, *The Hereford map: the handwriting and copying of the text*, în *The Hereford World Map. Medieval World Maps and their Context*, Londra, 2006, p. 107-118).

Într-o anexă a catedralei s-a amenajat o bibliotecă conținând 229 manuscrise și incunabule de mare valoare, între acestea numărându-se una din cele mai vechi tipărituri ale *Geografiei* lui Ptolemeu, datând din 1486. Pentru a nu se risca înstrăinarea cărților, ele au fost prinse încă din vechime cu lăntișoare de raft, în față având amplasat un pupitru de lemn, spre a li se facilita consultarea.

La distanță mică de Hereford, la Worchester, se găsește o altă splendidă catedrală, cu un ansamblu omogen și aerisit, situată pe malul râului Severn, ctitorită prin râvna Sfântului Wulfstan, cu începere din anul 1084, ea înlocuind, cum se întâmplă adesea, lăcașuri mai vechi, din secolele VII și X. Ca și în alte foarte multe cazuri, partea normandă a bisericii a fost încastrată în nava gotică, mult lărgită, spre a putea oferi posibilitatea unui număr mai mare de enoriași să ia parte la serviciul divin. Între mormintele depuse în interior, dăltuite minuțios, se numără și acela al lui Ioan fără Țară, decedat în anul 1216. În stil gotic a fost lucrat și cloașterul lăcașului, comparabil ca extindere și realizare artistică cu cel de la catedrala de la Salisbury.

Datorită numeroaselor sale edificii ecclesiastice și laice, ca și a zidului împrejmuitoare, conservat aproape de-a lungul întregului său traseu inițial, împreună cu turnurile adiacente, Yorkul este probabil orașul din Anglia care suscită cel mai mare interes pentru medievști. Mai multe muzee de istorie, etnografie și artă vin să-i sporească seducția.

Cu toate că mai avusesem ocazia să o admir, primul drum în oraș l-am făcut – nu lipsit de precipitare – la York Minster (The Cathedral and Metropolitan Church of St Peter), fără îndoială unul din așezămintele religioase gotice cele mai grandioase ale Europei. Acesta a fost construit între 1220 și 1270 – în stilul gotic englez timpuriu, cu magnifice bolți în ogivă, capitelluri sculptate, vitralii imense –, la inițiativa arhiepiscopului Walter de Grey, al cărui mormânt se află în capela Sfântului Michael. Sub pardoseala bisericii actuale, săpăturile arheologice au surprins urme romane, vikinge și normande, care, în parte, au fost conservate la nivelul unei cripte de epocă normandă, unde este expus tezaurul catedralei, conținând argintărie și alte piese cu caracter liturgic, asupra destinației și provenienței cărora am beneficiat de explicații competente de la Vicky Harrison, expertă în trecutul medieval al Yorkului.

În afară de catedrală, merită toată atenția și alte biserici gotice din vecinătatea sa, concepute de meșteri anonimi, ce nu au avut ambiția să-și reclame paternitatea creațiilor arhitecturale: All Saints Pavement, St Martin of Tours, St Michael le Belfrey, la fel ca și Clifford's Tower, impozantă fortificație din perioada normandă, inițial înconjurată cu un șanț lat plin cu apă. În imediata sa vecinătate se găsește Castle Museum, cu profil preponderent etnografic, cu reconstituiri sugestive asupra vieții cotidiene din secolele XVIII–XX (fig. 1/3). Din păcate, principala instituție muzeală din oraș consacrată vestigiilor antice și medievale – Yorkshire Museum – nu a putut fi vizitată, aflându-se în restructurări capitale de mai multă vreme. În schimb, au fost abordabile York Art Gallery și Richard III Museum, acesta din urmă amenajat într-un turn medieval din partea de nord-est a vechiului centru citadin de pe râul Ouse, dar fără să conțină obiecte de epocă, ci doar recuzită destinată interpretării celebrei drame shakespeariene dedicată domniei tenebroase a regelui din casa York.

Pe alocuri, în zona centrală a orașului, se păstrează relicve corespunzătoare perioadei stăpânirii romane. În timpul domniei împăratului Vespasian (69–79), legiunile Romei și-au fixat acolo o bază pentru expansiunea spre nord, Traian dispunând ridicarea unor fortificații din piatră. Importanța orașului, care a purtat numele de Eboracum, explică desemnarea sa, la începutul secolului al III-lea, drept capitală a provinciei Britannia Secunda, calitate moștenită și atunci când, datorită reorganizărilor, a luat ființă provincia Britannia Inferior.

Următoarele escale ale călătoriei au avut drept destinație Peterborough și Ely, ambele deținătoare ale unor catedrale de excepție. Cea de la Peterborough, dedicată sfinților Petru, Pavel și Andrei, și-a păstrat nava

principală de factură romanică, datând din secolul al XII-lea, frontonul – cu detalii decorative încărcate – fiind realizat câteva decenii mai târziu în stil gotic. Ridicarea lăcașului de la Ely a fost începută în 1081 de abatele Simeon, din etapa sa cea mai veche păstrându-se transeptele de la nord și sud, iar de la cumpăna secolelor XI–XII o navă imensă, cu arcade normande maiestuoase, la care, în secolele XIV–XV, s-au adosat mai multe capele gotice, ieșite în relief față de absidă. Construcția a avut de suferit atunci când Henry VIII (1509–1547), odată cu desprinderea de sub obediența confesională a Romei, a dispus închiderea mănăstirii și folosirea edificiului ca biserică parohială.

Celebra citadelă universitară Cambridge dispune nu numai de o salbă de colegii cu înveterată personalitate arhitecturală (Corpus Cristi, King, Trinity, St John etc.), ci și de câteva așezăminte de cult și muzee remarcabile. O adevărată bijuterie este capela de la King's College, cu 88 m în lungime și 12 m în lățime, lipsită de turlă, având un tavan cu o rețea densă de nervuri diagonale, respirând armonie, suplețe și rafinament. După ce Henry VI a pus în 1441 piatra de temelie a colegiului, au demarat și lucrările la capelă, continuate, după detronarea și omorârea sa, de către Richard III (1483–1485) și Henry VII (1485–1509). Cu toate că a implicat trei perioade distincte de construcție, aceasta întrunește o incontestabilă unitate stilistică.

În pofida faptului că asamblarea vitrinelor și modul de expunere a pieselor frizează desuetudinea, Museum of Archaeology and Anthropology din Cambridge (fig. 1/2) captivează datorită patrimoniului valoros de care dispune, recoltat nu numai din insulele britanice, ci din întreaga lume, inclusiv din Asia Centrală și din America incașilor și aztecilor. Dintre exponate mi-a atras atenția un mic cap de buzduhan din fier, recuperat din împrejurimile orașului Ely, cu analogii apropiate în jumătatea estică a Europei. La Fitzwilliam Museum, pe lângă pânze ale marilor maeștri, precum Bruegel cel Bătrân, Van Dyck, Rubens, Constable, Lawrence, Monet, Renoir etc., am admirat bogata colecție de ceramică orientală produsă la Kashan, Iznik, în atelierile mamelucre din Egipt și Siria, precum și în China dinastiilor Song și Ming.

Ultima etapă a călătoriei, înainte de reîntoarcerea la Londra, s-a consumat la St Alban, unde eram atras nu numai de perspectiva de a examina o altă catedrală cu valențe artistice de netăgăduit, ci și de faptul că acolo își desfășurase activitatea cărturărească călugărul benedictin Matthew Paris, unul din cei mai înzestrați cronicari din secolul al XIII-lea. Nava principală a catedralei, flancată de coloane de caracter normand, fusese ctitorită în perioada 1077–1115, pentru ca în secolul al XIII-lea să se realizeze adaosuri de factură engleză timpurie, cuprinzând și picturi parietale. Patronul orașelului și al bisericii, Sfântul Alban, a fost primul martir creștin de pe teritoriul britanic. Sarcofagul său, aflat la loc de cinste în lăcaș, a fost distrus în anul 1539 – atunci când Henry VIII a declanșat represalii împotriva călugărimii ostile politicii pe care o orchestra împotriva Sfântului Scaun – și nu a mai fost refăcut, dar punctul unde fusese amplasat reprezintă și astăzi temeiul de venerație pentru zecile de mii de pelerini ce se perindă anual în localitatea din proximitatea nordică a metropolei engleze.

Încercând un succint bilanț al călătoriei din noiembrie–decembrie 2009, dispun de îndrituite motive de a mă declara mulțumit de colectarea unor informații consistente din literatura de resort, depistată în biblioteca de la School of Slavonic and East European Studies de la University College London, de contactele cu specialiștii londonezi, de examinarea exponatelor arheologice din mai multe muzee, precum și – *last, but not least* – a unui număr mare de catedrale. Din păcate, timpul avut la dispoziție pentru documentare a fost foarte scurt pentru ceea ce mi-am propus să realizez, probabil excesiv de mult, astfel încât cadența alertă a deplasărilor, adesea epuizante din punct de vedere fizic, a împietat asupra deslușirii și aprofundării anumitor aspecte epistemologice. Dincolo de țelurile strict științifice, deplasarea de documentare din ultima parte a anului 2009 a însemnat o extindere benefică a orizontului cognitiv și, nu în ultimul rând, o voluptate de natură intelectuală.

VICTOR SPINEI

1

2

3

Fig. 1. Câteva din muzeele britanice reprezentative: 1, Londra – British Museum; 2. Cambridge – Museum of Archeology and Anthropology; 3. York – Castle Museum (Foto Dan Aparaschivei)

PROFESORUL UNIVERSITAR DR. GHEORGHE POSTICĂ, MEMBRU DE ONOARE AL INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE DIN IAȘI AL ACADEMIEI ROMÂNE

Hotărârea conducerii Institutului de Arheologie din Iași al Academiei Române de a acorda domnului profesor universitar dr. Gheorghe Postică titlul de membru de onoare al institutului menționat răsplătește astfel eforturile și realizările obținute de-a lungul anilor de colegul nostru de la Chișinău, în domeniul cercetării epocii Marilor Migrații și ale Evului Mediu. Domnul Gheorghe Postică se alătură astăzi altor prestigioși cercetători arheologi din țară și de peste hotare cărora li s-a atribuit această distincție, specialiști care au colaborat fructuos cu cercetătorii Institutului de Arheologie din Iași, aducând împreună valoroase contribuții la mai buna cunoaștere a realităților din diferite perioade ale istoriei vechi din regiunile carpato-dunăreano-pontice.

Acordarea acestei distincții domnului Gheorghe Postică credem că are, pe lângă o bine venită recunoaștere a meritelor unui neobosit și competent investigator al trecutului îndepărtat și o semnificație cu totul aparte, dacă ne referim la faptul că specialistul omagiat astăzi a valorificat exemplar rezultatele cercetărilor sale întreprinse în regiunea dintre Prut și Nistru, cu precădere acelea vizând importanta problemă a etnogenezei românești, evidențiind cu pregnanță, nu numai unitatea spațiului geografic în care a avut loc formarea limbii și poporului român, ci și identitatea proceselor etno-lingvistice și culturale care s-au derulat pe întreg cuprinsul teritoriului de la nordul Dunării de Jos în Evul Mediu Timpuriu și Dezvoltat.

*

Domnul profesor universitar dr. Gheorghe Postică s-a născut la 22 ianuarie 1954 în localitatea Meereni, raionul Anenii Noi, din Republica Moldova într-o veche și statornică familie de gospodari români, care i-au însuflețit dragostea de tradițiile gleei natale și de istoria națională și profundul respect pentru valorile neamului românesc.

După clasele liceale din localitatea natală, din anul 1971 urmează cursurile Facultății de istorie a Universității de Stat din Chișinău, pe care le absolvă în 1976 cu o excelentă teză de licență, apreciată cu distincția *Magna cum Laude*. După terminarea facultății este încadrat cercetător științific la Institutul de istorie veche și arheologie al Academiei de științe a republicii Moldova (1976–1978), apoi între anii 1978–1985 activează ca lector, conferențiar și profesor la Facultatea de istorie și etno-pedagogie de la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă” din Chișinău, unde ocupă pe rând funcțiile de șef de catedră și prodecan. Între anii 1995–2004 funcționează ca profesor la Universitatea Liberă Internațională din Moldova fiind numit și vice-rector pentru studii și pentru știință. De asemenea, între anii 1978–1985 a lucrat ca lector-asistent, apoi, din anul 2007, ca profesor la Universitatea de Stat din Chișinău, iar o anumită perioadă, între 1998–2003, ca cercetător științific principal la Institutul Român de Tracologie din București.

Din noiembrie 2009 este numit viceministru în Ministerul Culturii din Republica Moldova.

În cadrul pregătirii sale profesionale, domnul Gheorghe Postică a efectuat specializări în domeniul istoriei vechi și arheologiei la Universitatea de Stat din Moscova (1984), la Institutul de Arheologie al Academiei de Științe din același oraș (1986–1987), la Universitatea din Cairo-Egipt (2005) și din Avignon-Franța (2005).

În 1983 și-a susținut teza de doctorat la Universitatea „Mihail Lomonosov” din Moscova, iar în anul 2007 teza de doctor habilitat la Universitatea de Stat din Chișinău.

Bogata sa activitate desfășurată cu pasiune și responsabilitate profesională, timp de aproape trei decenii și jumătate, a fost structurată, în principal, în două direcții, una în domeniul pedagogic, în calitatea sa de cadru

didactic universitar, alta ca cercetător arheolog al epocii Marilor Migrații și al Evului Mediu. În ansamblu acestei ample activități, profesorul Gheorghe Postică a avut în vedere permanent prezentarea cât mai corectă a realităților istorice din regiunea pruto-nistreană, relevând cu noi și importante argumente arheologice aspecte puțin sau deloc cunoscute ale evoluției societății locale din perioadele istorice pe care le-a studiat.

Prin cercetările arheologice întreprinse în numeroase obiective, unele având o deosebită însemnătate și semnificație, precum cele de la Hansca, Mășcăuți, Vărzărești, Giurgiulești, Mereni, Mănăstirea Căpriană sau Orheiul Vechi, Gheorghe Postică a reușit să scoată la iveală un număr considerabil de vestigii, pe baza cărora au putut fi aduse dovezi incontestabile despre continuitatea populației locale, prezența și evoluția elementelor etnolingvistice romanice, stadiul social-economic, cultural și de viață spirituală din perioada evului mediu timpuriu și dezvoltat, contribuind astfel la elucidarea unor interesante aspecte din evoluția procesului de etnogeneză românească în această parte a spațiului carpato-dunărean.

Contribuțiile profesorului Gheorghe Postică referitoare la cunoașterea realităților istorice din perioada Evului Mediu timpuriu și dezvoltat sunt cu atât mai semnificative cu cât ele largesc nu numai sfera de înțelegere exactă a transformărilor multiple petrecute în sânul societății pruto-nistrene, între care și procesul de etnogeneză românească, ci și faptul că ele trebuie raportate, ca o corecție bine-venită, situației create în trecut sub impulsul unor ingerințe politice, când erau acreditate teze neconforme cu realitatea istorică, precum inexistența elementelor romanice între Prut și Nistru, slavizarea totală a teritoriilor est-carpatice sau apartenența teritorial politică a spațiului menționat la structurile cnezatelor învecinate. Prin cercetările profesorului Gheorghe Postică și a unora din colegii săi, care au militat permanent și hotărât pentru evidențierea adevărului, istoria veche a spațiului pruto-nistrean și a Evului Mediu s-a putut astfel integra firesc în ansamblul evoluției societății locale din regiunile de la nordul Dunării de Jos.

O însemnată parte a rezultatelor obținute prin intermediul investigațiilor întreprinse de profesorul Gheorghe Postică au fost valorificate exemplar în lucrări științifice de referință, precum monografiile *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994, *Civilizația veche românească din Moldova*, Chișinău, 1995, *Căpriană. Repere istorico-arheologice*, Chișinău, 1996 (în colaborare cu N. Constantinescu), *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996–2001*, Iași, 2006 și *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V–XIII)*, București 2007, ultima încununată cu premiul *A. D. Xenopol* al Academiei Române pentru anul respectiv și cu premiul *Academica*, pentru carte universitară la Salonul internațional de carte românească, Iași 2008.

Pe lângă monografiile și sintezele menționate Gh. Postică a elaborat alte numeroase lucrări științifice abordând teme de istorie veche sau de arheologie, manuale școlare, ghiduri pentru situri istorice, note și recenzii. De asemenea, s-a implicat direct în elaborarea unor proiecte vizând rezervațiile arheologice, conservarea unor monumente istorice, a organizat expoziții de profil, inițiind concomitent cercetarea arheologică sistematică a unor importante obiective.

O susținută și responsabilă activitate a depus profesorul Gheorghe Postică și în calitatea sa de cadru didactic universitar, având ca finalitate selectarea unor tineri arheologi, bine îndrumați și sprijiniți în munca lor de teren, la lucrările de licență sau de doctorat, care i-au confirmat prin rezultatele pe care aceștia le-au obținut încrederea cu care au fost investiți de către mentorul lor.

Profesionalismul, entuziasmul și responsabilitatea cu care omagiatul de astăzi a cercetat importante și inedite aspecte ale evului mediu timpuriu și dezvoltat și s-a implicat în activitățile obștești i-au fost răsplătite și prin acordarea unor valoroase distincții de stat, *Medalia pentru Meritul Civic*, *Medalia Mihail Eminescu*, *Diploma de Onoare a Ministerului Culturii și Diploma de Onoare a Ministerului Educației*, precum și prin cooptarea sa ca membru al unor prestigioase foruri academice și culturale naționale.

Caracterul său integru, pasiunea pentru studiul istoriei, onestitatea demersului său și dragostea față de tradițiile neamului, activitatea științifică, didactică și obștească, grija cu care și-a întemeiat și consolidat o armonioasă și exemplară familie (cu membrii animați de pasiunea pentru studiul istoriei și valorile Patriei), ni-l înfățișează pe profesorul Gheorghe Postică, nu numai ca pe un valoros cercetător, ci și ca pe un om apreciat și admirat deopotrivă de prieteni, colegi și de studenți.

În aceste momente deosebite pentru Institutul de Arheologie din Iași și desigur pentru cel care astăzi este distins cu titlu de *membru de onoare* al acestui for academic, domnul profesor universitar dr. Gheorghe Postică, îi adresez în numele colegilor ieșeni și al meu personal, călduroase urări de mulți ani și sănătate împreună cu întreaga familie, aceeași putere de muncă și entuziasm pentru a aduce noi și valoroase contribuții la mai buna cunoaștere a realităților din istoria trecută și atât de zbuciumată a neamului.

DAN GH. TEODOR

UN PAS SPRE NORMALITATE: PROF. DR. GH. POSTICĂ, MEMBRU DE ONOARE AL INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE AL ACADEMIEI ROMÂNE – FILIALA IAȘI

Am deosebita onoare ca, de aproape 20 de ani să fiu acceptat ca membru al Institutului de Arheologie din cadrul Academiei Române – Filiala Iași. Sentimentele și capacitatea științifică – atât cât am putut-o dobândi – sunt depășite de hotărârea care, sper, se va lua în cadrul solemn dat. Nu anticipez, dar cred cu toată convingerea că dl. prof. univ. dr. Gheorghe Postică va fi – alături de un alt distins „căutător” într-ale istoriei – primit în galeria „elitei” Institutului de Arheologie din Iași.

De altfel, dl. dr. Gh. Postică a fost „cooptat” în colectivul nostru din ani.... cu mult înainte; ceea ce se întâmplă acum este doar o „oficializare”.

Format la școala arheologică din cadrul Universității de Stat din R. Moldova, venind dintr-o familie românească din Merenii „de sub Chișinău”, cu o biografie nu tocmai după gustul „neacealnicilor” de atunci, Gh. Postică s-a afirmat prin tenacitate. Rezultatul străduințelor sale s-a văzut la absolvire, la susținerea lucrării de licență. În ciuda tuturor diferendelor ideologice, rațiunea și-a făcut cale pentru destinul său; au existat, la momentul potrivit, oameni care au intuit potențialul intelectual ce exista în acest OM și l-au direcționat ca atare.

Cariera științifică a dobândit-o treaptă cu treaptă, prin muncă asiduă și coloană vertebrală neîndoită. Ultima parte a frazei anterioare are o semnificație aparte. Devenit „dascăl”, dr. Gh. Postică a insuflat aceeași atitudine „erectă” învățăcelilor săi (concepție întâlnită din ce în ce mai rar nu numai în spațiul nostru ci și în lumea academică mondială ce este evaluată ca fiind „de primă mână”).

Norocul / proniile se pare că se abate / abat către caracterul integru; nu se pot altfel explica descoperirile făcute de către dl. dr. Gh. Postică, pe parcursul anilor, în diferite situri dintre care se detașează cele de la Orheiul Vechi. Șantierul evocat aici, binecunoscut specialiștilor ca o „pepinieră” de arheologi de la răsărit de Prut, a căpătat o nouă valență sub conducerea lui Gh. Postică. Respectând înaintașii, foarte mulți meritorii din punct de vedere al obiectivității științifice, cel evocat aici a știut să aducă un suflu nou transmis și colegilor aflați în perioada de formare.

Generozitatea științifică – un principiu uitat de către mulți din comunitatea academică de la noi și nu numai – l-a îndemnat pe distinsul profesor la colaborări cărora unora și astăzi li se par „bizarre”. Exemplul grăitor pentru cele afirmate anterior este șantierul arheologic de la mănăstirea Căpriană și deși încheierile distinsului profesor Gh. Postică nu coincid cu cele ale semnatarului gândurilor de față, șantierul arheologic de la Căpriană – cel puțin prin maniera în care a fost „orchestrat” – rămâne un model de urmat pentru mulți dintre cei ce sunt „responsabili științifici de șantier”. Nu a fost aleatoriu faptul că monografia ce a rezultat a fost primită în comunitatea specialiștilor drept ca o realizare deosebită.

Trecând în alt registru, deși există – mai puțin căutători într-ale cărților – susținători ai „globalismului / globalizării”, uitând de factorul identitar, trebuie precizat și că Gh. Postică a fost și este unul dintre purtătorii vajnici de făclie a luminii neamului din care se trage. A. D. Xenopol a atras atenția – prima dată în istoriografia românească – și în mod explicit asupra „Neconștientului în istorie”. Gh. Postică, în ciuda tuturor „răutăților”, a încercat să ridice vâlul numit „neconștient” și să arate și altora ce a descoperit. Nu au contat pentru el nici reacțiile politice de moment și nici oportunitățile. A rămas același „elev de la Merenii, de sub Chișinău” care a plecat în lume cu învățătura părinților „să nu uiți de unde ai plecat!”. Nu a fost deci întâmplătoare nici poziția pe care o ocupă astăzi în guvernul R. Moldova. Mulți s-ar exprima că este efemeră această funcție (viceministru al Culturii); cunoscând „habotnicia” dl. dr. Gh. Postică, semnatarul acestor rânduri s-ar încumeta să contrazică această opinie. A fost, este și va rămâne un OM și un profesionist.

Expunerea celor de mai sus se dorește a fi un modest argument pentru susținerea, cu toată inima, a actului de conferire a calității de „Membru de onoare” al Institutului de Arheologie din cadrul Academiei Române – Filiala Iași, domnului prof. univ. dr. Gh. Postică. Se poate spune că este o minimă răsplată pentru o personalitate care, pe tărâmul guvernat de „Clio”, se pare că are – printre altele – drept principiu și sintagma FIAT LUX! pe care îl și respectă cu stoicism.

COSTICĂ ASĂVOAIE

CUVÂNT DE RĂSPUNS

Onorată asistență, dragi colegi!

Sunt profund mișcat de gestul deosebit venit din partea Institutului de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași, prin care, astăzi, sunt acceptat în rândurile acestui redevabil colectiv științific, în calitate de membru de onoare.

Cu 20 de ani în urmă, la 2 mai 1990, veneam pentru prima dată la Iași și respectiv pășeam întâia oară pragul Institutului de Arheologie, făcând astfel cunoștință, pe viu, cu un impresionant colectiv de cercetători, care avea să fie în același timp și unul legendar, dat fiind că de decenii în șir, acesta a promovat, cu perseverență, o cercetare arheologică de performanță, recunoscută departe de hotarele României și care, pe bună dreptate, este apreciată drept una dintre remarcabilele școli arheologice europene.

Stabilită la modul direct, relația dintre arheologii basarabeni și cei ieșeni, care de la început s-a dovedit a fi și una sentimentală, a fost în ultimele două decenii, una prioritară, care se resimte pe diverse planuri până în prezent: organizarea în comun a cercetărilor de teren, elaborarea de studii arheologice comune, colaborări arheologice instituționale, cooperarea în vederea editării de reviste arheologice și monografii, formarea cadrelor de cercetători în domeniul arheologiei, activități în comisii de doctorate etc.

În cadrul Institutului de Arheologie–Iași am descoperit un mediu mai mult decât favorabil și prietenesc. Aici am găsit o înțelegere perfectă a problemelor și greutăților acumulate de decenii, precum și soluțiile de depășire a acestora. În anii care au urmat, Institutul de Arheologie–Iași avea să devină mesagerul european al arheologiei moldovenești. Grație cercetătorilor ieșeni, s-a deschis larg coridorul european pentru arheologia Republicii Moldova, care în acest context a obținut o șansă reală de a intra, la modul practic, în marea familie a arheologiei occidentale, faptul fiind fructificat fundamental cu rezultate dintre cele mai benefice. În acest context, rolul decisiv a revenit prof. dr. Ion Ioniță, prof. dr. Victor Spinei și dr. Vasile Chirica, care ani în șir au sprijinit, pe toate căile, multiple proiecte de promovare a arheologiei basarabene în Occident (I. Borzic, I. Corman, Al. Popa, E. Sava, I. Tentiuc, A. Zancu etc.).

Dintre cele mai semnificative rezultate ale colaborării din ultimele două decenii, menționăm: participarea cercetătorilor ieșeni la săpăturile arheologice de la Hansca (Dan. Gh. Teodor, S. Teodor, I. Ioniță, I. Măteu), Butuceni (S. Teodor), Cosăuți (V. Chirica), oferirea de consultații speciale pentru săpăturile arheologice de la Mănăstirea Căpriană și Orheiul Vechi (V. Spinei, I. Caproșu), publicarea de către Institutul de Arheologie–Iași a unui șir de monografii semnate de arheologi din Chișinău (T. Arnăuț, L. Bacumenco, I. Borzic, N. Chetaru, V. Dergaciov, O. Levițchi, Gh. Postică, I. Tentiuc etc.), participarea anuală a cercetătorilor la diverse simpozioane de specialitate organizate la Iași și Chișinău, formarea de către cercetătorii ieșeni (Dan. Gh. Teodor, I. Ioniță, V. Spinei, I. Caproșu) a cadrelor științifice pentru R. Moldova (I. Tentiuc, A. Gorodenco, I. Corman, V. Vornic, S. Tabuncic, I. Cereteu, S. Musteață, L. Bacumenco etc.), participarea în comisii de doctorat la Chișinău (Dan Gh. Teodor, V. Spinei, I. Ioniță, I. Caproșu) și la Iași (Gh. Postică, I. Niculiță).

În contextul celor menționate, conferirea titlului de membri de onoare a Institutului de Arheologie–Iași unor cercetători din Chișinău, printre care, împreună cu dl prof. I. Niculiță și dl prof. E. Sava, se află și subsemnatul, reprezintă în fapt, o apreciere a rezultatelor colaborării științifice dintre arheologii din România și Republica Moldova din ultimele două decenii.

Folosindu-mă de ocazia oferită, aduc sincere mulțumiri colegilor de la Institutul de Arheologie al Academiei Române – Filiala Iași, și în mod direct d-lui director Victor Spinei, pentru alegerea făcută, care fiind una onorabilă ne obligă la amplificarea pe viitor a relațiilor de colaborare și la integrarea eforturilor științifice pentru obținerea de noi rezultate, spre beneficiul patrimoniului cultural și a memoriei istorice comune.

GHEORGHE POSTICĂ

UN ÎNSEMNAȚ REPREZENTANT AL CERCETĂRII ARHEOLOGICE DIN REPUBLICA MOLDOVA – EUGEN SAVA

A intrat în practicile obișnuite ale Institutului de Arheologie din Iași de a primi în rândurile sale ca membri onorifici prestigioși cercetători care prin bogata și valoroasa lor activitate s-au afirmat în domeniul arheologiei. În afară de o serie de specialiști din România care au fost numiți membri onorifici, conducerea Institutului de Arheologie din Iași a luat inițiativa de a primi în rândurile sale arheologi și din Republica Moldova. După numirea ca membru onorific a lui I. Niculiță, iată că avem acum cinstea și bucuria de a primi în rândurile noastre pe distinsul coleg de la Chișinău, domnul Eugen Sava, cunoscut arheolog, cadru didactic și muzeograf de la Chișinău.

Născut în 1956, după ce urmează studiile medii, absolvă Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Chișinău în 1983, obține titlul de doctor în istorie la Leningrad cu o lucrare despre cultura ceramicii cu brăie multiple, ulterior desăvârșindu-și pregătirea profesională ca bursier la Archaeological School din Sutton Hoo, Anglia și la Fundația științifică Alexander von Humboldt din Germania. În anul 2003 obține titlul de doctor habilitat cu o lucrare despre interferențele cronologice din epoca bronzului târziu din spațiul carpato-nistean. În privința activității profesionale, Eugen Sava devine din 1989 cercetător științific al Academiei de Stat din Republica Moldova, iar între 1990–1995 ocupă funcția de director al Muzeului de Arheologie din Chișinău. Între anii 1995 și 1999 a lucrat ca cercetător științific superior și coordonator la secția de preistorie și tracologie din cadrul Institutului de Arheologie și Etnografie al Academiei de Științe din Republica Moldova de la Chișinău.

Activitatea susținută din cercetare i-a permis să-și fructifice cunoștințele și în domeniul didactic, predând cursul de arheologie la Facultatea de Istorie a Universității Pedagogice din Chișinău, ținând ore având ca temă epoca bronzului în spațiul carpato-nistean, indoeuropenii, istoria Greciei și a Romei antice, arheologia preistorică în Europa, orașele antice grecești din spațiul nord-pontic; de asemenea a ținut cursuri privitoare la problemele fundamentale a istoriei universale antice la Facultatea de Istorie a Universității de Stat sau la Universitatea Liberă Internațională din Moldova, cu sediul la Chișinău.

O însemnată parte a activității sale o constituie cercetarea arheologică, Eugen Sava participând, din anul 1974, la circa 30 de șantiere arheologice organizate în Moldova, Rusia, Ucraina, România și Germania. A fost

responsabil și a condus 13 șantiere în Republica Moldova, din care amintim pe cele de la Taraclia, Mereni, Petrușeni, Rudi, Odaia, rezultatele fiind valorificate în peste 80 de lucrări științifice, din care cinci monografii, toate având ca obiect eneoliticul și culturile epocii bronzului, în special cultura ceramicii cu brăie multiple, precum și cultura Noua-Sabatinovka. O mare parte din aceste lucrări le găsim editate în publicații de la Chișinău, dar întâlnim și studii și monografii tipărite la Los Angeles, Berlin, Kiel etc. Eugen Sava a publicat și în România în reviste ca *Thraco-Dacica*, *Symposia Thracologica*, *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos*, *Memoria Antiquitatis*, *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, *SCIVA*, *Arheologia Moldovei*, *Angustia* etc. Totodată rezultatele cercetărilor arheologice proprii le-a prezentat și sub formă de comunicări sau rapoarte științifice în Republica Moldova, România, Rusia, Ucraina, Bulgaria, Polonia, Slovenia, Croația, Kenya, Italia, Germania și Austria. Impresionantele rezultate ale sale ca arheolog, cadru didactic universitar și muzeolog l-au dus la o binemeritată recunoaștere națională și internațională, Eugen Sava fiind ales președinte al Fundației științifice-publice „Rudi-Maetonium”, Chișinău, președinte al Comitetului național al muzeografilor din Republica Moldova, atașat la ICOM-Paris, membru al Consiliului internațional al muzeografilor (ICOM) Paris, membru al Congresului mondial al arheologilor și al Asociației europene a arheologilor (EAA), președinte al Centrului de protecție, cercetarea a Monumentelor Istorico-Arheologice din Republica Moldova, membru al Comitetului Național al Monumentelor și Siturilor din Republica Moldova, atașat la ICOMOS, Paris, membru al Comitetului național a muzeelor din Republica Moldova atașat la ICOM Paris. În prezent Eugen Sava este directorul general al Muzeului Național de Arheologie și Istorie a Moldovei din Chișinău.

Așa după cum s-a putut observa din cele prezentate mai sus, rezultatele activității arheologului, istoricului, profesorului și muzeografului sunt impresionante prin volum și calitate. Munca sa, devotamentul său pentru știință și cultură au fost apreciate atât în Republica Moldova, cât și în străinătate. Iată că acum, colegii săi de la Institutul de Arheologie din Iași au plăcerea și cinstea de a-l înscrie în rândurile sale ca membru onorific. Alăturându-mă arheologilor de la Institutul nostru îi urez noului membru multă sănătate, putere de muncă și rezultate pozitive în activitatea sa.

Vivat, crescat, floreat!

CONSTANTIN ICONOMU

CUVÂNT DE RĂSPUNS

Stimate domnule director,
Stimați colegi și prieteni,

Sunt plăcut surprins de această festivitate, actuală, consacrată acordării mie a titlului de Membru Onorific al Institutului de Arheologie din Iași. Cu vreo 20 de ani în urmă, nu credeam că voi ajunge la timpuri când va fi posibil să călătoresc liber în România, iar despre faptul că voi cunoaște personal mulți colegi de breaslă și voi avea prieteni foarte buni dincolo de Prut, nici nu-mi puteam imagina pe atunci. De fapt, primele contacte cu arheologii români le-am avut încă în anii 80 ai secolului trecut, pe când eram doctorand la Sankt Petersburg. Noi, basarabenii, eram pe o „listă neagră” și nu puteam să mergem în România. Colegii ruși aveau mai multe șanse să călătorească în România, iar noi, cei de la Chișinău, ne foloseam de ocazia aceasta pentru a stabili contacte cu arheologii români prin orice cale, inclusiv pentru a face schimb de cărți. Însă și arheologii români aveau cale deschisă spre Leningrad și Moscova, dar nu și la Chișinău.

După 1990, am avut fericirea să fac cunoștință cu mai mulți arheologi din România și în primul rând cu cei de la Iași – Dan Teodor, Ion Ioniță, la Piatra Neamț – cu Gheorghe Dumitroaia, Marius Alexianu, Neculai Bolohan, Dan Monah, la Botoșani – cu Lidia Dascălu. Dar, *geografia cunoștințelor, a relațiilor de colaborare și prietenie*, desigur, că nu se limita la aceste centre de profil, fiind extinsă și în multe altele – Brăila, Vaslui, Suceava, Roman, București, Cluj, Satu Mare, Timișoara, Alba Iulia, Sibiu etc.

De atunci a trecut mult timp care a fost plin de evenimente – diverse manifestări științifice, publicații și proiecte elaborate în comun cu colegii din institute academice, universități și muzee din România. În perioada

respectivă, în orice domeniu de activitate am fost permanent ajutat și sprijinit de colegii și prietenii mei din România. În mod deosebit doresc să menționez atitudinea bunăvoitoare și să mulțumesc și pe calea aceasta domnului dr. Ion Ioniță pentru susținerea acordată în procedura de obținere a bursei Fundației Alexander von Humboldt din Germania.

Păstrez în memorie multe amintiri emoționante din acești 20 de ani, dar este foarte dificil să le redau în doar câteva rânduri. Aș dori să menționez că, încă atunci, la începutul anilor 90 ai secolului trecut, au fost puse temeliile trainice ale colaborării mele cu arheologii români. Datorită acestei colaborări mă și aflu astăzi alături de Dumneavoastră, cu ocazia acordării titlului de Membru Onorific al Institutului de Arheologie din Iași. Doresc să mărturisesc că întotdeauna, indiferent de scopul vizitei la Iași, m-am simțit excelent de bine la institutul Dumneavoastră, în acest oraș miraculos, parcă binecuvântat de Sus.

Dar, astăzi este o zi deosebită și doresc să aduc sincere mulțumiri domnule profesor Victor Spinei și tuturor membrilor titulari ai Institutului, pentru aprecierea, atât de frumoasă, a activității mele științifice, care, neîndoios, pe o parte se datorează și multora din cei prezenți în sală.

Unul din primele proiecte la care am participat, la începutul anilor 90, a fost expoziția consacrată culturii Cucuteni, care a fost organizată în iunie 1994 la Piatra Neamț în legătură cu Colocviu Internațional „Cucuteni – un miracol în epoca de piatră. 110 ani de la descoperirea așezării eponime”. Atunci, împreună cu răposatul Vsevolod Marchevici, la invitația domnului director Gheorghe Dumitroaia am venit la Piatra Neamț cu câteva vase cucuteniene. Pentru noi această manifestare a avut un sens deosebit. Pentru prima dată, după perioada interbelică, o cultură și o istorie din nou s-au reunit. În aceeași perioadă au urmat participări ale colegilor români pe șantierele arheologice din Republica Moldova, publicații în colaborare, elaborarea unor proiecte comune. Nu toate au fost realizate, însă discuțiile și planurile încă sunt actuale și cu siguranță există încă șanse pentru ca multe din cele gândite cu ani în urmă să fie realizate.

În acest context, aș vrea să menționez câteva proiecte realizate în ultimii ani. Datorită colegilor muzeografi de la Complexul Muzeal „Moldova” din Iași, Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei, Chișinău, a participat la expoziția „*Cucuteni-Trypillia: Una Grande Civiltà Dell’Antica Europa*”, care a fost organizată în toamna anului 2008 la Vatican. Expoziția a fost un eveniment de amploare pentru muzeul nostru, deoarece a fost prima mare expoziție internațională în care au fost expuse și piese din patrimoniul muzeal de la Chișinău. Din inițiativa doamnei Lăcrămioara Stratulat, directorul Complexului Muzeal „Moldova”, Iași, muzeul nostru a fost partener în realizarea proiectului transfrontalier finanțat de Uniunea Europeană în cadrul Programului de Vecinătate România-Republica Moldova. Împreună cu colegii din Iași a fost organizată expoziția „*Cucuteni – magia ceramicii*”, care s-a desfășurat în vara anului 2009 la Chișinău, apoi la Iași. În colaborarea cu muzeograful din Iași a fost publicat și catalogul expoziției care reunește piese cu valoare de tezaur, multe din care fiind inedite.

La propunerea directorului Muzeului „Vasile Pârvan” din Bârlad, dl Mircea Mamalauca, am participat, în 2009, la realizarea unui alt proiect de amploare internațională – expoziția și catalogul „Antichitatea târzie în Bazinul Prutului”. Expoziția a fost itinerată la Bârlad, Tecuci, Botoșani și Chișinău.

O colaborare de prestigiu a fost și participarea Muzeului nostru, împreună cu muzeograful Muzeului Național de Istorie din București, la expoziția „*The Lost World of Old Europa. The Danube Valley, 5000–3 500 BC*”, organizată la New York în octombrie 2009. Este un eveniment foarte important și prestigios, deoarece avem încă o șansă pentru promovarea valorilor culturale comune pe plan mondial.

Toate aceste activități nu ar fi fost duse la bun sfârșit fără generoasa implicare a colegilor mei din instituțiile de profil din România. Vă mulțumesc colegial și prietenește pentru susținere și pentru aprecierea, la o cotă atât de înaltă, a activității mele științifice și doresc să Vă asigur că voi depune și în continuare toate eforturile la dezvoltarea permanentă a relațiilor cu Institutul de Arheologie din Iași. Căci, această conlucrare este o cheazăie a propășirii activității muzeale, dar și de cercetare, în instituțiile de profil din stânga Prutului.

EUGEN SAVA

A

B

Fig. 1. Imagini de la ședința festivă de acordare a titlului de Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași domnilor profesori Gheorghe Postica și Eugen Sava de la Chișinău (27 aprilie 2010).

A – V. Spinei, E. Sava, Gh. Postica, D. Gh. Teodor.

B – pe scaune: V. Mihăilescu-Bîrlița, I. Caprosu, L. Dascălu, M. Văleanu, M. Alexianu, G. Bilavski, D. Aparaschivei, S. Sanie, R. Popovici, S. Teodor, M. Davidescu; în picioare: G. Bodi.

A

B

Fig. 2. Imagini de la ședința festivă de acordare a titlului de Membru de onoare al Institutului de Arheologie din Iași domnilor profesori Gheorghe Postica și Eugen Sava de la Chișinău (27 aprilie 2010).

A – E. Sava, Gh. Postica, D. Gh. Teodor.

B – rândul 1 (jos): N. Bolohan, S. Musteață, I. Ioniță, Gh. Postica, V. Spinei, E. Sava, B. Minea;
rândul 2 (mijloc): V. Cavruc, N. Ursulescu, V. Chirică, M. Valeanu, S. Turcanu, V. Cojocaru, R. Curca,
V. Mihăilescu-Bîrliba; rândul 3 (sus): S. Sanie, D. Aparaschivei, D. Teodor,
S. Teodor, M. Alexianu, C. Iconomu, L. Bacumenco, L. Dascălu.

TUDOR SOROCEANU ÎN CEL DE AL 65-LEA AN AL VIEȚII

Cunoscutul cercetător al epocii bronzului a ajuns la o vârstă de bilanț a activității sale, care s-a împărțit între țara natală (România) și cea adoptivă (Germania).

Născut la 3 august 1944, în Abrud (jud. Alba), și-a desfășurat cea mai mare parte a vieții din România în două orașe: Reghin (unde familia lui s-a mutat în 1948 și unde a urmat tot ciclul de studii preuniversitare, între 1951 și 1962) și Cluj (locul în care, între 1962 și 1967, a urmat cursurile Facultății de Istorie, lucrând apoi la Muzeul de Istorie a Transilvaniei, până la plecarea din țară – 1989). Dar, rădăcinile familiei se trag din Moldova, atât pe linie maternă, cât și paternă.

Mama, Theodora (profesoară de română și franceză, cu studii la Iași între 1926–1931), era nepoata scriitorului Calistrat Hogaș, care, la rândul lui, avea ascendența unei vechi familii de preoți din Tecuci. Scriitorul a fost profesor și director la diferite licee din Piatra Neamț, Iași și Roman. La Roman a lăsat, în 1899, nu numai direcția Liceului „Roman Vodă” unui distins profesor, Emanoil Silberg (provenit dintr-o familie germană stabilită în sudul Basarabiei, a deținut cea mai lungă direcție din istoria liceului romănesc: 1899–1924), ci i-a dat acestuia și mâna fiicei sale mai mari, Cleopatra, bunica arheologului clujean. Poate că această ascendență germană din partea bunicului, alături de alți factori (precum apropierea de profesorul Kurt Horedt, bursa Humboldt în Germania), explică și atracția deosebită pe care cultura și știința germană au exercitat-o asupra lui Tudor Soroceanu.

Familia tatălui, Gheorghe Soroceanu, se trăgea din nordul Basarabiei, stabilindu-se în secolul al XVIII-lea la Cernăuți. Pe la 1895, bunicul său, Petru, trece în Moldova, unde devine șef de gară la Hălăucești (jud. Iași), având trei fii, dintre care unul, Artur Soroceanu, absolvent de drept și belle arte, devine pictor, altul (Adrian) – inginer, cu studii la Dresda, iar cel de al treilea (tatăl arheologului) a intrat în afaceri, pierzând însă totul la instaurarea regimului comunist.

În anii de facultate, Tudor Soroceanu s-a specializat în istorie veche și arheologie, susținându-și licența cu teza „Dii consentes in Dacia Romana”. Apoi, după ani de muncă asiduă și pasionată, la 13 oct. 1978 și-a susținut doctoratul, la Universitatea din Cluj, în domeniul arheologiei preistorice, cu teza „Cultura Mureș”, avându-l drept conducător științific pe cunoscutul specialist Prof. Dr. Kurt Horedt (stabilit ulterior la München). Teza a publicat-o mai târziu, în 1991, în limba germană („Studien zur Mureș-Kultur”), în seria *Internationale Archäologie*.

La Muzeul din Cluj a îndeplinit sarcinile obișnuite muncii de muzeograf, dar cea mai mare parte a timpului a dedicat-o cercetării. Tocmai una din sarcinile suplimentare care i s-a încredințat, anume aceea de a

răspunde de biblioteca muzeului, deși aparent nu avea legătură directă cu activitatea sa curentă, l-a ajutat mult să pătrundă mai adânc în lumea cărților, reușind să cunoască foarte bine fondul de carte al instituției și să-l îmbogățească consistent, atât printr-o serie de achiziții valoroase, cât și prin permanentizarea schimburilor cu instituții de profil din țară și de peste hotare. Pentru cineva din generațiile mai tinere sau pentru o persoană care a trăit într-o „lume normală”, faptul descris mai sus ar putea să pară absolut banal. De aceea, cred că nu e lipsit de interes să evocăm succint celor învățați astăzi cu accesul liber la fișierele și rafturile bibliotecilor ce însemna existența fondurilor „secret” și „documentar” în calea informării unui tânăr din anii 60, care trebuia să ceară aprobare scrisă și să obțină avizul câtorva persoane importante pentru a putea consulta o carte aflată în asemenea fonduri și apoi să aibă grijă cum folosea informațiile găsite, pentru a nu fi acuzat de propagarea unor idei subversive! De aceea, această posibilitate de acces la cărți de valoare a avut o înrăurire decisivă în formarea intelectuală a tânărului Tudor Soroceanu. De altfel, această perioadă a lăsat și o moștenire importantă în opera sa științifică: redactarea repertoriului periodicelor de specialitate (1982) – util instrument de lucru, folosit și astăzi intens de cercetători (cu toate că, între timp, a apărut concurența internetului!).

Dorința sa acerbă de a se informa continuu cu noutăți bibliografice se vedește cel mai clar în marele număr de recenzii pe care le-a publicat, mai ales până prin 1984. Rubrica de recenzii a anuarului Muzeului din Cluj era practic dominată de contribuțiile tânărului cercetător (numai în volumul 21 al anuarului publică 18 prezentări de cărți!). Și trebuie să remarcăm că nu era vorba doar de semnalări rezumative de complezență, ci de note cu accentuat spirit critic și cu observații pertinente, care veneau să îndrepte unele erori strecurate în respectivele cărți. Trebuie să remarcăm faptul că nu a recenzat orice, ci doar strict din domeniul său de specializare, aproape în exclusivitate lucrări referitoare la epoca bronzului. A recenzat cărți apărute în română, germană, franceză, rusă, iar pe cele apărute în alte limbi, mai puțin uzuale, le-a consultat cu ajutorul rezumatelor redactate în limbi de largă circulație, ca și prin ilustrația aferentă.

Formarea ca arheolog și-a început-o din anii facultății, participând, conform tradiției clujene, pe șantierele din Munții Orăștiei. Ulterior, a lucrat mai mulți ani (1969–1976) cu profesorul I.H. Crișan, mai ales la Fântânele (jud. Bistrița-Năsăud), unde s-au descoperit așezări multistratificate (inclusiv din epoca bronzului) și mari necropole (celtică, scitică, romană târzie ș.a.). Din lipsă de fonduri proprii, a săpat apoi mai mult în colective, cu colegi de la alte muzee: Cornești (jud. Timiș), Socodor (jud. Arad), Aiton (jud. Cluj), Dumbrăvița (jud. Bistrița-Năsăud) ș.a. Și-a continuat activitatea arheologică și la Berlin, în cadrul firmei arheologice de la universitate, care întreprindea săpături de salvare.

În afară de acțiunile specifice muzeografiei, Tudor Soroceanu, conform unei tradiții înrădăcinate la Cluj, unde activitățile didactice ale secției de arheologie a Universității se desfășurau în incinta muzeului, s-a preocupat și de îndrumarea directă a unor studenți, atât sub raport teoretic, cât și prin practica arheologică pe șantiere.

În formarea sa profesională un rol important l-a avut obținerea bursei Humboldt, la Universitatea din Saarbrücken (*Institut für Vor- und Frühgeschichte*), unde, în perioada aprilie-septembrie 1982, a lucrat sub îndrumarea Prof. Dr. Rolf Hachmann. Aceasta a fost, de altfel, prima sa ieșire în Occident (mai întreprinsese doar o scurtă călătorie de documentare în Ungaria, în perioada de pregătire a tezei de doctorat), într-o perioadă în care contactele cu străinătatea erau strict controlate și cenzurate. Cu sprijinul aceleiași fundații Humboldt, a reușit apoi să participe, în 1985, la Congresul internațional de la Stuttgart.

Printre realizările de seamă din perioada clujeană nu putem omite întemeierea, în 1978, a unei familii, căsătorindu-se tot cu o absolventă de istorie de la Cluj, Alina Bogdan (devenită Soroceanu), dintr-o familie de intelectuali din părțile Aradului. Familia, înmulțită apoi prin venirea pe lume a doi băieți (astăzi studenți la Berlin), a constituit un cadru propice pentru activitatea intelectuală a lui Tudor Soroceanu, deoarece și soția a avut mereu preocupări legate de cercetare: a studiat la *Freie Universität*, între 1998 și 2000, teologia catolică și istoria veche, trecându-și apoi și doctoratul cu o teză despre Niceta de Remesiana. De altfel, spiritul de înaltă elevație intelectuală din casa celor doi soți i-a ajutat să treacă mai ușor peste dificultățile vieții (care n-au fost puține!).

În aprilie 1989 familia Soroceanu a părăsit România, stabilindu-se, pentru câteva luni, în Chile, unde se găseau deja părinții soției. La 26 ianuarie 1990, T. Soroceanu, primind o nouă bursă Humboldt, a venit la Seminarul de Pre- și Protoistorie (devenit ulterior Institut) de la *Freie Universität* din Berlin, unde a lucrat sub îndrumarea directorului Seminarului, Prof. Dr. Bernhard Hänsel, cunoscut specialist în epoca bronzului. După terminarea bursei (31 iulie 1991), s-a stabilit definitiv, împreună cu familia, la Berlin, pentru a-și continua

cercetările. În Germania, a îmbrățișat, împreună cu familia, confesiunea romano-catolică, primind adeseori sprijin din partea comunității în care activează pe plan religios.

Între 1993 și 2004, cu sprijinul profesorului Hânsel, a activat la o firmă de săpături arheologice de salvare pentru zona Berlinului, care funcționa în cadrul Universității. Din martie 2004, datorită desființării firmei, a intrat în șomaj, până la împlinirea vârstei de pensionare.

Cu toate greutatea materiale inerente statutului de șomer, Tudor Soroceanu nu și-a întrerupt niciun moment preocupările strict științifice (legate de epoca bronzului) și pe cele intelectuale, în sensul larg al cuvântului. Eforturile sale s-au concentrat mai ales asupra publicării sau republicării științifice a obiectelor și depozitelor de bronzuri din România – întreprindere pentru care, în Germania (și mai ales la Berlin), a găsit condiții deosebit de favorabile, datorită atât tradițiilor din arheologia germană pentru studierea acestei perioade, cât și bogatelor fonduri documentare existente în bibliotecile de specialitate. Pentru atingerea scopului propus, a inițiat publicarea seriei „Bronzuri din România” (*Bronzefunde aus Rumänien*), din care au apărut deja trei volume, alte două fiind în curs de apariție. A dorit neapărat ca volumele să fie publicate în limba germană sau măcar să aibă și o variantă amplă în această limbă, pentru a exista astfel un consens cu cunoscuta serie europeană PBF (*Prähistorische Bronzefunde*), inițiată de H. Müller-Karpe. Pentru a realiza acest lucru, a trebuit însă să depună o dificilă muncă suplimentară, asigurând traducerea materialelor oferite de colegii din România. În felul acesta, pe lângă PBF (chiar în completarea sau corectarea unor volume apărute acolo), noua serie a contribuit la mai buna cunoaștere a problemelor epocii bronzului din România în context european, punând la îndemâna cercetătorilor de pretutindeni un instrument de lucru extrem de valoros. În cadrul acestor volume, o atenție deosebită a fost acordată condițiilor de depunere a pieselor de metal preistorice, pentru a se obține astfel informații științifice suplimentare într-un domeniu încă puțin exploatat până în prezent în arheologia din România. Merită subliniat faptul că cel de al treilea volum (apărut în 2008) reprezintă prima monografie dedicată vaselor de metal pre-scitice descoperite pe teritoriul României, cu această ocazie autorul propunând, în mai multe cazuri, o altă viziune asupra încadrării cronologice și culturale a acestora.

Deși lucrul asiduu la aceste volume de bronzuri i-a ocupat cea mai mare parte a timpului dedicat cercetării, nu a omis să fie prezent cu comunicări și la o serie de manifestări științifice, dintre care enumerăm pe cele de la Regensburg și Berlin, din 1993 (dedicate epocii bronzului), Münster – 2008 (*Bronzen im Spannungsfeld zwischen praktischer Nutzung und symbolischer Bedeutung*), Sens (Franța) – iunie 2009 (*L'armement et l'image du guerrier dans les sociétés anciennes*), Chișinău (Simpozion Humboldt: *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit*) – octombrie 2009 și Berlin – noiembrie 2009 (*Hort und Raum*, simpozion organizat de *Eurasien-Abteilung* al Institutului Arheologic German).

Chiar dacă trăiește acum în mediul academic berlinez, Tudor Soroceanu nu uită să fie un mijlocitor între cultura germană și cea românească, punând la dispoziția celor din țara natală traducerea în limba română a unor lucrări memorialistice sau de dezbateri teologice, îndeosebi dintre cele aparținând cardinalului Joseph Ratzinger (actualul Papă Benedict al XVI-lea), pe care le-a și prezentat, în vara anului 2009, la invitația Episcopiei Romano-Catolice din Iași, în mai multe orașe din Moldova.

În încheierea acestor fugitive rânduri, nu putem să nu subliniem un aspect care dezvăluie multe despre sufletul lui Tudor Soroceanu. Arheologii români care ajung la Berlin știu deja că vor găsi acolo un prieten, care îi va ajuta oricând cu un sfat sau o îndrumare, pentru a se adapta mai ușor într-o lume cu totul altfel structurată decât cea de acasă. Am simțit personal această sinceră solitudine și chiar prietenie, cu ocazia celor două vizite de documentare pe care le-am întreprins la Berlin în 2004 și 2008 – fapt pe care nu-l voi putea uita ușor. Aceleași impresii favorabile despre Tudor Soroceanu le împărtășeau sincer și tinerii arheologi români veniți să se perfecționeze în capitala Germaniei și pe care îi întâlnești adunați la Institutul de preistorie al Universității, mai ales în *Balkanische Zimmer*, poate un pic cu nostalgia meleagurilor de acasă.

Așteptăm cu încredere ca anii care vor veni să însemne pentru colegul Tudor Soroceanu realizarea proiectelor științifice pe care le are în lucru, la același înalt standard de calitate cu care ne-a obișnuit, contribuind de acolo, din Germania, la îmbogățirea literaturii arheologice românești și europene cu noi lucrări de valoare, atât de necesare integrării reale a descoperirilor din România în patrimoniul universal. Iar sufletul să-i rămână mereu alături de prietenii din țară, care îl iubesc și-l apreciază cu sinceritate.

NICOLAE URSULESCU

LISTA LUCRĂRILOR PUBLICATE

I. Cărți

1. *Cultura Mureș*, Cluj-Napoca, 1978 (rezumatul tezei de doctorat).
2. *Repertoriu de periodice conținând articole de istorie veche, arheologie și muzeologie*, București, 1981 (1982) (în colab. cu Alina Soroceanu), 271 p. Cu un Cuvânt înainte de H. Daicoviciu.
3. *Studien zur Mureș-Kultur*, Internationale Archäologie 7, Buch am Erlbach, 1991, 340 p. (cu contribuțiile lui V.V. Morariu, M. Bogdan, I. Ardeleanu, D. Săbădeanu și Ortansa Radu).
4. *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien / Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României*, seria *Bronzefunde aus Rumänien* III, Biblioteca Muzeului Bistrița 16, Bistrița, 2008, 452 p.
5. *Die mehrstückigen Kupfer- und Bronzedepotfunde der frühen und mittleren Bronzezeit im heutigen Rumänien*, *Bronzefunde aus Rumänien* IV, Berlin, 2009, c. 150 p. + 50 pl. (sub tipar).

II. Volume editate

1. *Bronzefunde aus Rumänien*, I, în seria: *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10, Berlin, 1995, 331 p. + 22 pl. (autori: I.Al. Aldea, N. Boroffka, V. Căpitanu, N. Chidioșan, H. Ciugudean, V. Enăchiuc, C. Ionomu, I. Ioniță, G. Iuga, C. Kacsó, E. Lakó, D. Lichiardopol, S. Luca, F. Medeleț, I. Motzoi-Chicideanu, T. Soroceanu, O. Șovan, Al. Vulpe).
2. *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt* (în colab. cu N. Boroffka), în seria: *Internationale Archäologie, Studia honoraria* 7, Rahden/Westf. 1999, 351 p. (autori: M. Babeș, N. Boroffka, T. Bader, H. Ciugudean, E. Dörner, R. Harhoiu, C. Kacsó, A. László, J. Makkay, F. Medeleț, J. Müller, M. Novotná, B. Novotný, I. Ordentlich, Z. Pinter, D. Protase, A. Rustoiu, M. Rusu, T. Soroceanu, Z. Székely, M. Tulok, V. Vasiliev, V. Wollmann, W. Wolska, E. Zaharia).
3. *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România*, II (*Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang / Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și prima vârstă a fierului în context european*), Biblioteca Muzeului Bistrița 11, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005, 501 p. (autori: I. Al. Aldea, I. Bejinariu, N. Boroffka, H. Ciugudean, G. Crăciunescu, A. Giumlia-Mair, F. Gogâltan, A. Hänsel, S. Hansen, C. Kacsó, J. Kobal', G. Marinescu, L. Marta, C. Metzner-Nebelsick, Fl. Ridiche, T. Soroceanu).
4. *Bronzefunde aus Rumänien V. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang*, (în pregătire).

III. Studii în volume colective

1. *O contribuție la cunoașterea ceramicii din epoca bronzului în Transilvania*, în: *In memoriam Constantini Daicoviciu*, Cluj, 1974, p. 367–373.
2. *Așezarea de tip Wietenberg de la Palatca (jud. Cluj)*, în: *Centenar Muzeal Orădean 1972*, Oradea, 1974, p. 165–172.
3. *L'età delle origini*, în: *I Daci, mostra della civiltà daco-getica in epoca classica. Roma dicembre 1979 – gennaio 1980*, Roma, 1979, p. 23–24.
4. *Die Zeit vor den Dakern*, în: *Die Daker. Archäologie in Rumänien*, Mainz, 1980, p. 8–10.
5. *Pecica – eine bronzezeitliche Siedlung in Westrumänien*, în: B. Hänsel (ed.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, PAS 1, Berlin, 1982, p. 353–369.
6. *Hortfunde und befestigte Anlagen in Transilvanien*, în: In: B. Chropovský, J. Herrmann (eds.), *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin – Nitra 1982, p. 363–376.
7. *Periarnska kultúra; Socodor; Wietenberská kultúra*, în B. Novotný et alii (eds.), *Encyklopédia archeológie*, Bratislava, 1986, p. 678–679, 807, 981.
8. *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens*, în: H. Maurer (ed.), *Festschrift für Dieter Korell*, Bd. 3, Mannus-Bibliothek 28, Bonn, 1987, p. 922–956.
9. *Pore structure of ancient pottery. An experiment with representative potsherds from an excavation site*, în: P.T. Frangopol, V.V. Morariu (eds.), *First Romanian Conference on the Application of Physics Methods in Archaeology*, 1, Bucharest, 1988, p. 119–129 (în colab. cu V.V. Morariu).
10. *Einleitung*, în: T. Soroceanu (ed.), 1995, p. 9–11.

11. *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen. Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*, în: T. Soroceanu (ed.), 1995, p. 15–80.
12. *Der Bronzefund von Galošpetreu, Kr. Bihor*, în: T. Soroceanu (ed.), 1995, p. 169–186 (în colab. cu N. Chidioșan).
13. *Der zweite Depotfund von Dragu, Kr. Sălaj. Zu den Tüllenbeildepotfunden in Rumänien*, în: T. Soroceanu (ed.), 1995, p. 187–195 (în colab. cu Éva Lakó).
14. *Der Bronzefund von Gîrbău, Kr. Cluj*, în: T. Soroceanu (ed.), 1995, p. 197–211.
15. *Zum Depotfund von Suseni, Siebenbürgen*, în: C. Becker et alii (eds.), *Χρόνος. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*, Internationale Archäologie. Studia honoraria 1, Espelkamp, 1997, p. 389–402.
16. *Vorwort*, în: N. Boroffka, T. Soroceanu (eds.), 1999, p. 9–10 (în colab. cu N. Boroffka).
17. *Kurt Horedt. Eine Persönlichkeit in bewegten Zeiten*, în: N. Boroffka, T. Soroceanu (eds.), 1999, p. 11–17.
18. *Die bronzene Kette mit Anhängern von Moldova Veche, am Eisernen Tor*, în: N. Boroffka, T. Soroceanu (eds.), 1999, p. 181–213 (în colab. cu Fl. Medeleț).
19. *Cluj – „Strada Banatului”*, în: E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten* (mit Katalogbeiträgen von N. Boroffka, L. Dascălu, Gh. Dumitroaia, E. V. Jarovoj, T. Soroceanu), PAS 19, Kiel, 2002, p. 100–103, pl. 137–141 (în colab. cu E. Sava și N. Boroffka).
20. *In legătura cu încadrarea cronologică a siturilor de tip Kurd de la Brâncovenesti, jud. Mureș*, în: P. Rogozea, V. Cedică (eds.), *Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag*, Timișoara, 2004, p. 163–222.
21. *Vorwort/Introducere*, în: T. Soroceanu (ed.), 2005, p. 11–13.
22. *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. I. Contribuția lui C. Nicolescu-Otin la cunoașterea metalurgiei preistorice din România*, în: T. Soroceanu (ed.), 2005, p. 15–46.
23. *Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlichen Deutung*, în: T. Soroceanu (ed.), 2005, p. 387–428.
24. *Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncovenesti, Kr. Mureș, Siebenbürgen*, în: T. Soroceanu (ed.), 2005, p. 429–477 (cu contribuția lui A. Giumlia-Mair la analizele metalografice).
25. *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Johann Georg Keysler (1689–1743) und die anfänglichen Deutungsversuche der Bronzezeitlichen Depotfunde. Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag*, Užgorod, 2006, p. 27–54.
26. *Prefață*, la: I. Bejinariu, *Depozitul de bronzuri de la Brăglez (com. Surduc, jud. Sălaj)*, Cluj-Napoca, 2007, p. 7–9.
27. *Colecția dr. Samuel Egger din Viena. Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes II*, în: Fl. Gogâltan (ed.), *Transilvania epocii bronzului. Studii în amintirea profesorului Mircea Rusu*, Cluj-Napoca, 2009 (sub tipar).

IV. Studii, articole, note (în reviste de specialitate)

1. *Cîteva stele familiale din Dacia superioară*, SCIV, 19, 1968, 2, p. 351–355 (în colab. cu C. Pop).
2. *Un mormînt de incinerare de la Cristurul Secuiesc*, AMN., 8, 1971, p. 499–502.
3. *Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari (jud. Caraș-Severin)*, AMN, 8, 1971, p. 465–475 (în colab. cu Fl. Medeleț și N. Gudea).
4. *Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)*, AMN, 10, 1973, p. 493–515.
5. *Die Bedeutung des Gräberfeldes von Mokrin für die relative Chronologie der frühen Bronzezeit im Banat*, PZ, 50, 1975, p. 161–179.
6. *Însemnătatea cimitirului de la Mokrin pentru cronologia epocii timpurii a bronzului în Banat*, Banatica, 3, 1975, p. 33–48.
7. *Faza finală a culturii Wietenberg*, StCom.Sibiu, 19, 1975, p. 21–27 și pl. 1–6 (în colab. cu M. Istrate).
8. *Șantierul arheologic Cornești (jud. Timiș). Săpăturile din 1973 și 1974*, Tibiscus, 4, 1975, p. 33–40 și pl. 1–2 (în colab. cu Ortansa Radu).
9. *Cimitirul de incinerare de la Aiton*, File de Istorie, 4, 1976, p. 57–82 (în colab. cu M. Blăjan și T. Cerghi).
10. *Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf des Mureș, Dacia, N.S.*, 21, 1977, p. 55–79.
11. *Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato-danubian*, StCom.Caransebeș, 2, 1977, p. 241–250.
12. *Considerații preliminare asupra ceramicii de tip Mureș*, Banatica, 4, 1977, p. 105–110.
13. *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Mureș*, Marisia, 7, 1977, p. 57–65 și pl. 21–34 (în colab. cu Gh. Lazarovici, E. Amlacher și M. Mureșan).
14. *Ein neues Buch über die Bronzezeit Ungarns*, Dacia, N.S., 23, 1978, p. 319–324.
15. *Der Bronzegefäßhort von Buza, Kr. Cluj*, Dacia, N.S., 22, 1978, p. 99–106 (în colab. cu V. Buda).

16. *Cîteva observații prilejuite de alcătuirea „Repertoriului de periodice”*, AMN, 17, 1980, p. 693–695 (în colab. cu Alina Soroceanu).
17. *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)*, AMN, 18, 1981, p. 357–365.
18. *Der zweite Depotfund von Vilcele, Rumänien*, PZ, 56, 1981, p. 249–261.
19. *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens*, Dacia, N.S., 25, 1981, p. 195–229 (în colab. cu A. Retegan).
20. *Depozitul de bronzuri de la Sîg (jud. Sălaj)*, AMP, 5, 1981, p. 145–168 (în colab. cu Éva Lakó).
21. *Die Periodisierung der Mureș-Kultur*, AACarp, 23, 1984, p. 43–78.
22. *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (II)*, AMN, 21, 1984, p. 433–458.
23. *Al doilea depozit de bronzuri de la Dragu (jud. Sălaj)*, AMP, 8, 1984, p. 125–127 și fig. 1–3 (în colab. cu Éva Lakó).
24. *Datiert durch Münze und Kamm. Eine spätkaiserzeitliche Siedlung von Deutsch Wusterhausen, Landkreis Dahme-Spreewald*, Archäologie in Berlin und Brandenburg, 1993–1994 (1996), p. 90–92.
25. *Archäologische Funde am Kirchplatz in Luckau*, Luckauer Heimatkalender, 29, 1996 (1997), p. 48–51.
26. *Der Bronzedeptfund von Cincu, Siebenbürgen*, Eurasia Antiqua, 2, 1996, p. 241–286.
27. *Peregrini Romani. Römische Fundgut in vorskythenzeitlichen Horten Siebenbürgens*, PZ, 73, 1998, p. 233–251.
28. *Der Bronzefund von Gyula (Kom. Békés)*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, 7, 2001, p. 219–230 (în colab. cu János József Szabó).
29. Johann Georg Keysler (1689–1743) und die anfänglichen Deutungsversuche der Bronzedeponierungen. *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Das Altertum*, 52, 2007, 2, p. 131–154.

V. Recenzii și note bibliografice

1. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1968, în AMN, 6, 1969, p. 545–548.
2. *Tabula Imperii Romani, Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium*, L 34, Budapest, 1968; *Romula-Durostorum-Tomis*, L 35, Bucarest, 1969, în AMN, 7, 1970, p. 561–563.
3. O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Táapé*, Budapest, 1975, în AMN, 13, 1976, p. 631–633.
4. J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*, Budapest, 1974, în AMN, 13, 1976, p. 635–637.
5. P.I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, în AMN, 14, 1977, p. 665–668.
6. I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*, Budapest 1975, în AMN, 14, 1977, p. 668–672.
7. M. Gedl, *Kultura Przedłużycka*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975, în AMN, 14, 1977, p. 672–673.
8. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 1975 und 1976, în AMN, 14, 1977, p. 673–676.
9. H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte. III (Kupferzeit)*, München, 1974, în Anuarul Inst. de Ist. și Arheologie Cluj 20, 1977, p. 397–399.
10. P.I. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden în România*, București, 1978, în AMN, 15, 1978, p. 675–676.
11. Margarita Primas, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten der ausgehenden Kupfer- und der frühen Bronzezeit. Grabbau, Bestattungsformen und Beigabensitten im südlichen Mitteleuropa*, BRGK 58, 1977, 1, p. 1–160, în AMN, 15, 1978, p. 677–680.
12. Wanda Sarnowska, *Kultura unietycka w Polsce*, I (1969) – II (1975), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, în AMN, 15, 1978, p. 680–685.
13. V.A. Dergačev, *Pamjatniki epochi bronzy*, Archeologičeskaja Karta Moldavskoj SSR 3, Kișinev, 1973, în AMN, 15, 1978, p. 685.
14. V.A. Dergačev, *Bronzovye predmety XIII–VII vv. do n. é. iz Dnestrovskogo-Prut'skogo mezhdureč'ja*, Kișinev, 1975, în AMN, 15, 1978, p. 685–686.
15. M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, în AMN, 15, 1978, p. 686–689.
16. *Symposium on the Dark Ages in Greece, April 30, 1977*, New York, 1977, în AMN, 15, 1978, p. 689–690.
17. B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, I–II, Bonn, 1976, în AMN, 15, 1978, p. 691–692.
18. T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*, București, 1978, în AMN, 16, 1979, p. 849–854.
19. V.B. Peroni, *Die Messer in Italien / I coltelli nell'Italia continentale*, PBF VII.2, München, 1976, în AMN, 16, 1979, p. 854–855.
20. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a. M. 1977, în AMN, 16, 1979, p. 855–859.
21. W. Coblentz, F. Horst (eds.), *Mitteleuropäische Bronzezeit*, Berlin 1978, în AMN, 16, 1979, p. 860–861.
22. Fr. Laux, *Die Nadeln in Niedersachsen*, PBF XIII.4, München, 1976, în AMN, 16, 1979, p. 861–862.
23. S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978, în AMN, 16, 1979, p. 862–865.
24. M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sicheln in Rumänien. Mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF XVIII.1, München, 1978, în AMN, 16, 1979, p. 866–869.
25. M. Gedl (ed.), *Studien zur Lausitzer Kultur*, Kraków, 1974, în AMN, 16, 1979, p. 869–870.

26. M. Gedl (ed.), *Studien zu südpolnischen Wehranlagen*, Warszawa – Kraków, 1976, in AMN, 16, 1979, p. 871.
27. Sieglinde Mirié, *Das Thronraumareal des Palastes von Knossos. Versuch einer Neuinterpretation seiner Entstehung und seiner Funktion*, Bonn, 1979, in AMN, 17, 1980, p. 853–854.
28. Frauke Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*, Saarbrücken, 1976, in AMN, 17, 1980, p. 854–856.
29. Frauke Stein, *Katalog der vorgeschichtlichen Hortfunde in Süddeutschland*, Bonn, 1979, in AMN, 17, 1980, p. 856–857.
30. J.M. Coles, A.F. Harding, *The Bronze Age in Europe. An introduction to the prehistory of Europe c. 2000–700 BC*, London, 1979, in AMN, 17, 1980, p. 857–859.
31. Ján Pástor, *Čaňa a Valalíky – pohrebiska zo staršej doby bronzovej*, Košice, 1978, in AMN, 17, 1980, p. 859–864.
32. A. Točík, *Výčapy–Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*, Nitra, 1979, in AMN, 17, 1980, p. 864–865.
33. J. Todorović, *Praistorijska Karaburma. II – nekropola bronzanog doba*, Beograd, 1977, in AMN, 17, 1980, p. 866–867.
34. M. Gedl, *Bronze II–III (Mont.). Civilisation Lusacienne.*, Inventaria Archaeologica, Pologne 41, Warszawa – Łódź, 1978, in AMN, 17, 1980, p. 867–868.
35. M. Gedl, *Stufengliederung und Chronologie des Gräberfeldes der Lausitzer Kultur in Kietrz*, Warszawa – Kraków, 1979, in AMN, 17, 1980, p. 868–872.
36. V.A. Dergačev, *Pamjatniki pozdnego Tripol'ja (Opyt sistematizacii)*, Kišinev, 1980, in AMN, 19, 1982, p. 719.
37. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt a.M. 1978–1979 (1980), in AMN, 19, 1982, p. 719–721.
38. T. S. Hačatrjan, *Artikskij nekropol'*, Katalog, Erevan, 1979, in AMN, 19, 1982, p. 721.
39. Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980, in AMN, 19, 1982, p. 722–723.
40. J. Paulík, *Prähistorische Kunst in der Slowakei*, Bratislava, 1980, in AMN, 19, 1982, p. 723–724.
41. A. Točík, *Nitriansky Hrádok–Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Madarovce-Kultur*, I–II, Nitra, 1978, 1981, in AMN, 19, 1982, p. 724–725.
42. C. Burgess, D. Coombs (eds.), *Bronze Age hoards. Some finds old and new*, BAR, British Series 67, Oxford, 1979, in AMN, 19, 1982, p. 725–727.
43. N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*, Oradea, 1980, in AMN, 19, 1982, p. 727–735 și in PZ, 59, 1984, p. 103–110.
44. I. S. Masimov, *Keramičeskoe proizvodstvo epochi bronzы v Južnom Turkmenistane (Po materialam raskopok poselenija Altyn depe)*, Ašchabad, 1976, in AMN, 19, 1982, p. 735.
45. Klemens Wilhelmi, *Zwei bronzezeitliche Kreisgrabenfriedhöfe bei Telgte, Kr. Warendorf*, Münster, 1981, in AMN, 19, 1982, p. 736.
46. T. Kemenczei, *Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej*, Budapest, 1979, in AMN, 19, 1982, p. 736–738.
47. Klaus Goldmann, *Die Seriation chronologischer Leitfunde der Bronzezeit Europas*, Berlin, 1979, in Dacia, N.S., 27, 1983, p. 209–211.
48. Imre Jakabffy, *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1967–1977*, Budapest, 1981, in AMN, 21, 1984, p. 803–805.
49. F. Horst (ed.), *Bodendenkmalpflege und archäologische Forschung*, Berlin 1983, in AMN, 21, 1984, p. 804–805.
50. D. Papenfuss, V.M. Strocka (eds.), *Palast und Hütte. Beiträge zum Bauen und Wohnen im Altertum*, Mainz am Rhein, 1982, in AMN, 21, 1984, p. 805–806.
51. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte I. Festschrift W. Coblentz*, Berlin 1981, in AMN, 21, 1984, p. 806–807.
52. Rolf Hachmann (ed.), *Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen in Kāmid el-Lōz in den Jahren 1971 bis 1974*, Bonn, 1982, in AMN, 21, 1984, p. 807–808.
53. E. Kroeger-Michel, *Les haches à disque du bassin des Carpathes*, Paris, 1983, in AMN, 21, 1984, p. 808–815.
54. N. Kalicz, R. Kalicz-Schreiber (eds.), *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten – Internationales Symposium 1977. Budapest–Velem*, Budapest, 1981, in AMN, 21, 1984, p. 815–816.
55. A. Aspes (ed.), *Il Passaggio dal Neolitico all'Età del Bronzo nell'Europa Centrale e nella Regione Alpina. Problemi cronologici e terminologici*, Verona, 1982, in AMN, 21, 1984, p. 816–817.
56. J. Ondráček, J. Stuchlíková, *Věteřovské sídliště v Budkovicích*, Brno, 1982, in AMN, 21, 1984, p. 817.
57. S. Stuchlík, *Osídlení jeskyní ve starší a střední době bronzové na Moravě*, Brno – Praha, 1981, in AMN, 21, 1984, p. 817–818.
58. I. Bóna, G. Nováki, *Alpár. Bronzkori és árpád-kori vára. Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg*, Cumania (Kecskemét), 7, 1982, p. 17–118, in AMN, 21, 1984, p. 818.
59. Ali Radwan, *Die Kupfer- und Bronzegefäße Ägyptens. Von den Anfängen bis zum Beginn der Spätzeit*, PBF II.2, München, 1982, in AMN, 21, 1984, p. 819–820.
60. Alix Hochstetter, *Die Hügelgräberbronzezeit in Niederbayern*, Kallmünz, 1980, in AMN, 21, 1984, p. 820–821.
61. T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF XIV.6, München, 1983, in AMN, 21, 1984, p. 822.
62. H. Koschik, *Die Bronzezeit im südwestlichen Oberbayern*, Kallmünz, 1981, in AMN, 21, 1984, p. 823–824.

63. J. Říhový, *Základy středodunajských popelnicových polí na Moravě*, Praha, 1982, în AMN, 21, 1984, p. 824–825.
64. J. Nekvasil, *Pohřebiště lužické kultury v Moravičanech*, Brno, 1982, în AMN, 21, 1984, p. 825.
65. V. Rychner, *L'âge du Bronze final à Auvernier (Lac de Neuchâtel, Suisse). Typologie et chronologie des anciennes collections conservées en Suisse. Auvernier I*, Lausanne, 1979, în AMN, 21, 1984, p. 825–826.
66. T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*, PBF IV, 8, Stuttgart, 1991, în ZfA, 27, 1993, p. 399–402.
67. T. Kovács (ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag*, Budapest, 1996, în Dacia, N.S., 46–47, 2002–2003 (2005), p. 209–214.
68. W. David, *Studien zur Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*, Teil 1–2. Alba Iulia, 2002, în Eurasia Antiqua, 10, 2004, p. 359–373.
69. V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*, PBF XX.9, Stuttgart, 2002, în PZ, 81.2, 2006, p. 237–242.
70. M. Salaš, *Bronzové depoty střední až pozdní doby bronzové na Moravě ve Slezsku*, I–II, Brno, 2005, în Revista Bistriței, 20, 2006, p. 371–373.
71. C. Kacsó (ed.), *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpatischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten. Ehrensymposium für Alexandru Vulpe zum 70. Geburtstag*, Baia Mare, 2003, în Dacia, N.S., 50, 2006, p. 461–463 și în Revista Bistriței, 22, 2008, p. 297–299.

VI. Traduceri

1. T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien*, PAS 10, Berlin, 1995, 331 p. (traduceri din română)
2. N. Boroffka, T. Soroceanu (eds.), *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt* (în colab. cu), în seria: Internationale Archäologie, Studia honoraria 7, Rahden/Westf. 1999, 351 p. (traduceri din română T.S., circa 100 p.).
3. M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Nekropole der Noua-Kultur auf der „Țuguieța“ bei Trușești, Kr. Botoșani, Nordmoldau, Rumänien*, PZ, 76, 2001, p. 179–208; M. Cristescu, G. Miu, *Die paläoanthropologischen Untersuchung der Skelette aus der Noua-Nekropole Trușești – „Țuguieța“*, PZ, 76, 2001, p. 209–220.
4. E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*, PAS 19, Kiel, 2002, 265 p. + 168 pl. (traducere din română, în colaborare cu N. Boroffka).
5. T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien / Descoperiri de bronzuri din România, II (Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang / Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal din epoca bronzului și prima vârstă a fierului în context european)*, Biblioteca Muzeului Bistrița 11, Bistrița – Cluj-Napoca, 2005, 501 p. (traducere aproape integrală a volumului din română în germană și din germană în română)
6. Raymund Netzhammer, *Secretarul meu. Amintiri despre părintele Lucius Fetz O. S. B. 1870–1931 capitular al mănăstirii Maria-Einsiedeln*, Iași, 2006, 120 p. (traducere din germană).
7. Joseph Ratzinger/Papa Benedict al XVI-lea, *Sarea pământului. Creștinismul și Biserica Catolică la cumpăna dintre milenii. O convorbire cu Peter Seewald*, Iași, 2006, 338 p. (traducere din germană).
8. Joseph Ratzinger/Papa Benedict al XVI-lea, *Dumnezeu și lumea. A crede și a trăi în epoca noastră. O convorbire cu Peter Seewald*, Iași, 2009, 526 p. (traducere din germană).
9. *Keltisches Lexikon*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien (sub tipar): c. 100 p. traduse din română în germană, cuprinzând diferite voci referitoare la România).

GHEORGHE DUMITROAIA LA ANIVERSARE

Avem fericită ocazie să-l omagiem, în rândurile care urmează, pe colegul și prietenul nostru personal, dar și al Institutului de Arheologie al Filialei Iași a Academiei Române, pe un colaborator apropiat nouă și al multor arheologi care activează în spațiul est-carpatic al României. Ne referim la dr. Gheorghe Dumitroaia, muzeograful-cercetător, arheolog, director cu realizări de prestigiu al Complexului Muzeal Județean Neamț, de la a cărui naștere, la 23 aprilie 1949, în comuna Drăgușeni, jud. Suceava, s-au împlinit, nu demult, 61 de ani. Gh. Dumitroaia a urmat studiile gimnaziale și liceale la Drăgușeni-Fălticeni, iar cele superioare la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași.

După absolvirea Facultății de Istorie, pasiunea pentru cercetarea arheologică și-a spus cuvântul, astfel că Gh. Dumitroaia a devenit muzeograf la Muzeul de Istorie Tg. Neamț (1976–1980); muzeograf-arheolog (1980–1990) și cercetător științific I (din 2000) la Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț; șef secție (1990–1991), director adjunct (1992) și director (din 1993) al Complexului Muzeal Județean Neamț. A urmat, așadar, acel *cursus honorum*, prin care, potrivit aptitudinilor speciale de cercetător al Preistoriei, a evoluat, nu numai în funcții de specialitate, ci și administrative, între timp susținându-și doctoratul în Istorie Veche la Institutul Român de Tracologie din București (1999).

Organizator de excepție a vieții muzeale nemțene, colegul Gh. Dumitroaia și-a putut trece printre preocupările sale, o serie de realizări profesionale de prestigiu, dintre care amintim doar faptul că este fondator și coordonator al **Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni** (1994) de pe lângă Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț, unic în peisajul cercetărilor arheologice de pe teritoriul României, fondator al Primului Muzeu Cucuteni din România, inaugurat în iunie 2005, că a realizat noua expoziție permanentă a Muzeului de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț (2008), ori că s-a preocupat de restaurarea *Cetății Neamț* și organizarea unui muzeu dedicat epocii medievale (2009).

Gh. Dumitroaia a făcut din cercetarea arheologică unul din capitoarele de bază ale activității sale profesionale. În argumentarea acestei afirmații, adăugăm lista numeroaselor șantiere arheologice unde a fost

membru în colectivul de cercetare sau pe care le-a condus ca și principal investigator: Răucești-Munteni (1978–1979, 1986), Poduri-Dealul Ghindaru (1981–2009), Vânători – La Izvoare (1982), Lunca Poiana Slatinei (1983–2004), Izvoare – Piatra-Neamț (1984), Săvești – Izvoare (1986), Dulcești – Grădina de Zarzavat (1988), Urecheni – Fundătura (1988), Oglinzi – Cetățuia, Fața Slatinei și Băi (1988–1992), Ghindăuani – Dealul Ivașcu (1992), Negritești – Movila Flocoasă (1992), Borșeni – Dealul Bulgarului (1992), Dobreni – Mătăhuia (1998), Păuleni – Dealul Cetății (1999), Tg. Neamț – Pometea (2003), Cucuieți – Slatina Veche (2003–2004), Solca – Slatina Mare (2003), Țolici – Hălăbutoaia (2007–2009). În aceeași manieră de valorificare științifică a potențialului arheologic al județului Neamț, arheologul dr. Gh. Dumitroaia a coordonat săpăturile arheologice preventive de la Cetatea Neamț (2007–2008) și Piatra-Neamț – Curtea Domnească (2005–2006, 2009), impuse de lucrările de restaurare și modernizare la cele două obiective; a organizat supravegheri arheologice în aria șantierelor de îmbunătățiri funciare din bazinele hidrografice Râșca, Câlneș, Valea Neagră și de pe Valea Siretului, între Roman și Răchiteni (1984–1988) sau în perimetrul altor obiective de investiții din Piatra-Neamț, Roman, Tg. Neamț, Mănăstirea Neamț, Mănăstirea Secu, Podoleni, Sagna, Dumbrava Roșie ș.a. (1984–2009), ori a efectuat cercetări arheologice de suprafață în diverse zone cu potențial arheologic, care au permis evidențierea a peste 200 de noi descoperiri arheologice.

Dr. Gh. Dumitroaia a fost organizator al expozițiilor cu caracter permanent de la muzeele de istorie Tg. Neamț (în colaborare, 1978) și din Piatra-Neamț (în colaborare, 1980 și 1986; coordonator în 1990 și 2008); între anii 1992–2009 a inițiat și sprijinit organizarea și actualizarea celorlalte expoziții permanente ale muzeelor din subordinea Complexului Muzeal Județean Neamț; a fost organizator a peste 40 de expoziții temporare vernisate la Piatra Neamț sau în țară, dintre care le menționăm pe cele pe care le considerăm mai importante: *Plastica neo-eneolitică din România*, Piatra-Neamț, 1981 și 1984 (în colaborare); *Poduri – Dealul Ghindaru*, Piatra-Neamț, 1986 (în colaborare); *Plastica antropomorfă Cucuteni*, Piatra-Neamț, 1991 (în colaborare cu Muzeul Național de Istorie al Moldovei din Chișinău); *Ceramica neolitică pictată din România*, itinerată în țară (1995, în colaborare); *Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului în Moldova*, Piatra-Neamț, 1988; *Cultură și civilizație în Carpații Răsăriteni*, Sf. Gheorghe, 1998 (în colaborare); *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001 (în colaborare); *Artă eneolitică Cucuteni*, București și Brașov, 2002 (în colaborare); *Poduri – Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, Piatra-Neamț, 2003 (în colaborare); *Sarea, Timpul și Omul*, Sf. Gheorghe, 2006 (în colaborare); *Civilizația Cucuteni*, Sibiu, 2007; *Cucuteni. Artă și Pasiune. Colekția Emilia și Romeo Dumitrescu*, Piatra-Neamț, 2007–2008; *Poduri – Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din caseta C*, 2005–2009, Piatra-Neamț, 2009 (în colaborare). Vedem aici o altă trăsătură de caracter al d-lui Gh. Dumitroaia: disponibilitatea de integrare în colectivele de organizare a expozițiilor a colegilor mai tineri din instituție, care se fac cunoscuți prin realizări de excepție.

Dar muzeograful dr. Gh. Dumitroaia a făcut cunoscute realizările arheologice ale instituției și în cadrul unor expoziții temporare organizate în diferite centre științifice de pe teritoriul Europei: *The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Tessaonik, 1997, la Frankfurt-Am Main și Rotterdam, în 1994 (*Goldhelm. Schwert und Silberschatze*); Copenhaga, Bonn, Paris și Atena în 1998–2000 (*Dieux et Héros de L'Age du Bronze. L'Europe au temps d'Ulysse / Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulyses*); Stockholm, 2004 (*Treasures of Romania, 7000 Years Old*); Viena, 2006 (*Geheimnisvolle Kreisgraben*); Olten-Elveția, 2008 (*L'Art Néolithique en Roumanie / Neolithic art in Romania/ Steinzeitkunst. Frühe Kulturen aus Rumänien*); Vatican, 2008 (*Cucuteni-Trypillia: Great Civilization of Old Europe*); Varșovia, 2009 (*Cucuteni. Culture Art and Religion/ Kultura Cucuteni. Sztuka i religia*); New York, 2009 (*The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 B.C.*).

Dl. Gh. Dumitroaia a organizat numeroase manifestări științifice, la care a și participat cu comunicări proprii, contribuțiile sale cu privire la Neo-Eneoliticul spațiului est-carpatic fiind apreciate în unanimitate:

- *Al XI-lea Simpozion Național de Tracologie*, Piatra-Neamț, 1988 (colaborare cu Institutul Român de Tracologie);
- *Sesiunea Națională de Rapoarte Arheologice*, Piatra-Neamț, 1991 (în colaborare cu Ministerul Culturii);
- Sesiunile anuale de comunicări ale Complexului Muzeal Județean Neamț (1983–2009);
- Colocviul Internațional *Cucuteni 110 ani de la descoperirea așezării eponime*, Piatra-Neamț 1994 (în colaborare cu Institutul de Arheologie Iași);
- Colocviul Internațional *Tell-urile, axe cronologice ale preistoriei*, Bacău-Poduri-Tescani, 1995 (în colaborare cu Institutul de Arheologie Iași);
- Colocviul Internațional *Componenta pre-indoeuropeană a lumii Trace. Complexul Cultural Cucuteni-Tripolie*, Piatra-Neamț 1997 (în colaborare cu Institutul Român de Tracologie);

- Simpozionul *Perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului*, Piatra-Neamț 1998.
- Colocviul *Carpații Răsăriteni în epoca bronzului. Complexul Cultural Costișa-Komarov*, Piatra-Neamț și Miercurea-Ciuc, 2001 (în colaborare cu Muzeul Carpaților Răsăriteni din Sf. Gheorghe);
- Colocviile internaționale *Cucuteni 120 de ani de cercetări. Timpul bilanțului și Arheologia Pre-și Protoistorică a Sării*, Piatra-Neamț, 2004 (în colaborare cu Institutul de Arheologie Iași);
- Colocviul internațional *Complexul Cultural Cucuteni-Tripolie. Unitate și Diversitate*, Piatra-Neamț, 2006;
- Simpozionul *Cucuteni 125 de ani de cercetări*, Piatra-Neamț, 2009.

*

Dar cea mai importantă activitate a cercetătorului dr. Gh. Dumitroaia se manifestă în domeniul valorificării științifice a descoperirilor arheologice, proprii sau ale colegilor, pe două direcții: I. editarea unor volume de autor sau colective (începând, poate, cu publicația Complexului Muzeal Județean Neamț, *Memoria Antiquitatis*, al cărei redactor responsabil este de mai mulți ani); II. redactarea și tipărirea propriilor contribuții științifice, în volume de autor, volume colective, studii în periodice academice ori ale unor prestigioase instituții muzeale din țară și de peste hotare.

Ca urmare a acestei prodigioase activități științifice, organizatorice, de înaltă probitate profesională, dr. Gh. Dumitroaia și-a asumat sau a fost cooptat în diferite alte munci de răspundere:

- redactor responsabil al anuarului *Memoria Antiquitatis* (nr. XVIII–XXV și al colecției *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, nr. II–XXIII);
- președinte al Fundației Cultural-Științifice „Constantin Matasă” (din 1994);
- fondator și coordonator al Editurii „Constantin Matasă”;
- membru al **Comisiei Naționale de Arheologie** (1995–1999 și din 2003), al **Comisiei Zonale a Monumentelor Istorice** (2004–2007) și al **Comisiei Naționale a Muzeelor și Colecțiilor** (din 2009). De asemenea, se cuvine să mai precizăm faptul că munca sa a fost încununată cu importante premii ale comunității științifice și muzeale pe plan local, și național:
- „Constantin Matasă”, acordat de Inspectoratul pentru Cultură Neamț (1992 și 1997);
- „Adrian Rădulescu”, acordat de către Ministerul Culturii și Cultelor (2003);
- „Iulian Antonescu”, acordat de către Ministerul Culturii și Cultelor (2006).

În încheiere, se cuvine să precizăm faptul că prietenul și colegul nostru este un specialist de marcă al arheologiei preistorice românești, un om integru, un foarte bun organizator al instituției muzeale pe care o conduce de mulți ani, un om vrednic de toate realizările sale, de stima și prețuirea noastră, a contemporanilor săi.

LISTA VOLUMELOR EDITATE ȘI A LUCRĂRILOR PROPRII

I. Editări și volume proprii:

- *Ceramica neolitică. Meșteșug, artă, tradiție. Trei milenii de spiritualitate preistorică*, Piatra-Neamț, 1995; Județul Neamț. Monografie, Piatra-Neamț, 1995 (în colaborare);
- *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra-Neamț, 1996, 371 p. (în colaborare);
- *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilisation of Europe*, București, 1997, 245 p. (în colaborare);
- D. Monah, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*, BMA, III, Piatra-Neamț, 1997, 523 p. (în colaborare);
- C.-M. Mantu, *Cucuteni. Evoluție, Cronologie, Legături*, BMA, V, Piatra-Neamț, 1998, 324 p.;
- *Evoluția comunităților din perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și bronzul timpuriu în Moldova Centrală și de Nord*, București, 1998 (rezumatul tezei de doctorat);
- Șt. Cucos, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA, VI, Piatra-Neamț, 1999, 304 p. (în colaborare);
- D.-N. Popovici, *Cultura Cucuteni. Faza A. Repertoriul așezărilor (I)*, BMA VIII, Piatra-Neamț, 2000, 356 p.;
- *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*, BMA, VII, Piatra-Neamț, 2000, 336 p.;
- *Cetatea Neamț*, Piatra-Neamț, 2000, 120 p. (în colaborare);
- *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*, Piatra-Neamț, 2001, 138 p. + 81 pl. (în colaborare);
- F. Monah, *Flora și vegetația cormofitelor din lunca Siretului*, BHN I, Piatra-Neamț, 2001, 268 p.;
- *In Memoriam Constantin Matasă*, BMA, X, Piatra-Neamț, 2001, 268 p.;
- *Artă eneolitică Cucuteni*, Piatra-Neamț, 2002, 91 p.;
- V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, BMA, XI, Piatra-Neamț, 2002, 253 p. + 140 fig. (în colaborare);

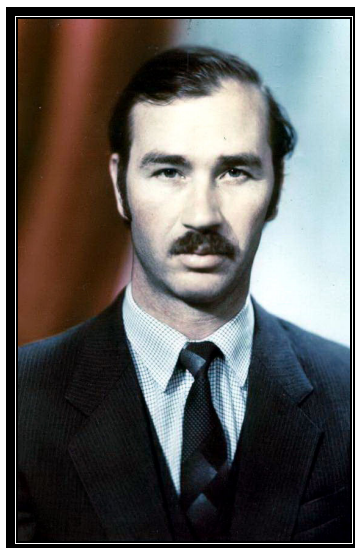
- M. Petrescu-Dîmbovița, V. Spinei (coord.), *Cercetări arheologice și istorice din zona lacului de acumulare Bicaz*, BMA, XII, Piatra-Neamț, 2003, 518 p.;
- *Poduri-Dealul Ghindaru. O Troie în Subcarpații Moldovei*, BMA, XIII, Piatra-Neamț, 2003, 345 p. (în colaborare);
- M. Petrescu-Dîmbovița, M.-C. Văleanu, *Cucuteni-Cetățuie. Monografie arheologică*, BMA, XIV, Piatra-Neamț, 2004, 720 p.
- *Primul muzeu Cucuteni din România*, BMA, XV, Piatra-Neamț, 2005, 175 p. (în colaborare);
- *Județul Neamț. Album monografic*, Brașov, 2005, 200 p.;
- *Cucuteni. 120 ans de recherche. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, 407 p. (în colaborare);
- M. Petrescu-Dîmbovița, *Amintirile unui arheolog*, BMA, XVII, Piatra-Neamț, 2006, 267 p. (în colaborare);
- *L'exploitation du sel à travers le temps*, BMA, XVIII, Piatra-Neamț, 2007, 327 p. (în colaborare);
- G. Luca, *Monografia comunei Drăgușeni, jud. Suceava*, Piatra-Neamț, 2007, 239 p.;
- F. Monah, D. Monah, *Cercetări arheobotanice în tell-ul calcolitic Poduri-Dealul Ghindaru*, BMA, XIX, Piatra-Neamț, 2008, 214 p.;
- G. Luca, *Tg. Neamț. Monografie*, Piatra-Neamț, 2008, 490 p.;
- *Sarea de la prezent la trecut*, BMA XX, Piatra-Neamț, 2008, 227 p. (în colaborare);
- D. Garvăn, A. Frânculeasa, D. Buzea, *Precucuteni. Originile unei mari civilizații*, BMA, XXII, Piatra-Neamț, 2009, 110 p.
- *Muzeul Cetatea Neamț*, BMA, XXI, Piatra-Neamț, 2009, 120 p.
- *Poduri – Dealul Ghindaru. Cercetările arheologice din Caseta Caseta C, 2005–2009*, BMA, XXII, Piatra-Neamț, 2009, 155 p. (în colaborare).

II. Studii, articole, note, comunicări publicate

- *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1974–1976)*, în *MemAntiq* VI–VIII, Piatra-Neamț, 1981, p. 341–346;
- *Cercetările arheologice de la Poduri – Dealul Ghindaru*, în *CA*, VI, București, 1983, p. 3–22 (în colaborare);
- *Obiecte de aramă și de bronz de pe teritoriul județului Neamț*, în *MemAntiq*, IX–XI, 1985, p. 465–481;
- *Două topoare de luptă din feudalismul timpuriu descoperite pe teritoriul județului Neamț*, în *MemAntiq*, IX–XI, 1985, p. 527–532;
- *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1977–1983)*, în *MemAntiq*, IX–XI, 1985, p. 735–740;
- *Noi date C¹⁴ din nivelurile aparținând culturii Precucuteni din stațiunea de la Poduri – Dealul Ghindaru, județul Bacău*, în *CA*, VIII, 1986, p. 137–142 (în colaborare);
- *Sondajul arheologic de la Vânători-Neamț*, în *MemAntiq*, XII–XIV, 1986, p. 15–29;
- *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1984–1985)*, în *MemAntiq*, XII–XIV, 1986, p. 317–322;
- *La station archéologique de Lunca-Poiana Slatinii*, în vol. *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987, p. 253–258;
- *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Poduri – Dealul Ghindaru (1984–1985)*, în *MemAntiq*, XV–XVII, 1987, p. 9–19 (în colaborare);
- *Plastica antropomorfă din așezarea cucuteniană de la Răucești-Munteni, jud. Neamț*, în *MemAntiq*, XV–XVII, 1987, p. 21–42;
- *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1986)*, în *MemAntiq*, XV–XVII, 1987, p. 291–295;
- *Descoperiri geto-dacice din sec. V–IV î.e.n. la Vlădiceni și Lunca, județul Neamț*, în *SymThrac*, V, Miercurea Ciuc, 1987 (în colaborare);
- *Mărturii arheologice de la sfârșitul epocii bronzului pe teritoriul județului Neamț*, în *SymThrac*, VI, Piatra-Neamț, 1988, p. 51–52;
- *Așezarea hallstatiană de la Dulcești, județul Neamț*, în *SymThrac*, VII, Tulcea, 1989, p. 267–268 (în colaborare);
- *Découvertes getes récentes concernant l'aspect culturel Canlia dans le département de Neamț*, în *Thraco-Dacica*, XI, București, 1990, p. 125–133 (în colaborare);
- *Getskie nahodki kulturnogo aspekta Kanlia v uezde Neamț*, în *Drevneišie obsnosti zemledelcev skotovodov severnogo Pričernomorja (V tís. do n.e. – IV n.e.)*, Kiev, 1991, p. 191–193 (în colaborare);
- *Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 63–143;
- *Cercetări arheologice de suprafață pe Valea Siretului, la nord de municipiul Roman*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 145–170 (în colaborare);
- *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987–1991)*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 287–297;
- *A XXV-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, în *MemAntiq*, XVIII, 1992, p. 307–313;
- *Cultura Noua pe teritoriul județului Neamț*, în *Carpica*, XXII, Bacău, 1992, p. 119–141;
- *Exploatarea surselor de apă sărată din Moldova. O abordare etnoarheologică*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1992, p. 159–167 (în colaborare);
- *L'exploitation des sources salées dans l'est de la Roumanie: une demarche etno-archéologique*, în *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, 1, Bratislava, 1993, p. 88–90 (în colaborare);

- *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca și Oglinzi, județul Neamț*, în *MemAntiq*, XIX, 1994, p. 7–82;
- *Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1990–1993)*, în *MemAntiq*, XIX, 1994, p. 509–521;
- *Din activitatea Muzeului de Istorie Piatra-Neamț (1990–1993)*, în *MemAntiq*, XIX, 1994, p. 523–532;
- *Ștefan Cucoș (1936–1992)*, în *MemAntiq*, XIX, 1994, p. 533–536;
- *Scurt istoric*, în *Județul Neamț. Monografie*, Piatra-Neamț, 1995, p. 19–58;
- *Săpăturile arheologice din județul Neamț (1994–1995)*, în *MemAntiq*, XX, 1996, p. 307–313;
- *Préface*, în *Cucuteni aujourd'hui*, BMA, II, Piatra-Neamț, 1996, p. 5–7 (în colaborare);
- *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț (1994–1995)*, în *MemAntiq*, XX, 1996, p. 315–325;
- *Découvertes du Bronze Moyen dans la station de Poduri-Bacău*, în vol. *The Thracian World at the Cross Roads of Civilisation*, București, 1996, p. 267–268;
- *Une vase à silhouettes anthropomorphes peintes découverte à Poduri-Dealul Ghindaru (dép. de Bacău)*, în vol. *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra-Neamț, 1996, p. 39–48 (în colaborare);
- *Cercetările arheologice de la Borșeni-Neamț*, în *MemAntiq*, XXI, 1997, p. 131–193 (în colaborare);
- *Cercetări arheologice în județul Neamț (1996)*, în *MemAntiq*, XXI, 1997, p. 427–436;
- *Din activitatea Complexului Muzeal Județean Neamț în anul 1996*, în *MemAntiq*, XXI, 1997, p. 437–447;
- *Stațiunea Cășăria-Dealul Mătăhuia, com. Dobreni, jud. Neamț*, în *CCAR, campania 1998*, București, 1999, p. 25–26 (în colaborare);
- *Raport asupra cercetărilor arheologice de la Șoimeni (Ciomortan), com. Păuleni, jud. Harghita*, în *CCAR, Deva*, 1999, p. 103–104, 166–168 (în colaborare);
- *Prefață*, în Ștefan Cucoș, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei*, BMA, VI, Piatra-Neamț, 1999, p. 15–17 (în colaborare);
- *Descoperirile aparținând aspectului cultural Ciomortan de la Păuleni*, în *Angustia*, 5, Sfântu Gheorghe, 2000, p. 131–154 (în colaborare);
- *Poduri-Dealul Ghindaru, jud. Bacău*, în *CCAR, campania 2000*, București, 2001, p. 190–198 (în colaborare);
- *Siliștea-Pe Cetățuie, com. Români, jud. Neamț*, în *CCAR, campania 2000*, București, 2001, p. 229 și pl. 61 (în colaborare);
- *Șoimeni (Ciomortan), jud. Harghita*, în *CCAR, campania 2000*, București, 2001, p. 245–247 (în colaborare);
- *The Exploitation of Salt in the Prehistory of Moldavia, Romania*, în *Archaeological Reports*, 23, Durham, 2001, p. 10–20 (în colaborare);
- *Trei scrisori adresate profesorului Ion Andrieșescu*, în *MemAntiq*, XXII, 2001, p. 531–541;
- *Considerații asupra culturii Costișa-Komarov de pe teritoriul Moldovei*, în *Cultura Costișa...*, p. 13–22;
- *Stațiunea Lunca, com. Vânători Neamț, jud. Neamț*, în *Cultura Costișa...*, p. 31–40, pl. 7–11 și 43–52;
- *Cercetările arheologice din județul Neamț (1998–2001)*, în *MemAntiq*, XXII, 2001, p. 543–559;
- *Borșeni, com. Războieni, jud. Neamț, punct Bulgărie*, în *CCAR, campania 2001*, București, 2002, p. 62–63 (în colaborare);
- *Lunca-Poiana Slatinei, com. Vânători-Neamț*, în *CCAR, campania 2001*, București, 2002, p. 190–191;
- *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct Dealul Ghindaru*, în *CCAR, campania 2001*, București, 2002, p. 242–245 (în colaborare);
- *Siliștea, com. Români, jud. Neamț, punct Cetățuia*, în *CCAR, campania 2001*, București, 2002, p. 287–289 (în colaborare);
- *The earliest salt exploitation in the World: excavation at Lunca-Poiana Slatinei, Neamț County, Moldavia, Romania*, în *Archaeological Report for Durham et Newcastle*, 2002, p. 34–48 (în colaborare);
- *In Memoriam Victor Sorochin*, în V. Sorochin, *Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura*, BMA, XII, Piatra-Neamț, 2002, p. 9–14 (în colaborare);
- *Lunca, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț, punct Poiana Slatinei*, în *CCAR, campania 2002*, București, 2003, p. 183–184 (în colaborare);
- *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău, punct Dealul Ghindaru*, în *CCAR, campania 2002*, București, 2003, p. 243–245 (în colaborare);
- *Secu, com. Vânători-Neamț, jud. Neamț, punct Mănăstirea Secu*, în *CCAR, campania 2002*, București, 2003, p. 282–283 (în colaborare);
- *The exploitation of salt in the prehistory of Moldavia, Romania*, în *Archaeological Reports for 2001–2002 (Durham Newcastle)*, 2003, p. 7–11 (în colaborare);
- *Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț – 70 de ani de existență*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 7–30;
- *Dr. Dan Monah la 60 de ani!* în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 31–39;
- *Dr. Vasile Ursachi la 70 de ani!*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 41–47;
- *Săpături arheologice sistematice și periegeze din județele Neamț, Bacău și Suceava (2002–2004)*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 431–449;
- *Conferința internațională „Giant Settlements of Tripolian Culture”, Talianki, Ucraina, 5–8 august 2003*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 457–465;
- *Marin Marcel Drăgotescu (1934–2002)*, în *MemAntiq*, XXIII, 2004, p. 481–483;

- Cucuiești, com. Solonț, jud. Bacău. Punct: Slatina Veche, în CCAR din România – campania 2003, București, 2004, p. 110–111 (în colaborare);
- Solca, jud. Suceava. Punct: Slatina Mare, în CCAR din România – campania 2003, București, 2004, p. 314–315 (în colaborare);
- Târgu-Neamț, jud. Neamț. Punct: Pometea, în CCAR din România – campania 2003, București, 2004, p. 349–351 (în colaborare);
- *La contribution du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamț à la recherche de la culture Cucuteni*, în *Cucuteni 120*, p. 8–17;
- *Prehistoric Exploitation of the Slat Spring from Cucuiești – „Slatina Veche”, Bacău County, Cucuteni 120*, p. 90 (în colaborare);
- Solca – „Slatina Mare”. *Considerations stratigraphiques et attribution culturelle*, în *Cucuteni 120*, p. 91–92 (în colaborare);
- *L'exploitation des sources salées en Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire depuis le Néolithique*, în *Cucuteni 120*, p. 92–93;
- Lunca – „Poiana Slatinei”, *le plus ancien point d'exploitation du sel de l'Europe*, în *Cucuteni 120*, p. 95–97;
- *Bronze Age discoveries near the salt springs in the piemont region of Moldavia*, în *Tracii și lumea circumponctică/Thracians and circumponctic World*, Chișinău, 2004, p. 37–38 (în colaborare);
- *Découvertes de l'Âge du Bronze dans les Sub-Carpates de la Moldavie*, în *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*, editori V. Spinei, C.-M. Lazarovici și D. Monah, Iași, 2005, p. 461–473 (în colaborare);
- *The earliest salt production in the World. An Early Neolithic exploitation in Poiana Slatinei-Lunca, Romania*, în *Antiquity*, vol. 79, no. 306, Londra, 2005, p. 11–18 (în colaborare);
- *Academicianul Mircea Petrescu-Dîmbovița și Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț*, în *ArhMold*, XXVIII, 2005, p. 21–25;
- *Ein Kultkomplex aus Rumänien*, în *Geheimnisvolle Kreisgräben*, F. Daim și W. Neubauer (coord.), Horn-Viena, 2005, p. 210–213 (în colaborare);
- *La contribution du Musée d'Histoire et d'Archéologie de Piatra-Neamț à la recherche de la culture Cucuteni. 120 ans de recherche. Le temps du bilan / 120 Years of Research. Time to sum up*, BMA XVI, Piatra-Neamț, 2005, p. 13–20;
- *Piatra-Neamț, jud. Neamț. Punct: Curtea Domnească*, în CCAR, Campania 2004, Constanța 2005, p. 261–262 (în colaborare);
- *Recherches sur l'exploitation du sel en Roumanie*, în *L'exploitation...*, p. 13–34 (în colaborare);
- *Sursele de sare dintre Valea Sucevei și Valea Buzăului*, în *Sarea, Omul, Timpul*, Sf. Gheorghe, 2006, p. 22–24 (în colaborare);
- *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică*, în *Sarea, Omul, Timpul*, Sf. Gheorghe, 2006, p. 37–40;
- *Cercetările arheologice de la Tg. Neamț-Pometea*, în *MemAntiq*, XXIV, 2007, p. 293–325, în colaborare;
- *L'exploitation des sources salées en Moldavie: un exemple de ressource structurante du territoire*, în *L'exploitation...*, p. 99–113 (în colaborare);
- *The exploitation of the Salt-Water sources in Moldavia: an ethno-archaeological approach*, în *L'exploitation...*, p. 279–298 (în colaborare);
- *Dr. Ioan Mitrea la 70 de ani*, în *MemAntiq*, XXIV, 2007, p. 7–16;
- *Dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba la 70 de ani*, în *MemAntiq*, XXIV, 2007, p. 17–29;
- *Analyses et modelisation spatiale autour des sources salées de Moldavie Précarpatique durant la Préhistoire*, în *Las salinas y la sal de interior en la historia: economia, medioambiente y sociedad* (N. Morère ed.), Madrid, 2007, p. 165–184 (în colaborare);
- *Țolici, com. Petricani, jud. Neamț. Punct: Hălăbutoaia*, în CCAR, campania 2007, 2008, p. 325–326 (în colaborare);
- *Noi investigații etnoarheologice asupra izvoarelor sărate de pe Valea Muntelui*, în *Sarea, de la prezent la trecut*, BMA, XX, Piatra-Neamț, 2008, p. 81–105 (în colaborare);
- *Un nou punct de exploatare a apei sărate în preistorie: Țolici-Hălăbutoaia, jud. Neamț*, în *Sarea, de la prezent la trecut*, BMA, XX, Piatra-Neamț, p. 203–224;
- *Raport asupra cercetărilor arheologice efectuate în siturile preistorice din Moldova în perioada 2003–2007*, în CCAR – campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 10–25;
- *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău*, în CCAR – campania 2008, Târgoviște, 2009, p. 176–177 (în colaborare);
- *Le Professeur Dan Monah à 65 ans*, în *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Edidit George Bodi, Iași, 2009, p. VII–X;
- *Bronze Age discoveries at Poduri, Bacău County*, în *In medias res praehistoriae. Miscellanea in honorem annos LXV peragentis Professoris Dan Monah oblata*, Edidit George Bodi, Iași, 2009, p. 337–349 (în colaborare);

ILIE BORZIANU

(22 iulie 1948 – 19 martie 2010)

A scrie despre Ilie Borzianu nu este un lucru tocmai ușor, deoarece numele său se confundă cu cercetarea modernă a paleoliticului din întregul spațiu est-carpatic. Dar această întreprindere este cu atât mai grea, atunci când trebuie să scriem despre Ilie Borzianu la trecut. Iar să scriem la trecut despre Ilie Borzianu, când de abia îl sărbătorisem la 60 ani, o bună perioadă pentru noi a fost de neconceput.

Născut la 22 iulie 1948, în comuna Bulboci de lângă Soroca, Ilie Borzianu s-a stins din viață la Chișinău, la data de 19 martie 2010, în urma unei suferințe îndelungate. Fiind o fire mereu optimistă și veselă, uneori mult prea veselă, suntem siguri că și-ar fi dorit să ne aducem mereu aminte de el cu bucurie și nu cu tristețea despărțirii fizice, chiar dacă destinul său nu a fost unul ușor, fiind marcat de tragedii personale, de suferință și de un sfârșit nedrept în raport cu ceea ce a realizat în viață, îndeosebi pe plan profesional.

Absolvent al promoției 1972 a Facultății de Istorie – Universitatea de Stat, pe atunci, a Republicii Sovietice Socialiste Moldovenească, marcat și de cursurile susținute de profesorul Ion Niculiță, încă din primii ani de facultate Ilie Borzianu s-a remarcat prin interesul său față de arheologie. A participat la cercetări arheologice întreprinse atât în situri paleolitice (sub coordonarea lui Nicolae Chetaru, unde l-a cunoscut și pe viitorul coordonator al doctoratului său), cât în situri neolitice (sub coordonarea lui Vsevolod Marchevici). După absolvirea facultății, a fost angajat ca laborant în cadrul Sectorului de Arheologie al Institutului de Istorie al Academiei de Științe a R.S.S.M., unde a lucrat un timp sub îndrumarea lui Nicolae Chetaru.

A fost admis imediat la doctorat, la Leningrad, în cadrul Institutului de Arheologie al Academiei de Științe din U.R.S.S., având coordonator pe reputatul paleolitician, savantul P. I. Boriskovskii, *patriarhul arheologiei preistorice*, cum l-a numit V. Chirica, într-o conferință susținută la Institutul de Arheologie din Leningrad în 1980. În anul 1978, Ilie Borzianu și-a susținut teza de doctorat cu tema „Поздний палеолит Северо-Запада Молдавии (Paleoliticul superior din nord-vestul Republicii Moldova)”. După susținerea doctoratului, s-a reîntors la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a R.S.S.M., unde a ocupat posturi de cercetare, dar și administrative, fiind, între 1983 și 1990, șeful secției de Preistorie și Salvarea Monumentelor Arheologice, iar între 1990 și 1999, șeful secției Preistorie și Tracologie.

În paralel cu funcția de bază, s-a implicat și în activitatea didactică, începând cu anul 1987 și până în anul 1996 prin predarea cursurilor de specialitate la Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, iar din anul 1998 și la Academia de Muzică, Teatru, Arte Dramatice și Plastice a Republicii Moldova.

Începând cu anul 1999 și până la sfârșitul vieții, Ilie Borziciac a activat ca profesor la Universitatea Liberă Internațională a R. Moldova, unde a coordonat și Departamentul Știință și Studii Postuniversitare, ulterior fiind asociat la Facultatea Istorie și Relații Internaționale. A mai predat, între 2005–2006, la Facultatea Biologie și Pedologie din cadrul Universității de Stat din Moldova.

În anul 2009 și-a susținut în mod strălucit docența (doctor habilitat), în cadrul unei comisii internaționale, la Universitatea de Stat din Chișinău, cu lucrarea *Paleoliticul superior din spațiul carpato-nistrean (cronostratigrafie, cronologie și periodizare culturală)*.

În lunga sa activitate științifică, Ilie Borziciac a participat sau a condus cercetări arheologice în numeroase stațiuni arheologice din R. Moldova sau din spațiul ex-sovietic, participând în colective internaționale de cercetare a unor stațiuni de importanță internațională. Amintim, aici, calitatea sa de membru în echipa științifică ce a condus cercetările arheologice întreprinse de Academia de Științe a R.S.S.M. între 1973–1976 în stațiunile Rașcov VII, VIII, Corpaci, Gordinești, Cuconești Vechi, Duruitoarea Veche, Ciuntu, Corpaci-Măs etc.; în 1975, participant la cercetările arheologice întreprinse de Institutul de Arheologie al U.R.S.S. în stațiunile caucaziene și în numeroase alte situri arheologice, îndeosebi preistorice din fostele republici; a fost șef al proiectelor de cercetare arheologică ale Academiei de Științe a Moldovei între 1977–1999, în domeniul paleoliticului, mezoliticului și neoliticului, cercetând stațiuni ca Iablona I, Trinca I–III, Ciuntu, Brânzeni, Podgori, Cosăuți, Buzdugeni etc.

A participat, în cadrul colectivelor internaționale de cercetare arheologică a stațiunii Mitoc–Malul Galben (România) alături de colegii români, francezi și belgieni (1993, 1995–1996), la Molodova V și Korolevo (Ucraina), împreună cu colegii ucrainieni, moldoveni, francezi, belgieni și români (1999–2000), a organizat cercetările complexe ale stațiunii Cosăuți, pe Nistru, împreună cu arheologi din R. Moldova, Belgia și România (1994–1996, 1998), și în grotile de la Brânzeni, Buzdugeni și Ciuntu (1993), la care au participat specialiști din Anglia și Canada.

De asemenea, în 1989 a fost printre organizatorii primului Colocviu arheologic sovieto-american, incluzând și o vizită de documentare la șantierul de la Cosăuți. Adăugăm faptul că a beneficiat, în 2005, de un stagiul de documentare la Universitatea de Stat din Cairo (Egipt).

Trebuie să menționăm că în activitatea sa de cercetare arheologică, Ilie Borziciac are meritul de a fi descoperit peste 200 de situri arheologice din diferite epoci, unele de o importanță deosebită, cum sunt stațiunile paleolitice pluristratificate de la Cosăuți, Podgori I, Corpaci-Măs, Corpaci (nivelurile inferioare), Trinca-Izvorul lui Luca și grotile paleolitice Buzdugeni I și II, Trinca III, Ciuntu, La Sărături, primele așezări ale culturii Starcevo-Criș în spațiul pruto-nistrean (Viișoara I și II). De asemenea, a cercetat stațiunea Climăuți II, unde a identificat o locuință umană construită din pământ și oase de mamut, cu o vechime de peste 20 000 ani, pe care a și valorificat-o într-un volum special, ca și stațiunea de la Gordinești sau așezarea cucuteniană de la Iablona I, unde a efectuat săpături arheologice de mare anvergură.

Ilie Borziciac s-a remarcat în mod deosebit prin realizări excepționale în determinarea, ordonarea și sistematizarea paleoliticului din spațiul carpato-nistrean. A definit spațiul carpato-nistrean ca zonă unitară de evoluție în cadrul Paleoliticului din Europa (1983); a sistematizat Paleoliticul superior vechi din spațiul geografic dintre Nistru și Tisa (în colaborare cu V. Chirica și N. Chetraru, 1996); a sistematizat Paleoliticul inferior și mijlociu din spațiul dintre Nistru și Tisa (în colaborare tot cu V. Chirica, 2005); a sistematizat întreaga perioadă a Paleoliticului superior din spațiul carpato-nistrean (colaborare cu V. Chirica și C.-M. Văleanu, 2006); a sistematizat Aurignacianul mediu și târziu din spațiul carpato-nistrean (în colaborare cu V. Chirica și A. David, 2007); a sistematizat stațiunile aparținând Paleoliticului superior recent dintre Tisa și Nistru (împreună cu V. Chirica, 2009). În felul acesta, putem afirma că, în colaborare cu V. Chirica, și-a creat un adevărat *program* de evidențiere, sistematizare și valorificare a întregii epoci paleolitice dintre Nistru și Tisa.

*

Ilie Borziciac a formulat și a lansat un șir de idei și concepte originale privind paleoliticul superior sud-est european și european în general, așa cum a fost precizat, și de către Gh. Postică, în volumul omagial consacrat lui Ilie Borziciac la 60 ani (*** 2008, p. 13):

- evidențierea și definirea, cronologică și culturală, a *Preaurignacianului*, ca etapă inițială de pătrundere în Europa a omului de tip fizic actual;
- a definit, foarte clar, cronologic și cultural, existența celor două tehnocomplexe ale Paleoliticului superior european – *Aurignacianul* și *Gravettianul*, cu particularitățile lor specifice;
- a adus o contribuție esențială la elaborarea unei noi scheme geocronologice a Cuaternarului târziu și final din zona est-carpatică, cu încadrarea siturilor paleoliticului superior;
- a definit cronologic și cultural cultura simbiotică Brănzei, cultura aurignaciană Prut, cultura Gravettianului târziu, Molodova-Cosăuți-Cotu Miculiței, pe care le-a caracterizat prin trăsături specifice;
- a argumentat ipotezele cu privire la dispariția Gravettianului târziu în zona carpato-nisteană și despre alohtonismul Mezoliticului în aceeași zonă geografică;
- a argumentat ideea dependenței evoluției colectivităților umane de caracterul mediului ambiant, pe care l-a caracterizat în asociere cu modalitățile de viață ale comunităților umane.

Ilie Borzic a participat la trei congrese ale Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorie (Congresul al XIII-lea, Forlì, Italia, cu 3 comunicări; Congresul al XIV-lea, Liège, Belgia, cu 5 contribuții; Congresul al XV-lea, Lisabona, Portugalia, cu 2 comunicări, toate publicate în volumele acestor congrese); participant la peste 35 alte manifestări științifice internaționale și la numeroase manifestări științifice din R. Moldova.

Ilie Borzic s-a remarcat în calitate de conducător al unor importante proiecte științifice naționale: „Cercetări interdisciplinare în grotile paleolitice din nordul Republicii Moldova”, proiect sprijinit de BBC (1993–1994); „Amenajarea spațiului în zona rezervației peisagistice Cosăuți”, proiect sprijinit de Fundația Söros-Moldova (1996); „Peșterile și grotile din Moldova – un nou orizont eco-turistic în Moldova”, proiect sprijinit de Fondul Ecologic Național din R. Moldova (2006–2007). A participat foarte activ la realizarea unor proiecte internaționale în domeniul studierii paleoliticului: „Cercetări interdisciplinare în paleoliticul superior și Cuaternarul tardiv din Moldova”, proiect INTAS 1994–1996 și 1996–1998 (coordonatori: P. Haesaerts și M. Otte, Belgia); „Cercetări interdisciplinare ale mediului ambiant și stratigrafiei paleoliticului din Moldova și Ucraina”, proiect INTAS 1998–2000 și 2001–2002 (coordonator: P. Haesaerts, Belgia); „Stratigrafia și cultura paleoliticului din zona de la Est de Carpați”, 1998–2002 (coordonator: J.-M. Geneste, Franța).

În cadrul șantiierelor conduse de el, au debutat în arheologie ori și-au făcut stagii mulți dintre arheologii și istoricii din R. Moldova, printre care O. Levițki, I. Manzura, S. Covalenco, A. Levinski, V. Haheu, M. Cașuba, N. Olencovski, V. Burlacu, I. Eremia, L. Zabolotnaia, I. Vlasenco, paleontologii Th. Obadă, A. Prepeliță, V. Pascaru etc.

De asemenea, Ilie Borzic a fost un remarcabil cercetător de echipă colaborând cu arheologi de renume din diferite țări împreună cu care a elaborat și a publicat multiple lucrări științifice. Din România – Vasile Chirica, C.-M. Văleanu, C. Beldiman; din Rusia – N. Anisiutkin, N. Praslov, G. Grigorieva, M. Anikovici, X. Amirhanov; din Ucraina – L. Kulakovskaja, I. Sapojnicov; Franța – J.-M. Geneste, M. Wanli, Belgia – P. Haesaerts, M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, Olanda – J. Ban der Plicht, Marea Britanie – Ph. Alsworth-Jones, Canada – Dj. Rink, etc. Deosebit de intens a colaborat cu V. Chirica din Iași, cu care a publicat 5 monografii, zeci de studii, a susținut zeci de comunicări la manifestări științifice, îndeosebi din străinătate. În mod tradițional, timp de decenii, a colaborat deosebit de fructuos cu primul său îndrumător – Nicolae Chetaru.

Tot în domeniul cercetării arheologice se înscrie și activitatea sa în calitate de redactor sau membru în colectivele de redacție ale unor importante publicații, dintre care amintim: „Археологические исследования в Молдавии – Cercetări arheologice în Moldova” (1979–1987), „Revista Arheologică” (1997), „Stratum-Plus” (Chișinău), „Annalès d’Université „Valahia” Târgoviște etc., sau cea de membru în organisme științifice din Republica Moldova.

Ca o recunoaștere a meritelor sale științifice în plan internațional se înscrie și calitatea sa de membru al Comisiei 8 a U.I.S.P.P. și al Consiliului Permanent al U.I.S.P.P. (1999–2010), precum și cea de membru al I.N.Q.U.A. (1999–2010).

MĂDĂLIN-CORNEL VĂLEANU

LISTĂ SELECTIVĂ DE LUCRĂRI PUBLICATE DE ILIE BORZIAN

- V. Chirica, I. Borzian, N. Chetaru, 1996. *Gisements du Paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, V, Iași, 335 p.
- Borzian, Ilie, 1996. *Începuturile istoriei Moldovei / Acad. de Științe a Rep. Moldova. Inst. de Arheologie și Ist. Veche, Știința*, 115 p.
- V. Chirica, I. Borzian, 1995. *Gisements du Paléolithique inférieur et moyen entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, XIV, Iași, 385 p.
- I. Borzian, V. Chirica, M. Văleanu, 2006. *Culture et sociétés pendant le Paléolithique supérieur de la zone carpato-dniestréenne*, BAM, VI, Ed. PIM, Iași, 2006, 442 p.
- I. Borzian, V. Chirica, A. David, 2007. *L'Aurignacien moyen et tardif de l'espace carpatique-dniestréen. Le Gisement Climauti II*, BAI, XIX, Ed. PIM, Iași, 225 p.
- V. Chirica, I. Borzian, 2009. *Gisements du Paléolithique supérieur récent entre le Dniestr et la Tissa*, BAI, XXII, Ed. PIM, Iași, 323 p.
- Ilie Borzian, 1987. *Paleoliticul superior; Mezoliticul*: cap. 1 // în *Istoria RSSM*. – Vol. 1. – Ch.: Știința, p. 26–36.
- I. Borzian, K. Kremenetschi, A. Prepelitsa, 1990. *On Paleogeography of the Late Palaeolithic period in the Near-the Dniester area of Moldavia*, in *Cronostratigraphy of the Paleolithic in North, Central, East Asia and America*, Novosibirsk, p. 263–269.
- Ilie Borzian, 1991. *Quelques données préalables sur l'habitat paléolithique pluristratifié de Cosseoutsy sur le Dniester Moyen*, in *Le Paléolithique et le Néolithique de la Roumanie en contexte européen*, BAI, IV, Iași, p. 56–72.
- V. Chirica, I. Borzian, 1992. *La présence et l'utilisation du l'ivoire dans le Paléolithique du SE de l'Europe*, in *Le travail et l'usage de l'ivoire au Paléolithique supérieur*, Actes du Col.Int., Ravello, p. 199–210.
- Ilie Borzian, 1993. *Subsistence Practices of Late paleolithic Groups along the Dneestr River and its Tributaries // From Kostenki to Clovis. Upper Palaeolithic-Paleo-Indian Adaption*. – New York – London, p. 67–85.
- Ilie Borzian, 1994. *Paleoliticul și mezoliticul în spațiul dintre Nistru și Prut*, in *Thraco-Dacica*, 15, București, p. 19–40.
- V. Chirica, I. Borzian, 1996. *L'Aurignacien tardif des Carpates à Dniestr*, in *XIII Congrès UISPP*, Forli, vol.VI, p. 123–138.
- M. Otte, P. Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borzian, V. Chirica, 1996. *Recherches sur le Paléolithique supérieur de la Moldavie*, in *Archéologie et Préhistoire*, in *Bull. Soc. Royale Anthropologie et Préhistoire*, Bruxelles, 107, p. 45–80.
- Ilie Borzian, 1997. *Evolution des techno-complexes du Paléolithique supérieur entre les Carpates et le Bug du Sud // L'Anatolie. Genèse du deux mondes : Vol. I. – Liège*, p. 174–176.
- Ilie Borzian, 1997. *The Origin and local variants of the eastern gravettien in the Dniester Carpatian area // Восточный граветт: тезисы докладов междунар. Коллоквиума Зарайск-Москва*, 17 сент., p. 71–73.
- I. Borzian, V. Chirica, 1999. *Considerații referitoare la musterianul dintre Nistru și Carpați*, in *Studia in honorem Ion Niculiță*, Chisinau, p. 12–20.
- M. Otte, Pierre Noiret, I. Lopez-Bayon, I. Borzian, V. Chirica, 1999. *Région-clef de la Préhistoire orientale. La Moldavie*, in *Archeologia*, 353, p. 58–66.
- I. Borzian, V. Chirica, 1999. *Unele considerații referitoare la Gravettianul dintre Nistru și Carpații Orientali*, in *Tyrageția*, Anuar VIII, Chișinău, p. 3–14.
- V. Chirica, I. Borzian, *Gravettianul din spațiul carpato-nistrean*, in *ArhMold*, XXIII–XXIV, 2000–2001 (2003), p. 7–19.
- I. Borzian, V. Chirica, M. Wanli, 2000. *Considérations concernant le Moustérien sur l'espace compris entre le Dniestr et les Carpates*, in *Les premiers hommes modernes de la Péninsule Iberique*. Actes du Coll. de la Commission VIII de l'UISPP, Lisboa, 2000, p. 37–44.
- V. Chirica, I. Borzian, M. Văleanu, 2001. *Structures d'habitat dans le Paléolithique supérieur (Aurignacien et Gravettien) entre les Carpates et le Dniestr*, in *Actes du XIV-ème Congrès UISPP*, Section 6, Paléolithique supérieur, Colloques 6.2; 6.5, Liège, 2001, in *BAR International Series 1122*, 2003, p. 139–146.
- P. Haesaerts, I. Borzian, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, J. van der Plicht, 2003. *The East Capathians Loess Record: A reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europa*, in *Quaternaire. Revue de l'Association Française pour l'Etude du Quaternaire*, Paris, 14, 3, p. 163–188.
- I. Borzian, P. Haesaerts, L. Kulakovskaya [et al.] , 2003. *Molodova V: a reference saquence for the stratigraphy of isotopic Stage 3 with regard to the transition from Middle Upper Palaeolithic*, 9th Annual meeting: 10th–14th sept. 2003, St. Petersburg, Russia. – St. Petersburg, p. 215–221.
- I. Borzian, O. Levițki, 2003. *Nivelul de locuire paleolitică de la așezarea pluristratigrafică Trinca*, Acad. de Științe a Rep. Moldova, p. 28– 52.
- P. Haesaerts, I. Borzian, V. Chirica, Fr. Damblon, L. Koulakovska, 2004. *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe Centrale*, in J.A. Svoboda, L. Sedlackova (eds.), *The Gravettian along the Danube. Proceedings of the Mikulov Conference*, Nov. 2002. *The Dolni Vestonice Studies*, Brno, 2004, p. 33–56.

- I. Borzic, A. Vartic, 2004, *Piese de artă mobilă din paleoliticul superior și unele aspecte ale paleoinformaticii*, in *Spiritualitatea în Preistorie*, Iași, 2004, p. 19–24.
- V. Chirica, I. Borzic, M. Valeanu, 2004, *L'Aurignacien et la période de transition dans la région carpato-dniestrine*, in *Actes du XIV-ème Congrès UISPP, Section 6, Le Paléolithique supérieur*, Sessions générales et posters, Liège, 2001, *BAR International Series*, p. 243–260.
- V. Chirica, I. Borzic, *Le Paléolithique supérieur européen. Eléments d'art et de spiritualité*, in V. Spinei, C.-M. Lazarovici, D. Monah (eds.), *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri M. Petrescu-Dimbovită oblata*, Trinitas, Iași, 2005, p. 69–101.
- V. Chirica, I. Borzic, *Le Paléolithique supérieur ancien entre la Dniestr et la Tissa*, in *ArhMold.*, XXVII, 2004 (2005), p. 19–32.
- V. Chirica, I. Borzic, *Considérations générales concernant le Paléolithique moyen entre le Dniestre et la Tissa*, in *Carpica*, XXXIV, 2005, p. 5–36.
- I. Borzic, P. Haesaerts, V. Chirica, *Cadrul cronostatigrafic al paleoliticului superior din spațiul cuprins între Carpații Orientali și Nistru*, in *Revista Arheologică*, S.N., I, Chișinău, 2005, 2, p. 168–201.
- I. Borzic, V. Chirica, M. Valeanu, *Les nucléi et la technique de débitage pendant le Paléolithique supérieur carpato-dniestréen*, in *BAR, Int. Series*, 1145, 2003, p. 31–46.
- I. Borzic, V. Chirica, At. Prepelița, *L'écologie et la synergie des collectivités humaines de l'espace carpatique-dniestréen pendant le Paléolithique supérieur*, in *ArhMold.*, XXIX, 2006, p. 7–34.
- I. Borzic, V. Chirica, *Considerații referitoare la evoluția paleoliticului final și epipaleoliticului în spațiul dintre Nistru și Carpații Orientali (aspecte paleoecologice și tehnico-tipologice)*, in *Revista Arheologică*, II, 1–2, Chișinău, 2006, p. 1–34.
- M. Otte, P. Noiret, V. Chirica, I. Borzic, *Mitoc-Malu Galben: étude de l'industrie lithique*, in M. Otte, V. Chirica, P. Haesaerts (dir.), *L'Aurignacien et le Gravettien de Mitoc-Malu Galben*, ERAUL 72, Liège, 2007, p. 85–136; 185–218.
- I. Borzic, V. Chirica, A. David, Th. Obadă, *Planigrafia nivelului superior de locuire din stațiunea aurignaciană Climăuți II de pe Nistrul Mijlociu. Locuința «din oase și pământ»*, in *Revista Arheologică*, S.N., vol. III, 1–2, Chișinău, 2007, p. 74–88.
- I. Borzic, 2007, *Considerații referitoare la procedeele de obținere, păstrare și utilizare a focului în Paleolitic*, in *Colocviul Intern. Așezări și locuințe preistorice. Structură, organizare, simbol*, Iași, p. 39–43.
- I. Borzic, *Locuințe de suprafață de scurtă durată ori sezoniere în paleoliticul zonei cuprinse între Carpații Orientali și Nistru*, in *Așezări, locuințe preistorice. Structură, organizare, simbol*, Iași, p. 51–54.
- I. Borzic, V. Chirica, *Paleoliticul superior din spațiul carpato-nistrean: Aspecte culturo-genetice și cronostatigrafice*, in *Tyrageția. Arheologie. Istorie Antică*, Serie Nouă, vol. II (XVII), Nr. 1, Chișinău, 2008, p. 9–36.
- I. Borzic, V. Chirica, *Périodisation culturelle, chronologie relative et radiométrique des facies du Paléolithique supérieur de l'espace carpato-dniestréen*, in V. Chirica, M.-C. Valeanu (éds.), *Etablissements et habitations préhistoriques. Structure, organisation, symbole*. Actes du Coll. de Iași, 10–12 déc. 2007, Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, IX, 2008, p. 7–50.
- P. Haesaerts, I. Borzic, V. Chirica, F. Damblon, L. Koulakovska, *Cadre stratigraphique et chronologique du Gravettien en Europe centrale*, in *Paleo*, 19, 2007, p. 31–51.
- P. Haesaerts, I. Borzic, V. P. Chekha, V. Chirica, F. Damblon, N. I. Drozdov, L. A. Orlova, S. Pirson, J. van der Plicht, *Climatic signature and radiocarbon chronology of middle and late pleniglacial loess from eurasia: comparison with the marine and greenland records*, in *Radiocarbon*, Vol 51, Nr 1, 2009, p. 301–318.
- V. Chirica, Ilie Borzic, M.-C. Valeanu, *Imaginea femeii în arta și religiile preistorice : Oranta*, in *Revista Arheologică*, S.N., V, 2010, 2, p. 5–27.
- *** 2008, *Ilie Borzic. Bibliografie la 60 ani*, in *Colecția Universitaria*, Universitatea Liberă Internațională din Moldova, fasc. XXXII, Chișinău.

LISTA ABREVIERILOR

<i>AAR MSI</i>	<i>Anuarul Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice</i>
<i>ActaMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
<i>ActaMP</i>	<i>Acta Musei Porolissensis</i> , Zalău
<i>АДУ</i>	<i>Археологічні дослідження в Україні</i> , Київ
<i>AII Iași</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași</i>
<i>АИМ</i>	<i>Археологические Исследования в Молдавии</i> , Кишинёв
<i>AJ</i>	<i>The Archaeological Journal</i> , Londra
<i>Alburnus Maior I</i>	Damian, P. (coord.), <i>Alburnus Maior</i> , I, București, 2003
<i>Alburnus Maior II</i>	Simion, M., Apostol, V., Vleja, D. (coord.), <i>Alburnus Maior</i> , II, <i>Monumentul funerar circular</i> , București, 2004.
<i>Alburnus Maior III</i>	Damian, P. (coord.), <i>Alburnus Maior</i> , III, <i>Necropola romană de incinerare de la Tăul Corna. Partea I</i> , Cluj-Napoca, 2008
<i>AMM</i>	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Vaslui
<i>AMNIM</i>	<i>Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei</i> , Chișinău
<i>AN</i>	<i>Acta Numismatica</i> , Barcelona
<i>Antiquity</i>	<i>Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology</i> , Cambridge
<i>Apulum</i>	<i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Alba Iulia
<i>АП УРСР</i>	<i>Археологі пам'ятки УРСР</i> , Київ
<i>ArchBulg</i>	<i>Archaeologia Bulgarica</i> , Sofia
<i>Archaeometry</i>	<i>Archaeometry</i> , Oxford
<i>ArchJug</i>	<i>Archaeologia Iugoslavica. Societas Archaeologia Iugoslaviae</i> , Belgrad.
<i>ArhMold</i>	<i>Arheologia Moldovei</i> , Iași
<i>ArhVestnik</i>	<i>Arheološki Vestnik. Acta Archaeologica Slovenska Akademija znanosti in Umetnosti</i> , Ljubljana.
<i>АСГЭ</i>	<i>Археологический Сборник Государственного Эрмитажа</i> , Ленинград/Санкт-Петербург
<i>ABV</i>	<i>Археологічні відкриття в Україні</i>
<i>BAR-IS/BS</i>	<i>British Archaeological Reports. International Series/British Series</i> , Oxford
<i>BIA/UL</i>	<i>Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London</i> , Londra
<i>Britannia</i>	<i>A Journal of Romano – British and Kindred Studies. Society for the Promotion of Roman Studies</i> , London
<i>Bucureștii</i>	<i>Bucureștii, Muzeul Municipiului București</i> , București
<i>Bulletin AIESEE</i>	<i>Bulletin de l'Association Internationale d'études de Sud-Est Européenes</i> , București
<i>Bulletin AIHV</i>	<i>Bulletin de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre</i> (1/1958 Liege – 19/2009 Thessaloniki)
<i>CA</i>	<i>Cercetări arheologice</i> , București
<i>CAANT</i>	<i>Cercetări Arheologice în Aria Nord Tracă</i> , București
<i>Carpica</i>	<i>Carpica, Muzeul județean de Istorie („Iulian Antonescu”)</i> , Bacău
<i>CCDJ</i>	<i>Cultură și civilizație la Dunărea de Jos</i> , Călărași
<i>CI</i>	<i>Cercetări Istorice</i> , Iași
<i>Dacia</i>	<i>Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie</i> , București.
<i>Dacia, N.S</i>	<i>Dacia, Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne</i> , București
<i>DACL</i>	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i> , Paris
<i>DissPann</i>	<i>Dissertationes Pannonicae</i> , Budapest.
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i> , Washington D.C.
<i>Gallia</i>	<i>Gallia. Fouilles et monuments archéologiques en France Métropolitaine</i> , Paris.
<i>Germania</i>	<i>Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts</i> , Berlin.

<i>IDR II</i>	Petrolescu, C.C. (ed.), <i>Inscripțiile Daciei Romane</i> , II. <i>Oltenia și Muntenia</i> , București, 1977
<i>IDR III/6</i>	Băluță, C. L. (ed.), <i>Inscripțiile Daciei Romane</i> , III /6. <i>Dacia Superior. Apulum – instrumentum domesticum</i> , București, 1999.
<i>Illiria</i>	<i>Illiria. Studime dhe Materiale Arkeologjike</i> , Tirana.
<i>Iraq</i>	<i>Iraq. The British School of Archaeology in Iraq</i> .
<i>ISM I</i>	D. M. Pippidi, <i>Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine, I. Histria și împrejurimile</i> , București. 1983.
<i>IstRom</i>	<i>Istoria Românilor</i> , I, București, 2001
<i>Izvestija, Varne</i>	<i>Izvestija na Narodnija Muzej</i> , Varna
<i>Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte</i>	<i>Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte</i> , Halle
<i>JAS</i>	<i>Journal of Archaeological Science</i> , San Diego.
<i>Journal of Field Archaeology</i>	<i>Journal of Field Archaeology</i> , Boston
<i>JRA</i>	<i>Journal of Roman Archaeology</i> , Michigan.
<i>JRS</i>	<i>Journal of Roman Studies</i> , Londra.
<i>KJ</i>	<i>Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, Römisch-Germanischen Museum</i> , Köln.
<i>КСИИМК</i>	<i>Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры</i> , Москва
<i>Lychnological Acts 1</i>	Chrzanowski, L. (ed.), <i>Lychnological Acts 1. Acts du 1er Congrès international d'études sur le luminaire antique</i> (Nyon – Genève, 29.IX-4.X.2003). Monographies instrumentum, 31, Montagnac, 2005.
<i>Lychnological Acts 2</i>	Roman, C.A., Gudea, N. (eds.), <i>Lychnological Acts 2. Acts of the 2nd International Congress on Ancient and Middle Age Lighting Devices (Zalău-Cluj-Napoca, 13th-18th of May, 2006). Trade and Local Production of Lamps from the Prehistory until the Middle Age</i> , Cluj-Napoca, 2008.
<i>MA privind IV a RPR</i>	<i>Cercetări Arheologice privind Istoria Veche a Republicii Populare Române</i> , București
<i>Materiale</i>	<i>Materiale și Cercetări arheologice</i> , București.
<i>MCA</i>	<i>Materiale și Cercetări Arheologice</i> , București
<i>MemAnt</i>	<i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
<i>Metropolitan Museum Journal</i>	<i>Metropolitan Museum Journal</i> , The Metropolitan Art Museum, New York.
<i>MH</i>	<i>Melita Historica</i> , Qormi.
<i>NC</i>	<i>The Numismatic Chronicle</i> , London.
<i>MHA</i>	<i>Материалы и исследования по Археологии СССР</i> , Москва
<i>ODB</i>	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , New York/Oxford, 1991.
<i>OJA</i>	<i>Oxford Journal of Archaeology</i> , Oxford.
<i>OMRO</i>	<i>OMRO. Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden</i> , Leiden
<i>Opus</i>	<i>Opus. Rivista internazionale per la storia economica e sociale dell'antichità</i> , Roma.
<i>PBF</i>	<i>Prähistorische Bronzefunde</i> , München
<i>Peuce</i>	<i>Peuce. Studii și comunicări de istorie veche, arheologie și numismatică</i> , Muzeul „Deltei Dunării” (din 1994 – ICEM) Tulcea
<i>Pontica</i>	<i>Pontica</i> , Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
<i>Prilozi Zagreb</i>	<i>Prilozi Instituta za Arheologiju u Zagrebu</i> , Zagreb.
<i>RA</i>	<i>Revista Arheologică</i> , Chișinău
<i>PA</i>	<i>Российская Археология</i> , Москва
<i>RAJI</i>	<i>Repertoriul arheologic al județului Iași</i>
<i>Razkopki i Prouchvaniia</i>	<i>Razkopki i Prouchvaniia. Arheologicheski Institut i Muzei</i> , Sofia.
<i>RCRF</i>	<i>Rei Cretariae Romanae Fautorum</i>
<i>Rivista di archeologia</i>	<i>Rivista di archeologia</i> , Venezia.
<i>RMMIA</i>	<i>Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă</i> , București.
<i>RRH</i>	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i>
<i>SAA</i>	<i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>SAI</i>	<i>Studii și Articole de Istorie</i>
<i>CAH</i>	<i>Свод Археологических Источников</i> , Москва
<i>SCIV(A)</i>	<i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)</i> , București
<i>SFMA</i>	<i>Studien zu Fundmünzen der Antike</i> , Berlin.
<i>SJ</i>	<i>Saalburg Jharbuch</i> , Saalburg.
<i>SMIM</i>	<i>Studii și Materiale de Istorie Medie</i>

<i>Sl.A</i>	<i>Slovenska Archeologia</i> , Bratislava
<i>StAntArch</i>	<i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Iași
<i>The Archaeological Journal</i>	<i>The Archaeological Journal. British Archaeological Association</i> , Archaeological Institute of Great Britain and Ireland, London.
<i>The Metropolitan Museum of Art Bulletin</i>	<i>The Metropolitan Museum of Art Bulletin</i> , The Metropolitan Art Museum, New York.
<i>Труды ГИИМ</i>	<i>Труды Государственного Историко-краеведческого Музея</i> , Кишинёв
<i>VAHD</i>	<i>Vjestnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku</i> , Zagreb.
<i>Vjesnik</i>	<i>Vjesnik</i> , Arheološki Muzej u Zagrebu, Zagreb.
<i>WA</i>	<i>World Archaeology</i> , Londra.
<i>ZbornikSkoplje</i>	<i>Zbornik za Istoriju Južne Srbije i susednih oblasti</i> , Skoplje
<i>AC</i>	<i>L'Antiquité classique</i> , Bruxelles
<i>ActaMM</i>	<i>Acta Moldaviae Meridionalis</i> , Vaslui
<i>ActaMN / AMN</i>	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca
<i>AIIA - Chuj</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie</i> , Cluj-Napoca
<i>AIAI</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași</i>
<i>AIIX</i>	<i>Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași</i>
<i>ANSMN</i>	<i>The American Numismatic Society, Museum Notes</i> , New York
<i>ArchKiew</i>	<i>Archeolohija. Nacional'na Akademiya nauk Ukraïny, Instytut archeolohii. Naukovyj žurnal</i> . Kiev
<i>ArhMold</i>	<i>Arheologia Moldovei, Institutul de Arheologie Iași</i>
<i>Arkeos</i>	<i>Arkeos, Instituto Politécnico Tomar</i> , Tomar, Portugalia
<i>AȘUI</i>	<i>Analele Științifice ale Universității “Al. I. Cuza” din Iași</i>
<i>BAI</i>	<i>Bibliotheca Archaeologica Iassiensis</i>
<i>BÉ</i>	<i>Bulletin Épigraphique, par J. Robert & L. Robert [et al.]</i> . Paris (in <i>RÉG</i> , 1938–)
<i>BIAB</i>	<i>Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare</i> , Sofia
<i>BMA</i>	<i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis</i>
<i>BMI</i>	<i>Buletinul Monumentelor Istorice</i> , București
<i>BSNR</i>	<i>Buletinul Societății Numismatice</i> , București
<i>CA</i>	<i>Cercetări Arheologice</i> , București
<i>CCA/CCAR</i>	<i>Cronica Cercetărilor Arheologice din România</i> , București
<i>Chiron</i>	<i>Chiron: Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts</i> , München
<i>CI/CercetIst</i>	<i>Cercetări Istorice</i> , Iași
<i>CN</i>	<i>Cercetări Numismatice</i> , București
<i>Carpica</i>	<i>Carpica, Muzeul Județean “Iulian Antonescu”, Bacău</i>
<i>Dacia</i>	<i>Dacia. „Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, I–XII, 1924–1947; N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, I, 1957 și urm.</i>
<i>Gallia</i>	<i>Gallia : fouilles et monuments archéologiques en France métropolitaine</i> , Paris
<i>Herinek (1970)</i>	<i>Ludwig Herinek, Österreichische Münzprägungen von 1740–1969</i> , Wien, 1970
<i>Hermes</i>	<i>Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie</i> , Stuttgart
<i>Hyperboreus</i>	<i>Hyperboreus. Bibliotheca Classica Petropolitana</i> . St. Petersburg/ München
<i>Istros</i>	<i>Istros, Muzeul Brăilei, Brăila</i>
<i>IzvestijaVarna</i>	<i>Izvestia na Narodnia Muzej v Varna</i> , Varna
<i>Izvestija Veliko Tărnovo</i>	<i>Izvestia na Narodnia Muzej v Veliko Tărnovo</i> , Veliko Tărnovo
<i>JNG</i>	<i>Jahrbuch für Numismatische und Geldgeschichte</i> , München
<i>KölnJahrb</i>	<i>Kölner Jahrbuch (bis 1995: Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte)</i> , Köln
<i>Latomus</i>	<i>Latomus. Revue d'études latines</i> , Bruxelles
<i>MBAH</i>	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i> , St. Katharinen
<i>MCA/Materiale</i>	<i>Materiale și cercetări arheologice</i>
<i>MemAntiq</i>	<i>Memoria Antiquitatis</i> , Piatra Neamț
<i>MIA</i>	<i>Materialy i issledovanija po archeologii SSSR</i> , Moskva/Leningrad
<i>MMS</i>	<i>Mitropolia Moldovei și Sucevei</i> , Iași
<i>Peuce</i>	<i>Peuce. Rapoarte, studii și comunicări de istorie și arheologie</i> , Tulcea
<i>Pontica</i>	<i>Pontica, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie</i> , Constanța
<i>PriloziZagreb</i>	<i>Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu</i> , Zagreb
<i>RA</i>	<i>Revue Archéologique</i> , Paris
<i>RÉG</i>	<i>Revue des études grecques</i> , Paris

<i>RevMuz</i>	<i>Revista Muzeelor</i> , București
<i>RMI</i>	<i>Revista monumentelor istorice</i> , București
<i>RMM/RMM-MIA</i>	<i>Revista muzeelor și monumentelor. Seria monumente istorice și de artă</i> , București
<i>RN</i>	<i>Revista numismatică</i> , București
<i>RRH</i>	<i>Revue roumaine d'histoire</i> , Bucarest
<i>SAA</i>	<i>Studia Antiqua et Archeologica</i> , Iași
<i>SCN</i>	<i>Studii și Cercetări de Numismatică</i> , București
<i>SCIV(A)</i>	<i>Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie)</i> , București
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>StCl</i>	<i>Studii clasice</i> , București
<i>StComVrancea</i>	<i>Studii și Comunicări Focșani</i> . Muzeul de Istorie Focșani
<i>Suceava</i>	<i>Suceava. Complexul Muzeal Bucovina</i> , Suceava
<i>ThD</i>	<i>Thraco-Dacica</i> , București
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> , Bonn
<i>VAHD</i>	<i>Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku</i> , Split
<i>VDI</i>	<i>Vestnik drevnej istorii</i> , Moskva